

В. Е. Теліпко, А. С. Овчаренко

МІЖНАРОДНЕ ПУБЛІЧНЕ ПРАВО

За загальною редакцією В. Е. Теліпко

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

Київ
«Центр учбової літератури»
2010

УДК 341.1/8(075.8)

ББК 67.412.1я73

Т 31

Теліпко В. Е., Овчаренко А. С.

Т 31 Міжнародне публічне право: Навч. посіб. / За заг. ред. Теліпко В. Е. — К.: Центр учбової літератури, 2010. — 608 с.

ISBN 978-611-01-0077-9

У навчальному посібнику детально і систематизовано розкриваються основні інститути й галузі сучасного міжнародного публічного права.

В книзі докладно розглядаються ключові аспекти дипломатичного і консульського права, права міжнародних договорів, права міжнародних організацій, права міжнародної безпеки і міжнародного гуманітарного права, міжнародно-правових аспектів прав і свобод людини, міжнародного морського, повітряного і космічного права.

Пропонований навчальний посібник розраховано на студентів, аспірантів і викладачів вищих навчальних закладів, юристів-практиків, посадових і службових осіб органів державної влади, а також усіх, хто цікавиться проблематикою міжнародного права і нормативного регулювання міжнародно-правових відносин.

УДК 341.1/8(075.8)

ББК 67.412.1я73

ISBN 978-611-01-0077-9

© Теліпко В. Е., Овчаренко А. С., 2010

© Центр учбової літератури, 2010

ПЕРЕДМОВА

Hominum causa omne jus gentium constitutum est. —

Все міжнародне право створене на благо людини.

В міжнародному житті сьогодні неприпустимо високий рівень стихійності. Взаємопов'язаний, єдиний і глобалізований світ складається майже навмання. Як і в недалекому ще минулому, значна частина міжнародних проблем вирішується шляхом спроб і помилок, що серйозно загрожує міжнародній безпеці.

Одним з основних і необхідних інструментів управління міжнародними відносинами виступає міжнародне право. Необхідність надійного міжнародного правопорядку визначається тим, що неконтрольоване свавілля загрожує миру і перешкоджає співробітництву. Ніхто не може володіти монополією на прийняття рішень. Держави мають рівне право на участь у вирішенні міжнародних проблем, які зачіпають їх інтереси.

Міжнародне право уявляється нам як система юридичних норм, що регулюють міждержавні відносини з метою забезпечення миру і взаємовигідного співробітництва.

Система міжнародного права — це комплекс таких норм, що характеризуються принциповою єдністю і одночасно упорядкованим поділом на відносно самостійні частини (галузі, підгалузі, інститути тощо). Матеріальним системотворчим фактором для міжнародного права слугує система міжнародних зносин, яку воно покликане обслуговувати.

Сьогодні в юридичній науці не існує якої-небудь загальноновизнаної системи міжнародного права. Кожен автор приділяє їй найбільшу увагу і обґрунтовує свою власну точку зору. Однак це не дає підстав для висновку, наче воно не є організованою і впорядкованою за будь-яким з критеріїв, що можуть вважатися логічними, системою узгоджених і взаємопов'язаних норм; в кращому випадку це — зібрання норм різного походження, більш-менш довільно систематизованих авторами.

Сучасне міжнародне право визначило основні цілі взаємодії держав, а тим самим — і міжнародно-правового регулювання. Як наслідок, воно стало більш точно визначати не тільки форми, але й зміст взаємодії держав та інших акторів міжнародних відносин між собою.

Усталений комплекс основних принципів міжнародного права об'єднав, організував та співпідпорядкував розрізнені групи норм. Міжнародне право перестало бути тільки диспозитивним, з'явився комплекс імперативних норм, тобто загальноновизнаних норм, від яких держави не мають права відступати у своїх відносинах навіть за взаємною згодою.

З'явилась ще одна ознака системи — чітка ієрархія норм, встановлення їх взаємного підпорядкування. Така ієрархічна вертикаль дає можливість визначати місце і роль тих чи інших норм в системі міжнародного права, суттє-

во спростити процес узгодження і подолання колізій, що є конче необхідним для ефективного функціонування цілої системи.

Як уже було відзначено, міжнародне право має єдину систему, в рамках якої і з урахуванням специфіки метода і характеру суб'єктів правового регулювання можна визначити як мінімум дві рівнозначні частини — міжнародне приватне і міжнародне публічне право. Останньому, принаймні в рамках даної книги, ми й присвятимо свою основну увагу.

ЗАМІСТЬ ВСТУПУ

*Есть в жизни всех людей порядок некий,
Что прошлых дней природу раскрывает.
Поняв его, предсказывать возможно
С известной точностью грядущий ход
Событий, что еще не родились,
Но в недрах настоящего таятся,
Как семена, зародыши вещей,
Их высидит и вырастит их время.*

Уильям Шекспир, «Генрих IV»

«...Я думаю, що у світі, який народжується, основним джерелом конфліктів буде вже не ідеологія й не економіка. Найважливіші межі, які розділяють людство, і переважні джерела конфліктів будуть визначатися культурою. Нація-держава залишиться головною дійовою особою в міжнародних справах, але найбільш значущі конфлікти глобальної політики будуть розгортатися між націями й групами, що належать до різних цивілізацій. Вигляд світу буде формуватися взаємодією великих цивілізацій, і сучасні умови роблять зіткнення цивілізацій неминучим».

Семюел Хантінгтон, «Зіткнення цивілізацій»

Взаємозалежність у світовій політиці. Ми живемо в еру взаємозалежності. Цю фразу важко зрозуміти, але ми відчуваємо, що природа політики змінюється. Такий споконвічний застосовуваний аналітиками й державними діячами критерій, як могутність держав, став ілюзорнішим: «розрахунки могутності стали ще складнішими й примарнішими, ніж будь-коли». Навіть Генрі Кіссінджер, який дуже міцно асоціюється із класичною традицією, свого часу зазначав, що «традиційна тема міжнародних відносин — баланс сил між великими державами, колективна безпека держав — не визначають більше наші ризики й наші можливості... Зараз ми вступаємо у нову еру. Старі зразки поведінки на міжнародній арені руйнуються: старі гасла перестають бути повчальними, старі рішення стають марними. Світ став взаємозалежним в економіці, у комунікаціях, у людських прагненнях». Наскільки глибокими є ці зміни? Модерністська школа вважає, що розвиток телекомунікацій і надзвучових засобів пересування створює «глобальне село», а зростаючі соціальні й економічні взаємодії створюють «світ без кордонів».

Тією чи іншою мірою дедалі більше вчених розглядають наш час як такий, у якому територіальна держава, яка домінувала у світовій політиці протягом п'яти останніх століть, затьмарюється нетериторіальними акторами — такими, як транснаціональні корпорації, транснаціональні соціальні рухи й міжнародні (міждержавні та неурядові) об'єднання. Як зазначав один відомий американський економіст, «з державою, як економічною одиницею майже покінчено».

Традиціоналісти вказують на безперервність світової політики. Військова взаємозалежність завжди існувала, і військова сила зберігає свою значимість у світовій політиці сьогодні. Достатньо звернути увагу на ядерне стримування Ірану, Північну Корею, Близький Схід, індо-пакистанські війни, охоплену країноцями соціалізму Латинську Америку, і все стане зрозумілим. Навіть бідні й слабкі держави здатні стримувати прогрес, а широке поширення нездорового націоналізму в них вносить сумніви в припущення, що держави-нації відмирають.

Проте, ні модерністи, ні традиціоналісти не створили адекватних меж для розуміння політики глобальної взаємозалежності. Модерністи вірно вказують на фундаментальні зміни, що мають місце в наш час, але вони часто без глибокого аналізу припускають, що розвиток технології й зростання соціальних й економічних взаємодій приведуть світ до нового стану, у якому держави і їхній контроль над використанням сили втратять свою значимість. Традиціоналісти ж, натомість, є досить обізнаними в тому, щоб точно вказувати на вади в поглядах модерністів, підкреслюючи збереження взаємозалежності у військовому плані, але вони не можуть точно оцінити економічну, соціальну й екологічну взаємозалежність, яка нині спостерігається і яка має безліч вимірів.

Сучасна світова політика — це не безшовне полотно, а багатшарове переплетіння різноманітних відносин. У такому світі одна модель не зможе пояснити всі ситуації. Секрет розуміння полягає в тому, який підхід або комбінацію підходів використати при аналізі ситуації. Замінника уважному аналізу реальних ситуацій немає і ніколи не буде.

Однак без теорії все ж не обійтись; будь-який емпіричний або практичний аналіз ґрунтується на ній. Прагматичні політики схильні думати, що вони можуть приділяти не більше уваги теоретичним диспутам із приводу природи світової політики, аніж середньовічним схоластичним диспутам із приводу того, скільки ангелів можуть танцювати на голівці голки. Академічні вчені, однак, залишають свій відбиток у розумах державних діячів, що має значний вплив на сучасну міжнародну політику.

Потрібно визнати не тільки те, що «практики, які вірять, що вони вільні від будь-якого інтелектуального впливу», несвідомо знаходяться в полоні численних концепцій, створених «деякими академічними вченими якийсь час тому», але й те, що ці «академічні вчені» відіграють безпосередню роль у формуванні зовнішньої політики дедалі більшою мірою. Невірні моделі й помилкове сприйняття світової політики можуть прямо призвести до хибної або навіть катастрофічної національної політики, ба навіть вже призводять. Логічне пояснення й раціоналізація, систематичне уявлення й демократичний символізм стали такими переплетеними, що навіть для самих політиків буває важко відокремити реальність від риторики.

Традиційно, класичні теорії світової політики зображували потенційно «стан війни», у якому поведінку держав визначала постійна загроза військового конфлікту. У часи холодної війни, особливо у перше десятиліття після закінчення другої світової війни, ця концепція, яку її прихильники називали «політичним реалізмом», була повсюдно визнана дослідниками й практиками в галузі міжнародних відносин. У 60-і рр. XX століття багато прихильників цього реалістичного підходу не квапилося приймати і сприймати розвиток нових проблем, які не концентрувалися на військово-стратегічних

питаннях. Однак замінити цю модель таким же простим поглядом — наприклад, що військова сила є застарілою, а економічна взаємозалежність — це добре, — буде рівнозначно тому, щоб забракувати одну модель і замінити її іншою, такою ж помилковою.

Взаємозалежність як аналітична концепція. У повсякденній свідомості під залежністю розуміється стан, при якому існують обмеження або значний вплив з боку зовнішніх сил. Якщо спробувати визначити взаємозалежність простіше, то вона означатиме взаємну залежність. Взаємозалежність у світовій політиці розуміється як ситуація, що характеризується взаємним впливом між країнами або між акторами в різних країнах. І це доконаний факт.

Такий вплив часто є результатом міжнародних взаємодій — потоків грошей, товарів, людей та інформації, що регулярно протікають через міжнародні кордони. Подібні взаємодії значно зросли із часів Другої світової війни: «Останні десятиліття відкривають загальну тенденцію, за якою безліч форм людського взаємозв'язку, реалізованих через національні кордони, подвоюються кожні десять років». Але цей взаємозв'язок — не одне й те саме, що взаємозалежність. Вплив взаємозв'язків на взаємозалежність буде залежати від обмежень, або витрат, асоційованих з ними. Ймовірно, що країна, яка імпортує всю нафту, що їй необхідна, буде залежнішою від постійного припливу нафти, ніж країна, яка імпортує хутра, коштовності й парфумерію (навіть в еквівалентному грошовому обрахунку), буде залежною від безперервного доступу до цих предметів розкоші. Взаємозалежність спостерігається там, де існують взаємні (хоча й не обов'язково симетричні) наслідки взаємодій, асоційовані з втратами. Де їх немає, там спостерігається простий взаємозв'язок. Це розходження істотне, якщо ми намагаємося зрозуміти політику взаємозалежності...

Тим не менш, враховуючи, що ми хочемо уникнути марних суперечок з приводу цього розходження, а навпаки, прагнемо використати концепцію взаємозалежності для того, щоб інтегрувати, а не роз'єднати модерністський і традиційний підходи ще більше, ми обираємо ширше визначення. На наш погляд, відносини взаємозалежності завжди включають витрати, оскільки взаємозалежність обмежує автономність. Але апіорі неможливо визначити, чи буде вигідно перевищувати витрати. Це буде залежати від вартості цінностей акторів, а також від природи відносин між ними. Не може бути жодних гарантій щодо того, що відносини, які ми визначаємо як взаємозалежні, будуть характеризуватися взаємною вигодою.

Щоб докопатися істини у цьому питанні, важливо дистанціюватися від припущення, начебто заходи, які збільшують спільну вигоду, будуть певним чином вільні від дистрибутивного конфлікту. Уряди й неурядові організації методично докладатимуть своїх зусиль для збільшення їхньої частки переваг від взаємин, навіть якщо обидві сторони одержують величезну вигоду. Уряди країн, що експортують нафту, і транснаціональні нафтові компанії, наприклад, поєднує зацікавленість у високих цінах на нафту, але вони конфліктують щодо частки прибутку, який мають одержувати. Отже, ми повинні бути обережні щодо оцінок, що зростаюча взаємозалежність створює прекрасний новий світ співпраці замість поганого старого світу міжнародного конфлікту.

Усі батьки, які мають маленьких дітей, знають, що більший за розмірами піриг не є страховкою від суперечок щодо розмірів його порцій. Оптимістич-

ний підхід легковажно випускає з уваги використання економічної, енергетичної й навіть екологічної взаємозалежності в конкурентній міжнародній політиці. Необхідно пам'ятати, що політика, озброєна інструментом такої взаємозалежності, припускає конкуренцію навіть тоді, коли можна чекати значної чистої вигоди для обох гравців.

У своїй роботі «Політичні відносини між націями. Боротьба за владу й мир» (1948) Ганс Моргентау зазначає, що політика й суспільство підкоряються об'єктивним законам, і тут недостатньо віри в «моральний політичний порядок, заснований на універсальних й абстрактних принципах». Ці об'єктивні закони кореняться в людській природі, і вона відкрито говорить, із усіх вад людини жодна не є такою очевидною і небезпечною, як її інстинктивне прагнення до влади. І у центрі цієї боротьби перебуває держава, а точніше дві сотні держав. А. Волферс уподібнював держави в їхніх взаєминах між собою більярдним кулям, оскільки кожна з них є замкненою, непроникною й суверенною величиною. Цікаво також зауважити, що для політичних реалістів подібна більярдна куля не має «кольору»; на їх думку, не варто брати до уваги розходження у внутрішньому устрої тих або інших держав, тому що кожна з них переслідує свої об'єктивно існуючі національні (а точніше національно-державні) інтереси.

Остання категорія для характеру і всієї системи міжнародних відносин є ключовою. Г. Моргентау пише, «ключовою категорією міжнародної світобудови є поняття інтересу, вираженого в термінах влади». Останнє положення вимагає деяких пояснень. Ми вже зазначали, що, з погляду політичного реалізму, боротьба за владу є об'єктивним проявом людської природи й сутністю світової політики. У цьому сенсі, прагнення до досягнення влади (або могутності) є найголовнішою метою для будь-якої держави. З іншого боку, досягнення влади є необхідним засобом для реалізації державою своїх першочергових цілей, найпершою з яких є забезпечення виживання. Вживання націй є вищим моральним імперативом політичної дії, і воно не може бути забезпечене лише сподіванням на норми міжнародного права або на роль міжнародних організацій. Г. Моргентау наполягає на об'єктивності категорії інтересу, хоча, зауважує, сам інтерес може й мінятися. «Тип інтересу, який визначає політичні дії в конкретний історичний період, залежить від політичного й культурного контексту, у межах якого формується зовнішня політика». Відстоювання національних інтересів у їх конкретному «наповненні» є «головним критерієм правильності зовнішньої політики держави».

І от якраз визнання об'єктивності категорії інтересу зумовлює визнання неминучості конфлікту інтересів різних держав. Конфліктогенність міжнародного середовища робить центральною проблемою міжнародної політики забезпечення безпеки. При цьому безпека розглядається політичними реалістами насамперед у військово-силовому й державоцентричному вигляді. Ця сфера реальної політики одержала в політичних реалістів назву високої політики, чим особливо підкреслювалося її виняткове місце (до слова, недарма офіційна посадова особа ЄС, відповідальна за політику зовнішніх зносин і оборони, іменується Високий представник з іноземних справ і політики безпеки).

Особливої уваги вимагає ще одне з базових положень політичного реалізму — положення про анархічну природу міжнародних відносин, яка й відрізняє міжнародні відносини від сфери внутрішньодержавних. Якщо держава всередині підконтрольної їй території має монополію на легітимне

наси́льство, то у сфері міжнародних відносин немає єдиного центру, наділеного правом застосовувати насильство для врегулювання конфліктів. Коли кожна держава дбає лише про свої власні національні інтереси, анархічність міжнародного середовища набуває особливого значення. У цих умовах держава може розраховувати тільки на власні сили й можливість у відстоюванні своїх інтересів. Єдиний прийнятний шлях для цього — нарощування своєї потужності. Остання оцінюється політичним реалізмом з погляду здатності впливати на інших гравців міжнародної політики й розуміється досить широко, насамперед, як військова й економічна міць, а також як гарантія забезпечення безпеки й добробуту, престижу, іміджу й авторитету.

Ключове завдання тих, хто відповідає за розробку зовнішньої політики, полягає у вірній оцінці різних факторів могутності. При цьому важливо пам'ятати про те, що всі елементи могутності, за винятком лише географічного, динамічні. Отже, важливо якомога точніше вміти зіставляти різні фактори могутності різних держав. Іншими словами, у спробах дати загальну оцінку співвідношення сил різних націй, важливо точно визначити «зміни в різних компонентах сил різних націй відносно один одного». Політичний реалізм застерігає від типових помилок на цьому шляху, таких як абсолютизація могутності однієї нації (тобто, владу завжди слід розглядати як відносну категорію: вона завжди проявляється у відносинах двох або декількох держав-націй); неувважність до динамічних змін у різних факторах могутності; розгляд лише одного компонента потужності як ключового (на цій підставі Г. Морґентау говорить про геополітику як про псевдонауку тому, що вона зводить могутність націй винятково до географічного компоненту).

Прагнення кожної держави до максимальної реалізації своїх національних інтересів в умовах анархічного середовища призводить до встановлення на міжнародній арені певного балансу сил. З погляду політичного реалізму саме він, а не механізми колективної безпеки, є єдиним способом забезпечення миру. «Прагнення до влади з боку багатьох націй, кожна з яких намагається або зберегти, або порушити статус-кво, неминуче призводить до конфігурації, названої балансом сил, і політики, націленої на її збереження... Баланс сил і політика, націлена на його збереження, є не тільки неминучим, але й ключовим фактором у співтоваристві суверенних націй». У встановленні, підтриманні або зміні балансу сил центральне місце приділяється великим державам — саме вони встановлюють правила гри. Продовжуючи аналогію з більярдними кулями, можна сказати, що в цьому плані для балансу сил важливий не «колір» кулі, а її маса (тобто, її міць): «...могутніші розштовхують тих, хто менший, але останні можуть протистояти їм, приєднуючись до коаліції інших могутніх». Ідеальним станом міжнародної спільноти, відтак, є рівновага, яка означає мир. Порушення її відновлюється новими союзами або новою війною. І те, й інше — погано; оскільки й те, й інше спричиняє докорінний перегляд системи міжнародних зносин.

[...]

Роберт Кохейн,

«Влада й взаємозалежність».

МОДУЛЬ 1.

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО: ПОНЯТТЯ І СИСТЕМА

*«...Міжнародне право – це велика юридична споруда, яка дбайливо будувалася людством протягом століть з метою створення і ствердження нормальних впорядкованих відносин між державами...»
(з рішення Міжнародного Суду ООН)*

§ 1. Поняття міжнародного права

В кожній державі найважливішим регулятором суспільних відносин є право. Це система юридичних норм, які фіксують певні відносини; охороняють загальнообов'язкові правила поведінки; закріплюють права та обов'язки осіб. В сукупності ці норми (разом з іншими джерелами) складають національну систему права. В світі сьогодні існує більше двохсот національних правових систем (стільки, скільки й держав) і лише одна, яка стоїть поза ними та іноді навіть над ними. Часто між ними виникають відносини, які викликають величезну множину взаємних прав та обов'язків. Тому розвиток економіки, політики, культури, засобів масової інформації та комунікації, транспорту тощо вимагають правового оформлення такого типу відносин, як міжнародні.

Таким чином, виникнення міжнародного права обумовлене двоєдиною, об'єктивною причиною: а) появою перших держав; б) зародженням та розвитком відносин між ними. А оскільки на міжнародній арені немає законодавчого органу, норми міжнародного права створюються в процесі узгодження волі самих суб'єктів міжнародного права, і, в першу чергу, держав.

Як відзначав відомий швейцарський юрист Емер де Ваттель, давні римляни часто змішували право народів з правом природи, називаючи право народів природним правом, оскільки воно визнано і застосовується узагалі всіма цивілізованими націями, об'єднаннями і союзами в державі. Відносно права народів імператор Юстиніан, відомий законотворець і систематизатор римського права, говорив, що воно є спільним для всього людського роду. Справи людей та їх потреби змусили всі нації створити для себе певні норми права, оскільки спалахували війни, які приводили до полонення і поневолення, що суперечить природному праву, адже в силу природного права всі люди народжуються вільними. Таким чином, римляни вважали право народів частиною природного права. Але оскільки під терміном *gentes* розумілися тільки народи, Іммануїл Кант запропонував перекладати цей термін як «право держав» (*jus publicum civitatum*).

Аж до Другої світової війни міжнародне право акумулювало в собі норми міжнародного публічного і міжнародного приватного права. Лише по її завершенні воно розпалося на дві рівновеликі частини: міжнародне публічне і міжнародне приватне право.

Термін «міжнародне публічне право» вперше запропонував англійський філософ Джеремі Бентам ще наприкінці XVIII століття. Однак першою віхою в процесі становлення міжнародного права як самостійної галузі стала книга голандського юриста Гуго Гроція «Про право війни і миру. Три книги, в яких пояснюються природне право і право народів, а також принципи публічного права», що побачила світ ще 1625 року. В ній вперше систематизовані норми про право війни, класифікацію війн на публічні і приватні, морське право тощо. Гуго Гроцій наводить переконливі докази існування права народів. Посилаючись на роботи мислителів античності, він відзначає, що це право є «надбанням часу і звичаю».

До початку XX ст. юридичною наукою було запропоновано понад сто визначень міжнародного публічного права, жодне яких, щоправда, до цих пір не стало системовизначальним. Ще всередині XIX ст. вчені запропонували вважати міжнародним правом сукупність загальних засад і правил, якими визначаються взаємовідносини самостійних держав і розв'язуються спори в законах і звичаях окремих народів, для зміцнення і розвитку всесвітнього цивільного обороту. Це визначення можна назвати досить повним, однак воно вміщує в себе визначення як публічного, так і приватного міжнародного права, а відтак не розв'язує поставленого нами завдання з'ясувати природу міжнародного публічного права.

В другій половині XX ст. було запропоновано ще одне визначення міжнародного права, яке сьогодні можна вважати загальновизнаним. Було запропоновано міжнародне право визначити як систему договірних та звичаєво-правових норм, що регулюють відносини між державами та іншими суб'єктами міжнародного права, створюються шляхом узгодження волі учасників цих відносин і забезпечуються в разі потреби примусом, який здійснюється індивідуально чи колективно державами, міжнародними організаціями та іншими суб'єктами міжнародного права, з метою розвитку міжнародного співробітництва і зміцнення міжнародної безпеки і миру.

Відтак, міжнародне публічне право — це система договірних та звичаєвих норм і принципів, що створюються переважно державами в процесі співробітництва і суперництва, що виражають відносно узгоджену волю держав і регулюють відносини між державами, створеними ними міжнародними організаціями та деякими іншими суб'єктами міжнародного спілкування. Дотримання норм міжнародного права забезпечується індивідуальним чи колективним примусом його суб'єктів, межі та форми якого визначаються ними в процесі спільної діяльності.

Термін «міжнародне публічне право» закріплений в ст.38 Статуту Міжнародного Суду ООН, а також в резолюції Генеральної Асамблеї ООН про прогресивний розвиток міжнародного права та його кодифікацію від 11 грудня 1946 року. В преамбулі цієї резолюції вказується на необхідність ретельного і всебічного вивчення всього, що вже було досягнуто в галузі розвитку міжнародного права і його кодифікації, а так само і «вивчення проектів і діяльності офіційних та неофіційних установ, що спрямовують свої зусилля на сприяння прогресивному розвитку і формулюванню публічного і приватного міжнародного права».

Основною функцією міжнародного публічного права є управління діяльністю суб'єктів у відповідних сферах міжнародних відносин. Міжнародне право являє собою необхідний елемент організації міжнародних зносин і управління ними. Як справедливо відзначав Ф.Мартене ще в 1871 році, «міжнародне життя існує і не потребує виправдання свого існування; міжнародне право визначає його, під його захистом та егідою відбувається обмін усіх людських відносин». Таким чином, міжнародне публічне право можна визначити як систему обов'язкових норм, виражених у визнаних суб'єктами цього права джерелах, що є загальнообов'язковим критерієм правомірно дозволеного і юридично недозволеного, і через які (норми) здійснюється управління і координація міжнародним співробітництвом у відповідних сферах і галузях або примус до дотримання норм цього права в разі виникнення ситуацій, що цього потребують.

Міжнародне публічне право найбільш тісно межує із міжнародним приватним правом. Термін «міжнародне приватне право» вперше застосував американський суддя, член Верховного Суду США Джозеф Сторі в 1834 році, який використав його в своїй праці «Коментар про колізії законів». З 1841 року термін «міжнародне приватне право» став фігурувати в працях німецьких та французьких юристів.

Суб'єктами обох галузей є держави, міжнародні міжурядові та неурядові організації і в окремих випадках транснаціональні компанії та окремі індивіди. Джерелами міжнародного публічного і приватного права є міжнародні договори та міжнародно-правові звичаї. Основні принципи міжнародного публічного права є принципами, що лежать в основі й міжнародного приватного права. Переважна більшість норм міжнародного приватного права створюється державами або міжурядовими організаціями і закріплюється у договорах або уніфікованих кодексах, модельних законах, правилах, положеннях тощо. Ці норми імплементуються, як правило, шляхом застосування основних положень відповідних галузей національного права і законодавства. Таким чином, міжнародне приватне право можна визначити як сукупність принципів і норм, що регулюють відносини приватно-правового характеру між фізичними та юридичними особами та/або державами, а також міжнародними організаціями, в яких присутній міжнародний або іноземний елемент.

Основною відмінністю міжнародного приватного права від міжнародного публічного є те, що останнє слугує регламентації взаємовідносин держав між собою, визначення їх взаємних прав та обов'язків, способів взаємодії та ін., причому, як правило, для забезпечення цих цілей самими державами створюються міжнародні організації, що наділяються ними частиною делегованих владних повноважень. Основними суб'єктами відносин в міжнародному публічному праві виступають держави як такі, а також міжнародні організації, членами яких ці держави виступають. І лише в окремих випадках їх учасниками стають інші суб'єкти міжнародного права, зокрема, індивіди.

Основними ж суб'єктами відносин в міжнародному приватному праві є, передусім, фізичні та юридичні особи, іноді — держави та інші публічно-правові утворення. Тут специфікою відносин є наявність так званого «іноземного елементу», під яким слід розуміти суб'єкт, який має іноземну належність (громадянство, місце проживання — стосовно фізичних осіб, та

національність — стосовно юридичних осіб), об'єкт, який знаходиться на території іноземної держави; юридичний факт, який мав чи має місце за кордоном.

Міжнародне право, в тому числі, міжнародне публічне право складається з галузей. Галуззю міжнародного права, виходячи з загальнотеоретичних положень, можна вважати сукупність узгоджених юридичних норм, що регулюють більш чи менш автономні міжнародні відносини певного виду, сукупність, яку характеризує певний предмет правового регулювання, якісне різноманіття, існування якої викликане інтересами міжнародного спілкування і волею його безпосередніх учасників.

Хоча міжнародне право — одна з найдавніших галузей права і юридичної науки, тим не менш немає загальновизнаних і єдино чітких параметрів поділу його на конкретні галузі. На думку відомого англійського юриста Дж. О'Браєна, основними галузями сучасного міжнародного права є: 1) джерела міжнародного права; 2) суб'єкти міжнародного права; 3) визнання держав і урядів; 4) територія; 5) юрисдикція; 6) суверенний імунітет; 7) дипломатичні і консульські зносини; 8) право договорів; 9) право міжнародної відповідальності; 10) морське право; 11) повітряне і космічне право; 12) міжнародне гуманітарне право; 13) міжнародне екологічне право; 14) правонаступництво держав; 15) міжнародне економічне право; 16) мирне розв'язання спорів між державами; 17) міжнародне право і застосування державами сили; 18) міжнародні організації; 19) право збройних конфліктів. Цей перелік, звісно, не є повним або вичерпним, однак дає досить непогане уявлення про сучасну систему міжнародних публічно-правових відносин. Ми б додали до цього переліку також міжнародне право прав людини, міжнародне кримінальне право та міжнародне процесуальне право.

Необхідно також мати на увазі, що низка галузей міжнародного публічного права знаходиться в процесі активного становлення, та ще й в силу специфіки їх предмету треба говорити про поки що існуючу об'єктивну неможливість визначення їх приналежності до публічного чи приватного міжнародного права, тож говорити про них в контексті детального і глибокого аналізу регульованих ними відносин є перспективою майбутніх років і періодів розвитку міжнародного права та міжнародно-правової науки.

§ 2. Предмет міжнародного права

Одним з основних і необхідних інструментів організації міжнародних відносин слугує міжнародне право. За його допомогою створюється і підтримується міжнародний правопорядок. Воно же робить поведінку держав та інших акторів міжнародних відносин прогнозованою та взаємоузгодженою.

Необхідність надійного міжнародного правопорядку обумовлюється тим, що свавілля і невмотивована агресія загрожують миру і перешкоджають взаємовигідному співробітництву. Безпечним може бути лише світ, заснований на законності. Міжнародний Суд ООН свого часу підкреслив, що підтримання міжнародного правопорядку «є життєво важливим для безпеки і благополуччя складного міжнародного співробітництва наших днів».

Новий світовий порядок можливий лише як порядок демократичний. Ніхто не може володіти монополією на прийняття рішень. Держави володіють рівним правом на участь у вирішенні міжнародних проблем, і, перш за все, тих, що безпосередньо торкаються їх власних національних інтересів. Необхідно забезпечити повагу законних інтересів всіх держав, незважаючи на їх багатоманітність, домагатися гармонізації цих інтересів. Баланс сили підлягає заміні балансом інтересів, що здатен бути основою стабільного світового порядку.

І в цьому аспекті виняткова роль належить міжнародному праву. Саме на його основі відбувається узгодження інтересів. Досягнутий баланс закріплюється, знаходить своє вираження у формальних нормах. Останні сприяють збереженню досягнутого і слугують інструментом реалізації завдань, що з цього випливають. Відображаючи не лише національні інтереси держав, але й інтереси їх співтовариства в цілому, міжнародне право стає не просто міждержавним правом, але правом міжнародної спільноти як єдиного і непорушного цілого.

Відтак, міжнародне право — це система юридичних норм і принципів, які створюються державами та іншими суб'єктами міжнародного права, спрямовані на підтримання миру, безпеки і співробітництва в сучасному світі, та забезпечуються в разі необхідності примусом, що здійснюється його суб'єктами індивідуально або колективно.

Як і будь-яка правова система, міжнародне право має свій предмет регулювання. Відносини, що становлять предмет міжнародно-правового регулювання, можна умовно розділити на міждержавні та неміждержавні.

До міждержавних відносин належать: 1) відносини між державами; 2) відносини між державами та державоподібними утвореннями; 3) відносини між державами і націями, що борються за незалежність.

Міжнародними неміждержавними відносинами є: 1) відносини між державами і міжнародними організаціями; 2) відносини між міжнародними організаціями; 3) відносини між державами, міжнародними організаціями з одного боку і фізичними та юридичними особами — з іншого; 4) відносини між фізичними особами.

Міжнародне право регулює відносини, що виходять за рамки внутрішньодержавної компетенції. При цьому предметом міжнародно-правового регулювання виступають відносини виключно між суб'єктами міжнародного права. Відтак, міжнародне право є складний комплекс юридичних норм, що створюються державами, міжнародними організаціями та іншими суб'єктами міжнародних відносин шляхом угод та являють собою самостійну правову систему, предметом регулювання якої є міждержавні та інші міжнародні відносини, а також певні внутрішньодержавні відносини, пов'язані з участю їх суб'єктів у відносинах між собою.

Міжнародному праву як термінологічній категорії притаманний певний ступінь умовності. Історично сформований і прийнятий в державних та міждержавних актах, інших офіційних документах, а також в науковому середовищі термін «міжнародне право» не зовсім адекватний істинному значенню цього поняття.

Його прообразом виступає усталений в римському праві термін *jus gentium* («право народів»¹). Реально існує міждержавне право, оскільки створюється воно не народами безпосередньо, а головним чином державами як суверенними політичними суб'єктами, і орієнтовано воно передусім на регулювання міждержавних зв'язків і стосунків, і забезпечується переважно зусиллями самих держав.

Відносини, що регулюються міжнародним правом, досить часто ототожнюються з поняттям «міжнародні правовідносини», які включають відносини:

1) між державами — двосторонні та багатосторонні, серед яких особливе значення мають відносини, що охоплюють міжнародне співтовариство в цілому;

2) між державами і міжнародними міжурядовими організаціями, передусім у зв'язку з членством держав у цих міжнародних організаціях;

3) між державами та державоподібними утвореннями, що мають відносно самостійний міжнародний статус;

4) між міжнародними міжурядовими організаціями.

В попередні періоди мали широке розповсюдження відносини між державами і національними політичними організаціями, що очолювали боротьбу народів і націй за незалежність, а також відносини таких національних політичних організацій з міжнародними організаціями. Сьогодні найбільш яскравим прикладом подібних відносин можна назвати прямі відносини міжнародного співтовариства з Національною Палестинською адміністрацією та одночасно з рухами ФАТХ і ХАМАС, які являють собою військово-політичні утворення, що одночасно виступають політичними партіями та національними рухами за незалежність Палестинської автономії і створення суверенної держави Палестина.

Усі названі вище відносини можна кваліфікувати як міждержавні відносини, оскільки кожна міжурядова організація — це форма об'єднання держав, через яку кожна з них здійснює свою опосередковану участь у міжнародних зносинах з іншими державами; при цьому політична організація, що представляє націю (народ, етнос), що бореться за незалежність, діє як держава, що формується, а державоподібне утворення в силу своєї формально-юридичної форми має низку рис повноцінної держави.

Саме тому поряд з міжнародними міждержавними відносинами в рамках міжнародних зносин слід виокремити також міжнародні відносини недержавного характеру — між юридичними і фізичними особами різних держав, а також за участю міжнародних неурядових організацій та міжнародних господарських об'єднань. До особливої категорії змішаних міжнародних відносин можна додати відносини держав з юридичними та фізичними особами, що знаходяться під юрисдикцією держав, а також з міжнародними неурядовими організаціями і міжнародними господарськими об'єднаннями.

¹ Первинне розуміння терміну *jus gentium* як зводу правил, що застосовувалися до всіх вільних в межах території Римської держави громадян, незалежно від їх національної чи соціальної приналежності, пізніше набуло більш широкого значення в якості комплексу загальновизнаних норм у взаємовідносинах Риму з іншими державами. («спільне для всіх народів право»).

При розгляді міжнародних, міждержавних відносин слід враховувати, що такий характер вони набувають тому, що за своїм змістом виходять за межі компетенції та юрисдикції будь-якої окремої держави, стають об'єктом спільної компетенції та юрисдикції держав або всього міжнародного співтовариства в цілому.

Розуміння предмету міжнародного права пов'язано з відповіддю на питання, до кого звернені норми міжнародного права. Сьогодні норми міжнародного права зобов'язують не тільки держави в цілому, хоча компетенція і поведінка органів держави і посадових осіб, відповідальних за забезпечення виконання і дотримання міжнародних зобов'язань, здебільшого регламентується нормами внутрішньодержавного (національного) права кожної країни. Адресатом міжнародно-правових норм часто стають цілком конкретні державні органи і навіть посадові особи органів влади відповідної держави, чії права і обов'язки напряму формулюються у положеннях багатьох міжнародних договорів. Більше того, існують міжнародні договори (і їх кількість невинно зростає), окремі норми яких звернені безпосередньо до індивідів, а також юридичних осіб різних категорій, як до потенційних носіїв прав та обов'язків, встановлюваних договірними нормами міжнародного права.

Міжнародне право існує таким чином у двох просторових вимірах. З одного боку, воно сформувалося і функціонує як частина міждержавної системи владних повноважень, що охоплює різноманітні елементи взаємозв'язків в рамках міжнародного співтовариства. Цей підхід обумовлює розуміння міжнародного права передусім як регулятора міжнародних відносин, зовнішньополітичних дій держав як організованого комплексу юридичних значущих фактів, існуючого в межах міждержавної системи відносин і лише в ній. Однак з іншого боку, погляд на міжнародне право як на складову частину всесвітньої правової системи, яка включає поряд із міжнародним правом правові системи окремих держав, тобто національні правові системи, дозволяє зрозуміти основну роль і призначення міжнародного права в сучасному світі. Йдеться, звісно, про узгодження, взаємодію, в рамках якої певні норми міжнародного права беруть участь у регулюванні внутрішньодержавних відносин, безпосередньо застосовуються в рамках правової системи суверенної держави, натомість окремі норми національного права країн-членів міжнародної спільноти беруться за основу для вироблення уніфікованих правил і норм для регулювання певної сфери міждержавних і міжнародних зносин на загальносвітовому рівні.

З цим пов'язана тенденція у розвитку сучасного права, яку можна назвати «зустрічним рухом»: міжнародні договори та інші міжнародні юридичні акти орієнтуються на взаємодію з національним законодавством, зберігаючи поважне ставлення до неї, до юрисдикційних привілеїв та імунітетів кожної держави; разом з тим закони та інші нормативно-правові акти національних держав збагачуються нормами, обумовленими міжнародним правом, що містить відсилання до міжнародних договорів, положення про спільне застосування національних і міжнародних правил і практик і про паритетне в колізійних ситуаціях застосування національних та міжнародних законів.

§ 3. Міжнародне право як особлива правова система

Міжнародне публічне і міжнародне приватне право

Історично склалося розмежування двох правових категорій — міжнародного публічного і міжнародного приватного права. До категорії останнього відносять правила взаємовідносин учасників міжнародних відносин т.зв. недержавного характеру, маючи на увазі передусім цивільно-правові та споріднені з ними відносини, невід’ємною складовою яких є присутність так званого «іноземного елементу». Такі правила містяться як у внутрішньому праві держав, під юрисдикцією яких знаходяться відповідні фізичні та юридичні особи — учасники міжнародних приватно-правових відносин, так і в міжнародних договорах і звичаях, що містять, в тому числі, універсальні норми.

Сучасне співвідношення міжнародного публічного і міжнародного приватного права характеризується їх суттєвим зближенням, взаємопроникненням, оскільки, з одного боку, міжнародні відносини за участю фізичних та юридичних осіб вийшли за межі цивільно-правових, трудових, сімейних тощо відносин, з поширенням на адміністративно-правову, кримінально-правову та інші сфери, а з другого боку, міжнародні договори почали відігравати більш вагомую роль у регулюванні такого типу відносин, безпосередньо встановлюючи права та обов’язки фізичних та юридичних осіб, що знаходяться під юрисдикцією різних держав. Більше того, досить часто буває, коли один і той самий міжнародно-правовий договір включає норми, присвячені відносинам між державами, між державами та юридичними і фізичними особами, а також між самими юридичними особами і між індивідами різних держав (такими є, наприклад, договори про взаємну правову допомогу у цивільних, сімейних, кримінальних справах; договори про уникнення подвійного оподаткування доходів і майна; Конвенція ООН про договори міжнародної купівлі-продажу товарів тощо).

Міжнародне право як особлива правова система

В сучасній науці міжнародного права утвердилося розуміння міжнародного права як особливої правової системи. Мається на увазі реальне існування як мінімум двох правових систем: правової системи держави (внутрішньодержавної/національної правової системи) і правової системи міждержавного спілкування (власне міжнародно-правової системи).

В основі розмежування лежить передусім метод правового регулювання: внутрішньодержавне право створюється в результаті владних рішень компетентних органів суверенної держави, міжнародне право — виключно в процесі узгодження інтересів різних держав, співставлення в цьому процесі кількох суверенних воľ.

Суттєве значення має і предмет правового регулювання: у внутрішньодержавного права — це відносини в межах юрисдикції відповідної держави; у міжнародного — це переважно міждержавні відносини та інші відносини, що виходять за межі юрисдикції окремої держави, внаслідок чого вимагають спільного регулювання з боку кількох чи багатьох держав або міжнародної спільноти держав у цілому.

Сучасне міжнародне право функціонує в складних умовах, оскільки держави та інші суб'єкти міжнародного права, які це право формують та реалізують на практиці, мають суттєві відмінності у своїх внутрішніх інтересах і зовнішніх позиціях. Міжнародне право покликане юридичними засобами «позбавити майбутні покоління від бід війни», забезпечити підтримання і зміцнення міжнародного миру і безпеки, «сприяти соціальному прогресу і покращенню умов життя людей» (преамбула Статуту ООН), розвивати дружні відносини і зв'язки між державами «незалежно від політичних, економічних та соціальних систем і від рівня їх розвитку» (Декларація про принципи міжнародного права).

Сучасне міжнародне право виробило достатньо дієвий механізм досягнення узгоджених рішень, забезпечення реалізації прийнятих норм, а також взаємоприйнятні процедури розв'язання міждержавних спорів мирними засобами.

Сучасне міжнародне право має складну нормативну структуру, оскільки включає як єдині для всіх або більшості держав правила, що називаються універсальними, загальновизнаними нормами, так і правила, які стосуються лише певної групи держав або прийняті лише двома чи кількома державами і називаються локальними нормами.

Сучасне міжнародне право є спільним і загальним для всіх держав в тому сенсі, що саме загальновизнані принципи і норми характеризують його основний зміст, його соціальне і правове призначення й цінність. Воно є основою міжнародного правопорядку, що забезпечується колективними та індивідуальними зусиллями учасників міжнародного спілкування. І гарантом збереження цього порядку є перш за все механізм реалізації норм міжнародного права, який також заснований на принципі поєднання міжнародних і національних правових засобів його реалізації і підтримання.

Проблеми в розумінні поняття міжнародного права. Характерні риси міжнародно-правової системи в порівнянні з внутрішньодержавною системою права

В сучасному світі вченими запропоновано понад тисячу різноманітних визначень міжнародного права, але їм так і не вдалося дійти згоди навіть з найбільш принципових питань. Для прикладу можна навести дві крайні точки зору в розумінні міжнародного права.

Одна група вчених наполягає на тому, що **міжнародне право** — це система юридичних норм, які створені визнаними і вповноваженими на те суб'єктами міжнародного права і регулюють відносини між ними. Інша вважає, що **міжнародне право** — це сам процес прийняття і втілення в життя владних рішень. Він зводиться до одночасної реалізації трьох завдань: 1) застосування чинних норм міжнародного права; 2) ліквідацію застарілих правових рішень; 3) встановлення цілей у спільних інтересах суб'єктів і забезпечення їх засобами досягнення.

Для першої групи вчених більш важливою є статика міжнародного права, для другої — динаміка. Розуміння міжнародного права першими більше відповідає природі того права, яке функціонувало від Вестфальського миру 1648 р. і до Другої світової війни. Для нього характерна невелика динаміка

змін, безумовне визнання примату державного суверенітету, волі та інтересу держави як основного актора міжнародного правотворення. Після прийняття Статуту ООН міжнародне право розвивається надзвичайно динамічно, що служить підставою для обґрунтування другої позиції.

Сьогодні погляд на міжнародне право лише як на систему норм явно недостатній і застарілий. Воно не обмежується системою норм і не завершується створенням норми. Таке розуміння норми характерне для гіпертрофовано статичного погляду на право, коли держава формулює й застосовує норми права. Право в таких випадках більше є засобом утримання в покорі інших, ніж засобом регулювання відносини і визначення прав і обов'язків. І сучасна міжнародна спільнота відходить від такого розуміння права, про що свідчать численні наміри держав, виражені у їхніх Конституціях, про побудову правової, демократичної держави, розвитку громадянського суспільства тощо.

Водночас визначати міжнародне право лише як процес прийняття рішень небезпечно зведенням права до застосування сили, відривом процесуальних елементів міжнародного права від матеріальних (головною з яких на будь-якій стадії розвитку залишається система норм), невиправданою ревізією чинного нормативного комплексу (а можливо, і його нехтуванням), отожденням міжнародного права з програмою його розвитку.

Характерні риси міжнародно-правової системи в порівнянні з внутрішньодержавною системою права:

1. *особливий спосіб створення норм:* у міжнародному праві — самими суб'єктами права (насамперед державами), у внутрішньодержавному праві — законодавчими, виконавчими, а в деяких правових системах — і судовими органами;

2. *особливі суб'єкти права:* в міжнародному праві — держави, міждержавні організації, народи і нації, що борються за незалежність (держави у стані утворення), державоподібні утворення і лише частково і в суттєво обмеженому обсязі фізичні особи; у внутрішньодержавних правових системах — як правило, фізичні та юридичні особи, органи державної влади й місцевого самоврядування, політичні партії, громадські організації, інші соціальні об'єднання й утворення;

3. *особливі предмети правового регулювання:* в міжнародному праві — відносини між суб'єктами міжнародного права; у внутрішньодержавному праві — відносини між суб'єктами національної системи права, які перебувають у межах юрисдикції конкретної держави;

4. *особливі об'єкти права:* в міжнародному праві — міжнародні відносини, які складаються з приводу певних матеріальних і нематеріальних благ; у національному праві внутрішньодержавні відносини, які складаються з приводу тих самих благ і благ, що перебувають цілком під юрисдикцією конкретної держави;

5. *особлива соціальна сутність права:* норми міжнародного права мають загальнодемократичний характер, норми внутрішньодержавного права завжди збігаються з сутністю держави правотворця (демократичні, авторитарні, військові режими тощо);

6. *особливий характер побудови системи права*: міжнародне право — координативна система права; внутрішньодержавні системи — субординаційні;

7. *особливі джерела права*: в міжнародному праві — міжнародний договір, міжнародний звичай, рішення міжнародних міждержавних організацій і деякі інші; у внутрішньодержавному праві — закони та підзаконні акти;

8. *особливий порядок застосування примусу для дотримання норм міжнародного права*: у міжнародному праві примус здійснюється самими суб'єктами права на індивідуальній чи колективній основі, на основі діючих принципів і норм у межах, визначених чинними міжнародними договорами і звичаями; у внутрішньодержавному праві примус здійснюється тільки державними органами в межах повноважень, окреслених національним правом.

§ 4. Об'єкт та функції міжнародного права

На жаль, застосування термінів «предмет міжнародного права» і «об'єкт міжнародного права» ще не визначено остаточно, і те, що одні автори називають предметом, інші можуть називати об'єктом, і навпаки. Трапляються випадки, коли ті самі автори в різних публікаціях плутають визначення цих термінів.

Отже під **предметом (об'єктом) міжнародних відносин** розуміють *особливий вид соціальних відносин — міжнародні відносини, що мають міждержавний характер*. Це твердження різні автори формулюють по-своєму, проте різниця полягає тільки в тому, що одні автори не виходять за межі суто державних відносин, а інші — цю сферу розширюють, беручи до уваги відносини не тільки між державами, як основними суб'єктами міжнародного права, але й іншими — державоподібними утвореннями, націями, що борються за незалежність тощо.

Міжнародні відносини, їхній стан і тенденції глибоко впливають на міжнародне право. Було б неправильним стверджувати, що міжнародне право «обслуговує» міжнародні відносини, але безсумнівно враховує інтереси і потреби міжнародного співтовариства. Розвиток таких інститутів міжнародного права, як морське право, у тому числі право на економічну зону або ресурси континентального шельфу, врешті-решт є розширенням територіального суверенітету прибережної держави, що раніше не уявлялося можливим; розмежування повітряного і космічного просторів і, таким чином, встановлення державного суверенітету на висоту 100–110 км також відповідає новим, зростаючим потребам товариства держав; заміна поняття «родина цивілізованих держав» або «сім'я народів» на поняття «міжнародна спільнота», «міжнародне співтовариство», і включення до нього всіх без винятку країн нашої планети — все це відповідь на нові потреби відносин між державами.

Серед об'єктів правового регулювання сучасним міжнародним правом все більшого значення набувають загальнолюдські, або глобальні проблеми. У їх вирішенні зацікавлені всі держави незалежно від їхнього географічного розташування, політичної, військової або економічної значимості. Всі вони мають брати участь в обговоренні і вирішенні вказаних проблем, у зв'язку з чим в доктрині формується позиція про необхідність їхньої міжнародно-правової

регламентації переважно методом консенсусу — загальної згоди. Практика діяльності держав у вирішенні глобальних проблем має безсумнівні досягнення. Мається на увазі кодифікація морського права, достатньо розроблена регламентація поведінки держав у космосі, додаткова регламентація правового статусу Антарктики з метою охорони цього унікального заповідника, розробка поняття «загальна спадщина людства» тощо.

Можна розглядати **функції сучасного міжнародного права** з п'яти основних позицій (насправді вони гнучко взаємодіють, а не виокремлюються за вказаними напрямками):

1) соціальні функції міжнародного права (стабілізація, зміцнення й забезпечення відносин між суб'єктами міжнародного права);

2) власне юридичні функції (визначення прав та обов'язків суб'єктів міжнародного права стосовно один одного, встановлення статусу різних категорій суб'єктів, їх правосуб'єктності, зміцнення міжнародного права, міжнародної законності, міжнародного правопорядку та ін.);

3) функції взаємодії з іншими управлінськими системами, що діють у міжнародній сфері (внутрішньодержавним правом, політикою, мораллю, релігією, етикою тощо);

4) функції програмування розвитку міжнародних відносин та міжнародного права (програмування їхнього розвитку на перспективу, прогнозування параметрів поведінки суб'єктів міжнародного права, передбачення варіантів напрямів розвитку інших систем, з якими взаємодіє міжнародне право, тощо);

5) функції інформаційного порядку (забезпечення знаннями про зміст міжнародно-правових актів, вплив на формування міжнародно-правової свідомості та культури тощо).

§ 5. Система міжнародного права, його галузі та інститути

Міжнародне право має складну систему, що обумовлено суміщенням в ньому загальноправових норм-принципів і загальноправових нормативних комплексів, з одного боку, та галузей як однорідних комплексів норм, кожна з власним предметом нормативного регулювання, а також внутрішньогалузевих інститутів — з іншого.

За своєю структурою сучасне міжнародне право є багаторівневим. Можна говорити про елементарний структурний рівень — структуру норми, компонентну структуру на рівні інституту і галузі міжнародного права. Крім того, слід мати на увазі, що сучасне загальне міжнародне право є ядром нині функціонуючої системи. Існують також регіональні міжнародно-правові комплекси (наприклад європейське право прав людини, право ЄС, комплекс міжамериканських норм права тощо), які регулюють специфічні міждержавні відносини країн конкретного регіону. Значною є кількість правових норм, які регулюють локальні, партикулярні відносини і які можуть не вписуватись в певний інститут. Міжнародне право являє собою не тільки багатофункціональну систему, але й вельми структуровану систему. Звідси випливає, що структурні зв'язки за лінією норма — інститут — галузь — система становлять тільки один бік такої структурованості.

Сучасне практичне міжнародне право в такому спрощеному вигляді майже не функціонує. Нормативний масив міжнародного права структурований у багатьох площинах, зокрема у ієрархії його норм. Коли йдеться про ієрархічну структуру міжнародного права, доцільно виділити **основні принципи міжнародного права як головні провозуючі засади цієї системи права**. Поза **основними** принципами не може функціонувати жоден інститут чи галузь, і навіть система міжнародного права в цілому.

В міжнародному праві відіграють основну, часто визначальну роль загальносистемні інститути міжнародного права. **Загальносистемні інститути міжнародного права — це особлива сукупність норм, покликаних забезпечувати стійкість системи права**. У системі міжнародного права вони є тим ядром, навколо якого формуються галузі міжнародного права. До таких інститутів належать інститут міжнародної правосуб'єктності, інститут міжнародної правотворчості, інститут застосування норм міжнародного права, інститут міжнародно-правової відповідальності, інститут розв'язання міжнародних спорів тощо.

Галузь міжнародного права — це комплекс однорідних норм певного функціонального призначення. У системі міжнародного права розрізняють основні, профільні, традиційні і комплексні галузі.

Практичною доцільністю керуються науковці, коли впроваджують поняття профільної галузі — це всеосяжний масив норм регулювання конкретного виду міжнародних відносин. Наприклад, у міждержавних відносинах з освоєння космічного простору задіяно норми права міжнародних договорів, права міжнародних організацій, права зовнішніх зносин та ін. Але профільною галуззю в цій сфері виступає міжнародне космічне право. Профільним для міжнародних морських зносин є міжнародне морське право, для співробітництва у сфері повітряних сполучень — міжнародне повітряне право, в дипломатично-консульських відносинах — право зовнішніх відносин, у діяльності міждержавних організацій — право міжнародних організацій та ін.

Під традиційними галузями часто мають на увазі ті галузі, які склалися ще в так званому класичному («старому») міжнародному праві: дипломатичне право, право міжнародних договорів, міжнародне морське право тощо.

Для комплексних галузей міжнародного права характерне інтегральне, «міжгалузеве» регулювання складно структурованих міжнародних відносин. Комплексні галузі є особливими асоціаціями норм права, які можуть функціонувати у сфері суміжних об'єктів правового регулювання.

Структурними компонентами галузей міжнародного права є інститути права. Як особливий відокремлений комплекс (сукупність) норм міжнародного права, інститут регулює певний вид (підвид) міжнародних відносин відповідної галузі права. Іноді інститути регулюють міжгалузеву сферу відносин. У такому разі вони не є складовими певної галузі і функціонують як міжгалузеві інститути.

Елементарний поділ системи міжнародного права здійснюється на рівні норми права. Норми міжнародного права — це загальнообов'язкові, формально визначені правила поведінки суб'єктів міжнародного права, що встановлюють для них права та обов'язки, реалізація яких забезпечується відповідним міжнародно-правовим механізмом.

Залежно від юридичної сили, функцій у механізмі міжнародно-правового регулювання, сфери дії, змісту та місця в системі права, особливостей зв'язку з конкретною ситуацією чи суб'єктами, їх поділяють на *імперативні* (норма, відхилення від якої неприпустиме і яку може бути змінено тільки такою ж наступною нормою; як правило, однозначно формулює права та обов'язки); *диспозитивні* (допускають відхилення від неї за взаємною згодою сторін, яких вона стосується, і якщо таке відхилення не зачіпає прав та законних інтересів третьої сторони); *матеріальні* (що регулюють конкретні відносини між суб'єктами права); *процесуальні* (що регулюють сам процес створення і застосування міжнародного права); універсальні (норми загального міжнародного права); регіональні (характерні для певного регіону); *партикулярні* (норми, обов'язкові для двох-трьох суб'єктів права, або такі, що діють в обмеженому просторі — локальні); *ціль-норма*, що фіксує бажаний стан у майбутньому; принципи (основні ідеї, узагальнені правила вищої юридичної сили); *чітко визначені норми* (ті, що чітко формулюють юридичні факти, права та обов'язки тощо); *невизначені* (такі, що дають право органам застосування права вирішувати справу з урахуванням конкретних обставин); *альтернативні* (дають можливість обрати правило поведінки або санкцію); *факультативні* (дають можливість застосувати іншу (не основну) норму, якщо при цьому не порушується законність) тощо.

§ 6. Взаємовплив і взаємодія міжнародного та внутрішньодержавного права

Теоретичні засади співвідношення і взаємодії міжнародного і національного права

Ці дві самостійні правові системи не існують ізольовано одна від одної. На нормотворення в міжнародному праві справляють суттєвий вплив національні правові системи, які знаходять своє відображення і враховуються у зовнішній політиці та дипломатії держав. Міжнародне право, в свою чергу, справляє вельми значущий вплив на національне законодавство.

Міжнародне право як особлива система права не входить ні в яку національну правову систему і не включає в себе норми внутрішньодержавного права безпосередньо.

Щодо взаємовпливу міжнародного та внутрішнього права, то існує дві протилежні точки зору на цю проблему.

Перша група вчених (в більшості це були радянські вчені) стверджували, що між національною системою права та міжнародною немає будь-якої юридичної супідрядності. Вони вважали, що хоча міжнародні договори і сприяють утворенню нових норм і юридичних актів, але при цьому не відбувається перетворення міжнародно-правових актів і норм у національно-правові. Таку позицію виводили з гіпертрофованого розуміння принципів суверенітету і незалежності держав, охороняти які, на думку цих вчених, і покликане міжнародне право.

Інша група вчених (цим шляхом іде зарубіжна доктрина і сучасна вітчизняна практика) вже давно різною мірою визнають пріоритет міжнародного права над внутрішнім законодавством. Ця точка зору обґрунтовується зна-

чимістю і особливою соціальною цінністю міжнародного права в сучасному світі, яке втілює найбільш досяжну в нашу епоху ідею справедливості. Не випадково основоположні документи з прав людини, якими керуються всі демократичні держави, мають своїм джерелом міжнародне право. Перебюрюючи державний егоїзм, міжнародне право розробляє основи гуманізації збройних конфліктів, роззброєння, справедливого користування ресурсами нашої планети тощо. Розмежування міжнародного і внутрішньодержавного права може лише заподіяти непоправну шкоду будь-якій державі.

Тепер частково ця проблема вирішується Віденською конвенцією про право міжнародних договорів, відповідно до якої держави не мають права посилалися на внутрішнє законодавство для виправдання невиконання міжнародного договору. Проблема вирішується частково тому, що стосується лише міжнародних договорів. А міжнародне право складається не тільки з міжнародних договорів, але й зі звичаєвих норм, резолюцій міжнародних організацій, інших джерел тощо. У кожній державі це питання вирішується по-своєму. Тому на практиці всі демократичні держави закріплюють принцип пріоритету міжнародного права в своїх Конституціях (наприклад, ст. 10 конституції Італії, п.1 ст. 96 конституції Іспанії тощо).

З аналізу чинного українського законодавства (ст. 9 Конституції України, ЗУ «Про міжнародні договори України») можна дійти певних висновків: а) Україна визнає *пріоритет* загальновизнаних норм міжнародного права над нормами внутрішньодержавного права; б) якщо належно укладеним міжнародним договором України встановлені інші правила, ніж ті, котрі встановлені законодавством України, то застосовуються норми міжнародного договору. Слід підкреслити, що це правило міститься в багатьох законах України, прийнятих в останні роки; в) нарешті, міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, стають частиною її внутрішнього («національного») законодавства.

Проте при всьому цьому виникають деякі неясності.

Визнання пріоритету основних принципів міжнародного права вимагає уточнення самих принципів — їхньої кількості та змісту. Виходять з того, що основні принципи сформульовано й закріплено в Статуті ООН, а також у Декларації про принципи міжнародного права щодо дружніх відносин між державами відповідно до Статуту ООН, прийнятої у 1970 р., де перелічені сім принципів. У подальшому в документах Ради з безпеки і співробітництва в Європі до них додали ще три. Але у юридичній літературі не обмежуються цією кількістю. В результаті більшість науковців вважає, що не існує абсолютно авторитетного, вичерпного і точного переліку основних принципів міжнародного права. Внаслідок цього перед Україною (і не тільки перед нею) постають серйозні труднощі, оскільки незрозуміло, які принципи і норми мають пріоритет перед внутрішнім законодавством нашої країни.

Визнання у ст. 9 Конституції норм міжнародного договору частиною національного законодавства означає, що норма міжнародного договору прирівняна до того акта внутрішнього права, котрим її введено у склад національного законодавства. Отже, якщо її введено указом Президента, вона має юридичну силу указу Президента; якщо постановою уряду, — юридичну силу урядової постанови. Вочевидь, що й у першому, й у другому разі вона

не може суперечити закону України, котрий має вищу юридичну силу щодо всіх інших нормативних актів України, крім Конституції. Але з точки зору міжнародного права, зокрема Віденської конвенції про право міжнародних договорів, сила міжнародного договору не може бути залежною від способу введення у внутрішнє законодавство. Якщо ж виходити зі змісту ст. 9 Конституції України, лише ратифіковані Верховною Радою договори стають частиною національного законодавства. А це суперечить принципу *pacta sunt servanda*.

Водночас у більшості законів України, прийнятих в останнє десятиліття, міститься стандартна формула, відповідно до якої, якщо міжнародним договором України встановлені інші норми, ніж передбачено даним законом, то застосовуються норми міжнародного договору. Це правило конкретизовано у п. 4 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 1 жовтня 1996 р. «Про застосування Конституції України під час здійснення правосуддя», відповідно до якої суд не може застосовувати закон, який регулює правовідносини, котрі розглядаються, інакше, ніж це вказано у міжнародному договорі. З іншого боку, міжнародні договори застосовуються тоді, коли вони не суперечать Конституції України. Отже, норми міжнародного договору, які стають внутрішнім законодавством України, мають пріоритет перед її законами, що не відповідає Конституції України. Ця колізія і досі вимагає вирішення.

Викладеними міркуваннями проблема співвідношення не вичерпується. Частиною 2 ст. 9 Конституції України встановлено, що укладення міжнародного договору, котрий суперечить Конституції України, можливе тільки після внесення відповідних змін до Конституції України. Вочевидь, що встановлення суперечності між Конституцією і міжнародним договором є компетенцією Конституційного Суду України. Проте нормативно остаточно неурегульована проблема перевірки відповідності міжнародного договору Конституції, якщо необхідність цього виявляється в період дії міжнародного договору в Україні, тобто після визнання його частиною внутрішнього законодавства.

Проте, окрім проблеми співвідношення, існує також проблема взаємодії. Взаємодія міжнародного і внутрішньодержавного (національного) права обумовлена таким об'єктивним — стосовно до правових категорій — фактором, як взаємозв'язок зовнішньої і внутрішньої політики².

Суттєве значення для підтримання і у досконалення такої взаємодії має та обставина, що держави виступають в нормотворчих процесах як творці одночасно внутрішньодержавних (національно-правових) і міжнародно-правових норм, що втілюють в першому випадку їх власні, а в другому — взаємоузгоджені інтереси. Відповідно народжуються державні закони (а так само й інші нормативні акти) і міждержавні договори (інші джерела міжнародного права).

² Щодо тлумачення співвідношення міжнародного і внутрішньодержавного права в історичному світлі прийнято виокремлювати два основних напрями — моністичне, що віддає перевагу одній з двох правових систем, і дуалістичне, в межах якого були прихильники як рівної віддаленості правових систем одна від одної, так і їх взаємодії при збереженні самостійності кожної з них.

Кваліфікація внутрішньодержавного і міжнародного права як самостійних правових систем належить і до методів нормотворчості, і до форм існування тих чи інших правових норм, і до правозастосовної практики.

Оскільки внутрішньодержавне і міжнародне право, будучи автономними по відношенню одне до одного системами, активно взаємодіють, аж до прямого застосування міжнародно-правових норм у сфері внутрішньодержавних відносин, виникла ілюзія переходу («перетікання») норм однієї системи до іншої. Таке хибне уявлення породило концепцію «трансформації» міжнародно-правових норм у національно-правові норми, міжнародних договорів у внутрішньодержавне законодавство. Згідно цієї концепції міжнародні договори в результаті їх ратифікації, затвердження або просто офіційного оприлюднення «трансформуються», перетворюються на внутрішньодержавні (національні) закони; аналогічною є подальша доля відповідних норм. Неприйнятність подібних висновків стає очевидною, якщо взяти до уваги, що по-перше, трансформація буквально означає припинення предмета чи явища, яке «трансформується», але міжнародним договорам така риса аж ніяк не притаманна; по-друге, що на стадії правозастосування взаємодія двох правових систем, якщо взяти до уваги ці висновки, замінюється одноособною дією правової системи держави, що «поглинула» міжнародні норми; по-третє, що традиційно в деяких галузях національного права допускається застосування норм іноземного законодавства, однак не висловлюється припущення щодо «трансформації» і цих норм до національного законодавства.

Прийняті в багатьох державах конституційні формулювання втілюють не цілком однозначні підходи до проблеми. Так, згідно ст. 25 Основного Закону ФРН 1949 р., «загальні норми міжнародного права є складовою частиною права Федерації»; згідно п. 1 ст. 28 Конституції Греції 1965 р., «загальновизнані норми міжнародного права, а також міжнародні договори після їх ратифікації і набрання ними чинності є складовою частиною внутрішнього грецького права». В Конституції Іспанії міжнародні договори кваліфікуються як «частина її внутрішнього законодавства» (ч.1 ст.96), а в Конституції України «чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України» (ч.1 ст.9).

Зрозуміло, що поняття «правова система» відрізняється від поняття «право» чи тим паче «законодавство», будучи значно ширшою категорією, яка вміщує окрім законодавства як сукупності правових актів чи права як сукупності юридичних норм, які містяться в таких актах, також правозастосовний процес і, вочевидь, той системоутворюючий правову систему правопорядок, який формується на їх основі.

Зрозуміло також і те, що тексти згаданих статей іноземних, а також нашої конституції, допускають — з урахуванням інших нормативних приписів — аналогічне тлумачення їх співвідношення з міжнародними договорами та іншими міжнародно-правовими нормами.

Функції міжнародного права у внутрішньодержавній сфері

Здатність норм сучасного міжнародного права виконувати, з урахуванням згаданих вище особливостей, ті самі регулятивні функції, на які орієнтовані й норми національного права й законодавства, активно і вельми широко використовуються у вітчизняній правовій системі.

В українському законодавстві міститься чимало приписів, згідно яких той чи інший порядок діяльності визначається, ті чи інші відносини регулюються, а компетентні органи керуються, з одного боку, Конституцією, законами України та іншими актами законодавства України, а з іншого боку, міжнародними договорами України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Таким чином, взаємодія правових систем знаходить свій прояв в узгодженому регулюванні відносин, що стосуються суміщеного предмету нормативного регулювання.

Принципового значення тут набуває розмежування понять: право держави як сукупність створюваних цією державою, її уповноваженими органами норм і правових актів, що містять ці норми, і право, яке застосовується в цій державі, як сукупність усіх правових норм, актів, які підлягають реалізації у сфері внутрішньодержавних відносин та/або можуть діяти в межах юрисдикції відповідної держави. Друге поняття ширше першого, оскільки охоплює поряд із національним правом (і законодавством) міжнародні норми, міжнародно-правові договори, укладені або визнані цією державою, а також окремі норми права іноземних держав у випадках, передбачених національними законами та/або міжнародними договорами.

Звичайно, для такого застосування норми, які належать до різних правових систем, мають володіти певним рівнем юридичної сумісності (відповідності). При взаємодії норм національного права й національних законів і міжнародним правом це досягається їх узгодженням в процесі розробки, коли внутрішньодержавні правові категорії, принципи, норми беруться до уваги при підготовці міжнародних договорів, а внутрішньодержавне законодавство приводиться у відповідність із міжнародними договорами, які набрали чинності. Використання норм іноземного права здійснюється з урахуванням застереження щодо їх незастосування у разі, якщо це суперечить засадам національного правопорядку (публічно-правового порядку) відповідної держави. Щоправда, аналогічне застереження в Україні діє і щодо міжнародних договорів, які суперечать Конституції України. Згідно ч.2 ст.9 Конституції України, укладення міжнародних договорів, які суперечать Конституції України, можливе лише після внесення відповідних змін до Конституції України.

Міжнародне право як фактор удосконалення національного законодавства

Принцип добросовісного виконання міжнародних зобов'язань — один з основних принципів міжнародного права — презюмує узгодження з цими зобов'язаннями національних законів та застосовуваних державою в сфері своєї внутрішньої компетенції заходів. Позиція міжнародного співтовариства виражена в універсальному договорі — Віденській конвенції про право міжнародних договорів — в ст. 27, що твердить: «державою-учасником певного договору не може посылатися на положення свого внутрішнього права в якості виправдання для невиконання ним договору. Цю норму, вочевидь, можна тлумачити і в сенсі неприпустимості посылання на відсутність у внутрішньому (національному) праві відповідних положень.

Можна уявити ситуацію, коли виконання договору не залежить від стану внутрішнього права. Але все ж нормальним станом слід вважати взаємодію національних та міжнародних норм і, відтак, узгодження перших з другими як необхідною умовою виконання договору і як важливою компонентою механізму реалізації договірних приписів.

Цікаво, що при розробці Декларації принципів взаємних відносин, що складають ядро Заключного акту НБСЕ 1975 р., держави конкретизували зміст принципу добросовісного виконання міжнародних зобов'язань, включивши до його тексту слова про те, що при здійсненні своїх суверенних прав, включаючи право встановлювати свої закони і адміністративні правила, вони будуть узгоджуватися зі своїми юридичними зобов'язаннями за міжнародним правом.

В законодавстві України міцно утвердилося правило приведення норм національного права у відповідність із нормами міжнародних договорів, іншими джерелами міжнародного права. В його основі знаходиться як вказаний принцип, так і конкретні положення міжнародних договорів, що орієнтують їх учасників на такі дії. Можна виділити, з одного боку, уповноважуючі норми, згідно яких прийняття законів обумовлене розсудом компетентних державних органів, а з другого боку, наказові норми, якими на державу покладается певним чином сформульовані зобов'язання.

До першого варіанту належить, наприклад, п.1 ст.21 Конвенції ООН з морського права: «Прибережна держава може приймати відповідно до положень цієї Конвенції та інших норм міжнародного права закони і правила, що стосуються мирного проходу територіальним морем...»; до другого варіанту — п.2 ст.20 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права: «Усякий виступ на користь національної, расової чи релігійної ненависті, що являє собою підбурення до дискримінації, ворожнечі чи насильства, має бути заборонено законом».

Взаємодія міжнародних договорів і національного законодавства в правозастосовному процесі

Форми реалізації міжнародно-правових норм у внутрішньому праві держав можна класифікувати за трьома варіантами безпосереднього застосування:

- 1) самостійне застосування норм міжнародних договорів — без прямої участі норм національного законодавства, але не поза сферою їх дії;
- 2) спільне застосування норм міжнародних договорів і «споріднених» їм норм національного законодавства;
- 3) пріоритетне застосування норм міжнародних договорів замість норм національного законодавства при їх взаємній невідповідності, тобто в колізійних ситуаціях.

МОДУЛЬ 2.

НОРМИ, ПРИНЦИПИ ТА ДЖЕРЕЛА МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

§ 1. Норми міжнародного права

Поняття норми міжнародного права

Норма міжнародного права — це створене за згодою держав та інших суб'єктів міжнародного права формально визначене правило поведінки, що регулює міжнародні відносини шляхом запровадження прав та обов'язків для суб'єктів і забезпечується юридичним механізмом охорони.

До характерних рис, що вирізняють міжнародно-правові норми від інших суспільних норм поведінки (будь то моральні, політичні, релігійні чи інші норми) належать:

- 1) об'єкт регулювання;
- 2) метод регулювання;
- 3) координаційний характер цих норм;
- 4) обов'язковість тільки для сторін, які добровільно їх визнали;
- 5) форма існування (міжнародні договір, звичай, акти міжнародних міжурядових організацій тощо);
- 6) забезпечення реалізації здійснюється суб'єктами міжнародного права;
- 7) структурна особливість, яку ми розглянемо в наступному підпараграфі.

Об'єктом регулювання є особливий різновид суспільних відносин, а саме міжнародні правовідносини. Ці відносини визначають і специфіку методу міжнародно-правового регулювання.

Норми міжнародного права створюються на засадах добровільних угод між його суб'єктами. У результаті компромісів, поступок та узгоджень держави приходять до взаємно погодженого рішення про певні правила взаємовідносин. Закріплені в загальноновизнаних юридичних формах, джерелах міжнародного права (міжнародних договорах та звичаях, певних актах міжнародних організацій), вони визнаються нормами міжнародного права, які мають «погоджувальний», «координаційний» характер. Це відрізняє їх від норм національного права, які мають «субординаційний» характер і виражають не узгоджені між окремими суб'єктами права правила поведінки, а встановлені державою через законодавство обов'язкові для них норми, виконання яких гарантується органами державного примусу.

Також норми міжнародного права відрізняються від національних тим, що більшість з них не має загальнообов'язкового характеру. Група держав або навіть більшість держав не можуть створювати норми для інших держав. Кожна договірна або звичаєва норма втілюється в об'єктивне право тільки для держав, які беруть участь у них або висловили з ними явну чи мовчазну згоду.

Структура норм міжнародного права

Специфіка міжнародно-правових норм полягає в особливостях їхньої внутрішньої структури, їх конструкції. Як відомо, більшість національно-правових норм складається з трьох частин: гіпотези, тобто вказівки на ті умови, за яких застосовується відповідне правило поведінки; диспозиції, тобто самого правила поведінки; і санкції, тобто вказівки на ті заходи державного примусу, що застосовуються в разі порушення диспозиції. Норми міжнародного права найчастіше містять лише диспозицію (правило належної поведінки), рідше — гіпотезу та диспозицію, а санкція, тобто межі відповідальності за порушення диспозиції, як структурний елемент норми відсутня.

Санкції в доктрині міжнародного права називаються ще контрзаходами. Вони визначаються системою у цілому. Існує навіть самостійний інститут міжнародно-правових санкцій, який регулює застосування їх потерпілими державами індивідуально або колективно стосовно до держав-правопорушників. Санкції можуть визначатися також в конкретних договорах, добровільно укладених між зацікавленими сторонами.

Класифікація міжнародно-правових норм

Ускладнення правових функцій визначає багатоманітність нормативно-го інструментарію. З'являються нові види норм, удосконалюється їх взаємодія у системі. Про поглиблення системного характеру міжнародного права свідчить, зокрема, зростання кількості норм, які здатні здійснювати регулюючий вплив лише у сукупності з іншими нормами.

Беручи за основу лише найбільш важливі критерії, можна запропонувати наступну класифікацію міжнародно-правових норм:

- 1) за сферою дії — універсальні, регіональні, локальні, партикулярні;
- 2) за змістом і місцем у системі — цілі, принципи, норми;
- 3) за юридичною силою — імперативні, диспозитивні та рекомендаційні;
- 4) за функціями у системі — матеріальні та процесуальні;
- 5) за способом створення та формою існування, тобто за джерелом, — загальні, договірні, норми рішень міжнародних організацій;
- 6) за характером нормативних приписів — зобов'язальні, заборонні, уповноважувальні, відсильні;
- 7) за терміном дії — строкові та безстрокові.

Важливою є класифікація за першим критерієм. Інші значущі види норм будуть розглянуті окремо. Після розгляду універсальних, регіональних та партикулярних норм ми частково звернемося тих видів норм, які виділяються за менш важливими критеріями.

Без універсального міжнародного права глобальна система міжнародних відносин функціонувати не може. Головними відмінними ознаками універсальних норм є всезагальна обов'язкова сила, створення та відміна їх міжнародною спільнотою у цілому. Основною формою існування служить звичай. Універсальні норми утворюють загальне міжнародне право.

Існують норми, які приймаються обмеженою кількістю держав, але мають всезагальне значення. Такі норми встановлюють міжнародний режим (наприклад, для Антарктики, для космічного простору тощо). Норми створю-

ються найбільш зацікавленими державами і поступово знаходять визнання з боку інших держав. Виходить, що і у даному випадку норми приймаються спільнотою у цілому.

Отже, універсальні норми — це норми, що регулюють відносини, об'єкт яких становить загальний інтерес світового співтовариства, і спрямовані на визнання їх переважною більшістю або всіма державами.

Регіональні норми історично передували універсальним. Останні створювалися на базі перших, використовуючи їх досвід. Цей процес продовжується й досі. Разом з тим універсальне міжнародне право сприяє прогресу регіональних систем, передаючи їм досвід як більш розвинутих регіональних систем, так і універсальної системи.

Регіоналізм придбає новий вимір з розвитком інтеграційних процесів. У окремому регіоні суттєво поглиблюється взаємодія держав, що породжує потребу в більш високому рівні нормативного регулювання аж до створення наднаціонального регулювання. У регіоні інтеграції виникають комплекси норм, що мають немалу специфіку, створюються нові механізми правотворчості та правозастосування. Найбільш показовий у цьому плані досвід Європейського союзу.

Статут ООН містить главу «Регіональні угоди», яка присвячена специфічному регіоналізму — військово-політичному. У ст. 52 цього статуту зазначено, що такі угоди чи їх органи та їх діяльність повинні бути сумісними з цілями та принципами ООН.

Регіональні норми — це норми, що регулюють будь-які міждержавні відносини, об'єкт яких має регіональний інтерес і які визнаються всіма або більшістю держав відповідного регіону.

Локальні норми регулюють відносини між державами певної місцевості, здебільшого між сусідніми, стосовно об'єктів, які знаходяться в даній місцевості. Їх основним джерелом є договори. Але існують і звичайні норми такого роду. Міжнародний Суд ООН не один раз посилався на регіональні, локальні звичаї.

Локальні норми за кількістю значно перевищують універсальні. Вони виконують важливі функції по відношенню до останніх, а саме слугують засобом їх конкретизації стосовно певних випадків, сприяють їх реалізації у цих випадках та регулюють відносини, що не охоплюються загальним міжнародним правом. Такі норми містяться, наприклад, у Конвенції про захист морського середовища в районі Балтійського моря від 22 березня 1974 року.

Партикулярні норми — це найпоширеніший вид норм міжнародного права. Вони регулюють міждержавні відносини між будь-якими державами, з приводу будь-яких об'єктів, незалежно від географічного розташування держав і географічних особливостей об'єктів правового регулювання. Такі норми можуть бути багатосторонніми, але частіше за все регулюють певні двосторонні відносини взаємодіючих суб'єктів, розташованих у різних географічних регіонах. Такі норми втілені, наприклад, у Консульській Конвенції між Україною і Соціалістичною Республікою В'єтнам від 8 червня 1994 року.

Виділяють організаційні норми, які регулюють діяльність міжнародних органів та організацій. Науково-технічна революція обумовила швидкий розвиток технічних зв'язків. Потреба в їх регулюванні спричинила розпо-

всюдження технічних норм. До них відносяться норми міжнародного права, які надають юридичну силу вимогам, що витікають із законів природи, науки і техніки. Технічні норми регулюють не функціонування технічних систем, а співробітництво держав, зобов'язуючи їх забезпечити дотримуватися встановлених правил тими, хто експлуатує ці системи. За своїм змістом норми є технічними, але за механізмом дії — міжнародно-правовими.

Процес створення та особливості імперативних норм (jus cogens)

Серед усіх норм міжнародного права особливе місце посідають імперативні норми. Уперше вони одержали офіційне, універсальне та юридичне закріплення в міжнародному договорі універсального характеру — Віденській конвенції про право міжнародних договорів 1969 року, потім були відображені у Віденській конвенції про право договорів між державами та міжнародними організаціями або між міжнародними організаціями 1986 року. Хоча ще у минулому існувало імперативне регулювання, яке визначало порядок створення норм — лише угодами. Імперативний був принцип *sunt servanda* (договори мають виконуватися), без якого нема міжнародного права. Імперативними були заборони піратства та работоргівлі, а також деякі правила ведення війни. Новизна полягає у тому, що тепер імперативні норми утворюють цілий комплекс, що визначає характер міжнародного права, його цілі та принципи, основний зміст. Окрім того, імперативні норми отримали офіційне визнання.

Відповідно до ст. 53 зазначених Конвенцій імперативна норма загального міжнародного права є нормою, що приймається і визнається міжнародним співтовариством держав у цілому як норма, відхилення від якої неприпустиме і яку може бути змінено лише наступною нормою загального міжнародного права, що має такий самий характер. У статті ставиться знак рівності між дефініціями «імперативні норми» та *jus cogens*.

У цьому визначенні можна виділити чотири істотних аспекти. Перший, що відноситься до юридичної природи норм *jus cogens*, полягає у тому, що ця норма є результатом узгодження волі держав та міжнародних міждержавних організацій та в її основі полягає угода між ними. Вона може бути явно висловлена через міжнародний договір, або мовчазна — через міжнародно-правовий звичай. При створенні диспозитивних норм суб'єкти міжнародного права узгоджують свої волі спочатку відносно змісту правил поведінки, а після відносно визнання цього правила обов'язковим у міжнародному спілкуванні. У випадку створення імперативної норми загального міжнародного права, що мають характер *jus cogens*, необхідна додаткове волевиявлення держав та міжнародних міждержавних організацій на цей рахунок, тобто досягнення угоди про так би мовити більшу обов'язковість такої норми. Ця угода буває, як правило, мовчазною.

Другий аспект полягає в тому, що ця норма є загальновизнаною.

Третій, найбільш істотний аспект у тому, що ця норма має найвищу юридичну силу. Відхилення від імперативної норми неприпустиме як у двосторонніх, так і в багатосторонніх договорах. Будь-який договір є несуттєвим, якщо в момент укладання він суперечив імперативній нормі загального міжнародного права.

Четвертий аспект, тісно пов'язаний з першим, стосується можливості зміни норм *jus cogens*. Локальна угода держав відносно зміни її змісту є недійсною. Вона може бути змінена тільки наступною нормою загального міжнародного права, яка має імперативний характер.

Особливістю імперативних норм є те, що вони покликані регулювати найважливіші загальні відносини міжнародного співтовариства у цілому, і їх порушення завдає шкоди завдає шкоди усьому міжнародному співтовариству, а не окремим державам. Ще однією особливістю є те, що імперативні норми дійсно мають бути визнані всіма суб'єктами міжнародного права. Вони також служать критерієм оцінювання юридичної дійсності інших норм міжнародного права.

Імперативні норми не кодифіковані, але імперативний характер носять усі основні принципи сучасного міжнародного права, які є головним критерієм правомірності усіх міжнародно-правових норм. Найширше визнання одержали такі види імперативних норм, як:

- 1) рівноправність і самовизначення народів;
- 2) незастосування сили та мирне вирішення спорів;
- 3) загальнодемократичні стандарти елементарної гуманності та основних прав людини;
- 4) неприпустимість привласнення «нічийних» земельних, морських, повітряних і космічних просторів, які мають життєво важливе значення для всієї міжнародної спільноти.

Треба зазначити, що, незважаючи на те, що в доктрині міжнародного права і в діяльності міжнародних судових установ концепцію норм *jus cogens* можна вважати прийнятою і узвичаєною, відсутність погодженої офіційної кодифікації таких норм впливає на вкрай обережне ставлення до них держав та міжнародних організацій у своїй практичній діяльності. Є небезпека суб'єктивного ставлення до визначення імперативів, юридично загальнообов'язкових міжнародних норм. Водночас далеко не всі держави зацікавлені обмежувати свою діяльність такими нормами. Визнання світовим співтовариством необхідності кодифікування імперативних норм і прийняті такої кодифікації як загальновизнаної було б найважливішим історичним етапом розвитку загального міжнародного права.

Наявність у міжнародному праві імперативних норм не стримує процесу створення нових прогресивних норм, що спрямовані на більш ефективне забезпечення міжнародного миру та безпеки, на подальший розвиток довгочасного взаємовигідного співробітництва держав та міжнародних міждержавних організацій, а також інших суб'єктів міжнародного права.

У літературі іноді підіймається питання щодо поширення норм *jus cogens*, прийнятих у межах ООН щодо держав, які не входять у цю міжнародну міждержавну організацію. Це пов'язано із тим, що визначив головні устої сучасного міжнародного правопорядку, його основні принципи, Статут ООН встановив: «Організація забезпечує, щоб держави, які не є її членами, діяли у відповідності з цими принципами, оскільки це може виявитися необхідним для підтримання міжнародного миру та безпеки» (п. 6 ст. 2 Статуту ООН). У зв'язку із цим зобов'язань третіх держав, указується на буцімто об'єктивний

характер закріплених норм, що вони відображають норми природного права, а тому є обов'язковими для усіх без винятку держав.

Це питання слід визнати неактуальним, зважаючи на сучасну історію ООН. У період з березня 1992 по квітень 1993 року до ООН увійшли майже всі колишні союзні республіки Радянського союзу, Югославії та Чехословаччини. Прибалтійські держави увійшли до організації ще 17 вересня 1991 року, Союзна республіка Югославія у складі Сербії та Чорногорії 1 листопада 2000 року (після проголошення у червні 2006 року незалежності Чорногорії, остання увійшла до складу ООН як окрема держава, а Сербія продовжила членство). У вересні 2002 року після входження до складу Організації Об'єднаних Націй до того завжди нейтральної Швейцарії та Східного Тимору, що врешті проголосив незалежність, завершився процес об'єднання під егідою організації усіх без винятку держав світу! Після цього ООН отримала принципово нове право, що в цілому не характерно для міжнародних організацій — визнання новостворених держав. Так, воно було реалізовано 28 червня 2006 року, коли Чорногорію було прийнято до лав міжнародного співтовариства. І тепер не існує держав, які не входять до складу ООН, а отже і територій, що не підпадають під її юрисдикцію. Тому норми *jus cogens*, прийняті у межах ООН, розповсюджуються і на території невизнаних держав, оскільки формально-юридично вони є територіями держав-членів ООН.

Диспозитивні та рекомендаційні норми

Імперативні норми складають незначну кількість норм міжнародного права, тоді як їх основна частина — це диспозитивні норми. Це тому, що міжнародне право має координаційний характер, і держави як суверенні суб'єкти міжнародного права основний обсяг різноманітних міждержавних відносин урегульовують не за допомогою загальнообов'язкових норм.

Диспозитивні норми — це норми, що допускають відступ від них за угодою у взаємовідносинах сторін. Але це не повинно стосуватися прав та законних інтересів третіх держав. Більшість універсальних та локальних норм складають норми диспозитивні. У цьому знаходить своє вираження високий рівень індивідуалізації міжнародно-правового регулювання. Диспозитивні норми мають бути відповідними до імперативних норм, у протилежному випадку вони є недійсними.

Диспозитивні норми мають повну юридичну силу. Якщо суб'єкти не домовилися про інакше, то вони зобов'язані виконувати диспозитивну норму, а у випадку її порушення несуть відповідальність. Диспозитивність норми полягає не у обмеженій обов'язковій силі, а у тому, що вона передбачує право суб'єктів регулювати свої взаємовідносини інакше, ніж це передбачено загальною нормою. Специфіка таких норм полягає також у тому, що часто сторони, приймаючи їх залишають собі певну свободу вибору варіанту поведінки. Здійснений вибір є обов'язковим для сторін.

Рекомендаційними є норми, які покликані узгоджувати міжсуб'єктні відносини рекомендаційним способом, визначивши бажану, доцільну модель поведінки, але які не зобов'язують її виконувати. Такі норми мають суто юридичний характер, створюються відповідно до імперативних і диспозитивних норм і підпорядковані їм.

Концепція рекомендаційних норм міжнародного права породжена перш за все намаганнями пояснити природу резолюцій міжнародних організацій. При цьому ігнорується різниця двох явищ — рекомендаційних норм та рекомендацій як міжнародних актів. У першому випадку мова йде про норми, чие призначення регулювати відносини рекомендаційним способом, встановлюючи бажану, доцільну модель поведінки, але на зобов'язуючи слідувати їй. У другому випадку маються на увазі акти, що мають силу рекомендацій, наприклад резолюції Генеральної Асамблеї ООН, які можуть містити категоричні приписи, але не мають юридичної сили.

Концепція «м'якого права»

На сьогодні концепція «м'якого права» є недостатньо розробленою, оскільки ця дефініція використовується для позначення двох різних явищ. У першому випадку мова йде про особливий вид міжнародно-правових норм, а у другому — про неправові міжнародні норми. У першому випадку маються на увазі такі норми, які на відміну від, якщо можна так висловитися «твердого права», не породжують чітких прав та обов'язків, а надають лише загальну установку, якої, тим не менш, суб'єкти повинні дотримуватися.

У нових галузях міжнародно-правового регулювання нерідко вельми важко домогтися загальної згоди щодо конкретних норм. У такому разі на допомогу приходять норми «м'якого права», що відрізняються більшою гнучкістю. Прикладом можуть слугувати договори по захисту довкілля. У них використовуються формулювання в стилі «зробляти зусилля», «наскільки це можливо», коли це буде доцільним» тощо.

З приводу юридичної сили подібних норм існують різні точки зору. Але у першому розумінні вони все ж таки визнаються міжнародно-правовими нормами.

До другого виду норм «м'якого права» відносяться ті, що містять у не правових актах, у резолюціях міжнародних органів та організацій, у спільних заявах, комюніке. Про те, наскільки важливим може бути значення цих актів, свідчать, наприклад, рішення конференцій країн антигітлерівської коаліції. У наш час прикладом подібних норм слугують документи Організації з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ), які стали головним інструментом перебудови системи міжнародних відносин у Європі. Такого роду норми є не правовими, а морально-політичними.

Особливий різновид цього виду норм «м'якого права» становлять договори, що очікують набуття чинності. Як відому, у такому стані багатосторонні договори часто-густо залишаються багато років поспіль. Їх положення враховуються при глумаченні норм міжнародного права. У Доповіді Генерального секретаря МОП про конвенції цієї організації вказується на те, що такі конвенції навіть коли вони ще не ратифіковані можуть здійснювати вплив на законодавство та національну практику.

Норми «м'якого права» другого виду взаємодіють з нормами міжнародного права, виконуючи те, що з тих чи інших причин не можуть робити останні. Нерідко вони забезпечують попередне, до правове регулювання, прокладаючи шлях праву. Особливо велике значення таких норм «м'якого права» для діяльності міжнародних органів та організацій, які з їх допомогою

здійснюють великий об'єм регулювання міжнародних відносин і впливають на розвиток міжнародного права.

Таким чином, «м'яке право» являє собою закономірне явище, яке дозволяє забезпечити нормативне регулювання у тих випадках, коли за допомогою «твердого права» зробити це неможливо. Це зайвий раз доводить тезу про те, що нормативний інструментарій, за допомогою якого регулюються міжнародні відносини, багатоманітний та не зводиться лише до права. Далеко не у всіх випадках право є оптимальний інструментом вирішення завдань. Багато коли результат може бути досягнутий з меншими затратами сил та енергії іншими нормативними засобами.

В цьому плані становить інтерес практика Суду ЄС. Суд включив у право ЄС принцип пропорційності. У відповідності з ним необхідність у специфічному правовому акті повинна бути завчасно ретельно проаналізована з тим, щоб визначити можливість використання менш жорстких засобів для досягнення того ж результату.

Основні та підпорядковані норми

Існують два поняття процесуального права: широке та вузьке. У першому випадку мова йде про сукупність норм, що регулюють як правотворчий, так і правозастосовний процес. У другому — тільки останній.

У ході роботи над проектом статей про відповідальність держав Комісія міжнародного права ООН застосовувала відоме теорії держави і права розподілення норм на основні (первинні) та підпорядковані (вторинні). Перші безпосередньо регулюють поведінку суб'єктів. Останні визначають наслідки невиконання зобов'язань, що витікають з основних норм.

Процесуальне право — нова галузь міжнародного права. Раніше існували окремі норми такого роду. Необхідність у підвищенні ефективності міжнародного права спонукала держави приділяти більше уваги процесу його функціонування. Першочергове значення для формування процесуального права мало прийняття у 1969 році Віденської конвенції про право міжнародних договорів, значна частина постанов якої носить процесуальний характер, регламентуючи створення, дію та припинення договірних норм. Багато з цих постанов за аналогією застосовуються і до звичайних норм.

Важливе місце в процесуальному праві належить нормам права міжнародних організацій. Значення мають і загальні принципи права, які здебільшого є процесуальними (наприклад, ніхто не може бути суддею у власній справі, пріоритет спеціального закону по відношенню до загального тощо).

Для процесуального права, як і для міжнародного права у цілому, головне значення мають основні цілі та принципи, які визначають спрямованість процесів створення та здійснення міжнародного права.

Процесуальні норми мають специфічну санкцію. Створення чи здійснення матеріальних норм у порушення норм процесуальних у залежності від ступеню порушення тягне за собою оспорюваність чи недійсність створених норм чи результатів неправомірного застосування норм.

Процесуальне право відрізняється високим ступенем диспозитивності. Воно визначає лише загальні риси процесуальної діяльності. Свої процесуальні норми містить практично кожен договір.

§ 2. Поняття та особливості принципів міжнародного права

Особливістю міжнародного права є наявність у ньому цілого комплексу основних принципів, під якими розуміються узагальнені норми, які відображають характерні риси, а також основний зміст міжнародного права, і володіють найвищою юридичною силою. Ці принципи, до слова, наділені певною політичною та моральною силою. Вочевидь, саме тому в дипломатичній практиці їх заведено називати також принципами міжнародних відносин. Сьогодні будь-яке найменш значуще політичне рішення може вважатися надійним, якщо воно спирається на основні й загальновизнані принципи міжнародного права. Про це свідчить факт наявності посилань на ці принципи практично в усіх важливих міжнародно-правових актах.

Принципи історично обумовлені. З одного боку, вони необхідні для функціонування системи міжнародних відносин і міжнародного права, з іншого — їх існування і реалізація можливі в конкретних історичних умовах. Принципи відображають ключові інтереси держав і міжнародного співтовариства в цілому. А оскільки міжнародне право засноване на узгодженні інтересів, застосування принципів міжнародного права до регулювання відносин суверенних держав суттєво полегшує процеси узгодження суверенних воľ і досягнення компромісу. Тож поява принципів обумовлена й інтересами самого міжнародного права, його призначенням координувати величезну кількість різноманітних норм задля забезпечення єдності системи і внутрішньої структури цього регулятора суспільних відносин.

Принципи виконують важливі функції. Вони визначають засади взаємодії суб'єктів міжнародного права специфічним чином, закріплюючи основні права і обов'язки держав. Принципи виражають і охороняють комплекс загальнолюдських цінностей, в основі яких лежать такі найважливіші надбання міжнародної спільноти, як мир і співробітництво, права і свободи людини та їх гарантії. Вони слугують ідейною опорою функціонування і розвитку міжнародного права. Принципи — це фундамент міжнародного правопорядку, вони визначають його політико-правовий стан, а відтак, виступають основним і визначальним критерієм міжнародної законності.

Будучи ядром системи міжнародного права, принципи визначають загальне превентивне регулювання при появі нових суб'єктів чи нової сфери співробітництва. Так, наприклад, при зародженні такої нової сфери як співробітництво держав у космосі — дія принципів була негайно поширена і на сферу космічного права. Крім того, будь-яка нова держава, яка сформувалася і здобула міжнародне визнання, із самого початку свого існування зв'язана принципами міжнародного права, власне, навіть можливість її появи і визнання обумовлена саме дією цих принципів.

Значною є роль принципів у заповненні прогалин у міжнародному праві.

Принципи міжнародного права — це керівні правила суб'єктів, що викликають як результат суспільної практики, юридично закріплені засади міжнародного права. Вони являють собою найбільш загальне і повне вираження і відображення усталеної практики міжнародних відносин, це норма міжнародного права, що має обов'язковий характер для всіх суб'єктів.

Дотримання принципів міжнародного права є суворо обов'язковим. Скасувати принцип міжнародного права чи обмежити його дію можна тільки скасувавши міжнародну практику, що не під силу жодній окремій державі чи навіть групі держав. Тому будь-яка держава зобов'язана оперативно реагувати на будь-які спроби чи намагання в односторонньому порядку «виправити» міжнародну практику, змінити її напрям. Непорушність і стабільність міжнародного правопорядку заснована саме на визнанні усіма державами та усіма суб'єктами міжнародного права і акторами міжнародних зносин того факту, що для забезпечення довгострокових рішень міжнародних проблем необхідно засновувати ці рішення на загальноновизнаних і загальноприйнятих принципах міжнародного права, закладених, зокрема, у Статуті ООН.

Принципи міжнародного права формуються звичайним і договірним шляхом. Вони виконують дві важливі функції: сприяють стабілізації міжнародних відносин, обмежуючи їх певними нормативними рамками, і закріплюють усе нове, що визначається в практиці міжнародних відносин, і таким чином сприяють їх розвитку.

Характерною рисою принципів міжнародного права є їхня універсальність. Це означає, що суб'єкти міжнародного права зобов'язані суворо дотримуватися принципів, оскільки будь-яке їх порушення неодмінно торкнеться законних інтересів інших учасників міжнародних зносин. Це означає також, що принципи міжнародного права є критерієм законності всієї системи міжнародно-правових норм. Дія принципів поширюється навіть на ті сфери суб'єктів, які в силу певних причин не врегульовані конкретними нормами.

Також характерною рисою принципів є їхня взаємопов'язаність. Лише у взаємодії між собою вони здатні виконати своєї функції. При високому рівні узагальненості зміст принципів, застосування приписів кожного з них можливе лише шляхом співставлення із змістом інших. Значення їх взаємозв'язку було із самого початку підкреслено у Декларації про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин і співробітництва між державами у відповідності зі Статутом ООН від 24 грудня 1970 року, «при тлумаченні й застосуванні викладені принципи є взаємопов'язаними і кожен принцип має розглядатися в контексті усіх інших принципів».

Не підлягає жодним сумнівам, що між правом і зовнішньою політикою держав існує нерозривний зв'язок. Саме тому керівними засадами у проведеної кожною державою своєї зовнішньої політики в будь-якій сфері сьогодні мають слугувати загальні й універсальні міжнародно-правові принципи.

Треба сказати, що зміст багатьох принципів розвивається з деяким випередженням реальної дійсності. Постійно реальні міжнародні відносини підіймаються до рівня принципів. Спираючись на досягнуте, держави роблять новий крок у розвитку змісту принципів. Відбувається це головним чином за допомогою резолюцій міжнародних органів і організацій (передусім, Генасамблеї ООН). Але основною юридичною формою їх здійснення є, як не дивно, звичай, а саме той його різновид, який формується не на поведінковій, а суто на нормативній практиці. Резолюція формулює зміст принципу, держави визнають його юридичну силу (*opinio juris*).

Для того, щоб принцип став загальнообов'язковим, необхідно визнання його міжнародним співтовариством в цілому, тобто достатньо представницькою більшістю (зібранням) держав. Особливості формування та функціонування принципів значною мірою визначаються тим, що вони відображають і закріплюють необхідні засади світопорядку і міжнародного права. Вони являють собою необхідне право (*jus necessitatis*).

При викладенні принципів міжнародного права, не можна зупинитися на понятті «загальні принципи права». Воно активно дискутується у зв'язку зі ст.38 Статуту Міжнародного суду ООН, згідно якої Суд поряд із конвенціями та звичаями застосовує «загальні принципи права, визнані цивілізованими націями».

З цього приводу існують різні точки зору. Прихильники широкого підходу вважають, що це поняття охоплює загальні принципи природного права і справедливості, і що мова йде про особливе джерело міжнародного права.

Прихильники другої концепції вважають, що під загальними принципами слід розуміти основні принципи міжнародного права. Однак останні ще не скоро стануть загальними принципами національного права. Крім того, поняття загальних принципів права здобуло широкого розповсюдження завдяки до визнання поняття основних принципів міжнародного права.

Зрештою, згідно третьої концепції, під загальними принципами розуміються принципи, спільні для національних правових систем. Здебільшого тут йдеться про правила, які відображають закономірності застосування норм в будь-якій правовій системі будь-якої країни світу. Для міжнародного права такі принципи важливі в силу недостатньої нерозвиненості в ньому процесуального права. Щоби увійти до системи міжнародного права, недостатньо бути принципом, спільним для національних правових систем, необхідно бути придатним до дії саме в цій специфічній системі. Він також має бути включений у міжнародне право, нехай навіть у спрощеному вигляді, в результаті потенційної спільної згоди міжнародного співтовариства. Ставши таким чином звичайною нормою, загальні принципи не можуть розглядатися як особливе джерело міжнародного права. Навіть в умовах глибокої сьогодні європейської інтеграції судова практика ЄС виходить з того, що загальні принципи права — це не тільки спільні принципи національного права держав-членів, але й також принципи міжнародного публічного права.

Основні принципи міжнародного права чітко зафіксовані у Статуті ООН. Широко визнано, що принципи Статуту ООН носять характер *jus cogens*, тобто є зобов'язаннями вищого порядку і не можуть бути скасовані державами ані індивідуально, ані колективно за взаємною згодою.

Найбільш авторитетними документами, що розкривають зміст і положення принципів сучасного міжнародного права, є Декларація про принципи, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 24 вересня 1970 року, і Декларація принципів, якими держави-учасники мають керуватися у взаємних відносинах, що містяться у Заключеному акті НБСЕ від 1 серпня 1975 року.

При тлумаченні й застосуванні принципів міжнародного права важливо пам'ятати, що всі вони взаємопов'язані, і кожен з них повинен розглядатися нами в контексті усіх інших принципів.

§ 3. Характерні риси і зміст основних принципів міжнародного права

Основні принципи — це система основоположних норм міжнародного права, які регулюють відносини між його суб'єктами і є критерієм правомірності міжнародних правотворчого та правозастосовного процесів, дійсності інших міжнародно-правових норм.

Принципи відображають та закріплюють характерні риси суб'єктів міжнародного права та системи їх взаємодії. Досягається цей ефект головним чином шляхом закріплення правового статусу суб'єктів. У своїй сукупності принципи становлять хартію основних прав та обов'язків держав. Вони утворюють основу загального міжнародного права та слугують основними критеріями правомірності поведінки суб'єктів.

У дипломатичній практиці принципи, що розглядаються, звичайно називаються загальновизнаними принципами міжнародних відносин, оскільки вони перебувають у тісних зв'язках і взаємодії з принципами та нормами інших нормативних систем (політики, релігії, моралі тощо). У кінцевому підсумку вони є для них визначальними і саме тому виступають основою, головним системоутворюючим фактором міжнародної нормативної системи.

Характерними рисами основних принципів міжнародного права є:

1. Вони є базисом міжнародного права і мають перевагу над іншими нормами цієї системи права. Це положення закріплено у ст. 103 Статуту ООН та ст. 53 Віденських конвенцій 1969 та 1986 років.

2. Вони є загальновизнаними як основні принципи сучасного міжнародного права.

3. Основні принципи формулюють права, обов'язки й законні інтереси безвідносно до суб'єктів міжнародного права, якщо останні володіють необхідною міжнародною правосуб'єктністю, що випливає з певного принципу.

4. Формально немає ієрархії принципів. Хоча більша частина основних принципів мають імперативний характер.

5. Передбачена особливий характер відповідальності за порушення більшості основних принципів.

6. Вони застосовуються для подолання прогалин у міжнародному праві, хоча цей інститут є ще не досить розробленим.

7. Основні принципи не тільки констатують відповідний стан міжнародних правовідносин, але й визначають головні напрями їх розвитку.

8. Усі принципи повинні застосовуватися у взаємодії.

Основні принципи закріплені у Статуті ООН і часто так і називаються — принципи Статуту ООН. Їх зміст розкрито у Декларації про принципи міжнародного права, які стосуються дружніх відносин та співробітництва між державами у відповідності до Статуту ООН, прийнятої Генеральною Асамблеєю у 1970 році. Значення принципів у світовому порядку XXI ст. розкрито у Декларації тисячоліття ООН 2000 року. У ній зазначається, що принципи доказали свій усечасний та всезагальний характер. Їх актуальність та здатність слугувати джерелом для натхнення збільшуються із тим, як країни і народи стають все більш взаємопов'язаними та взаємозалежними.

Згідно Декларації 1970 року, основними принципами є:

- 1) незастосування сили або погрози силою;
- 2) мирне вирішення міжнародних спорів;
- 3) невтручання у внутрішні справи держави;
- 4) співробітництво держав на міжнародній арені
- 5) рівноправність та самовизначення народів;
- 6) суверенна рівність держав;
- 7) добросовісне виконання зобов'язань за міжнародним правом;

Визначення основних принципів та розкриття їх змісту було важливим кроком у зміцненні основ міжнародної спільноти. Було зроблено максимум можливого на той час. Але з часом стало зрозумілим, що перелік основних принципів, що містився у Декларації, не є вичерпним.

Перш за все звертає на себе увагу відсутність в ній такого принципу, як захист людини. Як відомо, Статут ООН поставив завдання знову утвердити віру в основні права людини. У самій Декларації підкреслюється важливість підтримання та укріплення міжнародного миру, що базується на повазі основних прав людини. Тому вже у 1975 році в місті Гельсінкі було прийнято Заключний акт Наради з безпеки та співробітництва у Європі (НБСЄ), в якому в якості одних з основних принципів було закріплено повагу прав людини та основних свобод.

Перелік принципів був також доповнений ще двома — територіальної цілісності та непорушності кордонів. Будучи спочатку закріпленими на регіональному рівні, ці принципи придбали всезагальне значення, що не раз підтверджувалося Генеральною Асамблеєю ООН. Значення цього положення не раз підкреслювалося Міжнародним Судом ООН.

Комплекс основних принципів розвивається не тільки шляхом включення до нього нових принципів, але й в результаті розширення змісту вже існуючих. Зміст принципів характеризується як стабільністю, так і динамізмом, урахування потреб суспільства в умовах глобалізації. При цьому зміст кожного принципу розвивається із зміною інших принципів. Цей аспект має особливе значення для принципів у силу загального характеру їх змісту. Між принципами нема ніякого формального підпорядкування, але реальне значення принципів неоднакове.

Активний процес становлення та розвитку змісту комплексу основних принципів свідчить про значення, яке надається суспільством зміцненню його нормативних основ. Ніколи у майбутньому нічого подібного не спостерігалося. Наявність розвинутого комплексу принципів — характерна ознака сучасного міжнародного співтовариства та його права.

Принципи, що стосуються підтримання міжнародного миру і безпеки

Кожен та тримає вотчину свою.

Рішення Любецького з'їзду князів 1097 року

До цієї групи принципів належать: а) співробітництво держав; б) суверенна рівність держав; в) добросовісне виконання міжнародних зобов'язань, г) невтручання у внутрішні справи держав.

Співробітництво держав має бути рівноправним, справедливим, без тиску і втручання у внутрішні справи. Вигода від співробітництва повинна бути не тільки взаємною, а й для блага інших держав, світового співтовариства.

У сучасному стані принцип співробітництва покладає на суб'єктів міжнародного права такі зобов'язання: 1) співпрацювати відповідно до цілей та принципів ООН; 2) робити свій внесок у співробітництво на умовах рівності; 3) сприяти взаєморозумінню, довірі, дружнім та добросусідським відносинам в умовах миру, безпеки і справедливості; 4) підвищувати добробут народів; 5) ширше знайомити інші держави з власними досягненнями в економіці, науці, техніці, культурі; робити власні досягнення в цих сферах надбанням інших; 6) скорочувати розрив в економічному розвитку.

Як двоєдиний принцип поваги суверенітету всіх держав та їх рівноправності у міжнародних відносинах, суверенна рівність держав почала оформлюватися у період буржуазних революцій. Цей принцип визначає порядок участі держав у вирішенні міжнародних проблем, які торкаються їхніх законних інтересів. Але коли мова йде про рівність держав, то мається на увазі юридично рівні потенційні можливості щодо розв'язання питань у неврегульованих сферах міжнародних відносин. Фактично такі можливості далеко не рівнозначні.

Принцип суверенної рівності держав функціонально забезпечує: оптимальне співвідношення їхніх прав та обов'язків; статус держав як суб'єктів міжнародного права; засади правомірного прийняття рішень; основні засади правового регулювання міждержавних відносин.

У теперішньому вигляді принцип суверенної рівності держав надає останнім такі права: 1) юридичної рівності усіх держав; 2) територіальної цілісності; 3) право на свободу і політичну незалежність; 4) вільного обрання і розвитку своїх політичних, соціальних, економічних та культурних систем; 5) визначення та здійснення на власний розсуд своїх відносини з іншими державами відповідно до міжнародного права; 7) зміни кордонів згідно з міжнародним правом мирним шляхом і за домовленістю; 8) право належати до міжнародних організацій; 9) право бути учасником двосторонніх або багатосторонніх міжнародних угод; 10) право бути учасником союзних договорів; 11) право на нейтралітет.

Зазначеним правам кореспондуються відповідні обов'язки держав, а саме: поважати правосуб'єктність інших держав виконувати добросовісно й сповна свої міжнародні зобов'язання, жити в мирі з іншими державами, не нав'язувати групових правил поведінки іншим державам тощо.

Принцип добросовісного виконання міжнародних зобов'язань пов'язаний із найдавнішою максимою *sunt servanda* (договорів треба дотримуватися). Заключний акт Віденської зустрічі представників держав-учасниць НБСЄ 1989 року виокремлює такі фундаментальні положення виконання міжнародних зобов'язань: 1) кожна держава зобов'язана добросовісно виконувати свої зобов'язання; 2) у разі суперечностей між зобов'язаннями за міжнародними договорами і зобов'язаннями як членів ООН за її Статутом перевага надається статутним зобов'язанням; 3) кожна держава, здійснюючи свої суверенні права, в тому числі й такі, як встановлення власних законів та адміністративних правил, повинна забезпечити, щоб такі закони і адміністра-

тивні правила, так само як і практика і політика їх застосування, відповідали її зобов'язанням з міжнародного права.

У Київській Русі князі часто вдавалися до укладання угод про невтручання. Наприклад, за рішенням Любецького з'їзду князів 1097 року визнавалося право кожного з князів, що належав до роду Рюриковичів права на свою «вотчину» (спадкове володіння), захоплення ж чужої землі, «братньої вотчини», розглядалося як злочин. Учасники з'їзду цілували хрест у знак того, що будуть виконувати його рішення. Показовим є і той факт, що у 1100 році в Увечичах відбувся черговий княжий з'їзд, на якому було засуджено, залишено Володимирсько-Волинської землі та відправлено на княжіння у невеликий західноруське містечко Давида Ігоровича, який розграбував володіння іншого князя. Тобто невтручання вже тоді мало реальну юридичну санкцію. Іншими прикладами угод про невтручання є зобов'язання Росії не втручатися у внутрішні справи Швеції за Ніштадським мирним договором від 1721 року та зобов'язання Росії та Туреччини не втручатися у внутрішні справи Кримського ханства з Кючук-Кайнаджирським договором від 1774 року.

На VII Конференції американських держав, яка відбулася у Монтевідео 26 грудня 1933 року, вдалося підписати багатосторонню Конвенцію про права та обов'язки держав, ст. 8 якої закріплювала, що ніяка держава не має права втручатися у внутрішні або зовнішні справи інших держав. У 1936 році цю Конвенцію було підкріплено Додатковим протоколом про невтручання. VIII Міжамериканська конференція, яка відбулася у Лімі 24 грудня 1938 року, вже чітко формулює в Декларації американських принципів цю норму міжнародного права як принцип: «Втручання будь-якої держави у внутрішні або зовнішні справи іншої держави неприпустиме».

На сьогоднішній момент принцип невтручання покладає на суб'єктів міжнародного права такі зобов'язання: 1) утримуватися від безпосереднього втручання; 2) опосередковано не втручатися у внутрішні справи інших держав; 3) уникати як індивідуального, так і колективного втручання; 4) утримуватися від втручання як у внутрішні, так і зовнішні справи, що входять до внутрішньої компетенції держави; 5) утримуватися від збройного втручання; 7) утримуватися від будь-якого військового, політичного, економічного або іншого примусу держави з метою примусити іншу державу чинити собі на користь за рахунок її суверенних прав; 8) утримуватися від надання допомоги підривної терористичній діяльності; 9) забороняти організації, діяльність яких спрямована на повалення, зміну державного ладу іншої держави.

Принципи, пов'язані з міжнародним співробітництвом держав

Спори вирішуються або обговоренням, або фізичною силою. Останнє властиве для звірів, а до сили потрібно вдаватися у крайніх випадках.

Марк Туллій Цицерон

До цих принципів відносяться такі: а) заборона застосування сили і загрози силою; б) мирне розв'язання спорів; в) непорушність кордонів, г) територіальна цілісність.

Першим правовим внеском на багатосторонній основі у становленні принципу незастосування сили або загрози силою була Гаазька конвенція

про мирне вирішення міжнародних сутичок 1899 року. Конференція, на якій було прийнято вказану конвенцію, не лише кодифікувала право і практику щодо добрих послуг, посередництва та арбітражу, а й передбачила створення відповідного інституційного — механізму — Постійного Третейського суду. У 1907 році рішенням Другої Гаазької мирної конференції було переглянуто Конвенцію 1899 року з прийняттям Конвенції про обмеження застосування сили при відшкодуванні за борговими зобов'язаннями.

У ст. 12 Статуту Ліги Націй було заборонено вдаватися до війни, якщо не використано можливостей мирних засобів, а у Декларації про агресивні війни, прийнятій VIII Асамблеєю Ліги Націй 22 вересня 1927 року, будь-яка агресивна війна кваліфікувалася як міжнародний злочин. Першим міжнародним багатостороннім договором, який засудив звернення до війни як засобу врегулювання спорів, був Паризький договір (Пакт Бріана-Келлога) від 27 серпня 1928 року.

Завершився етап становлення принципу незастосування сили або загрози її застосування ухваленням Статуту ООН, в якому закріплено, що всі члени Організації Об'єднаних Націй утримуються в їх міжнародних відносинах від загрози силою чи її застосування як проти територіальної недоторканості або політичної незалежності будь-якої держави, так і будь-яким іншим чином, не сумісним з цілями Об'єднаних Націй.

Принцип заборони застосування сили або загрози силою покладає такі зобов'язання: 1) утримуватися від застосування прямої чи опосередкованої сили; 2) утримуватися від загрози силою; 3) утримуватися від будь-яких дій, які є проявом сили з метою примусити іншу державу відмовитися від повного здійснення її суверенних прав; 4) відмовитися від актів репресії за допомогою сили; 5) відмовитися від сили або загрози силою як засобу врегулювання спорів тощо. Статут ООН вичерпно зазначає випадки можливого правомірного застосування сили: 1) застосування збройної сили з метою самооборони (ст. 51); 2) застосування збройної сили за рішенням Ради Безпеки у разі загрози миру, порушення миру або акту агресії (ст.ст. 39, 42).

Під впливом Статуту ООН десятки держав внесли до своїх конституцій зобов'язання мирно вирішувати міжнародні спори. Франції у 1946 році до преамбули, у 1947 Японія та Італія до ст. 9 та ст. 11 відповідно, у 1949 ФРН у ст. 26 тощо. Цьому принципу посвячена низка резолюцій Генеральної Асамблеї ООН, серед яких особливо значна та, що має Манільську декларацію про мирне розв'язання міжнародних спорів 1982 року.

Цей принцип покладає на суб'єктів міжнародного права такі зобов'язання: 1) вирішувати всі свої суперечки і розбіжності виключно мирними засобами; 2) урегульовувати спори в найкоротший термін; 3) не зупиняти процесу мирного врегулювання і пошуку взаємоприйнятних рішень; 4) використовувати визнані в міжнародному праві мирні засоби (переговори, розслідування, посередництво, арбітраж, судові розслідування тощо); 5) утримуватися від ультимативності; 6) утримуватися від будь-яких дій, які можуть поглибити напруженість; 7) урахувати інтереси іншої сторони — учасника спору; 8) виконувати прийняте в узгодженому порядку рішення.

Здійснення принципу мирного розв'язання міжнародних спорів забезпечено належними інституційними механізмами як на універсальній, так і

на регіональній основі. Практично всі відомі регіональні організації безпеки створили власну структуру мирного розв'язання міжнародних спорів: Ліга арабських держав — Раду Ліги і спеціалізований юридичний комітет, Організація африканської єдності — Комісію з питань посередництва, примирення та арбітражу, Організація американських держав — Раду ОАД, потім Міжамериканський комітет миру, а згодом Постійну Раду, Організація з питань безпеки та співробітництва у Європі Суд і Комісію з питань примирення.

На сьогоднішній принцип непорушності державних кордонів покладає на суб'єктів міжнародного права такі зобов'язання: 1) визнати наявні кордони держав як юридично встановлені згідно з міжнародним правом; 2) визнати непорушність кордонів усіх держав світу; 3) відмовитися від будь-якого територіального домагання або дій, спрямованих на узурпацію частини або всієї території будь-якої держави наразі і в майбутньому; 5) змінювати свої кордони тільки за взаємною, добровільною згодою відповідних держав.

З принципом непорушності кордонів пов'язані такі правила, як *uti possidetis* (кордон нової держави там, де він був у держави-попередниці), мовчазна згода (як умова мовчазного визнання державного кордону), *естоппель* (невизнання заперечень тих кордонів, які були раніше) тощо.

Ще у ст. 10 Статуту Ліги Націй містилася вимога поваги до збереження територіальної цілісності держав. Але його становлення відбулося завдяки його регіональному утвердженню. Так, його було закріплено ще у 1948 році у Статуті Організації американських держав, а згодом і у Пакті Ліги арабських держав. У 1962 році африканські держави проголошують у преамбулі, ст.ст. 2, 3 Хартії Організації африканської єдності захист територіальної цілісності метою ОАЄ та обов'язок африканських держав керуватися принципом територіальної цілісності.

Наразі принцип територіальної цілісності держав покладає на них зобов'язання утримуватися від будь-яких дій, несумісних із цілями та принципами Статуту ООН, стосовно: 1) територіальної цілісності; 2) єдності будь-якої держави; 3) перетворення території на об'єкт привласнення. За державами закріплено право визнання окупації незаконною.

Принципи, які розраховані на забезпечення і захист глобальних цінностей

До цієї групи принципів входить повага прав та основних свобод людини, а також рівноправ'я і самовизначення народів і націй, тобто у два рази менше, ніж до інших груп, що, однак, не зменшує її цінності перед першими двома.

Питання про права людини торкалися ще давньогрецькі стоїки та Цицерон, Батьки Церкви та святий Августин, а пізніше Тома Аквінський. Його розробляли Франсуа Вікторія та Франсуа Суарес, а також Гуго Гроцій. У Англії у 1628 році було прийнято Петицію про права, а у 1689 — Біль про права, у США у 1776 році — Декларацію про Незалежність, а у Франції у 1789 — Декларацію прав людини. Далі робляться перші спроби відстояти права людини і в міжнародному праві: заборона торгівлі, припинення торгівлі жінками й дітьми, припинення обігу порнографічних видань і торгівлі ними,

попередження і припинення тероризму тощо. Створюються перші міждержавні об'єднання з метою покращення прав та умов життєдіяльності людини, прикладом якої може слугувати заснована у 1919 році Міжнародна організація праці (МОП).

Після Другої світової війни активізувалася робота в сфері прав людини. Почалося активне напрацювання відповідного правового матеріалу, результатом чого стало прийняття у 1948 році Загальної декларації прав людини, а у 1966 — Міжнародного пакту про громадські і політичні права та Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права. Паралельно укладаються численні конвенції щодо спеціальних аспектів прав людини: запобігання злочинам геноциду і покарання за нього 1948 року, про ліквідацію всіх форм расової дискримінації тощо.

Займаються розробкою нормативно-правових актів у цій сфері низка міжнародних організацій: МОП — у галузі трудового, соціально-економічного забезпечення прав людини, ЮНЕСКО — в галузі освіти, науки, культури та інші. Паралельно створюються міжнародні норми і на регіональній основі. Нині діють: Європейська конвенція про захист прав людини та основних свобод 1950 року (доповнена протоколами, кількість яких сягає за десятком), Європейська хартія прав людини, Американська конвенція прав людини 1969 року, Африканська хартія прав людини і народів 1981 року тощо.

Відтепер принцип поваги прав і основних свобод людини покладає насамперед на держави такі основні права та обов'язки: 1) обов'язок поважати права людини та основні свободи незалежно від статі, раси, мови, релігії; 2) обов'язок сприяти і розвивати ефективне здійснення громадянських, політичних, економічних, соціальних, культурних та інших прав і свобод; 3) обов'язок поважати право людини на об'єднання з іншими, свободу особистості сповідатися одноособово або спільно з іншими; 4) обов'язок поважати право національних меншин на рівність перед законом, надавати їм повну можливість користуватися правами людини та основними свободами і захищати їхні законні інтереси в цій галузі; 5) обов'язок визнавати право людини знати свої права та свободи і захищати їх; 6) обов'язок дотримуватися міжнародних пактів, декларацій та угод з прав людини, якщо вони ними пов'язані; 7) обов'язок приймати законодавчі акти і вживати інших заходів, які є необхідними для забезпечення визнаних світовою спільнотою основних прав і свобод людини; 8) обов'язок гарантувати людині, права якої порушено, ефективні засоби захисту.

Кожна людина має сьогодні право звертатися до міжнародних структур для захисту своїх прав. Для цього створено відповідний інституційний механізм на універсальній і регіональній основі: у межах ООН — Верховний комісар ООН з прав людини, Комісія з прав людини, Підкомісія щодо попередження дискримінації і захисту меншин, комісія з проблем становища жінок, Комітет з питань ліквідації расової дискримінації, Комітет з прав людини, Комітет з питань ліквідації дискримінації щодо жінок, Комітет проти катувань тощо; на регіональній основі: Суд Європейського Союзу, Європейський суд з прав людини, Міжамериканський суд з прав людини, Міжнародний трибунал з питань колишньої Югославії, Міжнародний трибунал з питань Руанди тощо.

Принцип рівноправності і права народу розпоряджатися власною долею еволюціонував від принципу національності, проголошеному у період буржуазних революцій, та принципу самовизначення, визнаному у період після Першої світової війни, до закріплення у Статуті ООН як принципу рівноправності і самовизначення народів. Важливим для тлумачення і подальшого розвитку принципу була Декларація про надання незалежності колоніальним країнам і народам 1960 року, яка була результатом появи багатьох нових держав на політичній мапі Африки.

На сьогодні принцип рівноправності і права народів розпоряджатися власною долею — а саме така назва закріплена у Заключному акті НБСЄ 1975 року — передбачає за суб'єктами міжнародного права такі права та обов'язки: 1) обов'язок поважати рівність народів і націй; 2) обов'язок поважати право самостійно розпоряджатися власною долею; 3) право народів жити в умовах повної свободи; 4) право визначати, коли захочуть і як захочуть, свій внутрішній і зовнішньополітичний статус; 5) право здійснювати на власний розсуд свій політичний, економічний, соціальний і культурний розвиток; 6) право кожного народу, нації вільно розпоряджатися своїми природними багатствами і ресурсам; 7) прав просити і отримувати підтримку відповідно до цілей та принципів Статуту ООН, у разі позбавлення їх права на самовизначення насильницьким шляхом.

Право народу і нації розпоряджатися власною долею і в період деколонізації не позбавляє права на відокремлення та утворення самостійної держави, на об'єднання з іншою державою або на приєднання до іншої держави.

Загальні принципи права

Загальні принципи права є спільними правовими поняттями, логічними правилами, технічними принципами, які використовуються при тлумаченні і застосуванні права. Свій початок вони беруть з природного права і римських максим.

Це поняття активно обговорюється у зв'язку з ст. 38 Статуту Міжнародного Суду ООН, згідно якої Суд поряд із конвенціями та звичаями застосовує загальні принципи права, визнані цивілізованими націями.

Зазначення специфічним суб'єктом визнання загальних принципів права цивілізованих націй сягає своїми коренями ще часів Ліги Націй. У період між двома Світовими війнами вважалося, що нації поділяються на цивілізовані та нецивілізовані, тобто на такі, які здійснили рецепцію римського права або не здійснили його відповідно. Це положення у наш час звичайно ж застаріло і є даниною колишньому світовому порядку.

Міжнародний Суд ООН жодного разу не обґрунтовував свої рішення загальними принципами міжнародного права. У низці випадків ці принципи застосовувалися без згадування їх як загальних принципів права. Це мало місце по відношенню до таких принципів, як добросовісність, незловживання правом, відповідальність за порушення. Частіше використовувалися процесуальні принципи (наприклад, ніхто не може бути суддею у власній справі, рівність сторін у спорі, пріоритет спеціального закону тощо).

У справі про Хожувську фабрику Постійна палата міжнародного правосуддя констатувала «наявність принципу міжнародного права та навіть

загальної правової концепції, згідно з якою будь-яке порушення будь-якої домовленості тягне за собою зобов'язання відшкодування.

Дія загальних принципів має певну специфіку. У міжнародній сфері головною сферою їх застосування є міжнародне право захисту прав людини та основних свобод. Зокрема, ці принципи використовуються судами з прав людини та кримінальними трибуналами.

Ось лише деякі з них:

- наступний закон скасовує попередній;
- рівний над рівним влади не має;
- ніхто не може передати іншому більше прав, ніж він сам має;
- закон, який має більшу юридичну силу, скасовує закон, який має меншу юридичну силу.

Тлумачення і застосування принципів міжнародного права

Серед засобів регулювання застосування норм чимале місце займають загальні принципи права: ніхто не може передати прав більше, ніж сам має; спеціальний закон превалює над загальним тощо. Деякі з них зазначені у конвенціях. Віденська конвенція про право міжнародних договорів у ст. 28 закріпила принцип «закон зворотньої сили не має»: норма не підлягає застосуванню по відношенню до будь-якої дії чи факту, які мали місце до набуття її чинності, чи по відношенню до будь-якої ситуації, яка перестала існувати до цього моменту. Однак, якщо встановлено намір суб'єктів надати нормі зворотну силу, то вона застосовується до дій, фактів та ситуацій, що мали місце у минулому.

У випадку припинення норми, вона не підлягає застосуванню на протязі відповідного строку. Тим не менш слід утримуватися від дій, які могли б стати на заваді відновлення норми.

Не підлягає застосуванню норма, яка втратила силу. Однак припинення дії норми не впливає на права, зобов'язання або юридичне положення суб'єктів, які виникли у результаті застосування норми до її припинення.

Віденські конвенції вимагають, щоб тлумачення здійснювалося у світлі об'єкту та цілей договору. До розкриття змісту цієї вимоги мають відношення давні максими: право диктується розумом, право не потребує зайвого; право не потребує неможливого; тлумачення повинно робити угоди дієвими, а не бездієвими.

Результатом тлумачення не може бути одностороннє обмеження прав одного із суб'єктів. Тому норми, що негативно впливають на права суб'єкта, тлумачаться обмежено. Відповідно і додаткові права, правомочності одного із суб'єктів тлумачаться таким самим способом (правомочність має тлумачитися обмежено).

Положення норми, що підлягають сумніву, тлумачаться на користь обтяженого суб'єкта. Незрозумілі моменти тлумачаться так, щоб не збільшувати зобов'язання сторони, яка їх несе.

Загальний принцип спеціального закону (*lex speciales*) вимагає, щоб при тлумаченні визнавалася перевага спеціальних норм по відношенню до загальних, оскільки вони безпосередньо стосуються даного випадку, корегують загальну норми, а подекуди і роблять із неї виключення.

Терміни, що містяться у нормах, слід розуміти у відповідності з їх звичайним значенням з урахуванням усього контексту. Спеціальне значення може бути застосовано до терміну лише у випадку, коли буде встановлено, що таким був намір суб'єктів.

Розмежування загальних принципів права та основних принципів міжнародного права

Загальні принципи права слід відрізнити від основних принципів сучасного міжнародного права.

Поняття загальних принципів отримала поширення завдяки до визнання останніх. Щоб принцип міг увійти у систему міжнародного права він має бути загальним для національних правових систем та придатним для дії саме у цій системі. Він також повинен бути включений у міжнародне право, хоч навіть і у спрощеному порядку, в результаті згоди міжнародної спільноти, яка мається на увазі. Основні принципи, як правило, не були характерні для внутрішнього права. Вони розроблялися у межах світової та європейської спільноти як система основоположних норм міжнародного права, без яких неможливе регулювання правовідносин між суб'єктами міжнародного права.

Загальні принципи — це положення, які не є нормами права, але які можна використовувати при застосуванні і тлумаченні норм міжнародного права. Основні принципи — це правові положення, які мають перевагу над іншими і більшість з них має імперативний характер.

Отже, основні принципи — це основні засади, так би мовити керівні «правила гри» для великих «гравців» міжнародної арени, а загальні принципи використовуються лише при розв'язанні спору між цими «гравцями» для того, щоб зрозуміти, хто з них був неправий. Тобто останні слугують немовби допоміжними до основних.

Хоча є і спільні риси, характерні для обох видів принципів. Принципи кожного виду мають застосовуватися у взаємодії (хоча основні у правотворчості, а допоміжні — при тлумаченні). Другою ж спільною рисою є те, що вони застосовуються для подолання прогалин у міжнародному праві.

§ 4. Джерела міжнародного права

Ієрархія джерел міжнародного права

Джерела міжнародного права — це форма зовнішнього виразу норм міжнародного права, яка створюється шляхом узгодження позицій суб'єктів міжнародного права.

Про джерела міжнародного права говориться у преамбулі Статуту ООН. Згідно Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 року загальноновизнаними джерелами загального міжнародного права є договір та звичай.

І хоча у міжнародному праві не існує вичерпного переліку джерел, але тим не менш загальноновизнаним є посилання на Статут Міжнародного Суду ООН, а саме на ст. 38. У ній зазначається, що суд, який зобов'язаний вирішувати спори на основі міжнародного права застосовує:

- 1) міжнародні конвенції [міжнародні договори у розумінні Статуту];

2) міжнародні звичаї;
3) загальні принципи права;
4) судові рішення і доктрини кваліфікованих фахівців міжнародного права як допоміжне джерело.

Також доктриною міжнародного права визнані рішення міжнародних організацій, акти міжнародних конференцій та односторонні акти держав як джерела цієї системи. Саме у переліченій послідовності існує ієрархія джерел міжнародного права. Слід також зазначити, що договір, звичай та загальні принципи права є універсальними джерелами, їх юридична сила витікає із загального міжнародного права. На відміну від цього, правотворчі рішення організацій вважаються спеціальними джерелами. Їх юридична сила визнається міжнародним актом відповідної організації.

Резолюціям міжнародних організацій надається важлива роль в загальному процесі формування норм міжнародного права, результати яких виліваються у форму договору або звичаю. Значна їх роль і у тлумаченні існуючих норм. Тим не менш, ці резолюції рідко є безпосередніми джерелами міжнародного права. У такій якості вони виступають переважно у межах наднаціональних міжнародних об'єднань, які подібні до Європейського Союзу.

Практикою міжнародних судів і арбітражів визнана принципова можливість створення міжнародно-правових зобов'язань одностороннім актом. Важливе значення має позиція Міжнародного Суду ООН, яка викладена ним при розгляді справи про випробування ядерної зброї Франції на островах Тихого океану. Суд визначив, що зроблені від імені французького уряду заяви про те, що у подальшому він не має намір проводити такого роду іспити, утворюють для нього міжнародно-правові зобов'язання. При цьому Суд вказав на загальне визнання положення, згідно якого односторонні заяви відносно юридичного чи фактичного положення здатні породжувати правові зобов'язання.

Договори як кодифікація існуючого звичаю

Найбільш чітким та авторитетним доказом саме юридичної практики є договори. Заслуговує на увагу наступна обставина. Створені у ході кодифікаційних робіт конвенції довгий час не набувають чинності. Немала кількість держав у них не беруть участь та як наслідок, юридично ними не зв'язані. Але якщо визнати, що такі конвенції виражають звичаєві норми загального міжнародного права, то у цій якості вони зобов'язують усі держави. Таким шляхом Міжнародний Суд ООН не раз використовував багатосторонні конвенції. У цьому бачиться одна із новел.

Віденська конвенція про право міжнародних договорів 1969 року була прийнята лише половиною кількості держав і довгий час не набувала чинності. Серед держав, які її не прийняли, були такі як США, Китай, Індія, Пакистан, Бразилія. Тим не менш Міжнародний Суд вирішив, що положення Конвенції виражають звичаєве право, і застосував їх.

Багато у цьому випадку залежить від характеру норм, що містяться у конвенції. Норми, які відображають потреби міжнародного порядку, основні людські цінності, норми права збройних конфліктів, вважаються загальнообов'язковими, незважаючи на практику, що значно відхиляється від них.

Показовим у цьому плані статус положень Женевських конвенцій про захист жертв війни 1949 року. Вони постійно порушувалися у ході збройних конфліктів і тим не менш розглядалися як загальновизнані норми, обов'язкові навіть для тих держав, які в конвенціях не беруть участь. Ось думка на цей рахунок колишнього Генерального секретаря Кофі Аннана: « Незважаючи на те, що Ізраїль *de jure* не визнав застосування до нього четвертої Женевської конвенції, тим не менш *opinio juris* світової спільноти полягає у тому, що вона має застосовуватися ».

Вельми розповсюджена думка, буцімто кодифікація веде до витіснення звичаєвого права та заміні його договірним. Більше того, зустрічаються вислови, нібито звичаєве міжнародне право знаходиться у стані кризи. Однак насправді відбувається дещо протилежне. Як ми бачили, конвенції, що втілюють результати кодифікації, сприяли росту ролі звичаєвого права, прискорили його формування. Міжнародний Суд ООН у останні роки майже у всіх рішеннях спирається переважно на звичаєве право.

Міжнародний договір є основним і універсальним джерелом міжнародного права. Характерна риса сучасного міжнародного права — ріст чисельності та значення багатосторонніх договорів, які за останні десятиріччя трансформували його основний зміст, створили у ньому нові галузі. Тільки в межах ООН укладено більше ніж 200 договорів. Є достатні підстави вважати, що цей процес отримає подальший розвиток.

Основні вимоги до міжнародних договорів зводяться до двох:

- бути об'єктивно правомірними;
- бути укладеними відповідно до принципів і норм міжнародного права, норм права міжнародних договорів та законодавства держав у частині, що стосується процедури укладання міжнародних договорів.

Деякі міжнародні договори є вищими.

Міжнародні договори мають певні недоліки:

- 1) тривалість виконання (набрання чинності);
- 2) поширюються тільки на сторони-учасниць договору.

Концепція узгодження позицій суб'єктів міжнародного права у процесі нормотворення

З приводу того, що є соціальним змістом міжнародного права з давніх-давен висловлювалися різні думки. Його бачили, наприклад, у велінні Божому, у вимогах розуму чи справедливості тощо. Однак переважаючою стала думка, згідно якої змістом норм міжнародного права є узгоджена воля держав. Гегель пивав, що з часів Руссо розповсюдженим стало бачення, згідно якому субстанцією права повинна бути воля. У нормі міжнародного права виражена загальна воля суб'єктів, яка сформувалася шляхом узгодження.

Існують і інші думки. Деякі вчені з міжнародного права думають, буцімто воля держава є фікцією. Між тим воля держави — досить реальне явище. Вона виражається у діяльності її органів, у поведінці держави на світовій арені. Це положення широко визнано та знаходить відображення у міжнародній практиці, включаючи й судову. У рішенні Постійної палати міжнародного правосуддя у справі про пароплав «Лотос» зазначалося, що міжнародне право регулює відносини між незалежними державами. Тому обов'язкові для

держав норми права породжуються свободою волею останніх, висловленою у конвенціях чи загальноновизнаних звичаях.

Мова йде саме об узгодженій волі. Вона — підсумок взаємодії, яка відображає умови внутрішнього та міжнародного життя суб'єктів. У результаті узгодження воля є дещо відмінне від первісних воль держав. Волі узгоджуються у межах відповідних норм. За їх межами волі можуть суттєво відрізнятися.

Узгоджена воля, по-перше, знаходить вираз у змісті норм, по-друге, вона зобов'язує суб'єкти дотримуватися цієї норми. Від волі суб'єктів залежить характер обов'язкової сили норми. Вони можуть надати їй юридичну чи морально-політичну обов'язкову силу за своїм розсудом. Іншими словами, суб'єкти досягають угоди про зміст норми та про надання їй відповідної обов'язкової сили.

Вольовий характер мають і норми, які створюються за участю міжнародних міждержавних організацій. Останні являють собою систему взаємодії держав-членів. Напрацьована у процесі такої взаємодії воля являє собою відносно самостійне значення. Вона знов-таки є результатом узгодження воль держав, а не просто сумою цих воль. Це підтверджується й тим, що визнання за організацією статусу правоутворюючого суб'єкта міжнародного права означає визнання наявності у неї власної волі.

Створена узгодженою волею норма не втрачає з нею зв'язку і у подальшому. Зміни в узгодженій волі вносять корективи в реальний зміст норм. Завдяки цьому зміст норми адаптується к умовам, що змінюються. Без цього динамізму змісту норма могла би не встигати за життями і стати суто формальною.

Це принципове положення знайшло своє вираження у міжнародно-правовому акті, що регулює дію норм міжнародного права, у Віденській конвенції про право міжнародних договорів 1969 року. Конвенція передбачає, що при тлумаченні поряд з контекстом договору враховується і практика його застосування. При цьому мова йде не про будь-яку практику, а про таку, яка встановлює угоди учасників (ст. 31). Іншими словами, мова йде знов-таки про узгоджену волю.

Міжнародний звичай як свідчення загальної практики, що сприймається як право

Міжнародно-правовий звичай — це правило поведінки, що склалося у міжнародній практиці, за яким суб'єкти міжнародного права визнають (частіше мовчки) характер юридично обов'язкових норм.

У сучасному міжнародному праві існують такі види звичаїв як універсальні («загальне міжнародне право»), регіональні, локальні, партикулярні. Звичаєві норми універсального характеру обов'язкові для усіх держав.

За іншою класифікацією вирізняють два види звичаєвих норм.

Перший, традиційний, являє собою неписане правило, яке склалося у практиці, за яким визнається юридична сила.

Другий — новий вид, до якого відносяться норми, які створюються не довгою практикою, а визнання в якості таких правил, що містяться в тому чи іншому акті.

Норми другого виду спочатку формуються або в договорах, або в таких не правових актах, як резолюції міжнародних нарад та організацій, а у подальшому за ними визнають статус норм загального міжнародного права. Юридично вони існують як звичай, а відповідні акти слугують доказами їх змісту. Так, резолюція Генеральної Асамблеї ООН може слугувати доказом існування та змісту звичаєвих норм міжнародного права. Норми другого виду швидко створюються та здатні не тільки закріпити практику, але й формувати її, що дуже важливо у наш динамічний час.

Із звичаєвих норм складається ядро усієї міжнародно-правової системи — загальне міжнародне право, яке розповсюджує свою дію на усіх суб'єктів, включаючи міжнародні міжурядові організації. Міжнародний Суд ООН виходить з того, що загальне міжнародне право — це звичаєве право.

Міжнародне звичаєве право створюється та змінюється загальними зусиллями суб'єктів, міжнародною спільнотою у цілому. Це не означає одностайність. Як вже зазначалося, необхідно достатньо представницька більшість, представницька не тільки у кількісному відношенні. Вона повинна представляти основні політичні сили та правові системи, а також усі континенти.

Загальне міжнародне право спирається на презумпцію універсальності дії його норм, оскільки є правом міжнародної спільноти у цілому. Тому будь-яка держава, у тому числі й тільки створена, зобов'язана поважати це право, що є необхідною умовою членства у суспільстві. У міжнародному співтоваристві, як і у будь-якій іншій демократичній соціальній системі, виявляється тенденція до посилення ролі представницької більшості.

Кожна держава має права заявити про невизнання тієї чи іншої нової норми звичаєвого права. У такому разі вона не буде мати для неї юридичної сили. Діє норма рішучого заперечуючого (*persistent objector*). Невизнання має бути чітко висловленим та недвозначним. Рішуче заперечуючий не приймає норму у цілому. Прийняття звичаєвої норми із застереженням вважається неприпустимим, що підтверджувалося і Міжнародним Судом.

У зв'язку з цим слід підкреслити принципове положення, яке має значення як для договірних, так і для звичаєвих норм: вони не можуть набути чинності без згоди найбільш заінтересованої держави, зрозуміло, якщо таке існує.

Тим не менш неможна недооцінювати значення змін у правотворчому процесі. Звичаєва норма загального міжнародного права може бути змінена чи відмінена тільки новою нормою такого ж характеру. Це проходить тим самим шляхом, що й її утворення.

Основні елементи у становленні звичаю. Міжнародна практика

Для розуміння процесу формування звичаю необхідно з'ясувати дві основні дефініції — поняття практики та визнання юридичної сили (*opinio juris*). Практика означає дію чи утримання від дій суб'єктів, їх органів. Мова йде про практику, у процесі якої формуються норми міжнародного права. Дипломатії відоме і інше поняття практики, під якою розуміються правила, що склалися у взаємодії суб'єктів, яким вони надають переваги, незважаючи на відсутність у них юридичної сили. Але в такому розумінні ми її розглядати не будемо.

Практика повинна бути достатньо постійною, загальною, одноманітною та тривалою (останньою ознакою має володіти лише традиційний вид звичаєвих норм), щоб з неї можна було вивести загальне правило. Міжнародний Суд ООН вказав на оспорюваність звичаю у випадку великої невизначеності та протиріч. У цьому одна з причин того, що для встановлення звичаю усе більше значення набувають такі форми практики, в яких позиція суб'єктів висловлена достатньо чітко (заяви, ноти, комюніке, резолюції міжнародних органів та організацій).

Практика має бути усталеною і не повинна суттєво відхилятися від норми. Разом із тим ця вимога не може бути вирішальною. Міжнародний Суд ООН не вважає, що для встановлення звичаєвої норми відповідна практика повинна абсолютно точно співпадати з нормою. Суд вважає достатнім, щоб поведінка держав у загальних рисах слідувала цим нормам.

Міжнародному Суду ООН відводиться важлива роль у визначенні практики, у становленні звичаєвих норм. Невипадково акти Суду активно використовуються у практиці держав. Пояснюється це високим авторитетом Суду, кваліфікацією суддів, представницьким характером складу Суду.

Авторитетним свідченням позиції держави є її законодавство. Комісія міжнародного права ООН доволі широко окреслила коло відповідних актів, включивши до нього усі акти законодавчих органів, а також постанови і навіть заяви виконавчих та адміністративних органів.

У зв'язку з цим можна зауважити, що однією з причин посилення ролі звичаю є протиріччя між законодавчою та виконавчою гілками влади держав. Перша суттєво контролює процес укладання договорів, але у значній мірі відсторонена від участі у формуванні звичаєвих норм. У результаті виконавча влада має можливість самостійно брати участь у створенні звичаєвих норм, часто-густо ігноруючи позицію парламенту.

Після того як з'ясувалося, що сенат США навряд чи дасть згоду на ратифікацію Конвенції ООН з морського права 1982 року, президент Р. Рейган заявив, що усі положення Конвенції, окрім положення про режим ресурсів морського дна, є звичаєвими нормами. Професор Єльського університету М. Різман констатував: «Так однією заявою президента більшість положень Конвенції, що містили багато нового, були перетворені у звичаєве право, а отже, стали обов'язковими для США без усякої участі сенату».

Визнання правила нормою права (opinio juris)

Тривалість практики ніколи не мала вирішального значення для визнання звичаю. Багато що залежить від конкретних умов. При шпарких змінах та появи нових проблем, які потребують невідкладного вирішення, звичаєва норма може створюватися у результаті єдиного прецеденту. Запуск Радянським Союзом першого штучного супутника та мовчання держав означали появу звичаєвої норми про право безпечного перельоту у космосі над територією іноземних держав. Невипадково ідея моментального звичаєвого права знаходить визнання у доктрині міжнародного права.

У результаті відбувається зміна у співвідношенні практики та *opinio juris*. Якщо у минулому головна роль відводилася першій, то тепер — другому. При формуванні норм загального міжнародного права основну роль те-

пер відіграє протест. Нема протесту, отже держава згідна з новою звичаєвою нормою.

Гостро постало питання про те, чи може резолюція міжнародного органу виражати *opinio juris*. Міжнародний Суд ООН уважає, що *opinio juris* може бути, хоча із усіма застереженнями, виведено із відношення держав до певних резолюцій Генеральної Асамблеї ООН.

У Консультативному висновку Міжнародного Суду ООН щодо правомірності погрози застосування чи застосування ядерної зброї говориться, що резолюція Генеральної Асамблеї, навіть якщо вони не є обов'язковими, можуть іноді мати нормативне значення. Вони можуть у певних умовах слугувати свідченням, важливим для встановлення існування норми чи формування *opinio juris*. Для визначення того, чи відноситься це до даної резолюції Генеральної Асамблеї, необхідно розглянути її зміст та умови прийняття, також необхідно встановити наявність *opinio juris* відносно нормативного характеру. Також серія резолюцій може демонструвати поступове становлення *opinio juris*, яке потрібне для встановлення нової норми.

Неможна сказати, що наведене положення сформульовано достатньо чітко для його практичного застосування. Швидше воно характерно для теоретичної роботи. Його суттєве значення полягає у наступному:

- воно підкреслює першорядне значення *opinio juris* у формуванні звичаєвих норм;
- воно свідчить про зростаючу роль резолюцій Генеральної Асамблеї ООН у загальному процесі формування норм міжнародного права;
- з нього помітно, наскільки істотні зміни проходять у міжнародному правотворчому процесі.

Таким чином, міжнародне співтовариство зрозуміло необхідність зміцнення позицій загального міжнародного права. Багато галузей співробітництва можуть регулюватися лише нормами універсальної дії. Необхідним є достатньо ефективний спосіб формування значної кількості норм у порівняно короткі строки. Як це не парадоксально, але до рішення нових завдань було застосовано, здавалося б, найменш підходящий засіб, яке багатьма було засуджено на неминучу втрату своїх позицій. Таким засобом виявився міжнародно-правовий звичай, щоправда, не традиційний, а сучасний. Звичай продемонстрував дивовижну здатність до адаптації до нових умов, до вирішення завдань, що були непідсильні договорам.

Зобов'язання erga omnes

Правовідносини, що породжуються імперативними нормами, є всезагальними (*erga omnes* — між усіма). У рішенні Міжнародного Суду ООН від 1970 року у справі про компанію «Барселона Тракшн» вказувалося на необхідність проводити різницю «між зобов'язаннями держав по відношенню до світового співтовариства як цілого і тими, що виникають по відношенню до іншої держави. За своєю природою перші торкаються усіх держав. Ураховуючи важливість прав, яких це стосується, усі держави можуть уважатися юридично заінтересованими у їх захисті, вони є зобов'язаннями *erga omnes*. Такі зобов'язання, наприклад, витікають у сучасному міжнародному праві із заборони актів агресії та геноциду, а також із принципів і норм відносно основних прав людини,

включаючи захист від рабства та расової дискримінації. Деякі із відповідних прав захисту увійшли у загальне міжнародне право. Інші були створені міжнародними актами універсального чи квазіуніверсального характеру.

Із цього слідує, що зобов'язання по відношенню до світової спільноти у цілому виникають із норм особливого роду. Такі норми у силу самої своєї природи становлять інтерес для усіх держав. Вони характеризуються тим, що стосуються права особливої важливості і всезагального значення. І саме тому усі держави розглядаються як ті, що володіють юридичним інтересом в їх захисті.

Отже, мова йде про норми, які захищають основні загальнолюдські цінності. Тому далеко не кожна норма навіть за угодою держав може стати нормою, що породжує зобов'язання між усіма. Норми, що розглядаються, можуть формуватися у практиці держав як звичаєві і безпосередньо ставати нормами загального міжнародного права. Прикладом можуть слугувати норми про заборону рабства. Зараз такого роду норми найчастіше формуються в результаті визнання такими положень, які містяться в резолюції міжнародної організації чи конференції. У якості прикладу можна вказати на отримання такої якості низкою норм, які містяться у Загальній декларації про права людини 1948 року.

Іншим шляхом є укладення універсального міжнародного договору, положення якого визнаються міжнародною спільнотою у цілому в якості таких, що породжують зобов'язання між усіма і таким шляхом входять до складу загального міжнародного права в якості звичаєвих норм. Неможна у цьому зв'язку не відмітити положення про те, що норми, які розглядаються, можуть створюватися і актами «квазіуніверсального характеру». Маються на увазі випадки, коли міжнародна проблема всезагального значення вирішується обмеженою кількістю держав та отримує у подальшому визнання більш великим колом держав.

Наведені у рішенні Міжнародного Суду приклади норм, що породжують зобов'язання *erga omnes* (заборона актів агресії та геноциду, а також принципи та норми відносно основних прав людини, включаючи захист від рабства та расової дискримінації), дають підставу для висновку, що такі норми є імперативними нормами. Разом із тим, не усі імперативні норми породжують зобов'язання *erga omnes*.

Акти міжнародних організацій

Сьогодні все більш зростає роль судів держав у реалізації норм міжнародного права. У результаті їх практика набуває більше значення як доказ звичаєвих норм.

Новим є те, що усе більш важливу роль у формуванні звичаєвих норм грають акти міжнародних органів і організацій. У практиці Міжнародного Суду ООН вони стали одним із головних доказів звичаєвого права. Якщо у минулому домінували одно- та двосторонні докази, то нині, коли процес створення звичаєвих норм став колективним, на перший план висувуються докази багатосторонні: конвенції, резолюції міжнародних нарад і організацій. Загальновідоме значення Заключного акту НБСЄ 1975 року як доказу змісту основних принципів міжнародного права.

Взагалі можливо казати, що акти міжнародних організацій дають звичаю друге дихання. З їх допомогою звичаєві норми формуються, фіксуються,

тлумачаться, запроваджуються у життя. Завдяки їм вдалося подолати низки традиційних недоліків звичаю. Тепер він став створюватися доволі швидко, у більш чітких формах, його зміст став загальнодоступним. Резолюції сприяють затвердженню звичаю у практиці, адаптують його зміст до нових умов, що зміцнює зв'язок звичаю з життям.

§ 5. Кодифікація норм міжнародного права

Кодифікація — це процес систематизації діючих норм міжнародного права, яка здійснюється шляхом встановлення та точного формулювання змісту діючих норм, узгодження їх одна з одною та усунення наявних протиріч, скасування застарілих положень та заміну їх новими, а також заповнення прогалин у міжнародній правовій системі.

Із вищесказаного стає зрозуміли, що кодифікація являє собою правотворчий процес. Прийнято вирізняти кодифікацію офіційну, яка здійснюється державами, їх організаціями, а також неофіційну, яка виконується без участі держав міжнародними неурядовими організаціями, приватними особами. Міжнародна неурядова організація — Міжнародний комітет Червоного Хреста — підготувала проекти кодифікації міжнародного права у період збройних конфліктів. На їх основі у 1949 році дипломатичні конференції прийняли чотири Женевські конвенції про захист жертв війни, а у 1977 році ще й два Додаткових протоколи до них.

Головним різновидом неофіційної кодифікації є доктринальна кодифікація, яка здійснюється вченими чи їх організаціями. Такого роду кодифікація грала та продовжує грати важливу роль. Власне кажучи, сьогодні будь-яка кодифікація у тому чи іншому ступені є доктринальною, оскільки не може відбуватися без участі вчених.

Спроби офіційна кодифікація мали місце ще у другій половині минулого сторіччя. Це Брюссельська декларація про закони та звичаї сухопутної війни 1874 року. Вона так і не була укладена у зв'язку із розбіжністю між державами та східною війною, що невдовзі розпочалася. Також велику роль грала дві Гаазькі конференції миру, що були скликані у 1899 та 1907 роках за ініціативи Російської імперії. Ліга Націй намагалася здійснити низку кодифікаційних проектів, була скликана спеціальна конференція, але успіху ці спроби не мали. Головні держави світу не були готові обмежити свою свободу дій.

Новий етап в історії кодифікації відкриваються з прийняттям Статуту ООН, в якій говориться, що Генеральна Асамблея ООН організують дослідження та роблять рекомендації у цілях, зокрема, заохочення прогресивного розвитку поставлено на перше місце. На сьогодні загальновизнаним є те, що кодифікація міжнародного права неможлива без його прогресивного розвитку.

На виконання ст. 13 Статуту ООН Генеральна Асамблея створила механізм для такої кодифікації. Центральне місце у ньому займає Комісія міжнародного права ООН, яка складається тепер із 34 експертів, які обираються за особисті якості, що майже у три рази більше, ніж раніше.

Комісія забезпечує кваліфіковану підготовку проектів кодифікації за запланованою тематикою. Проекти обговорюються Шостим комітетом

Генеральної Асамблеї ООН і передаються урядам для надання зауважень. Після цього Комісія готує кінцевий проект, який і представляє дипломатичній конференції для підготовки на її основі конвенції. Бували випадки, коли Генеральна Асамблея сама приймала конвенції (конвенцію про спеціальні місії, яка не визивала особливих розбіжностей).

На базі проектів Комісії міжнародного права були прийняті дві конвенції щодо права договорів, конвенції з дипломатичного та консульського права, чотири конвенції 1958 року з морського права, дві конвенції щодо правонаступництва тощо.

У цілому діяльність Комісії міжнародного права оцінюється вельми позитивно. Колишній Генеральний секретар ООН Кофі Аннан заявив, що на протязі 50 років комісія виконувала свою місію з великим успіхом, установлюючи основні норми у більшості ключових галузях міжнародного права.

Кодифікацією у своїх сферах займаються і інші органи ООН. Значна роль у цій галузі таких організацій системи ООН як МОП (більше 150 конвенцій) та ЮНЕСКО. Унікальним для нашого часу випадком була III Конференція ООН з морського права, яка на протязі 1973-1984 років підготувала Конвенцію ООН з морського права, яка більш схожа не на кодекс, а на збір законів. Конференція працювала довго і дорого обійшлася. Справа у тому, що морське право стосується важливих економічних та інших національних інтересів держав.

У якості ще одного особливого випадку можна зазначити прийняття цілого комплексу конвенцій про права людини. У підсумку це кодекс міжнародного права прав людини, який тим не менш не є результатом кодифікації, оскільки кодифікуються здебільшого вже існуючі норми, а у даному випадку галузь права створена наново. Хоча із цим можна й посперечатися, враховуючи те, що більшість прав людини є природними.

Участь у кодифікації багатьох органів ставить проблему запобігання фрагментації міжнародного права. Необхідно забезпечити, щоб кодифіковані акти у спеціальних галузях не суперечили один одному і загальним нормам міжнародного права. Рішення цієї проблеми Генеральна Асамблея ООН поклала на Комісію міжнародного права.

Ефективність кодифікації багато в чому залежить від того, чи вона не руйнує і не підмінює звичаєве право, а взаємодіє з ним. Одна з головних проблем права полягає у тому, щоб не відставати від перебігу життя. Нове право у значній мірі створюється за рахунок розвитку старого. Одним із засобів оновлення міжнародного права і є кодифікація.

Однією із перешкод на шляху ефективності кодифікації є проблема збору потрібної кількості ратифікацій, які необхідні для набуття конвенції чинності, не кажучи вже про участь у цьому процесі більшості держав. Певний вихід бачиться у тому, щоб розглядати конвенції як декларативні по відношенню до існуючого звичаєвого права, як це зробив Міжнародний Суд ООН щодо положень Віденської конвенції про право міжнародних договорів ще до набуття нею чинності. Інший шлях вирішення проблеми полягає у тому, щоб готувати не проекти конвенцій, а проекти резолюцій Генеральної Асамблеї ООН, що вже робить Комісія міжнародного права.

Але не меншу увагу ніж кодифікації як правотворчому процесу треба приділяти механізму правозастосування. Наприклад, Комісія міжнародного права ООН більше чверті сторіччя працювала над проектом статей про відповідальність держав, який мав значення саме для вдосконалення саме норм механізму дії норм. Тим не менш Генеральна Асамблея ООН у 2001 році обмежилася лише прийняттям проекту до уваги. Процеси правотворчості та правозастосування є тісно пов'язані і потребують комплексного підходу.

§ 6. Реалізація (застосування) норм міжнародного права

Реалізація — це втілення норм міжнародного права в поведінці та діяльності держав й інших суб'єктів міжнародного права, це практична реалізація нормативних приписів, що містяться в цих нормах. В офіційних документах ООН та міжнародній практиці здобув розповсюдження термін «імплементация».

Можна виділити такі форми реалізації:

Дотримання. В такій формі реалізуються норми-заборони. Суб'єкти утримуються від здійснення дій, які заборонені нормами міжнародного права. Наприклад, при дотриманні Договору про нерозповсюдження ядерної зброї 1968 р. одні держави (ядерні) не передають будь-кому іншому ядерну зброю чи інші ядерні вибухові пристрої, а також контроль над такою зброєю, а інші (неядерні) держави не виробляють та не придбавають ядерну зброю чи інші ядерні вибухові пристрої. В таких ситуаціях пасивність суб'єктів свідчить про те, що норми виконуються.

Виконання. Ця форма передбачає активну діяльність суб'єктів із здійснення норм. Виконання характерне для норм, що передбачають конкретні обов'язки, що пов'язані з конкретними діями. В такому вигляді сформульовані, наприклад, норми Пактів про права людини 1966 р. Ст.21 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, зокрема, говорить, «кожна держава, що бере участь у цьому Пакті, зобов'язується поважати і забезпечувати всім особам, що знаходяться в межах її території і під її юрисдикцією, права, що визнані в цьому Пакті...».

Використання. В цьому випадку мається на увазі здійснення наданих можливостей, що містяться в нормах міжнародного права. Рішення про використання нормативних положень приймаються суб'єктами самостійно. В цій формі реалізуються так звані уповноважуючі норми. На відміну від перших двох випадків, тут немає жорсткого припису до конкретної поведінки (дії або утримання від неї). Так, в ст. 90 Конвенції ООН з морського права йдеться, «кожна держава незалежно від того, чи є вона прибережною чи не має виходу до моря, має право на те, щоби судна під її прапором плавали у відкритому морі».

Оскільки норма міжнародного права існує і діє в системі норм, реалізація завжди передбачає здійснення певної сукупності норм, взаємопов'язаних за предметом регулювання або за спільними цілями — норм договору (або іншого акту), інституту, галузі чи права в цілому.

Процес реалізації міжнародного права в цілому, тобто з урахуванням тих особливостей, які притаманні реалізації окремих договорів чи інших

міжнародно-правових актів та норм, включає два види діяльності: 1) безпосередню фактичну діяльність, що відповідає вимогам відповідних норм; 2) правове та організаційне забезпечення фактичної діяльності. Воно передбачає діяльність певних органів з метою створення правової бази для здійснення діяльності, що відповідає нормам міжнародного права.

Важливу роль при здійсненні обох цих видів діяльності має механізм реалізації (імплементатії) норм міжнародного права. Він являє собою сукупність нормативних та інституційних (організаційно-правових) засобів, що використовуються суб'єктами міжнародного права на міжнародному та національному рівнях, з метою виконання своїх зобов'язань за міжнародно-правовими нормами, обов'язковими для них. Відтак, цей механізм як комплекс засобів та інститутів, що використовуються суб'єктами міжнародного права для забезпечення реалізації міжнародно-правових норм, складається з двох взаємопов'язаних елементів — міжнародного правового (конвенційного) та міжнародного організаційно-правового (інституційного) механізму.

Міжнародно-правовий (конвенційний) механізм включає:

1) нормотворчість — передбачає наявність двох аспектів: а) попередня нормотворчість, що передбачає створення «пробних» норм права, які передують створенню основних норм, реалізацію яких вона покликана забезпечити, що дозволяє визначити рівень ефективності майбутніх норм, виявити їх недоліки з метою запобігання їх негативної дії в майбутньому; б) конкретизація, що здійснюється або одночасно зі створенням первинних, основних норм, або в процесі їх реалізації. Конкретизація винятково необхідна, оскільки високий ступінь узагальнення в первинних нормах часто ускладнює їх подальшу реалізацію. Так, ст. 2 Статуту ООН лише перелічує принципи, якими повинні керуватися держави у зносинах між собою. Однак конкретне їх змістове наповнення дається лише в Декларації про принципи міжнародного права 1970 р., в Заключному акті НБСЄ 1975 р. та багатьох інших. В них стверджується, що розвиток змісту принципів сприятиме забезпеченню більш ефективного їх застосування. Конкретизація також необхідна, щоби врахувати особливості окремих держав та інших учасників міжнародного права, їх специфічні інтереси, в разі існування такої потреби, а також для створення гарантій, за якими держави виступатимуть гарантами якого-небудь договору, в зв'язку з чим бере на себе зобов'язання підтримувати конкретне положення міжнародно-правового характеру.

2) тлумачення — може здійснюватися як в процесі нормотворчості, так і в процесі правозастосування. Без тлумачення немислима конкретизація, більше того тлумачення саме часто перетікає в конкретизацію.

3) міжнародний контроль — здійснюється шляхом співставлення інформації про діяльність держави (чи інших суб'єктів) або шляхом порівняння діяльності з вимогами норм права на предмет їх відповідності. В основні контролю лежать збір та оцінка інформації. Збір інформації ведеться, як правило, шляхом інспектування, моніторингу чи обміну інформацією, що міститься в спеціальних доповідях. Контроль здійснюється, як правило, шляхом використання міжнародного інституційного механізму, міжнародних органів, організацій, комісій, комітетів тощо (Комітет з прав людини, Комітет з контролю за наркотиками та ін.), недарма значна кількість міжнародних договорів

особливу увагу приділяє правилам процедури таких органів, їх функціям та повноваженням.

4) правозастосування. Являє собою засновану на нормах міжнародного права індивідуальну чи колективну діяльність держави чи інших суб'єктів із забезпечення реалізації норм в конкретних ситуаціях. Правозастосовна діяльність необхідна, як правило, тоді, коли відбувається збій у нормальному процесі реалізації, що вимагає додаткових зусиль з боку уповноважених правозастосовних органів. Правозастосування починається зі з'ясування і встановлення фактичних обставин. Для цього, як правило, запрошуються місці експертів компетентних міжнародних організацій чи робочі групи, що складаються з делегатів окремих договірних держав. Ці органи не здійснюють міжнародний контроль (якщо одночасно не є контрольними), а лише використовують інформацію, отриману в ході розслідування, для надання відповідних висновків зацікавленим сторонам.

Так, наприклад, в ст.20 Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських чи таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання 1984 р. йдеться, що якщо Комітет проти катувань вважатиме за доцільне провести розслідування, він призначає одного чи кількох своїх членів для проведення такого розслідування та негайного подання Комітету відповідної доповіді за його результатами. Розслідування може включати відвідання території відповідної держави, з її на те дозволу, зрозуміло. Повноваження з проведення розслідувань в більшості випадків покладаються на Раду безпеки ООН. В ст.34 Статуту ООН визначено, «Рада Безпеки уповноважується розслідувати будь-який спір чи ситуацію, яка може привести до міжнародних дебатів чи викликати спір, для визначення того, чи не може продовження цього спору або ситуації загрожувати справі підтримання міжнародного миру та безпеки». Широкими повноваженнями з розслідування наділений також Міжнародний Суд ООН.

За результатами проведеного розслідування дається юридична оцінка (кваліфікація) ситуації, на підставі чого ухвалюється рішення (правозастосовний акт). Оскільки основним призначенням правозастосування є забезпечення реалізації норм міжнародного права, то правозастосовні акти — це акти, що передбачають або заходи сприяння реалізації (надання допомоги в розробці національного законодавства, пропозиції і рекомендації щодо удосконалення правореалізаційного процесу всередині держави та ін.), або заходи впливу (припинення договору, відшкодування збитків, виключення з міжнародного спілкування, економічні (типу ембарго) та інші санкції).

Правозастосовні акти можуть мати рекомендаційний характер (комітети та комісії приймають, як правило, рекомендації) або містити обов'язкові приписи (деякі рішення Ради Безпеки ООН, Міжнародного Суду ООН, резолюції Генеральної асамблеї ООН).

Міжнародний організаційно-правовий (інституційний) механізм реалізації міжнародного права включає держави, організації та органи (комітети, комісії, судовий арбітраж), які здійснюють свою діяльність шляхом переговорів, консультацій, конференцій, розгляду питань на погоджувальних комісіях, судового розгляду і провадження тощо. В своїй основі вони являють собою сукупність засобів мирного вирішення міжнародних спорів.

Згідно Декларації про принципи міжнародного права 1970 р. принцип мирного розв'язання спорів зобов'язує держави прагнути до «якнайшвидшого і справедливого розв'язання своїх міжнародних спорів шляхом переговорів, розслідування, посередництва, арбітражу, судового розгляду, звернення до регіональних органів і угод чи іншими засобами на власний розсуд». Зазначені та інші подібні їм мирні засоби можуть і повинні використовуватися державами не тільки для розв'язання спорів між собою, але й з метою вирішення проблем міжнародної нормотворчості, здійснення правозастосування, іншими словами, для забезпечення реалізації норм міжнародного права.

У визначенні місця і ролі тієї чи іншої організаційної форми в процесі реалізації норм міжнародного права багато залежить від рівня і сфери співробітництва, кількості акторів, зацікавлених у розгляді конкретного питання, від терміновості, складності та характеру питань, що стоять на порядку денному.

Держави. Для здійснення нормотворчості, обговорення ходу реалізації діючих норм та спільного реагування на їх порушення держави передусім вдаються до двосторонніх та багатосторонніх **переговорів**. Вони є найпоширенішою формою обговорення та вирішення міжнародних проблем, оскільки безпосередній контакт представників зацікавлених сторін дозволяє швидко і детально ознайомитися з позиціями один одного, взаємними претензіями, з'ясувати можливість і межі можливих поступок і компромісів, досягти взаємної згоди.

Як правило, організація і проведення переговорів — справа рух самих держав. Однак в певних випадках вони можуть користуватися допомогою треті держав, міжнародних органів чи організацій і навіть приватних осіб. Залежно від ролі третіх держав розрізняють переговори, організовані шляхом добрих послуг, і переговори з допомогою посередництва третьої держави. Ні перші, ні другі не є самостійними формами вирішення проблем. Основна їх мета — сприяння мирному врегулюванню спорів шляхом переговорів.

Треба сказати, багатосторонні переговори з особливо важливих і складних проблем в певних випадках вимагають юридично оформленої процедури їх проведення і створення тимчасових органів. Такі переговори мають статус конференції.

Добрі послуги. Це діяльність третіх держав з організації проведення переговорів між сторонами спору. Добрі послуги можуть бути надані на прохання зацікавлених сторін, або за ініціативою самих третіх держав. Роль третьої держави полягає в тому, що вона створює сприятливі умови для встановлення контактів між сторонами спору, сприяє включенню їх до переговорів шляхом з'ясування та передання умов переговорів, пропонуванням однією стороною іншій, надання території для зустрічі представників сторін спору, виконання інших їх прохань у зв'язку з переговорами. Одночасно з початком переговорів повноваження третьої держави зазвичай закінчуються, однак вона може за згоди сторін бути присутньою (навіть з правом дорадчого голосу) на переговорах. При цьому на розв'язання спору третя держава не може впливати.

Посередництво — це діяльність третіх держав або міжнародних організацій з метою не лише організації переговорів, але й надання допомоги у

розв'язанні спору по суті. Посередник є активним учасником переговорів і має можливість впливати на процес переговорів, а також на їх результат. Він має глибоко і в усіх деталях вивчити суть спору і ситуацію, що виникла у зв'язку з ним. На підставі аналізу та оцінки ситуації вона може давати поради, рекомендації учасникам переговорів, пропонувати проекти рішення, оптимального для всіх.

В ст.6 Конвенції про мирне вирішення міжнародних зіткнень 1907 р. підкреслюється, що «добрі послуги або посередництво, застосовуються вони на прохання сторін спору або за ініціативою третіх держав, що не мають до цього спору прямого чи опосередкованого стосунку, мають виключне значення поради і аж ніяк не можуть вважатися обов'язковими».

Консультації. В багатьох міжнародних договорах часто передбачається, що поряд із переговорами держави проводять консультації, зустрічі, для обговорення питань, уже врегульованих в цих договорах.

Міжнародні конференції. В даному контексті міжнародна конференція — це тимчасовий форум держав-учасниць договору для визначення заходів із забезпечення його виконання. Основні цілі конференцій: обговорення інформації про хід виконання договору, розробка рекомендацій із подальшого втілення його в життя, створення спеціальних органів для координації спільних дій, розгляд та ухвалення поправок і доповнень (зазвичай у вигляді додаткових протоколів) до договору. Конференції є необхідним і важливим етапом у втіленні в життя договірних положень, аналізуючи на багатосторонній паритетній основі хід виконання договірних норм. В силу специфіки міжнародного права проведення конференцій покликано надавати дієву допомогу у реалізації його норм і є важливою умовою підвищення їх ефективності.

Міжнародні органи. Розширення і поглиблення співробітництва держав неодмінно ведуть до ускладнення організаційних форм його забезпечення. Держави все частіше створюють спеціальні міжнародні органи — комітети, комісії, робочі групи — на постійній чи тимчасовій основі, для вирішення тієї чи іншої міжнародної проблеми чи групи проблем.

Конкретні функції і порядок роботи цих міжнародних органів визначаються договорами і угодами, на підстав яких вони засновуються спеціальними угодами, деклараціями, резолюціями. Основне завдання подібних міжнародних органів — вивчення і оцінка дії конкретних принципів і норм, бажано на фаховій багатосторонній основі, а також розробка заходів із більш успішного їх виконання і здійснення.

В міжнародно-правовій практиці створюються також двосторонні міжурядові органи — змішані комісії, робочі та експертні групи. На них, як правило, покладаються такі функції: а) контроль і координація виконання угод; б) розробка програм подальшого розвитку двостороннього співробітництва; в) розробка заходів з вирішення проблем, які можуть виникнути при виконанні угод; г) вироблення рекомендацій з розвитку співпраці.

Міжнародні організації. В процесі реалізації норм міжнародного права особливе місце займає безпосередня оперативна діяльність міжнародних міжурядових організацій.

Вони створюються для координації співробітництва держав в певній сфері і по можливості надають необхідну допомогу державам у реалізації

договорів в тій же сфері співробітництва. В свою чергу держави сприяють у досягненні міжнародними організаціями їх статутних цілей.

Діяльність міжнародних організацій з надання допомоги державам у розвитку освіти, науки, культури та інформації (ЮНЕСКО), у наданні обладнання, ядерної технології і матеріалів для використання їх у мирних цілях (МАГАТЕ), у сприянні розвитку сільського господарства, промисловості, транспорту, охорони здоров'я та інших сферах (ПРООН), інші види допомоги — це, по суті, створення матеріальної бази реалізації норм міжнародного права державами. Що стосується правового забезпечення реалізації норм міжнародного права, то міжнародні організації можуть наділятися вельми широкими і різноманітними повноваженнями. Вони приймають конкретизуючі та деталізуючі акти, акти тлумачення, здійснюють міжнародний контроль за виконанням і дотримання міжнародних зобов'язань, приймають акти правозастосування тощо.

Регіональні структури. Міжнародні спори можуть розглядатися також в регіональних організаціях (ОБСЄ, ЛАД, ОАЄ тощо) та в межах інших форм постійного співробітництва. Статут ООН рекомендує використовувати можливості регіональних угод і органів для розв'язання спорів до передання їх на розгляд Ради Безпеки. Остання ж повинна заохочувати мирне вирішення локальних спорів за допомогою таких організацій.

Слідчі комісії. Діяльність слідчих та погоджувальних комісій зазвичай пов'язана з порушенням норм міжнародного права чи загрозою такого порушення. Вони з'ясовують фактичні обставини порушення норм або загрози порушення (в тому числі в рамках діяльності з міжнародного контролю) і дають їм кваліфіковану юридичну оцінку. Згідно Конвенції про мирне вирішення міжнародних зіткнень 1907 р. слідчі комісії зобов'язані полегшувати розв'язання спорів з'ясуванням питань факту шляхом неупередженого і добросовісного розслідування. Вони створюються на підставі особливої угоди між сторонами спору, в якому чітко визначаються факти, що підлягають розслідуванню, порядок створення комісії, обсяг її повноважень та інші деталі її роботи. Слідчі комісії є лише елементом системи міжнародних правозастосовних органів, оскільки виконують лише частину функцій, притаманних останнім, — з'ясування фактичних обставин. В результаті своєї роботи слідча комісія подає доповідь, яка не матиме зобов'язуючого характеру. За державами-учасниками спору зберігається повна свобода скористатися нею на власний розсуд.

Погоджувальні комісії. На відміну від слідчих комісій, погоджувальні комісії не обмежуються з'ясуванням фактів; вони оцінюють їх і можуть виробляти умови врегулювання питання чи спору, хоча пропозиції погоджувальної комісії знову ж таки не є обов'язковими для сторін спору.

Частиною інституційного механізму реалізації міжнародно-правових норм є також міжнародні судові органи, але детальніше про них в одному з наступних розділів книги.

Застосування міжнародного права у внутрішньому правопорядку України

Україна визнає для себе примат міжнародного права, але в обмеженому обсязі. Особливості застосування в Україні суб'єктами внутрішнього права

норм міжнародного права встановлені Конституцією та законами України. В Україні визнаються частиною національного законодавства норми міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Це насамперед договори, ратифіковані Верховною Радою України.

Оскільки не всі міжнародні договори мають проходити процедуру ратифікації, мова може йти тільки про договори, дія яких як частини національного законодавства можлива лише за умови ратифікації. Така умова може впливати із самого договору чи національного законодавства. За українським законодавством договори, що підлягають ратифікації, визначені в ст. 9 Закону України «Про міжнародні договори України».

Відповідно до Конституції України та Закону України «Про міжнародні договори України» норми міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, слід застосовувати у внутрішньому правопорядку України в порядку, передбаченому для норм національного законодавства. Іншими словами, норми таких міжнародних договорів України повинні мати силу не меншу, ніж закони України, але не силу Конституції України.

Як впливає з ч. 2 ст. 9 Конституції України, необхідною умовою укладання міжнародного договору, що суперечить Конституції України, є попереднє внесення необхідних змін до неї. Отже, у внутрішньому правопорядку міжнародний договір, обов'язковий для України, не може суперечити Конституції України. Якщо міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, встановлені інші правила, ніж передбачені законом України, повинні застосовуватися правила міжнародного договору. Це твердження ґрунтується на ст. 27 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 року, учасницею якої є Україна: «... учасник не може посилається на положення свого внутрішнього права як на виправдання для невиконання ним договору». Відповідно, державні органи й органи місцевого самоврядування не мають права звузити чи скасувати своїми нормативно-правовими актами будь-які зобов'язання, що містяться в чинному міжнародному договорі. Тому, якщо нормативно-правовий акт, прийнятий після надання Верховною Радою України згоди на обов'язковість міжнародного договору, встановлює інші правила, ніж передбачені в міжнародному договорі, слід застосовувати правила, передбачені цим договором. З дати надання Верховною Радою України згоди на обов'язковість міжнародного договору не можуть застосовуватися норми внутрішньодержавних нормативно-правових актів (за винятком норм конституційних актів), що суперечать нормам цього договору.

Україна в Декларації про державний суверенітет 1990 року спершу визначилася з питанням про співвідношення зі своїм внутрішнім правом міжнародних загальновизнаних норм. Це пояснюється й тим, що більшість держав континентальної системи, до яких належить і наша держава, визнають міжнародне звичаєве право частиною свого законодавства. Питання ж про співвідношення договірних міжнародно-правових норм і норм національного законодавства було поставлено пізніше.

Конституція України звертається до питання про загальновизнані норми міжнародного права у ст. 18: «Зовнішньополітична діяльність України спрямо-

вана на забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства за загальновизнаними принципами і нормами міжнародного права». Ця норма лише на перший погляд не пов'язана з національним правом. Насправді ж уся зовнішньополітична діяльність України знаходиться під юрисдикцією України. Це допускає безумовну можливість оцінки такої діяльності національними судами саме на основі ст. 18 Конституції України. Конституційний Суд України у своїх висновках має брати до уваги відповідність договорів загальновизнаним принципам і нормам міжнародного права, що є критерієм конституційності договору.

Механізм імплементації норм міжнародного права (національний і міжнародний)

Імплементація — це цілеспрямована діяльність суб'єкту, метою якої є забезпечення здійснення норм міжнародного права. Цей термін використовується в широкому та вузькому значеннях. У першому випадку він означає усі заходи по реалізації норм міжнародного права, у другому — їх здійснення у внутрішньодержавній сфері.

Імплементація — найбільш активна стадія існування міжнародного права. На цій стадії виконується її головний регулюючий вплив на міждержавні відносини. У ході імплементації виявляється достеменний сенс та реальне значення норми. Остання пристосовується до певних обставин, конкретизується. Імплементації належить важлива роль у рішенні завдання адаптації міжнародного права до умов, які шпарко змінюються.

Практика невикористання імплементації норми може привести її заблюкувати, коли вона існує лише формально. З іншого боку, практика може наповнити норму реальним змістом, що виходить за формальні межі. Норма — це можливість, яка зусиллями суб'єктів може бути перетворена у дійсність.

Практика імплементації — критерій обґрунтованості та життєздатності норм. Її результати демонструють, які норми застаріли і які мають бути створені. Тому імплементація є важливим фактором розвитку міжнародного права.

Що стосується внутрішньодержавної імплементації, то у міжнародному праві здавна утвердилося правило про те, що вибір шляхів реалізації міжнародно-правових норм відноситься до компетенції держави, якщо тільки самі норми не визначають спосіб свого застосування.

Із принципу свободи вибору заходів імплементації норм витікає те, що не може бути підставою відповідальності держави сам факт неприйняття спеціальних заходів для реалізації норми, наприклад, невидання закону, адміністративних правил тощо. З іншого боку, держава не може уникнути відповідальності за невиконання норми, посилаючись на те, що вона вжила необхідних заходів для її виконання.

Свобода вибору заходів може бути в той чи іншій мірі обмежена конкретними нормами, що визначають заходи реалізації. Практика показує, що такий прийом усе частіше використовується у договорах, які, наприклад, передбачають зобов'язання видати певні закони. Невиконання цього зобов'язання саме по собі здавна розглядається як порушення норм міжнародного права. У договорах, реалізація яких повинна проходити переважно в сфері дії вну-

трішнього права, звичайно домовляються, що передбачена договором діяльність буде здійснюватися у межах законодавства сторін.

Для розуміння національного механізму імплементації необхідно враховувати, що міжнародне право засноване на повазі суверенності внутрішнього права. Воно не потребує від держави виходу за межі її правової системи при імплементації міжнародно-правових норм. Саме у цих межах і відбувається імплементація міжнародних норм. Згадаємо положення п. 1 ст. 9 Конституції України, згідно якому чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України. У цьому вбачається оптимальна формула національного механізму імплементації норм міжнародного права.

Міжнародний механізм імплементації реалізується у діяльності держав на світові арені, а також у діяльності створених ними міжнародних органів та організацій. Національний механізм знаходить вираження у необхідності для реалізації норм міжнародного права внутрішньодержавної діяльності, тобто безпосередньо в імплементації цих норм.

Одна з характерних рис міжнародного права полягає у тому, що воно формувалося при відсутності постійних міжнародних інститутів, які були покликані застосовувати його норми. І у наш час ці норми застосовуються основною масою самими суб'єктами індивідуально чи колективно. Головна роль тут відводиться державі. Разом із тим зростає значення міжнародних органів і організацій.

Договори часто передбачають проведення зустрічей представників сторін для перевірки ходу застосування їх постанов та напроцювання рекомендацій. У цих цілях створюються і постійно діючі органи, частіше за все змішані комісії з рівної кількості представників сторін. Спостерігаються тенденції до розширення повноважень таких комісій.

Початок нового етапу в організації імплементаційного процесу був відзначений створенням широкої мережі міжнародних організацій. Одне з основних завдань організацій полягає у сприянні імплементації міжнародного права, у забезпеченні його поваги. На останньому наголошується навіть у Статуті ООН.

Роль організацій у забезпеченні належного рівня імплементації з політичних міркувань менша, ніж вона могла б бути. Найбільш широкі повноваження по здійсненню норм міжнародного права мають міжнародні органи у спеціалізованих сферах співробітництва (транспорт, зв'язок тощо). Тут необхідна постійна адаптація існуючих норм до шпарких змін технічних та інших умов. Тому значна кількість договорів передбачає створення імплементаційних органів. Такі органи вповноважені здійснювати тлумачення договору з урахуванням змін, що відбуваються. Тому значна кількість договорів передбачає створення імплементаційних органів. Такі органи правомочні здійснювати тлумачення договорів з урахуванням змін. Нерідко їх діяльність носить допоміжний нормотворчий характер.

Національний механізм імплементації норм міжнародного права реалізується у діяльності держави у межах її юрисдикції. У минулому норми міжнародного права застосовувалися у діяльності обмеженого кола центральних органів держави. Це були норми договорів про союзи, про ненапад тощо. За

останні десятиріччя істотно зросла кількість норм міжнародного права, імплементація яких залежить від активної діяльності широкого кола державних органів, які включають і суди. Як наслідок державно-правова система усе більше втягується у процес реалізації міжнародних норм.

Незважаючи на усе це, зберігається загальне правило: міжнародну відповідальність за застосування міжнародного права несе держава у цілому. Вона несе відповідальність за відповідну діяльність усіх державних органів, посадових осіб, а також фізичних і юридичних осіб. Держава має забезпечити, щоб у межах її юрисдикції ніхто не перешкоджав імплементації норм міжнародного права.

Обов'язок держав забезпечувати імплементацію норм міжнародного права усіма своїми органами є необхідною умовою функціонування цього права і здавна підкреслювалася у міжнародній практиці. Організація та діяльність органів держави по імплементації норм міжнародного права регламентується внутрішнім (національним) правом відповідної держави.

МОДУЛЬ 3.

СУБ'ЄКТИ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА. МІЖНАРОДНО-ПРАВОВЕ ВИЗНАННЯ І ПРАВОНАСТУПНИЦТВО

ГЛАВА 1. СУБ'ЄКТИ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

§ 1. Поняття суб'єкта міжнародного права

Загальне поняття суб'єкта в міжнародному праві

Загальновизнаною є думка, що суб'єкти міжнародного права посідають центральне становище в міжнародному праві. Кожен фахівець міжнародного права дає своє дещо відмінне від інших визначення суб'єкта міжнародного права. Пов'язано це з веденням дискусій навколо цього питання, які виявляються такими ж старими як і сама наука міжнародного права. Але проаналізувавши думки вчених можна вивести наступне поняття, яке поєднує більшість точок зору на дану проблему:

Отже, суб'єкти міжнародного права — це учасники міжнародних відносин, що врегульовані нормами міжнародного права або приписами міжнародно-правових актів, які володіють юридичною незалежністю і здатністю самостійно здійснювати права і обов'язки, встановлені даними нормами чи приписами, а також несуть відповідальність за їх порушення або є носіями міжнародної правосуб'єктності.

З метою пошуку компромісного вирішення проблеми робилися спроби розширити понятійний апарат щодо кола осіб, відносини між якими регулюються міжнародним правом. Поряд із «суб'єктом міжнародного права» пропонувалося розрізняти «дестинатор міжнародного права», «учасник розвитку міжнародного права», «суб'єкт квазіміжнародного права», «сторона міжнародно-правових відносин» тощо. Проте більшість учених і практиків таких новацій не визнали, мотивуючи своє негативне ставлення до них, як правило, тим, що правові категорії і поняття відображають суспільні закономірності крізь призму юридичних норм і не можуть довільно, суб'єктивно розширюватися.

Суб'єкти міжнародного права не обов'язково повинні бути ідентичними з точки зору їх правової природи, а також об'єму їх міжнародних прав і обов'язків. Це положення закріплено у консультативному висновку Міжнародного Суду ООН від 11 квітня 1949 року. Головне це те, щоб їх участь у міжнародних відносинах регулювалася безпосередньо міжнародним правом.

Загальні ознаки суб'єктів міжнародного права полягають у наступному:

1) здатність реалізовувати права та обов'язки на основі норм міжнародного права;

2) здатність бути стороною у відносинах, урегульованих нормами міжнародного права, які створені головним чином завдяки міжнародним угодам;

3) здатність створювати (виробляти) норми міжнародного права (за винятком бенефіціарів, про що докладніше у наступному підпараграфі);

4) можливість мати самостійний міжнародно-правовий статус.

У силу їх доктринального оформлення ці ознаки можуть мати винятки стосовно окремих суб'єктів міжнародного права. Скажімо, здатність виробляти норми міжнародного права в основі своїй має суто наукове походження. Вона не лише не має міжнародного договірної закріплення, а й стосовно окремих суб'єктів міжнародного права не визнавалася навіть на звичайному рівні. Свого часу західні держави не визнавали цієї здатності за нацією, народом які борються за свою незалежність. І справді, сьогодні важко назвати ту норму міжнародного права, у виробленні якої брали участь нація або народ, що боролися за незалежність. Навіть принцип самовизначення, на основі якого велася ця боротьба, було вироблено державами без будь-якої самостійної участі нації або народу.

Класифікація суб'єктів міжнародного права за правоутворюючою властивістю, а також за ознакою їх створення

Суб'єкти міжнародного права, в залежності від наявності спеціальної властивості правотворення розподіляються на правоутворюючі та неправотворюючі. До неправотворюючих суб'єктів відносяться так звані бенефіціарії, тобто суб'єкти міжнародного права, які є лише користувачами міжнародних норм. Розглянемо з метою наочнішої наступну діаграму.

Як бачимо із діаграми до неправотворюючих суб'єктів відносяться індивіди, міжнародні неурядові організації та транснаціональні корпорації. Вони набули визнання у вітчизняній доктрині не так давно. Першими в цьому аспекті були індивіди чи фізичні особи, міжнародна правосуб'єктність обґрунтовувалася лише в кінці 80-х та на початку 90-х років. Зауважимо, що російські дослідників міжнародного права у своїй більшості до сьогодні не визнають міжнародні неурядові організації суб'єктами міжнародного права. Але в цілому, на сьогодні дискусію щодо визнання цих суб'єктів можна вважати завершеною.

Правоутворюючі суб'єкти міжнародного права, в залежності від своєї правової природи і походження, розподіляються на 2 категорії: основні (первинні) та похідні (вторинні). Іноді їх ще називають суверенними та несуб'єктними.

Основні суб'єкти міжнародного права — це держави, а за визначених умов також народи та нації, що самостійно приймають участь в міжнародних відносинах та еволюціонують за напрямком отримання в тій чи іншій формі власної державності. Також дискусійним залишається питання щодо відношення до цієї категорії та взагалі до суб'єктів міжнародного права суб'єктів федерацій, адміністративно-територіальних одиниць та повстанців (на діаграмі позначені сірим кольором).

Основні суб'єкти міжнародного права — це самостійні та самокеровані утворення, які з самого початку, вже самим фактом свого існування (*ipso facto*), стають носіями міжнародних прав і обов'язків внаслідок історичного розвитку. Вони не утворюються ніким і нічим в якості таких. Їх правосуб'єктність

не залежить ні від чієї зовнішньої волі і по своїй сутності носить об'єктивний характер. Вступаючи у взаємовідносини між собою, основні суб'єкти міжнародного права роблять можливим створення міжнародного правопорядку і існування самого міжнародного права.

До категорії похідних суб'єктів міжнародного права відносяться утворення, джерелом правосуб'єктності яких є угоди або будь-які інші домовленості основних суб'єктів міжнародного права, перш за все держав, а у деяких випадках і домовленості між вже конституйованими похідними суб'єктами міжнародного права.

Похідні суб'єкти міжнародного права — це здебільшого міжурядові організації, рідше — інші самостійні політичні одиниці, наділені елементами державності, тобто державоподібні утворення. Всі вони діють у міжнародних відносинах у межах компетенції, яка передбачена відповідними засновницькими документами — статутами чи іншими правовими актами. Такі документи визначають у кожному конкретному випадку об'єм і зміст правосуб'єктності похідних суб'єктів міжнародного права. У цьому сенсі їх правосуб'єктність має конститутивний характер, і вона може припинитися (або видозмінитися) одночасно з припиненням чи зміною засновницького документу. Тобто вони мають обмежену правосуб'єктність. Також вони можуть мати спеціальну компетенцію.

Інститут міжнародної правосуб'єктності

Право міжнародної правосуб'єктності — це інститут сучасного міжнародного права, що об'єднує групу правових норм, де визначаються юридичний

зміст суб'єкта міжнародного права, режим правового статусу учасника міжнародних правовідносин, загальні юридичні права і загальні юридичні обов'язки суб'єкта міжнародного права, умови, вимоги до суб'єктів міжнародного права, функції, структура, види правосуб'єктності та види суб'єктів права тощо.

Необхідно зазначити, що зміст терміну «міжнародна правосуб'єктність» у нормах міжнародного права не розкривається; існують лише теоретичні конструкції, що характеризують юридичну природу, підстави і межі міжнародної правосуб'єктності. У найзагальнішому вигляді міжнародну правосуб'єктність можна визначити як юридичну здатність особи бути суб'єктом міжнародного права. Зміст міжнародної правосуб'єктності утворюють основні права і обов'язки такого суб'єкта, які витікають з міжнародно-правових норм. Міжнародна правосуб'єктність по своєму змісту підрозділяється на фактичну і юридичну.

Міжнародна правосуб'єктність включає в себе такі елементи:

Схема1. Міжнародна правосуб'єктність

Міжнародна правоздатність — це абстрактна здатність суб'єкта міжнародного права мати суб'єктивні права і юридичні обов'язки. Це категорія, однакова для усіх її учасників, хоча кількість прав і обов'язків в окремих суб'єктів може бути різною.

Міжнародна дієздатність — це здатність суб'єкта міжнародного права своїми діями приймати на себе обов'язки і використовувати свої права. Іншими словами, це можливість реалізовувати міжнародну правоздатність. Для міжнародного права характерний як прямий, та і, особливо, опосередкований зв'язок правоздатності й деліктоздатності. Інститутів міжнародної правосуб'єктності також властиві випадки, коли норми, що регламентують правоздатність суб'єкта міжнародного права, безпосередньо не пов'язані з активною дієздатністю. Міжнародна дієздатність буває повна, або активна, і обмежена.

Міжнародна деліктоздатність — це здатність суб'єкта міжнародного права нести міжнародну відповідальність за свої протиправні вчинки. Серед норм, які регулюють міжнародну деліктоздатність, розрізняють 3 основні підгрупи:

1) ті, що стосуються будь-якого міжнародного правопорушення (норми-принципи);

2) ті, що регулюють галузеву деліктоздатність;

3) норми, що стосуються небезпечних міжнародних злочинів (вперше з'явилися після Другої світової війни у Статуті Міжнародного воєнного трибуналу).

Деякі дослідники міжнародного права вважають визнання здатності створювати норми права як властивості суб'єкта права явним перекосом у бік особливостей міжнародного права. Вони аргументують свою позицію тим, що у загальній теорії права, у внутрішньодержавному праві такої вимоги до суб'єкта права немає і бути не може. Не доводячи та не спростовуючи цю позицію лише нагадаємо, що цей елемент не є обов'язковим для всіх без виключення суб'єктів міжнародного права, більше того здатність утворювати норми права є критерієм для класифікації суб'єктів на правоутворюючих та неправоутворюючих. Отже, цей елемент є спеціальним.

Основою, джерелом міжнародної правосуб'єктності є міжнародні договори та звичаї, що регулюють міжнародне співробітництво учасників міжнародних відносин. Саме в нормах міжнародного права можна виявити особливості міжнародної правосуб'єктності, носіїв міжнародних прав та обов'язків, риси, повноваження учасника міжнародних відносин як суб'єкта міжнародного прав тощо. Міжнародна правосуб'єктність — властивість суб'єктів міжнародних відносин — визнана і визначена нормами міжнародного права.

Слід виокремити у структурі інституту міжнародної правосуб'єктності комплекс норм, які встановлюють режим правового статусу учасника міжнародних правовідносин. У цілому їх можна поділити на норми, що визначають загальні юридичні права і обов'язки.

Норми, які визначають загальні юридичні права суб'єкта міжнародного права, складають чотири основні комплекси: а) ті, що формулюють право, яке визначає міру дозволеної поведінки; б) ті, що формулюють право вимагати; в) ті, що формулюють право суб'єкта міжнародного права на позитивні дії; г) ті, що формулюють право на домагання.

Норми, які встановлюють загальні юридичні обов'язки суб'єкта міжнародного права, складають три основні комплекси норм: а) ті, що формулюють обов'язок активної поведінки; б) ті, що формулюють обов'язок пасивної поведінки; в) ті, що формулюють обов'язок терпіти заходи впливу.

Важливим для розуміння обсягу міжнародної правосуб'єктності окремих суб'єктів міжнародного права є наступна класифікація.

Загальна правосуб'єктність — це здатність певних осіб — це здатність певних осіб *ipso facto* (у силу факту свого існування) виступати в якості суб'єкта міжнародного права. Нею володіють тільки суверенні держави і народи, що борються за незалежність.

Галузева правосуб'єктність — це здатність суб'єктів міжнародного виступати в якості учасників у певній сфері міждержавних відносин. Наприклад, міжнародні міжурядові організацій.

Спеціальна правосуб'єктність — це здатність осіб бути учасниками тільки певного кола відносин у рамках окремої галузі міжнародного права. Нею володіють фізичні особи і міжнародні неурядові організації.

§ 2. Держави як основні суб'єкти міжнародного права

*Держава — це я.
Людвиг XIV*

Держави є головними суб'єктами міжнародного права, які безпосередньо контролюють діяльність інших суб'єктів. Держава є універсальним суб'єктом. Це означає повномасштабну участь держави у створенні та підтримці міжнародного порядку, у виробі норм міжнародного права, здатність у повному об'ємі як придбавати, так і реалізовувати права, а також виконувати узяті на себе обов'язки. Разом з тим, кожна держава, як говориться в Декларації ООН о принципах міжнародного права 1970 року, зобов'язано поважати правосуб'єктність інших держав.

Верховенство держави у межах своєї території, самостійність та незалежність у взаємовідносинах з іншими державами у своїй сукупності складають державний суверенітет. Фактично ця боденівська конструкція суверенітету діяла до створення в рамках ООН універсальної системи безпеки. Верховенство держави на власній території сьогодні нерідко обмежується в інтересах прав людини, зміцнення безпеки тощо.

Державний суверенітет, який є по своїй юридичній природі міжнародно-правовою категорією, являє собою основу, яка обумовлює загальний міжнародно-правовий статус держави, його права і обов'язки. Але сьогодні абсолютного суверенітету держави не існує. Взаємозалежність, взаємозв'язок держав поглиблюються залежно від інтенсивності міжнародного співробітництва, а воно на сьогодні надзвичайно насичене.

Володіння суверенітетом робить держави юридично рівними між собою, забезпечує їм у межах світового співтовариства незалежність і самостійність. Та ця рівність не поширюється на коло суб'єктивних прав та обов'язків. Юридична рівність держав як суб'єктів міжнародного права означає, що ніхто з них не може нав'язувати іншому свою волю, обов'язки без його згоди.

Але кожна держава сама вирішує, з ким і в які правовідносини (якщо вони не суперечать принципам та нормам міжнародного права) вступати. Отже, за обсягом суб'єктивних прав та обов'язків, за юридичним наповненням свого правового статусу держави, як правило, не є рівними. Таким чином, якщо за своєю правоздатністю держави ріні, то в реалізації своєї міжнародної дієздатності, крім виняткових випадків, рівності не буває.

Згідно з договором про права та обов'язки держави 1933 року, укладеному в Монтевідео, держави повинні мати наступні ознаки:

- 1) територія;
- 2) населення;
- 3) органи публічної влади (уряд);
- 4) можливість вступати у відносини з іншими державами.

Практично за всіма своїми складовими держави також не є рівними. Варто згадати приклад так званих «ліліпутських держав» за часів Ліги Націй. Але ця нерівність не може поширюватися на правосуб'єктність у цілому.

Держави можуть також в односторонньому порядку визначати свій правовий статус таким, що поступається в частині реалізації міжнародної правосуб'єктності іншим державам. Прикладом цьому може бути проголошення статусу нейтральної держави (наприклад, Швейцарія з 1815 року, Австрія з 1955 року, Туркменістан з 1995 року, Мальта з 1981 тощо) або прийняття рішення про неприєднання. Без сумніву, в галузі забезпечення міжнародного миру та безпеки правовий статус держав — постійних членів Ради Безпеки — суттєво відрізняється від статусу інших держав.

Основні права та обов'язки держав

Серед міжнародних прав та обов'язків, якими керуються у спілкуванні між собою усі суб'єкти міжнародного права, за традицією в окрему категорію виділяються основні (фундаментальні) права і обов'язки держав. Вони можуть бути визначені як права і обов'язки, які належать державам безпосередньо в силу їх первинної міжнародної правосуб'єктності і які тому передують існуванню міжнародного правопорядку у цілому.

У межах ООН питання основних прав та обов'язків держав розглядалося вже в перші роки створення цієї організації. У 1949 році Комісія міжнародного права підготувала за дорученням Генеральної Асамблеї ООН проект Декларації прав та обов'язків держав. На жаль, держави активно не відгукнулися на проект, і Генеральна Асамблея відклала його розгляд.

Проект практично містив усі права та обов'язки, про які йшлося на міждержавних форумах або яких держави домагалися в міждержавних відносинах. Зокрема, йшлося про право держави на здійснення юрисдикції на своїй території і над усіма особами та речами, що знаходяться в її межах, із дотриманням визнаного міжнародним правом імунітету; право держави на незалежне та вільне здійснення усіх своїх законних прав; право на індивідуальну і колективну самооборону проти збройного нападу; право нарівні з іншими державами права; право на участь у міжнародних договорах; право вимагати вирішення спорів мирними засобами і обов'язок самому поважати це право тощо.

Крім мирного вирішення міжнародних спорів, на державу покладаються інші (їх також називають головними) обов'язки. Серед них: утримуватися від втручання у внутрішні і зовнішні справи інших держав; утримуватися від надання допомоги іншій державі, яка не виконує головного обов'язку утримуватися від загрози силою або її застосування проти територіальної недоторканності або політичної незалежності іншої держави чи якимось іншим чином, несумісним з міжнародним правом, або проти якої ООН вживає заходів попередження чи примусу; поважати права людини; утримуватися від визнання територіальних загарбав іншої держави, які здобуті в порушення чинного зобов'язання не застосовувати силу; добросовісно виконувати свої міжнародні зобов'язання; утримуватися від підбурювання міжусобиць на території іншої держави; встановлювати на своїй території такі умови, які б не загрожували міжнародному миру тощо.

Держава не може претендувати на безмежний суверенітет. З іншого боку — має межу в обмеженні своєї самостійності і незалежності, за якою вона втрачає правосуб'єктність у цілому.

Правосуб'єктність держав

Як відомо, за формою державного устрою виділяють просту (унітарну) і складну (федеративну, конфедеративну тощо) держави.

Проста (унітарна) держава — це єдина цілісна держава, територія якої поділяється на адміністративно-територіальні одиниці, що не мають статусу державних утворень і не володіють суверенними правами. В галузі зовнішніх зносин воно виступає в якості єдиного суб'єкту міжнародного права.

Окремі області чи регіони таких держав можуть володіти внутрішньою автономією та користуватися деякими правами в галузі зовнішніх зносин. Тому дискусія щодо визнання адміністративно-територіальної одиниці суб'єктом міжнародного права залишається відкритим.

Федеративна держава — це складна союзна держава, що містить державні утворення (республіки, штати, землі, кантони тощо), які мають деякі риси державного суверенітету, певну юридично визначену політичну самостійність. На сьогодні існує 25 федерацій, 6 з них в Європі.

Ступінь самостійності суб'єктів федерації найчастіше визначається основним законом федерації — конституцією, федеративним договором або договорами, які відносяться до розмежування предметів ведення та взаємному делегуванню повноважень між федерацією та її окремими суб'єктами, в тому числі у міжнародній сфері. Наприклад, за Положенням про федеральну землю Баварію за Веймарською конституцією 1919 року їй надавалося право підтримувати дипломатичні відносини, але тільки з Ватиканом.

Федерація, як правило, виступає в якості єдиного суб'єкту міжнародного права. Що стосується членів федерації, її суб'єктів, то вони можуть розглядатися в якості носіїв в тому чи іншому об'ємі міжнародних прав та обов'язків лише у випадку, коли це допускається федеральним законодавством (тому ступені, в якій вони безпосередньо та автономно від центральної влади беруть участь в міжнародних відносинах).

Конституційна система ряду держав з федеративним устроєм допускає можливість укладання суб'єктами федерацій міжнародних угод з визначеного кола питань зі згодою самої федерації (Австралія, Австрія, Канада, Росія тощо). Тим не менш у цих випадках влада суб'єктів федерації користується не власними повноваженнями, а діє як орган федерального управління, яким відповідні повноваження делеговані центральною владою. Міжнародну відповідальність за їх дії несе федеральна держава в цілому.

У сучасному міжнародному праві превалює деяка стриманість по відношенню до об'єму міжнародних прав та обов'язків, якими можуть користуватися члени федерації.

Віденська конвенція о праві міжнародних договорів 1969 року виключає, зокрема, можливість самостійного укладання міжнародних договорів суб'єктами федеративної держави.

Треба зазначити, що у всіх випадках головною міжнародною компетенцією, тобто можливістю застосування сили, суб'єкти федерації не володіють.

Навіть у тих випадках, коли суб'єкт федерації володіє визначеними міжнародними повноваженнями, завжди зберігається суттєва різниця між ним і державою у повному розумінні цього слова. У той час як компетенція держави прямо витікає із міжнародного права і їм гарантується, компетенція суб'єктів

федерації визначається федеральним конституційним правом і гарантується лише внутрішніми процедурами. Шляхом зміни конституції можна у будь-яку мить та, можливо, проти волі суб'єкта федерації, розширити чи ж звужити або анулювати його міжнародну компетенцію. Тобто, правосуб'єктність членів федерації є фактично похідною від правосуб'єктності федеративної держави. Отже, питання щодо визнання суб'єкта федерації суб'єктом міжнародного права також залишається відкритим.

Характерною особливістю науки міжнародного права є традиційний розгляд так званих уній, які оминають у своїй більшості вчені у сфері загальної теорії держави та права. Унії виділяють реальні та особисті. Реальна (органічна) унія виникає в результаті злиття як мінімум двох держав в одну. При цьому новостворена держава стає новим суб'єктом міжнародного права, а держави, які злилися, втрачають свій суверенітет та міжнародну правосуб'єктність. Тому з міжнародно-правової точки зору більш коректно було б говорити про зміну статусу держав та створенні нової держави. Прикладами сучасних уній можуть бути нинішня Республіка Ємен, яка утворилася в 1990 році в результаті злиття Народно-Демократичної Республіки Ємен та Арабської Республіки Ємен, а також Сирійсько-Єгипетська унія, яка була створена у 1958 році і припинила своє існування у 1961 році. 14 із 49 держав Британської співдружності входять в унію під Британською короною.

Особиста (персональна) унія — своєрідний правовий релікт феодально-го минулого, пов'язаний з монархічною формою управління. Це династичний союз двох або більше держав, які очолюються одною і тою самою особою — монархом. Кожна держава, яка входить у таку унію, продовжує залишатися самостійним суб'єктом міжнародного права, навіть має право вступати у зносини з іншими державами, незалежно від унії. До особистих уній відносилися, наприклад, Нідерланди і Люксембург в період між 1885 та 1908 роками, а також Велика Британія і Ганновер (1714-1837 рр.).

Конфедерація — це союз суверенних держав, створений для досягнення певних цілей і здійснення відповідних напрямків державної діяльності при збереженні в інших питаннях повної самостійності.

В якості суб'єкту міжнародного права може виступати і сама конфедерація, однак в обмеженому вигляді. У межах конфедерації можуть утворюватися спільні органи, що забезпечують координацію діяльності держав-членів, а також напрацювання загальних напрямків співробітництва у сфері політики, економіки, в правових та соціальних питаннях.

Раніш існуючі конфедерації — Сполучені Штати Америки (1776-1787 рр.), Швейцарська Конфедерація (1291-1798 рр., 1815-1848 рр.), Республіка Сполучених провінцій в Нідерландах (1579-1795 рр.), Германський союз (1815-1866 рр.) — з часом трансформувалися у напрямку федеративного устрою, хоча Швейцарія і зберегла свою попередню назву.

Останніми із існуючих конфедерацій були Сербія та Чорногорія (2003-2006 рр.), Сенегамбія (між Сенегалом та Гамбією у 1982-1989 рр.), Союз Африканських Держав (між Малі, Ганою та Гвінеєю у 1960-1962 рр.).

Фактичною конфедерацією є союз Боснії і Герцеговини, хоча по законодавству цей союз — м'яка федерація.

Вільна асоціація — сучасна особлива форма конфедерації із двох нерівнозначних держав, що об'єдналися, за якої менша держава, формально зберігаючи суверенітет та незалежність, довіряє значну частину своїх владних повноважень більшій державі, як правило, у сфері зовнішніх зносин. Фактично асоційована держава — це перехідна форма зовнішньої залежності підпорядкованої території, яка знаходиться між статусами колонії та самостійної держави.

На сьогодні у вільній асоціації знаходяться: зі США — Пуерто-Ріко (з 1952 року), Північні Маріанські острови (з 1982 року); з Новою Зеландією — Острови Кука (з 1965 року), Ніуе (з 1974 року); з Нідерландами — Аруба (з 1986 року), Нідерландські Антили (з 1954 року). Також у 1991-2005 рр., відповідно до двохсторонніх угод, у вільній асоціації з Російською Федерацією був Татарстан.

Обмеження міжнародної правосуб'єктності

Сучасне міжнародне товариство залишило у минулому всі форми обмеження державного суверенітету і, таким чином, міжнародної правосуб'єктності. Навіть там, де зберігаються юридичне архаїчні форми відносин, вони не відповідають фактичним обставинам. Це стосується відносин союзенітету, протекторату, васалітету тощо. Але слід пам'ятати, що перелічені форми існували ще на початку століття і відмирили поступово — здебільшого, наприкінці Другої світової війни. Відносини васалітету, наприклад, існували між Великою Британією і численними індійськими князівствами ще на початку нинішнього століття. За наданням одному з правителів — Чанг-Бхакару 23 грудня 1905 р. Санада (грамоти) останній визнавався «васальним правителем» держави і йому дозволялось управляти державою під повним контролем віце-короля. Правитель повинен був сплачувати дань у певній сумі. Як зазначалось у Санаді, правитель «як і раніш» не користувався правом розроблення і видобування золота, срібла, вугілля і алмазів, тому що «всі вони є власністю Британського уряду». Щодо ловлення слонів, то це дозволялося «Вам персонально як особиста послуга, але цей дозвіл може бути взятий назад, як тільки це виявиться бажаним». Такі відносини Великої Британії з індійськими князівствами формально тривали до 1947 р

Васалітет визначається як один з видів міжнародного опікування, і в міжнародних відносинах держава-союзен повністю або у найважливіших справах представляє васальну державу. Відносини васалітету визначалися договорами, і нерідко траплялися випадки більш самостійного стану васальної держави. Так, Єгипет, хоча і був васалом Туреччини, мав право укладати міжнародні договори. Відносини васалітету в нинішній час не збереглися.

Також у минуле відішли відносини союзенітету, які по суті є схожими з відносинами васалітету. Історично союзеном князівства Ліхтенштейн була Австро-Угорщина до кінця Першої світової війни, а Османська імперія була союзеном Румунії та Сербії до 1878 року, а також князівства Самос до 1919 року.

Протекторат — це форма міждержавних відносин, при яких одна країна визнає над собою верховний суверенітет іншої, перш за все в міжнародних відносинах, зберігаючи автономію у внутрішніх справах та власну династію

правителів. Звичайно, що на практиці ця форма ніколи не встановлювалася добровільно, а була результатом завоювання або іншого насильницького заволодіння. Для протекторату, на відміну від васалітету, характерним є те, що держава, яка протегується, «у деяких відносинах» зберігає свою міжнародну правосуб'єктність або принаймні у ряді випадків здатна її реалізувати.

Прикладом, є протекторат Великої Британії над Індією Великих Моголів в період між 1803 та 1858 роками, а також Російської імперії над Грузією (1786-1801 рр.). Ця форма взаємовідносин збереглася між Італією і Ватиканом, між Францією і Монако, а до найостаннішого часу — між Францією та Іспанією, з одного боку, і Андоррою — з іншого. Про що ми докладніше поговоримо в розділі, присвяченому державоподібним утворенням.

Кондомініум — спільне управління однією територією декількома державами. Прикладами сучасних кондомініумів є управління островом Фазан Іспанією та Францією (з 1659 року), невеликою територією Аравійського півострова Оманом та Аджмана (одного з Об'єднаних Аравійських Еміратів).

Мандатна територія — територія, на яку Ліга Націй видавала мандат на зовнішнє управління згідно ст. 22 Угоди Ліги Націй 1919 року. На відміну від протекторату, мандат зобов'язував мандатаріїв (державі, якій виданий мандат) до дотримання обов'язків Ліги Націй до мешканців територій, а також заборонялися работорівля, торгівля зброєю та алкоголем. На підмандатній території заборонялося будівництво військових баз та укріплень, створювати армію із корінного населення.

Підопічна територія ООН — правонаступник мандатної території Ліги Націй, після її скасування у 1946 році. Усі підопічні території управлялися через Ради з опіки ООН країнами-опікунами. Також зберігалися усі вимоги щодо цих територій.

Україна як суб'єкт міжнародного права

Першим документом, що заклав фундамент для утвердження України як нового суб'єкта міжнародного права, як за часом прийняття, так і за значенням, стала Декларація про державний суверенітет України, ухвалена Верховною Радою УРСР 16 липня 1990 року. Декларація проголошувала державний суверенітет України як верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади Республіки в межах її території і рівноправність у зовнішніх відносинах. Це був перший крок до міжнародного визнання, визнання як держави, і отже, суб'єкта міжнародного права. У Декларації було сказано, що вона є основою нової Конституції, законів України і визначає позиції республіки при укладанні міжнародних угод. Ст. X Декларації так і називається — «Міжнародні відносини», і містить дуже важливі з правової точки зору положення, відповідно до яких Українська РСР:

- є суб'єктом міжнародного права;
- здійснює безпосередні відносини з іншими державами;
- виступає рівноправним учасником міжнародного спілкування;
- визнає перевагу загальнолюдських цінностей над класовими;
- визнає пріоритет загальновизнаних норм міжнародного права перед нормами внутрішньодержавного права.

Крім того, у ст. IV Декларації «Громадянство Української РСР» установлено, що всім громадянам УРСР гарантуються права і свободи, передбачені Конституцією УРСР і нормами міжнародного права, що визнані УРСР. Таким чином, завдяки прийняттю Декларації, світове співтовариство одержало можливість переконатися в тому, що політика незалежної УРСР буде заснована на визнанні теорії примату міжнародного права.

Акт проголошення незалежності має велике значення тому, що саме в ньому було проголошено створення «самостійної української держави — України», недоторканність і неподільність території України. В Акті підкреслювалося, що створення незалежної держави ґрунтується на праві народів на самовизначення, що передбачено Статутом ООН. У текст Акта було включено положення про те, що на території України мають силу «виключно Конституція і закони України», при цьому законодавці забули сказати про визнання міжнародних договорів. Ця помилка згодом була виправлена, спочатку в Законі України «Про правонаступництво України», ст. 7 якого говорить: «Україна є правонаступником прав і обов'язків за міжнародними договорами СРСР, що не суперечать Конституції України й інтересам республіки», а потім спеціальним Законом України «Про дію міжнародних договорів на території України», відповідно до якого «...укладені і належним чином ратифіковані Україною міжнародні договори складають невід'ємну частину національного законодавства України...».

При розгляді питання про правосуб'єктність України слід зазначити такі положення Закону України «Про правонаступництво України»:

— Україна підтверджує свої зобов'язання за міжнародними договорами, укладеними УРСР до проголошення незалежності (ст. 6);

— Україна є правонаступником прав і обов'язків за міжнародними договорами Союзу РСР, що не суперечать Конституції України й інтересам республіки (ст. 7);

— Україна гарантує забезпечення прав людини кожному громадянину України, незалежно від національної приналежності та інших ознак, відповідно до міжнародно-правових актів про права людини (ст. 9).

У Декларації прав національностей України були закріплені норми, що закладають правові гарантії рівності політичних, економічних, соціальних і культурних прав «...усіх народів, національних груп, громадян». У преамбулі Декларації сказано, що вона приймається, виходячи з «...Загальної декларації прав людини і ратифікованих Україною міжнародних пактів про права і свободи особи». Правовою метою цього документа було закріплення у внутрішньодержавному праві принципу національної рівності і заборони дискримінації за національною ознакою. Відповідно до Декларації, Україна прийняла на себе зобов'язання перед усіма громадянами, незалежно від їхньої національності, гарантувати:

- право на їхнє традиційне розселення;
- право вільного використання рідних мов у всіх сферах життя;
- право сповідувати свою релігію;
- право використовувати національну символіку;
- право створювати національні культурні центри, товариства, земляцтва, об'єднання.

Звернення Верховної Ради України «До парламентів та народів світу» було спрямоване на міжнародне визнання України. У черговий раз від імені держави заявлялося, що з метою побудови демократичної держави Україна буде неухильно дотримуватися норм міжнародного права, керуючись Загальною декларацією прав людини, міжнародними пактами про права людини, що їх Україна ратифікувала, та іншими відповідними міжнародними документами. Висловлювалася готовність України приєднатися до європейських інституцій з прав людини, у тому числі: до Європейської конвенції з прав людини; до актів НБСЄ, зокрема, до Гельсінкського заключного акта і до Паризької хартії. Основою зовнішньої політики визнавалися загальновизнані принципи міжнародного права.

Фундаментальним документом для розвитку міжнародно-правових відносин і формування зовнішньої політики є Конституція України. Державний устрій і принципи діяльності української держави, які знайшли відображення в Конституції України, перебувають у повній відповідності до положень і принципів сучасного міжнародного права, виражених у Статуті ООН.

Зокрема проголошення в статтях 1 і 2 Конституції України, як суверенної держави, обумовлює її суверенну рівність у міжнародному співтоваристві, що ґрунтується на положенні п. 1 ст. 2 Статуту ООН про те, що «Організація заснована на принципі суверенної рівності всіх її членів».

Положення ст. 3 Конституції про те, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю, повністю відповідають вимогам сучасного міжнародного права, викладеним у Загальній декларації прав людини, прийнятій Генеральною Асамблеєю ООН у 1948 році в розвиток і реалізацію одного з найважливіших завдань, сформульованих у Статуті ООН, — «знов утвердити віру в основні права людини, у гідність і цінність людської особистості, у рівноправність чоловіка і жінки й у рівність великих і малих націй».

З огляду на важливість цього завдання і не обмежуючись положенням, викладеним у ст. 3, Конституція України присвячує регламентації прав і свобод людини, сформульованих у найважливіших міжнародних правових актах, розділ II — «Права, свободи й обов'язки людини і громадянина», де із 67 статей 63 присвячені суто правам і свободам громадян України. Аналіз цих норм свідчить про те, що за своїм змістом ці норми Конституції України являють собою імплементацію міжнародних правових норм, у більшості випадків введених у Конституцію України у формі прямої трансформації. Це позитивне явище робить честь Україні, підкреслюючи правовий характер української держави.

Положення ст. 5 Конституції про те, що носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ, підкреслює і містить у своїй основі одну з найважливіших ідей Статуту ООН і всього сучасного міжнародного права про те, що визнання державного суверенітету в сучасних умовах можливе тільки як визнання суверенітету народу (а не правителів, суверенів, монархів, як це було протягом багатьох сотень років). Конкретно це виражено в п. 2 ст. 1 Статуту ООН у проголошенні принципу рівноправності і самовизначення народів.

У ст. 9 Конституції України говориться: «Діючі міжнародні договори, згода на обов'язковість яких дана Верховною Радою України, є частиною

національного законодавства України». Цим положенням Конституція визнає в Україні примат міжнародного права, що, у свою чергу, поряд з іншими конституційними положеннями, характеризує Україну як демократичну і правову державу.

Показовим прикладом безпосереднього зв'язку Конституції України і міжнародного права, врахування його найважливіших положень і визнання на конституційному рівні юридичної чинності міжнародних правових актів є положення ст. 18 Конституції: «Зовнішньополітична діяльність України спрямована на забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримки мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства на основі загальновизнаних принципів і норм міжнародного права».

Цим положенням, крім іншого, підкреслюється визнання Україною координуючої ролі міжнародного права і прагнення України підтримувати і розвивати свої міжнародні зв'язки на основі мирного співробітництва (яке, до того ж, є одним з основних принципів сучасного міжнародного права). Необхідністю мирного співробітництва держав пронизаний весь зміст Статуту ООН, і вимога ця відображена в ст. 1 Статуту ООН: «Підтримувати міжнародний мир... Здійснювати міжнародне співробітництво у розв'язанні міжнародних проблем економічного, соціального, культурного і гуманного характеру й у заохоченні та розвитку поваги до прав людини й основних свобод для всіх, без розрізнення раси, статі, віку, релігії».

Отже, одним із факторів міжнародного визнання України і закріпленні її в якості повноправного учасника міжнародних правовідносин стало підтвердження з її боку відданості принципам міжнародного права. Суверенітет України як об'єктивно властива з моменту виникнення будь-якої держави особливість, характеризує верховенство держави на всій її території і незалежність у міжнародних відносинах. Саме суверенність, притаманна тільки державам, визначає характерні риси держави і як суб'єкта міжнародного права. На основі своєї суверенності Україна *ipso facto* стала суб'єктом міжнародного права — носієм юридичних прав і обов'язків.

Сьогодні Україна є членом близько 30 міжнародних організацій, бере участь у більше ніж 250 міжнародних договорах, має дипломатичні відносини з понад 160 державами світу та бере активну участь у роботі ООН та її робочих органах

§ 3. Постійно-нейтральна держава

Особливим різновидом правосуб'єктного статусу держави є постійний нейтралітет.

Постійний нейтралітет — це міжнародно-правовий статус держави, що взяла на себе зобов'язання не брати участь в будь-яких війнах та військово-політичних (збройних) конфліктах, що відбуваються або можуть відбутися в майбутньому і утримуватися від дій, здатних втягнути таку державу у війну. В зв'язку з цим постійно-нейтральні держави не беруть участі у військово-політичних союзах, відмовляються від розміщення на своїй території іноземних військових баз, виступають проти зброї масового ураження (передусім, ядерної), активно підтримують зусилля світового співтовариства в сфері роз-

зброєння, зміцнення довіри і співробітництва між державами у цій царині. Таким чином, постійний нейтралітет здійснюється не тільки і не стільки під час війни, але в мирний час. Статут постійного нейтралітету не позбавляє державу права на самооборону у випадку нападу на неї, що має наслідком порушення її специфічного міжнародно-правового статусу.

Юридичним закріпленням статусу постійного нейтралітету є укладення зацікавленими державами відповідного міжнародного договору за участю в ньому держави, що наділяється статусом постійного нейтралітету. Дія такого договору не обумовлюється якимсь конкретним строком — він укладається на весь майбутній час. Згідно взятих на себе зобов'язань постійно-нейтральна держава повинна дотримуватися правил нейтралітету у випадку виникнення військового конфлікту між будь-якими державами, тобто виконувати норми міжнародного права, що стосуються нейтралітету під час війни, зокрема, норми Гаазьких конвенцій 1907 р. про нейтралітет в сухопутній війні (п'ята конвенція) та морській війні (тринадцята конвенція). Рівною мірою постійно-нейтральна держава не може допускати використання своєї території, включаючи повітряний простір, для втручання у внутрішні справи інших держав чи будь-яких ворожих дій проти них. Неприпустимими є подібні дії і з боку самої постійно-нейтральної держави. Разом з тим остання має право на участь в діяльності міжнародних організацій, мати власну регулярну армію і військові укріплення, необхідні для самооборони.

Нерідко статус постійного нейтралітету закріплюється не лише міжнародним договором, але й національним правовим актом держави. Кожна держава має суверенне право самостійно визначати свою зовнішню політику з урахуванням принципів і норм міжнародного права. Відображенням вказаного права є вибір державою способів встановлення статусу свого постійного нейтралітету. Це передбачає, що такий статус може бути визначений державою і на підставі прийняття нею тільки відповідних внутрішніх актів. Важливим є лише, щоби в цьому випадку даний статус здобув міжнародно-правове визнання інших держав (як і при проголошенні суверенітету).

В історичному минулому статус постійного нейтралітету належав Бельгії (з 1831 по 1919 рр.) і Люксембургу (з 1867 по 1944 рр.). В сучасний період цей статус мають Швейцарська Конфедерація, Австрія, Лаос, Камбоджа, Мальта і Туркменістан.

Угода про постійний нейтралітет Швейцарії була підписана Австрією, Великою Британією, Францією, Росією, Пруссією (правонаступник — Німеччина) та Португалією 8 (20) листопада 1815 року і була підтверджена Версальським мирним договором 1919 р. Держави, що підписали Угоду, визнали «вічний» нейтралітет Швейцарії. Вони гарантували їй як статус нейтралітету, так і недоторканність території Швейцарії, її кордонів, що передбачає обов'язок цих держав виступити на захист статусу Швейцарії у випадку його порушення.

Відповідно до радянсько-австрійського меморандуму, прийнятого в квітні 1955 р., Австрія зобов'язалася проголосити декларацію про те, що прийме статус, подібний до статусу нейтралітету Швейцарії. 15 травня 1955 року був підписаний Державний договір про відновлення незалежної і демократичної Австрії, в якому союзні в ході минулої другої світової війни великі держави

— СРСР, США, Велика Британія, Франція — заявили, що поважатимуть незалежність і територіальну цілісність Австрії в тому вигляді, як це встановлено зазначеним договором. На цій підставі австрійський парламент 26 грудня 1955 року ухвалив Федеральний конституційний закон про постійний нейтралітет Австрії. В ст. 1 цього Закону визначено, що з метою тривалого і постійного утвердження своєї зовнішньої незалежності й недоторканності своєї території Австрія добровільно заявляє про свій постійний нейтралітет. Для забезпечення цих цілей в законі закріплено положення, згідно якого Австрія не вступатиме ні в які військові союзи і не допускати створення військових опорних пунктів інших держав на своїй території. Статус Австрії був визнаний спершу союзниками, а потім й іншими державами світу, але на відміну від статусу Швейцарії, він не був гарантований в тій формі й в тому обсязі, що це має місце в Угоді про нейтралітет Швейцарії.

На міжнародній конференції в Женеві 14 країн з урегулювання т.зв. ласького питання 23 липня 1962 року була підписана Декларація про нейтралітет Лаосу, в якій учасники конференції взяли до відома заяву уряду Лаосу про нейтралітет від 9 липня 1962 року і заявили, що вони визнають, поважатимуть і дотримуватимуться суверенітету, незалежності, єдності та територіальної цілісності Лаосу.

Статус Камбоджі був визначений Заключним актом Паризької конференції з питань Камбоджі від 23 жовтня 1991 року. Складовою частиною цього документу є Угода, що стосується суверенітету, незалежності, територіальної цілісності та недоторканності, нейтралітету та національної єдності Камбоджі, в якій зафіксовано її зобов'язання закріпити постійний нейтралітет у своїй Конституції. Інші учасники Угоди зобов'язалися визнавати та поважати такий статус Камбоджі. Статус постійного нейтралітету знайшов своє відображення в законі про нейтралітет Камбоджі ще від 6 листопада 1957 року.

Уряд Республіки Мальта затвердив 14 травня 1981 року Декларацію про нейтралітет Мальти, в якій заявив, що Республіка Мальта є нейтральною державою і відмовляється від участі в будь-яких військових союзах. Жоден об'єкт на Мальті не може використовуватися таким чином, щоби це привело до зосередження на Мальті іноземних збройних сил.

Постійний нейтралітет Туркменістану був проголошений Законом «Про внесення змін і доповнень в Конституцію Туркменістану» і Конституційним законом «Про постійний нейтралітет Туркменістану» від 12 грудня 1995 року. Він був також визнаний і підтриманий резолюцією Генеральної асамблеї ООН «Про постійний нейтралітет Туркменістану», прийнятої 12 грудня 1995 року. В ст.1 Конституції Туркменістану резюмується зміст вказаних документів і закріплюється положення, відповідно до якого «визнаний співтовариством нейтралітет Туркменістану є основою його внутрішньої і зовнішньої політики».

Таким чином, лише повноправний суб'єкт міжнародного права — суверенна держава, чий суверенітет визнано міжнародним співтовариством, — може володіти статусом постійного нейтралітету. Зобов'язання, що впливають зі статусу постійно-нейтральної держави, не можуть слугувати обмеженням її суверенітету. В минулому вважалося, що постійно-нейтральна держава не може бути повноцінно суверенною, оскільки в силу свого статусу (обов'язку неучасті у військових конфліктах) позбавлене «права на війну»

і таким чином обмежено у свободі дій. Сучасне міжнародне право, що ліквідувало «право на війну» і закріпило принцип добросовісного дотримання міжнародних зобов'язань, створює тим самим для держав, що мають статус постійного нейтралітету, додаткові гарантії його забезпечення. Адже до суверенного статусу постійно-нейтральної держави, що вже визнаний міжнародною спільнотою, додається також її нейтральний статус, що знову ж таки визнається міжнародною спільнотою, внаслідок чого така держава отримує певні додаткові гарантії визнання міжнародним співтовариством своїх суверенних прав незалежної держави.

§ 4. Особливості правосуб'єктності державоподібних утворень

Деякі спільноти не мають юридичного статусу держави, хоча і не є складовою частиною будь-якої з держав. Мова йде про державоподібні утворення, які займають особливе місце в системі суб'єктів міжнародного права. Із самої назви стає зрозумілим, що ці суб'єкти володіють багатьма ознаками, що характерні для держав, але не є ними у повному сенсі цього слова.

Хоча вони не володіють суверенітетом, але все ж таки вважаються членами міжнародного співтовариства і прямими суб'єктами міжнародного права. На відміну від суб'єктів внутрішнього права, їх статус визначається безпосередньо міжнародним правом. Від міжнародних організацій вони відрізняються тим, що повинні відповідати критеріям, які характеризують держави, а на відміну від «народів» і «національно-визвольних рухів», такі утворення характеризуються довготривалим існуванням і не є юридичними формами переходу до держав. Завдяки цим властивостям вказані утворення близькі до держав у розумінні міжнародного права.

Тим не менш, вони відрізняються від держав обмеженою міжнародною правосуб'єктністю. Це пов'язано з тим, що їх форма державності вважається зручною фікцією, яка служить для виконання швидше транснаціональних, ніж національних завдань, або ж з тим, що вони не можуть розраховувати на повну незалежність.

Державоподібні утворення мають своє населення, територію і органи управління. Їх визнають більшість держав світу на відміну від так званих «віртуальних держав». Наприклад, так звана держава Сіленд, яка існує в територіальних водах Великої Британії. Вона розташована на платформі на двох колонах, яку раніше займала військова база, і має свого князя, який зі сім'єю постійно мешкає на ній. Проголошено Незалежність було ще до того, коли Велика Британія збільшила територіальні води до 12 миль і до ратифікації Міжнародної конвенції про морські води? Тому навіть судом Великої Британії було визнано Сіленд приватною територією.

Як правило, територія державоподібних утворень невелика за площиною, але мала територія не робить державу даним суб'єктом. Державоподібне утворення — це особлива історично сформована політико-релігійна або політико-територіальна одиниця.

Історично склалося так, що до державоподібних утворень відносилися міста зі спеціальним статусом. Йдеться саме про міста, які виникали на міжнародній арені як окремі суб'єкти внаслідок невирішення або замороження

територіальних спорів між могутніми державами. Це, насамперед, такі міста як Краків, Данциг, Західний Берлін. Також планувалося зробити такі режими у вільній території Трієст, а також у Єрусалимі. Але ці явища мали тимчасовий характер.

Попри те, що вищезгадані території були окремими містами, не слід робити хибні висновки про природу державоподібних утворень як міст-держав. Місто-держава як суб'єкт міжнародного права не відрізняється від держави. Територія не є визначальним фактором у визначенні суб'єкта міжнародного права як державоподібного утворення.

На жаль, ця помилка вкралася навіть у доктрину, що призводить до невинуватеного розширення кола державоподібних утворень. Так, багато переважно українських вчених-міжнародників, відносять до цієї категорії Амстердам, Бремен, Великий Новгород, Гамбург, Кенігсберг, Кіль, Любек, Ревель, Регенсбург, Ригу, Франкфурт-на-Майні, Штральзунд тощо. Деякі навіть називають ще давньогрецькі міста-держави. Але це захоплення історією світу не має нічого спільного з міжнародним правом. Залишилося лише згадати міста індійців майя або фінікійців. Слід погодитися з фактом, що історично першим державоподібним утворенням вважали так зване вільне місто Краків, яке проіснувало в такому статусі в період з 1815 до 1846 року. До цього часу наука міжнародного права не знала такого суб'єкта як державоподібне утворення. Тому шукати корені цих утворень у Середньовіччі є недоцільним і науково неправильним. Це рівнозначно тому, що відносити військові союзи, наприклад, між царем Давнього Єгипту Рамзесом II Великим та царем Хаттусишем III чи союз ахейців, мікенців, афінян та спартанців проти Трої, до міжнародних міжурядових організацій, що є само по собі безглуздом.

Окрім того, позиція вільного тлумачення поняття державоподібного утворення в історичному вимірі приводить до помилкового розширення кола цих суб'єктів міжнародного права навіть серед сучасних держав! Так в одному з сучасних підручників з міжнародного права до них відносять такі держави як Андорра, Монако та Сан-Марино. Наведемо аргументацію такої позиції, яка хоч і є хибною і взагалі є нонсенсом у дослідженні питання суб'єктів міжнародного права, проте є цікавою з точки зору вивчення правосуб'єктності держав. Адже саме у цих європейських держав є певні особливості в обсязі повноважень на міжнародній арені і у середині країни.

Отже, що стосується принципату (князівства) Андорри. Хоча Андорра, ще в 1993 році набула повний суверенітет, є членом ООН, відповідно до підписаного Францією й Іспанією договорами, саме глави дипломатичних місій цих двох держав (держав-протекторів), представляють інтереси Андорри при ООН і в інших країнах.

Монако зберігає свою державність доти, поки в князя є спадкоємці. Відповідно до Конституції 1962 року Монако є «суверенною і незалежною державою, в рамках загальних принципів міжнародного права і конвенцій із Францією». Таким чином міжнародна правосуб'єктність цієї країни реалізується Францією. Монако перебуває під протекторатом Франції за договором від 17 липня 1918 року.

З 1862 року Сан-Марино знаходиться під протекторатом Італії (останній договір був укладений у 1953 році). Відповідно до договору суверенітет

республіки має досить обмежений характер: вона не має права збирати митні збори, випускати повноцінні грошові знаки, організовувати на своїй території ігорні будинки. За відмову від цих прав Сан-Маріно одержує від Італії щорічну компенсацію в розмірі 9 млрд. лір. Є членом Ради Європи з 1977 року. У травні 1992 року Сан-Маріно вступило в ООН.

Більш складним для вирішення постає питання про статус Суверенного Мальтійського ордену. Це питання вже піднімається не тільки українськими вченими з «творчим підходом», але й серйозно розглядається російськими і навіть досвідченими дослідниками з Європи.

Мальтійський орден мав свої володіння до 1798 року. З 1834 року, реорганізувавшись за підтримки Російської імперії, Суверенний військовий гостинний орден Св. Іоанна, Єрусалима, Родосу та Мальти (найтипівіші помилки, які роблять у офіційній назві цього ордену зводяться до двох: згадують неіснуючого святого Іоанна Єрусалимського і фамільярно вживають слово госпітальєри) розташовується у Римі, де у 1889 році йому були підтверджені права суверенного утворення та міжнародна правосуб'єктність. У судовому порядку міжнародна правосуб'єктність Мальтійського рицарського ордену була визнана в 1935 році у справі проти Ордену. 28 червня 1945 року італійський касаційний суд у Римі підтвердив міжнародну правосуб'єктність Мальтійського ордену. Штаб-квартира Ордену у Римі користується недоторканістю, а голова Ордену — князь та Великий магістр володіє імунітетами та привілеями, які властиві голові держави.

Хоча сьогодні Орден підтримує офіційні та дипломатичні зносини з 81 державою, представлений в ООН, а також має своїх офіційних представників при ЮНЕСКО, ФАО, Міжнародному комітеті Червоного Хреста та в Раді Європи, може заключати міжнародні договори, слід погодитися з позицією, що він є живописним пережитком чудесного минулого, але стоїть ближче до неурядової організації, ніж до державоподібного утворення.

Ні своєї території, за винятком Мальтійського палацу на одній з вулиць Рима та стародавнього особняка на території Мальти, ні свого населення Орден не має. Хоча існує біля 10 500 підданих Ордену, які мають його паспорт. Тому суверенітет і міжнародна правосуб'єктність Мальтійського ордену є правовою фікцією. Збереження за Мальтійським орденом елементів міжнародної правосуб'єктності можна розглядати як своєрідний відголос багатоговікового безперервного існування Ордену у якості суверенного і незалежного державного утворення, а також як визнання сучасної ролі Ордену у справі міжнародної доброчинності.

Спеціальна правосуб'єктність Ватикану (Святого Престолу)

Абсолютна влада господарів та суверенних володарів ніяк не розповсюджується на закони Божі та природи.

Жан Боден

Держава Ватикан поступається по площі будь-якій державі світу. Його територія всього 0,44 км², а населення 800 чоловік. Та незважаючи на свій невеликий розмір, цей суб'єкт міжнародного права відіграє неабияку роль на політичній мапі світу.

Ватикан має свою багатовікову історію. У 751 році франкський король Піпін Короткий за допомогу, надану папою Захарієм, передав йому римську провінцію. Папська держава, яка займала всю центральну частину півострова проіснувала до 20 вересня 1870 року, коли Рим було завойовано італійськими військами, які очолювалися Джузеппе Гарібальді. У 1871 році, коли було проголошено Королівство Італію, Святий Престол вже офіційно був позбавлений своїх допоміжних територій. Але резиденція Святого Престолу — Ватикан — залишилася недоторканою; навіть збройні сили у складі дворянської гвардії, палатинської (палацової) гвардії, папської жандармерії та швейцарської гвардії не було роззброєно. Вони проіснували у такому вигляді аж до реформи Іоанна Павла II 1970 року.

Італія запропонувала європейським державам укласти угоду про міжнародно-правовий статус Ватикану, але через франко-прусський конфлікт вона не здобула підтримки. Тоді Італія в односторонньому порядку прийняла 13 травня 1871 р. Так званий закон про гарантії, який надавав лише папі свободу зовнішніх зносин з іноземними державами і лише за ним передбачав незалежність.

Обурений таким рішенням, папа Пій IX засудив «святотатське порушення кордонів папської держави», відмовився брати гроші і від італійської держави і виходити з Ватиканського палацу, проголосивши себе «ватиканським в'язнем». Але суперечки тривали аж до літа 1926 року, коли між Папським Престолом і урядом Беніто Муссоліні розпочалися переговори щодо їх розв'язання. Пій XI зажадав визнання реальної та ефективної незалежності Святого престолу з територією на правах необмеженого власника. На територію поширювалася юрисдикція Ватикану. Держави повинні були визнати політичне і територіальне становище Ватикану. Ці та інші пропозиції папа вимагав унести в політичний договір (конкордат) з Італією. Пропозиції (крім міжнародних гарантій і розмірів території) Ватикану були прийняті 11 лютого 1929 року в Римі. В Латеранському палаці з Муссоліні було підписано 3 документи: політичний договір, конкордат та фінансова конвенція, які дістали назву Латеранський угод. Для міжнародно-правового статусу Ватикану особливе значення має політичний договір, у якому зокрема передбачалося: визнання католицизму «єдиною державною релігією» Італії (ст. 1), світський суверенітет Святого Престолу, в тому числі в іноземних справах (ст. 2), створення на виділеній території державного утворення — міста Ватикан, «абсолютна незалежність» Ватикану у відносинах з Італією та іншими державами, безперечний суверенітет на міжнародній арені, повна власність та юрисдикція в міст Ватикан (ст. 3), суверенітет, зобов'язання Італії не втручатися у внутрішні справи Ватикану (ст. 4) тощо.

Фінансова конвенція передбачала виплату Італією Святому Престолу 750 мільйонів італійських лір готівкою і одночасно асигнування в 5%-их твердих цінних паперах позики на один мільярд італійських лір (ст. 1); натомість Святий Престол відмовлявся від усіх фінансових претензій до Італії, що виникли внаслідок створення італійської держави (ст. 2).

Конкордат передбачав низку прав та привілеїв католицької церкви в Італії.

Після підписання Латеранських угод 7 червня 1929 року було прийнято Закон про громадянство, за яким громадянами Ватикану визнавалися: кар-

динали, які постійно проживають у Ватикані або Римі; особи, які мають постійну резиденцію у Ватикані з причин сану, посади, призначення або служби; інші особи, яким папа дозволяє мати резиденцію у Ватикані, а також їхні родини (громадянство яких втрачається у разі розлучення, досягнення віку 25 років або одруження). Кардинали і ті, хто мав постійну резиденцію у Ватикані, втрачали громадянство у разі позбавлення сану, посади чи служби у Ватикані або виїзду за його межі на постійне проживання.

Громадянство у Ватикані не переходить за спадком і не може бути набуто внаслідок народження у місті. Воно може бути отримано лише на основі служіння Святому Престолу. Ст. 9 політичного договору 1929 року проголошує, що якщо особа перестає бути громадянином Ватикану і не має громадянства будь-якої іншої держави, йому надається італійське громадянство. Станом на січень 2009 року населення Ватикану складало 527 мешканців.

Після переговорів Латеранські угоди були замінені конкордатом від 18 лютого 1984 року.

На сьогодні Ватикан фактично є допоміжною суверенною територією Святого престолу, адміністративним центром римо-католицької церкви і резиденцією її глави (з 1377 року), хоча іноді в офіційних документах називається містом-державою. Суверенітет Ватикану є похідним від суверенітету Святого престолу. Суверенітет Ватикану, підтверджений в Латеранських угодах, походить від постійного світського суверенітету Святого Престолу, який налічує майже півтори тисячі років (встановлений папою Григорієм Великим в 601 році), що таким чином робить його другою за давністю суверенною одиницею (після Світлішої Республіки Сан-Марино, що веде безперервний відлік своїй незалежності від 3 вересня 303 року) із існуючих у сучасному світі. Тобто Ватикан з міжнародно-правової точки зору розглядається лише як фізичне місцезнаходження Святого престолу, папського двору та його обслуговуючого персоналу.

Ватикан — абсолютна теократична монархія, яка очолюється Папою Римським. Папі, який обирається кардиналами по життєво, належить уся повнота законодавчої, виконавчої та судової влади згідно конституції Ватикану від 7 червня 1929 року. Після смерті папи та під час священного конклаву (обрання папи колегією кардиналів) до самої інавгурації його обов'язки виконує камерарій.

Певні зовнішні функції має губернатор Ватикану, який призначається Святим Престолом і є президентом комісії понтифіка, яка діє на протязі 5 років. Цю посаду завжди обіймає кардинал Римської курії, що призначається папою. Він представляє Ватикан в адміністративних відносинах з Італією.

Головним адміністративним органом Святого престолу є Римська курія. Виконанням рішень папи і координацією діяльності римської курії займається Державний секретаріат. Його голові — Державному секретарю — надані усі повноваження в галузі світського суверенітету, фактично він виконує обов'язки прем'єр-міністра.

У складі Державного секретаріату діють, зокрема, секції по загальним питанням (внутрішнім справам) та по зв'язкам з державами (закордонним справам).

Також до інших органів Ватикану відносяться 9 конгрегацій чи дикастерій (міністерств), 11 папських комісій, бюро, апостольська бібліотека тощо. Діє Вищий церковний суд, Вищий трибунал Апостольського суду і місцевий трибунал. Порядком підтримує папська гвардія, яка складається із швейцарських гвардійців.

Найвищі консультативні органи — це Вселенський собор, колегія кардиналів та єпископський синод.

Дипломатичні представники Ватикану поділяються на нунційів, інтернунційів, надзвичайних посланців і повірених у справах. Вони виконують дві функції: дипломатичну (підтримання стосунків з урядом держави перебування) і релігійну (спостереження за діяльністю католицької церкви в державі перебування).

Уже в перші роки після укладення Латеранських угод апостольська столиця уклала близько 50 конкордатів та міжнародних договорів, створила церковну дипломатичну академію.

Дипломатичні місії держав акредитуються при Святому престолі, а не при місті-державі Ватикан. Дипломатичні зносини Ватикану і Святого престолу знаходяться у віданні Секції зносин з державами Державного секретаріату. Секцію очолює Секретар по зносинам з державами у сані архієпископу. Іноземні посольства і представництва, акредитовані при Святому престолі, розташовуються у Римі, оскільки площа безпосередньо Ватикану занадто мала, щоб розмістити їх усіх.

Святий престол є постійним спостерігачем при ООН (з липня 2004 року з правом голосу), а також членом ще 14 організацій, серед яких ВООЗ, СОТ, ЮНЕСКО, МАГАТЕ, ОБСЄ тощо. Святий престол підтримує дипломатичні зносини більш як з 170 державами світу і з кожною з них має певні, особливі дипломатичні стосунки.

§ 5. Міжнародна правосуб'єктність націй і народів, які борються незалежність

Коли уряд порушує права народу, повстання для народу і для кожної його частини є його священним правом і невідкладнішим зобов'язанням.

Декларація прав людини і громадянина 1793 року

Боротьба народів за створення власної держави почалася ще за часів буржуазних революцій в Європі та війни за незалежність Сполученими Штатами Америки. Але особливої актуальності, яка привела до виділення учасників національно-визвольних рухів в первинних суб'єктів міжнародного права, це питання набуло у 60-х роках минулого сторіччя, коли переважно народи Африки масово здобували свої власні незалежні держави.

Вперше принцип самовизначення народів було закріплено у Статуті ООН, де в п. 2 ст. 1 визначається зобов'язання держав «розвивати дружні відносини між націями на основі поважання принципу рівноправності та самовизначення народів, а також вживати інших відповідних заходів для зміцнення загального миру». Важливими міжнародно-правовими документами у сфері прав людини, які теж закріпили цей принцип, були Міжнародний пакт

про економічні, соціальні та культурні права 1966 року та Міжнародний пакт про громадянські та політичні права 1966 р., у п. 1 ст. 1 яких встановлено, що «всі народи мають право на самовизначення». У 1970 році Генеральна Асамблея ООН прийняла Декларацію про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин і співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН, яка є кодифікаційним актом семи таких принципів, у тому числі принципу рівноправності та самовизначення народів. Тим самим цей принцип було віднесено до основоположних принципів міжнародного права, на яких будується і підтримується сучасний міжнародний правопорядок.

Слід звернути уваги щодо принципу права самовизначення народів застосовується дефініція саме «народ», а не «нація». Це пов'язано з тим, що народ може бути як поліетнічним так і моноетнічним. І коли б у Статуті ООН було б закріплено право самовизначення націй, то ним не мали змоги користуватися поліетнічні народи. З цього приводу була гостра дискусія під час обговорення Координаційним комітетом першої статті Статуту ООН. Одні члени комітету виступали проти вживання терміна «народ», оскільки у такому разі нібито вводиться право на відділення, а не на самовизначення. Інші зазначили, що слова «нація» і «народ» вживаються у Сполученому Королівстві і Сполучених Штатах Америки одне замість іншого, у той час як континентальне право розмежовує ці два поняття. «На основі компромісу, члени комітету домовилися про вживання цих термінів так, як це робить континентальна система права, тобто як «право на самовизначення народів» з акцентом на територіальній ознаці населення».

Народ, який бореться за свою незалежність виступає учасником міжнародних правовідносин, через які здійснює свої права та обов'язки. Хоча, безпосередньо народ як сукупність людей, об'єднаних територіальною ознакою, не може весь одразу виступати стороною правовідносин, його представляє національно-визвольний рух, організація чи фронт, тобто політична організація, що самостійно здійснює квазідержавні функції. Тобто народи реалізують через таку організацію своє право на самовизначення, яка виражає їх суверену волю на міжнародній арені, а по відношенню до самих народів здійснюють законодавчі і виконавчі функції. Знов ж таки вживання у цьому контексті дефініції «національний» є не зовсім коректним. Сам термін, який вже є досить сталим у вітчизняній доктрині, запозичено із англійського відповідника «wars of national liberation», де «national» буде еквівалентним нашому поняттю «народний».

Міжнародно-правові норми чітко не закріплюють, якими ознаками повинен володіти національно-визвольний рух, щоб виступати у ролі суб'єкта міжнародного права. Однак, проаналізувавши окремі прецеденти, які мали місце в XX столітті і ті міжнародно-правові норми, які ці відносини регулюють, можна все ж ці ознаки виокремити.

Першою ознакою є наявність певної політичної сили, тобто об'єднання, яке об'єктивно може здійснювати політичну владу. Умовою визнання правосуб'єктності народу, який бореться за свою незалежність буде існування органу, який від імені цього народу здатен представляти його в міжнародних відносинах.

Другою важливою ознакою є наявність народу, який, по-перше, не має власної незалежної держави, а, по-друге, прагне її здобути. Причому народ може складатися з кількох націй, які навіть можуть знаходитися на відмежованих одне від одного територіях. Наприклад, народ овамбо, що становив переважну більшість населення Намібії, складався з багатьох різних етносів та субетнічних груп: ндонга, кваньяма, квамбі, нгандьєра, нбаланту, квалууді, колонкаді, мунда, та інші, які говорили різними мовами, мали різну культуру, розташовувалися на території двох різних африканських країн (Анголи і Намібії), утім, ці абсолютно різні за культурою етноси почували себе єдиним народом.

Третьою важливою ознакою, є те, що національно-визвольний рух має репрезентувати якщо не все населення, то хоча б його більшість або найбільш впливову групу, яка володіє політичною владою. Зокрема організація «В'єтмінь» на чолі з Хо Ші Мінем на момент проголошення Декларації незалежності Демократичної республіки В'єтнам 2 вересня 1945 року не була єдиною політичною силою, яку підтримувало все населення В'єтнаму, адже певна його частина притримувалася ліберальної ідеї розвитку країни, однак вона виявилася найбільш впливовою і змогла після проголошення незалежності втримати владу у своїх руках.

Наступна ознака — територія, на якій народ прагне утворити нову державу, має належати іншій державі. Орган, який представляє народ, що бореться за свою незалежність повинен ефективно контролювати частину території.

Наступною важливою ознакою є здатність національно-визвольного руху бути учасником міжнародних відносин. Ця ознака впливає із самої суті національно-визвольного руху. Адже якщо політична сила не може виступати стороною міжнародних відносин, вона не є суб'єктом міжнародного права. Наприклад, радикальна ісламістська організація «Техрік Талібан-і-Пакістан» не може вважатися національно-визвольним рухом, оскільки жоден суб'єкт міжнародного права не наважується вступити з нею у правові відносини.

Досвід застосування принципу права на самовизначення є дуже важливим і складає прецедентне право, на яке в майбутньому при розв'язанні територіальних спорів посилатимуться конфліктуючі сторони. Переважно практика здійснення права на самовизначення відбувається в результаті активної діяльності Генеральної Асамблеї Організації об'єднаних націй. У деяких випадках у розв'язанні конфлікту бере участь Міжнародний суд Справедливості (Справа Західної Сахари).

Найбільш резонансним міжнародно-правовим конфліктом, що виник із приводу застосування принципу права на самовизначення, є, безумовно, арабо-ізраїльський конфлікт на Близькому Сході, який триває уже 60 років від 29 листопада 1947 року і до сьогодні. Саме тоді виникли передумови конфлікту, коли в результаті резолюції Генеральної Асамблеї ООН відбулося розділення території Палестини і утворилися дві держави: Ізраїль і Палестина, після чого Ізраїль розпочав насильницьке захоплення арабських земель. Організація Звільнення Палестини має статус спостерігача в ООН.

Дуже важливою прецедентною справою є справа Західної Сахари, що є найгучнішою в історії деколонізації. На територію Західної Сахари претен-

дувало одночасно 3 країни: Іспанія, Марокко і Мавританія причому саме населення території підтримувало самостійницький рух Полісаріо, який виступав за створення незалежної держави Західної Сахари. Країни-претенденти на територію Західної Сахари зазначали, що вони внаслідок певних історичних зв'язків мають право на цю територію, і це право є сильнішим за право націй на самовизначення. Консультативний висновок МСС із цього приводу містить два важливих положення: по-перше, претензії інших країн не мають під собою ніякого обґрунтування і, по-друге, навіть якби вони були, народ Західної Сахари сам має визначити свою долю. І возз'єднання, приєднання чи об'єднання повинне відбуватися тільки в результаті вільного волевиявлення народу, а не як результат визнання чиїхось історичних прав на територію. Сахарська Арабська Демократична Республіка була передана в адміністративне управління Марокко і Мавританії. Утім, незважаючи на рішення МСС, Марокко, здійснивши так званий марш 350 тис. беззбройних марокканців у Західну Сахару для підтвердження «права Марокко на національну єдність та територіальну цілісність», фактично взяла під контроль територію Західної Сахари, вибивши з неї сили національно-визвольного руху Полісаріо і змусивши Іспанію піти на поступки і фактично відмовитися від претензії на цю територію. У лютому 1982 року САДР була прийнята до Організації Африканської Єдності, а на знак протесту в 1984 році Марокко вийшла з цієї організації.

До сьогоднішнього дня, незважаючи на спроби ГА ООН розв'язати конфлікт, він залишається невирішеним, плебісцит із приводу самовизначення народу Західної Сахари не проведено, територія фактично контролюється Марокко, офіційна влада якого посиляється на принцип неподільності території. Якби дії міжнародного співтовариства щодо допомоги національно-визвольним рухам були більш активними, як це було, приміром, у Намібії, де внаслідок спільних зусиль національно-визвольного руху СВАПО, Генеральної Асамблеї ООН та Міжнародного Суду справедливості, територія Намібії позбавилася фактичного контролю з боку ПАР і народ реалізував своє право на самовизначення.

Незважаючи на те, що внутрішнє право метрополій розглядало збройну боротьбу народів, що боролися проти колоніалізму, як кримінальний злочин, міжнародне право віднесло це питання не до внутрішньої компетенції держави, а до сфери міжнародно-правового регулювання. Слід зазначити, що збройний конфлікт, учасником якого є народ, що виборює свою незалежність, визнається міжнародним.

Міжнародно-правовий статус народів, що виборюють свою незалежність, обмежений саме питаннями визвольної боротьби та не дорівнює статусу держави. На них поширюються норми міжнародного права збройних конфліктів, орган національно-визвольного руху може набувати статус спостерігача при міжнародних організаціях, відкривати свої представництва на території іноземних держав, укладати певні міжнародні договори тощо.

В якості висновку слід зазначити, що інститут правосуб'єктності націй і народів, які борються за свою незалежність є достатньо колізійним, і ця колізійність впливає із суперечності на рівні окремих норм права, а саме з принципом неподільності та недоторканності території, а також на рівні пра-

вової доктрини, оскільки різні міжнародно-правові школи по-різному тлумачать окремі норми цього інституту. Ця колізійність існує не через низький рівень юридичної техніки чи відносно короткий період існування інституту, оскільки процес свого становлення він розпочав понад чотири століття тому з початком Нідерландської революції, його формування було тривалим і в той же час достатньо динамічним, багатим на прецеденти. Натомість причина полягає у є відсутності політичної волі держав конкретно і однозначно врегулювати порядок надання правосуб'єктності націям і народам, які борються за свою незалежність. Адже кожна держава лобіює принцип самовизначення тоді, коли це вигідно їй, мовчазно підтримує, коли це стосується інших і всіляко цьому протидіє, коли це починає стосуватися її самої.

Повстанці як форма національно-визвольного руху

Мінливість політичної ситуації, небажання втручатися у внутрішні справи інших держав спонукають уряди іноземних держав уникати визнання стану війни, і тим паче вони намагаються утриматися від передчасного визнання тієї чи іншої держави. Саме із цією метою, відокремлено від інших форм конфліктних національно-визвольних рухів, існує інститут повстанців. Слід зазначити, що виділення повстанців є недостатньо дослідженим в міжнародному праві, а більшістю науковців взагалі не розглядається як окреме питання. Цей інститут зародився на основі практики, що існувала в Сполучених Штатах Америки наприкінці XIX століття, у зв'язку з активною діяльністю південноамериканських бунтівників на морі. Морські простори південного узбережжя США були дуже важливими для нейтральних країн у плані торгівлі. Тому домовленості між нейтральними країнами і повстанцями були взаємовигідними: нейтральні країни визнавали бунтівників як воюючу сторону, а самі бунтівники могли розраховувати на прирівнювання цими країнами до статусу їх як військовополонених, а також на те, що їх судна не будуть вважатися піратськими; натомість кораблі під прапором нейтральних країн не повинні були підкорятися праву огляду і захоплення, що застосовувалося повстанцями.

Нині війни ведуться переважно на суші і, якщо зона бойових дій не є надто важливою в економічному плані, нейтральні країни цілком розумно намагаються не втручатися і не визнають збройні угруповання, які ведуть бої проти окупантів, повстанцями. Сьогодні більше підкреслюється гуманітарне значення визнання повстанців, а також правове регулювання індивідуальних прав воюючих. Утім, невизнання повстанців з боку інших країн є тимчасовим, оскільки якщо те чи інше озброєне угруповання утримує певну територію впродовж достатньо тривалого проміжку часу, ігнорувати його стає дедалі важче, і зазвичай нейтральні держави через деякий час визнають ці озброєні угруповання воюючою стороною, що дає їм правову підставу здійснювати на захопленій території управлінські функції.

У ході ведення війни повстанці зобов'язані дотримуватися норм міжнародного воєнного права, що закріплені у III Гаазькій конвенції 1907 року, Женевських конвенцій 1949 року та подальших додаткових протоколах до них та інших нормативних документах, що регулюють відносини міжнародного права воєнних конфліктів.

Наслідком діяльності повстанських національно-визвольних рухів може бути повна, тобто захоплення всієї території і зміна уряду, чи часткова перемога, коли врешті-решт офіційна влада вчинить спробу розділити територію держави.

Особливістю визнання повстанського національно-визвольного руху є де-факто конститутивний характер. Тобто визнання збройних угруповань, які відкрито виборюють право народів на самовизначення, залежить безпосередньо від інших держав.

§ 6. Особливості правосуб'єктності міжнародних організацій

Вперше питання про правосуб'єктність міжнародної організації постало у зв'язку із діяльністю Ліги Націй. І хоча між Лігою Націй та Швейцарією було укладено міжнародну угоду як між двома рівноправними суб'єктами остаточне вирішення проблеми пов'язано із наданням у 1949 році консультативного висновку Міжнародним Судом ООН «Про відшкодування збитку, завданого на службі ООН», який було прийнято у зв'язку із вбивством службовця ООН у Палестині. У цьому висновку було підтверджено міжнародну правосуб'єктність міжнародних організацій.

Міжнародні організації утворюються основними суб'єктами міжнародного права на основі угоди між ними, тому відносяться до групи похідних суб'єктів міжнародного права. Ці угоди є засновницькими актами міжнародних організацій. У цих актах визначаються цілі і завдання організації, її організаційно-структурний порядок і регулюються відносини організації державами-членами.

На відміну від держав, міжнародні організації є специфічними суб'єктами міжнародного права. Так, вони не мають суверенітету і своєї території. Вступати у міжнародно-правові відносини міжнародна організація може лише у межах своєї компетенції, визначеної в її засновницькому документі — уставі.

Компетенція (правоздатність) організацій має свою природу, відмінну від правоздатності держави. Останні черпають свою правоздатність із суверенітету. Що стосується компетенції організацій, то вона своїми витоками має волевиявлення держав, які уклали договір. У зв'язку з цим вона постійно несе договірний спеціальний і похідний характер. Спеціальна правосуб'єктність міжнародних організацій визначається їхніми функціями. Тому її інколи ще називають функціональною.

Міжнародні організації бувають двох видів: міжурядові та неурядові. Варто зазначити, що на відміну від вітчизняної школи, російська школа міжнародного права не визнає міжнародні неурядові організації в якості суб'єктів міжнародного права.

Міжнародні міжурядові організації повинні мати певні ознаки для того, щоб бути суб'єктами міжнародного права: а) здатність укладати міжнародні договори; б) мати привілеї та імунітети; в) здатність заявляти міжнародно-правові претензії тощо. Ці ознаки впливають із установчих документів організацій.

Міжнародні міжурядові організації не можуть бути стороною у справі, яку розглядає Міжнародний Суд ООН. На їхні запити Суд дає лише консульта-

тивні висновки. Міжнародні міжурядові організації не здійснюють юрисдикції щодо злочинів, скоєних на території розташування організації. Це — функція держави перебування організації, яка в той же час не може без згоди Генерального секретаря Організації проводити обшуки, арешти тощо в межах розташування організації.

Для міжнародних міжурядових організацій характерне одностороннє представництво; вони, як правило, не посилають своїх представників у держави-члени (виняток становить практика діяльності ООН, ОБСЄ та місії деяких інших організацій). Формально маючи право укладати міжнародні договори, фактично (і юридично) міжнародні міжурядові організації обмежені щодо сфери реалізації цього права. Здебільшого установчі акти міжнародних організацій передбачають їхнє право укладати договори про співробітництво з іншими міжнародними міжурядовими організаціями, про штаб-квартиру організації, з адміністративних та фінансових питань, про надання технічної допомоги і з питань правонаступництва. І хоч Віденська конвенція про право договорів з участю організацій від 1986 року закріплює універсальне правило: «Правоздатність міжнародної міжурядової організації укладати договори регулюється правилами цієї організації», кількість таких договорів ще досить незначна.

Міжнародні неурядові організації утворюються юридичними та фізичними особами. Вони не наділені правом укладати міжнародні угоди. Прикладом міжнародної неурядової організації може бути Міжнародний комітет Червоного хреста.

Міжнародна неурядова організація повинна відповідати декільком критеріям.

По-перше, вона повинна мати некомерційний характер. В ООН некомерційний характер мається на увазі у силу вимоги про фінансування організації самими членами чи добровільними внесками. Тим не менш, формально некомерційні організації, що поєднують представників бізнесу, які лобіюють комерційні інтереси визнаються в якості МНУО і Радою Європи, і ООН. Так, Міжнародний морський форум нафтовидобувних компаній активно співпрацює з ООН та Міжнародною морською організацією в якості МНУО.

По-друге, організація не повинна використовувати чи пропагувати насильницькі методи. Відповідно, не визнаються МНУО визвольні рухи, воюючи чи повсталі сторони та інші озброєні групи. Як ми вже зазначали, вони є окремими суб'єктами міжнародного права.

По-третє, організація не повинна приймати участь у політиці з метою досягнення влади. Даний критерій виключає із кола МНУО всілякі політичні партії та опозиційні об'єднання політичних партій, таких як Ліберальний інтернаціонал, Соціалістичний інтернаціонал, Міжнародний союз демократів тощо.

§ 7. Питання міжнародної правосуб'єктності індивідів і транснаціональних компаній

Існують деякі утворення (насамперед індивіди та транснаціональні компанії), які володіють обмеженим колом прав і обов'язків у міжнародному праві, що здійснюються ними лише у міжнародній правозастосовній діяль-

ності. Тобто вони є фактично бенефіціаріями (користувачами) міжнародного права.

Правовою формою діяльності індивідів і ТНК на міжнародній арені є правозастосування позитивного характеру, наприклад захист порушеного права, чи негативного несення відповідальності за споєння міжнародного злочину.

Хоча на сьогодні питання наділення фізичної особи міжнародною правосуб'єктністю практично вирішено на її користь, але існує ще багато противників цієї концепції. Їх аргументація зводиться до двох тез:

- 1) комплекс прав фізичних осіб опосередковується волею держав;
- 2) право звернення до Європейського суду з прав людини мають лише громадяни держав-членів Ради Європи (аналогічно до інших міжнародних судів).

Аргументація прихильників полягає у наступному:

- 1) індивід має права і обов'язки, визначені міжнародним правом;
- 2) індивід може брати участь у міжнародних відносинах;
- 3) індивід здатен нести відповідальність за нормами міжнародного права у міжнародних кримінальних судах.

Більш радикальним у своїх судженнях є Жан Тускоз, який зауважив, що міжнародне право виникло до початку існування держави як суб'єкта міжнародного публічного права, що застосовується повсюдно. Він є дотримуються позиції, що суб'єктом права є передусім особа, а вже потім, у другу чергу, деякі інституції, наділені правами юридичної особи. У міжнародному праві, як у будь-якій іншій галузі права, суб'єктом є насамперед фізична особа.

У будь-якому разі, практика міжнародно-правового співробітництва в галузі правосуб'єктності фізичної особи сягає ще початку XX ст., коли у 1907 році у Картало (Коста-Ріка) на основі Вашингтонської конвенції, яка була підписана Коста-Рікою, Гватемалою, Гондурасом, Нікарагуа і Сальвадором, Центральноамериканська палата правосуддя отримала повноваження розглядати позови громадян до держав. Згідно зі ст. 2 Конвенції «Палата Правосуддя могла приймати на свій розгляд скарги, які можуть бути подані фізичними особами — підданими однієї з центральноамериканських країн — проти будь-якого з інших урядів-учасників договору у зв'язку з порушенням договорів або конвенцій, а також інші справи, що мають міжнародне значення; безвідносно до того, чи підтримує цю скаргу власний уряд, чи ні, якщо ж національні можливості, які закони відповідної країни передбачають проти таких порушень, були використані або була очевидна відмова у здійсненні правосуддя».

Досить чітко міжнародна правосуб'єктність фізичної особи проглядається в рішеннях Європейського Суду з прав людини. У справі «Ван Генд і Лус проти Нідерландів» Суд зазначив, що співтовариство констатує новий правовий порядок у міжнародному праві, за яким переваги держав щодо їх суверенних права обмежуються, і суб'єктами визнаються не лише держави, а й громадяни.

У межах ООН укладено ряд міжнародних конвенцій, які не тільки передбачають права та обов'язки держав щодо фізичних осіб, а й наділяють останніх деякими міжнародними правами та обов'язками. Тут насамперед

слід назвати Міжнародний пакт про громадянські та політичні права від 1966 року та Факультативний протокол до нього, ст. 1 якого закріплює: «Держава-учасниця Пакту, що стає учасницею цього Протоколу, визнає компетенцію Комітету приймати і розглядати повідомлення від осіб, які підпадають під його юрисдикцію і які твердять, що вони є жертвами порушень даною державою-учасницею якогось із прав, викладених у Пакті».

Безпосередньо формулюються міжнародні права та обов'язки фізичної особи в Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права від 1966 року, в Конвенції про запобігання злочину геноциду і покарання за нього від 1948 року, у Міжнародній конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації від 1985 року, Міжнародній конвенції про припинення злочину апартеїду і покарання за нього від 1973 року, в Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок від 1979 року, у Конвенції проти тортур та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність людини, видів поводження і покарання від 1985 року тощо.

Звичайно, визначені в них права і свободи індивідів є передусім проявом суверенної волі держав. Але для міжнародної правосуб'єктності суттєвим є не те, ким розроблене права та обов'язки, а їхня суть. Скажімо, за злочини проти миру, проти людяності відповідальність у статуті Міжнародного військового трибуналу у Нюрнбергу було передбачено вже після їх споєння.

Питання щодо міжнародної правосуб'єктності транснаціональних компаній підіймалося дуже давно, ще юристами Вест-Індської компанії. Та з збільшенням у XX ст. їх впливу на міжнародні відносини, набув дедалі більшої гостроти. Сьогодні ТНК, в яких частка внутрішньої торгівлі становить більш як третину світової торгівлі, а також понад дві третини всіх платежів за передачі технологій, вирішують не лише економічні, а й принципові політичні питання міжнародного співробітництва. Державні заколоти, економічні кризи в країнах, оголошення платіжної неспроможності, банкрутства тощо часто є результатом, виконаним на замовлення певної ТНК.

Водночас ТНК, не обтяжені бюрократичними структурами, досить оперативно можуть вирішити як власні, так і державні проблеми. Завдяки власним капіталам і технологіям вони здатні піднести економіку навіть тих країн, яким не змогло допомогти міждержавне співробітництво. Проблеми боргів країн, що розвиваються, сьогодні вирішити практично неможливо без участі ТНК.

На користь надання міжнародної правосуб'єктності ТНК свідчить їх право участі в роботі деяких міжнародних організацій (наприклад, ЮНКТАД), право участі в підготовці документів деяких міжнародних форумів, участі на паритетних засадах у розв'язанні проблеми «північ-південь» тощо.

Згідно ст. 13 Іранського закону про нафту від 1957 року у відносинах з ТНК застосовуються принципи міжнародного права. У висновку Міжнародного арбітражу у справі між Саудівською Аравією та арабо-американською нафтовою компанією (Арамко) від 1958 року міститься таке положення, що якщо не можна застосувати якої-небудь норми внутрішньодержавного права якої-небудь держави в усіх питаннях стосовно транспортування морем, територіальними водами, що перебувають під суверенітетом держави, та відповідальності дер-

жав за порушення їх міжнародних зобов'язань, то у відносинах, які регулюються концесійними угодами, застосовується публічне міжнародне право».

Уже сьогодні ТНК від свого імені укладають угоди як з окремими державами, так і з міжнародними фінансово-економічними організаціями.

Усе це дає підставу говорити про утворення свого роду транснаціонального права, у межах якого ТНК стають носіями не тільки певних прав, але й обов'язків.

ГЛАВА 2. МІЖНАРОДНО-ПРАВОВЕ ВИЗНАННЯ І ПРАВОНАСТУПНИЦТВО

§ 8. Поняття визнання

З проблемою міжнародної правосуб'єктності тісно пов'язані питання визнання. Як відзначав Ф.Ф. Мартене, міжнародне право «не може визнати, що дане суспільство існує, якщо воно не визнано державним законом, або прийняти його за самостійний політичний механізм, якщо воно не є таким у початках державного права». Отже, відзначав він, у міжнародних відносинах кожному законному суспільству належить право на визнання з боку всіх цивілізованих держав законності свого існування.

Визнання — це односторонній добровільний акт держави, у якому вона: а) прямо чи побічно заявляє або про те, що розглядає іншу державу як суб'єкт міжнародного права і має намір підтримувати з нею офіційні відносини, або б) про те, що вважає владу, що затвердилася не конституційним шляхом у державі або на частині її території, достатньо ефективною, щоб виступати в міждержавних відносинах у якості представника цієї держави або населення відповідної території.

Слід мати на увазі, що обов'язку визнання не існує, це право держави. За допомогою акту визнання держава погоджується з відповідними змінами в міжнародному правопорядку і/або міжнародної правосуб'єктності. Визнання, зокрема, свідчить про вихід на міжнародну арену нової держави або уряду і спрямоване на встановлення між державою, що визнає, і державою, що визнається, правовідносин, характер і обсяг яких залежать від виду і форми визнання. Визнання на практиці означає, що держава визнає іншу нову державу як юридичну особу, тобто з усіма її правами й обов'язками, що випливають із міжнародного права. Таким чином, право і дієздатність кожного суб'єкта реалізуються у взаємовідносинах з іншими і залежать від їхнього бажання прийняти його в міжнародне співтовариство.

Проблема визнання держави виникала у разі її утворення на колишній залежній території в результаті деколонізації. В даний час вона виникає частіше усього при територіальних змінах: при об'єднанні двох і більше держав або при їхньому розпаді (поділ, виділенні). Особливо актуальне визнання при здобутті незалежності, при соціальних революціях, а також при нелегітимних засобах зміни політичного режиму (в результаті військового перевороту, при встановленні диктатури або виникненні нової держави в результаті збройної інтервенції іншої держави — наприклад, «Турецької Республіки Північного Кіпру»).

Визнання нової держави є політичним актом і не регламентується міжнародним правом. Воно здійснюється звичайно за допомогою заяви держави, що визнає, адресованої визнаній державі, про намір вступити з нею у взаємовідносини як із суверенною державою, зокрема — установити з нею дипломатичні відносини. Деякі вчені, зокрема П. Н. Бірюков, вважають, що виникаючі на основі акту визнання правовідносини існують незалежно від встановлення між суб'єктом, що визнає, і суб'єктом, що визнається, дипломатичних, консульських або інших відносин. Правовідносини визнання і дипломатичні, консульські правовідносини витікають із різноманітних норм міжнародного публічного права. У той же час, визнання як юридичний факт є базою для всіх наступних відносин між суб'єктами міжнародного права, і дипломатичні, і консульські відносини встановлюються після визнання.

У сучасній доктрині міжнародного права існує дві теорії визнання:

- конститутивна;
- декларативна.

Відповідно до конститутивної теорії тільки визнання надає дестинатору (адресату) відповідну конституюючу (правостворюючу) якість: державі — міжнародну правосуб'єктність, уряду — здатність представляти суб'єкта міжнародного права в міждержавних відносинах. Без визнання з боку групи провідних держав нова держава не може вважатися суб'єктом міжнародного права.

Як уявляється, найбільш вразливий бік цієї теорії полягає в наступному по-перше, неясно, якої кількості визнань необхідно для надання дестинатору згаданої якості; по-друге, як показує практика, держави можуть існувати і вступати в ті або інші контакти з іншими державами, а уряди, що прийшли до влади неконституційним шляхом, ефективно представляти суб'єкта міжнародного права і без офіційного визнання. Конститутивна теорія була широко поширена до Другої світової війни, її прихильниками були Л. Оппенгейм, Г. Лаутерпахт, Д. Анцилотті. Потім більшого поширення набула декларативна теорія, якої зараз притримується значна кількість вчених-міжнародників.

Відповідно до декларативної теорії визнання не надає дестинатору відповідної якості, а лише констатує його появу і служить засобом, що полегшує здійснення з ним контактів. Іншими словами, визнання носить декларативний (явочний) характер і спрямоване на встановлення стабільних, постійних міжнародних правовідносин між суб'єктами міжнародного права. Визнання припускає внутрішню незалежність знову виниклої держави, але не створює її. Ф. Ф. Мартене писав, що «держава виникає й існує самостійно. Визнанням її лише констатується її народження».

Декларативна теорія знайшла своє закріплення в міжнародно-правових документах: стаття 9 Статуту Організації американських держав, наприклад, закріплює, що політичне існування держави не залежить від визнання її іншими державами. Навіть до визнання держава має право на захист своєї цілісності і незалежності.

Поширено думку, що декларативна теорія в більшій мірі відповідає реальностям сучасного міжнародного життя. Проте в тих випадках, коли визнають суб'єктом міжнародного права такі утворення, що об'єктивно не можуть бути ними (наприклад, Мальтійський орден), визнання набуває конститу-

тивного або, точніше, квазіконститутивного характеру, надаючи видимість набуття якості, що той, хто визнає, бажає бачити в дестинатора.

У сучасних умовах посилення дезінтеграційних процесів актуалізується значення конститутивної теорії — у практиці міжнародного життя відсутність визнання з боку більшості держав суб'єктів міжнародного права, по суті, виключає нового суб'єкта з міжнародного співтовариства (Придніпровська Молдавська Республіка, Республіка Ічкерія, Нагірний Карабах). Але коли суб'єкту у визнанні відмовляє тільки частина міжнародного співтовариства, це не може виключити його із сім'ї народів, і тоді починає превалювати і втілюватися в житті декларативна теорія.

З приводу членства нової держави в міжнародних організаціях, зокрема в ООН, виникає питання про своєрідне колективне визнання. Практика цієї міжнародної універсальної організації з даного питання дуже різноманітна і не має єдиних підходів. Так, наприклад, коли Єгипет і Сирія в 1958 році об'єдналися в Об'єднаній Арабській Республіці /ОАР/, остання була визнана ООН без яких-небудь спеціальних процедур, а після розпаду ОАР членство в ООН зберегли Єгипет і Сирія. Після поділу Пакистану на дві держави Пакистан зберіг своє членство в ООН, а Бангладеш був прийнятий в ООН у якості нового члена. При створенні ООН дві союзні республіки СРСР — Україна і Білорусія — на основі політичного рішення стали державами-фундаторами ООН поряд із Союзом РСР, не являючись фактично суверенними державами. А після розпаду СРСР було прийнято політичне рішення про членство в ООН Російської Федерації зі статусом постійного члена Ради Безпеки, яка до цього взагалі не була членом ООН. При цьому Україна і Білорусія зберегли своє членство в ООН вже в якості незалежних держав, а інші колишні союзні республіки були прийняті в ООН у якості її нових членів. Вже відзначалося, що інститут визнання не кодифікований і його утворює, головним чином, група звичайних міжнародно-правових норм, що регулюють усі стадії визнання нових держав і урядів, включаючи юридичні наслідки визнання. Інститут визнання носить комплексний характер. Його норми здебільшого містяться в праві міжнародної правосуб'єктності, але окремі норми є в праві міжнародних договорів, праві міжнародних організацій і т.д.

Інститут визнання є одним з найдавніших у міжнародному праві. Зміни, які відбуваються в світі в останнє десятиліття XX століття: розпад СРСР, Югославії, Чехословаччини, поява понад двадцяти нових держав-суб'єктів міжнародного права, їх визнання з боку міжнародного співтовариства актуалізували інтерес до інституту визнання в міжнародному праві. Як з теоретичної, так і з практичної точок зору проблема визнання була і понині є однією із найбільш дискусійних, що викликає суперечливі думки і оцінку; правова практика держав також характеризується різноманіттям. Це пояснюється кількома причинами. По-перше, поява нової держави — явище відносно рідкісне. Історії відомі лише декілька періодів, коли утворення нових держав мало масовий характер. По-друге, утворення нової держави та її міжнародно-правове визнання пов'язане завжди із зіткненням інтересів окремих держав й співтовариств держав — членів міжнародного співтовариства. І, нарешті, по-третє, інститут визнання є не кодифікованим і включає головним чином звичаєво-правові норми. Окремі аспекти визнання регламентуються багато-

сторонніми та двосторонніми договорами зацікавлених сторін, рішеннями міжнародних організацій, а також дипломатичними документами окремих держав. Міжнародний звичай, загальні принципи і доктрини — ось той фундамент, на якому тримається інститут визнання.

Сучасний етап виникнення нових держав в основному був пов'язаний із розпадом соціалістичної співдружності і окремих держав в Центральній і Східній Європі на початку 90-х рр. минулого сторіччя. В результаті цього припинили існування три федерації: СРСР (1991 р.), Чехословаччина (1993 р.), СФРЮ (1991-1992 рр.) та одна унітарна держава — НДР (1990 р.). Проте, багата правозастосовна практика визнання нових держав, що утворилися на місці колишніх федерацій, не отримала належної оцінки в науці міжнародного права. У зв'язку з існуванням можливості появи нових держав на міжнародній арені і в майбутньому видається доцільною подальша теоретична розробка проблеми визнання в міжнародному праві, а також аналіз розвитку міжнародно-правового інституту визнання.

§ 9. Еволюція інституту міжнародно-правового визнання держав у сучасних умовах

З міжнародно-правової точки зору визнання — це акт, за допомогою якого держави, які існують визнають нові держави, уряди чи інші суб'єкти міжнародного права з метою встановлення з ними офіційних або неофіційних, повних або неповних, постійних або тимчасових відносин. Варто спеціально наголосити на тому, що ані Статут ООН, ані інші універсальні міжнародно-правові документи не містять норми, яка б зобов'язувала міжнародне співтовариство чи окремі держави визнавати нові держави, а тим паче детально регламентувала б процес такого визнання. Як справедливо наголошується в міжнародно-правовій літературі, акт визнання є передусім політичним актом, бо, як правило, виступає заявою або постановою вищих органів держав про бажання встановлення з державою, яка визнається, дипломатичних відносин, або встановлення певних міжнародних стосунків в інших формах.

Як вже йшлося вище, у науці міжнародного права історично склалося дві основні теорії щодо сутності та юридичного значення визнання держав: декларативна та конститутивна. Відповідно до конститутивної теорії нова держава стає суб'єктом міжнародного права лише внаслідок визнання її іншими державами. На користь цієї теорії в свій час висловлювалися такі відомі юристи-міжнародники, як Л. Оппенгейм, Д. Анцілотті, Г. Кельзен, Х. Лаутерпахт. Характеризуючи цю теорію Н. К. Дінь, П. Дайє, А. Пелле слушно зауважували, що «згідно з цією теорією, визнання, наряду з такими факторами, як населення, територія та уряд, є четвертою основною ознакою держави». В сучасній міжнародно-правовій літературі цю теорію часто і досить справедливо піддають критиці, вказуючи на численні теоретичні та практичні питання, на які вона не може дати обґрунтованої відповіді. Так, відомий англійський фахівець М. Шоу з цього приводу зазначав, що «недоліком цього підходу є те, що невизнана держава не може бути суб'єктом зобов'язань, що накладаються міжнародним правом і відповідно може бути вільною від таких обмежень, як заборона агресії, наприклад. Наступне ускладнення постає якщо держава ви-

знана лише деякими державами. Чи можна казати про, наприклад, часткову правосуб'єктність?». Також важко дати аргументовану відповідь на запитання щодо кількості визнань, необхідних для того, щоб новоутворена держава могла вважатися повноправним суб'єктом міжнародного права. Якщо до конститутивної теорії підходити догматично, то можна дійти абсурдного висновку, що для невизнаного державного утворення, оскільки воно не є суб'єктом міжнародного права, не є юридично обов'язковими і загальновизнані принципи та норми міжнародного права, зокрема незастосування сили та погрози силою, мирне розв'язання міжнародних спорів, невтручання у внутрішні справи держав тощо. Декларативна теорія наголошує на тому, що держава отримує міжнародну правосуб'єктність у силу самого факту свого існування, а визнання тільки констатує цю правосуб'єктність. У міжнародній практиці наявні елементи обох підходів, але загальновизнаним є факт, що політичне та юридичне існування держави, наявність у неї прав та обов'язків за міжнародним правом не залежить від визнання її іншими суб'єктами міжнародного права, тобто міжнародно-правова практика більше схиляється до декларативної теорії. Ще у 1936 р. така авторитетна міжнародна наукова установа, як Інститут міжнародного права у резолюції, прийнятій на Брюссельській сесії наголосила: «Визнання має декларативну силу. Існування нової держави з усіма юридичними наслідками, пов'язаними з ним, не порушується внаслідок відмови у визнанні з боку однієї чи декількох держав». Як вже зазначалося вище, на універсальному рівні немає міжнародних норм договірного характеру, які б регулювали питання міжнародно-правового визнання. Проте в ряді регіональних міжнародних документів, укладених у рамках Організації Американських Держав містяться досить чіткі положення, що стосуються юридичної природи міжнародно-правового визнання. Так, у прийнятій на 7-й Міжамериканській конференції Конвенції Монтевідео про права та обов'язки держав від 26 грудня 1933 р. зазначено, що «політичне існування держави не залежить від визнання її іншими державами». Стаття 9 Статуту Організації Американських держав, прийнятого на конференції у Боготі 30 березня — 2 травня 1948 р. містить аналогічне формулювання і наголошує, що «навіть до визнання держава має право на захист своєї цілісності та незалежності».

Дезінтеграція Радянського Союзу та Югославії обумовила постановку питання про визнання колишніх югославських та радянських республік. Оскільки розпад СРСР та Югославії хронологічно збігся з посиленням інтеграційних процесів у межах Європейського Співтовариства, то держави-члени останнього намагалися виробити єдину позицію щодо визнання держав, які виникли на уламках Югославії та СРСР. 27 серпня 1991 р. Рада міністрів Європейського Співтовариства утворила Арбітражну комісію Конференції з Югославії (більше відому як Арбітражна комісія Бадінтера). Комісія складалася з 5 глав конституційних судів країн-членів ЄС на чолі з Робертом Бадінтером — Головою Конституційної ради Французької республіки і повинна була надавати правову допомогу Конференції з Югославії. Протягом 1991—1993 рр. Арбітражна комісія Бадінтера зробила 15 висновків з правових питань, які постали внаслідок розпаду Югославії. Вже у першому висновку комісія наголосила на тому, що «існування або припинення існування держави

є питанням факту; визнання з боку інших держав має суто декларативне значення». Однак подальший розвиток подій засвідчив, що держави-члени ЄС почали висувати певні критерії, яким має відповідати нова держава, щоб бути визнаною. 16 грудня 1991 р. Рада міністрів ЄС ухвалила Декларацію «Керівні принципи визнання нових держав у Східній Європі та Радянському Союзі». В цьому документі держави-члени ЄС, підтверджуючи свою прихильність принципам Хельсінкського Заключного акта та Паризької хартії, зокрема принципу самовизначення, висловлювали свою готовність визнати нові держави, за умови їхньої відповідності таким критеріям: 1) повага до положень Статуту ООН та зобов'язань, що випливають з Хельсінкського Заключного акта та Паризької хартії, особливо щодо верховенства права, демократії та прав людини; 2) гарантії прав етнічних та національних груп та меншин відповідно до зобов'язань у рамках НБСЕ; 3) повага недоторканності всіх кордонів, які можуть бути змінені лише мирними засобами та відповідно до загальної угоди; 4) прийняття всіх необхідних зобов'язань щодо роззброєння та непоширення ядерної зброї, а також безпеки та регіональної стабільності; 5) зобов'язання вирішувати всі питання щодо правонаступництва держав та регіональних суперечок за допомогою угод, враховуючи, якщо це необхідно, звернення до арбітражу. На цій же самій зустрічі було ухвалено також спеціальну Декларацію з Югославії, в якій було викладено загальну позицію держав-членів ЄС щодо визнання республік колишньої Югославії в світлі згаданих вище «Керівних принципів». Держави — члени ЄС погодилися визнати незалежність всіх колишніх югославських республік за таких умов: вони висловлять бажання бути визнаними як незалежні держави; візьмуть на себе зобов'язання, які випливають з «Керівних принципів»; приймуть положення викладені в проекті Конвенції, що розроблялася Конференцією з Югославії, особливо це стосувалося Глави II — права людини та права національних та етнічних груп; продовжуватимуть підтримувати зусилля Генерального секретаря та Ради Безпеки ООН та продовження Конференції з Югославії. Крім того, в Декларації містився цікавий пункт, який надалі мав серйозні наслідки для Македонії, а саме «Співтовариство та його держави-члени також вимагають, щоб югославські республіки до визнання взяли на себе зобов'язання прийняти конституційні та політичні гарантії, які б забезпечували, що вони не мають територіальних претензій до сусідніх держав-членів Співтовариства та що вони не будуть проводити ворожих пропагандистських дій проти сусідніх держав-членів Співтовариства, враховуючи використання назви, яке має на увазі територіальні претензії». Відповідно до положень Декларації з Югославії прохання про визнання мали бути передані до Арбітражної комісії Бадінтера і рішення про визнання мало бути прийнято та впроваджено в життя до 15 січня 1992 р. Як слушно наголошував австралійський дослідник Р. Річ, «ці два документи значно вплинули на міжнародну реакцію в питанні про визнання нових держав Східної Європи та, можливо, трансформували право визнання», а сам метод «вимоги прохання про визнання, яке вивчалось арбітрами, а потім вирішувалося до встановленого терміну був фактично безпрецедентним у практиці визнання».

Визнання колишніх радянських республік з боку країн ЄС відбулося відразу ж після припинення існування Радянського Союзу. Однак стосовно Ро-

сійської Федерації термін «визнання» не живився, оскільки держави-члени ЄС розглядали Росію як країну-продовжувача СРСР і підтримали збереження за Російською Федерацією постійного місця в Раді Безпеки ООН, яке належало колишньому Радянському Союзу. Варто зазначити, що збереження за Росією постійного місця в Раді Безпеки ООН 21 грудня 1991 р. підтримала Рада глав держав СНД, а 25 грудня — Сполучені Штати Америки. 31 грудня 1991 р. ЄС зробило заяву, в якій було зазначено, що оскільки Азербайджан, Вірменія, Білорусь, Казахстан, Молдова, Туркменістан, Україна та Узбекистан запевнили, що вимоги «Керівних принципів» будуть ними дотримані, то держави-члени ЄС готові приступити до процесу визнання цих держав. Киргизстан та Таджикистан отримали визнання з боку країн ЄС 16 січня 1992 р., а Грузія — 23 березня 1992 р. У вітчизняній міжнародно-правовій літературі наголошувалося на тому, що «такий тип визнання можна визначити як колективне, обумовлене визнання держав» і підкреслювався «факт поєднання країнами-членами Європейського Співтовариства у вирішенні питання про визнання нових держав принципів конститутивної та декларативної теорій». Першими країнами, які визнали незалежність України були однак не країни-члени ЄС, а Канада, Польща та Угорщина, які зробили це 2 грудня 1991 року, відразу ж після оголошення результатів референдуму від 1 грудня 1991 р., на якому більше ніж 90 % українських виборців підтримали Акт проголошення незалежності України. Сполучені Штати Америки виступили з заявою про визнання колишніх радянських республік 25 грудня 1991 р. Отже, процес міжнародно-правового визнання республік колишнього СРСР відбувся порівняно швидко і без особливих проблем.

Повертаючись до республік колишньої Югославії зазначимо, що з шести республік, які входили до складу колишньої Югославії (Сербія, Хорватія, Словенія, Боснія та Герцеговина, Македонія та Чорногорія) лише чотири (Хорватія, Словенія, Боснія та Герцеговина, Македонія) звернулися до країн-членів ЄС з проханням про визнання, а Сербія та Чорногорія не стали робити цього, наголошуючи на тому, що вони є продовжувачами міжнародної правосуб'єктності СФРЮ і не потребують ніякого додаткового визнання. Прохання про визнання, подані Хорватією, Словенією, Боснією та Герцеговиною, Македонією були, як і передбачалося Декларацією з Югославії, передані до Арбітражної комісії Бадінтера для надання висновку. 11 січня 1992 р. комісія оприлюднила другий, третій, четвертий, п'ятий, шостий та сьомий висновки. У другому висновку комісія фактично відмовила сербському населенню Хорватії та Боснії та Герцеговини в праві на самовизначення, зазначивши лише те, що воно користується всіма правами, які забезпечуються меншинам та етнічним групам за міжнародним правом. У третьому висновку комісія дійшла висновку, що колишні внутрішні кордони між Сербією та Хорватією, Сербією та Боснією та Герцеговиною і іншими суміжними незалежними державами повинні розглядатися як міждержавні, і що вони не можуть бути змінені інакше як за угодою сторін. Отже, комісія механічно перенесла принцип *uti possidetis* на кордони між колишніми югославськими республіками ігноруючи той факт, що вони часто не збігалися з етнічними і таким чином залишила сотні тисяч сербів у складі Хорватії та Боснії та Герцеговини. Як можна побачити з подальших подій, навряд чи таке рішення

було правильним. Стосовно відповідності нових держав критеріям визнання, передбачених «Керівними принципами», Арбітражна комісія Бадінтера прийняла такі рішення:

1. Щодо Хорватії було вирішено, що вона відповідає всім необхідним вимогам для визнання, але з одним застереженням. Комісія наголосила, що хорватська конституція має бути доповнена положеннями щодо спеціального статусу національних меншин, які містяться у проекті Конвенції, який розробила Конференція з Югославії. Оскільки Хорватія погодилася доповнити свою конституцію такими положеннями, країни-члени ЄС 15 січня 1992 р. розпочали процедуру міжнародно-правового визнання Хорватії. Варто однак підкреслити, що Німеччина не стала чекати висновку комісії і визнала Хорватію та Словенію ще 19 грудня 1991 р. Протягом першої половини 1992 р. Хорватія була визнана більшістю держав світу, а 22 травня 1992 р. стала членом ООН.

2. Щодо Словенії комісія дійшла висновку, що вона повністю відповідає всім необхідним вимогам для визнання і, так само як і у випадку з Хорватією, протягом першої половини 1992 р. незалежність Словенії визнала більшість держав світу, а 22 травня 1992 р. (також разом з Хорватією) Словенія отримала членство в ООН.

3. Щодо Боснії та Герцеговини комісія наголосила на тому, що воля народів Боснії та Герцеговини створити суверенну та незалежну державу не може вважатися повністю встановленою і запропонувала провести референдум за участю всіх громадян під міжнародним контролем. Такий референдум дійсно відбувся з 29 березня по 1 квітня 1992 р. і понад 60 % підтримали рішення про незалежність, але сербська меншина, яка складала понад 30 % населення Боснії та Герцеговини бойкотувала його. Серби ще 9 січня 1992 р. проголосили створення Сербської Республіки Боснії та Герцеговини, яка потім стала називатися просто Республіка Сербська. Фактично Боснія та Герцеговина перебувала у стані громадянської війни і не існувала як єдина держава. Тим не менш, 7 квітня 1992 р. країни ЄС та США, а потім і інші країни світу, визнали незалежність Боснії та Герцеговини, а 22 травня 1992 р. держава, яка існувала тільки на папері стала членом ООН. Розгляд подій, пов'язаних з війною в Боснії та Герцеговині, не є предметом цієї публікації, але зазначу, що, на нашу думку, таке поспішне визнання державної незалежності країни, яке абсолютно не враховувало інтересів сербського населення, навіряд чи може бути визнано таким, що сприяло мирному вирішенню конфлікту.

4. Щодо Македонії, то враховуючи позицію Греції, яка в самій назві нової держави вбачала можливість зазіхань на свою територію, комісія особливу увагу приділила дослідженню відповідності Македонії критеріям визнання саме під цим кутом зору. Нагадаємо, що Декларація з Югославії містила положення, які зобов'язували нові держави «прийняти конституційні та політичні гарантії, які б забезпечували що вони не мають територіальних претензій до сусідніх держав-членів Співтовариства та що вони не будуть проводити ворожих пропагандистських дій проти сусідніх держав-членів Співтовариства, враховуючи використання назви, яке має на увазі територіальні претензії». Оскільки 6 січня 1992 р. Конституція Македонії була доповнена положенням, яке чітко і недвозначно закріплювала, що «Республіка

Македонія не має територіальних претензій до сусідніх держав», комісія вирішила, що Македонія відповідає всім необхідним вимогам для визнання. У висновку комісії зазначалося, що використання назви «Македонія» не означає одних територіальних претензій проти іншої держави». Незважаючи на позитивний висновок комісії, держави-члени ЄС під тиском Греції тривалий час відмовляли Македонії у визнанні, хоча нову державу визнали Болгарія (15 січня 1992 р.), Туреччина (6 лютого 1992 р.), Хорватія та Словенія (19 червня 1992 р.), Росія (5 серпня 1992 р.). 2 травня 1992 р. держави-члени ЄС прийняли Декларацію, в якій наголосили, що вони бажають визнати незалежність цієї держави в межах існуючих кордонів, але за умови якщо для цієї нової держави буде знайдено прийнятну для всіх назву. У Лісабонській декларації, прийнятій у 27 червня 1992 р., ЄС знову підтвердив свою готовність негайно визнати Македонію під назвою, яка не буде включати слово «Македонія». Врешті-решт Македонія була визнана багатьма державами-членам ЄС та 8 квітня 1993 р. прийнята до складу ООН під тимчасовою назвою «Колишня Югославська Республіка Македонія» (The former Yugoslav Republic of Macedonia, FYROM). Щодо позиції України, то можна зазначити, що Україна визнала державну незалежність «Колишньої Югославської Республіки Македонії» 23 липня 1993 р., встановила з нею дипломатичні відносини 20 квітня 1995 р., а у березні 1998 р. було досягнуто домовленість про визнання Македонії під її конституційною назвою — Республіка Македонія. На сьогоднішній день більшість держав-членів ООН (враховуючи 4 постійні члени Ради Безпеки ООН — США, Росія, Китай, Велика Британія) визнає Македонію під її конституційною назвою, але ряд держав-членів ЄС із солідарності з Грецією продовжують використовувати назву «Колишня Югославська Республіка Македонія». На Бухарестському саміті НАТО у квітні 2008 р. завдяки позиції Греції Македонія не змогла отримати запрошення приєднатися до альянсу. Неврегульованість цього питання погіршує перспективи Македонії стати членом НАТО та ЄС.

Таким чином, можна побачити, що у питанні визнання колишніх югославських республік держави-члени ЄС не завжди дотримувалися не тільки встановлених ними самими критеріїв, але і загальновизнаних у теорії та практиці міжнародного права положень, що стосуються міжнародно-правового визнання. З одного боку, вони поспішили визнати Хорватію, яка перебувала у стані громадянської війни з Республікою Сербської Країни, і не контролювала добру третину своєї території, та Боснію та Герцеговину, уряд якої взагалі не міг здійснювати ефективний контроль над власною територією і яку на той момент взагалі важко було охарактеризувати як сформовану державу. З іншого боку, вони тривалий час відмовляли у визнанні Македонії, яка повністю відповідала класичним ознакам державності (постійне населення, територію, уряд, здатність вступати в стосунки з іншими державами) і на території якої, на відміну від інших югославських республік, не було громадянської війни під явно надуманим приводом, пов'язаним із назвою цієї держави. Ще більш нелогічно виглядає їхня позиція щодо Сербії та Чорногорії, які 27 квітня 1992 р. проголосили про створення Союзної Республіки Югославії. Того ж дня Союзна Республіка Югославія зробила заяву, відповідно до якої вона є спадкоємницею міжнародної правосуб'єктності колишньої Югославії. Вона

також заявила про своє членство у всіх міжнародних організаціях та участь у всіх міжнародних договорах колишньої Югославії. Інші чотири колишні югославські республіки виступили проти цього, а США, країни ЄС та Канада підтримали їх. У Резолюції Ради Безпеки ООН 757(1992) від 30 травня 1992 р. наголошувалося зокрема на тому, що «претензії Федеративної Республіки Югославії (Сербія та Чорногорія) на автоматичне продовження членства колишньої Соціалістичної Федеративної Республіки Югославії в Організації Об'єднаних Націй не отримали загального визнання». Тим часом Арбітражна комісія Бадінтера винесла висновки вісім, дев'ять та десять від 4 липня 1992 р. Комісія дійшла висновку, що процес розпаду СФРЮ завершився і що СФРЮ більше не існує. Також було наголошено що СРЮ (Сербія та Чорногорія) є новою державою, яка не може розглядатися як єдиний правонаступник СФРЮ і визнання її з боку країн-членів ЄС має здійснюватися відповідно до умов загального міжнародного права та «Керівних принципів» ЄС від 16 грудня 1991 р. Комісія відмовилася автоматично визнати за СРЮ місце СФРЮ в міжнародних організаціях і наголосила, що власність, активи та борги СФРЮ за кордоном повинна бути розподілена між всіма правонаступниками колишньої СФРЮ. Питання членства СРЮ в ООН Генеральна Асамблея ООН розв'язала у Резолюції 47/1 від 22 вересня 1992 р., в якій наголосила, що «Союзна Республіка Югославія не може автоматично продовжити членство Соціалістичної Федеративної Республіки Югославія в ООН і тому постановила, що Союзній Республіці Югославії (Сербії та Чорногорії) слід подати заяву про прийняття в члени ООН і що вона не буде брати участь у роботі Генеральної Асамблеї». Забігаючи наперед, зазначимо, що Союзна Республіка Югославія була прийнята до ООН лише 1 листопада 2000 р., тобто після повалення режиму Слободана Мілошевіча.

Ще більш суперечливим як з погляду міжнародного права, так і з міркувань політичної доцільності стало визнання значною кількістю держав світу незалежності колишнього сербського автономного краю Косово проголошеної 17 лютого 2008 р. Для найкращого розуміння ситуації необхідним є короткий екскурс до історії косовського питання. Територія сучасного Косова входила до складу середньовічного сербського королівства, більше того, вона була його релігійним, політичним та економічним центром. Саме на Косовому полі 15 червня 1389 р. відбулася знаменита битва сербів з армією Османської імперії, яка незважаючи на те, що сербська армія зазнала поразки і Сербія після цього змушена була визнати суверенітет турецького султана, стала національним символом Сербії. У 1454 р. Косово разом з усією Сербією було остаточно приєднано до Османської імперії. Це мало негативні наслідки для сербського православного населення Косова. Тим не менш, і в умовах жорсткого національного пригноблення та асиміляторської політики з боку Османської імперії, Косово та Метохія продовжувало залишатися важливим центром культурного життя сербського народу. Сербське населення Косово та Метохії постійно вело боротьбу проти феодального та національного пригноблення. У 1689 р. сербські загони підтримали дії австрійської армії, якій вдалося тимчасово вибити турецьку армію з території Косово та Метохії. Однак після контрнаступу турок і відступу австрійців, близько 37 тисяч сербських сімей вимушені були піти за Дунай на терито-

рію, яка потім отримала назву Воєводіна (ця подія отримала назву «Велике переселення сербів» 1690 р.). Процес переселення сербів з Косово та Метохії на територію власне Сербії та Воєводіни продовжувався у XVIII та XIX століттях. Натомість збезлюдівши землі за підтримки турецького уряду заселялися албанцями, що мало наслідком те, що на початку XX століття вони складали більшість населення у значній частині Косово та Метохії, а в інших місцях жили змішано з сербами. Після закінчення Першої балканської війни 1912–1913 рр. згідно з умовами Лондонського мирного договору від 30 травня 1913 р. територія Косово та Метохії увійшла до складу Сербії (і частково Чорногорії). У період між двома світовими війнами уряд Королівства сербів, хорватів та словенців (з 1929 р. — Югославії) вживав заходів щодо збільшення кількості сербського населення в Косово та Метохії. Під час Другої Світової війни у квітні 1941 р. Югославія була окупована Німеччиною та її союзниками. Поразка Югославії у квітні 1941 р. мала жакливі наслідки для всіх югославських народів. Територія Косово увійшла до складу окупованою фашистською Італією Албанії. Після капітуляції Італії в 1943 р. італійську окупаційну адміністрацію замінила німецька. Протягом періоду італійської та німецької окупації переслідування, розв'язані окупаційною владою та албанськими націоналістами проти сербського населення мали наслідком подальше зменшення долі сербів у Косово та Метохії. Водночас албанці масово селилися на території, яку залишали серби. Отже, протягом Другої Світової війни етнічна структура населення Косово та Метохії значно змінилася. Після визволення Югославії і створення Федеративної Народної Республіки Югославії (ФНРЮ) ситуація, як не дивно, суттєво не змінилася. Керівництво комуністичної партії Югославії, намагаючись наголосити рівноправність усіх народів Югославії фактично заборонило сербам, які були вимушені під час війни залишити Косово та Метохію, повертатися туди. Більше того, керівництво Югославії, сподіваючись на утворення в майбутньому Балканської федерації, до березня 1949 р. тримало відкритим кордон з Албанією, що звичайно призводило до ще більшого зміцнення албанської присутності. З 1963 р. Косово стало автономним краєм у складі соціалістичної Сербії. Завдяки більш високому рівню народжуваності кількість албанського населення постійно збільшувалася і у середині 1970 років становила понад 70 % населення краю. У 1974 р. було прийнято Конституцію Соціалістичної Федеративної Республіки Югославія відповідно до якої Косово, хоча і залишалося у складі Сербії, суттєво збільшило свою автономію. Автономний край мав статус досить подібний до статусу республіки за винятком того, що він не мав права відокремлюватися від Сербії. У 1981 році у Приштині відбулися студентські заворушення з вимогами надати Косову статус республіки, які були подавлені федеральною владою. У кінці 1980-х років у зв'язку з початком дезінтеграції СФРЮ ситуація в Косово стала загострюватися. У 1989 р. за ініціативою Слободана Мілошевіча були внесені поправки до сербської конституції, які суттєво звужували повноваження автономних країв — тобто Косово та Воєводіни. У Косово відбулися численні мітинги, які переросли у масові заворушення. Зазначимо, що на цей момент співвідношення албанського та сербського населення в краю було вже 10 до 1. Сербський уряд вимушений був ввести на територію автономного краю війська. У вересні

1991 р. у Косово відбувся нелегітимний з точки зору сербських органів влади референдум, на якому переважна більшість населення Косова висловилося за незалежність, а у травні 1992 р. у результаті проведення напіввідпідільних виборів косовські албанці обрали свій парламент та президента — письменника Ібрагіма Ругову. Він був прихильником ненасильницького шляху здобуття незалежності і до певного часу його авторитету вистачало для стримання бажання радикально налаштованої частини албанців взятися до зброї. На той момент держави-члени ЄС відмовилися визнати незалежність Косова і зробили заяву відповідно до якої кордони колишніх югославських республік можуть змінюватися лише мирним шляхом. У середині 90-х років ситуація в краї продовжувала загострюватися, а з 1996 р. фактично починаються справжні військові дії між Армією визволення Косово та підрозділами югославської поліції та армії. З 24 березня по 10 червня 1999 р. збройні сили держав — членів НАТО проводили військову операцію проти Югославії без відповідного рішення Ради Безпеки ООН, що безперечно було грубим порушенням міжнародного права. Зрозуміло, що Югославія не могла тривалий час протистояти збройним силам найбільш потужних у військовому і політичному відношенні держав сучасного світу і вимушена була погодитися на виведення югославської армії з Косова та введення туди багатонаціональних міжнародних сил під егідою НАТО. 10 червня 1999 р. Рада Безпеки ООН прийняла резолюцію 1244, в якій зокрема передбачив виведення військових, поліцейських та воєнізованих формувань СРЮ з Косово, розміщення міжнародної цивільної присутності та присутності з питань безпеки, створення тимчасової адміністрації, повернення біженців та демілітаризацію Армії визволення Косово. Варто зазначити, що в тексті Резолюції підтверджувався суверенітет та територіальна цілісність Союзна Республіка Югославії. Таким чином з 1999 р. територія Косова, номінально залишаючись у складі Сербії фактично перебувала під управлінням Місії ООН зі справ тимчасової адміністрації в Косово (UNMIK). Під егідою Місії ООН у 2004 р. було проведено вибори, які ігнорували більшість косовських сербів. Незважаючи на міжнародну присутність у Косово, мало місце застосування насильства проти сербського населення та нищення сербської культурної спадщини краю, включаючи унікальні середньовічні церкви. Переговори щодо статусу Косова між представниками сербського уряду та косовськими албанцями, які розпочалися у лютому 2006 р. за посередництвом спеціального представника Генерального секретаря ООН М. Ахтісаарі фактично зайшли у глухий кут. Албанці наполягали на повній незалежності Косова, не бажаючи навіть чути про збереження краю у складі Сербії, що було абсолютно неприйнятним для сербської сторони. План врегулювання косовського питання, розроблений М. Ахтісаарі, який передбачав надання незалежності Косова із зрозумілих причин не підтримала Рада Безпеки ООН.

17 лютого 2008 р. парламент Косово прийняв Декларацію незалежності Косова, в якій оголосив, що Косово є незалежною і суверенною державою. Цікаво, що в тексті декларації наголошується, що вона прийнята у повній відповідності до рекомендацій М. Ахтісаарі щодо вирішення проблеми статусу Косова. Косово проголошується демократичною, світською, мультиетнічною республікою, яка керується принципами недискримінації та рівного

правового захисту. В Декларації наголошується на бажанні Косова в майбутньому стати членом Європейського Союзу, повному прийнятті принципів Статуту ООН, Хельсінкського акта та інших документів ОБСЄ. Проголошено також що Косово не має жодних територіальних претензій до своїх сусідів та відмовляється від погрози чи застосування сили будь-яким способом, несумісним з положеннями Статуту ООН. Цього ж дня Президент Сербії Б. Тадіч зробив заяву, що Сербія ніколи не визнає незалежності Косова, а проти лідерів Косова була порушена кримінальна справа. Відразу після проголошення незалежності Косова розпочався процес його міжнародно-правового визнання: вже 18 лютого Косово визнали Велика Британія, Франція, США, Туреччина, Албанія, Афганістан та Коста-Ріка. 19 лютого до них приєдналися Австралія та Сенегал, 20 лютого — Латвія та Німеччина. Згодом незалежність Косова визнали Естонія, Італія, Данія та Люксембург (21 лютого), Перу (22 лютого), Бельгія (24 лютого), Польща (26 лютого), Швейцарія (27 лютого), Австрія (28 лютого), Ірландія (29 лютого), Швеція та Нідерланди (4 березня), Ісландія та Словенія (5 березня), Фінляндія (7 березня), Японія та Канада (18 березня), Монако, Угорщина та Хорватія (19 березня), Болгарія (20 березня), Ліхтенштейн (25 березня). Південна Корея та Норвегія (28 березня), Маршалові острови (17 квітня), Науру (23 квітня), Буркіна Фасо (24 квітня), Литва (6 травня), Сан-Марино (11 травня), Чехія (21 травня), Ліберія (30 травня), Сьєрра-Леоне (13 червня), Колумбія (6 серпня), Беліз (7 серпня), Мальта (21 серпня), Самоа (15 вересня), Португалія (7 жовтня), Чорногорія та Македонія (9 жовтня; варто зазначити, що громадянськість цих країн сприйняла це рішення, м'яко кажучи неоднозначно), Об'єднані Арабські Емірати та Малайзія (14 жовтня), Мікронезія (5 грудня). Якщо проаналізувати цей список, то не важко побачити, що проголошення незалежності Косова однозначно підтримали США та їхні найближчі союзники, переважна більшість держав-членів ЄС (з 27 країн-членів ЄС не визнають Косово лише 5 — Іспанія, Румунія, Словаччина, Греція, Кіпр) та європейські держави, які намагаються потрапити до складу ЄС (Албанія, Хорватія, Македонія, Чорногорія) а також Швейцарія, Норвегія, Ісландія та деякі інші країни. Незалежність Косова не визнали 2 постійні члени Ради Безпеки ООН (Російська Федерація та Китай), всі країни-члени СНД, абсолютна більшість країн Азії, Африки та Латинської Америки. Цікаво, що незважаючи на те, що переважна більшість населення Косова сповідують іслам, абсолютна більшість мусульманських країн також не визнали Косово. Напевно, не буде перебільшенням стверджувати, що Косово визнав лише західний світ, тоді як майже три чверті держав-членів ООН утрималися від цього. Сербія намагалася протидіяти процесу визнання Косова, використовуючи різноманітні дипломатичні та міжнародно-правові важелі. Так, спочатку було обрано тактику відкликання для консультацій послів Сербії з тих держав, які визнали незалежність Косова, але про розрив дипломатичних стосунків не йшлося. Згодом, не бажаючи опинитися в міжнародній ізоляції, уряд Сербії прийняв рішення повернути послів. Сербія вирішила продовжувати дипломатичну боротьбу за Косово в Міжнародному Суді ООН. 8 жовтня 2008 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла запропоновану Сербією Резолюцію 63/3 «Прохання про винесення Міжнародним Судом консультативного висновку щодо того чи

відповідає одностороннє проголошення незалежності Косово нормам міжнародного права». В тексті Резолюції йдеться про те, що Генеральна Асамблея, пам'ятуючи про цілі та принципи ООН, беручи до уваги її функції та повноваження за Статутом ООН, нагадуючи, що 17 лютого 2008 р. тимчасові інститути самоврядування Косово проголосили незалежність від Сербії, усвідомлюючи, що цей акт був неоднозначно сприйнятий членами ООН у плані його відповідності нормам чинного міжнародного правопорядку, постановляє, що відповідно до ст. 96 Статуту ООН, просить Міжнародний Суд відповідно до ст. 65 Статуту Суду, винести консультативний висновок з наступного питання: «Чи відповідає одностороннє проголошення незалежності тимчасовими інститутами самоврядування Косово нормам міжнародного права». При голосуванні документ підтримало 77 держав, проти голосували всього 6 (це США, Албанія, Мікронезія, Науру, Палау та Маршалові острови), 74 держави утрималися (серед них більшість держав-членів ЄС). Сербське керівництво розцінило результати голосування як свою перемогу, а міністр закордонних справ Сербії Вук Єремич навіть зазначив, що «сьогодні — великий день для міжнародного права». Керівництво Сербії сподівається, що у тому випадку якщо Міжнародний Суд визнає проголошення незалежності Косова таким, що не відповідає нормам міжнародного права, влада Косова погодиться продовжити переговори щодо статусу краю. Завданням максимум для сербської дипломатії є домогтися, щоб хоча б частина держав, які визнали Косово, відмовилися від визнання до вердикту Міжнародного Суду. На нашу думку, попри безсумнівну корисність розгляду косовського питання в Міжнародному Суді, значення Резолюції не слід перебільшувати. Річ у тому, що в цьому випадку, відповідно до ст. 96 Статуту ООН йдеться не про рішення Суду з міждержавного спору, а лише про консультативний висновок, який, на відміну від рішень Суду зі справ, переданих на його розгляд державами, не має юридично обов'язкової сили. Безперечно, що консультативні висновки Міжнародного Суду беруться до уваги державами і певною мірою впливають на правове регулювання міждержавних відносин, але ще раз наголосимо, що вони не породжують для держав конкретних міжнародно-правових зобов'язань. Навіть у випадку позитивного для Сербії змісту консультативного висновку, важко уявити, що держави, які вже визнали незалежність Косово і встановили з ним дипломатичні стосунки, відмовляться від цього. Хоча варто зазначити, що висновок Суду щодо невідповідності нормам міжнародного права проголошення незалежності Косово може мати вплив на держави, які ще остаточно не сформували свою позицію з цього питання.

Реакцією України щодо проголошення незалежності Косова стала заява Президента України від 19 лютого 2008 р. В інтерв'ю журналістам Президент України В. Ющенко зазначив, що наша держава в цьому питанні керується, перш за все, національними інтересами та міжнародним правом. Президент України наголосив, що Україна виходить із того, що для рішення про визнання або невизнання незалежності Косово для більшості країн ще потрібен час. Воно є непростим для кожної країни. Він зазначив, що є багато причин для того, щоб більшість країн ще не висловила свою точку зору. «Ми виходимо з того, що можливості переговорного процесу, можливості пере-

говорного врегулювання ще не вичерпані», — підкреслив Президент України. За словами В. Ющенка, для України є дуже важливим у цьому питанні рішення Ради Безпеки ООН, позиції ОБСЄ, Євросоюзу. Слід наголосити на тому, що Президент України наголосив, що в будь-якому випадку модель врегулювання статусу Косово не є і не може бути прецедентом. Міністерство закордонних справ України після проголошення незалежності Косова виступило з досить зваженою заявою: «17 лютого цього року проголошено незалежність Косово. Майбутнє Косово і регіону в цілому — в європейській перспективі. Тільки у такий спосіб можна буде гарантувати збереження стабільності, недопущення насильства та забезпечення громадянського миру. Виходимо з того, що права і свободи усіх громадян та етносів, які населяють Косово, будуть належно забезпечені. Сподіваємося на відновлення плідного діалогу між усіма залученими сторонами. Важливу роль у цьому мають відігравати багатосторонні механізми, зокрема ЄС, ОБСЄ, ООН. Особливе місце належить міжнародним фінансовим інституціям, які допоможуть забезпечити сталий соціально-економічний розвиток регіону. Як і більшість країн, вважаємо, що ситуація навколо Косово не може бути прецедентом». Отже, можна констатувати, що українська сторона зайняла достатньо зважену і помірковану позицію з косовського питання. З одного боку, Україна, так само як і більшість держав світу, утрималася від визнання незалежності Косова, а з іншого боку, у відповідних заявах Президента та МЗС України немає явного засудження дій косовської сторони. І це теж, напевно, є логічним, враховуючи геополітичне становище України і важливість для неї підтримання дружніх стосунків як з США та країнами ЄС (більшість з яких визнали незалежність Косова), так і з Російською Федерацією, яка не збирається робити цього. З нашої точки зору, Україна, як держава, яка має досить складну і суперечливу історію формування сучасних кордонів, надзвичайно зацікавлена у належному дотриманні принципів територіальної цілісності держав та непорушності державних кордонів і з точки зору національних інтересів України більш бажаним варіантом було б хоча б суто номінальне залишення Косова у складі Сербії. Зрозуміло, також і те, що незважаючи на багаторазове повторення дипломатами багатьох країн відомої тези про те, що косовський випадок є унікальним і ні в якому разі не може розглядатися як прецедент, фактично має місце явне порушення принципу непорушності державних кордонів, який закріплено в Хельсінкському акті 1975 року. А це може мати негативні наслідки в майбутньому, враховуючи той факт, що, напевно, в світі не існує жодного кордону, який би не можна було поставити під сумнів, використовуючи різноманітні історичні, географічні етнічні чи навіть міжнародно-правові аргументи. Те, що косовський випадок мав надзвичайно шкідливий вплив на підтримання міжнародного миру та безпеки, засвідчив розвиток подій на Кавказі у серпні цього року. Нагадаємо, що 26 серпня 2008 р. Російська Федерація визнала незалежність Абхазії та Південної Осетії.

Отже, на сьогоднішній день проблема визнання нових держав залишається не стільки правовою, стільки політичною проблемою. Спробу виробити певні критерії, яким має відповідати новоутворена держава для того, щоб розраховувати на визнання, яка була зроблена країнами-членами ЄС в

документі «Керівні принципи визнання нових держав у Східній Європі та Радянському Союзі» навряд чи можна назвати вдалою, оскільки в процесі визнання республік колишньої Югославії держави-члени ЄС далеко не завжди дотримувалися розроблених ними самими критеріїв. Практика визнання республік колишньої Югославії свідчить, що приймаючи рішення про визнання новоутворених держав, існуючі держави, так само як і було протягом всієї історії існування інституту визнання, більшою мірою керуються своїми політичними інтересами, аніж будь-якими правовими критеріями.

§ 10. Форми і види визнання

Форми визнання

У міжнародному праві існують такі форми визнання:

- de facto;
- de jure;
- ad hoc.

Визнання de facto — це визнання офіційне, але не повне. Воно означає вираження непевності в тому, що дана держава або уряд достатньо довговічні або життєздатні. Воно може спричинити встановлення консульських відносин, але це не є обов'язковим. Визнання de facto є практичне визнання, що включає в себе економічні і культурні контакти, при відсутності повних контактів, відсутності дипломатичного визнання. Але й у цих відносинах держава (уряд), у відношенні якої відбулося визнання de facto, вступає в міжнародні відносини як суверен. Так, у 1960 році СРСР визнав de facto Тимчасовий уряд Алжирської Республіки.

Як правило, через якийсь час визнання de facto трансформується у визнання de jure. Визнання de jure — повне, остаточне визнання, що означає встановлення між суб'єктами міжнародного права міжнародних відносин у повному обсязі і у всіх галузях міжнародного спілкування. Визнання de jure здатне спричинити обмін дипломатичними представниками вищого класу, визнання прав визнаної держави на розпорядження майном та іншими цінностями, що належать їй за кордоном, визнання її імунітету від юрисдикції держави, що визнає, і т.п. Іноді таке визнання супроводжується різноманітними застереженнями з боку держави, що визнає, наприклад, про територіальні межі поширення визнаної влади (при визнанні Великою Британією Союзу РСР у 1924 році) або про відношення до міжнародних зобов'язань (здійснена Великою Британією при визнанні Народної Республіки Болгарії в 1947 році).

Зустрічаються випадки, коли держави, уряди вступають в офіційний контакт одна з одною вимушено, для розв'язання яких-небудь конкретних питань, але водночас не бажають визнавати одна одну. У цьому випадку говорять про визнання ad hoc (у даній ситуації, у конкретній справі). Іноді метою таких контактів може бути укладання міжнародних договорів. Наприклад, чотири учасники переговорів про закінчення війни у В'єтнамі (СІЛА і три в'єтнамські сторони) підписали в 1973 році відомі Паризькі угоди, хоча деякі з них один одного не визнавали. Відсутність визнання в таких випадках не повинна відбиватися на юридичній чинності договору.

Види визнання

Види визнання розрізняють залежно від характеру дестинаторів визнання. Можна виділити традиційні види визнання (держав і урядів) і попередні або проміжні (визнання націй, сторони, що повстала або воює, організації опору й урядів в еміграції /вигнанні/). Як уже відзначалося, визнання держав має місце, коли на міжнародну арену виходить нова незалежна держава, що виникла в результаті революції, війни, об'єднання або поділу держав і т.д. Основним критерієм визнання в даному випадку виступає незалежність визнаної держави і самостійність у здійсненні ефективної державної влади. Крім того, до таких критеріїв слід віднести і легітимність державної влади, що встановилася у визнаній державі. При цьому під легітимністю слід розуміти підтримку населення режиму, що встановився, а не тільки законність приходу до влади.

Відповідно до сформованої міжнародної практики у визнанні повинно бути відмовлено знову створеній державі або уряду, якщо вони ведуть політику агресії, встановлюють режим апартеїду, або вони створені в порушення принципу самовизначення. Визнання уряду відбувається, як правило, одночасно з визнанням нової держави, тому що акт визнання безпосередньо адресується йому.

Визнання уряду, за своєю суттю, означає визнання його здатності здійснювати ефективну владу в державі. Історії міжнародного права відомі спеціальні доктрини про визнання урядів, названі іменами міністрів закордонних справ Еквадору Карлоса Тобара (доктрина Тобара) і Мексики Хенаро Естради (доктрина Естради), що сформувалися на початку XX століття в практиці держав американського континенту.

Доктрина Тобара одержала закріплення в Конвенції держав Центральної Америки від 20 грудня 1907 року, у статті 1 якої є зобов'язання урядів договірних сторін (Гватемали, Гондурасу, Коста-Рики, Нікарагуа і Сальвадору) не визнавати уряди, що можуть установитися в одній з п'яти країн у результаті державного перевороту або революції, спрямованих проти визнаного уряду, поки вільно обраний уряд не реорганізує країну в конституційних формах. Таким чином, ця доктрина мала на меті обмеження перманентних революцій в іспано-американських країнах. Доктрина Естради викладена в Комюніке Міністерства закордонних справ Мексики про визнання держав від 27 вересня 1930 року, у якому закріплене положення про те, що уряд Мексики інструктував своїх дипломатичних представників у країнах, де відбулися перевороту, про те, що «Мексика не висловлюється з питання про надання визнання», тому що в результаті заяв про визнання «...створюється образлива практика, яка, крім того, що вона зазіхає на суверенітет інших націй, веде до того, що внутрішні справи останніх можуть бути предметом оцінки з боку інших урядів, що беруть на себе тим самим роль критика, який виносить позитивну або негативну оцінку з питання про закономірність режиму». Таким чином, ця доктрина виступала проти застосування доктрини визнання, «у результаті якої питання про те, законний або не законний новий режим, виносить на розсуд іноземних урядів».

Незважаючи на те, що визнання уряду відбувається, як правило, одночасно з визнанням нової держави, у даний час практика міжнародного життя знає визнання уряду без визнання держави. Це має місце у вже зазначених

випадках, коли уряд приходить до влади неконституційним шляхом у вже визнаній державі (громадянські війни, військові перевороти). При цьому багато держав, що оголошують про визнання нового уряду, виходять із того, що тільки народ кожної держави має право вирішувати питання про уряд і форму правління і що повага суверенних прав є головним принципом відносин між державами. Водночас і тут є певні умови такого визнання прагматичного характеру. Воно відбувається, якщо:

а) уряд здійснює дійсний контроль над більшою частиною країни й ефективно керує нею;

б) у процесі приходу до влади нового уряду не були суттєво порушені права людини.

Визнання уряду є або остаточним і повним, або тимчасовим чи обмеженим лише деякими юридичними відносинами.

Визнання *de facto* нового уряду виражається різноманітними засобами: визначеною заявою; підписанням угод, що мають тимчасовий характер або обмежене значення; підтримка епізодичних відносин із новим урядом і т.д. Визнання *de facto* уряду не спричиняє в обов'язковому порядку визнання компетенції його судової, адміністративної або іншої влади або наслідків екстериторіальності його актів.

Визнання *de jure* нового уряду витікає або з визначеної заяви, або з позитивного факту, що однозначно показує наявність наміру надати це визнання (конклюдентні дії). При відсутності такої заяви або факту визнання не може бути отримано. Визнання *de jure* нового уряду має зворотну силу з моменту, коли воно почало здійснювати свою владу.

Визнання уряду у вигнанні (визнання емігрантського уряду) є особливим видом визнання урядів. Така практика була широко поширена під час Другої світової війни і слугувала насамперед меті підкреслити незаконний характер фашистської окупації ряду європейських країн і позбавлення їхньої державності. Це стосувалося урядів Польщі, Франції, Чехії та деяких інших, що були вигнані з території своїх держав і знайшли захисток в інших країнах, або в цих країнах були сформовані (Польський емігрантський уряд на чолі з Миколайчиком у Великій Британії, Французький Комітет національного визволення, що очолювався генералом Де Голлем, в Алжирі, Чехословацький уряд на чолі з президентом Е. Бенешом у Великій Британії).

Міжнародне визнання уряду у вигнанні відбувалося при наявності визначених критеріїв:

а) тісного зв'язку такого уряду зі своїм народом;

б) наявності підпорядкованих такому уряду військових формувань, що борються за визволення своєї країни (дивізія ім. Т. Костюшко, що складалася з чехів і словаків, яка воювала разом із Червоною Армією; армія Крайова Рада народова (у польського уряду у вигнанні) і з 1944 року Армія Людова, що воювала разом із Червоною Армією (у Люблінського уряду); повітряна ескадрилья «Нормандія-Неман», що боролася разом із Червоною Армією, і військове формування в Північній Африці у французького Уряду).

Слід зазначити, що емігрантський уряд часто втрачає зв'язок із відповідною територією і тому перестає представляти дану державу в міжнародних відносинах. Тому визнання уряду у вигнанні є заходом, що носить тимчасо-

вий і винятковий характер. В даний час такий вид визнання використовується досить рідко.

Під визнанням воюючої сторони розуміють визнання учасника міжнародно-правових відносин, що регулюються законами і звичаями війни і виникають у зв'язку з її початком. Характерною рисою такого суб'єкта міжнародного права є те, що тут він сам приймає на себе статус воюючої сторони, вступивши в збройний міжнародний конфлікт з іншим таким суб'єктом (має місце при агресії однієї держави проти іншої, у процесі самовизначення націй і народів). Проте в будь-якому випадку воююча сторона повинна дотримуватися законів і звичаїв війни, порушення яких буде вважатися міжнародним злочином.

В даний час визнання в якості воюючої сторони фактично трансформувалося в міжнародно-правовий інститут визнання органів і організацій національно-визвольного руху.

Під визнанням повсталі сторони в міжнародному праві розуміється визнання повстанців, загонів опору, учасників громадянської або національно-визвольної боротьби, що контролюють певну територію своєї держави і ведуть збройну боротьбу проти колонізаторів, диктаторських, фашистських та інших антидемократичних режимів за самовизначення свого народу. Іншими словами, визнання воюючої сторони постає на порядку денному при збройному нападі однієї держави на іншу (у наявності є зовнішній чинник), а визнання повсталі сторони необхідно при виступі внутрішньодержавних суб'єктів проти свого уряду (у наявності є внутрішній чинник). Таким чином, хоча точного розмежування понять повсталі і воюючих сторін не існує, відмінність воюючої сторони в міжнародному конфлікті від повсталі сторони в громадянській війні полягає в тому, що в останньому випадку такий статус виникає у внутрішньодержавного суб'єкта тільки після міжнародного визнання з боку інших суб'єктів міжнародного права. Статус повсталі сторони, що припускає менший обсяг прав, ніж статус воюючої сторони, надає право учасникам збройної боротьби у випадку їхньої поразки і переходу на територію іншої держави вимагати від неї надання захистку, а держава, що дала захистку, зобов'язана їх розглядати як комбатантів (учасників військових дій) і не видавати владі, що одержала над ними перемогу. Повсталі сторона також зобов'язана дотримуватися законів і звичаїв ведення війни. Визнання в якості повсталі сторони в сучасній міжнародно-правовій практиці вже не зустрічається.

Соціальна цінність визнання полягає в тому, що на його основі здійснюється правонаступництво держав.

§ 11. Поняття і види міжнародного правонаступництва

Під міжнародним правонаступництвом розуміється перехід прав і обов'язків від одного суб'єкта міжнародного права (правопопередника) до іншого (правонаступника) внаслідок виникнення або припинення існування держави або зміни її території. Правонаступництво вважається одним із найдавніших інститутів міжнародного права. Гуго Гроцій у своєму трактаті «Про право війни і миру» увів поняття повного правонаступництва. Емерік де Ваттель у книзі «Право народів» відзначав, що держава-правонаступниця зобов'язана виплачувати борги іншим державам.

Правонаступництво виникає:

- при розпаді федерації;
- при інших територіальних змінах (розпаді держави на дві і більше держав, злитті держав або входженні території однієї держави до складу іншої);
- при соціальних революціях;
- при розпаді колоніальної системи.

Об'єктами правонаступництва можуть бути:

- територія;
- договори;
- державна власність;
- державні архіви;
- державні борги;
- членство в міжнародних організаціях.

Існують такі види правонаступництва:

— повне — універсальне — коли до правонаступника переходять усі права й обов'язки правонаступника (наприклад, Україна є повним правонаступником УРСР);

— неповне (часткове) — коли до правонаступника переходить частина прав і обов'язків або тільки права чи обов'язки (наприклад, Україна є частковим правонаступником СРСР з питань ядерної зброї);

— відсутність правонаступництва (*tabula rasa* — чиста дошка) — коли новий суб'єкт міжнародного права відмовляється від усіх прав і обов'язків правонаступника, у тому числі не зв'язує себе його зобов'язаннями по міжнародних договорах (після поділу англійським урядом у 1947 року Індії на 2 домініони — Індійський Союз і Пакистан — Індія оголосила про прийняття на себе всіх боргів, що належать території Пакистану, хоча обговорила можливість наступних регресних вимог до Пакистану).

Зважаючи на те, що основними суб'єктами міжнародного права є держави, у міжнародному праві мова йде насамперед про їхнє правонаступництво. В даний час основні питання правонаступництва держав урегульовані в двох універсальних договорах: Віденській конвенції про правонаступництво держав стосовно договорів від 23 серпня 1978 року /далі: Віденська конвенція 1978 року/ (Україна приєдналася до даної конвенції 17 вересня 1992 року) і Віденської конвенції про правонаступництво держав стосовно державної власності, державних архівів і державних боргів від 8 квітня 1983 року /далі: Віденська конвенція 1983 року/ (Україна приєдналася до даної конвенції 17 листопада 1992 року). Ці конвенції поки що не набрали чинності, тому їхні норми застосовуються в якості міжнародних звичаїв.

Правонаступництво держав стосовно міжнародних договорів. Віденська конвенція 1978 року регулює правонаступництво тільки стосовно договорів, що укладені в письмовій формі, і тільки лише між державами. У відношенні усних договорів і договорів між державами й іншими суб'єктами міжнародного права діють звичайні норми.

Конвенція закріплює такі правила правонаступництва стосовно договорів:

а) у разі створення в результаті деколонізації нової незалежної держави діє принцип *tabula rasa* («чистої дошки»): нова держава не пов'язана з договорами, укладеними колишніми державами-метрополіями;

б) нова незалежна держава не зобов'язана зберігати який-небудь договір або ставати його учасником тільки тому, що в момент правонаступництва цей договір був чинним у відношенні території — об'єкта правонаступництва;

в) нова держава може стати учасницею будь-якого багатостороннього договору, що був у силі для території правонаступництва, шляхом повідомлення про правонаступництво. Якщо до моменту правонаступництва держава-попередниця підписала договір з умовою ратифікації, прийняття або затвердження, правонаступник може стати учасником договору, ратифікувавши, прийнявши або затвердивши його (крім випадків несумісності участі правонаступника з об'єктами і цілями договору).

Якщо частина території держави стає частиною території іншої держави, стосовно цієї території:

а) договори держави-попередниці втрачають силу;

б) договори держави-правонаступниці набувають сили, крім випадків, коли застосування цих договорів було б несумісним із їхніми об'єктами і цілями.

Двосторонній договір, що знаходиться в силі, у відношенні території — об'єкта правонаступництва вважається чинним і для держави-правонаступниці, якщо нова держава домовилася про це з контрагентом або це впливає з її поводження.

При об'єднанні двох або декількох держав права і зобов'язання по їхніх договорах переходять до правонаступника, якщо сторони не встановили інше і якщо це не суперечить об'єктам і цілям договору.

При відділенні частини території і приєднанні її до іншої держави договори попередника продовжують знаходитися в силі для правонаступника.

Про правонаступництво договорів робляться письмові повідомлення депозитарію договору і/або його учасникам.

Правонаступництво держав стосовно державної власності, державних архівів і державних боргів. Віденською конвенцією 1983 року встановлені правила правонаступництва стосовно державної власності, державних архівів і державних боргів. Відповідно до Конвенції державна власність — це майно, а також права й інтереси, що на момент правонаступництва належали відповідно до внутрішнього права держави-попередниці, цій державі.

Державні архіви являють собою сукупність документів будь-яких давнин і роду, зроблених або набутих державою-попередницею у ході її діяльності, що належать державі на момент правонаступництва відповідно до її внутрішнього права, і такі, що зберігаються під її контролем у якості архівів для різноманітних цілей.

Під державним боргом розуміється будь-яке фінансове зобов'язання держави стосовно іншої держави, міжнародної організації або будь-якого іншого суб'єкта міжнародного права, що виникло відповідно до міжнародного права.

Перехід власності, архівів і боргів при правонаступництві регулюється угодами між державою-попередницею і державою-спадкоємницею. При відсутності таких угод діють наступні правила:

а) При передачі частини території держави іншій державі до правонаступника переходять:

— усе нерухоме майно, що знаходиться на відповідній території, а також рухоме майно, пов'язане з діяльністю держави на даній території;

— частина архівів, що стосується відповідної території і необхідна для її нормального управління;

— державний борг (у справедливій долі).

б) При створенні нової незалежної держави на території держави-попередниці до держави- правонаступниці переходять:

— нерухоме майно, що знаходиться на її території, а також нерухомість, що належить державі-попередниці і знаходиться за кордоном. До правонаступника переходить також рухоме майно, що знаходиться на території держави-попередниці;

— архіви, що належать її території, а також частина інших архівів, необхідних для нормального управління.

Державні борги до правонаступника не переходять.

в) При об'єднанні декількох держав в одну до правонаступника переходять: уся власність держав-попередників, їхні архіви і борги.

г) При відділенні частини території від держави до правонаступника переходять: — нерухоме майно, що знаходиться на даній території, а також усе пов'язане з нею рухоме майно і частина іншого рухомого майна (у справедливій долі);

— частина архівів, що стосується даної території, а також інші архіви, необхідні для управління нею;

— державний борг (у справедливій долі).

д) При поділі держави, коли частини території утворюють дві або декілька держав- правонаступниць, до правонаступників переходять:

— нерухоме майно, що знаходиться на їх території, а також рухома власність, що належить їй;

— частина архівів, що стосується даної території, а також інші архіви, що мають безпосереднє відношення до неї;

— державний борг (у справедливій долі).

Правонаступництво України в зв'язку з припиненням існування СРСР

Питання про правонаступництво стосовно договорів Союзу РСР, державної власності, державних архівів і державних боргів СРСР виступає в якості одного з найважливіших наслідків припинення існування Радянського Союзу.

Україна в особі своїх вищих органів влади визначила правонаступництво в тих випадках, коли в силу міжнародного права це підлягає вирішенню одностороннім волевиявленням, а в інших випадках — шляхом укладання відповідних міжнародних угод.

Одностороннім волевиявленням установлена безперервність держави України, її територіальне наступництво в Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 року. Цей документ закріплює існування України як суверенної національної держави в існуючих кордонах, діяльність її вищого представницького органа, що має виключне право виступати від імені всього народу — Верховної Ради У РСР, на основі верховенства Конституції. Тут же проголошувалися встановлення українського громадян-

ства, територіальне верховенство республіки на всій її території, економічна самостійність і право здійснення зовнішніх зносин.

У Декларації оголошувалося правонаступництво на свою частку в загальноносоюзному багатстві, зокрема в загальносоюзних алмазному і валютних фондах і золотому запасі, що створений завдяки зусиллям народу Республіки.

Подальший розвиток ця тенденція одержала в Законі України від 12 вересня 1991 р. «Про правонаступництво». Відповідно до цього Закону:

- з моменту проголошення незалежності України вищим органом державної влади в Україні була її Верховна Рада;

- до прийняття нової Конституції України діяла Конституція УРСР;

- закони й інші акти УРСР діяли на території України за умови, якщо вони не суперечили законам України, прийнятим після проголошення незалежності України;

- органи держави, сформовані на основі Конституції УРСР, діяли до створення органів держави на основі Конституції України;

- державним кордоном України був її державний кордон у складі СРСР за станом на 16 липня 1990 року;

- Україна підтверджувала свої зобов'язання по міжнародних договорах, що були ратифіковані УРСР до проголошення незалежності України, і проголошувала себе правонаступницею прав і обов'язків по договорах СРСР, що не суперечать Конституції України й інтересам Республіки;

- Україна не несла відповідальності по кредитних договорах СРСР, що були підписані після 1 липня 1991 року без згоди України;

- усі громадяни СРСР, що постійно мешкали на момент проголошення незалежності України на її території, ставали громадянами України.

При укладанні міжнародних договорів з різноманітних аспектів правонаступництва Україна виходила зі своїх національних інтересів.

Угода про створення Співдружності Незалежних Держав від 21 грудня 1991 року містить гарантії держав-учасниць СНД з виконання міжнародних зобов'язань, що випливають із договорів і угод колишнього СРСР. Водночас кожна держава СНД мала право підтвердити дію для себе того або іншого договору СРСР. Так, рішеннями 1992 року про участь держав-учасниць СНД у Договорі між СРСР і СІЛА про ліквідацію їхніх ракет середньої і меншої дальності 1987 року, у Договорі між СРСР і США про обмеження систем протиракетної оборони 1972 року держави- правонаступниці СРСР, у тому числі й Україна, підтвердили свою участь у цих договорах стосовно їхніх територій і з урахуванням їхніх національних інтересів. Кожна з держав СНД, у тому числі й Україна, погодившись із тим, щоб членство СРСР в ООН було продовжено Російською Федерацією, самостійно вступали (крім України і Білорусії) в ООН, ставали учасниками різних міжнародних договорів.

Для вирішення проблем правонаступництва і на основі Меморандуму про порозуміння з питання правонаступництва у відношенні договорів колишнього СРСР, що становлять взаємний інтерес 1992 року, Радою глав держав СНД 20 березня 1992 року була створена комісія з правонаступництва у відношенні договорів, що становлять взаємний інтерес, державної власності, боргів і активів колишнього Союзу РСР, у рамках якої було підготовлено

значне число угод між державами колишнього СРСР (наприклад, Договір про правонаступництво стосовно колишнього державного боргу й активів Союзу РСР 1991 року, Угода глав держав-учасниць СНД про власність колишнього Союзу РСР 1991 року, Угода про розподіл усієї власності колишнього Союзу РСР за кордоном 1992 року, Декларація глав держав-учасниць СНД про міжнародні зобов'язання в галузі прав людини й основних свобод 1993 року та ін.). Україна є учасницею більшості з цих договорів.

Так, 6 липня 1992 року між Україною, Вірменією, Білорусією, Казахстаном, Киргизією, Молдовою, Російською Федерацією, Таджикистаном, Туркменістаном і Узбекистаном була підписана Угода про розподіл усієї власності колишнього Союзу РСР за кордоном. Предметом угоди була вся рухома і нерухома власність та інвестиції за межами території. СРСР, що знаходилася у володінні, користуванні і розпорядженні СРСР, його органів або інших структур, під його контролем або юрисдикцією. Під власністю, зокрема, розумілася: нерухомість, використовувана дипломатичними і консульськими представництвами СРСР; інфраструктури СРСР за рубежом і прибуток від їхньої експлуатації; власність СРСР і прибуток від діяльності юридичних осіб, що знаходилися під юрисдикцією СРСР; прибуток від виконання робіт із міжнародних угод СРСР та ін. Ця власність ділилася у відсотках — від 0,70 (для Туркменістану) до 61,34 (для Російської Федерації). Україна одержала 16,37 %. Сукупна частка Грузії, Латвії, Литви й Естонії склала 4,77 % і цією угодою не розглядалася.

У цей же день 1992 року між тими ж суб'єктами за участю України була підписана Угода про правонаступництво стосовно державних архівів колишнього Союзу РСР. Загальним принципом цієї угоди стало проголошення цілісності архівних фондів колишньої Російської імперії і Союзу РСР. Угодою передбачався перехід під юрисдикцію держав-учасниць СНД державних архівів та інших архівів союзного рівня, включаючи державні галузеві архівні фонди колишнього СРСР, що знаходяться на їх території. Сторони даної Угоди мають право на повернення тих фондів, що утворилися на їх території й у різний час виявилися за їхніми межами. Крім того, передбачена можливість використання державами-учасницями на основі укладання спеціальних двосторонніх угод архівів, що знаходяться в розпорядженні будь-якого учасника, шляхом доступу до них або одержання копій.

У 1992-1994 роках були укладені двосторонні угоди між Україною, з одного боку, і Азербайджаном, Вірменією, Грузією, Казахстаном, Молдовою, Російською Федерацією, Таджикистаном, Узбекистаном — з іншого, про врегулювання питань правонаступництва стосовно зовнішнього державного боргу й активів колишнього Союзу РСР.

§ 12. Політична легітимність і суверенітет

Важливу роль у легітимації політичної влади в будь-якій державі в сучасному світі відіграє зовнішньополітичний фактор. Сьогодні державна влада, що має всі ознаки легітимності, власне, як і сама держава, що має всі ознаки державності, тим не менше може виявитися нелегітимною з точки зору міжнародної спільноти.

Можна провести референдуми в Абхазії, Південній Осетії, Придністров'ї на предмет незалежності, і тим не менше не здобути ніякого міжнародного визнання (чи майже ніякого), можна провести парламентське голосування про незалежність Косова, але при цьому так і не отримати згоди Сербії на таку незалежність попри волю народу чи народних представників. Воля джерела влади в таких випадках є недостатньою для її реального здійснення без волі учасників міжнародного співтовариства, без згоди авторитетних зовнішніх сил.

В цьому зв'язку виникає серйозна проблема співвідношення легітимності політичної влади і суверенітету країни. На думку низки вчених, історія сучасної політичної науки, в тому числі науки міжнародного права і зовнішніх зносин, це багато в чому історія безперервного протистояння між двома ключовими парадигмами, двома системами поглядів на фундаментальні засади міжнародного порядку і засоби формування та існування міжнародних відносин. Йдеться про концепції політичного ідеалізму та політичного реалізму. У відповідності з першою з них, до міжнародних відносин, суб'єктами чи акторами яких виступають держави, мають застосовуватися ті самі правові поняття, які панують всередині самих цих суб'єктів. Незважаючи на те, що ця ідеологія зазнала цілого ряду історичних поразок (наприклад, розпад Ліги Націй чи розв'язання Другої світової війни) і в силу цього піддається нищівній критиці з боку конкуруючих концепцій міжнародних зносин (особливо з боку політичного реалізму, що не дивно), тим не менш виникнення і достатньо тривале тепер існування ООН та інших міжнародно-правових інституцій, що відіграють роль організуючих інших суб'єктів міжнародних відносин акторів, свідчить про те, що ця ідеологія на сучасній міжнародній арені відіграє вельми значущу роль. Більше того, за останні роки його значення навіть де в чому зросло.

У зв'язку з цим виникає як політична реальність і зовнішньополітична реальність державної влади. Отже, легітимність політичного панування на сучасному етапі має як внутрішній, так і зовнішній бік. Між фактом влади всередині країни та її зовнішнім визнанням існує прямий динамічний зв'язок. Історично зовнішня легітимізація була пов'язана з визнанням суверенітету тієї чи іншої держави, тобто факту верховенства влади даної держави на певній території щодо певної сукупності громадян (населення). Г.Гегель писав: «Народ як держава є духом у своїй субстанційній розумності і безпосередній дійсності, тому він є абсолютною владою на землі; відтак, кожна держава володіє суверенною самостійністю по відношенню до усіх інших. Бути такою для іншої (інших), тобто бути визнаною нею (ними), це є її перше абсолютне право». І як це впливає із самого характеру міжнародного права, і зокрема міжнародного публічного права, легітимізація на міжнародній арені має певну низку особливостей, що роблять цю процедуру суттєво відмінною від тієї, яка передбачена внутрішньодержавним публічним правом.

Перша особливість пов'язана з тим, ЩО легітимізується, ХТО є суб'єктом і об'єктом легітимізації. Відповідь на це питання, на перший погляд, здається достатньо очевидною. Легітимізується суверенітет. Але саме поняття суверенітету в історії нашого часу зазнало суттєвих змін, воно й сьогодні є предметом найпалкіших дискусій, при чому як в середовищі науков-

ців, так і практичних сферах політики. Суверенітет історично пов'язаний з поняттям держави. Спершу це був суверенітет правителя, володаря, потім династій, пануючих соціальних класів, що визначали характер і суть форми держави (аристократія, олігархія тощо), пізніше держав, уособлюваних своїми урядами. Починаючи з Нового часу, це був суверенітет держави-нації. Для зовнішньополітичної легітимізації було достатньо, щоб держава володіла реальною владою над певною територією і певним народом, щоби ця влада була стабільною і твердою. Питання в тому, ЯКИМ чином забезпечується ця влада, для зовнішнього визнання не мав особливого значення. Зовнішня легітимізація не залежала від внутрішньої.

Друга половина ХХ ст. і початок ХХ століття внесли у розуміння державного суверенітету кардинальні зміни. Безумовно, держави і зараз залишаються основними суб'єктами міжнародних відносин. Але разом з цим суб'єктами міжнародних відносин стала і ціла множина недержавних організацій. В усталену систему міжнародних відносин сміливо проникає й індивід як першоджерело і носій колективного суверенітету в його первинному вигляді. Ми є свідками формування світового громадянського суспільства, що не залежить ні від держави, ні від міждержавних структур. Формування такого суспільства, а точніше співтовариства не держав, але вільних громадян поза будь-якими межами, кордонами і бар'єрами, це прояв глобальної тенденції, нового тренду в міжнародних зносинах, де пануючий протягом всіх минулих століть етатизм змінюється індивідуалізмом, деяким своєрідним соціоцентризмом.

Визнання держави, як відзначав Гегель, залежить «від розсуду і волі іншої держави». Без цього її суверенітет є абстрактним і формальним, іншими словами, є фікцією, декларативним суверенітетом. Формування світового громадянського суспільства суттєво коригує сучасні уявлення про суверенітет. Індивід, його права і свободи, що займають центральне місце в теорії громадянського суспільства, висувуються в практичну площину і на міжнародній арені. Тому проблема зовнішньої легітимізації — це не просто питання визнання факту існування тієї чи іншої держави, країни, нації. Важливого значення для визнання набуває питання про те, як забезпечується цілісність нації, держави, країни, як забезпечується внутрішня легітимізація суверенітету. В цьому зв'язку доцільно зауважити, що «розмивається» не суверенітет держави, а лише його автономія, що сприймається як здатність ухвалювати рішення без урахування інтересів інших акторів світової політики.

Як традиційно прийнято вважати сьогодні, основна форма внутрішньої легітимізації влади — це політичний режим. Саме у політичному режимі й через нього нація/народ/соціальна спільність набуває в сучасному світі цілісності й здійснює самоідентифікацію. Основні проблеми, пов'язані із міжнародно-правовим визнанням, сьогодні витікають із характеру того режиму, який встановлений у країні. Расизм в ПАР (до 1994 р.) став причиною ізоляції Південної Африки на міжнародній арені. Диктатура Августо Піночета в Чилі привела до розірвання дипломатичних відносин з цією країною багатьма державами. Авторитарний режим Слободана Мілошевича став причиною військової агресії НАТО, що здобувала підтримку більшості членів світового співтовариства. Китай сьогодні зазнає постійного тиску провідних

акторів світової спільноти у зв'язку із проблемою Тибету та уряду Далай-лами у вигнанні. Ядерні випробування в Ірану є причиною запровадження ЄС та США жорстких економічних (поки що лише економічних) санкцій до цієї країни. В тому ж руслі відбулися й ті процеси, що мали місце в Афганістані та Іраку. І прямо протилежна ситуація, яка, наприклад, є в Тайвані чи Косові, стала причиною позитивного визнання цих країн провідними членами міжнародного співтовариства і встановлення з ними прямих дипломатичних стосунків навіть попри офіційні і численні ноти протесту з боку КНР і Сербії відповідно. Таким чином, перший висновок щодо зовнішньої легітимізації державної влади полягає в тому, що легітимізується, піддається процедурі міжнародно-правового визнання сьогодні не стільки держава-уряд, не нація-держава самим фактом свого існування, а політичний режим, встановлений в результаті встановлення цього факту чи в процесі існування держави. Іншими словами, процеси внутрішнього політико-правового визнання державної влади всередині країни є фактором, що обумовлює зовнішнє міжнародно-правове, дипломатичне визнання.

Друга особливість інституту міжнародно-правового визнання полягає в тому, що визнання означає закріплення за тим чи іншим політичним режимом певного і цілком конкретного місця в міжнародному співтоваристві і, що не менш важливо, і в самій системі міжнародних відносин. По-перше, це така, що стала усталеною ще від часів Віденського конгресу 1815 року, традиція визнання низки держав в якості великих держав. Сьогодні міжнародно-визнаними великими державами є США, Росія, Китай, Велика Британія, Франція, ФРН, Канада, Японія, іншими словами, країни G8, тобто країни «великої вісімки». Крім того, в силу останніх міжнародних політичних та економічних подій до клубу великих держав приєдналися такі держави, як Австралія, Аргентина, Бразилія, Індія, Індонезія, Італія, Мексика, Саудівська Аравія, Туреччина, ПАР, Південна Корея, утворивши разом з країнами G8 групу двадцяти. По-друге, це визнання приналежності тієї чи іншої країни до певної цивілізаційної спільноти — християнської, ісламської, далекосхідної тощо; Захід, Близький Схід, чорний континент та ін.; перший і третій світи; континентально-європейська, середземноморська, карибська та ін. По-третє, це визнання приналежності країни до системи тих чи інших союзів, міжнародних та міждержавних об'єднань, економічних чи політичних (Об'єднана Європа, НАТО, Британська Співдружність, СНД тощо).

Закріплення за нацією певного місця в міжнародних відносинах дозволяє прогнозувати її поведінку в тій чи іншій ситуації. Безумовно, це місце не є раз і назавжди закріплений за тією чи іншою країною. В сучасному динамічному світі це лише констатація існуючого в даний момент положення. Збігнів Бжезинський у цьому світлі писав, «В наш час поняття суверенітету в значній мірі розмите через постійно зростаючу взаємозалежність держав, і для більшості з них це швидше юридична фікція, аніж правова реальність. Навіть ті нечисленні країни, які входять до числа найбільш могутніх держав, намагаються не піддаватися спокусі стверджувати власну могутність, владу і незалежність без зважання на інших. Безумовно, будь-яка держава (чи, радше, її політичне керівництво) може проводити будь-яку самовбивчо нерозумну політику. Але така «здатність» стає все більш обмеженою за рахунок інтересів більш як

двохсот співіснуючих країн, що перетинаються». Разом з тим, велика розгалуженість сучасних міжнародних відносин, включення сучасних держав одночасно до багатьох об'єднань та організацій створює ситуацію, коли держави змушені ділити свою владу над своїми громадянами з наднаціональними (як у випадку з країнами ЄС) та міжнародними інституціями влади (ООН) до такої міри, що поняття суверенітету дійсно стає дуже розмитим.

Третя особливість зовнішнього визнання пов'язана із силою чи слабкістю нації, її демократичністю чи недемократичністю. Коли йдеться, наприклад, про суверенітет Абхазії чи Південної Осетії, абсолютна більшість держав відмовляються визнавати їх незалежність, мотивуючи це слабкістю їх владних інституцій, штучністю процедур державного будівництва, а не лише формальним порушенням міжнародно-правових норм (оскільки водночас країни Заходу визнають суверенітет Косова, хоч його також було проголошено з формальним порушенням норм міжнародного права). Як відзначає Г.Моргентау, політичний режим в світовій політиці — це «концепція інтересу, що визначається термінами сили (впливу)». Саме тому Росія визнає суверенітет Абхазії та Південної Осетії, а країни ЄС визнають суверенітет Косова. Кожен з цих нових акторів міжнародних відносин знаходиться у сферах впливу (активного чи пасивного, — не має значення) цих двох великих гравців на міжнародній арені.

Поряд із силою важливим засобом зовнішньополітичної легітимізації, утвердження політичного режиму на міжнародній арені виступає і дипломатія. Чим сильнішою є держава, тим менше вимагається зусиль від дипломатії, чим слабша держава, тим більшою є роль і значення дипломатії для визнання такої держави в якості рівноправного учасника міжнародних відносин. Дипломатія — це мистецтво компромісу. Сила ж є безкомпромісною. До слова, це яскраво довела Російська Федерація у війні з Грузією 2009 року. Дипломатія націлена на захист національних інтересів мирними засобами шляхом компромісів. Це готовність до компромісів по всім тим питанням, які не є для країни життєво важливими. Але дипломатія, не підкріплена силою, здатною захистити життєво важливі інтереси нації, приречена на безкінечні компроміси, які в кінцевому підсумку зведуть нанівець суверенітет будь-якої нації.

Четверта особливість зовнішньополітичної легітимізації полягає в тому, що жорстка система територіальних держав, де суверенітет окреслений кордонами, постійно іде у небуття. Зокрема, в Європі вона трансформується і замінюється значно більш гнучкою, багаторівневою системою. Те саме відбувається і в інших частинах світу, де формуються групи держав, пов'язані однією чи кількома спільними рисами за певним принципом — спільністю економік, релігії, етнічної належності, демократичності влади тощо — демократичні країни, економічно розвинуті країни, антитерористичний блок, слов'янські країни, латиноамериканські країни, арабські країни, африканський світ і та ін.. І основу глобальної системи суверенітету вже в найближчому майбутньому складуть декілька десятків таких груп держав. І хоча сьогодні існують і відцентрові позиції, немає жодних сумнівів, що майбутнє належатиме глобальним суверенітетам, а не суверенітетам окремих держав, а сам факт їх визнання залежатиме від колективної згоди членів міжнародного співтовариства, об'єднаних за тим чи іншим системотворчим принципом.

МОДУЛЬ 4.

ТЕРИТОРІЯ У МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ

§ 1. Поняття території в міжнародному праві

У міжнародному праві під територією розуміють **природні простори земної кулі (сушу, надра, морське дно, водяні простори), повітряний простір в атмосфері Землі, космічний простір, небесні тіла, а також штучні об'єкти та споруди** (космічні об'єкти, стаціонарні морські платформи й ін.).

Проблема території завжди була однією із самих гострої й складних у міжнародному праві, тому що територія — це не просто простір, а необхідний атрибут держави, матеріальна основа життєдіяльності його народу, що населяє, і людства в цілому. Протягом всієї історії людської цивілізації виникали конфлікти й спалахували війни за володіння тією або іншою територією. Це викликало необхідність створення міжнародно-правових норм, які б регулювали відносини між суб'єктами міжнародного права відносно територій. У міру розвитку науки й техніки ставали усе більше доступними й придатними для досліджень і експлуатації віддалені території, що не перебувають під суверенітетом якої-небудь держави і є загальним надбанням людства, наприклад відкрите море, повітряний простір, Антарктика, космос. У зв'язку із цим з'явилися норми, що визначають правовий режим цих просторів і можливості суб'єктів міжнародного права по їхньому науковому вивченню й економічному використанню. Цей процес продовжує розвиватися і сьогодні.

Слід зазначити, що розуміння міжнародним правом території переважно в просторовому аспекті не має нічого спільного з поняттям території в її природному значенні, як середовища існування земної фауни і флори, місцезнаходження природних багатств і ресурсів, середовище проживання людини і матеріальної основи її існування, хоча останнє і враховується в нормах міжнародного і національного права, що стосуються природокористування.

Територія має цілу низку юридично значущих характеристик, серед яких: розміри (загальна площа); протяжність із півночі на південь та зі сходу на захід; компактність; географічне положення, в тому числі наявність річок і виходу до моря; чисельність і густота населення, розподіл населення по окремих ділянках території; кліматичні умови; особливості ландшафту; характер надр та ступінь їх розробки; характер кордонів (юридично оформлені чи фактично існуючі, природні або довільні); характер прилеглих територій (державні чи міжнародні); період існування. Проте з погляду міжнародного права **основною характеристикою території є її правовий режим.**

Уся територія Землі відповідно до її правового режиму може бути класифікована на такі категорії:

1) державна територія, тобто територія, яка розташована в межах державних кордонів тієї чи іншої держави і на яку поширюється повна та виключна влада цієї держави;

2) території з міжнародним режимом — території, які не входять до складу державної території: водні простори за межами виключних економічних зон прибережних держав, Міжнародний район морського дна, Антарктика, космічний простір, Місяць та інші небесні тіла;

3) території зі змішаним режимом — це території, на які одночасно поширюється дія норм і міжнародного, і національного права. До них належать, *по-перше*, прилеглі та виключні економічні зони і континентальний шельф прибережних держав, які не входять до їх території, і, *по-друге*, міжнародні річки, міжнародні протоки, що перекриваються територіальним морем прибережних держав, і міжнародні канали, що входять до складу територій прибережних держав.

Своєрідним різновидом територій є території з особливим міжнародним режимом — це демілітаризовані і нейтралізовані зони і зони миру (у разі їхнього встановлення).

Демілітаризована територія — це така частина державної території, у відношенні якої держава прийняла міжнародне зобов'язання скоротити або не мати в її межах військових укріплень і споруд, визначених видів озброєнь і збройних сил.

Такі території створюються на основі міжнародних угод (договорів) між заінтересованими державами з метою забезпечення взаємної міжнародної безпеки.

Демілітаризація може застосовуватися:

а) стосовно передбачених відповідними актами частин територій (районів) тієї або іншої держави або стосовно самостійних політико-територіальних одиниць;

б) стосовно держави в цілому в якості способу міжнародного примусу, покарання за агресивну війну;

в) стосовно певних просторових сфер, що не знаходяться під державним суверенітетом і якими можуть користуватися в мирних цілях усі держави.

У своєму обсязі демілітаризація може бути повною або частковою. Повна демілітаризація являє собою ліквідацію всіх наявних військових об'єктів і заборону спорудження нових військових об'єктів і укріплень, заборону усіх видів зброї, виведення і заборону утримання збройних сил, крім поліцейських, а також заборону ввозу і провозу військових матеріалів, заборону прольотів військових літаків і т.д. У цілому все це зводиться до заборони використання даної території у військових цілях.

Часткова демілітаризація полягає в тому, що на таких територіях реалізується один або декілька з таких заходів: ліквідація визначених військових об'єктів, заборона будівництва таких нових об'єктів, заборона використання нових видів озброєнь, обмеження контингенту збройних сил і заборона введення нових частин і т.п.

Приклади демілітаризації певних територій дуже різноманітні. Так, за Угодою між СРСР і Фінляндією від 11 жовтня 1940 року і за Мирним договором країн антигітлерівської коаліції з Фінляндією від 10 лютого 1947

року, режим повної демілітаризації встановлений для Аландських островів, що належать Фінляндії. Згідно з багатостороннім Паризьким договором від 9 лютого 1920 року, до якого в 1935 році приєднався СРСР, демілітаризованою територією є архіпелаг Шпіцберген, що знаходиться під суверенітетом Норвегії. Цілоком демілітаризовані на підставі міжнародних угод Місяць та інші небесні тіла. Заходи для часткової демілітаризації Суецького каналу були передбачені Константинопольською конвенцією 1888 року. У Кореї в зв'язку з укладанням перемир'я в 1953 році була утворена демілітаризована зона вздовж 38-ї паралелі, що розділяє КНДР і Республіку Корею.

Демілітаризація території нерідко супроводжується її нейтралізацією.

Нейтралізована територія — поняття більш широке, ніж демілітаризована територія, оскільки під нею розуміється встановлення міжнародними угодами такого статусу території, при якому забороняється її використання в якості театру воєнних дій або в якості бази для ведення воєнних дій в інших районах світу.

Нейтралізація частини державної території не накладає на державу зобов'язання бути нейтральною у процесі ведення воєнних дій, але при цьому з театру воєнних дій повинна бути виключена нейтральна територія.

Прикладом нейтралізованої території може слугувати Магелланова протока, що за договором між Аргентиною і Чилі від 23 липня 1881 року оголошена «нейтралізованою назавжди». Договором між США і Панамою від 7 вересня 1997 року Панамський канал оголошений «постійно нейтральним». Нейтралізація Антарктики впливає зі змісту і духу Вашингтонського договору від 1 грудня 1959 року, у якому закріплено, що Антарктика використовується винятково в мирних цілях і в її межах забороняються будь-які заходи військового характеру.

§ 2. Державна територія

Становлення поняття державної території

Територія є природною умовою існування держави, її матеріальної бази, необхідним елементом, без якого вона не може нормально існувати. Хоча відомі випадки, коли уряд, частина державного апарату однієї держави були розташовані на території іншої країни через втрату власної території в результаті завоювання її іноземною державою. У такому становищі, наприклад, опинилися Бельгія та Сербія в першу світову війну; Ефіопія, Нідерланди, Норвегія — під час другої світової війни. Тимчасовість і неміцність таких ситуацій лише підкреслює необхідність наявності території для нормального існування держави.

Становлення поняття державної території відбувалося у праві одночасно зі становленням і розвитком держав і включає кілька стадій, на кожній із яких територія відігравала величезну роль у житті держави, становлячи її найважливішу ознаку.

На етапі появи держав їхні території складали колишні племінні та родові землі. У такому вигляді територія ніяк не могла служити єдності державної влади. Тому держава із самого моменту появи мала потребу в закріпленні правового статусу своєї території. Вона прагнула зафіксувати свої просторові

володіння саме як верховний суверен, тому що в рабовласницькій державі суверенітет тотожний земельній власності, сконцентрований у загальнодержавному масштабі. Розміри земельної власності правителя при цьому не мають значення. У феодальній державі її суверенітет ототожнювали із землеволодінням, а розміри території держави прямо залежали від його земельної власності. Держави, що поєднували декількох власників, були недовговічними. Ситуація змінюється в пізній феодальній абсолютистській державі, коли роль державної влади значно зростає та поряд із приватною власністю на землю виникає поняття державної території як простору, у межах якого держава існує, а монарх здійснює владу.

Сучасне, найбільш розповсюджене розуміння державної території виникло на основі вчення про народний суверенітет. Обґрунтовуючи право народу створювати державу на тій території, на якій він проживає, ідеологи епохи Просвітництва розглядали, у свою чергу, державу як джерело публічної влади на цій території. Саме держава в межах своєї території здійснює верховенство, яке називають територіальним і яке є невід'ємною частиною державного суверенітету. Це не виключає існування приватної власності на землю. Але ніякі приватноправові угоди щодо землі не можуть змінити публічно-правового статусу території — вона залишається у складі держави.

Територіальне верховенство держави

Територіальне верховенство означає повну та виключну владу держави в межах власної території. Ця влада здійснюється цілою системою державних органів. Повнота державної влади полягає в тому, що їй належить вся законодавча, виконавча та судова діяльність. Виключність державної влади полягає у тому, що над нею не має і не може бути ніякої іншої влади, а також на території держави виключається діяльність будь-якої іншої публічної влади. Державній владі підпорядковуються всі особи та організації в межах державної території.

Територіальне верховенство кожної держави має поважатися усіма іншими державами. Ніхто не може втручатися у внутрішні справи держави. У межах своїх кордонів держава встановлює певний правопорядок, який не повинен порушуватися іншими державами.

Межі дії територіального верховенства кожної держави обмежуються її державними кордонами. Правда, у ряді випадків держави можуть здійснювати свою юрисдикцію стосовно осіб і дій, вчинених за межами своєї території. Є загальновизнаним, що юрисдикція держави може поширюватися за межами її кордонів тільки на свої військові кораблі у відкритому морі, повітряні судна поза своєю територією і на космічні об'єкти та їхні екіпажі.

Поняття державної території та її юридична природа

Сучасне міжнародно-правове розуміння державної території ґрунтується на таких основних принципах міжнародного права, як: недоторканність і цілісність державної території, невтручання у внутрішні справи держави, самовизначення, заборона агресивних воєн і відмова від анексій, мирне вирішення міжнародних спорів, непорушність кордонів, а також право народів розпоряджатися своїми природними ресурсами.

Державною територією, відповідно до міжнародного права, є **частина земної кулі, що належить певній державі і в межах якої вона здійснює своє територіальне верховенство**.

Історія міжнародного права знає кілька концепцій обґрунтування і пояснення юридичної природи державної території. Серед них виділяють:

1) об'єктну, або речову, теорію, прихильники якої (Галер, М. Зейдель, Сперанський та ін.) розглядали територію як річ — об'єкт власності держави або суверена;

2) просторову теорію (теорію владарювання), прихильники якої (І. К. Блюнчлі, Л. Дюгі, Ф. Ліст, Г. Еллінек та ін.) визначали територію як просторову межу державної влади;

3) теорію компетенції, відповідно до якої територіальний суверенітет держави обмежується місцевою компетенцією (Г. Кельзен, Руссо).

Сьогодні можна стверджувати про наявність відносної згоди серед юристів у міжнародників щодо трактування юридичної природи державної території. Згідно з нормами і принципами сучасного міжнародного публічного права територіальному верховенству будь-якої держави притаманні такі елементи, як *imperium* та *dominium*. При цьому *imperium* означає здійснення державою суверенної влади в межах своєї території, а *dominium* — одночасне публічно-правове володіння цією територією.

Принцип недоторканності та цілісності державної території

В сучасному міжнародному праві існує принцип недоторканності та цілісності державної території, який є одним з принципів мирного співіснування держав. Цей принцип знайшов своє відображення численних договорах, угодах та деклараціях держав.

Відповідно до ч.3 ст.2 Конституції України територія України в межах існуючого кордону є цілісною і недоторканою.

Недоторканість державної території означає, держави зобов'язані утримуватися від будь-якого збройного чи озброєного зазіхання на територію іноземної держави. Цілісність державної території означає заборону насильницького розчленовування території якої-небудь держави або відторгнення чи загарбання частини її території.

Варто зазначити, що відповідно принципу територіальної цілісності заборонене застосування не лише збройної сили, але й політичного, економічного, ідеологічного та інших видів тиску, внаслідок яких порушується чи створюється загроза порушення цілісності та недоторканності території держави.

Склад державної території

Елементами державної території є суходутні, водні, повітряні простори, а також надра.

Суходутна територія охоплює масиви суші (материк, острів) і так звані **анклави**.

Водна територія, або акваторія, — це води річок, озер або штучних водосховищ і водних шляхів (каналів), розташованих у межах кордонів даної держави, а також внутрішні морські води й територіальне море які омивають узбережжя цієї держави.

Повітряна територія — це стовпи повітря над сухопутною і водною територією держави.

Надра — частина земної кори, розташована нижче ґрунтового прошарку і дна водойм, що простирається до глибин, що технічно доступні для геологічного вивчення та освоєння.

Прийнято вважати, що сухопутна територія включає всю сушу, незалежно від місця розташування її окремих складових частин. Будинки і споруди, що спираються на ґрунт або проникають усередину його, розглядаються як приналежність території, і усе, що відбувається на них або в них, відбувається в межах державної території.

Острівні території або анклав характеризують окреме розташування частин сухопутної території. Острів, відповідно до Конвенції ООН з морського права 1982 року — це природно утворений простір суші, оточений водою, що знаходиться вище рівня води під час приливу (ч. 1 ст. 121). За винятком скель, не придатних для підтримки життя людини або самостійної господарської діяльності, острови в однаковій мірі з іншими частинами сухопутної території держави можуть мати територіальні води, прилеглу зону, або континентальний шельф, економічну зону. Відповідно до чинного законодавства України, острови, що належать Україні (зокрема, острів Зміїний, розташований у Чорному морі), мають територіальні води, економічну зону і континентальний шельф.

Анклав — це частина території однієї держави, оточена з усіх сторін сухопутною територією інших держав і яка не має морського берега. Анклав складає невід'ємну частину території держави, якій належить. Існування анклавів зумовлює необхідність забезпечення доступу до них (вирішення питань проїзду в них через територію іншої держави, інших життєво важливих питань існування території і її населення), що звичайно вирішується міжнародними угодами.

Якщо анклав має морський берег його називають напіванклавом (наприклад, Калінінград і Калінінградська область Росії, що мають вихід до Балтійського моря; іспанські території Сеута і Мелілья, оточені територією Марокко, але які мають вихід до Середземного моря).

Деякі вчені включають до складу сухопутної території держави також надра на технічно доступну для геологічного вивчення й освоєння глибину, не виділяючи їх в окремий вид державної території. Теоретично глибина надр не обмежена і поширюється до центру земної кулі у вигляді сегмента земної кулі з вершиною в центрі планети й основою у вигляді поверхні території кожної даної держави.

Правовий режим надр регламентується в Україні Конституцією України і Кодексом України про надра 1994 р. Надра є виключною власністю народу України і даються тільки в користування. Угоди або дії, що у прямій або непрякій формі порушують право власності народу України на надра, є недійсними. Народ України здійснює право власності на надра через Верховну Раду України, Верховну Раду Автономної Республіки Крим і місцеві ради (ст. 4 Кодексу України про надра).

До надр належать суцільні породи, породи, що знаходяться в рідкому і газоподібному стані, у тому числі такі, що містять корисні копалини й енергетичні ресурси, і наявні серед порід природні пустоти. Надра містять у собі не

тільки підземні ділянки, але і ділянки дна водойм, континентального шельфу і виключної (морської) економічної зони.

Повітряна територія держави — це стовп повітря над сухопутною і водною територією держави в межах її державних кордонів. Таким чином, нижньою межею повітряної території держави є її сухопутний і водний кордони.

Слід зауважити, що верхня межа повітряного кордону, що відокремлює державну територію від космічного простору, який є міжнародною територією, дотепер конвенційно не визначена. У законодавстві України це питання також не врегульоване. Проблема визначення верхньої межі повітряної території особливо актуалізувалася в останні десятиліття й обумовлена появою літаків, що літали за межами досяжності протиповітряної оборони держав, і появою супутників та космічних кораблів, орбіта яких знаходилася над територією багатьох держав і змінити яку було практично неможливо. Існує звичаєва норма міжнародного права, відповідно до якої верхня межа повітряної території держави знаходиться на висоті 100-110 км над рівнем моря.

Правовий режим її повітряного простору устанавлюється винятково даною державою. Але держави на засадах взаємності і за взаємною згодою беруть на себе міжнародні зобов'язання про польоти на їхню територію і через їхню територію (транзитом) іноземних повітряних апаратів. Ці зобов'язання складають предмет регулювання міжнародного повітряного права.

Під умовною (квазі) територією держави в міжнародному праві розуміють територію її дипломатичних представництв, розташованих у закордонних державах, територію торгових суден у відкритому морі, повітряних суден і космічних апаратів, що несуть прапор або знак якоїсь держави, підводні кабелі, трубопроводи, надводні споруди у відкритому морі (над шельфом).

Виділяють абсолютну і відносну умовну територію. Під абсолютною розуміють, наприклад, військові судна, що повсюдно прирівнюються до території власної держави; до відносної деякі науковці прираховують, наприклад, транспорт глави дипломатичного представництва і навіть автотранспорт громадянина конкретної держави, що знаходиться за кордоном.

§ 3. Державні кордони

Сфери здійснення територіального верховенства держав визначаються за допомогою кордонів, устанавлених між ними. Отже, кордони встановлюють межі державної території, і в цьому полягає їхнє основне призначення.

Державні кордони — це справжні або умовні лінії, які відповідають конфігурації території держави і відділяють її від території інших держав, а також від територій з міжнародним режимом (відкритого моря, повітряного простору над ним, космічного простору).

Є також і нормативні визначення державних кордонів, що містяться в національному законодавстві держав. Так, Закон України «Про державний кордон України» від 4 листопада 1991 року визначає державний кордон як лінію і вертикальну поверхню, що проходить по цій лінії, котрі визначають межі території України, — суші, вод, надр, повітряного простору.

Кордони можуть бути класифіковані за такими критеріями:

1. За своєю **природою** кордони поділяються на:

а) **природні**, або **орографічні** кордони, які встановлені з урахуванням рельєфу місцевості (наприклад, за річищами річок або каналів, по берегах озер, по гірських хребтах та ущелинах тощо);

б) **геометричні** кордони, тобто кордони, проведені по прямій, яка переминає місцевість від однієї точки до іншої, незважаючи на характер місцевості (більшість таких кордонів існує в Африці: між Єгиптом і Суданом, між Єгиптом і Лівією, Лівією і Чадом та ін.; вони проходять також між Аляскою (США) і Канадою та ін.);

в) особливим видом геометричних кордонів є так звані **астрономічні** кордони, тобто такі, лінія яких збігається з паралеллю або меридіаном (наприклад, такий кордон проходить по 38 паралелі між КНДР і Республікою Кореєю);

г) у більшості випадків держави мають **комбіновані** кордони. Типовим прикладом цього є африканська країна Ботсвана, яка має орографічні, геометричні та астрономічні кордони;

2. За складовими елементами території кордони поділяються на:

а) **сухопутні**, які розділяють суходіл між двома державами;

б) **річкові**, які розділяють річку між двома державами;

в) **морські**, які позначають зовнішнє обмеження територіального моря і бокове обмеження відносно територіальних вод сусідніх держав;

г) **повітряні**, які вважаються умовними (уявними) площинами, поставленими перпендикулярно до земної поверхні по сухопутному та водному кордонах.

Сухопутні кордони встановлюються на основі Договорів між суміжними державами і, відповідно до цих договорів, позначаються на місцевості.

В міжнародній практиці встановлено правило про те, що якщо державний кордон проходить по річці, на судноплавних ріках він проходить по середині фарватеру чи тальвегу (лінії найбільших глибин судноплавної ріки). На несудноплавних річках кордон встановлюється по середині річки. Проте відомі випадки коли кордон встановлювався по лінії одного з берегів річки. За загальним правилом мости через річки діляться лінією кордону по їх середині, незалежно від проходження лінії кордону по воді. Острови на прикордонних річках зазвичай відносять до тієї чи іншої сторони залежно від їх положення відносно лінії кордону. На прикордонних озерах кордон може розділяти озеро навпіл або з'єднувати по прямій лінії точки виходу сухопутного кордону до берегів озера.

Морськими кордонами держави є зовнішні межі її територіального моря або лінія розмежування територіальних морів суміжних або протилежних держав. Зовнішні межі територіального моря встановлюються законодавством прибережної держави відповідно до загальноновизнаних принципів і норм міжнародного права.

Повітряними кордонами державної території є бокові і висотні межі її повітряного простору. Боковою межею повітряного простору є вертикальна площина, що проходить по сухопутній і водній лініям державного кордону. Висотні межі державного кордону обмежуються 110-115 км. Повітряні кордони та кордони надр позначень не мають. Але в якості курйозу можна від-

значити спробу Швейцарії в період першої світової війни позначити свої повітряні кордони електричними ліхтарями.

У відповідності зі статтею 3 Закону України «Про державний кордон України» від 4 листопада 1991 року державний кордон України, якщо інше не передбачено міжнародними договорами України, установлюється:

1) на суші — по характерних точках і лініях рельєфу або ясно видимих орієнтирах;

2) на морі — по зовнішній межі територіального моря України;

3) на судноплавних ріках — по середині головного фарватеру або тальвегу ріки; на несудноплавних ріках (струмків) — по їхній середині або по середині головного рукава ріки; на озерах і інших водоймах — по прямій лінії, що з'єднує виходи державного кордону України до берегів озера або іншого водоймища. Державний кордон України, що проходить по річці (струмків), озеру або іншій водоймі, не переміщується як при зміні обрису їхніх берегів або рівня води, так і при відхиленні русла ріки у той або інший бік;

4) на водоймищах гідровузлів, та інших штучних водоймах — відповідно до лінії державного кордону України, що проходила на місцевості до їхнього заповнення;

5) на залізничних і автодорожніх мостах, греблях і інших спорудах, що проходять через прикордонні ділянки судноплавних і несудноплавних рік (струмків), — по середині цих споруд або по їхній технологічній осі, незалежно від проходження державного кордону України по воді.

Визначення і встановлення державного кордону

Процес визначення і встановлення державного кордону проходить два основні етапи — делімітації та демаркації.

1. Делімітація — це визначення в договорі загального напрямку проходження державного кордону, що графічно зображене на доданих до договору картах.

2. Демаркація кордону — це позначення лінії державного кордону на місцевості шляхом спорудження спеціальних прикордонних знаків на підставі документів про делімітацію кордонів (пірамідами, стовпами, буями, маяками тощо).

При делімітації складається докладний опис проходження лінії кордону, що виключає двояке тлумачення, із нанесенням її на карти і схеми (делімітаційні карти) за спеціально обраними і узгодженими природними або штучними точками або орієнтирами (ріками, ручаями, гірськими вершинами, хребтами і т.д.). Делімітаційна карта підлягає парафуванню і підписанню, вона також скріплюється гербовими печатками договірних сторін. Україна провела делімітацію державних кордонів майже із усіма суміжними державами (у 1997 році підписаний договір про делімітацію кордонів із Білорусією, у 1999 році — із Молдовою).

Демаркація повинна здійснюватися двосторонньою комісією, що формується з рівної кількості представників прикордонних держав. У процесі проведення демаркаційних робіт складаються відповідні документи: протоколи з описами кожного прикордонного знака; спеціальні топографічні карти, на

які нанесено всі прикордонні знаки; загальний протокол-опис проходження державного кордону, який підписується кожною зі сторін демаркаційної комісії. Зазначені документи підлягають затвердженню компетентними органами договірних сторін.

Сучасній міжнародній практиці відома й така процедура, як **редемаркація** кордону, тобто перевірка вже демаркованої лінії кордону для ремонту або відновлення зіпсованих чи зруйнованих прикордонних знаків, заміни знаків одного типу на знаки іншого типу, встановлення додаткових знаків тощо. У разі необхідності уточнення наявного кордону укладаються спеціальні угоди між державами. Так редемаркація була здійснена, наприклад, у районі ріки Араке на радянсько-турецькому кордоні в 1967–1972 роках.

Принцип непорушності кордонів

Принцип непорушності (недоторканності) державних кордонів є логічним продовженням принципу територіальної цілісності держав. Даний принцип забороняє будь-які посягання на державні кордони і, що найголовніше, висунення територіальних зазіхань і претензій. Принцип непорушності кордонів надійно забезпечує стабільність державної території, міцність та усталеність державних кордонів.

Цей принцип уперше був сформульований у Заключному акті НБСЄ 1975 року, що, зокрема, говорить, що «держави-учасниці розглядають як непорушні всі кордони одна одної, так і кордони всіх держав у Європі, і тому вони будуть утримуватися зараз і в майбутньому від будь-яких зазіхань на ці кордони».

Необхідно виділити в змісті принципу непорушності кордонів такий важливий момент як несумісність із ним прикордонних конфліктів будь-якого масштабу, навіть незначних.

Непорушність державних кордонів є складним поняттям, яке варто розглядати в декількох аспектах. По-перше, державні кордони недоторкані, тому що недоторкана державна територія. Кордони визначають межі державної території, і довільної зміни положення кордонів не допускається, оскільки не допускається зміна приналежності території. По-друге, державні кордони недоторкані у тому розумінні, що недоторкана безпосередньо сама лінія кордону, позначена на місцевості прикордонними знаками, ніхто не має права їх руйнувати і довільно змінювати лінію кордону на найменшій величині. По-третє, державні кордони недоторкані в тому значенні, що вона визначає межі правопорядку, встановленого державою на власній території, й ніхто не має права вступити на цю територію без дозволу відповідної влади.

Режим державного кордону та прикордонний режим

З метою забезпечення недоторканності кордонів суміжні держави встановлюють за допомогою норм внутрішньодержавного й міжнародного права певний режим, що включає порядок пропуску й пересування через кордони, проведення робіт, урегулювання інцидентів тощо. Питання, пов'язані з режимом українського кордону, регулюються Законом України «Про державний кордон України» 1991р., Законом України «Про порядок виїзду з України і в'їзду в Україну громадян України» від 25 лютого 1994 р., Повітряним ко-

дексом України 1993р. та Митним кодексом України 2002 р. та відповідними міжнародними договорами,

Від режиму державного кордону варто відрізнити прикордонний режим, тобто спеціальний порядок, установлюваний державою у своїх прикордонних районах. Зазвичай в цих районах діють спеціальні правила в'їзду, проживання, тимчасового перебування, пересування, провадження робіт, обліку й змісту морських і річкових судів, їхнього плавання й ін. Якщо буде потреба командування прикордонних військ може вводити додаткові режимні обмеження в прикордонних зонах.

Суміжні держави для зміцнення добросусідських відносин, швидкого і ефективного врегулювання прикордонних інцидентів за взаємною домовленістю можуть створювати інститут прикордонних представників (прикордонних комісарів). Їхні функції, права й обов'язки, порядок зносин та ін. визначаються в договорах про режим кордону й про порядок врегулювання прикордонних інцидентів. Особливо серйозні випадки порушення кордону розглядаються на дипломатичному рівні.

Міжнародне співробітництво з прикордонних питань

Відповідно до п. 6 Концепції розвитку Державної прикордонної служби України на період до 2015 року схваленої Указом Президента України від 19 червня 2006 року № 546/2006 **розвиток прикордонного та міжнародного співробітництва** передбачає:

- участь у завершенні договірно-правового оформлення державного кордону;

- здійснення заходів для зміцнення довіри та розвитку співробітництва з прикордонними службами суміжних держав на різних рівнях з протидії протиправній діяльності на державному кордоні;

- удосконалення діяльності прикордонних представників України та їх апарату;

- створення контактних пунктів із прикордонних питань на всіх ділянках державного кордону;

- виконання спільних програм України та суміжних держав з протидії організований злочинності на державному кордоні; планів (цілевих програм) міжнародного співробітництва Державної прикордонної служби України з інституціями Європейського Союзу та НАТО, з державами — учасниками ГУАМ; спільних проектів міжнародної технічної допомоги з Європейською Комісією, а також США, ФРН та іншими державами, міжнародними організаціями щодо облаштування державного кордону; міжнародних програм навчання особового складу Державної прикордонної служби України та стажування в державах — членах Європейського Союзу та НАТО;

- участь у підготовці проектів міжнародних договорів між Україною, суміжними державами, Європейським Союзом про порядок взаємодії з прикордонних питань та співробітництво у сфері обміну інформацією.

Адміністрація Державної прикордонної служби України протягом останніх років приймає активну участь у реалізації в межах компетенції, заходів Плану дій Україна — ЄС, затверджених розпорядженням Кабінету Міністрів України від 06.08.2008 № 1072-р. Останнім часом представники

Адміністрації Держприкордонслужби брали участь у роботі з опрацювання проєктів нормативно-правових документів, що регламентують співпрацю з інституціями ЄС, а також у переговорному процесі щодо укладання нового базового договору про співробітництво України та ЄС. Крім того, Адміністрація Державної прикордонної служби України брала активну участь у підготовці та виконанні Плану-графіку імплементації Плану дій Україна — ЄС у сфері юстиції, свободи та безпеки.

У сфері забезпечення регіональної прикордонної безпеки Адміністрацією Державної прикордонної служби України реалізуються заходи з поглиблення співробітництва з правоохоронними інституціями ЄС, зокрема Європейською агенцією ФРОНТЕКС та країнами-членами ЄС у двосторонньому та багатосторонньому форматі.

Активно розвивається двостороннє співробітництво з прикордонними відомствами держав — членів ЄС. Відповідно до укладених двосторонніх протоколів про співробітництво оперативно-розшукових органів (з прикордонними відомствами Польщі, Угорщини, Словаччини, Румунії), про співробітництво щодо протидії корупції (з Прикордонною вартою Польщі), про створення та функціонування консультаційних (контактних) пунктів (з прикордонними відомствами Польщі та Румунії), про обмін статистичної та аналітичної інформації (з Прикордонною поліцією Румунії) здійснюється обмін інформацією та вживаються спільні заходи щодо протидії протиправній діяльності на кордоні, зокрема й спільне з Прикордонною поліцією Румунії патрулювання кордону на р. Дунай.

Започатковано співробітництво з підготовки кадрів відповідно до протоколу про співробітництво між навчальними закладами з Прикордонною вартою Польщі здійснюється обмін методикою навчання та стажування викладачів.

Укладено та реалізуються щорічні плани розвитку співробітництва з прикордонними відомствами ФРН, Польщі, Румунії, Словаччини, Угорщини, Болгарії та Латвії, основними завданнями яких є вивчення європейського досвіду прикордонного менеджменту та удосконалення співробітництва з протидії протиправній діяльності на кордоні.

§ 4. Підстави зміни державної території

Правові підстави зміни державної території — це встановлені в міжнародному праві способи надбання чи втрати державою своєї території. Перелік таких основ історично не був постійним. Визнаючи право війни, держави одночасно визнавали право застосовувати силу для зміни державної території. Анексія як територіальне надбання переможця у війні була найважливішим стимулом для агресії. Колоніальні захоплення були юридичне виправданими завдяки закріпленню в міжнародному праві відкриття «цивілізованими народами» нових земель як *terra nullius*. Міжнародному праву були відомі також спроби держав поширити суверенітет на міжнародні простори, такі як світовий океан, і силою зброї відстоювати ці домагання.

Сучасний перелік правових основ зміни державної території базується на забороні використання з цієї метою сили чи погрози силою. Це означає, що територіальні зміни не повинні піддавати загрозі чи порушувати міжна-

родний мир і безпеку. Винятками є національно-визвольні війни, ведення яких міжнародним правом поки не заборонене й у результаті яких можуть відбуватися територіальні зміни. Чинне міжнародне право визнає такі загальні правові підстави зміни державної території: самовизначення, цесія, ефективна окупація, давнина володіння. Специфічною правовою підставою тимчасової зміни державної території є оренда. Не можуть бути визнані правомірними такі способи зміни державної території, як анексія, військова окупація.

Держава може *придбати* територію відповідно до діючого міжнародного права як іншої держави, так і внаслідок ефективної окупації нічійних і ненаселених територій. *Утрата* державою частини своєї території можлива тільки на користь іншої держави та тільки на підставах, передбачених у міжнародному праві. Придбання чи втрата державної території завжди пов'язана з повним або частковим придбанням чи втратою суверенітету щодо цієї території.

Самовизначення ґрунтується на принципі рівноправності та самовизначення народів, закріпленому в п. 2 ст. 1 Статуту ООН, а також у ст. 1 обох Міжнародних пактів про права людини 1966 р. Але будь-які спроби територіальних змін, ґрунтовані на принципі самовизначення, викликають серйозні труднощі та нерідко закінчуються збройним конфліктом. Можна навести незначну кількість прикладів, коли право на самовизначення було реалізовано без застосування сили чи погрози силою. Без застосування сили завершився розпад Чехословаччини в 1992 р. із проголошенням двох держав — Чехії та Словаччини.

Основна проблема при зміні державної території на підставі самовизначення пов'язана з юридичною невизначеністю суб'єкта цього права та з колізією принципів самовизначення та територіальної цілісності держави. Ця колізія вирішена лише щодо колоніальних і залежних народів — вони мають право боротися за свободу та незалежність, вільно визначати свій політичний статус, без утручання ззовні, і здійснювати свій економічний, соціальний і культурний розвиток. Державотворення, вільне приєднання до іншої незалежної держави чи об'єднання з нею, установлення будь-якого іншого політичного статусу, вільно визначеного народом, є формами здійснення цим народом права на самовизначення. Саме таке розуміння принципу самовизначення призвело до розпаду колоніальних імперій наприкінці 50-х — початку 60-х років ХХ ст. і до утворення більш ніж сотні нових держав.

З розпадом колоніальної системи питання про реалізацію права на самовизначення не було вичерпано. Як відомо, не всі народи створили власні держави. Не торкаючись питання про доцільність продовження процесів самовизначення, слід зазначити, що в дійсності боротьба за самовизначення багатьма народами не закінчена. Об'єктом цієї боротьби зазвичай є надбання суверенітету щодо частини території держави. Саме тут і виникають труднощі з відображенням у міжнародному праві процесів, що реально відбуваються у світі, — у питанні про самовизначення існуючі держави прагнуть використовувати міжнародне право, щоб зафіксувати *status quo*. Так, у Декларації принципів міжнародного права сказано, що кожна держава має утримуватися від будь-яких дій, спрямованих на часткове чи повне порушення національної

єдності чи територіальної цілісності держави. Тому стає зрозумілою позиція іноземних держав на етапі розпаду СРСР: право виходу союзних республік зі складу Союзу визнавалося тільки за згодою самого СРСР. Такий підхід, звісно, суперечить природно-правовій основі права на самовизначення як права народу самостійно розпоряджатися своєю долею.

У випадку самовизначення з метою державотворення народу, що самовизначається, має належати територія, на якій він проживає й у межах якої виявляється його економічна, соціальна та культурна самобутність, що характеризує цей народ як суб'єкт самовизначення. При самовизначенні не повинно виникати питання про відплатність придбання цієї території в держави, що здійснює на ній територіальне верховенство. Право на самовизначення не може обумовлюватися згодою інших суб'єктів федерації, а також наявністю в території, на якій відбувається самовизначення, зовнішніх кордонів з іншими державами.

Цесія — це передача території однією державою іншій на підставі публічно-правового міжнародного договору. Приватноправовий договір цесії не спричиняє зміни публічного титулу державної території. Цесія може бути відплатною та безвідплатною. Відплатна цесія може мати форму купівлі-продажу території чи обміну територіями. У разі відплатної цесії презюмується рівноцінність компенсації. Безвідплатна цесія здійснюється у формі дарування. Цесія може бути повною та неповною. Повна цесія означає повний і остаточний перехід території під суверенітет іншої держави. Неповна цесія (оренда) не пов'язана з безповоротною втратою державою переданої території.

Купівля-продаж території. Міжнародне право спеціально не регулює правила здійснення купівлі-продажу державної території. Але, з огляду на те, що правовою формою здійснення угоди є публічно-правовий договір, він має бути укладений з дотриманням права міжнародних договорів. Усі інші умови здійснення купівлі-продажу зазвичай відносять на розсуд сторін. Мотиви купівлі-продажу державної території, як правило, не мають міжнародно-правового значення. Протягом тривалого часу купівля-продаж державної території вважалася звичайним явищем (Іноді це були величезні простори. У 1803 р. Франція продала Сполученим Штатам Америки територію Луїзіани за 60 млн. франків. Інший приклад: 18 (30) квітня 1867 р. Росія продала Сполученим Штатам Америки свої Північно-Американські колонії (Аляску) за 7,2 млн. дол. У сучасній міжнародно-правовій практиці вона зустрічається вкрай рідко (Одним з останніх прикладів є продаж Фінляндією Радянському Союзу 176 кв. км своєї території у 1948 р.).

Обмін територіями. Міжнародне право не встановлювало і не встановлює правових основ для обміну державними територіями та спеціально не регулює правила його здійснення. Але, зважаючи на те, що, як і в разі з купівлею-продажем державної території, правовою формою здійснення такого акта є публічно-правовий договір, він має бути укладений із дотриманням права міжнародних договорів. При обміні територіями неприпустиме порушення принципу рівності та самовизначення. Усі інші умови здійснення обміну державними територіями зазвичай відносять на розсуд сторін.

На практиці обмін територіями є одним із прийнятних способів вирішення прикордонних територіальних спорів. Іноді обмін викликаний прагненням усунути роздробленість території та переслідує економічні цілі. Зокрема, у 1890 р. Велика Британія уступила Німеччині острів Гельголанд в обмін на німецькі колонії в Африці (Занзібар). У практиці тоталітарних держав обмін територіями може мати ідеологічне підґрунтя. Обмін територіями між СРСР і Польщею в 1954 р. мав на меті досягнення етнічної гомогенності у прикордонних областях і супроводжувався переселенням етнічних поляків з України до Польщі, а етнічних українців — з Польщі до України. Обмін територіями зберігає значення й у сучасних міжнародних відносинах.

Окупація — спосіб придбання території, яка нікому не належить (terra nullius). Окупація була надзвичайно поширена в епоху великих географічних відкриттів. При цьому населення таких територій, у тому числі народи, що мали державність, вважалися нецивілізованими, і їхні права на територію в розрахунок не брали. Спочатку окупація проводилася за допомогою встановлення прапора держави, яка вважала себе першовідкривачем території, і заяви про її приєднання. Згодом на окупованих територіях держави почали створювати колоніальні адміністрації. У сучасному світі окупація втратила значення як підстава для придбання території, тому що на Землі не залишилося нічийних територій. Гіпотетичне окупація можлива в разі, наприклад, виникнення у відкритому морі нових островів у результаті геологічних процесів.

Ефективна окупація можлива в тих випадках, коли держава не має договірного чи судового підтвердження володіння частиною своєї території. Тому питання про ефективну окупацію може розглядатися не тільки щодо terra nullius, а й щодо спірних територій. У разі придбання територій внаслідок ефективної окупації кожна зі сторін, що претендують на територію, доводить, що вона здійснює свій суверенітет на цій території більш ефективно. Тому обґрунтування державою свого права на територію має бути пов'язане не стільки з публічним проголошенням наміру володіти цією територією, скільки з постійним, безупинним і досить тривалим проявом її влади на цій території. У сучасній міжнародно-правовій практиці спори, пов'язані з ефективною окупацією, досить рідкі. У зв'язку зі спором про суверенітет над Фолклендськими (Мальвінськими) островами між Аргентиною і Великою Британією остання обґрунтовує свої права ефективною окупацією.

Давність володіння у практиці й теорії міжнародного права не є загальноновизнаною підставою для зміни державної території. Я. Броунлі пише, що «можна взяти під сумнів той факт, що доктрині давності, як такої, відводиться якась роль у міжнародному праві». Претензії, пов'язані з давниною володіння, зазвичай ґрунтовані на тривалому та мирному публічно-правовому контролі над територією, що можна розцінювати як здійснення суверенітету de facto при відсутності зустрічних домагань із боку інших держав. Загальноновизнано, що, якщо дії, що породили давнину володіння, протиправні, права на територію не виникають.

Поняття давнини володіння дуже близьке до ефективної окупації. Але при давнині володіння не може виникати спору щодо юридичної приналежності території, як це відбувається при обґрунтуванні ефективної окупації.

Територія, на якій певна держава здійснює суверенітет та претендує на її придбання за давниною володіння, юридичне *належить* іншій державі. Сучасна практика майже не має справи з апеляцією до давнини володіння, що не виключає можливості використання цієї підстави для вирішення територіального спору.

§ 5. Міжнародно-правовий режим Арктики

Арктика — це північна полярна область Землі, що включає окраїни материків Євразії та Північної Америки, майже весь Північний Льодовитий океан з островами (крім прибережних островів Норвегії), а також прилеглі частини Атлантичного та Тихого океанів. Дотепер у географічній та юридичній науці немає загальновизнаного визначення цього поняття. Дискусійним залишається питання про південну межу Арктики, хоча багато вчених схильні вважати, що нею є північне полярне коло. Інші ж науковці дотримуються думки, що південна межа Арктики співпадає з південною межею зони тундри.

Арктичний регіон із сушею й водними просторами за своїми кліматичними, і в першу чергу, льодовими умовами значно відрізняється від інших частин Світового океану. Крижаний покрив, перекидає акваторію арктичних морів більше трьохсот днів у році й робить ці води недоступними для звичайного плавання.

На сьогоднішній день всі відомі (відкриті) сухопутні утворення в Арктиці підпорядковані суверенітету тій чи іншій з держав, що межують із Північним Льодовитим океаном — Росії, Данії (Гренландія), Канаді, Норвегії (Шпіцберген) і США. До країн, що мають історичні інтереси в даному регіоні, та які межують із ним, відносять Фінляндію, Швецію та Ісландію. Причому Фінляндія з передачею Радянському Союзу району Печенги (Петсамо) втратила вихід до Північного Льодовитого океану. Ісландія визначає всю територію країни як таку, що входить до арктичної зони, але претензій на власний арктичний сектор не пред'являє.

Правовий статус Арктики формувався протягом тривалого часу, процес його розвитку триває й понині. У цей час правовий режим Арктики базується на нормах міжнародного права й національного законодавства арктичних держав (Данії, Ісландії, Канади, Норвегії, Росії, США, Фінляндії, Швеції). В Арктиці діють ряд універсальних конвенцій (Конвенція ООН з морського права 1982 р., Чиказька конвенція про цивільну авіацію 1944 р., Договір про заборону випробувань ядерної зброї в трьох середовищах 1963 р. і ін.); одна регіональна конвенція — Угода про збереження білих ведмедів 1973 р. Однак, на відміну від Антарктики, не існує міжнародно-правового акту, що визначає статус арктичного регіону в цілому.

Початок ефективного освоєння північних просторів на межі XIX—XX століть привів до виникнення територіальних спорів про приналежність арктичних островів (архіпелаг Шпіцберген), а пізніше — до спроб деяких приарктичних держав проголосити суверенітет над значними просторами Арктики шляхом створення так званих полярних секторів. Канада в 1921 році офіційно нотифікувала Данію про те, що всі землі й острови до Півночі від

канадської континентальної частини підпадають під суверенітет Канади. Королівський указ від 1926 року в додаток до Акта про північно-західні території Канади встановив правило, відповідно до якого іноземні громадяни, які бажають відвідати сухопутні райони, що прилягають до узбережжя Канади в Арктиці, повинні спочатку отримати на це дозвіл канадської влади.

Канада й Росія, що володіють найбільш великими арктичними територіями, дотримуються **секторальної системи** захисту своїх інтересів у цьому регіоні. Її ініціатором виступив в 1907 р. канадський сенатор П. Пуар'є. 1 червня 1925 р. Канада вперше закріпила цю ініціативу на законодавчому рівні шляхом прийняття доповнення до Закону про північно-західні території. Після цього Канада прийняла ряд законодавчих актів у відношенні своїх арктичних територій, які базувалися на секторальній концепції. Відповідно до положень канадського законодавства суверенітет Канади поширюється на землі й острови, розташовані в межах сектори, вершиною якого є Північний полюс, а сторонами — меридіани 60° і 141° з.д. У законодавстві нічого не говориться про претензії Канади на морські простори в межах сектора. Однак деякі канадські політики і юристи стали тлумачити зазначені положення законодавства значно ширше, тобто поширювати їх на морську територію, що зустріло протидію США та інших держав. Для захисту своїх інтересів Канада 17 липня 1970 р. прийняла закон про запобігання забруднення арктичних вод. Чинність закону поширюється на морські води шириною 100 миль у межах канадського сектора. Прийняття закону не зменшило тертя між Канадою й США відносно статусу канадських арктичних вод, які зберігаються й понині.

Правовий режим Північного Льодовитого океану та прибережних морів

Проблема Північного Льодовитого океану виводиться з різниці підходів до визначення цієї ділянки земної кулі.

З однієї сторони він може розглядатися як відкрите море з усіма міжнародно-правовими наслідками, що випливають із цього розуміння.

З іншої сторони, Північний Льодовитий океан у своїй значній частині являє собою крижану (льодову) поверхню, а тому може розглядатися як особливий різновид державної території прилеглих країн, які розділили океан на полярні сектори, а всі землі та острови, а також льодові поверхні, що знаходяться в межах полярного сектора тієї чи іншої країни, входять до складу державної території.

Морські простори становлять переважну частину арктичного регіону, і їх правовий режим у цілому визначається принципами й нормами міжнародного права, що відносяться до Світового океану й закріпленими Женевських конвенціях по морському праві 1958 р. і Конвенції 1982 р.

Конвенція 1982 р., ст. 234, надає приарктичним державам право приймати закони й правила в покритих льодом протягом більшої частини року районах 200-мильної виключної економічної зони, спрямовані на захист морського середовища.

Відповідно до Конвенції прибережні держави мають право приймати і забезпечувати дотримання недискримінаційних законів і правил із запобігання, скорочення і збереження під контролем забруднення морського серед-

овища із суден у покритих льодами районах у межах виключної економічної зони. У районі Арктики встановлене вільне судноплавство, крім того, можливі стоянки військових підводних кораблів, що мають ядерну зброю.

Важлива роль у життєдіяльності СРСР, а тепер Росії належить Північному морському шляху (СМП), що довгий час уважався національною водною магістраллю, закритою для міжнародного судноплавства. Це було пов'язано із проблемами холодної війни. Її закінчення сприяло відкриттю в 1991 р. СМП для міжнародного судноплавства. Проте Північний морський шлях передусім залишається головною національною комунікацією Росії.

Арктична Рада

Арктична рада — міжнародна регіональна організація, покликана сприяти співробітництву в галузі охорони навколишнього середовища й забезпечення сталого розвитку приполярних районів.

В 1989 році з ініціативи Фінляндії вісім приарктичних країн — СРСР (пізніше його місце перейшло до Росії), США, Канада, Данія, Норвегія, Швеція, Фінляндія й Ісландія — почали об'єднувати зусилля для захисту унікальної природи північної полярної зони.

16 вересня 1993 р. Міністри Арктичних країн підписали Нуукську Декларацію про навколишнє середовище та розвиток в Арктиці (Гренландія, Данія). У ході реалізації цієї програми виникли передумови для більш тісного співробітництва, яке завершилося створенням Арктичної ради. Декларація про створення Арктичної ради була підписано 19 вересня 1996 р. в Оттаві (Канада) представниками восьми арктичних держав: Данії, Ісландії, Канади, Норвегії, Росії, США, Фінляндії й Швеції.

Завдання Арктичної Ради: здійснення співробітництва, координації й взаємодії арктичних держав при активній участі корінних народів Півночі й інших жителів Арктики з загальноарктичних питань; контроль і координація по виконанню екологічних програм; розробка, координація і контроль за виконанням програм стійкого розвитку; поширення інформації, заохочення інтересу й освітніх ініціатив з питань, зв'язаних з Арктикою.

У Декларації відзначається, що Арктична Рада не буде займатися проблемами військової безпеки й демілітаризації Арктики, незважаючи на те що спочатку ця область планувалася як одна із пріоритетних у його діяльності. Пояснюється це тим, що Арктика є одним із самих мілітаризованих і ядерних регіонів Землі. Корінні народи Півночі, неурядові організації, наукові центри, громадськість північних країн наполягають на прийнятті термінових і ефективних заходів по обмеженню озброєнь в Арктиці з перспективою повної демілітаризації й нейтралізації регіону. На жаль, арктичні держави не включили в перелік цілей Арктичної Ради цей важливий напрямок співробітництва.

Новою позитивною особливістю структури Арктичної Ради є включення в неї в статусі постійних учасників представників неурядових організацій корінних народів Півночі.

Неарктичні держави можуть брати участь у роботі Арктичної Ради як спостерігачів. Україна як велика морська й наукова держава має власні ін-

тереси в Арктиці, тому повинна брати активну участь у діяльності Арктичної Ради й у справі створення нового правового режиму для цього регіону, який би враховував і неї законні інтереси.

§ 6. Міжнародно-правовий режим Антарктики

Антарктика — анти—Арктика, **полярна область** на протилежній від Арктики південній частині земної кулі. Вона **розташована навколо Південного полюсу та охоплює материк Антарктида з прилеглими шельфовими льодовиками та островами Атлантичного, Індійського та Тихого океанів** (так звано-го Південного, або Антарктичного океану³) Антарктика володіє специфічним комплексом природних умов, які відрізняють її від інших фізико-географічних районів Землі. В наукових колах висловлювалися різноманітні точки зору відносно того, що брати за географічну межу Антарктики. Більшість вчених вважають, що північною межею Антарктики є лінія антарктичної конвергенції — смуга злиття холодних антарктичних вод з водами помірних широт.

Серцем Антарктики є материк Антарктида. Його площа складає 13975 км². Антарктида — це найвищий материк на планеті. Середня її висота більше 2000 м. В центральній частині крижаний покрив піднімається до 4000 м. Разом з тим і розміри, і висота південного материка були б значно менші, якби на ньому не було криги.

Антарктида є найхолоднішим із усіх материків. На станції Восток 21 липня 1983 р. було зареєстровано абсолютний мінімум температури для всієї планети, який склав $-89,2^{\circ}\text{C}$.

Територіальні претензії (зазіхання) в Антарктиці

Початок висування односторонніх територіальних зазіхань (посягань) на антарктичні території поклала Англія, королівським указом Едуарда VII від 21 липня 1908р. Вона ж першою спробувала реалізувати свої домагання в Антарктиці шляхом секторального поділу, під яким розуміється розповсюдження державою суверенітету на всі землі у межах оголошеного сектору, вершиною якого є полюс, бічними гранями — визначені меридіани, а основою — конкретна широта або, як в Арктиці, узбережжя держави. 28 березня 1917р. королівським указом Георга V Англія ще більше розширила межі власних домагань в Антарктиці.

В поданому в 1984 р. у відповідь на запит Генерального секретаря ООН документі, що викладає позицію Англії з питань Антарктики, стверджується, що Сполучене Королівство було першою державою, яка розпочала досліджувати Антарктику, організувавши в 1772-1775 роках експедицію капітана Кука, поділила з Росією пальму першості в справі відкриття Антарктичного континенту, першою заявила про володіння антарктичними землями, пер-

³ У 2000 р. Міжнародна гідрографічна організація (МГО) виділила Південний океан зі складу Атлантичного, Індійського та Тихого. Межі між трьома океанами вельми умовні, в той же час води, прилеглі до Антарктиди, мають свою специфіку. МГО прийняла межею Південного океану зону Договору про Антарктику (район на південь від 60 паралелі південної широти).

шою вирішила врегулювати діяльність в Антарктиці, заявивши суверенні права на територію.

Правові підстави територіальних посягань (зазіхань) в Антарктиці Англії, Нової Зеландії, Австралії, Франції, Норвегії, Аргентини та Чилі неоднакові. Ці країни використовують посилення на право першовідкривача, окупацію, правонаступництво, принцип *uti possidetis*, офіційні акти про набуття прав володіння, виконання адміністративних актів, здійснення юрисдикції, секторальний підхід, географічну близькість, геологічну схожість тощо.

Для європейських держав, а також в певною мірою Австралії та Новій Зеландії характерні посилання на право першовідкривача тих або інших антарктичних районів, проведення протягом тривалого часу серйозних наукових досліджень і як наслідок — на часткову окупацію.

Франція та Норвегія обґрунтовують свої права на антарктичні землі відкриттям та дослідженням об'єктів цих домагань відповідно французькими та норвезькими громадянами; Австралія — відкриттями в XIX ст. англійських, а в XX ст. — австралійських мореплавців. Нова Зеландія також посиляється на англійські експедиції. Окрім того австралійці та новозеландці в якості підстав своїх домагань висувають докази про економічну, стратегічну та екологічну значимість для їхніх країн відповідних антарктичних територій через те, що вони знаходяться порівняно близько до Австралії та Нової Зеландії.

Південноамериканські країни — Аргентина та Чилі — більше посиляються на географічну близькість та геологічну подібність. Антарктиди з їх континентом, ефективну окупацію територій, їх економічну та стратегічну важливість для обох країн.

Доктрина міжнародного права про правовий статус Антарктики

В науці міжнародного права не існує єдності поглядів відносно правового положення Антарктики.

1. Англійські юристи Лоуренс та Хігінс висловлювали точку зору, що антарктичні землі необхідно розглядати в якості ***res nullius (terra nullius)*** — **нічийної речі (землі)**, яка нікому не належить, тобто не перебуває під суверенітетом якої-небудь держави і тому відкрита для експлуатації кожним. Концепція *res nullius* стосовно Антарктики може розумітися подвійно:

а) з однієї сторони, землі, які розглядаються як *res nullius*, можуть стати об'єктом проголошення над ними суверенітету шляхом їх окупації;

б) з іншого боку, якщо жодна держава не змогла набути на ці землі права, то вони подібно мінеральним ресурсам глибоководних районів морського дна будуть відкриті для вільної експлуатації.

2. На противагу концепції *res nullius* висуваються ствердження про те що, Антарктику слід розглядати як ***res communis*** — спільну власність для всіх держав і тому не підлягає привласненню.

Деякі юристи, які є прихильниками концепції загальної спадщини людства, витлумачують це положення як рівнозначне визнання Антарктики спільною власністю усього людства. Відповідно мається на увазі, що використання Антарктики та її ресурсів повинне здійснюватися лише з санкції усього людства. Інша група юристів, вважають що *res communis* стосовно Антарктики означає лише спільне користування всіма державами, а не спільну власність.

Обидва поняття мають спільну рису. Вони виключають привласнення району однією або кількома державами. *Res communis* має на увазі вільний доступ всіх держав до району та його ресурсів.

3. Розглядаючи Антарктику як район, що не знаходиться під юрисдикцією якої-небудь держави, низка правників дотримуються точки зору, що через її значимість для всього людства з точки зору екології, важливості її мінеральних та живих ресурсів, необхідності забезпечення міжнародного миру та безпеки цей район необхідно розглядати як **загальну спадщину людства**. Концепція загальної спадщини людства передбачає, що доступ до ресурсів має бути предметом міжнародного регулювання шляхом створення універсальної міжнародної організації із участю всіх держав. На дану організацію покладають контроль та регулювання використання ресурсів.

4. Існує й ще одна теорія, яка достатньо своєрідно вирішує проблему територіальних посягань в Антарктиці та використання її мінеральних ресурсів. Мова йде про оголошення Антарктики Всесвітнім парком (заповідником). Прихильники цієї ідеї плекають надії, що виключивши назавжди перспективу розробки антарктичних ресурсів, вони ліквідують джерело спору навколо територіальних посягань.

Договір про Антарктику

Договір про Антарктику було підписано 1 грудня 1959 р. у Вашингтоні дванадцятьма державами, вчені яких активно проводили дослідження на території Антарктики та навколо неї протягом Міжнародного геофізичного року 1957-58 рр. Договір набув чинності в 1961 р., і з тих пір до нього приєдналося багато інших держав. На сьогодні сторонами Договору є 47 країн. 17 вересня 1992 р. Верховна Рада України прийняла Постанову «Про приєднання України до Договору про Антарктику 1959 року». Договір набув чинності для України з 28 жовтня 1992 р.

До важливих положень Договору можна віднести наступне:

1. Відповідно до положень ст. I договору «Антарктика використовується тільки в мирних цілях. Забороняються, зокрема, будь-які заходи військового характеру, такі, як створення військових баз і укріплень, проведення військових маневрів, а також випробування будь-яких видів зброї».

Таким чином, Антарктика перетворена в район нашої планети, де діють режими немілітаризації та нейтралізації. Вперше за всю історію цілий континент та прилеглі до нього території були оголошені зоною миру міжнародного співробітництва.

2. Свобода наукових досліджень в Антарктиці і співробітництво з цією метою, а також обмін даними й результатами наукових спостережень в Антарктиці й забезпечується вільний доступ до них (ст. II—III).

3. Оголошення Антарктики без'ядерною зоною. В ст. V Договору зазначено, що «будь-які ядерні вибухи в Антарктиці і видалення в цьому районі радіоактивних матеріалів забороняються». Була створена перша в світі ефективно функціонуюча без'ядерна зона, територія сім країн від ядерної зброї.

Серед держав, що підписали Договір, було сім країн — Аргентина, Австралія, Чилі, Франція, Нова Зеландія, Норвегія й Велика Британія — у яких були територіальні претензії, причому в деяких випадках на ті самі території.

США та Росія, зберігають за собою «основи для претензії». Усі позиції однозначно захищаються в ст. IV, що зберігає статус кво:

«Ніякі дії або діяльність, що мають місце, поки цей Договір залишається чинним, не створюють основи для заяви, підтримання або заперечення будь-якої претензії на територіальний суверенітет в Антарктиці і не створюють ніяких прав суверенітету в Антарктиці. Ніяка нова претензія або розширення існуючої претензії на територіальний суверенітет в Антарктиці не заявляється, поки цей Договір залишається чинним».

З метою сприяння виконанню завдань Договору й забезпечення дотримання його положень, «усі райони Антарктики, включаючи всі станції, установки й устаткування в цих районах ... завжди відкриті для інспекції будь-якими спостерігачами...» (ст. VII)

Система Договору про Антарктику

Договір про Антарктику є основою низки суміжних угод, які разом із заходами, вжитими в рамках Договору про Антарктику і суміжних угод, нерідко називаються Системою Договору про Антарктику.

До інших угод, що становлять цю систему, належать:

1. Протоколу про охорону навколишнього середовища до Договору про Антарктику (Мадрид, 1991)

2. Конвенція про збереження тюленів Антарктики (КОАТ, Лондон, 1972)

3. Конвенція про збереження морських живих ресурсів Антарктики (АНТКОМ, Канберра, 1980)

Незважаючи на те, що КОАТ і АНТКОМ є самостійними угодами, вони містять положення, що накладають на сторони цих угод зобов'язання, викладені в основних частинах Договору про Антарктику, таких, як ст. IV, що стосується правового статусу територіальних претензій. Протокол про охорону навколишнього середовища відкритий для приєднання тільки для сторін Договору про Антарктику

Протокол про охорону навколишнього середовища до Договору про Антарктику

Протокол про охорону навколишнього середовища до Договору про Антарктику було підписано в Мадриді 4 жовтня 1991 р. і набув чинності в 1998 р. Він визначає Антарктику як «природний заповідник, призначений для миру й науки», і встановлює основні принципи, застосовні до діяльності людини в Антарктиці, а в ст. 7 забороняє будь-яку діяльність, пов'язану з мінеральними ресурсами Антарктики, за винятком наукових досліджень. До 2048 р. Протокол може бути змінений тільки при одностайній ухвалі всіх Консультативних Сторін Договору про Антарктику. Крім того, заборона на діяльність, пов'язану з мінеральними ресурсами, не може бути знята доти, поки не набуде чинності юридично обов'язковий режим, що регулює освоєння мінеральних ресурсів Антарктики (ст. 25.5).

В 1998 р., у рік набрання чинності Протоколом про охорону навколишнього середовища до Договору про Антарктику, був створений Комітет з охорони навколишнього середовища (КООС). Засідання КООС звичайно проводяться одночасно із КСДА для розв'язку питань, пов'язаних з охоро-

ною й раціональним використанням навколишнього середовища, і надання рекомендацій КНДА.

22 лютого 2001 р. Верховна Рада України ухвалила Закон «Про приєднання України до Протоколу про охорону навколишнього середовища до Договору про Антарктику», а 24 червня 2001 р. Протокол набрав чинності щодо України.

Суміжні угоди

1. Конвенція про збереження тюленів Антарктики (КОАТ)

На початку 19-го ст. промисел тюленів був одним з основних видів господарської діяльності, і до 1820-м рокам чисельність популяцій антарктичних тюленів істотно скоротилася. Перший природоохоронний режим, що розповсюджувався на всю територію Антарктики, був створений Погодженнями заходами щодо збереження антарктичної фауни й флори, прийнятими на КНДА в 1964р. Згодом Консультативні сторони розробили Конвенцію про збереження тюленів Антарктики (КОАТ), яка була підписана в Лондоні в 1972 р. і набула чинності в 1978 р.

Україна не є учасником Конвенції про збереження тюленів Антарктики (КОАТ).

2. Конвенція про збереження морських живих ресурсів Антарктики (АНТКОМ)

Конвенція про збереження морських живих ресурсів Антарктики (АНТКОМ) була підписана в Канберрі 20 травня 1980 р. і набула чинності в 1982 р. Вона передбачає збереження й раціональне використання крило, плавникових риб і інших морських живих ресурсів у районі застосування Конвенції. Район застосування Конвенції не повністю збігається з районом дії Договору про Антарктику; Договір поширюється на територію південніше 60-ї паралелі південної широти, а в район застосування Конвенції входить також район, що перебуває між цією паралеллю та лінією антарктичної конвергенції. Важливою особливістю АНТКОМ є її екосистемний підхід до збереження, що вимагає обліку впливів на екосистему в процесі регулювання промислу морських ресурсів.

4 лютого 1994 р. Верховна Рада України прийняла Постанову «Про участь України у Конвенції про збереження морських живих ресурсів Антарктики 1980 року»

Наради

Щороку дванадцять сторін, що спочатку підписали Договір, і ті сторони, які проявляють свою зацікавленість в Антарктиці «проведенням там істотної науково-дослідної діяльності» — Консультативними сторонами — зустрічаються «з метою обміну інформацією, взаємних консультацій з питань Антарктики, що становлять спільний інтерес, а також розробки, розгляду й рекомендації своїм урядам заходів, що сприяють здійсненню принципів і цілей даного Договору»(ст. IX). Це Консультативна нарада за договором про Антарктику (КНДА).

Крім чергових Консультативних нарад і засідань КООС, Консультативні сторони також скликають Спеціальні консультативні наради за договором про Антарктику й Наради експертів для розгляду конкретних проблем.

Консультативна нарада за договором про Антарктику (КНДА)

З 1961 по 1994 р.р. КНДА, як правило, скликалися раз у два роки, однак з 1994 р. Народи проводяться щорічно. КНДА проводять Консультативні сторони за абеткою назв країн англійською мовою. З 2 по 13 червня 2008р. в м. Києві проходила XXXI Консультативна нарада за договором про Антарктику.

На нараді присутні представники:

1. Консультативних сторін.
 2. Спостерігачів — у цей час це Науковий комітет з антарктичних досліджень (SCAR), Комісія зі збереження морських живих ресурсів Антарктики (АНТКОМ) і Рада керуючих національних антарктичних програм (COMNAP)
 3. Запрошених Експертів, таких, як Коаліція по Антарктиці й Південно-му океану та Міжнародна асоціація антарктичних туристичних операторів.
- 4 червня 2004 р. Українська держава отримала статус консультативної сторони.

Заходи, Рішення та Резолюції, які ухвалюються на КНДА методом консенсусу, запроваджують у життя принципи Договору про Антарктику та Протоколу про охорону навколишнього середовища й містять правила й керівництва для керування районом Договору про Антарктику й роботи КНДА.

Тільки Консультативні сторони беруть участь у прийнятті розв'язків. Однак інші учасники наради, можуть брати участь у дискусіях.

Секретаріат Договору про Антарктику

Договір про Антарктику не мав ніякого постійного органа аж до 1 вересня 2004 р., коли був створений Секретаріат Договору про Антарктику, що базується в Буенос-Айресі (Аргентина).

Під керівництвом КНДА Секретаріат виконує наступні завдання:

- Сприяння в проведенні щорічних Консультативних нарад за договором про Антарктику (КНДА) і засідань Комітету з охорони навколишнього середовища (КООС)
- Сприяння в здійсненні обміну інформацією між сторонами відповідно до вимог Договору й Протоколу
- Збір, зберігання й поширення документів КНДА
- Надання й поширення інформації про систему Договору про Антарктику й діяльності в Антарктиці.

Україна та Антарктика

У 1992 р. Росія оголосила себе правонаступницею антарктичних станцій колишнього Радянського Союзу і відмовила Україні в передачі однієї із них. Упродовж лютого-серпня 1992 р. направлено ряд ініціативних листів вчених і спеціалістів, звернень установ і організацій до державних органів щодо необхідності відновлення і продовження Україною діяльності в Антарктиці. З липня 1992 р. Президент України Л. Кучма видав указ про участь України в дослідженнях Антарктики. У вересні 1992 р. Парламент України схвалив документи про приєднання України до Антарктичного договору, а 26 жовтня 1993 р. утворено Центр антарктичних досліджень (згодом — Український антарктичний центр).

У листопаді 1993 р. Велика Британія розповсюдила серед посольств пропозицію про передачу своєї станції Фарадей, на острові Галіндез Аргентинського архіпелагу, одній із «неантарктичних» держав. У серпні 1994 р. БАС утверджується в намірі передати Фарадей Україні.

20 липня 1995 р. — в Лондоні було підписано міжурядову угоду і Меморандум про передачу антарктичної станції Фарадей Україні. 6 лютого 1996 р. відбулася передача станції і Україна стала антарктичною державою. На станції Фарадей спущено британський прапор і піднято український — на станції Академік Вернадський.

Станцію названо на честь видатного українського вченого — академіка Володимира Івановича Вернадського (1863-1945), який у 1918 р. став першим президентом Академії наук України. На станції ведуться дослідження, обумовлені Меморандумом про передачу станції Фарадей Україні. В одно час вони є складовими частинами Державної програми досліджень України в Антарктиці, яка тепер розроблена на період до 2010 р.

§ 7. Міжнародно-правовий режим рік і озер

Якщо ріка протікає по території двох чи більше держав, для її використання може бути встановлений міжнародно-правовий режим. Спочатку це стосувалося свободи річкового судноплавства. Міжнародно-правове закріплення такої свободи відомо з часів договорів Римської імперії. На межі XVII—XVIII століть, з укладенням Рейсвікського (1697) й Утрехтського (1713) договорів, принцип свободи річкового судноплавства починає затверджуватися у відносинах між європейськими державами, а в найбільш повному вигляді він знайшов закріплення в Заключному акті Віденського конгресу 1815 р. В Америці прогрес у цій області протікав значно повільніше та відбувався з другої половини XIX ст., в Африці й Азії — з початку XX ст.

З другої половини XIX ст. ріки, а в деяких випадках і озера, опиняються в центрі уваги держав не тільки як судноплавні шляхи. Необхідність міжнародного співробітництва виникає із приводу більш широкої гідротехнічної експлуатації рік, використання їх як питних джерел і для промислового рибальства. Лише у процесі міжнародного співробітництва може бути вирішена проблема транскордонного забруднення рік.

Відповідно до сучасного міжнародного права до рік і озер, що мають міжнародно-правовий режим, відносять: **міжнародні ріки, прикордонні ріки та прикордонні озера.**

Міжнародні — це ріки, що протікають по території двох і більше держав і є судноплавними (Дунай, Рейн, Конго, система рік Амазонки, Ла-Плати й ін.). На міжнародних ріках на підставі договірних чи звичайних норм міжнародного права встановлюється, як правило, свобода судноплавства для торгових суден прибережних держав. Однак серед міжнародних рік зустрічаються відкриті ріки, на яких відповідно до угоди прибережних держав установлена свобода судноплавства для всіх держав світу (Дунай, Рейн, Шельда, Мозель, Конго, Амазонка й ін.) Плавання по міжнародних ріках військових судів прибережних держав заборонено.

Прикордонні — ріки, що розділяють території двох і більше держав (Амур, Буг, Тиса й ін.). Правовий режим прикордонних рік установлюється зазвичай або договором про кордон, або внутрішнім законодавством прибережних держав, що мають спільний кордон. На таких ріках нерідко застосовуються обмеження свободи судноплавства.

Прикордонними називають озера, через які проходить державний кордон двох чи декількох держав. Такі озера можуть бути безстічними, тобто не з'єднаними з океаном (Каспійське море) і з'єднаними з океаном (Великі Озера Північної Америки). На підставі спеціальних договорів на прикордонних озерах зазвичай установлюється свобода торгового судноплавства прибережних держав. До розпаду СРСР міжнародно-правовий режим Каспійського моря визначався на підставі низки договорів. Найважливішим з них був Договір між РРФСР і Персією 1921 р. Після розпаду СРСР між прикаспійськими державами виникли серйозні труднощі у визначенні міжнародно-правового режиму Каспію. Одні держави пропонують секторальний розподіл озера, інші — розподіл за аналогією з міжнародним морським правом. Питання залишається до кінця не врегульованим.

Після розпаду СРСР із проблемою закріплення міжнародно-правового режиму міжнародних і прикордонних рік зіткнулася Україна. Дотепер міжнародним правом урегульований режим лише однієї міжнародної ріки, що протікає по території України, — Дунаю. Міжнародно-правовий режим більшості інших рік (таких як Дніпро, Прип'ять, Оскол, Воронеж, Псел і ін.) поки не визначений.

Міжнародно-правовий режим Дунаю

Виходячи з того, що Україна є придунайською державою, особливий інтерес становить розгляд міжнародно-правового режиму однієї з найбільших міжнародних рік Європи — Дунаю.

Слід зазначити, що міжнародне регулювання судноплавства на Дунаї має свою історію. Вперше свобода судноплавства по Дунаю була проголошена Паризьким мирним договором 1856 року, який визначив, що вона не повинна піддаватися іншим обмеженням, крім установлюваних поліцейськими і карантинними правилами, та іншим зборам, крім точно передбачених у додатках до договору. З метою регулювання судноплавства по Дунаю був заснований спеціальний орган — Європейська дунайська комісія, у яку ввійшли представники Австрії, Великої Британії, Пруссії, Росії, Сардинії, Туреччини і Франції. Як свідчить сам склад комісії, у той час основну роль у визначенні правового режиму ріки і порядку судноплавства по ній грали не-придунайські держави.

Надалі неприбережними державами починалися спроби підсилити свій вплив на регулювання судноплавства по Дунаю. Відповідно до положень мирних договорів 1919 і 1920 років із Німеччиною, Австрією, Болгарією й Угорщиною і на підставі розробленої для їх розвитку Конвенції про режим Дунаю 1921 року керування Дунаєм у його нижній течії (між Чорним морем і Браїловом) здійснювалося Європейською дунайською комісією в складі представників Великої Британії, Італії, Румунії і Франції, а керування судноплавством по Дунаю від Браїлова до Ульма доручалося Міжнародній ду-

найській комісії, до складу якої входили представники Австрії, Баварії, Болгарії, Великої Британії, Угорщини, Вюртемберга, Італії, Румунії, Франції та Югославії.

Суттєвий вплив на сучасну міжнародну регламентацію судноплавства по Дунаю зробили правові наслідки Другої світової війни. Мирні договори з придунайськими державами — колишніми сателітами Німеччини — Болгарією, Угорщиною і Румунією, містили в собі положення про те, що «навігація по річці Дунай повинна бути вільною і відкритою для громадян, торгових суден і товарів усіх держав на основі рівності у відношенні торгових і навігаційних зборів і умов торгового судноплавства». На цій основі в 1948 році в Белграді була підписана Болгарією, Угорщиною, Румунією, СРСР, УРСР, Чехословаччиною і Югославією Конвенція про режим судноплавства по Дунаю. У 1960 році до неї приєдналася Австрія. В даний час учасниками Конвенції є всі придунайські держави, крім ФРН.

Конвенція 1948 року регулює судноплавство по Дунаю від міста Ульма (ФРН, у місці впадання в Дунай ріки Іллер) до Чорного моря через Сулінське гирло з виходом до моря через Сулінський канал (Румунія). Стаття 1 даної Конвенції встановила, що Дунай відкритий для вільного торгового судноплавства всіх країн світу на основі рівності у відношенні торгових і навігаційних зборів і умов судноплавства. Свобода судноплавства не поширюється на військові кораблі.

Плавання по Дунаю військових кораблів придунайських країн за межами країни, прапор якої несе корабель, може здійснюватися тільки за домовленістю між заінтересованими придунайськими державами (стаття 30). Судноплавство по річці військових кораблів не-придунайських держав заборонено.

Конвенція зобов'язує придунайські держави утримувати свої ділянки Дунаю в судноплавному стані та не створювати перешкод для його здійснення іншими державами (стаття 3).

Для дотримання умов плавання по Дунаю, відповідно до Конвенції 1948 року, була створена Дунайська комісія, до складу якої входять представники держав-учасниць. У якості спостерігачів на сесіях Дунайської комісії присутні представники ФРН (має з 1957 року статус спостерігача), Європейської економічної комісії ООН, Одерської комісії. В даний час Дунайська комісія розташовується в Будапешті (Угорщина).

У компетенцію Дунайської комісії, що є юридичною особою з усіма повноваженнями, котрі випливають із цього, входить контроль за дотриманням постанов Конвенції і різні питання забезпечення судноплавства по Дунаю (упорядкування планів і кошторисів витрат основних робіт із судноплавства, а також надання рекомендацій і консультацій придунайським державам щодо цих робіт). Комісія встановлює єдину систему навігаційної колійної обстановки на судноплавній частині Дунаю (видання довідників, лоцій, навігаційних карт і атласів для потреб судноплавства і т.д.), проводить уніфікацію правил річкового нагляду, координацію гідрометеорологічної служби. Рішення з конкретного питання комісія приймає більшістю голосів при обов'язковій згоді держави, котрої це рішення безпосередньо стосується.

На основі положень Конвенції 1948 року була заснована спеціальна річкова адміністрація, що здійснює регулювання судноплавства і проведення

гідротехнічних робіт у низов'ях Дунаю. Створені і діють інші спеціальні органи. У 1985 році була прийнята Декларація про співробітництво придунайських держав із питань водного господарства ріки Дунай, особливо охорони його вод від забруднення. Декларація має на меті забезпечення раціонального використання вод Дунаю і захист ріки від забруднення.

Слід зазначити, що в зв'язку з розпадом СРСР, СФРЮ і ЧССР все більше актуалізується питання про перегляд Конвенції 1948 року і можливі зміни членства в Дунайській комісії.

§ 8. Територіальні спори і претензії

Питання території в міжнародних відносинах традиційно, були предметом суперечностей між державами.

Передусім необхідно розкрити питання про кваліфікацію суперечностей між державами відповідно до міжнародного права. Всі суперечності міжнародне право поділяє на: міжнародну ситуацію, міжнародний спір та міжнародний конфлікт. Названі категорії відповідають певним стадіям взаємовідносин між сторонами залежно від їхнього розуміння обсягу порушених прав та інтересів, позиції щодо предмета суперечностей ата інтенсивності недружньої поведінки.

Початковою стадією виступає міжнародна ситуація. Правова природа цього явища свідчить, що між сторонами існує винятково непорозуміння з того чи іншого об'єкта міжнародного права: поведінка однієї із сторін відхиляється від усталених стандартів, є нетрадиційною, не характерною і протилежна сторона допускає, що може статися порушення чи будь-яке інше посягання на її інтереси. Істотною умовою міжнародної ситуації є те, що жодна із сторін не переконана в наявності факту посягання на її права та інтереси. Як наслідок, сторона, на права та інтереси якої може бути здійснене посягання, намагається з'ясувати всі обставини ситуації та вжити заходів для забезпечення захисту суверенних прав та інтересів.

Міжнародний спір, на відміну від міжнародної ситуації, має іншу правову природу. Процесуально міжнародний спір є наступною стадією міжнародних суперечностей: сторони вже переконані у наявності факту посягання на суверенні права та інтереси. Якщо, в міжнародній ситуації сторони намагаються лише встановити факт посягання, то у випадку виникнення міжнародного спору — захистити порушені права. Саме це робить міжнародний спір (у тому числі територіальний) суттєвішим для міжнародних відносин, оскільки бажання виправити ситуацію з боку потерпілої держави може суттєво вплинути на мир і міжнародну безпеку. Міжнародне право допускає лише мирне врегулювання міжнародних спорів.

На особливу увагу заслуговує питання встановлення меж міжнародного спору і міжнародного конфлікту. Це передусім зумовлено тим, що в науці міжнародного права немає єдиних підходів до кваліфікації міжнародного конфлікту. Дослідники схилиються до класифікації двох категорій: міжнародний конфлікт як складова врегулювання міжнародних спорів пов'язана із недружніми актами обмежувального або примусового характеру, з одного боку і міжнародний конфлікт із застосуванням або погрозою силою — з іншого.

Територіальні спори є достатньо важливою проблемою. Вони зачіпають життєво важливий елемент держави, її територію, можливо саме тому територіальні спори досить часто переростають у небезпечні військові конфлікти. У таких конфліктах кожна із сторін посиляється на свої права у сфері самооборони, недоторканності території тощо. Звичайно, в однієї зі сторін ці права удавані по відношенню до певної території. Встановлення цього останнього факту має суттєве значення для визначення правомірності дій тієї чи іншої сторони. А для цього, в свою чергу, провідне значення має правильна оцінка територіального спору, що допомагає третій стороні (державам, міжнародним організаціям) визначити правильне відношення до сторін, між якими виник спір територіального характеру.

Територіальний спір — це спір між державами з приводу юридичної приналежності певної території.

Суб'єктами територіального спору можуть бути тільки держави. Спір між індивідом та державою не ставить питання про державну приналежність території і через це не є територіальним спором. Також не є територіальним спором боротьба нації за здійснення права на самовизначення та створення незалежної держави на певній території. (Хоча деякі вчені дотримуються іншої точки зору, зокрема Буткевич.) Оскільки міжнародні організації не мають власної території, вони також не можуть бути суб'єктами територіального спору.

Зовсім інша справа з односторонніми **територіальними претензіями**. Держава, яка висуває претензію на певну частину території іншої держави, не оспорує суверенітет даної держави над певною територією. Тобто не піддає сумніву юридичну приналежність певної території даній державі, проте вважає, за якими — не будь підставами, справедливими чи несправедливими, що ця територія має належати їй.

Оскільки кожна сторона в територіальному спорі стверджує, що володіє суверенітетом над певною територією, то кожна сторона повинна його здійснювати над цією територією в більшій або меншій мірі, у минулому чи в теперішньому. Згідно із практикою Міжнародного Суду ООН, який вирішив низку територіальних спорів, до актів що свідчать про здійснення суверенітету в першу чергу належить низка державних функцій, серед цих функцій перевага віддається здійсненню цивільної та кримінальної юрисдикції, організації та здійсненню місцевої адміністрації. Акти недержавного характеру, зокрема наприклад рибальство, будівництво будинків окремими приватними особами, не мають суттєвого значення, проте в даному випадку багато чого залежить від обставин.

Інакше розгортаються події навколо території, на яку держава претендує, не оспорюючи її юридичної приналежності в даний час, проте вважаючи, що ця приналежність повинна бути по певним причинам змінена. Оскільки питання про суверенітет над даною територією зрозуміле (він безперечно належить певній державі), то держава-претендент не здійснює ніяких державних функцій або інших відповідних актів щодо території, на яку претендує.

Територіальний спір може бути передано для вирішення до Міжнародного Суду чи арбітражу, який встановлює на чий стороні право, й таким шляхом вирішує питання приналежності даної території. Проте ніякий суд

чи арбітраж не може вирішувати питання про те, щоб певна територія, що юридично належить одній державі, була передана іншій державі. Інша справа, якщо оспорується сама юридична приналежність території.

Від територіального спору слід відрізнити **прикордонний конфлікт**. Останній полягає в порушенні кордону, перестрілці через кордон тощо. Територіальний спір нерідко супроводжують прикордонні конфлікти та інциденти, але останні самі собою не означають наявності територіального спору.

Питання територіальних спорів та конфліктів має велику історію. Варто було одній державі захопити територію іншої, як остання розпочинала готувати війну за повернення своїх територій. Таким чином, за одним територіальним загарбанням нерідко йшла ціла низка воєн за розподіл, перерозподіл земель.

Багаторазові переходи певних територій від однієї держави до іншої досить часто призводили до того, що кожна із сторін вважала дану територію власною. Багато з подібних спорів залишаються не вирішеними і сьогодні. Існують десятки районів, приналежність яких тією чи іншою державою оскаржується, і в цих районах нерідко виникають небезпечні збройні конфлікти.

Територіальні проблеми України

Україна – Румунія. Румунія неодноразово намагалася висунути територіальні претензії до України. В 1991 р. парламент Румунії зробив з цього приводу офіційну заяву Про пакт Ріббентропа — Молотова і його наслідки для Румунії», в якій фактично було висунуто територіальні претензії до України. Мова йшла про Північну Буковину та Подунав'я (Бессарабію). Верховна Рада Української РСР у своїй заяві від 5 липня 1991 р. тоді рішуче заявила, що Українська РСР відкидає будь-які претензії на її землі, звідки й від кого б такі претензії не виходили.

Тривалу історію має питання розмежування меж континентального шельфу України та Румунії в Чорному морі. У вересні 2008 р. у Міжнародному суді в Гаазі розпочався процес щодо острова Зміїний. Офіційний Бухарест не ставив під сумнів право Києва на Зміїний, Румунія лише наполягала на тому, що Зміїний — це скеля.

Питання про розмежування шельфу між Румунією та Україною залишилося відкритим ще при підписанні українсько-румунського Договору про відносини добросусідства і співробітництва, який було укладено 2 червня 1997 року в Констанці. Згадку про спір включили у додатковий лист-протокол, підписаний двома главами МЗС.

3 лютого 2009 року в Гаазі було оголошено рішення Міжнародного суду в справі спору України та Румунії про розподіл Чорноморського шельфу.

Рішенням Міжнародного суду ООН у справі щодо делімітації морських просторів у Чорному морі:

- визначено координати точок лінії розмежування В(м)ЕЗ та континентального шельфу України та Румунії у Чорному морі;
- визначено статус о. Зміїний — як острова, але, оскільки він віддалений від материкової території, не враховано його вплив на формування лінії розмежування;
- підтверджено належність о. Зміїний Україні та існування територіального моря України (12 морських миль) навколо нього;

— визначено, що острів Зміїний не дає підстав для поширення В(м)ЕЗ України за межі, визначені встановленою Міжнародним судом серединної лінії.

В результаті Румунія отримала 79,34% спірних територій Чорноморського шельфу, а разом з ними і запаси нафти й газу

Україна – Російська Федерація. Час від часу з боку деяких представників Росії ставиться під сумнів питання територіальної цілісності і недоторканості України, а саме статус Автономної Республіки Крим та м. Севастополя. Відповідною до ст. 134 Конституції України Автономна Республіка Крим є невід'ємною складовою частиною України, згідно ж із ст. 133 Конституції України місто Севастополь входить до складу України та має спеціальний статус. Особливо гостро ця проблема мала місце в перші роки незалежності України, коли органи державної влади РФ намагалися переглянути приналежність Україні Криму та Севастополя.

Яскравими прикладами цього можуть послужити, зокрема наступні приклади:

- 23 січня 1992 р. Верховна Рада Російської Федерації прийняла постанову, в якій доручила комітетам Верховної Ради Російської Федерації разом з Міністерством закордонних справ Росії розглянути питання про конституційність рішень 1954 року щодо передачі Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР і звернулась до Верховної Ради України з пропозицією також розглянути це питання. Верховна Рада України розцінила такі дії як такі, що можуть дестабілізувати суспільно-політичну ситуацію в Україні і Росії.
- 21 травня 1992 року Верховна Рада Російської Федерації ухвалила Постанову «Про правову оцінку рішень вищих органів державної влади РРФСР щодо зміни статусу Криму, прийнятих у 1954 році», пунктом 1 якої Постанову Президії Верховної Ради РРФСР від 5 лютого 1954 року «Про передачу Кримської області із складу РРФСР до складу Української РСР» було визнано як таку, що «не має юридичної сили з моменту прийняття».
- 5 грудня 1992 р. VII з'їзд народних депутатів Російської Федерації на своєму засіданні прийняв рішення, яким доручив Верховній Раді Російської Федерації розглянути питання про статус міста Севастополь.

Позитивним надбанням української дипломатичної служби та часу є принаймні те, що сьогодні офіційно Москва не висуває ніяких територіальних претензій до України. Хоча з вуст окремих російських політиків та високопосадовців прожовжують лунати заклики до перегляду кордонів із Україною.

Конфлікт навколо острова Тузла. Конфлікт був спричинений спорудженням Росією дамби в Керченській протоці від Таманського півострова до острова Тузла. На думку деяких аналітиків, метою конфлікту було вчинення тиску на Україну стосовно делімітації кордону в Керченській протоці та Азовському морі. У вересні 2003 року від російської станиці Тамань Темрюк-

ського району Краснодарського краю у напрямку до острова Тузла почали насипати греблю з метою з'єднання її з російським берегом. Працюючи у три зміни, будівельники споруджували по 150 метрів греблі на день. Перемовини почались після того, як будівельники досягли українського прикордонного пантону.

Верховна Рада України на поведінку російської сторони 23 жовтня 2003 р. прийняла постанову «Про усунення загрози територіальної цілісності України, що виникла внаслідок будівництва Російською Федерацією дамби в Керченській протоці». У документі поведінка Росії названа недружнім актом, а проведення навчань прикордонних військ України підтвердили намір нашої держави захищати цю територію і не допустити приєднання до РФ. Того ж дня будівництво дамби було зупинено, між українськими прикордонниками і російськими будівельниками залишалося близько 100 метрів. В листопаді 2003 прем'єр-міністри Росії і України домовились про припинення подальшого будівництва дамби. А в липні 2005 р. Російська Федерація визнала, що о. Тузла та води навколо неї належать Україні.

В 2003 році було підписано Договір між Україною та Російською Федерацією про співробітництво у використанні Азовського моря і Керченської протоки, який у квітні 2004 року ратифіковано Верховною Радою України та Державною Думою Російської Федерації. Переговорний процес щодо розмежування Азовського і Чорного морів та Керченської протоки триває.

Проведено 31 раунд переговорів. Переговори проводяться у форматі роботи Підкомісії з Азово-Керченського врегулювання Підкомітету з міжнародного співробітництва Українсько-Російської міждержавної комісії.

На сьогоднішній день існують різні підходи сторін до питань розмежування Азовського, Чорного морів та Керченської протоки.

Найбільші розбіжності пов'язані із небажанням російської сторони визнати колишній адміністративний кордон між колишніми УРСР та РСФСР як державний кордон між Україною і Російською Федерацією.

МОДУЛЬ 5.

ПРАВО МІЖНАРОДНИХ ДОГОВОРІВ

§ 1. Система права міжнародних договорів

Поняття права міжнародних договорів

Право міжнародних договорів — це галузь міжнародного права, принципи та норми якої визначають порядок укладення, дії та припинення міжнародних договорів, а також їх тлумачення. В теорії та практиці використується також поняття, як «міжнародне договірне право», яким позначають норми, що створені договорами на відмінну від звичайних норм.

Право договорів розповсюджується на усі види міжнародних договорів. Часто правом держави дефініції «договір» надається особливе значення. У праві США під «договорами» розуміють лише міжнародні угоди, які ратифікуються Президентом за згодою Сенату. Започаткування міжнародного договору на території Київської Русі відносять до X ст. Унікальними джерелами міжнародного права Середньовіччя вважаються договори держав Київської Русі з Візантією, Готландом, Ригою, німецькими містами у XII—XIV ст.

Основним джерелом права договорів є звичаєве право. Лише у другій половині XX сторіччя після багаторічних зусиль вдалося кодифікувати основні принципи та норми права договорів. Це було здійснено в результаті прийняття трьох універсальних конвенцій: Віденської конвенції щодо права міжнародних договорів 1969 року, яка стосується лише міждержавних договорів, Віденської конвенції про право міжнародних договорів між державами та міжнародними організаціями чи між міжнародними організаціями 1986 року та Віденської конвенції про правонаступництво держав щодо договорів 1978 року, але вона більш тісно пов'язана з інститутом правонаступництва, тому ми приділимо їй розгляду лише один підпараграф.

Незважаючи на ці конвенції, право договорів в значній мірі продовжує спиратися на звичаєве право. По-перше, конвенції кодифікували не усі норми галузі, що зазначається в їх текстах. У преамбулі Конвенції 1969 року підтверджується, що норми міжнародного звичаєвого права будуть як і раніше регулювати питання, які не знайшли вирішення в положеннях конвенції. Конвенції обумовлюють, що вони не вирішують питання, які можуть виникнути з міжнародної відповідальності держави чи організації, із припиненням існування останньої, із початком військових дій між державами і деяких інших. По-друге, конвенції стосуються лише договорів у письмовій формі, а також договорів за участю виключно держав чи міжнародних міждержавних організацій. При цьому конвенції зазначають, що це не позбавляє такі угоди юридичної сили. Більше того, передбачена можливість застосування до них тих норм конвенцій, під дію яких вони підпадали б в силу міжнародного права, незалежно від конвенцій. Це означає, що існуючі звичайні норми повинні застосовуватися так, як їх викладено у конвенціях. Що стосується інших суб'єктів, то в коментарі Комісії міжнародного права говориться, що такими є повстанські

рухи. Нарешті, значна кількість держав по різних причинах не беруть участі в конвенціях. Для них право договорів продовжує діяти як звичаєве право.

Виключне значення для права договорів має Статут ООН, який закріпив основні принципи міжнародного права. Це положення підкреслюється в преамбулі Віденських конвенцій, згідно яким держави-учасники укладають їх, приймаючи до уваги принципи міжнародного права, які втілені в Статуті Організації Об'єднаних Націй. Ці принципи мають імперативну силу. Договір, що суперечить ним, є недійсним. У ст. 102 Статуту закріплене зобов'язання усіх членів реєструвати свої договори у Секретаріаті ООН.

Важлива роль в регулюванні укладення та здійснення договорів належить внутрішньому праву держав. Найважливіші положення містяться в конституційному праві. Більш детальні норми формуються у практиці державних органів, у судових включно. Вважається, що галузь зовнішніх зносин потребує м'якого регулювання. Конституційне право визначає порядок укладення договорів, компетенцію органів держави, види договорів, що підлягають ратифікації тощо. У нових конституціях проявляються тенденції до закріплення пріоритету ратифікованих договорів по відношенню до внутрішніх законів. Внутрішнє право впливає на формування відповідних норм міжнародного звичаєвого права. У деяких державах, наприклад в Іспанії, Мексиці, Росії, Туреччині, прийняті спеціальні закони про договори. В нашій країні це Закон України «Про міжнародні договори України» від 29 червня 2004 року, який підготовлений з урахуванням Віденських конвенцій.

Договірні відносини міжнародних організацій регулюються їх засновницькими актами, а також договорами, що приймаються на їх основі, які надають їм особливий статус. У ст. 5 Конвенції 1969 року говориться, що вона застосовується к будь-якому договору, що є засновницьким актом міжнародної організації, і до будь-якого договору, який прийнятий у рамках міжнародної організації, без шкоди для відповідних правил даної організації.

Договори є необхідним інструментом рішення однієї із важливіших проблем сьогодення — збільшення керованості міжнародної системи, від чого залежить рішення інших глобальних проблем. Сьогодні важко знайти яку-небудь галузь міжнародних відносин, яка б в більшому чи меншому ступені не регулювалася договорами. Вони регулюють політичне та військове співробітництво, економічні та фінансові зв'язки, співробітництво у сфері науки, техніки, культури, захисту довкілля тощо. На підставі договорів засновуються та діють міжнародні організації. Велике значення набули договори з регулювання взаємодії внутрішнього права держави. Вони ж здійснюють великий вплив на це право.

Віденська конвенція про право міжнародних договорів (1969 р.)

Історія міжнародних договорів сягає сивої давнини. Так, ще у XIII ст. до н. е. між царем Давнього Єгипту Рамзесом II Великим та царем Хаттушілем III був укладений мир, який передбачав взаємодопомогу як проти зовнішніх ворогів, так і проти внутрішніх повстань рабів. Але незважаючи на багатотомову історію, офіційна кодифікація норм, пов'язаних із прийняттям міжнародних договорів, почалася лише у XX ст., та й то супроводжувалася багатьма труднощами.

Так, безрезультатним виявилася робота спеціально запровадженого у 1924 році Комітету експертів по прогресивній кодифікації міжнародного у рамках Ліги Націй. І це попри те, що його праця обмежувалася врегулюванням питань, пов'язаних із процедурами укладення договорів у межах роботи конференцій.

У 1928 році була прийнята Конференцією американських держав Конвенція про міжнародні договори, яка так і не набула чинності.

Лише у 1949 році, завдяки вченим експертам — членам Комісії міжнародного права ООН, почалася кодифікація права міжнародних договорів. Незважаючи на те, що спочатку проект статей про право договорів мав явно виражений вплив британської школи права, на що одразу звернули увагу латиноамериканські вчені, у 1966 вдалося прийняти кінцевий проект, який втілював у себе різні міжнародно-правові концепції.

Після затвердження проекту почала свою роботу Віденська конференція ООН щодо права міжнародних договорів, яка відбувалася на протязі двох сесій у 1968 і 1969 роках. Конференція проходила з гострими дискусіями. Негативно віднеслися західні держави к новаціям, що стосувалися недійсності, припинення та призупинення дії договорів. Компромісним виявилось включення до Конвенції у ст. 66 обов'язкову юрисдикцію Міжнародного суду ООН стосовно спорів про недійсність договорів, які мають положення, що суперечать нормам *jus cogens*. Щодо заборони застосування військового, економічного чи політичного примусу була прийнята окрема Декларація.

Інші питання стосувалися права участі усіх держав у укладанні міжнародних договорів та застережень, але й стосовно них було подолано усі розбіжності, що привело до прийняття у 1969 році Віденської конвенції про право міжнародних договорів.

Але із самого початку США досить негативно віднеслися до цієї Конвенції. Представник цієї країни виступив з пропозицією перегляду положень Конвенції з тим, щоб розширити коло її суб'єктів від виключно держав до держав і міжнародних організацій. Це могло негативно вплинути на документ, адже він міг бути значно спрощений або розглядатися ще багато часу. Тому ця пропозиція не була підтримана і Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН від 12 листопада 1969 року була прийнята рекомендація Віденської конференції про наступну розробку Конвенції про міжнародні договори за участю міжнародних організацій.

Віденська конвенція 1969 року набула чинності 27 січня 1980 року. Україна приєдналася до Конвенції у 1986 році, а з 29 травня того ж року вона набула чинності для нашої держави. У тому ж році для врегулювання процедури укладання міжнародних договорів було підписано Віденську конвенцію між державами і міжнародними організаціями та між міжнародними організаціями, яка так і не набула чинності. США так і не ратифікували Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 року.

Поняття договору як акта, що фіксує узгоджену волю сторін, суб'єктів, які домовляються

У ст. 2 Віденської конвенції 1969 року передбачено, що договір — це міжнародна угода, укладена між державами у письмовій формі та регулюється нормами міжнародного права незалежно від того чи викладена така угода в

одному документі, в двох чи в кількох пов'язаних між собою документах, а також незалежно від її конкретного найменування.

Це офіційне визначення, однак, має певні недоліки. Адже формулювання стосовно регулювання міжнародної угоди нормами міжнародного права вбачається не зовсім вдалим, у силу того, що це не відображає реальність. Дійсно, норми міжнародного права, як і в загалі норми будь-якого права, регулюють певні суспільні відносини, в даному випадку з приводу укладання, виконання та припинення міжнародних договорів. Тобто більш коректним, було б визначення, що норми міжнародного права регулюють відносини, які пов'язані з укладанням міжнародних договорів.

Також вищезгадана поза визначенням вищезгаданої конвенції залишаються угоди, які здійснюються в усній формі, а також між іншими ніж держави суб'єктами міжнародного права. Але це не ставить такі угоди за межі сфери регулювання права міжнародних договорів. Договори, які укладаються в усній формі отримали назву «джентльменських угод».

Отже, виходячи з вищевикладеного, більш вдалим визнається наступне доктринальне визначення. Міжнародний договір — це угода між суб'єктами міжнародного права в усній чи письмовій формі, укладання, дія та припинення якої регулюються нормами міжнародного права.

Сутність договору зводиться до узгодження позицій суб'єктів, які доводяться. Тобто договір — це акт, який утворюється узгодженими волями сторін. Це означає, що він не може бути змінений в односторонньому порядку без згоди на те інших сторін, які брали участь у його складанні, або приєдналися до нього. Однак після фіксації волі сторін, реальні відносини, на регулювання яких направлений договір, не є сталими і можуть змінюватися. Але це обов'язково має бути підтверджено сторонами в явній або в мовчазній формі навіть без зміни самого тексту договору.

Але не будь-яка угода між міжнародними суб'єктами права може мати характер міжнародного договору. Деякі угоди можуть не мати юридичної сили, але водночас оперувати морально-політичними заходами впливу. Все залежить від об'єкту регулювання договору та дотримання процедур, пов'язаних із прийняттям міжнародного договору, зокрема правил його реєстрації тощо.

Міжнародний договір — це родове поняття, що об'єднує міжнародні угоди з різними назвами. Наприклад, договір, угода, конкордат, картель, пакт тощо.

Назва «договір» використовується для таких актів, що регулюють найважливіші сфери міжнародних відносин, які звичайно підлягають ратифікації; «угоди», для менш важливих відносин, які частіше за все укладаються від імені уряду або якщо однією із сторін є міжнародна міжурядова організація.

Дефініція «пакт» використовується задля того, щоб підкреслити морально-політичне значення угоди.

«Конвенція» — багатостороння угода для врегулювання проблем економічного, технічного, юридичного чи гуманітарного характеру.

«Хартія» використовується для позначення особливо урочистих актів, таких як засновницькі акти міжнародних міжурядових організацій. На-

приклад, англійський текст Статуту ту ООН офіційно названий «хартією» (charter).

«Статут» — це назва міжнародного договору, що засновує і регулює діяльність міжнародних організацій або їх органів.

«Протокол» — додаткова міжнародна угода, що змінює або доповнює основний міжнародний договір.

«Обмін нотами» — різновид угоди, назва якої відображає особливий спосіб його укладання.

«Компроміс» — угода між державами про передачу спору, який виник або спорів, що можуть виникнути, на розгляд міжнародного арбітражу чи суду.

«Контракт» — назва угоди щодо окремих економічних питань, звичайно між державами, взаємовідносини між якими не врегульовано.

«Конкордат» використовується, якщо стороною міжнародної угоди є Ватикан (про що вже згадувалося вище).

Класифікація міжнародних договорів

За критерій класифікації міжнародних договорів може братися коло учасників, за яким вирізняють двосторонні та багатосторонні. У свою чергу багатосторонні в залежності від простору дії поділяються на:

1) універсальні, тобто ті, в яких беруть участь більшість суб'єктів міжнародного права та які мають світове значення;

2) регіональні, тобто ті, в яких беруть участь держави та організації певного регіону, тобто чи з Європи, чи з Африки тощо;

3) локальні — угоди, в яких беруть участь обмежене коло суб'єктів, які розташовані у безпосередній близькості, наприклад, Франція та Іспанія з приводу протекторату над Андоррою;

4) партикулярні — договори, в яких беруть участь обмежено коло суб'єктів, які розташовані у різних регіонах планети, наприклад, між Україною та Кубою з приводу лікування та відпочинку осіб, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи.

Міжнародні договори можуть розрізнятися в залежності від об'єкту регулювання. Це можуть бути договори, які регулюють політичні, економічні, правові питання тощо.

За можливістю участі у договорі виділяють:

1. Закриті, участь в яких обмежується тільки сторонами, які уклали договір.

2. Відкриті, тобто договори, до яких можуть долучитися будь-які держави. Прикладом може слугувати Віденська конвенція про укладання міжнародних договорів між державами і міжнародними організаціями та між міжнародними організаціями 1986 року.

3. Напівзакриті, участь у яких інших держав повинна ухвалюватися згодою всіх учасників договору. Як правило, це статуту міжнародних організацій.

За формою міжнародні договори можуть бути усні («джентльменські угоди») чи письмові. Форма договору не впливає на його юридичну силу.

Також за терміном дії виділяють строкові та безстрокові договори. Строковими можуть бути угоди про обмеження викидів в атмосферне повітря тощо. Як правило ж, міжнародні договори мають безстроковий характер.

Існують також класифікації договорів в залежності від змісту норм (категоричні, рекомендаційні), суб'єкту укладання (міждержавні, міжурядові, міжвідомчі), в залежності від часу укладання договорів та від характеру норм (договір, що має імперативну норму має перевагу.

За юридичним змістом норм договори поділяються на:

- 1) правові, які містять універсальні, загальновизнані норми;
- 2) контрактні, в яких фіксують поточні зобов'язання держав.

Об'єкти міжнародного договору

Об'єктом міжнародного договору є все те, з приводу чого суб'єкти міжнародного права вступають у договірні відносини. В якості об'єкту можуть бути представлені матеріальні та нематеріальні блага, конкретні дії або утримання від дій. Право міжнародних договорів не містить будь-яких обмежень стосовно об'єкту міжнародного договору.

Отже, об'єкт міжнародного договору — це те, до чого прагнуть сторони, що домовляються шляхом укладання угоди. Сам об'єкт можна визначити з назви або із самого контексту договору, він може бути прямо зазначений у преамбулі або у перших статтях угоди. Наприклад, об'єктом Статуту ООН є створення міжнародної організації для підтримки світового правопорядку, а об'єктом Віденської конвенції 1969 року є кодифікація існуючого права міжнародних договорів тощо.

Конституція України про дію міжнародного права на території України та Закон України „Про міжнародні договори України”

До Великої Французької революції конституційне право мало виключно інтровертний характер, тобто регулювало тільки внутрішні правовідносини. Саме у Конституції Франції вперше було визначено компетенцію державних органів у сфері зовнішніх зносин.

Після Першої світової війни значну увагу міжнародному праву приділяли конституції Веймарської республіки, себто Німеччини (1919 р.), Австрії (1920 р.) та Іспанії (1939 р.). Після Другої світової війни з'явилася закономірна тенденція закріплення повноважень державних органів у сфері зовнішньої політики, спочатку у конституціях Японії (1946 р.), Франції (1946 р.), Італії (1947 р.), ФРН (1949 р.) і далі у більшості держав світу.

Після створення ООН, міжнародні договори все більше стосуються не тільки зовнішніх зносин, але й внутрішніх правовідносин. Достатньо згадати про прийняття стандартів з прав людини. Отже, питанням ратифікації міжнародних договорів приділяється все більша увага, а отже законодавчі органи прагнуть більше контролювати ці процеси; приймається все більше спеціалізованого законодавства з цих питань.

В Україні укладання міжнародних договорів регулюється:

1. Конституцією України, зокрема ч. 2 ст. 9 КУ передбачає, що будь-який договір, що суперечить КУ може бути укладений після внесення до неї змін. У п.п. 1, 3-5 Конституції зазначені функції Президента у сфері зовнішніх зносин:

- забезпечувати державну незалежність, національну безпеку та правопорушення держави;
- представляти державу у міжнародних відносинах, здійснювати керівництво зовнішньополітичною діяльністю держави, вести переговори та укладати міжнародні угоди України;

— приймати рішення про визнання іноземних держав;
— призначати і звільняти голів дипломатичних представництв України в інших державах та при міжнародних організаціях тощо.

2. Законом України «Про міжнародні договори України» від 29 червня 2004 року. Він встановлює порядок укладення, виконання та припинення дії міжнародних договорів України з метою належного забезпечення національних інтересів, здійснення цілей, завдань і принципів зовнішньої політики України, закріплених у Конституції України та законодавстві України. Цей Закон застосовується до всіх договорів України — міждержавних, міждержавних і міжвідомчих, регульованих нормами міжнародного права, незалежно від їх форми і найменування.

3. Рішенням Конституційного Суду України від 12 липня 2000 року щодо особливостей надання згоди на обов'язковість міжнародних договорів з боку Верховної Ради України.

§ 2. Укладання та згода на обов'язковість міжнародного договору

Укладання міжнародного договору

Укладання міжнародного договору по своїй суті — це узгодження воель сторін, суб'єктів, що домовляються, результатом чого є угода, що виражається у нормах договору. Існує два розуміння поняття укладення міжнародного договору: в широкому і вузькому сенсах. У широкому сенсі ця дефініція охоплює увесь процес підготовки, прийняття та набуття сили договору. У вузькому сенсі — це тільки стадії, що мають юридичне значення, тобто безпосередньо прийняття та набуття сили.

Отже, укладання міжнародного договору — це сукупність процедур, із застосуванням різних засобів, що поділяється на стадії та обґрунтовує юридичну значимість прийнятих у результаті цього угод.

Відповідно до ст. 3 ЗУ «Про міжнародні договори» міжнародні договори України укладаються:

- Президентом України або за його дорученням — від імені України;
- Кабінетом Міністрів України або за його дорученням — від імені Уряду України;
- міністерствами та іншими центральними органами виконавчої влади, державними органами — від імені міністерств, інших центральних органів виконавчої влади, державних органів.

Від імені України укладаються міжнародні договори України:

- а) політичні, мирні, територіальні і такі, що стосуються державних кордонів, розмежування виключної (морської) економічної зони і континентального шельфу України;
- б) що стосуються прав, свобод та обов'язків людини і громадянина;
- в) про участь України в міждержавних союзах та інших міждержавних об'єднаннях (організаціях), системах колективної безпеки;
- г) про військову допомогу та направлення підрозділів Збройних Сил України до інших держав чи допуску підрозділів збройних сил іноземних держав на територію України, умови їх тимчасового перебування, включаючи

терміни виведення, фінансово-економічні, екологічні та інші наслідки і компенсації;

г) про використання території та природних ресурсів України;

д) яким за згодою сторін надається міждержавний характер.

Від імені Уряду України укладаються міжнародні договори України з економічних, торговельних, науково-технічних, гуманітарних та інших питань, віднесених до відання Кабінету Міністрів України.

Міжвідомчими є міжнародні договори України з питань, віднесених до відання міністерств та інших центральних органів виконавчої влади.

Стадії укладання договору

Щодо виокремлення стадій в доктрині міжнародного права немає повної згоди. Так деякі вчені виокремлюють 3 стадії укладання договору, а саме:

- 1) прийняття тексту договору;
- 2) встановлення автентичності тексту договору;
- 3) вираження згоди на обов'язковість договору.

При цьому деякі фахівці міжнародного права вважають, що договірна ініціатива та з'ясування повноважень передують стадії прийняття тексту договору, або взагалі включають ці дії до першої стадії. Ми будемо розглядати ці дії як окремі стадії укладання договору, не виокремлюючи тим не менш встановлення автентичності тексту договору в окрему стадію. Слід зауважити, що незважаючи на різне доктринальне виокремлення стадій укладання договору, послідовність дій при цьому не змінюється. Отже, це не є принциповим.

Тепер, ще раз зазначимо стадії, як ми їх будемо розглядати у цьому параграфі:

- 1) договірна ініціатива;
- 2) з'ясування повноважень;
- 3) підготовка та прийняття тексту договору;
- 4) висловлення згоди на обов'язковість договору.

Розглянемо перші дві стадії у цьому підпараграфі, а останнім двом будуть присвячені окремі розділи.

Договірна ініціатива — це пропозиція однієї чи кількох держав або органу міжнародної організації укласти міжнародний договір для врегулювання певних відносин.

Та сторона, яка виступає з пропозицією, пропонує текст договору.

З'ясування повноважень — це документ, який виходить від компетентного органу держави і за допомогою якого одна чи кілька осіб призначаються представляти цю державу з метою ведення переговорів, прийняття тексту договору або встановлення його автентичності, вираження згоди цієї держави на обов'язковість цього договору.

При укладенні двохсторонніх угод відбувається обмін повноваженнями, а при багатосторонніх — перевірка повноважень.

Ст. 7 Віденських конвенцій 1969 та 1986 років передбачає можливість укладання договорів без з'ясування повноважень. Такими особами є:

— глава держави, глава Уряду і міністр закордонних справ. Можуть здійснювати будь-які дії з метою укладання договору;

— глави дипломатичних представництв з метою прийняття тексту договору між державами перебування і державами акредитації;

— представники держави, уповноважені репрезентувати її на міжнародній конференції в міжнародних організаціях або в її органах.

Ч. 4 ст. 6 Закону України «Про міжнародні договори України» визначає, що повноваження на ведення переговорів і підписання міжнародних договорів України надаються:

а) щодо міжнародних договорів, які укладаються від імені України, — Президентом України;

б) щодо міжнародних договорів, які укладаються від імені Уряду України, — Кабінетом Міністрів України;

в) щодо міжвідомчих договорів — у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України.

Підготовка та прийняття тексту договору

У міжнародній практиці існує три організаційні форми підготовки тексту договору:

- дипломатичні канали;
- міжнародні конференції;
- міжнародні організації.

Прийняття тексту договору є завершальним етапом узгодження позицій сторін, що домовлялися. Воно в ніякому разі не тягне за собою автоматичну згоду держави на дотримання міжнародного договору, але прийнятий текст уже не підлягає наступним змінам.

Із зміною мирового правопорядку після двох Світових війн, кількість держав почала невпинно зростати. Тепер стара формула прийняття договорів шляхом згоди на це усіх сторін не відповідала вимогами часу, більше того суперечила принципам демократії. Адже кропітка робота представників більш ніж сотні країн могла блокуватися голосом однієї держави. Тому була вироблена нова формула, яка відповідала принципам міжнародного права, — при участі багатьох держав у конференції, рішення про прийняття тексту договору ухвалюється двома третинами присутніх та тих, що беруть участь у голосуванні. Звісно, при ухваленні тексту двохсторонньої угоди, або при невеликій кількості учасників, ця формула втрачає сенс. Також, якщо у конференції приймають участь виключно міжнародні міжурядові організації, то рішення має ухвалюватися одностайно. Це пов'язано із різницею у правосуб'єктності міжнародних організацій, на що свого часу звернула увагу Комісія міжнародного права при ООН.

Хоча цей порядок є оптимальним, прийняття тексту договору може відбуватися за іншими правилами, якщо на те буде воля учасників міжнародної конференції.

Узагалі, процедура прийняття тексту договору регулюється ст. 9 Віденської конвенції 1969 року.

Прийняття тексту договору супроводжується такою процедурою як встановлення автентичності тексту. Це процес, який фіксує текст як такий, що не підлягає змінам і є дійсним та остаточним. Після підписання тексту виявленні помилки можуть бути виправлені шляхом парафування (не плутати

з парафуванням як способом прийняття тексту, тобто встановлення автентичності!), складання відповідного документу або обміну документами, що містять виправлення. Виправлений варіант може бути заново підготовлений і прийнятий в порядку, що застосовувався до документу, що містив помилку. Також у випадку, якщо договір був переданий депозитарію, та останній сповіщає про виправлення помилки усіх учасників прийняття міжнародного договору. Після збігу визначеного строку, депозитарій розповсюджує протоколи, що містять виправлення серед всіх зацікавлених суб'єктів.

Шляхи або способи прийняття тексту міжнародного договору (встановлення автентичності тексту) зазначено у ст. 10 Віденської конвенції 1969 року.

До них відносяться:

- 1) підписання;
- 2) парафування;
- 3) голосування;
- 4) підписання під умовою (ad referendum);
- 5) прийняття заключного акту конференції, що містить текст договору.

Деякі способи потребують окремого пояснення. Так, на сьогодні все рідше застосовується така спосіб як підписання тексту, оскільки він може виконувати й інші функції, зокрема бути актом виразу згоди на обов'язковість договору.

Парафування — це посторінкове проставляння у лівому куті документу ініціалів відповідного органу, яке означає, що текст є остаточним. У кінці тексту договору, де має бути підпис, ініціали не ставляться. Це пояснюється прагненням виключити будь-яке помилкового тлумачення стосовно остаточного підписання договору.

Щодо голосування, то її формулу ми вже зазначали вище. Нагадаймо, що це дві третини від присутніх і тих, що беруть участь у голосуванні держав у випадку багатосторонніх угод. У всіх інших випадках — рішення ухвалюється одностайно.

Підписання ad referendum («за умовою» або «до ухвалення») — це попередній вид підписання, який виражає остаточне погодження з текстом договору уповноважених осіб, але має на увазі необхідність подальшого підтвердження органом держави, що репрезентується. Після такого підтвердження цей спосіб має силу звичайного остаточного підписання. Підписання за умовою застосовується, коли представник держави або невпевнений в окремих положеннях тексту або остаточне підписання виходить за межі його компетенції. У практиці США усяке підписання, що потребує ратифікації, вважається ad referendum.

По завершенню дипломатичної конференції приймається заключний акт в рамках міжнародної міжурядової організації. Тут автентичність тексту встановлюється підписом посадової особи. Наприклад, відповідно до ст. 19 Статуту МОП, прийнята конференцією цієї організації конвенція підписується головою конференції та Генеральним директором МОП.

Висловлення згоди на обов'язковість договору

Назва цієї стадії відповідає тій, що використовується в обох Віденських конвенціях 1969 та 1986 років. До неї прийшли не відразу. У проекті, що розро-

блявся використовувалися такі дефініції як «прийняття» (1950 р.), «прийняття договірних зобов'язань» (1952-1953 рр.), «участь у договорі» (1956-1960 рр.), «згода на участь» (1962 р.) та інші. Всі вони означали остаточне прийняття міжнародного договору суб'єктом, незалежно від способу його вчинення. Висловлення згоди на обов'язковість договору — остання та юридично вирішальна фаза його укладання. У результаті такої згоди суб'єкт міжнародного права приймає на себе зобов'язання виконувати договір з моменту набуття ним чинності. Порядок висловлення згоди визначається сторонами, що домовляються. Основна роль у цьому відводиться конституційному праву держав.

У ст. 11 Віденські конвенції дають невичерпний перелік способів висловлення згоди:

- підписання договору;
- обмін документами, що складають договір;
- ратифікація договору;
- прийняття;
- затвердження;
- приєднання тощо.

Слід мати на увазі, що висловлення згоди і набуття чинності — це поняття, які не співпадають.

Підписання тексту договору та його значення. Принцип альтернату

Підписання — це форма вираження згоди на обов'язковість договору шляхом підписання договору представником держави. Підписання надає договору обов'язкової сили у трьох випадках, що передбачені ст. 12 Віденської конвенції 1969 року:

- 1) договір передбачає, що підписання має таку силу;
- 2) в інший спосіб встановлено домовленість держав, які беруть участь у переговорах, про те, що підписання повинне мати таку силу;
- 3) намір держави надати підписанню такої сили впливає з повноважень її представника або був виражений під час переговорів.

Підписання двосторонніх міжнародних договорів здійснюється за принципом альтернату (чергування) — кожний уповноважений ставить підпис першим на своєму екземплярі, а потім уже другим підписує екземпляр іншої сторони; назва держави, печатка, а також текст договору відповідною мовою також розташовуються на першому місці в примірнику, що належить цій стороні. Якщо підписи розташовані поруч, то першим вважається місце ліворуч (при використанні арабських мов — праворуч). Якщо підписи розташовані один над одним, то першим місцем буде верхнє. При підписанні багатостороннього договору підписи ставляться в алфавітному порядку. Вибір абетки відбувається за згодою учасників.

Обмін документами, що складають договір

Підготовлений Комісією міжнародного права проект Віденської конвенції не мав положення щодо обміну документами, які складають договір. І це попри те, що з усіх договорів, що були опубліковані у збірниках Ліги Націй, обмін нотами складали 25%, а на той же час у збірниках ООН — 30%. Тому

представником Польщі була висловлена пропозиція щодо включення цієї форми до Конвенції, що й знайшло своє вираження у її ст. 13.

Отже, обмін документами — це спрощена процедура, яка застосовується до двохсторонніх угод. Звичайно обмінюються нотами чи листами. У більшості випадків таких обмін здійснюється відомством закордонних справ держави з акредитованим у ньому дипломатичним представником іншої держави або ж безпосередньо відомствами одне з одним.

Ноти, що підлягають обміну містять ідентичний, заздалегідь обумовлений зміст. Угода, що укладається таким чином, набуває чинності на момент обміну нотами. Доволі часто така нота містить проект угоди, що пропонується. При отриманні ноти у відповідь, в якій висловлюється згода, угода вважається укладеною.

Ратифікація, прийняття, затвердження та приєднання

Ратифікація — це найбільш авторитетний акт, яким держава висловлює свою остаточну згоду з міжнародним договором, шляхом прийняття його тексту парламентом цієї держави. Ратифікація виражається у двох аспектах: у внутрішньому та міжнародному.

У внутрішньому праві ратифікація являє собою комплекс норм, які визначають порядок ініціювання, розгляду та прийняття рішення стосовно питання про ратифікацію. Рішення оформлюється законодавчим або іншим актом ратифікації, що символізує завершення внутрішнього етапу ратифікації.

Держава несе лише морально-правову відповідальність у випадку відмови від ратифікації. Якщо б на ній був обов'язок ратифікувати договір, то уся процедура обговорення парламентом цього питання втрачала би сенс. Але тим не менш, уряд повинен усіляко сприяти ухваленню рішення про ратифікацію, оскільки відмова від цього завдає шкоди іміджу держави як суб'єкту міжнародного права.

Міжнародний договір підлягає ратифікації в цілому. Ратифікація частини договору, а рівно і внесення до нього виправлень, не допускається. У законодавчий акт про прийняття рішення щодо ратифікації вносяться застереження та заяви. Заяви парламенту набувають юридичної сили після підтвердження іншою стороною.

Існує також поняття ратифікації під умовою. Наприклад, у лютому 1999 року Російська Рада Федерації прийняла постанову про Федеральний закон «Про ратифікацію Договору про дружбу, співробітництво та партнерство між Російською Федерацією та Україною». У постанові було обумовлено, що обмін ратифікаційними грамотами буде здійснений тільки після ратифікації Україною угод про Чорноморський флот. Такі дії є недружніми по відношенню до протилежної сторони та негативно впливають на авторитет держави на міжнародній арені.

Ратифікаційна грамота є міжнародним актом ратифікації. При укладенні двостороннього договору відбувається обмін ратифікаційними грамотами, а укладенні багатостороннього — здається депозитарію. Ці дії фіксуються у формі протоколу. Але іноді сторони можуть просто повідомити одна одну про ратифікацію, що відбулася, або обмінятися нотами.

У ввідній частині ратифікаційної грамоти вказується орган, що ратифікував договір, точне найменування договору; як факультативна частина можуть міститися також і мотиви, що побудили державу укласти договір. Якщо конституційне право чи сам договір передбачає окрім ратифікації головою держави необхідність його затвердження визначеними органами держави, то факт такого затвердження повинен бути відображений у ратифікаційній грамоті або у протоколі обміну ратифікаційними грамотами чи здачі їх на зберігання.

Друга частина грамоти містить текст договору, додатки, застереження та заяви включно, якщо звісно вони були зроблені. У заключній частині говориться, що договір затверджено та буде ретельно дотримано. Грамота має бути завірена підписом голови держави та державною печаткою. Нижче повинні бути поставлені підпис та печать міністра внутрішніх справ. Грамота прошивається шовковим шнуром кольору прапору держави. Звичайно грамоти мають палітурку з гербом держави.

У минулому ратифікаційні грамоти оформлювалися дуже урочисто. Грамота поміщалася у папку, яка вкривалася шовком, бархатом чи шкірою. Потім вони розміщувалися у красивих дерев'яних чи металевих скриньках. Сьогодні ж у зв'язку з збільшенням чисельності договорів зовнішнє оформлення хоча й має єдину форму, але дуже спростилося.

Відповідно до Конституції України ратифікація здійснюється Верховною Радою України. Згідно ч.ч. 1, 2 Закону України «Про міжнародні договори України» Ратифікація міжнародних договорів України здійснюється шляхом прийняття закону про ратифікацію, невід'ємною частиною якого є текст міжнародного договору. На підставі підписаного та офіційно оприлюдненого Президентом України закону Голова Верховної Ради України підписує ратифікаційну грамоту, яка засвідчується підписом Міністра закордонних справ України, якщо договором передбачено обмін такими грамотами.

Ратифікації підлягають міжнародні договори України: політичні (про дружбу, взаємну допомогу і співробітництво, нейтралітет), територіальні і такі, що стосуються державних кордонів, розмежування виключної (морської) економічної зони і континентального шельфу України, мирні; що стосуються прав, свобод та обов'язків людини і громадянина; загальноекономічні (про економічне та науково-технічне співробітництво), з загальних фінансових питань, з питань надання Україною позик і економічної допомоги іноземним державам та міжнародним організаціям, а також про одержання Україною від іноземних держав і міжнародних фінансових організацій позик, не передбачених Державним бюджетом України; про участь України у міждержавних союзах та інших міждержавних об'єднаннях (організаціях), системах колективної безпеки; про військову допомогу та направлення підрозділів Збройних Сил України до інших держав чи допуску підрозділів збройних сил іноземних держав на територію України, умови тимчасового перебування в Україні іноземних військових формувань; що стосуються питань передачі історичних та культурних цінностей Українського народу, а також об'єктів права державної власності України; виконання яких зумовлює зміну законів України або прийняття нових законів України тощо.

Прийняття та затвердження («конфірмація») міжнародних договорів отримали розповсюдження приблизно у середині ХХ ст. Дефініція «прийняття» охоплює дві різні процедури. Якщо договір передбачає, що він може бути прийнятий без підписання, то процедура не відрізняється від приєднання. Якщо ж договір відкритий для підписання з наступним прийняттям, то процедура схожа з ратифікацією.

Така форма, як затвердження («конфірмація»), — це вираження згоди на обов'язковість договору, який не потребує ратифікації, шляхом схвалення його урядом або іншим компетентним органом. Ч. 2 ст. 12 Закону України «Про міжнародні договори України» визначає, що затвердження міжнародних договорів України, які не потребують ратифікації, здійснюється: щодо договорів, які укладаються від імені України або від імені Уряду України, якщо такі договори встановлюють інші правила, ніж ті, що містяться в актах Президента України — Президентом України (рішення Президента України про затвердження міжнародного договору України про затвердження міжнародного договору України приймається у формі указу); щодо міжнародних договорів, які укладаються від імені Уряду України (крім тих, що затверджуються Президентом) та міжвідомчих договорів, якщо такі договори встановлюють інші правила, ніж ті, що містяться в актах Кабінету Міністрів України, — Урядом України у формі постанови.

У цілому все, що сказано про прийняття, відноситься і до затвердження.

Згідно ч. 1 ст. 14 Віденських конвенцій згода держави на обов'язковість для неї договору виражається ратифікацією, якщо:

- договір передбачає, що така згода виражається ратифікацією;
- іншим чином встановлено, що держави, що беруть участь у переговорах, домовилися о необхідності ратифікації;
- представник держави підписав договір за умови ратифікації;
- намір держави підписати договір під умовою ратифікації витікає із поновачень її представника чи було висловлено під час переговорів.

У ч. 2 цієї статті зазначено, що згода держави на обов'язковість для неї договору висловлюється прийняттям чи затвердженням на умовах, що подібні до тих, які використовуються при ратифікації.

Приєднання до міжнародного договору означає згоду на обов'язковість договору суб'єкту, який його не підписував, і, як правило, не приймав участі в його підготовці. У доктрині проводиться межа між поняттями «accession» та «adhesion». Якщо першою дефініцією позначають повне прийняття положень договору, то друга використовується для позначення лише ситуації, коли приймаються лише деякі положення договору.

Узагалі, у практиці можна виділити три основні види приєднання:

1) приєднання, що висловлює згоду на обов'язковість міжнародного договору в цілому;

2) приєднання, що висловлює згоду на прийняття та застосування державою усіх положень договору, але без оформлення участі у ньому. Таке прийняття характерне, наприклад, для договорів, що стосуються права збройних конфліктів;

3) приєднання як правило про те, що положення визнаються державами, які не беруть участь у договорі, в якості норм загального міжнародного права.

У минулому вважалося, що приєднання до договору неможливо до набуття їм чинності. Але, деякі міжнародні договори не набувають чинності доти, доки до них не приєднається певна кількість держав. Тобто у даному випадку може йти мова лише про те, що для держави, що приєдналася до договору, він набуває чинності не раніше його вступу у дію. Також самим урядом може бути передбачена процедура подальшої ратифікації після приєднання. Якщо ж ратифікація не передбачена, то договір набуває чинності для держави з моменту її повідомлення про це.

У ст. 15 Віденських конвенцій передбачено, що приєднання здійснюється, якщо:

- це передбачено договором;
- встановлено іншим чином, що учасники домовилися про це;
- усі учасники потім домовилися про це.

В Україні, згідно ст. 13 Закону України «Про міжнародні договори України», рішення про приєднання України до міжнародних договорів або про їх прийняття ухвалюються: щодо договорів, які потребують ратифікації, — у формі закону України про приєднання до міжнародного договору або закону України про прийняття міжнародного договору, невід'ємною частиною яких є текст міжнародного договору; щодо міжнародних договорів, які укладаються від імені України, які не потребують ратифікації, — у формі указу Президента України; щодо міжнародних договорів, які укладаються від імені Уряду України, які не потребують ратифікації, — у формі постанови Кабінету Міністрів України.

Застереження до міжнародного договору

Як ми вже зазначали із зростанням кількості незалежних держав усе більш ускладнюється процедура узгодження позицій усіх без винятку учасників у багатосторонніх угодах. У цих умовах неабияку роль придбає інститут застережень, який пов'язаний із висловленням згоди на обов'язковість договору. У ст. 20 обох Віденських конвенцій зазначається, що застереження — це одностороння заява держави чи міжнародної організації під будь-якою назвою, зроблена при висловленні згоди з договором, що призначене виключити чи змінити юридичну дію визначених положень договору в їх застосуванні до автора застереження. Тобто, вирішальним фактором для визначення акту в якості застереження є не його назва, а його мета.

Завдання інституту застереження полягає у забезпеченні участі найбільшої кількості держав у багатосторонніх угодах. Адже держава може визнавати мету і принципи договору, але не бути згодною з окремими положеннями, зміна яких не впливає на об'єкт договору. Та слід зазначити, що об'єктом застережень мають бути лише багатосторонні угоди. У проєкті Комісії міжнародного права відповідних розділ так і називався — «Застереження до міжнародних договорів». Але у ході Віденської конференції у 1968-69 рр. назву цього розділу не виправдано замінили на просто «Застереження». Хоча практиці США відомі непоодинокі випадки застережень до двохсторонніх договорів, що пояснюється особливостями процедури ратифікації. Адже не просто ж так в США Сенат називають «кладовищем договорів».

Двосторонній договір — це єдиний акт, узгоджений між сторонами, який надає їм взаємні права та обов'язки. Тому застереження завдає шкоди взаємній домовленості, порушує саму ідею двосторонньої угоди. При застереженні до багатостороннього договору породжується як би додаткова угода з автором застереження, яка існує поруч з багатостороннім договором. Усе це не дає можливості визнати застереження до двостороннього договору частиною інституту застережень. Мова може йти про додаткову правку до узгодженого тексту.

Застереження може бути зроблено при будь-якій формі висловлення згоди з договором. Причому вона може бути зроблена і на будь-якому етапі укладання договору, але юридичне значення вона набуває лише тоді, коли міститься в акті, в якому висловлюється остаточна згода на обов'язковість договору.

Право робити застереження обмежено кількома умовами, які зазначені у ст. 19 Віденських конвенцій:

1) учасники міжнародного договору можуть заборонити робити будь-які застереження;

2) у договорі прямо обмежується коло таких застережень;

3) навіть при відсутності у договорі положень про застереження, останнє буде недійсним, якщо воно несумісне з об'єктом і цілями договору.

Договір може передбачати допустимі застереження. У такому випадку зроблене застереження не потребує визнання іншими сторонами.

У якості особливого випадку Віденські конвенції виділили застереження до установчого акту міжнародної міжурядової організації, оскільки він потребує особливої цілісності. Внаслідок недопустимості різниці у правах та обов'язках сторін за будь-яких умов потрібно прийняття застереження компетентним органом організації.

За винятком перелічених випадків, установлюються наступні правила, звісно, якщо договір не передбачає іншого:

— прийняття застереження іншою стороною, що домовляється, робить автора застереження учасником договору по відношенню до учасника, що прийняв застереження, якщо договір є чинним для них чи як тільки він набуває чинності, із змінами, що внесені застереженням;

— заперечення іншою стороною, що домовляється, проти застереження не перешкоджає набуттю чинності договору між автором застереження та стороною, що заперечує, якщо остання не зробить іншої заяви.

— Згідно Віденським конвенціям акт, в якому висловлюється згода держави на обов'язковість для неї договору та який містить застереження, набуває чинності в момент, коли хоча б одна із держав, що домовляються, прийме застереження.

У п. 5 ст. 20 Віденських конвенцій говориться, що якщо мова не йде о завчасно обумовлених випадках, коли застереження забороняється, чи якщо мова йде не про засновницький акт організації та договір не передбачає інше, то застереження вважається прийнятим державою, організацією, якщо вони не викажуть заперечень проти неї до спливу 12-місячного строку. Цей період починає спливати після того, як відповідних суб'єкт був повідомлений про застереження, і до тої дати, коли він висловив свою згоду на обов'язковість договору, в залежності від того, яка з цих дат є найбільш пізньою.

Договірні відносини носять узгоджуваний характер. Тому результати застереження є взаємними. Ст. 21 Віденських конвенцій встановила, що застереження, яке діє по відношенню до іншої держави, змінює положення, до якого вона зроблена, у передбачених нею межах. Що стосується інших учасників, то застереження не змінюють положення договору щодо їх відносин один з одним. Згідно тієї ж статті, якщо держава, що заперечує проти застереження, не заперечувала проти набуття чинності між собою та державою, що зробила застереження, то положення, до який відноситься застереження, не застосовується між цими двома державами у межах сфери дії такого застереження.

Заява, в якій висловлюється згода із застереженням або заперечення проти застереження повинні бути зроблені у письмовій формі. Цей акти доводиться до відома як до сторін, що домовляються, так і до усіх інших учасників міжнародного договору. Робиться це через депозитарію. При закінченні строку на прийняття рішення щодо позиції стосовно застереження, про який ми зазначали вище, за суб'єктом презюмується мовчазне визнання застереження.

У ст. 22 Віденських конвенцій зазначено, що застереження та заперечення проти неї можуть бути у будь-який момент зняті суб'єктами, що їх за-явили, і договір буде відновлений у цілісності, якщо, певна річ, договір не передбачає інший порядок.

Депозитарії та його функції. Реєстрація та опублікування міжнародних договорів

Після висловлення згоди на обов'язковість договору сторони двосторонніх договорів здійснюють обмін текстами документів, у яких виражена так згода. Щодо багатосторонніх договорів, то для зберігання автентичного тексту договору, ратифікаційних грамот та інших документів про його прийняття призначається депозитарій (хранитель).

Депозитарій договору може бути призначений державами, які брали участь у переговорах, або визначений у самому договорі, ним може бути одна або кілька держав, міжнародна організація або головна виконавча службова особа такої організації. Так, депозитарієм обох Віденських конвенцій, Конвенції ООН з морського права є Генеральна Асамблея ООН.

Функції депозитарію є міжнародними за своїм характером, і при виконанні їх депозитарій зобов'язаний діяти неупереджено. До функцій депозитарію відповідно до ст.ст. 77-78 Віденських конвенцій належать:

- зберігання автентичного тексту договору;
- підготовка засвідчених копій автентичного тексту і будь-яких інших текстів договору, а також надсилання їх учасникам та державам, які мають право стати учасниками договору;
- одержання підписів під договором і одержання, зберігання та інформування щодо документів, оповіщень і повідомлень, які його стосуються;
- реєстрація договору в Секретаріаті ООН.

Щодо реєстрації договорів, то її проводять і інші міжнародні організації, наприклад, МОП та МАГАТЕ, але навіть у цьому випадку він усе рівно підлягає обов'язковій реєстрації в Секретаріаті ООН. Це закріплено у ст. 102

Статуту ООН. У відповідності з цією нормою Генеральна Асамблея ООН резолюцією від 14 грудня 1946 року затвердила Правила про реєстрацію і опублікування міжнародних договорів. Згідно ст. 103 Статуту ООН жодна сторона незареєстрованого договору не може обґрунтовувати свої юридичні домагання в жодному із органів ООН.

Після набуття договором чинності він має бути надісланим до Секретаріату Організації Об'єднаних Націй з метою публікації. Відповідно до ст. 102 Статуту ООН Секретаріат зобов'язаний опублікувати будь-який договір та міжнародну угоду.

Ст. 21 Закону України «Про міжнародні договори України» визначає, що чинні міжнародні договори України публікуються українською мовою в «Зібранні діючих міжнародних договорів України» та інших офіційних друкованих виданнях України.

Офіційний переклад багатосторонніх міжнародних договорів України на українську мову здійснює Міністерство закордонних справ України в порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України.

Але від промудгації, тобто оприлюднення, міжнародного договору не залежить його обов'язкова юридична дія.

§ 3. Форма і структура міжнародного договору

Значення форми міжнародного договору

У самій Конвенції про право міжнародних договорів 1969 року питання форми приділена мінімальна увага. Це пояснюється тим, що форма не впливає на обов'язкову силу договору. Відмічає значення форми договору, необхідно підкреслити принципове положення про те, що головна роль належить все ж таки змісту. Зміст та форма взаємопов'язані. Якщо нема форми без змісту, то й змісту не може бути без форми. Визнання визначальної ролі змісту не веде до приниження ролі форми. Не можна вважати форму договору технічним питанням, яке залежить лише від майстерності юристів-укладачів. Від форми, у який втілюється угода, у неمالому ступені залежить ефективність договору.

Відносно форми договорів у міжнародному праві здавна існує положення, згідно якому сторони можуть вільно обирати будь-яку форму. Комітет експертів Ліги Націй з кодифікації міжнародного права прийшов до висновку про те, що вибір форми залежить від волевиявлення сторін та від характеру відносин між державами, від звичаїв відповідних відомств, а іноді і від недбалості тих, хто готує дипломатичні акти.

Значення форми угоди полягає також у тому, що вона є однією з підстав для вирішення питання щодо правової природи актів. Як відомо, у наш час у практиці держав набули широкого розповсюдження неправові міжнародні угоди. Наприклад, Хельсінкські угоди. Наявність в угоді типових для договору положень свідчить про наміри сторін розглядати його як міжнародний договір. Разом із тим і у цьому випадку вирішальне значення має зміст. Якщо угода містить положення, які свідчать про наміри сторін прийняти на себе юридичні обов'язки, то перед нами міжнародний договір.

Слід мати на увазі, що договір та його текст — поняття не тотожні. Достатньо згадати про існування усних угод, що не мають тексту і тим не менш являють собою повноцінні договори. Окрім того, при тлумаченні договору текст є головним, але не єдиним свідченням його змісту.

Текст виражає та закріплює зміст угоди. Текст і угода тісно пов'язані між собою та існують у відносній єдності. Договір не може не мати тієї чи іншої форми, в якій втілюється його зміст. Зміст є первинним, а форма похідна. Створення договору починається із досягненням угоди. Після його втілення в тій чи іншій формі можна говорити про договір.

Єдність форми та змісту не виключає протиріч між ними. Зміст динамічний, а форма стабільна. Розвиток починається із змін в угоді сторін. Крок за кроком збільшуються протиріччя між реальним змістом угоди та його формою. До визначених меж зміст змінюється у межах даної форми. Якщо ж зміни виходять за ці межі, то з'являється необхідність і у зміні форми. При цьому форма не є пасивним відображенням змісту. Вона здатна відкривати більший чи менший простір для змін у змісті, сприяти його розвитку чи гальмувати його. Щоб бути ефективним, договір, особливо той, що визначає основи взаємовідносин сторін, повинен бути націлений на майбутнє.

Для того, щоб врегулювати сучасні міжнародні відносини, зміст договору має забезпечити оптимальний баланс динамізму та стабільності. Можна навіть сказати, що динамізм — це необхідна якість, призначена забезпечити стабільність договірної регуляції в умовах, що постійно змінюються. Багато що тут залежить від характеру договору. Форма розрахованих на великі строки дій політичних договорів загального характеру повинна відкривати значні можливості для розвитку змісту. Форма договорів за конкретних питань повинна бути максимально точною.

У Віденській конвенції на перше місце при тлумаченні договору ставиться його контекст, тобто підкреслюється значення стабільної форми. Одночасно обумовлюється, що тлумачення повинно здійснюватися «у світлі об'єкту та цілей договору», а це вже має пряме відношення до динамізму змісту.

Та взагалі питання стосовно форми договорів зводиться до письмової та усної форми. Перевага віддається звісно письмовій формі, що однак, нагадаємо, не впливає на юридичну силу договору.

Якщо питання про письмову форму більш-менш зрозуміле, то не все так просто з іншою формою, а саме — з усною. Існує два різновиди угод в усній формі:

- 1) угоди, які не фіксуються в жодних документах;
- 2) угоди, які сформульовані та укладені усно, але разом з тим зафіксовані в тих чи інших документах.

Стосовно останніх, то фіксуватися може або увесь зміст, або основне положення, чи сам факт укладення угоди з визначеного питання. Відомо, що зміст усних угод не буває завеликим внаслідок особливостей форми. Найбільш авторитетними видами закріплення усної угоди є спільні заяви та комюніке.

Усна угода може бути зафіксована в протоколі переговорів, який підписується секретарями делегацій. Усна угода може фіксуватися за допомогою звукозапису, іноді паралельно з кіно- чи телезйомкою. Звукозапис має здійснюватися за згодою сторін, і кожна з них повинна отримати свій екземпляр.

Звукозапис, яка здійснювалася тільки однією із сторін, не може розглядатися як офіційна форма угоди.

Як ми вже зазначали усні договори називають ще «джентльменськими угодами». Але, слід зауважити, що не усі усні угоди є джентльменськими. Поняття «джентльменської угоди» з'явилося у міжнародній практиці у другій половині XIX ст. У 1878 році була укладена таємна російсько-британська угода. Коли її зміст став відомим, у Великій Британії вона викликала бурхливі протести. Голова відомства іноземних справ лорд Солсбері заявив, що це усього лише «джентльменська угода», яка зобов'язує особисто його і може не зобов'язувати того, хто його замінить. Угоду було кваліфіковано як особисте зобов'язання посадової особи, яка володіє моральною силою. У подальшому концепція «джентльменської угоди» дещо розширилася. Вона стала охоплювати не тільки особисті зобов'язання посадових осіб, але й моральні зобов'язання держав. Стали укладатися не тільки двосторонні, але й багатосторонні «джентльменські угоди». Незважаючи на неправовий характер, вони тим не менш представляють нормативне явище. Встановленні ними правила регулюють міждержавні відносини. Сторони вважають себе пов'язаними їх положеннями і вимагають один від одного їх поваги.

У точному сенсі дефініція «джентльменські угоди» означає спрощену форму міжнародної угоди в усній формі, як володіє морально-політичною, а не юридично обов'язковою силою.

Також «джентльменські угоди» можуть існувати у вигляді паралельних дій, коли держави не укладають формальних угод, а вживають відповідних заходів паралельно, на основі взаєморозуміння.

Мова договору

Проблема мови договору розглядається в контексті міжнародного права з точки зору юридичних, а не лінгвістичних нюансів. Кожна мова відображає особливості відповідної правової системи. Тому одна й та сама дефініція чи термін, що використовуються в договорі, можуть розумітися дещо по-різному. Окрім того, деякі терміни, що містяться в одній мові, не мають аналогів в інших. Наприклад, в англійських державах задля позначення різних видів відповідальності використовують два поняття: *responsibility* та *liability*. В інших мовах, у тому числі в українській є лише один термін — «відповідальність». Також, право Великої Британії відомий інститут *barristers* та окремо *lawyers*. Хоча обидва терміни перекладаються на нашу мову як «адвокат», хоча ці спеціалісти і відрізняються за своїм правовим статусом.

Усе це породжує певні складнощі, на які звертають увагу й керівники відомств іноземних справ, особливо правники. Про що може й свідчити й те, що для підготовки, наприклад, російськомовного тексту проектів статей, які були прийняті Комісією міжнародного права ООН, на її 53-й сесії була створена спеціальна група. До її складу увійшли юристи зі слов'яно мовних країн, для яких російський текст має особливе значення (основною масою це були колишні радянські республіки). Групу спіткали істотні труднощі. При цьому вона керувалася не лише англійським оригіналом статей, але й французьким текстом, який відображає термінологію романо-германської системи.

Двосторонні договори складаються на мовах обох сторін. Обидва тексти мають однакову силу, є рівно автентичними, рівно справжніми. У випадках істотного розходження між мовами договір складається на трьох мовах. Усі тексти є автентичними, але у випадку розходжень превалювати буде третя мова. Наприклад, договори між Росією та Індією укладаються на російській, хінді та англійській мовах. Усі тексти автентичні. У випадку розходження пріоритет надається англійському тексту.

Багатосторонні договори укладаються на декількох мовах. Універсальні конвенції під егідою ООН складаються на шести офіційних мовах — англійській, арабській, іспанській, китайській, російській та французькій. Автентичність текстів означає, що вони у рівному ступені виражають зміст договору. Тому згідно з п. 4 ст. 33 Віденськими конвенціями у випадку розходжень приймається до уваги значення, яке з урахуванням об'єкту та цілей договору краше усього узгоджує ці тексти.

Практика Міжнародного Суду свідчить, що в деяких випадках можливо застосування й інших критеріїв при узгодженні різномовних текстів. У справ про прикордонні та транскордонні військові дії (Нікарагуа проти Гондурасу) Суд зіткнувся із розходженням різномовних текстів Бо готського пакту 1948 року. У французькому тексті говориться, що спір може бути переданий на розгляд міжнародного органу, якщо його врегулювання шляхом переговорів неможливо «за думкою однієї із сторін». У текстах на інших мовах (англійській, іспанській та португальській) вказувалося — «за згодою сторін». Суд вирішив, що у цьому випадку треба виходити із суворого тлумачення та вважати, що необхідна думка обох сторін. Зайнята Судом позиція є обґрунтованою. Вона відповідає загальному правилу тлумачення, згідно якому у випадку сумнівів норма повинна тлумачитися так, щоб не збільшувати зобов'язання сторони та не обмежувати її прав.

Попри всі труднощі, пов'язані з різномовними текстами, інтенсифікація міжнародної правотворчості стимулює процес формування єдиної мови міжнародного права, що містить загальноприйняті поняття та терміни. Процес цей має істотне значення не тільки для міжнародного, але й для внутрішнього права, яке все більше взаємодіє з міжнародним.

Структура міжнародного договору

Структура виражає впорядкованість елементів договору, їх розташування, характер взаємозв'язку, тобто внутрішню організацію. Вона впорядковує зміст договору, забезпечує його цілісність, єдність. У відповідності з принципом єдності договір являє собою єдине ціле і повинен розглядатися як єдина система норм; усі вони є обов'язковими і повинні виконуватися. Лише таке відношення до договору є добросовісним.

Договір складається із визначених компонентів, які утворюють єдину, впорядковану систему. Це найменування або титул, преамбула, центральна частина, заключні положення, додатки. Наявність усіх компонентів не є обов'язковою, і відсутність одного чи іншого не впливає на юридичну силу договору.

Першим елементом структури договору є офіційна назва або титул. Він має значення, зокрема, для визначення об'єкту та цілей договору, у відповідності з

якими тлумачиться його зміст. Найменування може бути повним та неповним. Останнє характерно для договорів у спрощеній формі, в яких вказується лише назва самого акту. У повному найменуванні зазначається окрім цього його зміст (наприклад, про дружбу, торгівлю та мореплавство) та повна назва сторін.

Преамбула являє собою вступну частину договору. Її призначення полягає у закріпленні офіційних цілей, принципів договору та мотивів його укладення. Положення преамбули мають юридичну силу. Наприклад, в рішенні у 1962 році в справі про Південно-Західну Африку Міжнародний Суд визначив, що мандат і фактично, і юридично є міжнародною угодою, що носить характер договору чи конвенції. Сама преамбула мандату свідчить про такий характер. Існує два види преамбули: традиційна (повна) та сучасна (спрощена).

Преамбула складається з ряду формул:

1. Найменування держав, чи органів, від імені яких укладається угода (intitulatio).

2. Передісторія (narratio), в якій можуть викладатися обставини, що передували укладенню договору, підтверджуватися попередні договори чи загальні цілі та принципи, вказуватися зв'язок даного договору з іншими угодами.

3. Мотиви укладання договору та його цілі (agenda), які несуть основне політичне навантаження. Вони фіксують заради чого укладений договір.

4. Повідомлення про рішення укласти договір.

5. Призначення вповноважених.

6. Зазначення вповноважених.

7. Перевірка повноважень.

8. Формула, що вводить згоду.

Частина договору, яка йде безпосередньо за преамбулою і містить конкретні норми називається центральною, а її положення — постановами. Зміст центральної частини в залежності від його об'єму, характеру та за розсудом сторін ділиться на частини, глави, статті, пункти та абзаци. Постанови розміщуються за видами відносин, які регулюються, а потім об'єднуються у тексті за ступенем важливості. На перше місце ставляться найбільш загальні норми, а за ними — все більш конкретні постанови. Постанови бувають основними та спеціальними. Перші встановлюють загальне правило, а другі — його конкретизують, уточнюють та встановлюють виключення. При цьому спеціальні постанови мають пріоритет застосування по відношенню до загальної норми, коли мова йде про випадок, який ними передбачений. Таким чином діє загально-правовий принцип спеціального закону (lex specialist).

У заключній частині договору містяться положення, які здебільшого мають процесуальний характер. Вони визначають порядок набуття чинності договору та його прийняття сторонами. Встановлюється строк дії договору та підстави його припинення. Також типовими для заключної частини є наступні питання: коло держав, які можуть стати учасниками; пролонгація; застереження; тлумачення; розв'язання спорів; перегляд; позитарій; обмін ратифікаційними грамотами чи здача їх на зберігання; реєстрація; автентичність текстів; статус додатків. Заключна частина завершується формулою (corroboratio), яка встановлює згоду вповноважених та спосіб посвідчення цієї згоди.

У договір вносяться основні положення, а додаткові, які конкретизують їх зміст, включаються у додатки. Це дає можливість не перевантажувати основний текст деталями. У результаті спрощується розуміння основного змісту договору. У додатках чи основному тексті вказується, що додаток складає невід'ємну частину договору, інакше постанови, що містяться у додатках, не будуть мати силу самого договору. Види додатків можуть бути різними. Наприклад, додаткова угода, протокол, протокол підписання, додаткові статті, обмін нотами, географічні карти, опис кордонів, схеми, визначення, списки, зразки особистих посвідчень посадових осіб тощо.

§ 4. Недійсність міжнародного договору

Правомірність міжнародного договору. Підстави для визнання міжнародного договору недійсним

Обидві Віденські конвенції виходять із презумпції дійсності міжнародних договорів, оскільки дійсність договору чи згода учасника на обов'язковість договору може встановлюватися лише на основі міжнародного права. Тільки дійсний договір створює права та обов'язки, які у ньому передбачені.

У міжнародній практиці зустрічалися випадки, коли окремі договори оголошувалися недійсними. Ст.ст. 46-53 Віденських конвенцій 1969 та 1986 років містять вичерпний перелік підстав недійсності договорів. Підставами недійсності є примус держави, його представника, обман, помилка, протиріччя договору нормам *jus cogens* тощо.

Наслідки недійсності міжнародного договору

Якщо договір був укладений у результаті примусу держави шляхом застосування погрози силою чи її застосуванням в порушення принципів Статуту ООН, він є нікчемним. Нікчемним вважається договір, який укладений в результаті примусу представниками держави діями чи погрозами, що були спрямовані проти неї.

Таким буде й договір, якщо він на момент укладення суперечив імперативній нормі загального міжнародного права (нормі *jus cogens*), тобто такий нормі, яка визнається міжнародним співтовариством держави у цілому як норма, відступ від якої неприпустимим і яка може бути змінена тільки послідовною нормою такого самого характеру. Окрім того, якщо виникне нова норма *jus cogens*, то будь-який договір, який суперечить цій нормі, буде вважатися також недійсним. На відміну від цивілістичної теорії, недійсність одного положення у договорі в міжнародному праві тягне за собою недійсність усього договору.

Недійсними є договори, які укладені у результаті підкупу представника держави, обману контрагенту чи помилки. Однак не усіляка помилка може бути підставою для недійсності договору, а тільки така, що стосується факту чи ситуації. Останні мають становити суттєву підставу згоди на обов'язковість договору.

Якщо згода держави на обов'язковість договору була висловлена в порушення якого-небудь положення внутрішнього права, що стосується компетенції укладання договорів, то вона не може посилаватися на це як на підставу недійсності договору. Таке посилання можливо лише у разі, коли це

порушення стосувалося норми внутрішнього особливо важливого значення та було явним. Однак порушення вважається явним лише у випадку, коли воно є об'єктивно очевидним для будь-якої держави, яка діяла добросовісно та у відповідності із звичайною практикою.

Якщо договір було укладено в результаті примусу держави чи його представника або ж він суперечить нормі *jus cogens*, то він визнається нікчемним. У випадку укладання договору в результаті підкупу, обману, помилки чи в порушення норми внутрішнього права виключного значення дійсність договору може бути лише оскаржена.

§ 5. Застосування та забезпечення виконання міжнародного договору. Тлумачення міжнародних договорів

Дія міжнародного договору

Дія та дотримання міжнародного договору базуються на принципі *pacta sunt servanda* (договорів потрібно дотримуватися). Це означає, що з моменту набуття чинності договір починає породжувати міжнародно-правові норми, які є обов'язковими для сторін договору, що висловили згоду на обов'язковість для них прав і обов'язків, котрі випливають з умов договору. Цей принцип є загальновизнаним принципом міжнародного права, який було вперше сформульовано в 1871 році у Лондонському протоколі європейських держав, пізніше він був закріплений у таких базових міжнародно-правових актах, як Статут ООН, Декларація про принципи міжнародного права 1970 року, Заключний акт Народи з безпеки та співробітництва в Європі 1975 року. У ст. 26 Віденських конвенцій цим принципом обґрунтовано основні засади забезпечення дії договірних норм міжнародного права — кожен чинний договір є обов'язковим для його учасників і має добросовісно виконуватися.

Відповідно до ст. 24 Віденських конвенцій дата набуття чинності договору встановлюється у самому договорі. Договори можуть набувати чинності з дати підписання, ратифікації, затвердження, прийняття, обміну ратифікаційними грамотами або здачі депозитарію на зберігання визначеної кількості ратифікаційних грамот.

Іноді договір не передбачає моменту набуття чинності. Зокрема це відноситься до двосторонніх угоди, згода на обов'язковість яких висловлюється у формі підписання. Момент набуття чинності таких договорів співпадає з моментом їх підписання.

Договір має юридичні наслідки лише з моменту набуття чинності. Тобто він не має зворотної сили. Але міжнародне право не перешкоджає учасникам договору умовитися про те, щоб договір розповсюджувався по відношенню до будь-якої дії чи факту, які мали місце до набуття їм чинності, або по відношенню до ситуації, яка перестала існувати до цієї дати. Таке положення зафіксоване у ст. 28 Віденських конвенцій.

Дія договору в просторі, часі, щодо третіх осіб. Пролонгація договору

Дія договору у просторі й часі визначається умовами договору. У ст. 29 Віденських конвенцій зазначено, що територіальна сфера дії договору поширюється на всю територію його учасників, якщо інший намір не впливає з договору або не встановлений в інший спосіб. Ряд багатосторонніх договорів

передбачають просторову сферу дії більшу, ніж території держав. В якості прикладу можна привести Договір про Антарктику 1959 року, Догові про принципи діяльності держав по дослідженню та використанню космічного простору, включаючи Луну та інші небесні тіла 1967 року тощо.

У міжнародному праві існує максима: договір не створює зобов'язань або прав для третьої держави без її на те згоди (*pacta tertiis nec nocent nec prosunt*).

Якщо за певних обставин учасники договору мають намір зробити положення договору обов'язковими для третьої держави, то для цього необхідна письмова згода третьої сторони. Право для третьої держави виникає з положення договору, якщо учасники цього договору мають намір за допомогою цього положення надати таке право третій державі і якщо третя держава погоджується з цим. Її згода припускатиметься доти, доки не матимуть доказів протилежного, якщо договором не передбачається інше.

Строк дії договору визначається в самому договорі. За строком дії договори поділяються на строкові та безстрокові.

Безстроковими договори укладаються на «вічні часи» і не містять ніяких вказівок на термін дії та можливість денонсації. Більшість таких договорів закріплює загальні норми міжнародного права, а також мирні угоди.

Строкові договори поділяються на такі, що укладаються на визначений строк та на невизначений час. Визначеним строком договору слід вважати заздалегідь чітко обумовлений календарними датами термін, який також може бути подовжено. Визначений строк, у свою чергу, може бути безумовно визначеним і умовно визначеним.

Договори з невизначеним строком діють до настання відповідних подій або умов, під виконання яких вони були укладені. Наприклад, Договором про правонаступництво по відношенню до зовнішнього державного боргу та активів колишнього СРСР від 4 грудня 1991 року передбачається, що його дія припиняється після врегулювання усіх платежів та розрахунків, які визначенні його положеннями, а також додатковими угодами та протоколами.

Пролонгація — це продовження дії договору, здійснюване до закінчення його строку. Пролонгація відбувається на умовах, передбачених договором, або за домовленістю сторін. Розрізняють пролонгацію ініціативну (коли необхідне позитивне волевиявлення сторін) і автоматичну (коли для продовження договору досить того, щоб сторони утрималися від його припинення). Окрім зазначених випадків пролонгація може бути здійснена на підставі спеціальної угоди по відношенню до договору, строк якого спливає. Якщо договір припинив свою дію та сторони спеціально домовилися про продовження його дії, то таке продовження називається поновленням дії договору.

Забезпечення виконання міжнародного договору

Дотримання договору покладається на учасників та регулюється нормами національного права. Заходи щодо нагляду за дотриманням міжнародних договорів поділяються на два різновиди: організаційні та законодавчі. Законодавство України визначає, що міжнародні договори України підлягають неухильному дотриманню відповідно до норм міжнародного права.

Забезпечення виконання міжнародних договорів України покладається на Президента й уряд. Виконання ж зобов'язань за міжнародними договорами належить до функцій міністерств та інших центральних органів державної виконавчої влади України, до компетенції яких входять питання, що регулюються міжнародними договорами України. Загальний нагляд за виконанням міжнародних договорів України здійснює Міністерство закордонних справ України.

На міжнародному рівні для забезпечення дотримання багатосторонніх міжнародних договорів вироблено певні види міжнародних гарантій, міжнародного контролю та інші міжнародні засоби.

Під міжнародними гарантіями розуміється міжнародно-правовий акт, який передбачає поруку чи гарантію держави або ж групи держав вжити необхідних заходів, що спонукати учасника чи учасників виконати укладений договір.

Міжнародний контроль може здійснюватися у різних формах. Наприклад, такий контроль здійснюється спеціальними комітетами. Так, відповідно з Міжнародним пактом про соціальні та політичні права 1966 року створений Комітет по правам людини, який здійснює контроль за дотриманням держав-учасників прав та свобод людини і громадянина, що зазначені у Пакті.

Міжнародні організації грають значну роль у забезпеченні виконання договорів, оскільки їх органи, згідно статутів, наділяються повноваженнями розглядати питання дотримання їх членами своїх договірних зобов'язань.

Забезпеченню виконання договорів сприяє також існування інституту міжнародної відповідальності за правопорушення.

Імплементация міжнародного договору

Імплементация міжнародного договору — це фактична реалізація міжнародних зобов'язань на внутрішньодержавному рівні, а також конкретний спосіб включення норм міжнародного договору в національну правову систему. Головна вимога імплементации — слідування цілям та змісту міжнародних настанов.

Способами імплементации є інкорпорація, трансформація, а також загальне, спеціальне або конкретне посилення. При інкорпорації норми договору без будь-яких змін дослівно відтворюються в законах імплементуючої держави. При трансформації відбувається перепрацювання норм відповідного міжнародного договору при перенесенні їх в національне законодавство (звичайно це відбувається внаслідок необхідності врахування національних правових традицій та стандартів юридичної техніки). У випадку загального, спеціального чи конкретного посилення міжнародно-правові норми безпосередньо не включаються до тексту закону, в останньому міститься лише згадка про них. Таким чином, при імплементации шляхом посилення застосування національної правової норми стає неможливим без безпосереднього звертання до першоджерела — тексту відповідного міжнародного договору.

З другої половини 90-х років все більшої актуальності набуває проблема гармонізації (приведення до відповідності) законодавства України з правовими системами міжнародних організацій Європи. Після угоди про партнерство та співробітництво з Європейським Союзом та вступом до Ради Європи

відбулося конституційне закріплення положень щодо співвідношення міжнародного та національного права та ратифікація Конвенції про захист прав та основних свобод людини і громадянина. Цей процес опосередковувався створенням спеціальних органів, установ та прийняттям низки спеціальних нормативних актів. Все це дає підставу констатувати, що у системі права України формується новий структурний підрозділ — міжгалузевий інститут імплементації норм міжнародного права.

Правонаступництво щодо міжнародних договорів

Комісією міжнародного права ООН було розроблено Віденську конвенцію про правонаступництво держав щодо договорів 1978 року.

При об'єднанні держав угоди, які були чинними для держав-попередниць продовжують дію стосовно наступниці, якщо немає іншої угоди між ними.

При поділі держави угоди держави-попередниці залишаються чинними для кожної держави-правонаступниці, якщо вони не домовилися про інше.

У випадку відділення частин і утворення нової незалежної держави питання вирішується так: держава-наступниця є наступницею угод держави-попередниці, якщо між ними нема інших домовленостей.

У випадку деколонізації ми маємо справу з новою державою, стосовно якої діє принцип *tabula rasa* («чиста дошка»). Вона не має зобов'язань триматися старих договорів.

Тлумачення міжнародного договору та його види

Тлумачення договору полягає у з'ясуванні точного значення і змісту договору. Тлумачення здійснюється з урахуванням загальних норм міжнародного права і не повинно призводити до наслідків, що суперечать імперативним нормам міжнародного права.

Тлумачення міжнародного договору може бути офіційним і неофіційним. Офіційним вважається тлумачення договору його учасниками чи міжнародними органами, які вказуються в тексті договору, або органами, що спеціально створені самим договором.

Неофіційним видом тлумачення вважається таке, що здійснюється юристами, істориками права, журналістами, а також ученими в наукових працях з міжнародного права.

За суб'єктами тлумачення поділяється на міжнародне і внутрішньо-державне. Найвагомішим видом офіційного міжнародного тлумачення є автентичне тлумачення, що здійснюється за угодою учасників договору і є обов'язковим для них. Вважається, що таке тлумачення має найвищу юридичну силу, тому що ґрунтується на письмовій угоді сторін і не може бути змінено одним з учасників без згоди інших. Автентичне тлумачення може здійснюватися у формі спеціальної угоди або протоколу, обміну нотами, шляхом тлумачення термінів у тексті договору.

Міжнародним тлумаченням є тлумачення, що здійснюється міжнародними органами, які передбачені в самому договорі. Цей вид тлумачення, у свою чергу, поділяється на міжнародне адміністративне тлумачення і міжнародне судове тлумачення, залежно від міжнародного органу, який його здійснює. Таким може бути тлумачення, яке здійснюють Міжнародний Суд

ООН та низка інших органів, уповноважених державами здійснювати тлумачення, обов'язкове для учасників договору. Міжнародне судове або арбітражне тлумачення може стосуватися як двосторонніх, так і багатосторонніх міжнародних угод.

Внутрішньодержавним тлумаченням уважається таке, що здійснюється компетентним органом держави у відповідності з національним правом у вигляді декларацій, заяв або інших документів, які додаються до договору. Держава в односторонньому порядку дає своє тлумачення договору, яке є обов'язковим тільки для держави, що його тлумачить.

Способи і принципи тлумачення міжнародного договору

При здійсненні тлумачення використовуються спеціальні способи тлумачення, такі як граматичний, історичний, логічний та систематичний.

Граматичний спосіб тлумачення полягає у з'ясуванні значення окремих слів у їхньому синтаксичному зв'язку і тим самим змісту окремих статей договору.

Історичний спосіб здійснюється шляхом з'ясування історичних обставин, за яких укладався міжнародний договір, взаємовідносин на той час між сторонами, що укладали міжнародний договір, тобто визначення мети, з якою було укладено договір.

Логічний — полягає у тлумаченні однієї статті на підставі інших статей міжнародного договору. Це тлумачення виходить із того, що міжнародний договір становить єдине логічне ціле, частини якого узгоджені між собою разом із преамбулою, додатками та іншими складовими частинами.

Систематичний спосіб здійснюється на підставі зіставлення міжнародного договору з іншими пов'язаними з ним договорами. Цей спосіб особливо ефективний у тих випадках, коли наступний договір укладено з посиланням на попередній, або його укладено як додаток до нього.

Тлумачення міжнародного договору має відповідати певним принципам. Такими є: принцип добросовісності; принцип єдності (при тлумаченні неможливе роз'єднання об'єкта і мети договору); принцип ефективності (надання сили та значення положенням договору, який тлумачиться).

Важливим принципом тлумачення багатомовних договорів є принцип рівності мов автентичних текстів договорів. До спеціальних принципів тлумачення договорів належать: максимальне використання різномовних текстів договорів при тлумаченні; рівна достовірність текстів договору, автентичність яких встановлена на різних мовах; встановлення єдиного змісту, що закріплений у текстах різними мовами.

Тлумачення міжнародного договору не має бути розширеним або обмеженим. Воно повинно проводитись у відповідності із об'єктом і метою договору.

Тлумачення тексту договору має відбуватися стосовно всіх структурних елементів, з преамбулою та додатками включно. Можливе також використання додаткових матеріалів до договору.

При тлумаченні враховуються будь-які наступні угоди відносно тлумачення чи застосування договору, послідує практика застосування догово-

ру та будь-які норми міжнародного права, які застосовуються по відношенню до учасників договору. Необхідно мати на увазі, що використовується не будь-яка послідовна практика застосування договору, а тільки така, яка може розглядатися як згода учасників відносно тлумачення договору у цілому або його окремих положень.

При тлумаченні можуть використовуватися і додаткові засоби, якими, як вказується у ст. 32 Віденських конвенцій, є підготовчі матеріали та обставини укладання договору. Однак до додаткових засобів можливе звертання лише у тому випадку, якщо тлумачення призводить до неясних або двозначних висновків чи до результатів, які є явно абсурдними чи нерозумними.

§ 6. Припинення та призупинення дії міжнародних договорів

Юридичні підстави припинення дії: денонсація, перегляд, анулювання, докорінна зміна обставин. Вплив збройних конфліктів на дію міжнародних договорів

Припинення дії міжнародного договору означає, що він втратив свою обов'язкову силу для його учасників і припинив породжувати прав і обов'язки у відносинах між ними. Із припиненням міжнародного договору він втрачає юридичну силу для всіх його учасників. Припинення договору або вихід із нього можливі відповідно до положень договору або в будь-який час за згодою всіх учасників після консультації з іншими договірними державами та міжнародними міжурядовими організаціями.

Зазвичай учасники договору в заключних положеннях обумовлюють способи припинення договору або умови, за яких можливе його припинення. Найчастіше в договорі визначається строк його дії, після закінчення якого договір автоматично припиняє свою дію.

Підстави припинення дії договорів можна поділити на дві великі групи:

1. Невільні підстави, при застосуванні яких припинення міжнародного договору спричинюється настанням події або факту, без волевиявлення сторін, спрямованого на припинення договору. До таких подій можна віднести: закінчення строку дії договору; виконання умов міжнародного договору, під які було укладено договір; виникнення нової імперативної норми (*jus cogens*); війну; припинення існування суб'єкта договору.

2. Вольові підстави, за яких припинення дії міжнародного договору є результатом безпосереднього волевиявлення сторін, які об'єднуються одним поняттям — розірванням. До способів розірвання договору можна віднести: денонсацію, скасування, новачію та анулювання.

Найпоширенішим способом розірвання договору є денонсація — одностороння відмова від договору з попередженням, що зроблено в порядку і в строки, які передбачені в умовах договору. Якщо в договорі передбачена можливість денонсування, то учасник повинен виконати умови денонсування і зобов'язаний завчасно попередити інші сторони. Якщо договір не містить положень про його денонсацію або вихід з нього, то він не підлягає денонсації і вихід із нього не допускається, якщо тільки не встановлено, що учасники мали намір допустити можливість денонсації або виходу, або характер договору не передбачає права денонсації або виходу.

Учасник повинен повідомити про намір денонсувати договір не менш ніж за 12 місяців згідно вимог ст. 56 Віденських конвенцій. Закон України «Про міжнародні договори України» визначає, що пропозиції про денонсацію міжнародних договорів України подаються Міністерством закордонних справ України, іншими міністерствами та відомствами Уряду України; Уряд України вносить відповідні пропозиції Президенту України або Верховній Раді України. Денонсація міжнародних договорів України здійснюється законом України, указом Президента України, постановою Уряду України.

Скасування або зупинення дії договору відповідно до його положень відбувається за згодою всіх учасників після консультації з іншими договірними державами та міжнародними міжурядовими організаціями.

Перегляд договору або новація — це спосіб розірвання договору, який впливає з укладання наступного договору. Договір вважається припиненим, якщо всі його учасники укладуть наступний договір з того самого питання і мають на увазі припинення попереднього або якщо положення договорів є абсолютно несумісними.

Анулювання — одностороннє припинення дії міжнародного договору, яке вважається правомірним лише на підставі норм міжнародного права, а саме у випадках, що визначені у Віденській конвенції про право міжнародних договорів:

- 1) недійсність неправомірних договорів;
- 2) договір, що укладений попередником, суперечить новому суспільному ладу держави;
- 3) істотне порушення договору одним з його учасників;
- 4) у разі неможливості здійснення договору;
- 5) у випадках, коли докорінним чином змінилися обставини, тобто на застереження про незмінність обставин (*clausula rebus sic stantibus*) можна посилалися, коли наявність таких обставин становила істотну підставу згоди учасників на обов'язковість для них договору і наслідок зміни обставин докорінно змінює сферу дії зобов'язань, які все ще підлягають виконанню за договором. Проте неприпустимо посилалися на докорінні зміни обставин, якщо вони сталися внаслідок свідомих дій держави, що посилається на такі зміни, і для припинення договору, що визначає державні кордони.

У тому випадку, якщо безповоротно зник або знищений об'єкт, який необхідний для виконання договору, учасник може посилалися на цю обставину як на підставу для припинення чи виходу з договору. Однак вказана обставина може виступати в якості підстави для припинення договору лише тоді, коли вона виникла не в результаті порушення таким учасником свого зобов'язання за договором чи іншого міжнародного зобов'язання по відношенню до будь-якого іншого учасника договору.

Договір припиняє свою дію і в тому разі, якщо на момент його дії виникла нова імперативна норма загального міжнародного права (*jus cogens*).

Розірвання дипломатичних чи консульських відносин не впливає на правові відносини, які встановлені міжнародним договором між його учасниками. Хоча якщо дипломатичні чи консульські відносини є необхідною умовою

для виконання договору, то такий договір у випадку розірвання вказаних відносин припиняє свою дію.

З моменту об'явлення стану війни відбувається перебудова відносин між сторонами, що воюють, яка веде до припинення дій договорів, які розраховані на мирні відносини. Починають застосовуватися норми міжнародного права у період збройних конфліктів.

Припинення міжнародного договору означає, що він припинив породження зобов'язань у майбутньому, але не впливає на права, зобов'язання або юридичне становище учасників, які виникли в результаті виконання договору, — вони зберігаються і після припинення договору.

Призупинення дії міжнародних договорів

Віденські конвенції передбачають призупинення дії міжнародних договорів. Призупинення міжнародного договору, на відміну від припинення, означає тимчасову перерву дії договору на якийсь час. Призупинення міжнародного договору за різних обставин може привести в подальшому до його припинення або до поновлення. Призупинення міжнародного договору веде до таких наслідків:

1) звільняє учасників від зобов'язання виконувати договір у своїх взаємовідносинах протягом періоду зупинення;

2) не впливає в усьому іншому на правові відносини між учасниками, встановлені договором.

Призупинення дії договору можливо лише у відповідності з положеннями самого договору чи за згодою його учасників. Два чи декілька учасників багатостороннього договору можуть укласти угоду о тимчасовому призупиненні дії його положень лише у відносинах між собою, якщо така можливість передбачена самим договором чи їм не забороняється. При цьому таке призупинення не повинно мати вплив на використання іншими учасниками своїх прав, що витікають з даного договору, і не повинно бути несумісним з об'єктом та цілями договору. Істотне порушення договору одним з його учасників дає підставу учаснику, вельми постраждалому від цього порушення, зупинити дію договору у цілому або в частині, що стосується порушеної умови договору.

Під час призупинення дії договору сторони повинні утримуватися від дій, які могли б перешкодити відновленню дії такого договору.

МОДУЛЬ 6.

ПРАВО МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

§ 1. Міжнародні організації

Поняття міжнародної організації

Міжнародна організація — це стабільна форма міжнародних відносин, що включає, в переважній більшості випадків, контрагентів принаймні з трьох держав і має узгоджені її учасниками цілі, компетенцію діяльності та власні органи, а також інші специфічні організаційні інституції (це може бути статут, процедура, членство, порядок роботи, ухвалення рішень тощо).

Характерними рисами, що вирізняють міжнародні організації, є: політична воля до співпраці, зафіксована в установчих документах; наявність постійного апарату, що забезпечує послідовність у розвитку організації й, наразі, автономність компетенцій та ухвал.

Таким чином, першопричиною створення міжнародної організації є політична воля, що визначає діяльність суб'єкта міжнародних відносин. Щоправда, вона характерна для реалізації не лише довготривалих, але й короткотривалих зовнішньополітичних інтересів тієї чи іншої держави. Тому обов'язковою ознакою міжнародної організації мала би бути розвинена інституційна структура, орієнтована на реалізацію діяльності на міжнародній арені. З огляду на це слід ідентифікувати її як стабільну, чітко структуровану форму міжнародного співробітництва, що створена її членами на добровільних засадах для спільного розв'язання загальних проблем і провадить діяльність у рамках статуту.

Міжнародні організації, як правило, поділяють на дві великі групи:

- 1) міждержавні (міжурядові) організації, засновниками і членами яких виступають держави;
- 2) міжнародні неурядові організації, що об'єднують фізичних або юридичних осіб, діяльність яких здійснюється поза межами офіційної зовнішньої політики держав.

Пропоноване нами загальне визначення міжнародної організації певною мірою стосується обох груп. Проте, аналізуючи діяльність міжурядових та неурядових недержавних організацій у сучасній системі міжнародних відносин, необхідно зробити більший акцент на особливостях кожної з цих груп. Варто також зазначити, що в літературі міжнародно-правової тематики термін «міжнародні організації» закріпився за міждержавними організаціями, цим самим підкреслюючи більш значущу роль останніх у міжнародній політиці. Це також пояснюється тим, що міжнародні неурядові організації набули активного поширення у другій половині XX ст. Це, в свою чергу, позбавило їх належної уваги з боку дослідників. Окрім того, процеси активізації багатосторонніх стосунків призводять до зростання ролі саме таких організацій у системі міжнародних відносин.

Існує досить багато визначень міждержавної (міжурядової) організації. Так, італійський професор міжнародного права Д. Анцилотті наводить визначення, яке зводиться до того, що колективними органами (йдеться про міждержавні організації) є органи, які утворені спільно низкою держав і волевиявлення яких з огляду міжнародного права приписується колективу суб'єктів, причому на підставі цього виникають певні правові наслідки. Американський професор Г. Кельзен визначає міждержавну організацію як організоване міжнародне співтовариство, засноване на підставі міжнародного договору, яким передбачено створення спеціальних органів міжнародного співтовариства для виконання цілей, заради яких створюється міжнародне співтовариство. Ще один американський дослідник Гарольд К. Якобсон визначає міждержавну організацію як інституційну структуру, створену за угодою двох або декількох суверенних держав, з метою проведення регулярних політичних взаємодій. При цьому автор особливо підкреслює ту обставину, що міжурядові організації відрізняються від засобів традиційної дипломатії своєю структурою і стабільністю, а також регулярними зустрічами представників держав-членів, специфічними процедурами ухвалення рішень і наявністю постійного секретаріату або штату. Г. І. Морозов, коректуючи своє загальне визначення, вважає міждержавною організацією «стабільний інститут багатосторонніх міжнародних відносин, створюваний, у переважній більшості випадків, щонайменше трьома державами, що має спільні для його учасників цілі, компетенцію і власні постійні органи, а також інші специфічні політико-організаційні інституційні норми (утворення), у числі яких статут, процедура, членство, порядок ухвалення рішень тощо».

Комісія з міжнародного права ООН робила неодноразові спроби сформулювати «офіційне» визначення міждержавної організації. У 1950 році англійський професор Дж. Брайерлі у своїй доповіді Комісії запропонував таке визначення: асоціація держав, що має загальні органи і заснована на договорі. Шість років опісля Дж. Фітцморіс, що змінив свого колегу і співвітчизника на посту спеціального доповідача з права міжнародних договорів, визначив міждержавну організацію таким чином: «поняття міжнародної організації означає колектив держав, заснований договором, з конституцією і загальними органами, що має юридичну особу і є суб'єктом міжнародного права з правом укладання угод». У 1968 році спеціальним доповідачем Комісії з питання про відносини між державами і міждержавними організаціями єгипетським професором А. Ель-Еріаном було запропоновано ще одне визначення: міжнародна організація — це асоціація держав, заснована договором, що володіє конституцією і загальними органами і має юридичну особу, відмінну від особи держав-членів.

Узагальнюючи досвід діяльності міждержавних організацій у другій половині XX ст. і накопичений досвід дослідників у цій галузі, можна виокремити риси, характерні для міжнародної організації в цілому:

- 1) участь в об'єднанні різнонаціональних сторін (держав, юридичних чи фізичних осіб, суспільних груп);
- 2) спільні постійні цілі;
- 3) наявність установчого договору (або статуту), що регламентує принципи організації та діяльності утворення;

- 4) постійні інституційні органи, що забезпечують статутну діяльність міжнародної організації;
- 5) рівність учасників об'єднання;
- 6) відповідність цілей діяльності загальноновизнаним принципам та міжнародно-правовим нормам.

Отже, міжнародна організація — це стабільний інститут багатосторонніх міжнародних відносин, який утворюється щонайменше трьома учасниками міжнародних відносин, що мають спільні цілі, для досягнення яких створюють постійні органи, та діють у межах визначених норм та принципів (статут, процедура, членство тощо).

Недержавні (неурядові) міжнародні організації створюються фізичними особами або суспільними групами для забезпечення спільних індивідуальних чи групових інтересів. Їхня діяльність є самостійною і здійснюється без участі чи посередництва урядових структур.

При визначенні міжнародної неурядової організації варто взяти до уваги резолюцію 288 (X) від 27 лютого 1950 року, ухвалену Економічною і соціальною радою ООН, в якій наголошувалося, що будь-яка міжнародна організація, угода про створення якої не носить міжурядового характеру, розглядатиметься як неурядова міжнародна організація. Дослідники частіше за все виділяють такі її характеристики, як міжнародний характер складу і цілей, приватний характер представництва (членами цих організацій не є суверенні держави), добровільний характер діяльності. Досить часто неурядові організації підтримують офіційні відносини з міжурядовими організаціями. Необхідно також зазначити, що до міжнародних неурядових організацій не належать транснаціональні корпорації, хоча вони підпадають під названі вище критерії. Адже ще в 1910 році Союз міжнародних асоціацій зазначив, що міжнародна організація, яка претендує на членство у Союзі (а він об'єднує всі міжнародні організації), не повинна ставити за мету отримання прибутку.

Міжнародні рухи за своїми характеристиками близькі до недержавних організацій, однак менш інституційно організовані, хоча мають спільні цілі у діяльності. Міжнародні рухи намагаються чинити тиск на уряди національних держав, формуючи світову громадську думку. Деякі міжнародні рухи взаємодіють з міждержавними організаціями, наприклад ООН, що закріплено ст.ст. 58, 71 Статуту ООН.

Назви міжнародних організацій можуть бути різними: організація, ліга, асоціація, союз, фонд, банк тощо, але це не впливає на визначення їх статусу.

Роль міжнародних організацій у сучасних міжнародних відносинах

Міжнародні організації відносяться до числа найбільш розвинених і різноманітних механізмів впорядкування міжнародного життя. Помітне підвищення активності міжнародних організацій, так само як і значне збільшення їх загальної кількості, є одним з визначних феноменів сучасного міжнародного розвитку.

Згідно з даними Союзу міжнародних асоціацій, в 2006 році існувало 7552 міжнародних організацій; за останні два десятиліття їх загальна кількість зросла майже вдвічі.

Як ми вже зазначали, міжнародні організації, як правило, поділяють на дві основні групи:

1. Міждержавні (міжурядові) організації засновуються на основі міжнародного договору групою держав; в рамках цих організацій здійснюється взаємодія країн-членів, і їх функціонування засноване на приведенні до деякого спільного знаменника зовнішньої політики учасників з тих питань, які є предметом діяльності відповідної організації.

2. Міжнародні неурядові організації виникають не на основі договору між державами, а шляхом об'єднання фізичних та/або юридичних осіб, діяльність яких здійснюється поза рамками офіційної зовнішньої політики держав.

Зрозуміло, що міждержавні організації надають набагато більш відчутний вплив на міжнародно-політичний розвиток — в тій мірі, в якій головними дійовими особами на міжнародній арені залишаються держави. Разом з тим міжнародних неурядових організацій більше, ніж міждержавних, причому на протязі багатьох років спостерігається стійка тенденція збільшення їх числа. У 1968 році було 1899 міжнародних неурядових організацій, у 1978-2420, в 1987-4235, у 1998-5766, у 2006-7306. У цьому знаходить свій вияв зростаюча глобалізація світової системи з чітко вираженим зростанням обсягу різноманітних транснаціональних (точніше, транскордонних) взаємодій.

У принципі в такому розвитку можна побачити передумови для радикальної трансформації системи міжнародних відносин і формування глобального світового співтовариства, в якому самоорганізація і регулювання суспільних процесів будуть здійснюватися не через взаємодію між державами, а безпосередньо, за допомогою механізмів прямої дії. Міжнародні неурядові організації в такому випадку можуть розглядатися як елементи формується глобального громадянського суспільства. Слід зазначити, що серед фахівців немає єдиної думки в трактуванні цієї тенденції. Але в будь-якому випадку поява все більшого числа недержавних дійових осіб (акторів), що оперують на міжнародній арені паралельно з державами і у відомому сенсі що заперечують їх монопольне становище, стає примітним феноменом у розвитку міжнародних відносин.

Досить відчутний і вплив неурядових організацій на міжнародне життя. Вони можуть піднімати питання, які не зачіпаються діяльністю урядів; збирати, обробляти та поширювати інформацію про міжнародні проблеми, які потребують суспільної уваги; ініціювати конкретні підходи до їх розв'язання і спонукати уряду до укладання відповідних угод; здійснювати спостереження за діяльністю урядів в тих чи інших сферах міжнародної життя і виконанням державами взятих на себе зобов'язань; мобілізувати громадську думку та сприяти виникненню почуття причетності «простої людини» до великих міжнародних проблем.

І все ж значення міждержавних організацій для регулювання міжнародного життя незрівнянно більше. У цьому відношенні вони проявляють себе як би в двох іпостасях — з одного боку, утворюючи поле кооперативної або конфліктної взаємодії між державами-членами, з іншого — виступаючи як специфічних дійових осіб на міжнародній арені і таким чином надаючи самостійне вплив на динаміку розвитку міжнародних відносин.

Утім, міра такої самостійності — питання теж досить спірне і традиційно є предметом дебатів серед аналітиків. Прихильники «реалістичної парадигми» у підході до міжнародних відносин вважають, що міждержавні організації «виробляють» лише те, що «вкладають» у них держави-члени, і не здатні генерувати ніякий імпульс, що виходить за межі зовнішньої політики останніх. Іншими словами, міждержавні організації розглядаються лише як постійний дипломатичний форум, що виявляє збіг позицій учасників. З іншого боку, адепти «ідеалістичної парадигми» підкреслюють, що в результаті діяльності міждержавних організацій виникає нова якість, що не зводиться лише до суми зовнішньополітичних імпульсів країн-членів. Саме цим шляхом, вважають вони, буде відбуватися перетворення всієї системи міжнародних відносин, її трансформація з арени встановлення балансу інтересів на механізм виявлення і вирішення глобальних проблем людства.

Перший із зазначених вище двох підходів, очевидно, більшою мірою відображає фактичний стан справ на міжнародній арені. Але в будь-якому випадку має сенс підкреслити три обставини.

По-перше, навіть якщо розглядати міждержавні організації як вторинні, похідні суб'єкти міжнародного права, вони залучені (і в деяких випадках вельми активно) в процес формування та здійснення міжнародно-правових норм. Більш того, ефективність останніх все більше залежить від того, якою мірою вони санкціоновані міждержавними організаціями.

По-друге, діяльність цих організацій відчутним чином впливає на міжнародно-політичну поведінку держав, які беруть у них участь, і в більш широкому сенсі, причому навіть у тих випадках, коли мова не йде про формування деяких правових норм, які приймаються до обов'язкового виконання. Можна сказати, що сама участь у міждержавних організаціях стає для держав чинником їх міжнародної соціалізації.

По-третє, хоч держави (загалом близько двохсот) і є головними дійовими особами на міжнародній арені, міждержавних організацій значно більше, і вони в сукупності утворюють досить розгорнуту мережу, яка охоплює практично всі сегменти сучасних міжнародних відносин.

У 2006 році існувало 246 міждержавних організацій. Вони розрізняються по колу учасників (універсальні, міжконтинентальні, регіональні та партитулярні), функціональним призначенням (загальної та спеціальної компетенції), порядку вступу нових членів (відкриті, закриті та напівзакриті), характеру повноважень (що базуються на традиційному приведення до спільного знаменника позицій країн-членів і містять елементи наднаціональності).

Загальними тенденціями у розвитку міждержавних організацій можна вважати наступні:

- а) відносне посилення регіональних аспектів у їх діяльності, що дозволяє сфокусуватися на більш конкретні проблеми;
- б) значне зростання числа організацій спеціальної компетенції для регулювання специфічних сфер міжнародної взаємодії;
- в) більш часте і більш широке наділення міждержавних організацій наднаціональними повноваженнями.

Масштаби, характер і глибина впливу міждержавних організацій на міжнародно-політичне життя варіюються в досить широких межах. Діяль-

ність деяких з них має особливе значення для сучасних міжнародних відносин і заслуговує спеціального розгляду.

Історія розвитку міжнародних організацій

Дослідження питання щодо виникнення і еволюції міжнародних організацій в історичній ретроспективі дозволяє сформувати розуміння того, що є міжнародними організаціями в теперішній час і яка їх роль у сучасній системі міжнародних відносин.

Розвиток міжнародних організацій в їх сучасному вигляді пов'язаний зі становленням Вестфальської системи міжнародних відносин, заснованої на принципах суверенітету нації-держави. Творення суверенних національних держав, що володіють правами обирати свій шлях розвитку в межах власних кордонів з формальною рівністю і незалежністю у відносинах між собою, зумовило те, що співпраця між ними інституційно сформувалася у вигляді міжнародних організацій.

Не менш важливою складовою процесу формування міжнародних організацій слугувала довготривала історична тенденція, яка впродовж сторіч «стягувала» світ в єдине ціле, а саме: інтернаціоналізація (глобалізація) господарської, політичної чи інших сфер існування людства. Історія міжнародних відносин зберігає пам'ять про те, що ще у стародавні часи робилися непоодинокі спроби створення постійних міжнародних «об'єднань», що приходили на зміну двостороннім контактам і, по суті, стверджували факт інтенсифікації міжнародного спілкування, надаючи йому форми колективної дипломатії.

Проте повною мірою тенденція інтернаціоналізації реалізується з розвитком капіталізму, який зробив можливим та необхідним широкомасштабний і зростаючий вихід господарського життя за межі національних ринків, забезпечивши тим самим господарське облаштування планети, а також формування нової політичної карти світу. З ускладненням системи міжнародних відносин виникає необхідність стабільного і систематичного її врегулювання та створення міжнародних інституцій для виконання цієї функції.

Отже, ще в стародавні часи можемо спостерігати виникнення союзів, коаліцій, як правило, воєнних, метою створення яких була швидше спільна боротьба проти ворога, аніж завдання співробітництва у господарській чи політичній сферах. Міжнародні конференції мали характер переговорів щодо завершення воєнних кампаній. І лише Віденський конгрес 1814-15 років започаткував, на переконання більшості дослідників, процес творення міжнародних організацій у сучасному розумінні цього слова. Першість ділять Священний Союз трьох імператорів (Росії, Австрії та Пруссії), покликаний забезпечити непорушність монархічних режимів у Європі, та Центральна комісія судноплавства по Дунаю, утворена Віденським конгресом для регулювання режиму судноплавства по цій водній артерії.

Бурхливий розвиток промисловості, транспорту та зв'язку зумовив створення низки міжнародних об'єднань, як, наприклад, Комісії з Ельби (1821 рік), Дунайської комісії (1856 рік), Всесвітнього поштового союзу (1874 рік) та Міжнародного телеграфного союзу (1865 рік), Міжнародного союзу охорони промислової власності (1883 рік) тощо.

Ухвали Віденського конгресу передбачали регулярні зустрічі глав держав або міністрів у межах «концерту великих держав» для колективного розв'язання питань, що становлять взаємний інтерес, — від урегулювання міжнародного судноплавства по європейських річках і до входження нових держав у європейську систему і вироблення заходів щодо підтримки миру в Європі.

Завершення промислового перевороту в Європі та Північній Америці додало нового імпульсу розвитку міжнародних відносин. До кінця XIX ст. проблеми розвитку національних економік міцно входять у порядок денний урядів багатьох європейських країн, що не могло не чинити помітного впливу на міжнародну сферу. Європейських політичних лідерів тепер непокоять не лише питання війни і миру, але і наростаючий вал транснаціональних економічних питань, що свідчило про ускладнення міжнародної співпраці, пов'язаної з розвитком капіталістичного ринку. Бурхливий розвиток, схожий на справжній прорив, переживають засоби транспорту і зв'язку.

Нова ситуація вимагала пошуку певних сталих форм міждержавної співпраці. У відповідь на «безпрецедентне міжнародне зростання торгового обміну товарів і послуг, міграцію та соціальні лиха, — відзначав американський дослідник І. Клод, — процес міжнародної організації досить швидко досяг результату в створенні низки агентств, що мають справу з такими різноманітними сферами, як охорона здоров'я, сільське господарство, тарифи, залізничний транспорт, стандарти ваги і міри, патенти і авторське право, наркотичні засоби і умови утримання у в'язницях». У ролі таких агентств виступали міжнародні адміністративні союзи, що були постійними міжнародними органами зі складнішою структурою і стабільним секретаріатом.

До перших найбільших міжнародних адміністративних союзів відносять Міжнародний союз для вимірювання землі (1864 рік), Міжнародний комітет мір і ваг (1875 рік), Міжнародний союз охорони промислової власності (1883 рік), Міжнародний союз захисту літературної та художньої власності (1886 рік), Міжнародний союз боротьби з рабством (1890 рік), Міжнародний союз митних тарифів (1890 рік) і Міжнародний союз залізничних товарних перевезень (1890 рік). Статути адміністративних союзів обумовлювали обмежену сферу їх компетенції. Їх завданням було розв'язання особливих проблем. І хоча міжнародні адміністративні союзи не носили політичного характеру, саме вони слугували прообразом постійно діючих міжнародних організацій у тому вигляді, в якому вони існують сьогодні.

Паралельно з адміністративними союзами як органом постійної міждержавної співпраці з'являлися і неурядові об'єднання, а нерідко їх виникнення передувало створенню міждержавних (міжурядових) організацій. Як зауважував Г. І. Морозов, унаслідок того що неурядові контакти передбачали менше формальностей і спричиняли менше правових наслідків, вони «нерідко прокладали шляхи до співпраці на офіційному рівні й сприяли створенню міжурядових організацій». Так, однією з перших міжнародних організацій називають саме неурядове утворення — Міжнародне об'єднання боротьби з рабством, створене ще у 1823 році, діяльність якого послужила передумовою виникнення у 1840 році відповідного міждержавного об'єднання на основі Всесвітньої конвенції проти рабства.

До початку Першої світової війни збільшення міжнародних організацій відбувалося достатньо бурхливими темпами; причому вже цілком помітною стала тенденція більш швидкого зростання числа неурядових організацій. Так, у 1909 році загальна кількість міжнародних організацій становила 213; з них тільки 37 — міжурядових і 176 — неурядових. У 1914 році налічувалося 212 міжнародних організацій; з них 20 — міжурядових і 192 — неурядових (для порівняння: у 1905 році було 134 неурядових організацій).

Перша світова війна привела до розпуску багатьох із них, але в той же час започаткувала низку проєктів створення міжнародних організацій, що мали за мету запобігання війні. Так, за чотири воєнні роки з'явилося понад 50 нових проєктів. Один із них зумовив створення Ліги Націй, яка, на відміну від організацій, що діяли раніше, була першою організацією політичного характеру.

Хоча інтернаціоналізація як явище виникла задовго до XX ст., варто зазначити, що в останнє сторіччя, надто у другій його половині, вона піднялася на значно вищий якісний рівень і стала найпотужнішим каталізатором нових змін. Сучасна інтернаціоналізація виявляється не лише у зростанні обсягів і різноманітності міжнародних зв'язків та обмінів, розповсюдженні їх на все нові сфери діяльності (хоча і це важливо), — відзначає М. А. Косолапов. Головна якісна ознака сучасної інтернаціоналізації полягає в тому, що вона породжує самостійні, стійкі форми міжнародних взаємодій (союзи, угоди і організації), що існують і діють багато в чому вже автономно від держави, формує цілі, напрями і сфери діяльності, здійснення яких можливе лише за умови міжнародної співпраці. Значно розширюється коло питань компетенції міжнародних організацій, з'являються організації загальної компетенції в політичній, економічній і соціальній сферах.

У міжвоєнний період спостерігалось незначне зростання кількості як міжурядових, так і неурядових організацій. Так, у другій половині 20-х років XX ст. (1925-1929 роки) існувало 38 міжурядових і 426 неурядових організацій, десятиріччя опісля (1935-1939 роки) — 48 і 570 відповідно. Але справжній кількісний «вибух» міжнародних організацій і посилення їх ролі у системі міжнародних відносин у цілому спостерігався після завершення Другої світової війни. Це зумовлювали об'єктивні реалії нового світу.

Одна з істотних змін післявоєнного світу — збільшення кількості суверенних держав, що утворилися, головним чином, завдяки краху колоніальної системи. Ілюстрацією цього зростання може слугувати чисельний склад Організації Об'єднаних Націй. Засновниками ООН у 1945 році була 51 держава; станом на лютий 2010 року ця організація об'єднує 192 держави.

Проте ця кількісна оцінка не дає вичерпної відповіді на запитання про причини майже феноменального зростання числа міжнародних організацій у другій половині XX ст. Варто мати на увазі, що за цифрами ховається широкий спектр політичних систем і рівнів економічного розвитку. Окрім цього, найважливішою характеристикою післявоєнного світоустрою була його біполярність. Беручи до уваги зростаючий вплив у системі міжнародних відносин країн, що розвиваються, не буде перебільшенням сказати, що міжнародні організації розвивалися у координатах Схід-Захід і Північ-Південь. Цей поділ багато в чому зумовлювали можливі напрями розвитку міжнарод-

них інститутів. Ідеологічне протистояння наддержав обмежувало їхню діяльність (як це було часто в практиці ООН), позбавляло можливості більш широкого представництва і активної діяльності інших.

Науково-технічна революція значно актуалізувала потреби координації діяльності держав у різноманітних сферах міжнародної співпраці, що становлять для них спільний інтерес. Усвідомлення глобальних проблем сучасності слугує ще одним потужним стимулом розвитку багатосторонньої співпраці у міжнародних організаціях.

Наведені вище обставини створили унікальну ситуацію, що сприяла значному зростанню кількості міжнародних організацій.

Завершення «холодної війни», розпад біполярної системи міжнародних відносин, усе це створило сприятливі умови для подальшого розвитку міжнародного співробітництва в межах міжнародних організацій. Але це не означає, що на зміну старому світу, пошматованому конфліктами, прийшов новий світ, вільний від них. Нова епоха «постбіполярної системи» породжує нові ситуації та нові загрози для міжнародного співробітництва, і лише ефективна боротьба зі застосуванням позитивного досвіду міжнародних організацій може дати плідні результати.

На початку ХХІ ст. кількість міждержавних організацій коливалася у районі 230-240. Ймовірно, цю кількість можна вважати оптимальною для сучасної системи міжнародних відносин (у середині 80-х років ХХ ст. їх кількість досягла піку — 378, а згодом знизилася на третину і залишалася майже однаковою протягом 90-х років). За даними на 2006 рік, кількість неурядових організацій становила 7306. Але навіть ця цифра не є остаточною. Якщо враховувати всі структури, що діють на міжнародній арені (наприклад, благодійні фонди, релігійні ордени і співтовариства, суспільні рухи, інституції, створені багатосторонніми договорами і угодами тощо), то їх можна налічити майже 60 тис.

Швидке зростання чисельності міжнародних організацій ставить перед дослідниками завдання переосмислення їхньої ролі у сучасній системі міжнародних відносин, визначення специфічних особливостей, притаманних тій чи іншій групі міжнародних інституцій.

§ 2. Міжнародні конференції

Поняття міжнародної конференції

Виходячи з наявності широкого кола різноманітних тлумачень поняття міжнародна конференція є доцільним її розгляд у широкому та вузькому змісті.

Міжнародна конференція у вузькому змісті — це тимчасовий орган, який створюється державами-учасницями, та покликаний обговорювати поставлені перед ним питання та приймати узгоджені рішення.

Міжнародна конференція у широкому змісті — це зустріч офіційних представників двох або більше держав для обговорення питань, які становлять спільний інтерес.

Виходячи з вищезазначених тлумачень вважаємо можливим навести уніфіковане тлумачення, яке повністю розкриватиме зміст поняття. Тож, міжнародна конференція — це тимчасовий міжнародний орган, у якому бе-

руть участь офіційні представники двох та більше держав, міжурядових та неурядових організацій у якості спостерігачів, який має погоджені учасниками цілі, компетенцію та правила процедури.

Різниця в найменуванні конференції (конгрес, нарада, зустріч тощо) не мають особливого юридичного значення.

Міжнародні конференції мають багато спільного з міжнародними організаціями: вони становлять собою зустріч представників держав; для забезпечення діяльності конференції створюються робочі органи (комітети, комісії); ці органи діють на підставі правил, встановлених державами-учасниками конференції. Основна відмінність міжнародних конференцій від міжнародних організацій полягає у тому, що конференції — це тимчасові органи.

Залежно від сфери діяльності розрізняють такі види міжнародних конференцій:

- мирні;
- політичні;
- економічні;
- дипломатичні;
- змішані.

За періодичністю проведення міжнародні конференції поділяються на:

- періодичні;
- конференції *ad hoc* — такі, що скликаються державою-ініціатором (державами) чи міжнародною організацією для одноразової роботи.

За колом учасників міжнародні конференції поділяються на:

- універсальні — є відкритими для участі для будь-якої держави та інших суб'єктів міжнародного права;
- регіональні — в яких брати участь можуть лише ті держави та міжнародні організації, які знаходяться у певному географічному регіоні.

Коло учасників та порядок роботи міжнародної конференції

При визначенні кола учасників міжнародних конференцій перш за все потрібно враховувати її мету та характер. При цьому варто виокремлювати три групи учасників конференції:

- ініціатори;
- власне учасники конференції;
- спостерігачі.

Ініціаторами проведення конференції може виступити держава, група держав або міжнародна організація.

Учасниками конференції є держави чи міжнародні організації, запрошені ініціатором для участі у конференції та прийняття юридично значущого рішення.

Останнім часом широко застосовується практика запрошення на міжнародні конференції спостерігачів, які не мають права голосу. За згоди учасників конференції спостерігачі можуть виступати на її засіданнях. Участь спостерігачів зазвичай регламентується правилами процедури конференції. Зазвичай спостерігачів направляють міжурядові та неурядові організації, а також держави, які не беруть участі у конференції.

Важливим елементом підготовки міжнародної конференції є визначення її мети. Виходячи з цього планується порядок денний шляхом попереднього погодження думок попередніх учасників конференції. Крім того визначаються форми правового регулювання питань, які виносяться на порядок денний. Після цього приймається рішення про скликання міжнародної конференції, де визначаються питання складу, рівня представництва, часу та місця проведення, правил процедури. Узгодження думок держав з питань підготовки конференції здійснюється або в ході попередніх консультацій або по дипломатичних каналах. Якщо ініціатором конференції є міжнародна організація, то результати погодження думок майбутніх учасників конференції фіксуються у відповідних резолюціях цієї організації.

Окрім цього для ефективної роботи конференції проводиться попередня організаційна та підготовча робота — забезпечення необхідними приміщеннями, підготовка документації тощо.

Особливим нормативним актом так званого внутрішнього або адміністративного права конференцій є правила процедури. Вони ухвалюються для регламентації усіх аспектів діяльності конференції. Доволі часто учасники конференції для вироблення власних правил процедури беруть за основу правила процедури Генеральної Асамблеї ООН. Незважаючи на те, що кожна конференція розробляє свої власні процедурні норми, які регулюють різні сторони її діяльності, можна виокремити чотири аспекти, які регламентуються правилами процедури будь-якої конференції:

- статус делегацій як офіційних представників держав-учасниць;
- статус посадових осіб конференції;
- правове становище та порядок діяльності секретаріату конференції та його виконавчого голови;
- порядок прийняття рішень конференцією.

Механізм же створення, прийняття та затвердження правил процедури виробляється самими учасниками конференції.

Голосування на міжнародних конференціях здійснюється за допомогою електронних систем або шляхом підняття картки з назвою держави-учасниці. Кількість голосів, необхідних для прийняття рішення, різниться залежно від виду рішення. Зазвичай потрібна проста більшість голосів (50%+1 голос) — для прийняття процедурних рішень, та кваліфікована (2/3 голосів присутніх) — для вирішення питань по суті. Іноді для прийняття рішень використовується метод консенсусу, який означає, що ніхто не заперечує проти прийнятого рішення.

Під час роботи конференції для виступів та публікації офіційних рішень використовується офіційна мова (мови), а для ведення протоколів, складання проектів документів конференції — робоча мова (мови). Офіційна та робоча мова (мови) визначаються правилами процедури.

Рішення міжнародних конференцій. Порядок їх прийняття

Міжнародні конференції відповідно до своїх цілей можуть приймати різного роду резолюції. Ці документи містять, як правило, заклики, пропозиції, рекомендації та прохання до урядів та міжнародних організацій з питань, що розглядалися на конференції. Резолюції, незалежно від їх адресата та зміс-

ту носять рекомендаційний характер. Однак ці документи суттєво та позитивно впливають на процеси кодифікації та прогресивного розвитку міжнародного права. В деяких випадках окремі норми резолюцій можуть набути обов'язкового характеру як звичайна правова норма. Також резолюція може використовуватися як додаткове джерело визначення та тлумачення змісту міжнародно-правових норм.

Однак більшість конференцій завершують свою роботу прийняттям заключного акту. Найчастіше цей документ містить виклад основних фактів роботи конференції і не є юридично обов'язковим. Однак є заключні акти, які є формою міжнародного договору (наприклад, Заключний акт Берлінської конференції по Африці 1884-85 років).

Рішення у формі резолюцій та заключних актів можуть прийматися у три такі способи:

1) шляхом голосування, де одна делегація має один голос. Таке голосування може бути відкритим або таємним. Для прийняття рішення потрібна, залежно від вимог правил процедури, проста більшість голосів, кваліфікована або одностайна згода учасників, яка вимагає 100% голосування «за»;

2) шляхом консенсусу, за якого формальна процедура голосування відсутня, а погоджене рішення приймається за відсутності формальних заперечень зі сторони будь-кого з учасників конференції;

3) змішаним методом, який поєднує процедури консенсусу та голосування.

§ 3. Особливості юридичної природи міжнародних організацій

Воля міжнародної організації як результат узгодження воель держав-членів

Міжнародні організації володіють самостійною волею, відокремленою від індивідуальних воель держав-членів. Володіння міжнародною організацією якістю міжнародної правосуб'єктності свідчить про наявність у організації самостійної волі. Сьогодні міжнародні організації укладають значну кількість міжнародних договорів. Договори є результатом тих чи інших юридичних дій, які здійснюються від імені організації її органами. В основі цих дій лежить волевиявлення міжнародної організації як такої.

Рішення, що приймаються органами організації з тих чи інших питань, у відповідності з якими здійснюється діяльність організації, також містять самостійну волю саме організації.

Міжнародні організації — вторинні, похідні суб'єкти міжнародного права. Вторинна і воля міжнародної організації, похідна від воель держав-членів, яка виступає як узгодження їх індивідуальних воель. Членами загальних міжнародних організацій є держави з різними економічним розвитком і з різною зовнішньополітичною спрямованістю: розвинені держави та країни, що розвиваються тощо. Усі вони по-своєму впливають на розробку волі міжнародної організації. Тому воля міжнародної організації завжди обумовлена волевиявленням держав-членів і зазнає на собі їх вплив. Вона створюється у процесі протистояння та співробітництва її членів, якими у міжнародних

організаціях загального характеру є держави з різним рівнем розвитку. Різняця усередині самостійної волі організації неминуха. Формування цієї волі — складний процес, у якому із самого початку зіштовхуються різні позиції окремих держав-членів і тільки потім на ґрунті компромісу виробляється самостійна воля міжнародної організації. Але це не якась без особистісна, нейтральна воля, навіть у кінці кінців вона не позбавлена окремих відтінків і особливостей усередині себе.

Самостійна воля міжнародної організації — результат узгодження (а не злиття) воль держав-членів, яка існує паралельно з їх волею (а не над нею) і проявляється у тих чи інших діях міжнародної організації, що здійснюють відповідні органи, які реалізують волю організації.

Напрямок, основний зміст та об'єм волі міжнародної організації завжди обумовлені змістом воль держав-членів.

Однак, говорячи про самостійну правову волю міжнародної організації, не слід змішувати її з верховною (суверенною) волею, якою міжнародні організації не володіють і не можуть володіти, оскільки на відміну від держав, не є суверенними утвореннями і не володіють якими-небудь ознаками наддержавного характеру.

Воля міжнародної організації, як і її міжнародна правосуб'єктність, має обмежений і спеціальний характер. Це означає, що волевиявлення організації має мати місце при здійсненні дій, які відповідають засновницькому акту організації та іншим актам, що відносяться до фундаментальних актів організації. Перш за все необхідно чітко дотримання компетенції міжнародної організації, а також основних загальновизначених принципів і норм міжнародного права, які належать до числа імперативних.

Щодо питання про характер волі міжнародної організації, що мають наднаціональний характер, необхідно зауважити, що воно, звісно, має свою специфіку.

Поняття волі звичайної міжнародної міжурядової організації не тотожне поняттю волі міжнародної наднаціональної організації.

Як вже відзначалося, воля міжурядової організації — підсумок узгоджених воль держав-членів, вона відносно незалежна від волі держав-членів. Воля наднаціональної організації у більшому ступені автономна (незалежна) від воль держав-членів, оскільки органи наднаціональної організації можуть своїми рішеннями, які вже містять волю організації, зобов'язати державні органи держав-членів, навіть тоді, коли таке рішення прийнято більшістю голосів, тобто без загальної згоди усіх держав-членів. Однак і у таких випадках автономія волі наднаціональної організації не безмежна, оскільки її формування відбувається у межах засновницького акту міжнародної організації, за межі якого організації вийти не може, навіть тоді, коли передбачено використання компетенції, що припускається.

Таким чином, питання про характер волі міжнародної організації у кінці кінців визначається не тільки юридичною природою міжнародної організації, але й залежить від тієї мети, яку поставили перед собою держави при утворенні міжнародної організації, потребами держав у співробітництві з використанням тих чи інших правових інститутів.

Статут міжнародної організації – міжнародний договір особливого виду

Правовою основою виникнення та діяльності міжнародних організацій є засновницький акт організації, який називається статутом. За своєю юридичною природою статут є міжнародним договором особливого роду (*sui generis*). Головна особливість міжнародного договору, що є статутом міжнародної організації, полягає у тому, що він не тільки встановлює права і обов'язки сторін (держав), оскільки це робить будь-який міжнародний договір, але й утворює міжнародну організацію. Це означає, що засновуються органи міжнародної організації, визначається їх компетенція, встановлюється правове положення членів організації, персоналу, характер відносин з іншими міжнародними організаціями, державами-нечленами тощо.

У зв'язку з цим у Віденську конвенцію про право міжнародних договорів 1965 року була включена ст. 5 наступного змісту: «Ця Конвенція застосовується до будь-якого договору, який є засновницьким актом міжнародної організації, без шкоди для відповідних правил даної організації».

Стаття 5, таким чином, складається з двох частин. Вона містить загальне правило, згідно якому статuti міжнародних організацій прирівнюються до міжнародних договорів, в силу чого на них розповсюджуються положення Віденської конвенції. Однак у той же час ст. 5 містить і спеціальне правило, згідно якого підкреслюється специфіка цієї групи міжнародних договорів, оскільки положення Конвенції розповсюджуються на них з урахуванням правил, що діють у самій організації.

Так, до статутів міжнародних організацій у значній своїй частині застосовуються положення Віденської конвенції про укладання та набуття чинності багатосторонніх договорів, недійсності договорів, значенні міжнародного договору для третіх держав, а також положення, що містить принцип *pacta sunt servanda* тощо.

У той же час у цієї категорії міжнародних договорів існує і своя специфіка, яка з'явилася у результаті практичної діяльності міжнародних організацій. Наприклад, для прийняття застереження, зробленого державою до засновницького акту міжнародної організації, потребується згода компетентного органу організації.

У практиці ООН сформувалося правило, згідно якому виключається правонаступництво статусу члена ООН, у той час як правонаступництво прав і обов'язків за звичайними багатосторонніми договорами можливо тощо.

Коли у 1947 році відбулося відділення Пакистану від Індії, то постало питання про те, яким шляхом Пакистан має набути статусу члена ООН: шляхом правонаступництва чи на загальних підставах, дотримуючись процедури прийому до Організації. Вступ Пакистану в ООН на загальних підставах привів до формування звичаєвої норми міжнародного права, згідно якої не існує правонаступництва прав і обов'язків членства у міжнародних організаціях за договорами, які є засновницькими актами міжнародних організацій. І при вступі у 1974 році в ООН Бангладеш, який виник у результаті виокремлення від Пакистану, питання про правонаступництво членства вже не виникало.

Специфіка міжнародних договорів, що є засновницькими актами міжнародних організацій, дала підставу деяким вчених висунути теорію, згідно якої

статуту міжнародних організацій не є міжнародними договорами, а за своєю юридичною природою прирівнюються до державних конституцій. У світлі набуття чинності Лісабонського договору у Європейському Союзі, який був прийнятий у якості реанімації Європейської конституції, ця теорія отримує новий поштовх. Разом з тим розглядати статут організації як конституцію федеративної держави можливо лише щодо наднаціональних міжнародних організацій.

§ 4. Зміст і характер правосуб'єктності міжнародних організацій

Похідний та функціональний характер правосуб'єктності міжнародних організацій

Міжнародна правосуб'єктність — якісна сторона характеристики юридичної природи міжнародних організацій, що включає в себе здатність мати права і їх самостійно здійснювати.

Міжнародна правосуб'єктність міжнародних організацій — категорія історична. Міжнародні організації набувають якості міжнародної правосуб'єктності не в силу природних властивостей організації як такої, а в залежності від історичних умов, що визначаються дією об'єктивних закономірностей розвитку людського суспільства. Якість міжнародної правосуб'єктності міжнародні організації почали набувати з 20-х років ХХ ст., як про це свідчить діяльність Ліги Націй. Але особливо широко держави ступили на шлях надання міжнародним організаціям якості міжнародної правосуб'єктності після Другої світової війни. Найбільші універсальні організації світу — ООН та спеціалізовані установи — володіють такою якістю.

Своєрідність міжнародних організацій як суб'єктів міжнародного права проявляється перш за все у відсутності у міжнародній організації такої власливості, як суверенітет. Права міжнародних організацій і повноваження їх вищих органів за своєю юридичною природою відрізняються від суверенних прав держави та її верховних органів. Вони мають договірне походження і є результатом узгодження волі суверенних держав — засновників міжнародної організації.

Для міжнародних організацій як суб'єктів міжнародного права не є необхідним володіння територією та населенням і, відповідно, здійснення територіального верховенства. У свою чергу для суверенної держави це необхідні елементи, без яких нема суверенної держави. Якщо нема суверенної держави, то нема і суб'єкта міжнародного права, оскільки якість міжнародної правосуб'єктності держава бере із властивого їй суверенітету.

Низка вчених-міжнародників вважають, що міжнародні організації, так само як і суверенні держави, можуть володіти підвладною їм територією і територіальною юрисдикцією. До таких організацій, зокрема, відносять ООН, а підвладними територіями називають території, які знаходяться під опікою цієї організації (наприклад, Косово), а також у минулому так звану вільну територію Трієст, щодо якої мирним договором з Італією 1947 року були покладені на Раді Безпеку деякі обмежені функції.

Однак суверенітет держави стосовно її території означає не лише право здійснювати державну владу незалежно від усілякої іншої влади, але й певні

права на територію, що витікають із суверенітету. Це пояснюється тим, що територія не тільки межа влади даної держави, але й разом з тим об'єкт господарювання держави, об'єкт деяких верховних прав держави. Зрозуміло, ні про які такі права з боку міжнародної організації не може бути і мову.

Специфіка міжнародних організацій як суб'єктів міжнародного права проявляється у специфічності тих прав, якими міжнародна організація володіє і які здійснює на міжнародній арені.

Ще Міжнародний Суд ООН у прийнятому їм у 1949 році Консультативному висновку щодо відшкодування шкоди, завданої на службі в ООН, звернув увагу на те, що визнання міжнародної правосуб'єктності ООН зовсім не означає, що її права і обов'язки такі ж, як права і обов'язки держави.

Дійсно, суверена держава може бути суб'єктом усіх правовідносин, які сумісні з її суверенітетом і загальновизначеними принципами і нормами міжнародного права. Міжнародна організація утворюється для виконання конкретних завдань, вона має визначені цілі і відповідні функції, зафіксовані у засновницькому акті. Завданнями, цілями і функціями міжнародної організації визначається та обмежується обсяг її міжнародних прав і обов'язків. У силу цього міжнародні організації можуть бути учасниками лише визначених видів правовідносин. Причому різні міжнародні організації можуть мати різний об'єм прав і обов'язків. Так, наприклад, обсяг міжнародних прав і обов'язків такого спеціалізованої установи як Всесвітня Рада Церков, менше, ніж, скажімо ЮНЕСКО чи МОП. У свою чергу обсяг прав і обов'язків цих спеціалізованих установ менше, ніж ООН.

Та й сам характер прав міжнародної організації, в силу того що вони похідні від прав держав, з однієї сторони, і обмежені функціональними потребами організації — з іншої, має свої специфічні особливості.

Відомо, що міжнародні організації мають право на укладення міжнародних угод. Однак як саме право організацій, так і характер угод, що ними укладаються, не позбавлені відомої специфіки. Зокрема, звертає на себе увагу обмежений характер цього права, тому що угоди можуть укладатися з визначеного кола питань. У той же час як договірне право- та дієздатність держави безмежна, оскільки держава може укладати угоди з будь-якого питання, необхідно лише, щоб ця діяльність держави знаходилася у відповідності з загальновизначеними принципами і нормами міжнародного права.

Однак неможна забувати про те, що як суб'єкти (сторони) певної міжнародної угоди держава і міжнародна організація рівні між собою. Укладаючи міжнародну угоду, міжнародна організація поряд з державами приймає участь у створенні правових норм, що регулюють їх взаємні відносини.

Відомо, що статуті міжнародних організацій та низка багатосторонніх конвенцій, що укладаються державами, передбачає представництва при організаціях держав-членів. У літературі представництво держав-членів при організаціях (ООН, ЮНЕСКО) отримало назву активного та пасивного права посольств.

Вищезгаданий термін навряд чи може бути застосовано до практики міжнародних організацій у зв'язку зі специфікою цього представництва. По-перше, представництво держав-членів при міжнародних організаціях носить односторонній характер, організації не мають своїх постійних представників

у державах-членах; по-друге, таке представництво має місце не при всіх міжнародних організаціях. У свою чергу обмін між державами дипломатичними представниками завжди є взаємним актом і, як правило, загальним для усіх держав світу.

Щодо епізодичних подорожей міжнародних посадових осіб міжнародних організацій до держав-членів, то навряд чи такі подорожі можна розглядати як активне право посольства. Посольства — це постійні іноземні органи повніших відносин, і для них характерно постійне, а не епізодичне виконання своїх функцій.

При розгляді вказаного права міжнародних організацій також необхідно мати на увазі головне положення, яке полягає у тому, що це суб'єкти міжнародного права особливого роду, щодо яких дія інститутів міжнародного права обумовлена похідним характером їх правосуб'єктності і обмежено функціональними потребами організації. Тому навіть щодо термінології не все може бути використано стосовно міжнародних організацій, яка є характерною для суверенних держав.

Це, зрозуміло, не послаблює загального висновку про те, що здійснення представництва навіть у таких специфічних формах, як це має місце у практиці міжнародних організацій, свідчить про правомочності публічно-правового характеру і є проявом міжнародної правосуб'єктності організації.

Певна специфіка має місце і в використанні міжнародними організаціями такого інституту міжнародного права, яким є дипломатичні привілеї та імунітети.

У засновницьких актах міжнародних організацій загального характеру зафіксовано право посадових осіб цих організацій користуватися такими привілеями та імунітетами, які необхідні для незалежного виконання ними своїх функцій у зв'язку з діяльністю організації (п. в ст. 67 Статуту ВООЗ). Таким чином, право на привілеї і імунітети обґрунтовуються функціональними потребами організації, а самі ці привілеї перестають називатися дипломатичними.

Специфіка таких суб'єктів права, як міжнародні організації, проявляється також і в тому, що вони обмежені у виборі засобів примусу та засобів вирішення спорів.

Відомо, що тільки держави можуть бути сторонами у справах, що розглядаються Міжнародним Судом ООН. Отже, Міжнародний Суд як засіб для вирішення спорів, стороною у яких є міжнародна організація, виключається.

Різниця шляхів, коли держава і міжнародна організація стають суб'єктом міжнародного права, визначена наявністю у держави і відсутністю у міжнародної організації властивостей суверенітету, визначає специфіку міжнародної організації як суб'єкта міжнародного права.

Договірна правоздатність міжнародних організацій

Одним з основних прав, які мають міжнародні організації як суб'єкти міжнародного права, є право на укладання міжнародних договорів. Кількість міжнародних договорів за участю міжнародних організацій неухильно збільшується. Це пояснюється, з однієї сторони, загальною тенденцією росту кількості міжнародних організацій, а з іншої — характером їх розвитку, зо-

крема, здійсненням міжнародними організаціями не тільки координаційної, але й оперативної діяльності, безпосередньо пов'язаної з наданням технічної, економічної та фінансової допомоги країнам, що розвиваються. В основі відносин міжнародної організації з державою, якій надається допомога, лежить міжнародна угода. Саме такий спосіб співробітництва може найкращим чином забезпечити дотримання принципу поваги суверенітету такої держави та принципу невтручання міжнародної організації у внутрішні справи цієї держави. Значення договорів за участю міжнародних організацій визначається, однак, не тільки їх кількістю, але й в значній мірі колом тих питань, які регламентуються договорами. Так, договори про правовий режим збройних сил, посередників ООН та військових спостерігачів, а також договори про надання технічної допомоги країнам, що розвиваються, безпосередньо пов'язані з важливими проблемами сучасності.

Неабияке значення мають і інші види угод. Так, без укладення ООН договорів про співробітництво з міжнародними організаціями зі спеціальних питань ці організації не могли би функціонувати у якості спеціалізованих установ, а ООН у свою чергу не могла б виконувати ті завдання в економічній сфері, які безпосередньо пов'язані з координацією діяльності відповідних міжнародних організацій (ст.ст. 57-59 Статуту ООН).

Звісно, що держави, крокуючи на шляху кодифікації права договорів, не могли не враховувати все зростаючого значення договірної практики міжнародних організацій, і починаючи з 1970-1982 років Комісія міжнародного права ООН була зайнята розробкою проекту конвенції (статей) про договори між державами і міжнародними організаціями або між двома чи більше міжнародними організаціями. До цього часу доктриною і практикою було вирішене питання про правову природу угод за участю міжнародних організацій, за якими було визнано характер міжнародних договорів.

18 лютого у Відень розпочала свою роботу Конференція ООН з права договорів між державами і міжнародними організаціями чи між міжнародними організаціями, яка завершилася 21 березня 1986 року підписанням конвенції. У роботі Конференції приймали участь 96 держав і 19 міжурядових організацій, головним чином спеціалізовані установи.

Існують декілька видів міжнародних договорів (угод) за участю міжнародних організацій. Їх можна поділити на 2 групи.

До першої відносяться угоди, що укладаються організаціями з державами:

- 1) угоди про штаб-квартиру;
- 2) угоди про надання технічної допомоги;
- 3) угоди про збройні сили;
- 4) угоди МАГАТЕ про гарантії.

До другої — угоди, що укладаються організаціями між собою

- 1) угоди про співробітництво;
- 2) угоди про правонаступництво;
- 3) угоди між органами (генеральними секретарями).

Вже на самому початку роботи Комісії міжнародного права над проектом конвенції про право договорів міжнародних організацій було поставлене питання про те, до яких міжнародних організацій буде застосовуватися документ, що розроблявся Комісією.

Вирішити його було необхідно тому, що Комісія не мала єдиної позиції стосовно кола організацій, на які розповсюджувалися раніш розроблені нею акти. Якщо положення Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 року застосовуються до усіх міждержавних організацій як універсального, так і регіонального характеру, то Віденська конвенція про представництво держав у їх відносинах з міжнародними організаціями універсального характеру 1975 року, як це витікає із самої назви конвенції, розповсюджується лише на універсальні міжнародні організації.

Вже в рамках Комісії міжнародного права при обговоренні питання про сферу застосування майбутньої конвенції більшість членів Комісії висловилися на користь розповсюдження положень конвенції на усі міждержавні організації.

Питання про джерела договірної правоздатності міжнародних організацій було одним із головних питань при кодифікації договірного права міжнародних організацій як у рамках Комісії міжнародного права, так і на Конференції ООН 1986 року з права договорів між державами і міжнародними організаціями або між міжнародними організаціями.

Договірна правоздатність — найбільш переконливе свідчення міжнародної правосуб'єктності міжнародних організацій. Загальне міжнародне право, як відомо, не містить норм, які б забороняли б наділяти міжнародні організації якістю міжнародної правосуб'єктності. Тому держави уповноважені це робити. Але питання про обсяг міжнародних прав та обов'язків організацій, як і питання про джерела її договірної правоздатності, на практиці вирішується по-різному, стосовно кожної міжнародної організації окремо.

Привілеї та імунітети міжнародної організації

Якість міжнародної правосуб'єктності міжнародних організацій, як відмічалося, проявляється, зокрема, у праві як самих організацій, так і її посадових осіб на привілеї та імунітети. Це право закріплено у засновницьких актах більшості міжнародних організацій. Так, у ст. 105 Статуту ООН зафіксовано:

1. Організація Об'єднаних Націй користується на території кожного зі своїх членів такими привілеями та імунітетами, які необхідні для досягнення її цілей.

2. Представники членів Організації та її посадові особи також користуються привілеями та імунітетами, які необхідні для самостійного виконання ними своїх функцій, пов'язаних з діяльністю Організації.

У Статутах спеціалізованих установ також містяться постанови про привілеї та імунітети як самих організацій, так і їх посадових осіб. Наприклад, ст. XII Статуту ЮНЕСКО, ст. 67 Статуту ВООЗ, в яких зафіксовано, що рада, а також представники країн-членів Ради і посадові особи Ради користуються на території кожної з цих країн привілеями та імунітетами, які необхідні для виконання функцій та досягнення цілей, передбачених цим статутом.

Статuti міжнародних організацій закріплюють лише сам принцип надання привілеїв та імунітетів і не розкривають їх конкретного змісту, на відміну від інших міжнародно-правових актів, спеціально укладених з цих питань. До них відносяться:

1) Конвенція про привілеї і імунітети ООН 1946 року;

2) Конвенція про привілеї та імунітети спеціалізованих установ 1947 року;

3) Конвенція про правоздатність, привілеї та імунітети Ради Економічної Взаємодопомоги 1985 року;

4) Конвенція про правовий статус, привілеї та імунітети міждержавних економічних організацій, діючих у певних областях співробітництва 1980 року;

5) Угода міжнародних організацій з країною перебування тощо.

Привілеї та імунітети міжнародних організацій та їх посадових осіб — новий інститут міжнародного права, поява якого визначається розвитком самих міжнародних організацій, надбанням ними якості міжнародної правосуб'єктності, розширенням їх компетенції і повноважень. Своє формальне закріплення принцип надання міжнародним організаціям та їх посадовим особам привілеїв та імунітетів набуває вперше у статуті Ліги Націй.

Привілеї та імунітети міжнародних організацій та їх посадових осіб носять функціональний характер, тобто надаються для досягнення організацією своїх цілей і для безперешкодного виконання її посадовими особами своїх функцій (ст. 105 Статуту ООН). Це означає, що вони діють тоді, коли посадова особа знаходиться при виконанні своїх службових обов'язків. Вони відрізняються від дипломатичних привілеїв і імунітетів. Обсяг привілеїв і імунітетів у міжнародних організацій та їх посадових осіб вужче, ніж обсяг привілеїв та імунітетів як самого дипломатичного представництва, так і його співробітників. Винятком із загального правила є категорія вищих посадових осіб: генеральний секретар організації та його заступники, а також члени Міжнародного Суду ООН, які користуються дипломатичними привілеями та імунітетами.

Привілеї та імунітети міжнародної організації:

— недоторканість службових приміщень організації, яка означає, що влада країни перебування може бути допущена у службові приміщення міжнародної організації для виконання службових обов'язків тільки за згодою (чи за проханням) генерального секретаря (директора) організації;

- недоторканість архівів;
- недоторканість службового листування;
- судовий імунітет;
- звільнення від прямих податків та митних зборів;
- пільги щодо валюти.

Привілеї та імунітети міжнародних посадових осіб:

— судовий імунітет, який означає, що посадові особи міжнародних організацій не підлягають судовій відповідальності за висловлене чи написане ними та за усі дії, здійсненні ними у якості посадових осіб;

— податковий імунітет, у відповідності з яким посадові особи користуються винятками із оподаткування окладів та винагород, які вони отримують від міжнародної організації;

— митні привілеї, які передбачають право на безмитний ввіз меблі та майна при вступі на посаду.

На відміну від дипломатичних представників, міжнародні посадові особи не володіють особистою недоторканістю.

Привілеї та імунітети надаються посадовим особами виключно в інтересах міжнародної організації та незалежного виконання цими особами своїх службових функцій. Тому генеральний секретар (директор) організації має право та зобов'язаний відмовитися від імунітету, наданого будь-якій посадовій особі організації, у тих випадках, коли, на його думку, імунітет перешкоджає здійсненню правосуддя та від нього можна відмовитися без шкоди для інтересів міжнародної організації. Щодо генерального секретаря (директора) організації право відмови від імунітету належить представницькому органу, що його призначив.

Постійні представництва держав при міжнародних організаціях та місії постійних спостерігачів

Сьогодні при багатьох міжнародних організаціях мають постійні представництва (наприклад, при ООН, ЮНЕСКО тощо) чи постійні представники держав-членів (РЕВ). Окрім постійних представництв при окремих організаціях мають також постійні місії спостерігачів держав-нечленів.

Прийнята у березні 1975 року Віденська конвенція про представництво держав у їх відношеннях з міжнародними організаціями універсального характеру визначає правове положення представництв і місій при міжнародних організаціях універсального характеру.

Правове положення постійних представників при інших міжнародних організаціях (не універсального характеру) регламентується іншими міжнародно-правовими актами. У Раді Економічної Взаємодопомоги, наприклад, таким актом є Конвенція про правоздатність, привілеї та імунітети Ради Економічної Взаємодопомоги 1985 року (ст. 15).

Представництва держав при міжнародних організаціях — інститут міжнародного права, поява якого пояснюється розвитком міжнародних організацій, трансформацією їх у значні центри міжнародного життя, концентрацією у міжнародних організаціях важливих міжнародних проблем сучасності. Сьогодні держава не може знаходитися поза міжнародних організацій, а необхідність постійних контактів з важливішими з організацій і перш за все з ООН приводить до необхідності заснування при них інституту постійних представників.

Правове положення представників держав-членів міжнародних організацій відрізняється від положення співробітників міжнародних організацій. Та обставина, що представники членів міжнародних організацій юридично пов'язані не з самою організацією, а з державами-членами, є вирішальним у визначенні характеру і змісту їх імунітету. Як представники суверенних держав вони володіють дипломатичними привілеями та імунітетами.

Віденська конвенція 1975 року регламентує порядок призначення голови постійного представництва та його персоналу та визначає їх правове положення.

Правове положення постійного представництва держави при міжнародній організації відрізняється від правового положення дипломатичного представництва. Агрман при призначенні постійного представника при міжнародній організації, на відміну від дипломатичного представника, у держав перебування не запитується. Документом, що посвідчує призначення постій-

ного представника, є не вірча грамота, як це має місце у випадку призначення голови дипломатичного представництва, а повноваження. Дефініція «акредитування» замінюється дефініцією «призначення». Регламентуючи усі ці питання, Віденська конвенція 1975 року виходить із специфіки юридичної природи міжнародної організації, яка не є суверенною державою, а також з того положення, що правовідносини постійного представника з державою перебування здійснюються через посередництво міжнародної організації, ці специфічні правовідносини «у трикутнику»: відсилаюча держава-міжнародна організація-держава перебування.

Міжнародна організація, перш ніж здійснити прийом постійних представників держав, має отримати згоду країни перебування на заснування таких представництв в принципі (ст. 5), і вона автоматично розповсюджується на усі держави-члени організації.

Функції постійного представництва полягають у забезпеченні представництва держави, що відсилає, при організації; у підтримці зв'язку між цією державою і організацією; у забезпеченні участі держави у діяльності організації; у захисті інтересів держави щодо організації тощо (ст. 6).

Від функцій дипломатичного представництва вони відрізняються тим, що постійне представництво не має функції дипломатичного захисту громадян своєї держави, а також консульських функцій, які притаманні дипломатичними представництвам. Представництво складається з голови представництва, дипломатичного персоналу, адміністративно-технічного персоналу та обслуговуючого персоналу (ст. 13).

Постійне представництво як орган суверенної держави володіє дипломатичними привілеями та імунітетами: недоторканістю приміщень представництва, недоторканістю архіву та документів, звільненням приміщень представництва від оподаткування, свободою пресування та свободою зносин (ст.23-2).

Недоторканість приміщення постійного представництва — важливий імунітет, який надається представництву як органу суверенної держави для забезпечення його нормальної діяльності.

Голова представництва та члени дипломатичного персоналу представництва також володіють дипломатичними привілеями та імунітетами: особистою недоторканістю, недоторканістю резиденції та майна, імунітетом від юрисдикції, податковим імунітетом, звільненням від мита та огляду (ст.ст. 28-35). Аналогічними привілеями та імунітетами користуються члени сімей голови та співробітників дипломатичного персоналу, що живуть разом із ними.

Члени адміністративно-технічного персоналу представництва, якщо вони не є громадянами країни перебування, користуються привілеями та імунітетами з незначними винятками, які стосуються звільнення від мита та огляду, а також звільнення від цивільної та адміністративної юрисдикції, яке не розповсюджується на дію, що вчинюється ними не при виконанні своїх службових обов'язків.

Члени обслуговуючого персоналу, які не є громадянами країни перебування (п. 2 ст. 36), користуються імунітетом щодо дій, вчинених ними при виконанні своїх обов'язків, та звільняються від податків, зборів та мит на за робіток, отримує мий ними за своєю службою (п. 3 ст. 36).

Згідно ст. 5 Віденської конвенції 1975 року держави, які не є членами організації, можуть засновувати постійні місії спостерігачів, якщо таке право їм буде надано зі сторони міжнародних організацій. При окремих міжнародних організаціях і преш за все при ООН мають місії постійних спостерігачів.

У 1946 році однією з перших заснувала місію постійного спостерігача Швейцарія, яка вступила в ООН лише 10 вересня 2002 року. До вступу в ООН місії постійних спостерігачів мали Австрія, Фінляндія, Італія, Японія, Німеччина, Республіка Корея тощо. Сьогодні місії постійних спостерігачів при ООН (в Нью-Йорку) мають Ватикан і Мальтійський орден.

Відповідно до ст. 7 Віденської конвенції 1975 року функції постійної місії спостерігача полягають у підтримці зв'язку з організацією; у проясненні здійснюваної в організації діяльності та повідомленні про неї уряду держави, що посилає спостерігача; у сприянні співробітництву з організацією та ведення з нею переговорів.

Як можна побачити з приведеного переліку, функції постійної місії спостерігача є більш вузькими, ніж функції постійного представництва, і зводяться до забезпечення відносин з організацією, на відміну від функцій постійного представництва, які полягають у забезпеченні представництва держав-членів.

Що стосується привілеїв та імунітетів як самої місії, так і особисто постійного спостерігача, то вони користуються дипломатичними привілеями та імунітетами у тому ж обсязі, що й постійне представництво та його персонал.

Спочатку при розробці проекту статей Віденської конвенції 1975 року в Комісії міжнародного права ООН була висловлена точка зору про доцільність надання місії та особисто постійному спостерігачу привілеїв та імунітетів, якими володіють міжнародні організації та їх посадові особи. Однак у кінці кінців було вирішено, що оскільки місія постійного спостерігача є місією суверенної держави, тому вона має володіти привілеями та імунітетами, що носять дипломатичний характер.

§ 5. Правові засади членства в міжнародних організаціях

Вступ до міжнародної організації

Різні міжнародні організації встановлюють свої правила прийому, які у низці випадків можуть відрізнятися один від одного.

Більшості міжнародних організацій відоме поняття первісних членів. До первісних членів відносяться держави, які приймали участь у розробці засновницького акту організації. «Первісними членами ООН, — говорить у ст. 3 Статуту ООН, — є держави, які, прийнявши участь у конференції у Сан-Франциско в утворенні міжнародної організації чи раніше підписавши Декларацію Об'єднаних Націй від 1 січня 1942 року, підписали та ратифікували чинний Статут відповідно до ст. 110». Первісними членами можуть бути і держави, що не брали участь у розробці статуту, але ті, які підписали та ратифікували його із самого початку. Так, п. 1 ст. II Статуту РЕВ відносить до числа первісних членів Ради Економічної Взаємодопомоги країни, що підписали та ратифікували статут. Низка міжнародних організацій перераховують такі держави у додатку до засновницького акту.

Від первісних членів слід вирізняти членів, що приєдналися. До них відносяться держави, які стали членами організації після початку її діяльності через приєднання до засновницького акту, який є багатостороннім міжнародним договором. У низці спеціалізованих установ члени, що приєдналися, поділяються на 2 категорії. До першої відносяться держави-члени ООН, щодо яких передбачений спрощений порядок приєднання до статуту організації. До другої держави, які не є членами ООН, щодо яких встановлюється більш жорсткі правила прийому.

Так, у п.п. 4, 5 ст. 1 Міжнародної конвенції електрозв'язку 1973 року передбачається, що членом Ради можуть бути: 1) будь-яка країна, не зазначена у Додатку 1, яка стає членом ООН та яка приєднується до конвенції відповідно до п. 4 ст. 46; 2) Будь-яка суверенна країна, не зазначена у Додатку 1 і не є членом ООН, яка приєднується до Конвенції відповідно з п. 45 ст. 46, після того, як її прохання про прийняття у якості члена Ради була ухвалена двома третинами членів Ради.

До 1963 року процедура прийняття держав-нечленів ООН до ЮНЕСКО була особливо ускладненою. Ці держави могли бути прийнятими лише при умові позитивної рекомендації з боку ЕКОСОР, тому що остання володіла відповідно до ст. II Угоди між ООН та ЮНЕСКО 1946 року своєрідним правом вето щодо прийому до ЮНЕСКО. І тільки у 1963 році ст. II вказаної угоди було скасовано.

В окремих спеціалізованих установах для прийняття в організацію держави, що не є членом ООН, потребується рекомендація виконавчого органу (ЮНЕСКО, ІМО). Проте слід зазначити, що питання вступу держав-нечленів ООН до міжнародних організацій було актуальним до початку 90-х років, коли у цю організацію були прийняті КНДР, Республіка Корея та інші держави. Зі вступом у 2002 році в ООН Швейцарії та Східного Тимору це питання втратило навіть теоретичне значення. Адже на сьогодні єдиною державою, що не входить до ООН залишається Ватикан, який проте є її постійним спостерігачем із правом голосу, а складнощі щодо вступу Ватикану до будь-якої міжнародної організації важко уявити, зважаючи на його авторитет у світі.

Що стосується ООН, то Статут ООН, по-перше, пред'являє певні вимоги до держави, що має намір вступити до неї, що інші організації (за винятком, хіба що, ЄС) не роблять, і, по-друге, встановлює складну процедуру самого прийому у члени організації. Так, п. 1 ст. 4 Статуту ООН, в якому зафіксовано, що прийом у члени організації відкритий для усіх миролюбних держав, які приймуть на себе зобов'язання, що містяться у цьому статуті, встановлює вимоги до держав. П. 2 ст. 4 передбачає безпосередньо порядок прийому, згідно якому прийом у члени ООН провадиться постановою Генеральної Асамблеї за рекомендацією Ради Безпеки. Причому питання прийому в ООН, згідно п. 3 ст. 27, не відносяться до числа процедурних, тому рішення щодо них вважаються прийнятими, коли за них подані глоси дев'яти членів Ради, включаючи співпадаючі голоси усіх постійних членів Ради.

У зв'язку з розбіжностями, які мали місце щодо питання процедури прийому в ООН серед держав-членів, Генеральна Асамблея у 1949 році звернулася до Міжнародного Суду за консультативним висновком, наступним чином сфор-

мулювавши перед Судом питання: «Чи може бути прийнята держава у члени ООН постановою Генеральної Асамблеї згідно п. 2 ст. 4 Статуту у випадку, коли Рада Безпеки не надала рекомендації про прийом чи тому, що державою-кандидат не отримала встановленої більшості голосів, або тому, що проти резолюції, рекомендованої прийом у члени ООН, голосував постійний член Ради?»»

У Консультативному висновку Міжнародного Суду від 3 березня 1950 року вказувалося, що з аналізу тексту п. 2 ст. 4 Статуту виходить, що для прийому у члени ООН потребується: 1) рекомендація Ради Безпеки; 2) постановою Генеральної Асамблеї.

Таким чином, Міжнародний Суд ООН підтвердив положення Статуту ООН про те, що у рішенні питання про прийняття у члени ООН мають брати участь два головних органи: Генеральна Асамблея та Рада Безпеки, при цьому без рекомендації останньої прийом у члени ООН не може бути здійснено.

У діяльності низки спеціалізованих установ поряд із суверенними державами приймають також несамоверхні території, які мають особливий правовий статус і називаються членами-співробітниками, асоційованими членами тощо. Кількість їх сьогодні незначна. Але, наприклад, у 1977 у Всесвітній метеорологічній організації було 7 несамоверхніх територій, в ЮНЕСКО — 2 тощо. На відміну від держав, які є повноправними членами, неповноправні члени не підписують засновницького акту організації, не приймають участь у голосуванні, не можуть бути обрані в органи організації. Свій початок інститут неповноправних членів веде з середини XIX ст. і пов'язаний із створенням міжнародних адміністративних союзів.

У практиці міжнародних організацій бувають випадки, коли держава, не являючись членом організації, тим не менш приймає участь у її роботі чи у якості спостерігача, чи то в якості консультанта, яка запрошується для участі у роботі того чи іншого органу організації. Наприклад, сьогодні постійним спостерігачем при ООН є Ватикан, проте його статус — це швидше данина традиції, адже з липня 2004 року він отримав право голосу. Тобто фактично Ватикан є повноцінним членом ООН, але у зв'язку з тим, що суверенітет цієї держави є похідним від суверенітету Святого Престолу, її неможна вважати за юридичною природою однаковою з іншими державами. Тому й надання її статусу повноцінного члена ООН з юридичної точки зору є недоречним. У свою чергу у резолюції № 36 і ЕКОСОР вказувалося на можливість запрошення країн-нечленів ООН для участі у роботі Економічної комісії для Європи (ЕКЄ) в якості консультантів на умовах, що визначаються комісією.

Припинення членства в міжнародній організації

Існують два способи припинення членства в міжнародних організаціях: вихід та виключення.

Не у всіх статутах міжнародних організацій містяться статті, які передбачають можливість виходу із організації. Наприклад, в статутах ООН, ВООЗ та інших організацій нема таких положень. Однак це не означає, що державою-членом організації не може з неї вийти.

Питання про право виходу держави із міжнародної організації обговорювалося на конференції у Сан-Франциско у 1945 році. Щодо ООН було вирішено не включати до Статуту організації яких-небудь положень про вихід.

У принципі відсутність у засновницькому акті організації відповідних положень про вихід не може впливати на суверенне право держави на вільний вихід із міжнародної організації.

Вихід із організації, як правило, конкретно обумовлений. Ось деякі з таких умов:

- 1) необхідність письмової заяви про вихід;
- 2) встановлення певного періоду на початку діяльності організації, коли неможна робити заяви про вихід (такий період передбачений у Міжнародній організації цивільної авіації та Продовольчій і сільськогосподарській організації ООН);
- 3) встановлення певного періоду набрання чинності заяви про вихід (п. 3 ст. II Статуту СЕВ, наприклад, встановлює 6-місячний строк);
- 4) виконання перед виходом фінансових зобов'язань (наприклад у п. 6 ст. II Статуту ЮНЕСКО ця зобов'язання спеціально оговорюються).

Не усі статuti міжнародних організацій передбачають можливість виключення з організації. Між тим держави, які систематично порушують статутні положення організації, можуть бути виключені з організації. Сьогодні такі положення є в Статуті ООН (ст. 6) та у статутах спеціалізованих установ фінансового характеру: Міжнародний валютний фонд та Міжнародний банк реконструкції та розвитку.

Так, у ст. 6 Статуту ООН зафіксовано, що член організації, який систематично порушує принцип, що містяться у цьому Статуті, може бути виключений із Організації Генеральною Асамблеєю за рекомендацією Ради Безпеки.

Міжнародній практиці відомі випадки виключення держав із міжнародної організації. Так, надзвичайна сесія Організації арабських країн-експортерів нафти виключила у березні 1979 року Єгипет із організації після підписання Садатом мирного договору з Ізраїлем. У вересні 1979 року XVIII Всесвітній поштовий конгрес виключив ПАР зі Всесвітнього поштового союзу.

Призупинення членства в міжнародній організації

Призупинення членства може використовуватися як санкція та як волевиявлення самої держави-члена. У першому випадку призупинення має місце за порушення зобов'язань, пов'язаних з фактом членства в організації переважно фінансових зобов'язань, але й не тільки них. Так, у 1968 році були призупиненні в ООН права Гаїті та Домініканської Республіки за невиконання фінансових зобов'язань. Не один раз призупинялися права ПАР.

Призупинення як волевиявлення самої держави-члена, за своєю суттю є одностороннім призупиненням членства, що не пов'язано з порушення державою-членом своїх зобов'язань, а є її бажанням на протязі певного періоду часу не приймати участь у діяльності міжнародної організації.

Прикладом такого виду призупинення членства є випадок з Індонезією у 1965-66 роках, який характеризувався відсутністю співробітництва між ООН та Індонезією. У літературі цей випадок розцінювався по-різному: хтось вважав це виходом Індонезії із членів ООН, хтось — припиненням співробітництва. Фактично ж мало місце одностороннє призупинення членства, а не вихід із організації.

Призупинення здійснюється, як правило, на певний визначений строк.

§ 6. ООН як провідна міжнародна організація в світі

Організація Об'єднаних Націй — це універсальна міжнародна організація, створена для підтримання міжнародного миру, загальної безпеки та для сприяння розвитку всебічного співробітництва між державами. Статут ООН був підписаний 26 червня 1945 року на Конференції в Сан-Франциско та набув чинності 24 жовтня 1945 року.

Організація Об'єднаних Націй переслідує цілі:

1) підтримувати міжнародний мир і безпеку та з цією метою вживати ефективні колективні заходи для запобігання або усунення загрози миру, а також придушення актів агресії чи інших порушень миру, і здійснювати мирними засобами, у згоді з принципами справедливості й міжнародного права, владнання або вирішення міжнародних спорів або ситуацій, що можуть призвести до порушення миру;

2) розвивати дружні стосунки між націями на основі поваги принципу рівноправності й самовизначення народів, а також вживати інші відповідні заходи для зміцнення загального миру;

3) здійснювати міжнародне співробітництво у вирішенні міжнародних проблем економічного, соціального, культурного та гуманітарного характеру та в заохоченні й розвитку поваги до прав людини й основних свобод, незважаючи на раси, статі, мови і релігії;

4) бути центром для узгодження дій націй у досягненні цих загальних цілей.

Для досягнення цілей ООН та її члени діють відповідно принципів:

- суверенної рівності її членів;
- сумлінного виконання узятих на себе зобов'язань;
- мирного вирішення спорів
- утримання від погрози силою чи її застосування як проти територіальної цілісності чи політичної незалежності будь-якої держави, так і будь-яким іншим чином, несумісним з цілями ООН;
- надання ООН її членами всілякої допомоги в усіх діях, що здійснюються нею відповідно до Статуту;
- забезпечення того, щоб держави, що не є членами ООН, діяли відповідно до принципів Статуту;
- невтручання ООН у справи, що входять до внутрішньої компетенції будь-якої держави.

Відповідно до ст.7 Статуту ООН має систему органів, яка поділяється на 2 групи: головні та допоміжні.

Головними є:

- Генеральна Асамблея;
- Рада Безпеки;
- Економічна й Соціальна Рада;
- Рада з Опіки;
- Міжнародний Суд;
- Секретаріат.

Допоміжні ж створюються за необхідністю відповідно до вимог Статуту ООН.

До складу Генеральної Асамблеї входять усі держави-члени ООН, кожна з яких має у ній не більше 5 представників.

Генеральна Асамблея уповноважена розглядати загальні принципи співробітництва у справі підтримання міжнародного миру та безпеки, у тому числі принципи, які визначають роззброєння та регулювання озброєнь, і робити щодо цих принципів рекомендації членам ООН або Раді Безпеки, або і членам ООН і Раді Безпеки. Генеральна Асамблея обговорює будь-які питання, що стосуються підтримання міжнародного миру та безпеки. Генеральна Асамблея організовує дослідження та робить рекомендації з метою:

- сприяння міжнародному співробітництву у політичній сфері і заохочення прогресивного розвитку міжнародного права та його кодифікації;
- сприяння міжнародному співробітництву у економічній та соціальній галузях, галузях культури, освіти, охорони здоров'я та сприяння реалізації прав людини та основних свобод для всіх, незалежно від раси, статі, мови та релігії.

Генеральна Асамблея отримує та розглядає щорічні та спеціальні доповіді Ради Безпеки.

Будь-яке питання, з якого необхідно здійснити дію, передається Асамблеєю Раді Безпеки до або після обговорення. При цьому, коли Рада Безпеки виконує покладені на неї Статутом функції стосовно будь-якої суперечки або ситуації, Генеральна Асамблея не може робити жодних коментарів, що стосуються цієї суперечки або ситуації, якщо про це не попросить Рада Безпеки.

Рішення Генеральної Асамблеї з важливих питань приймаються більшістю — двома третинами присутніх членів Асамблеї, що беруть участь у голосуванні, голоси тих, хто утримався, не враховуються. Рішення з інших питань приймаються простою більшістю присутніх, що беруть участь у голосуванні.

Рада Безпеки є постійно діючим органом і складається з 5 постійних (Росія, США, Велика Британія, Франція та Китай) і 10 непостійних держав-членів. Непостійні члени обираються Генеральною Асамблеєю на дворічний термін із врахуванням ступеню участі членів Організації в підтримці міжнародного миру та безпеки, а також принципу справедливого географічного розподілу (від Африки й Азії — 5 членів, від Східної Європи — 1, від Латинської Америки — 2, від Західної Європи й інших держав (Канади, Австралії та Нової Зеландії) — 2). Кожний член Ради має один голос.

На Раду Безпеки покладається головна відповідальність за підтримку міжнародного миру і безпеки. При виконанні обов'язків, які випливають із цієї відповідальності, Рада Безпеки діє від імені держав-членів ООН. Рада Безпеки уповноважується розслідувати будь-який спір або будь-яку ситуацію, що може привести до міжнародних непорозумінь або викликати спір, для визначення того, чи не може продовження цього спору або ситуації загрожувати підтримці міжнародного миру та безпеки. Рада Безпеки визначає існування будь-якої загрози миру, будь-якого порушення миру або акта агресії та дає рекомендації або вирішує, які заходи слід вжити для підтримання або відновлення міжнародного миру та безпеки.

Рішення Ради Безпеки із процедурних питань вважаються прийнятими, коли за них подані голоси дев'ятох членів Ради. Рішення Ради з непроце-

дурних питань вважаються прийнятими, коли за них подані голоси дев'ятьох членів, включаючи голоси всіх постійних членів Ради. Якщо хоча б один із постійних членів Ради голосує проти, то рішення не буде прийняте.

Економічна та Соціальна Рада (ЕКОСОР) уповноважена здійснювати дослідження та складати доповіді з міжнародних питань в області економіки, соціуму, культури, освіти, охорони здоров'я та подібних питань або спонукати до цього інших, а також давати з будь-якого з цих питань рекомендації Генеральній Асамблеї, членам Організації та зацікавленим спеціалізованим установам. До її складу входять 54 держави, що обираються Генеральною Асамблеєю ООН на три роки та щороку оновлюються на одну третину. Штаб-квартира ЕКОСОР знаходиться в Нью-Йорку (США).

Вищим органом ЕКОСОР є сесія, що приймає рішення простою більшістю голосів. При ЕКОСОР діють п'ять регіональних економічних комісій ООН: Економічна і Соціальна комісія ООН для Азії та Тихого океану, Економічна комісія ООН для Європи, Економічна комісія ООН для Африки, Економічна комісія ООН для Західної Азії, Економічна комісія ООН для Латинської Америки та Карибського басейну.

ООН створює під своїм керівництвом міжнародну систему опіки для управління тими територіями, які можуть бути включені до неї наступними індивідуальними угодами та для нагляду за цими територіями. У зв'язку з цим ООН має у своєму складі особливий орган — Раду з Опіки, яка складається з:

- тих членів ООН, які управляють територіями під опікою;
- членів Ради Безпеки;
- такого числа інших членів ООН, обраних Генеральною Асамблеєю на трирічний строк, яке може виявитися необхідним для забезпечення того, щоб загальна кількість членів Ради з Опіки розділялася порівну між членами ООН, які управляють та не управляють територіями під опікою.

Рада з Опіки розробляє анкету з політичного, економічного та соціального прогресу населення кожної території під опікою, а також його прогресу у галузі освіти.

Міжнародний Суд ООН — головний судовий орган ООН, що діє відповідно до Статуту ООН і Статуту Міжнародного Суду. Усі члени ООН є учасниками цього Статуту. Учасниками Статуту Міжнародного Суду можуть бути і держави-не члени ООН на умовах, визначених Генеральною Асамблеєю за рекомендацією Ради Безпеки. Основною функцією Суду — є вирішення спорів між державами. Суд складається з 15 суддів, яких обирають на 9 років із числа осіб із високими моральними якостями, що задовольняють вимогам, запропонованим для призначення на вищі судові посади, або є юристами з визнаним авторитетом в області міжнародного права.

Секретаріат ООН покликаний забезпечувати нормальне функціонування всього механізму ООН. Секретаріат складається з Генерального Секретаря та персоналу, необхідного для ООН. Співробітники Секретаріату визнаються міжнародними посадовими особами.

Персонал Секретаріату поділяється на три категорії:

1) вищі адміністративні посадові особи (Генеральний секретар та його заступники);

- 2) міжнародний персонал класу спеціалістів;
- 3) технічний персонал (секретарі, стенографістки, перекладачі, кур'єри тощо).

Генеральний Секретар є головною адміністративною посадовою особою Організації та обирається на 5 років. Його повноваження є переважно виконавчо-розпорядницькими та пов'язані з реалізацією рішень Генеральної Асамблеї, Ради Безпеки й інших органів ООН, а також з обслуговуванням їхньої діяльності. Йому надане право доводити до відома Ради Безпеки будь-які питання, що, на його думку, можуть загрожувати підтримці міжнародного миру та безпеки.

§ 7. Регіональні міждержавні організації

Рада Європи

Рада Європи була створена 5 травня 1949 року з метою «досягнення більшого єднання між її членами для збереження та втілення в життя ідеалів і принципів, які є їхнім спільним надбанням, а також сприяння їхньому економічному та соціальному прогресу» (ст. 1 Статуту РЄ).

Ця мета досягається за допомогою органів РЄ шляхом розгляду питань, що становлять спільний інтерес, шляхом укладання угод та здійснення спільних заходів в економічній, соціальній, культурній, науковій, правовій та адміністративній галузях, а також в галузі захисту та подальшого здійснення прав і основних свобод людини. Але питання, що стосуються національної оборони, до компетенції РЄ не входять.

Головними органами Ради Європи є:

- 1) Комітет міністрів;
- 2) Консультативна асамблея.

До складу Комітету міністрів входять по одному представнику від кожної держави-члена РЄ. Таким представником є міністр закордонних справ країни. Якщо він не може бути присутнім на засіданні комітету або за інших доцільних підстав замість нього може бути призначений замісник, який, у міру можливості, має бути членом уряду держави (ст.14 Статуту РЄ).

До повноважень Комітету міністрів входять (стст. 15, 16 Статуту РЄ):

а) розгляд, за рекомендацією Консультативної асамблеї або за своєю власною ініціативою, заходів, яких необхідно вжити для досягнення мети РЄ, включаючи питання про укладення конвенцій або угод і прийняття урядом спільної політики щодо конкретних питань;

б) надання рекомендацій урядам країн-членів РЄ та пропозицій урядам країн-членів РЄ інформувати його про заходи, вжиті ними щодо цих рекомендацій;

в) прийняття обов'язкових до виконання рішення з усіх питань, що стосуються внутрішніх організацій та процедур РЄ.

На виконання цих повноважень Комітет міністрів приймає резолюції, фінансові та адміністративні правила.

Комітет збирається на засідання перед відкриттям та на початку кожної сесії Консультативної асамблеї (тобто 2 рази на рік), а також у будь-який інший час, коли він вважає це за необхідне.

Консультативна асамблея є дорадчим органом РЄ, до складу якого входять представники кожного члена Ради, які обираються або призначаються його парламентом із числа членів цього парламенту згідно із встановленою ним процедурою. Кількість представників від кожної держави залежить від кількості її населення та коливається від 2 до 18 осіб. Повноваження таких представників набирають чинності з відкриттям чергової сесії, яка відбувається після їхнього призначення, і закінчуються з відкриттям наступної або іншої чергової сесії, якщо члени Ради не зроблять нових призначень у зв'язку з парламентськими виборами.

До компетенції Консультативної асамблеї входить обговорення будь-яких питань та винесення рекомендації щодо будь-якого питання, яке відповідає меті і компетенції Ради Європи. Вона також обговорює будь-яке питання та може виносити рекомендації щодо будь-якого питання, яке Комітет міністрів надсилає їй для підготовки висновку (ст. 23 Статуту РЄ).

Консультативна асамблея збирається щороку на чергову сесію, дата відкриття і тривалість якої визначаються Асамблеєю з урахуванням необхідності уникати по можливості збігу з термінами проведення парламентських сесій в державах-членах та сесій Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй. Тривалість чергових сесій ні за яких обставин не перевищує одного місяця, якщо Асамблея та Комітет міністрів не ухвалить за спільною згодою іншого рішення. Окрім того, Консультативна асамблея може бути скликана на надзвичайну сесію за ініціативою або Комітету міністрів, або Голови Асамблеї після досягнення між ними згоди, у тому числі відносно термінів і місця її проведення (стст.32, 34 Статуту РЄ)

Штаб-квартира РЄ знаходиться у м.Стразбурзі (Франція).

Співдружність Незалежних Держав

Співдружність Незалежних Держав була створена 8 грудня 1991 року. Документами, що регламентують діяльність СНД є: Угода про створення СНД (від 8 грудня 1991 року), Алма-Атинська декларація (від 21 грудня 1991 року) та Статут СНД (від 22 січня 1993 року).

Цілями діяльності СНД є (ст. 2 Статуту СНД):

- здійснення співробітництва в політичній, економічній, екологічній, гуманітарній, культурній та інших галузях;
- всебічний та збалансований економічний та соціальний розвиток держав-членів у рамках загального економічного простору, міждержавна кооперація та інтеграція;
- забезпечення прав та основних свобод людини відповідно до загальноновизнаних принципів і норм міжнародного право та документів ОБСЄ;
- співробітництво між державами-членами у забезпеченні міжнародного миру та безпеки, здійснення ефективних заходів зі скорочення озброєння та військових витрат, ліквідації ядерної та інших видів зброї масового знищення, досягнення всезагального та повного роззброєння;
- сприяння громадянам держав-членів у вільному спілкуванні, контактах та пересуванню у Співтоваристві;

- взаємна правова допомога і співробітництво в інших сферах правових відносин;
- мирне вирішення спорів та конфліктів між державами Співтовариства.

СНД досягає цих цілей завдяки діяльності складного механізму органів, до складу яких входять:

- Рада голів держав;
- Рада голів урядів;
- Рада міністрів закордонних справ;
- Координаційно-консультативний комітет;
- Рада міністрів оборони;
- Головне командування Об'єднаних Збройних Сил;
- Рада командуючих прикордонними військами;
- Економічний суд;
- Комісія з прав людини;
- Органи галузевого співробітництва;
- Міжпарламентська асамблея.

Вищим органом співтовариства є Рада голів держав (ст. 21 Статуту СНД). У ній обговорюються та вирішуються принципові питання, пов'язані з діяльністю держав-членів у галузі їх спільних інтересів. Рада голів держав збирається на засідання двічі на рік, але за ініціативою однієї з держав-членів може бути скликане позачергове засідання Ради.

Рада голів урядів координує співробітництво органів виконавчої влади держав членів у економічній, соціальній та інших сферах спільних інтересів. Рада голів урядів збирається на засідання чотири рази на рік, але за ініціативою уряду однієї з держав-членів може бути скликане позачергове засідання Ради (ст. 22 Статуту СНД).

Рада міністрів закордонних справ на підставі рішень Ради голів держав та Ради голів урядів здійснює координацію зовнішньополітичної діяльності держав-членів, включаючи діяльність в міжнародних організаціях, та організовує консультації з питань світової політики, що становлять спільний інтерес (ст. 27 Статуту СНД).

Координаційно-консультативний комітет є постійно діючим виконавчим та координуючим органом СНД. До його складу входять постійні повноважні представники (по два від кожної держави-члена СНД) та Координатор Комітету, який призначається Радою голів держав.

На виконання рішень Рад голів держав і голів урядів Комітет:

- 1) виробляє та вносить пропозиції з питань співробітництва у рамках СНД, розвитку соціально-економічних зв'язків;

- 2) сприяє реалізації домовленостей з конкретних напрямків економічних взаємовідносин;

- 3) організовує наради представників та експертів для підготовки проєктів документів, що виносяться на засідання Рад;

- 4) забезпечує проведення засідань Рад;

- 5) сприяє роботі інших органів Співтовариства.

Для організаційно-технічного забезпечення роботи Рад та інших органів Співтовариства при Координаційно-консультативному Комітеті працює Секретаріат, очолюваний Координатором Комітету — заступником Голови Координаційно-консультативного Комітету.

Рада міністрів оборони є органом Ради голів держав з питань військової політики та військового будівництва держав-членів.

Головне командування Об'єднаних Збройних Сил здійснює керівництво Об'єднаними Збройними Силами, а також групами військових спостерігачів та колективними силами з підтримання миру у СНД.

Рада командуючих прикордонними військами є органом Ради голів держав з питань охорони зовнішніх кордонів держав-членів та забезпечення стабільного стану на них.

Економічний суд діє з метою забезпечення виконання економічних зобов'язань. У ньому вирішуються спори, що виникають при виконанні таких зобов'язань, а також ті, що віднесені до його відання угодами держав-членів. Суд має право тлумачити положення угод та інших актів СНД з економічних питань (ст. 32 Статуту СНД).

Комісія з прав людини є консультативним органом СНД та здійснює нагляд за виконанням зобов'язань, узятих на себе державами-членами СНД (ст. 33 Статуту СНД).

Органи галузевого співробітництва (ради, комітети) можуть створюватися на підставі угод держав-членів про співробітництво в економічній, соціальній та інших галузях. Ці органи виробляють узгоджені принципи та правила такого співробітництва та сприяють їх практичній реалізації. До складу органів галузевого співробітництва входять керівники відповідних органів виконавчої влади держав-членів. На сьогодні налічується близько 60 органів галузевого співробітництва.

Міжпарламентська асамблея проводить міжпарламентські консультації, обговорює питання співробітництва у рамках СНД, розробляє спільні пропозиції у сфері діяльності національних парламентів. До її складу входять парламентські делегації, а організацію її діяльності здійснює Рада асамблеї, яка складається з керівників парламентських делегацій.

Усі вищеперераховані органи, крім Міжпарламентської асамблеї, знаходяться у м. Мінську (Білорусь). Асамблея ж знаходиться у м. Санкт-Петербург (Росія). Робоча мова СНД — російська.

Ліга арабських держав

Ліга арабських держав є регіональною неурядовою організацією арабських країн. Вона була створена 22 березня 1945 року, а правову базу її діяльності складають Пакт ЛАД та Договір про спільну оборону та економічне співробітництво

Метою ЛАД є:

- забезпечення більш тісних стосунків між державами-членами ЛАД;
- координація їх політичних дій для досягнення тісного співробітництва між ними;
- забезпечення їх незалежності та суверенітету;
- розгляд будь-яких питань, що стосуються арабських країн та їх інтересів.

ЛАД має на меті забезпечити, не порушуючи режиму та внутрішніх умов, які існують у кожній державі, тісне співробітництво між державами-членами ЛАД з наступних питань:

а) економічні та фінансові проблеми, у тому числі торговий обмін та митниця, грошова система, сільське господарство та промисловість;

- б) шляхи сполучення та зв'язок, у тому числі залізні дороги, шосейні дороги, авіація, судносплавство, пошта та телеграф;
- в) питання культури;
- г) питання, пов'язані з громадянством, паспортами, візами, виконанням судових рішень та екстрадицією злочинців;
- е) соціальні питання;
- ж) охорона здоров'я.

Пактом також передбачені заходи з врегулювання спорів між державами-членами, а також заходи боротьби з агресією.

Важливим напрямом діяльності ЛАД є об'єднання зусиль арабських держав щодо забезпечення їх безпеки, припиненню ізраїльської окупації усіх захоплених у 1967 року арабських територій, реалізації невід'ємних прав арабського народу Палестини аж до створення власної держави.

Керівним органом ЛАД є Рада, до складу якої входять голови держав та урядів держав-членів ЛАД. Рада проводить сесії двічі на рік. Одностайно прийняті рішення стають обов'язковими для країн-членів ЛАД. При Раді функціонують Політичний, Економічний та інші комітети. У міжсесійний період працює постійний Генеральний секретаріат у складі Генерального секретаря, секретарів-асистентів та необхідної кількості співробітників. Генеральний секретар обирається Радою, кваліфікованою більшістю у две третини голосів членів ЛАД, строком на 5 років.

До складу ЛАД входять більше 20 арабських держав, Організація звільнення Палестини (ОЗП) та неарабська держава — Сомалі.

Місцезнаходження штаб-квартири ЛАД — м. Каїр (Єгипет).

§ 8. Спеціалізовані установи ООН

Міжнародна організація праці

Міжнародна організація праці була заснована урядами для цілей міжнародного співробітництва у справі забезпечення тривалого миру в усьому світі й усунення соціальної несправедливості за допомогою поліпшення умов праці.

МОП була створена у 1919 році, а 1946 року вона стала першою спеціалізованою установою ООН.

МОП складається з:

- Генеральної Конференції;
- Адміністративної Ради;
- Міжнародного Бюро Праці.

Генеральна Конференція скликається час від часу щоразу, коли цього потребують обставини, але не рідше одного разу на рік. У ній беруть участь по чотири представники від кожної держави-члена МОП: два від уряду, один від підприємців і один від тудящих, причому ці делегати виступають та головуєють індивідуально.

Адміністративна Рада складається з 40 членів: двадцяти представників урядів, десяти представників підприємців та десяти представників трудящих. З двадцяти представників урядів, десять призначаються урядами найбільш важливих у промисловому аспекті країн, а десять призначаються країнами-членами, обраними з цією метою урядовими делегатами Конференції, за

винятком делегатів вищезгаданих десяти країн-членів МОП. Члени Адміністративної Ради, які репрезентують підприємців і трудящих, обираються відповідно делегатами підприємців та трудящих, які присутні на Конференції. Два представники від підприємців та два преставники від трудящих повинні належати до неєвропейських країн. Адміністративна Рада обирається на три роки. Адміністративна Рада обирає зі свого складу голову та двох заступників, один з яких представляє уряди, один — підприємців, один — трудящих.

Під керівництвом Адміністративної Ради працює Міжнародне Бюро Праці. Штат Міжнародного Бюро Праці утворений на міжнародній основі з місцеперебуванням у Женеві й мережею відділень у більшості частин світу. Його очолює Генеральний Директор, який призначається Адміністративною Радою, а вже він призначає персонал Бюро.

До функцій Міжнародного Бюро Праці входять:

- збирання та розповсюдження відомостей з усіх питань, що стосуються міжнародного регулювання умов праці та становища трудящих, і, зокрема, вивчення питань, які передбачається надати на розгляд Конференції з метою прийняття міжнародних конвенцій, а також проведення різноманітних спеціальних досліджень, які можуть бути йому доручені Конференцією чи Адміністративною Радою;
- готування документації з різноманітних питань порядку денного сесій Конференції;
- надання допомоги урядам, за їх проханням та за наявності можливостей, у розробці законів та правил на основі рішень Конференції та в покращенні адміністративної практики та системи інспекції;
- виконання обов'язків щодо ефективного виконання конвенцій;
- видання та розповсюдження різноманітних публікацій, які стосуються проблем промисловості і праці та становлять міжнародний інтерес.

МОП нараховує більше 180 держав-членів. За час свого існування МОП прийняла понад 190 конвенцій і близько 200 рекомендацій з основних прав у сфері праці, наймання і професійної підготовки, умов праці, соціального забезпечення, техніки безпеки та охорони здоров'я.

Міжнародне агентство по атомній енергії

Міжнародне агентство по атомній енергії (далі — МАГАТЕ) — автономна міжурядова організація створена під егідою ООН. Статут МАГАТЕ був прийнятий на міжнародній конференції, що відбувалась з 20 вересня до 26 жовтня 1956 року у Нью-Йорку, та набрав чинності 29 липня 1957 року.

Цілями МАГАТЕ є:

1) прагнення досягти більш швидкого і широкого використання атомної енергії для підтримання миру, здоров'я і добробуту в усьому світі;

2) забезпечення в міру можливості, щоб допомога, яка надається ним, або на його вимогу, або під його наглядом чи контролем не була використана так, щоб сприяти якій-небудь військовій меті.

Для їх досягнення МАГАТЕ уповноважується:

- сприяти і допомагати науково-дослідній роботі в галузі атомної енергії і розвитку атомної енергії та практичному її застосуванню в мирних цілях в усьому світі і, в разі прохання про це, бути посередником

- з метою забезпечити тому чи іншому членові МАГАТЕ подання послуг або постачання йому матеріалів, устаткування чи технічних засобів іншим членом МАГАТЕ, а також проводити будь-які операції або надавати будь-які послуги, що можуть принести користь в науково-дослідній роботі в галузі атомної енергії, або в розвитку атомної енергії, або в практичному застосуванні атомної енергії в мирних цілях;
- відповідно до Статуту забезпечувати послуги, матеріали, устаткування і технічні засоби для задоволення потреб науково-дослідної роботи в галузі атомної енергії, розвитку атомної енергії і практичного її застосування в мирних цілях включаючи виробництво електричної енергії, з належним врахуванням потреб слаборозвинутих районів світу;
 - сприяти обміну науковими і технічними відомостями про застосування атомної енергії в мирних цілях;
 - заохочувати обмін науковими працівниками і спеціалістами в галузі використання атомної енергії в мирних цілях та їх підготовку;
 - встановлювати і проводити в життя гарантії, які мають своєю метою забезпечити, щоб спеціальні розщеплюванні та інші матеріали, послуги, устаткування, технічні засоби і відомості які надаються МАГАТЕ, або на його вимогу, або під його наглядом чи контролем, не були використані так, щоб сприяти якій-небудь війсьній меті, і поширювати, на вимогу сторін, застосування цих гарантії на будь-які двосторонні чи багатосторонні угоди або, на вимогу тієї чи іншої держави, на будь-які види діяльності цієї держави в галузі атомної енергії;
 - встановлювати або застосовувати, в консультації і, у належних випадках, у співробітництві з компетентними органами ООН і з заінтересованими спеціалізованими установами, норми безпеки для охорони здоров'я і зведення до мінімуму небезпеки для життя і майна (включаючи такі ж норми для умов праці) і забезпечувати застосування цих норм як у своїй власній роботі, так і в роботі, при якій використовуються матеріали, послуги, устаткування, технічні засоби і відомості, що надаються МАГАТЕ, або на його вимогу, або під його контролем чи наглядом, і забезпечувати, на вимогу сторін, застосування цих норм до діяльності, проводжуваної на підставі будь-якої двосторонньої або багатосторонньої угоди або, на вимогу тієї чи іншої держави, до будь-якого виду діяльності цієї держави в галузі атомної енергії;
 - набувати або створювати будь-які установи, заводи і устаткування, що можуть бути корисними при виконанні ним покладених на нього функцій, якщо наявні у відповідному районі установи, заводи і устаткування є недостатніми або якщо користування ними можливе лише за умов, які МАГАТЕ визнає незадовільними.

МАГАТЕ складається з Генеральної Конференції (вищий орган), Ради Управляючих (виконавчий орган), Науково-консультативного комітету та Секретаріату.

Генеральна Конференція, що складається з представників усіх членів МАГАТЕ, збирається на чергові щорічні сесії, а також на ті спеціальні сесії, що можуть бути скликані Генеральним Директором на вимогу Ради управляючих або більшості членів МАГАТЕ. На таких сесіях кожний член МАГАТЕ

представлений одним делегатом, який може супроводжуватись заступниками і радниками. До компетенції Генеральної Конференції належить обговорення будь-яких питань або будь-які предметів, що охоплюються Статутом МАГАТЕ або стосуються повноважень і функцій будь-якого органу, передбаченого Статутом, і може робити рекомендації членам МАГАТЕ або Раді управляючих, або ж членам МАГАТЕ і Раді, з усіх таких питань і предметів.

Склад Ради управляючих такий:

- п'ять членів МАГАТЕ, найбільш розвинутих в галузі технології атомної енергії, включаючи виробництво вихідних матеріалів;
- член, найбільш розвинутий в галузі технології атомної енергії, включаючи виробництво вихідних матеріалів, у кожному з таких районів, не представлених згадуваними вище п'ятьма членами:
 - 1) Північна Америка,
 - 2) Латинська Америка,
 - 3) Західна Європа і район Тихого океану,
 - 4) Східна Європа,
 - 5) Африка і Середній Схід,
 - 6) Південна Азія,
 - 7) Південно-Східна Азія
 - 8) Далекий Схід
- два члени з числа таких інших країн, що виробляють вихідні матеріали: Бельгії, Польщі, Португалії і Чехії та Словаччини;
- один член як такий, що подає технічну допомогу.
- десять членів, які призначаються Генеральною Конференцією з належним врахуванням справедливого представництва у Раді в цілому членів районів, перелічених вище таким чином, щоб Рада в усякий час включала по цій категорії представника кожного з цих районів, за винятком Північної Америки.

Кожний член Ради управляючих має один голос. Рада управляючих уповноважена виконувати функції МАГАТЕ відповідно Статуту в рамках своєї відповідальності перед Генеральною Конференцією. Збирається Рада управляючих у визначуваній нею строки.

Місцезнаходження центральних установ МАГАТЕ — м. Відень (Австрія).

Всесвітня організація охорони здоров'я

Всесвітня організація охорони здоров'я є спеціалізованою установою ООН та створена з метою досягнення усіма народами найбільш можливо високого рівня здоров'я. Статут (Конституція) прийнятий Міжнародною конференцією охорони здоров'я, яка проходила у Нью-Йорку з 19 червня до 22 липня 1946 року, підписаний 22 липня 1946 року представниками 61 країни і набув чинності 7 квітня 1948 року.

Для досягнення мети свого створення ВООЗ наділена такими функціями:

- діяти в якості керівного та координуючого органу у міжнародній роботі з охорони праці;
- встановити та підтримувати ефективне співробітництво з ООН, зі спеціалізованими установами, урядовими установами з охорони здоров'я,

- професійними групами та іншими організаціями, які виявляться для цього підходящими;
- допомагати урядам за їх проханням у зміцненні служб охорони здоров'я;
 - здійснювати необхідне технічне сприяння та в екстрених випадках надавати необхідну допомогу на прохання чи зі згоди відповідного уряду;
 - забезпечувати та підтримувати необхідне адміністративне та технічне обслуговування, включаючи епідеміологічне та статистичне;
 - заохочувати та розвивати роботу по боротьбі з епідемічними, ендемічними та іншими хворобами;
 - де це необхідно, у співробітництві з іншими спеціалізованими установами сприяти попередженню нещасних випадків, поліпшенню харчування, житлових та санітарних умов, умов відпочинку, економічних умов чи умов праці та інших гігієнічних умов оточуючої обстановки;
 - сприяти співробітництву між науковими та професійними групами, які беруть участь у розвитку справи охорони здоров'я;
 - пропонувати прийняття конвенцій, угод та правил, робити рекомендації з питань міжнародної охорони здоров'я та виконувати ті обов'язки, які у зв'язку з цим можуть бути покладені на ВООЗ та відповідатимуть її цілям;
 - сприяти розвитку охорони материнства та дитинства та вживати заходи, які сприятимуть здатності до гармонійного життя у мінливих умовах сердовища;
 - заохочувати роботу у галузі психічного здоров'я, особливо таку, яка має значення для гармонії людських відносин;
 - заохочувати та проводити дослідження у галузі охорони здоров'я;
 - сприяти покращенню стандартів освіти та підготовки у галузі охорони здоров'я, медицини та пов'язаних з ними професій;
 - вивчати (за необхідності у співробітництві з іншими спеціалізованими установами) адміністративні та соціальні питання, які впливають на охорону здоров'я та медичне обслуговування з точки зору їх превентивного та лікувального значення, включаючи госпітальне обслуговування та соціальне забезпечення, та надавати про це звіти;
 - надавати інформацію, поради та допомогу у галузі охорони здоров'я;
 - сприяти створенню в усіх країнах усвідомленої у питаннях охорони здоров'я суспільної думки;
 - встановлювати та за необхідністю переглядати міжнародну номенклатуру хвороб, причин смерті та практики суспільної охорони здоров'я;
 - стандартизувати, де це необхідно, діагностичні процедури;
 - розвивати, встановлювати та сприяти поширенню міжнародних стандартів для харчових, біологічних, фармацевтичних та аналогічних продуктів;
 - взагалі, вживати усі необхідні заходи для досягнення мети організації.
- Робота ВООЗ виконується її органами:
- 1) Всесвітньою асамблеєю охорони здоров'я;

- 2) Виконавчим комітетом;
- 3) Секретаріатом.

До складу Всесвітньої асамблеї охорони здоров'я входять делегати, які репрезентують держав-членів ВООЗ. Кожна країна представлена не більш як трьома делегатами, один з яких призначається ВООЗ головним. Такі делегати обираються з осіб, які мають найвищу технічну компетентність у галузі охорони здоров'я, переважно з тих, які представляють національну адміністрацію охорони здоров'я країни-члена ВООЗ. Всесвітня асамблея охорони здоров'я збирається на чергові сесії та за необхідністю — на спеціальні, які скликаються на вимогу Комітету чи більшості членів ВООЗ.

Всесвітня асамблея охорони здоров'я визначає напрями діяльності організації та має право приймати конвенції та укладати угоди з будь-якого питання, що входить до компетенції ВООЗ (ст. 19 Статуту (Конституції) ВООЗ).

Виконавчий комітет складається з тридцяти двох членів, які обираються строком на три роки. Беручи до уваги справедливий географічний розподіл, Всесвітня асамблея охорони здоров'я обирає тих членів, які призначатимуть своїх представників до Виконавчого комітету. Виконавчий комітет повинен збиратися не рідше двох разів на рік. До його повноважень входять:

- вводити в дію принципи рішення Всесвітньої асамблеї охорони здоров'я;
- діяти в якості виконавчого органу Асамблеї;
- надавати Асамблеї висновки з питань, переданих йому у зв'язку з конвенціями, угодами правилами;
- надавати на розгляд та затвердження Асамблеї загальні програми роботи на певний період;
- в межах кола відання та фінансових можливостей вживати надзвичайних заходів, які потребують негайної дії (заходи по боротьбі з епідеміями, з надання допомоги жертвам народних лих) тощо.

До складу Секретаріату входять Генеральний директор, який призначається Асамблеєю з подання Комітету, та необхідний технічний та адміністративний персонал. Секретаріат забезпечує роботу органів ВООЗ.

Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури

Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури створена з метою сприяння зміцненню миру та безпеки шляхом розширення співробітництва народів у галузі освіти, науки та культури в інтересах забезпечення загальної поваги до справедливості, законності та прав людини, а також основних свобод, проголошених у Статуті ООН, для всіх народів незалежно від раси, статі, мови чи релігії. Статут Юнеско прийнятий 16 листопада 1945 року в м. Лондоні.

Для досягнення мети свого створення ЮНЕСКО:

- сприяє зближенню та взаєморозумінню народів шляхом використання усіх засобів інформації та рекомендує з цією метою укладати міжнародні угоди, які вона вважатиме необхідними для вільного розповсюдження ідей словом та друком;

- заохочує розвиток народної освіти та поширення культури у співробітництві з державами-членами ЮНЕСКО з метою поступового здійснення ідеалу доступності освіти для всіх, незалежно від раси, статі чи будь-яких інших соціально-економічних відмінностей;
- допомагає збереженню, збільшенню та поширенню знань шляхом забезпечення збереження та охорони світового спадку книг, витворів мистецтва та пам'яток історичного та наукового значення тощо.

Органами ЮНЕСКО є:

- Генеральна конференція;
- Виконавча рада;
- Секретаріат.

Генеральна конференція складається з представників держав-членів, кожна з яких призначає не більше п'яти представників, які обираються після консультацій з Національною комісією, якщо вона існує, чи з освітніми, науковими та культурними закладами. Генеральна конференція визначає напрями та загальну лінію діяльності ЮНЕСКО, виносить рішення щодо програм, направлених до неї Виконавчою Радою.

Виконавча рада обирається Генеральною конференцією з числа представників, які призначаються державами-членами, та складається з 51 члена, кожен з яких репрезентує країну, громадянином якої він є. Виконавча рада визначає порядок денний Генеральної конференції, розробляє програму роботи ЮНЕСКО та вживає ефективних заходів щодо її виконання. Рада збирається на чергові сесії принаймні двічі на рік, але голова може скликати її на позачергову сесію з власної ініціативи чи на вимогу 6 членів Ради.

До складу Секретаріату входять Генеральний директор, який призначається Генеральною конференцією з подання Виконавчої ради строком на 6 років, та необхідного персоналу. Секретаріат забезпечує роботу Конференції та Ради. Генеральний Директор або призначувана ним особа бере участь без права голосу в усіх засіданнях Генеральної конференції, Виконавчої ради та комісій ЮНЕСКО. Він формулює пропозиції щодо заходів, які мають бути вжиті Конференцією та Радою, та готує для надання Раді проект програми роботи ЮНЕСКО.

§ 9. Міжнародні неурядові організації як міжнародні організації особливого типу

Сучасні міжнародні відносини характеризуються значним зростанням кількості (зараз їх близько 8 тисяч) міжнародних неурядових організацій (далі — МНУО), збільшенням їхнього впливу на сучасний світ і міжнародну співпрацю. Відбувається процес визначення ролі МНУО в міжнародному праві та в міжнародних правовідносинах.

В міжнародно-правовій літературі, особливо в іноземній, МНУО досліджується вже досить тривалий час. У 1976 році І.І. Коваленко, один з перших, хто зацікавився цим питанням, писав: «В сучасних умовах міждержавні відносини не охоплюють усього різноманіття зв'язків між народами. Ускладнення характеру цих відносин призводить до підвищення ролі і значення неурядового співробітництва. Збільшення ролі міжнародної суспільної думки

дозволяє говорити про співпрацю як про фактор, що впливає на прийняття рішень в тих чи інших конфліктних ситуаціях, на підхід держав до тих чи інших світових проблем».

Сьогодні активно вивчається сутність МНУО, їх правовий статус, закономірність появи, сфера діяльності та зростаюча роль в наданні допомоги державам та міжнародним міжурядовим організаціям (далі — ММУО) у вирішенні питань, пов'язаних з безпекою, енергетикою та нафтогазовим сектором, захистом прав людини, охороною навколишнього середовища тощо.

В світі наразі гостро дискутується питання міжнародно-правової відповідальності МНУО, їх впливу на публічну владу багатьох держав. Сьогодні в ЗМІ багатьох країн, що розвиваються, критикується діяльність МНУО та говориться про те, що їх благодійність має мало спільного з дійсним «творінням блага», а все більше з отриманням прибутку. Зазначене питання не є єдиним, і цей факт суттєво впливає на правовий аналіз діяльності та статусу МНУО.

Свого часу голови одинадцяти провідних міжнародних організацій, що виступають на захист прав людини, довкілля і соціального розвитку, підписали Хартію загальної відповідальності міжнародних неурядових організацій, тим самим підкресливши єдиним можливим чином прозорість своєї діяльності. В основі цієї акції лежить ряд особистих, національних і галузевих ініціатив, початих МНУО з метою встановлення єдиних стандартів підзвітності і розробки загальних етичних норм. Незважаючи на те, що діяльність МНУО регулюється правовими нормами тих країн, де вони здійснюють свою діяльність, Хартія відповідальності міжнародних неурядових організацій є першою такого роду ініціативою, що покликана розробити міжнародні міжгалузеві стандарти діяльності в неурядовому секторі.

На жаль, у сучасному міжнародному праві немає норм, які б офіційно визнавали правосуб'єктність МНУО. З іншого боку, відсутні норми, що заперечували б можливість МНУО бути суб'єктом міжнародного права. Відсутня єдина відпрацьована термінологія, яка б дозволяла виділити зі значної кількості категорій міжнародних організацій міжнародну неурядову.

Незважаючи на численні наукові дослідження, наразі доводиться констатувати факт відсутності єдиної думки стосовно компетенції МНУО, визначення їхнього правового статусу; недостатньо вивчені форми та шляхи впливу діяльності МНУО на міжнародні відносини, не повністю вивчений і потенціал їхнього впливу на вирішення міжнародних проблем, оминається питання щодо перспективи їх розвитку. Важливою ця тема є й для України, оскільки роль та вплив МНУО на розвиток нашої держави з часом лише збільшуються.

Як відомо, історія виникнення перших міжнародних організацій бере свій початок з часів Стародавньої Греції, де у 6 ст. до н.е. були створені первинні постійні міжнародні об'єднання — Лакедемська та Делоська симмахії, що були своєрідними прообразами майбутніх міжнародних організацій та вже тоді впливали на відносини між грецькими державами: подібно іншим соціальним факторам, вони зближали народи та сприяли зменшенню їх рівня замкненості. Розвиток міжнародних економічних зв'язків, міждержавних відносин, самого міжнародного права як механізму регулювання цих відносин спричинив еволюцію нових форм міжнародного багатостороннього спіл-

кування, якими стали адміністративні унії. Здебільшого вони складалися в галузі митних відносин та мали тимчасовий характер.

Наступним етапом розвитку міжнародних організацій було створення міжнародних економічних та митних об'єднань. Першим таким союзом був Ганзейський торговий союз, який вивів Північну Німеччину із стану середньовічного варварства. На початку XIX ст. був створений Німецький митний союз. Всі держави, що увійшли до цього союзу, повинні були підпорядковуватися однаковим законам стосовно ввезення, вивезення і транзиту товарів. Всі митні тарифи визнавалися загальними і розподілялися між членами Союзу за кількістю населення. Спеціалісти в галузі права міжнародних організацій вважають, що першою міжнародною міжурядовою організацією в її класичному розумінні була Центральна комісія з судноплавства по Рейну, яка була створена у 1831 році.

У середині XIX ст. потреба реорганізації міжнародних відносин та спілкування стала основою створення постійних міжнародних міжурядових організацій, що мали постійні органи (Всесвітній телеграфний союз, Всесвітній поштовий союз та ін.). Ці організації, зазвичай, мали обмежену чи спеціальну компетенцію та досить слабку організаційну структуру. Створення подібних організацій, тим не менш, відіграло важливу роль, значно збагативши досвід міжнародного спілкування, який вже через кілька десятиліть дозволив створити нову форму організації міжнародних відносин — Лігу Націй. Це була перша політична універсальна міжнародна організація.

Згодом, у 40-х роках минулого століття через свою недосконалість, недієздатність Ліги Націй та ускладненість в діяльності через об'єктивні причини було прийнято рішення ліквідувати Лігу та на її основі створити нову міжнародну організацію, що мала підтримувати мир та міжнародне спілкування — ООН. На нашу думку, це безспірне досягнення у сфері розвитку міжнародного права, міжнародних відносин та самих міжнародних організацій.

Початком же створення власне міжнародних неурядових організацій справедливо вважають багатосторонні зустрічі — конгреси, конференції і та ін. До початку XX ст. почало збільшуватися число конгресів, конференцій та зустрічей, що призвело до формування нового інституту міжнародного спілкування — МНУО. Перші такі організації носили переважно просвітницький і науковий, релігійний, пацифістський чи господарський характер.

В середині минулого століття різко збільшилася кількість МНУО. Якщо до Другої світової війни існувала лише незначна їх кількість, і вони ніяк не впливали на діяльність держав та відносини між ними, то по її закінченні ситуація кардинально змінилася. Суспільство відчувало нагальну потребу в організації громадськості різних держав для досягнення загального блага. Значний вплив мав процес глобалізації, що зародився в середині 50-х рр.. XX ст. і на початок XXI ст. набув колосального розмаху.

Причинами, які впливають на подальше зростання кількості МНУО є:

- недостатні можливості окремих держав та міжнародних міжурядових організацій для вирішення нових міжнародних проблем;
- посилення демократичних процесів у сфері внутрішніх та міжнародних відносин;

- зростаюче бажання індивідів збільшити контроль за процесом прийняття рішень у питаннях, які торкаються їхніх життєвих інтересів (екологія, права людини, економічний та політичний розвиток);
- трансформація у сфері національних інтересів держав: рух від державних інтересів («суверенітету») до загальнолюдських цінностей, таких, як права людини та захист навколишнього середовища;
- розширення можливостей транскордонних зв'язків та діяльності суспільств різних держав, можливостей технологічного прогресу.

Щодо визначення поняття МНУО, необхідно відзначити, що Статут ООН не дає визначення неурядових організацій, а лише вказує на те, що це поняття включає в себе міжнародні та національні організації. Однак, скажімо, Економічна та соціальна Рада ООН (далі — ЕКОСОР) уповноважена встановлювати консультативні відносини з певними організаціями, що іменуються неурядовими. Більше того, встановлені дві категорії консультативного статусу для таких організацій: категорія I (загальний консультативний статус) та категорія II (спеціальний консультативний статус). Консультативний статус категорії I надається тим МНУО, які тісно пов'язані з більшою частиною видів діяльності ЕКОСОР, можуть вносити постійний та суттєвий вклад в діяльність ООН та членський внесок яких представляє головні верстви населення в більшості держав світу. Консультативний статус категорії II надається організаціям, що мають спеціальну компетенцію лише в окремих галузях діяльності ЕКОСОР. Окрім того, передбачено складання переліку МНУО, що підтримують відносини з ЕКОСОР, але не мають у ній консультативного статусу.

МНУО, яким наданий консультативний статус, мають певні права та обов'язки. Вони можуть вносити пропозиції щодо порядку денного ЕКОСОР, а їх представники — бути присутніми на засіданнях ЕКОСОР, надавати письмові заяви та виступати в Раді ЕКОСОР з усними заявами. Обов'язком МНУО, що мають консультативний статус, є надання Комітету з організації консультацій з неурядовими організаціями (допоміжний орган ЕКОСОР) короткої доповіді щодо своєї діяльності, в якій повинна міститися інформація щодо заходів, що проводяться цією організацією на підтримку діяльності ООН.

Починаючи з 1946 року ЕКОСОР приймає кілька резолюцій, що стосуються консультативних відносин з МНУО. Наприклад, в резолюції від 27 лютого 1950 року вказується, що «будь-яка міжнародна організація, що не створена на основі міжурядового договору, вважається неурядовою». Торкаючись цього юридичного акту ЕКОСОР, доцільно відзначити, що в практиці взаємодії згаданих структур до цього визначення дозволяється включати організації, які мають в якості членів уряди, урядові органи та урядових службовців. В Резолюції ЕКОСОР 1996/31 від 1996 року дається пояснення, що під «НУО» для цілей ЕКОСОР розуміється організація, яка не заснована будь-яким державним органом чи на основі міжурядової угоди і відповідає наступним умовам:

- має «представницьку структуру»;
- має «відповідний механізм звітності перед своїми членами»;
- її члени «здійснюють ефективний контроль за її політикою та діяльністю шляхом використання права голосу та через інші відповідні демократичні та прозорі процеси прийняття рішень».

З перерахованих умов випливає, що організація, котра претендує на консультативний статус в ЕКОСОР, повинна мати в своїй організації поняття «членство», тобто бути асоціацією, об'єднанням, союзом тощо. На жаль, у Резолюції 1996/31 не визначені ані успадковані від ст. 71 Статуту ООН поняття «неурядова організація», «міжнародна організація» і «національна організація», ані поняття «субрегіонального» та «регіонального» рівня, що з'явилися лише в згаданій Резолюції. Говориться лише про таке (пункт 4 Резолюції 1996/31): «За винятком випадків, коли прямо передбачено інше, термін «організація» означає неурядові організації національного, субрегіонального та міжнародного рівня».

Чи мається на увазі під «рівнем» міжнародний характер членства в організації чи її органах управління, міжнародна присутність шляхом представництв, територіальне охоплення фактичної діяльності — відповідь на це питання Резолюція 1996/31 не дає. Відповідно до практики Комітету ЕКОСОР з НУО, організація є міжнародною, якщо у неї є відділення як мінімум в трьох державах.

Наступну неточність можна побачити в Резолюції 1996/31 в тому, що при встановленні відносин «міжнародних» НУО, консультації з певним урядом не потрібні, а з «національною» організацією такі відносини можуть бути встановлені лише «після консультації з відповідною державою—членом». В світі не існує системи наднаціональної установи НУО. Будь-яка «міжнародна» НУО є організація, що заснована за правом конкретної держави, іншими словами — національна організація. Відтак, у яких же випадках необхідна консультація з національним урядом, а в яких — не потрібна? ЕКОСОР офіційної відповіді не надає.

Далі, хоча різні коментарі та пояснення в офіційних документах ООН та ЕКОСОР вказують на те, що організація, яка претендує на консультативний статус, повинна носити некомерційний характер, зі змісту ст. 71 Статуту ООН цього не випливає. Можливо, це випадково, а можливо це пояснюється тим, що ЕКОСОР намагається залишити відкритими двері для організації будь-якого тип, в співробітництві з якими є практична зацікавленість. Можливо, враховується і той факт, що в багатьох державах, особливо країнах, що розвиваються, закон просто не виділяє категорій некомерційної організації.

Окрім консультативного статусу, ООН також передбачає можливість надання НУО асоційованого статусу — при Департаменті суспільної інформації секретаріату ООН. Цікаво відзначити, як визначено поняття НУО в документах цього органу: «Неурядовою організацією є будь-який добровільний союз громадян, що організований на місцевому, державному чи міжнародному рівні». Таке визначення, хоч і неофіційне, не співпадає з позицією ЕКОСОР. Окрім того, воно є досить розмитим та загальним. Це означає відсутність універсального поняття «НУО» навіть всередині самої системи ООН.

На основі прикладу і ООН, і ЕКОСОР, значна кількість міжнародних міжурядових організацій затвердили консультативний статус для НУО, запровадили системи їх акредитації, причому саме розуміння того, які організації вважати НУО, суттєво відрізняється в колі цих організацій. Серед них і Рада Європи, яка пішла далі, ніж просто затвердження консультативного статусу. 24 квітня 1986 року Парламентська Асамблея Ради Європи схвалила Європейську

конвенцію про визнання правосуб'єктності міжнародних неурядових організацій, приєднуючись до якої держави, по суті, погоджуються визнавати за НУО, що засновані відповідно до законодавства інших держав—учасниць Конвенції РЄ, національний режим на основі мінімальних формальностей.

В ст. 1 Конвенції РЄ йдеться: «Ця Конвенція застосовується до асоціацій, фондів та інших приватних інститутів (далі — НУО), які відповідають наступним вимогам:

- a) мають некомерційну суспільно-корисну мету міжнародного значення;
- b) засновані документом, що регулюється внутрішнім законодавством Сторони;
- c) виконують свою діяльність як мінімум на території двох держав;
- d) мають зареєстрований офіс на території такої Сторони чи будь-якої іншої Сторони».

Видається, що таке формулювання було прийняте для того, аби охопити якомога більшу кількість організацій. Будь-який приватний (в значенні «недержавний») інститут вважатиметься НУО, якщо відповідатиме усім чотирьом вимогам.

До слова сказати, Конвенція РЄ оперує поняттям не «міжнародна неурядова організація», а просто «НУО», окрім назви та преамбули. На відміну від документів ООН та ЕКОСОР, що не посилаються на будь-які організаційно-правові форми, Конвенція РЄ згадує два конкретних і при чому достатньо поширених у світовій практиці інститути, а саме асоціації і, що доцільно особливо підкреслити, — фонди. Останні формально не відповідають визначенню ЕКОСОР та інших організацій в системі ООН, про що вже згадувалося раніше. При цьому список організаційно-правових форм залишається відкритим завдяки згадуванню «інших приватних інститутів». У цьому випадку треба звернутися до пункту 6 Пояснювального звіту, який вказує, що введення поняття «інші приватні інститути» обумовлюється необхідністю охопити певні юридичні особи, які мають цілі та структуру, що близькі до асоціацій, але не є такими з правової точки зору (релігійні організації, професійні спілки тощо),

На практиці, для держави-учасниці Конвенції РЄ передбачений нею механізм означає, що правосуб'єктність будь-якої іноземної НУО, що походить з іншої держави—учасника та переслідує некомерційні суспільно корисні цілі міжнародного значення, повинна визнаватися в обсязі, що надається в державі походження, з обмеженнями, що застосовуються до аналогічних національних організацій в державі визнання. Ці обмеження мають обов'язково бути встановлені законом. Незастосування Конвенції РЄ стороною, що приймає на своїй території певну організацію, до будь-якої НУО допускається лише у тому випадку, якщо цілі останньої не відповідають національній та міжнародній безпеці, стабільності та правопорядку. Для визнання правосуб'єктності достатньо надати документи, що підтверджують заснування в державі походження, тобто статут чи документ, що встановлює офіційне підтвердження факту отримання прав юридичної особи (там, де не передбачена реєстрація як така).

Конвенція РЄ є суттєвим прогресом у плані надання іноземним організаціям статусу, що є близьким до національного. Будь-яка МНУО залишається

національною організацією в тому сенсі, що вона заснована в конкретній державі і підпорядковується її внутрішньому праву.

Експерти на сьогодні не передбачають можливості запровадження системи, що дозволила б заснування МНУО на наднаціональній основі без того, щоб бути юридичною особою за правом конкретної держави. Держави, конкуруючи з транснаціональними корпораціями за роль у світовому порядку, в найближчому майбутньому навряд чи погодяться допустити «посягання» на свій суверенітет ще й з боку третього сектору.

Аналіз правового статусу МНУО, їх участь в міжнародних відносинах дає можливість вважати, що на сучасному етапі ООН, Рада Європи та інші міжнародні міждержавні/міжурядові організації досить серйозно підходять до питання використання можливостей МНУО для вирішення міжнародних проблем.

На жаль, багаторазові намагання розробити універсальну міжнародну конвенцію, яка б визначила юридичний статус міжнародних НУО, до цього часу не дали результатів. Сучасне міжнародне право так і не розробило єдиного загальновизнаного визначення МНУО. Разом з тим, були визначені критерії, що дозволяють виділити подібні організації:

- організація повинна мати некомерційний характер. Рада Європи прямо вказує на некомерційні цілі діяльності організації у своїй Конвенції про визнання правосуб'єктності міжнародних неурядових організацій. В ООН некомерційний характер мається на увазі в силу потреби в фінансуванні організації самими членами чи добровільними внесками. Разом з тим, деякі некомерційні організації, визнані Радою Європи та ООН в якості НУО, об'єднують представників бізнесу, що лобіюють комерційні інтереси;

- організація не повинна бути заснована урядом держав на основі угод між державами;

- організація не повинна використовувати чи пропагувати насильницькі методи. Згідно з цим в якості НУО не визнаються рухи за визволення, сторони, що воюють, чи повсталі сторони та інші озброєні угруповання, навіть якщо їх дії відповідають принципам міжнародного права;

- організація не повинна брати участь в політичній діяльності з метою досягнення влади;

- міжнародною вважається організація, якщо вона має відділення принаймні в трьох державах.

Правила використання поняття МНУО в міжнародній практиці не уніфіковані, воно досить часто використовується у різних значеннях в термінології окремо взятого інституту. Зазначений факт не зменшує важливості тієї ролі, яку відіграють МНУО на міжнародній арені, а лише демонструють відсутність чіткої та однозначної відповіді, які організації необхідно розглядати як «НУО», і, особливо, як «МНУО», в понятійному апараті системи міжнародного права. Адже механізм ідентифікації організації в якості «НУО» в системі ООН не може слугувати моделлю для національного законодавства.

МОДУЛЬ 7.

ПРАВО МІЖНАРОДНОЇ БЕЗПЕКИ.

МИРНІ ЗАСОБИ ВИРІШЕННЯ

МІЖНАРОДНИХ СПОРІВ

ГЛАВА 1. ПРАВО МІЖНАРОДНОЇ БЕЗПЕКИ

§ 1. Право міжнародної безпеки: поняття і принципи

Проблема безпеки — класична в політичній системі сучасного світу. Держава з моменту своєї появи дбала про збереження свого суверенітету, тобто про свою національну безпеку, що розумілася спочатку передусім як недопущення зовнішньої агресії. В сучасних умовах це поняття включає також питання, пов'язані з небезпекою внутрішньої дестабілізації. У зв'язку зі зростанням взаємозалежності світу проблема здобуває подальшого розвитку в рамках регіональної, міжнародної і глобальної безпеки.

При цьому вихідним положенням є те, що необхідна для реалізації національних інтересів і впливу на міжнародну ситуацію міць держави визначалася переважно на базі її військової сили, а не на фундаменті культури, авторитету на світовій арені чи на основі іншого подібного чинника. В результаті проблема військової сили була центральною в міжнародних відносинах аж до завершення «холодної війни», іншими словами, аж до кінця минулого століття. Проблеми в галузі економіки і фінансів, проблеми клімату і довкілля, а також небачена революція в галузі нових технологій стали новими визначальними факторами могутності держав-націй, і, як наслідок, основними важелями, якими забезпечуватиметься баланс інтересів в сучасному світі.

Як відзначає ряд провідних фахівців, уявлення про шляхи узгодження національних інтересів держав — основа концепцій регіональної, міжнародної, глобальної безпеки, хоча лише узгодження національних інтересів держав ці проблеми аж ніяк не вичерпуються. Оскільки співпадіння національних інтересів групи держав породжує різного роду регіональні й міжнародні союзи, що керуються знову ж таки певними власними уявленнями (концепціями) про шляхи узгодження і відстоювання своїх групових інтересів як у відносинах між собою, так і у відносинах з третіми країнами. У зв'язку з цим питання міжнародної безпеки тісно пов'язані з проблемами міжнародних організацій, і, відтак, із системою нормативного регулювання відносин між ними та відносин між окремими державами, що входять до їх складу.

Треба сказати, що питання про війну і мир є корінним у сучасних міжнародних відносинах. Проблема забезпечення міжнародної безпеки в широкому її розумінні — це проблема забезпечення миру й запобігання війні. Сучасне міжнародне право, що є правом миру, покликано служити цій меті.

Прагнення держав забезпечити стабільний мир на землі залежить насамперед від зовнішньої політики й безумовного виконання принципів і норм сучасного міжнародного права. Об'єктивна потреба їхнього співробітництва в питаннях забезпечення миру зумовила процес формування й функціонування нової галузі загального міжнародного права — права міжнародної безпеки.

Слід мати на увазі зміни в об'єкті правового регулювання, що відбулися останніми роками. Сьогодні поряд із небезпекою міждержавних конфліктів, що зберігається, дедалі серйознішою стає загроза конфліктів внутрішньодержавних, породжуваних міжнаціональними, міжетнічними й міжрелігійними суперечностями. І про це вже згадувалося раніше.

У наш час тема безпеки дуже актуальна. І зрозуміло, чому. У сучасну епоху постійних воєнних конфліктів потрібен механізм їхнього врегулювання, а особливо запобігання. Колишній Генеральний секретар ООН Бутрос Бутрос Галі зазначав, що без миру не може бути розвитку й у суспільстві назріватиме конфлікт. А без демократії неможливо досягти істотного розвитку; за відсутності розвитку мир не може зберігатися протягом тривалого часу.

Міжнародна безпека — це світопорядок, в якому створені сприятливі міжнародні умови для вільного розвитку держав та інших суб'єктів міжнародного права. В умовах міжнародної безпеки кожна держава має найкращі умови для проведення в життя політики, спрямованої на підвищення матеріального рівня життя людей, вільного розвитку особистості, забезпечення в повному обсязі прав і свобод людини і громадянина.

Міжнародну безпеку розуміють в широкому і вузькому сенсі. В широкому значенні міжнародна безпека включає в себе комплекс політичних, економічних, гуманітарних, інформаційних, екологічних та інших аспектів безпеки. Міжнародна безпека у вузькому сенсі включає в себе лише її військово-політичні аспекти.

Враховуючи вищесказане⁴, право міжнародної безпеки — це галузь міжнародного права, що являє собою систему принципів і норм, які регулюють військово-політичні відносини держав в цілях забезпечення миру і міжнародної безпеки. Норми права міжнародної безпеки спрямовані на забезпечення одночасно як міжнародної, так і національної безпеки суверенних держав.

Джерелами права міжнародної безпеки виступають міжнародні договори і звичаї, обов'язкові рішення міжнародних організацій, і передусім, рішення Ради Безпеки ООН.

В основі права міжнародної безпеки лежать загальновизнані принципи сучасного міжнародного права, зокрема, незастосування сили чи погрози силою, територіальна цілісність держав, непорушність державних кордонів, невтручання у внутрішні справи держав, мирне розв'язання міжнародних спорів, співробітництво між державами тощо.

Окрім універсальних принципів міжнародного права право міжнародної безпеки має також низку своїх власних, специфічних галузевих принципів.

⁴ Право міжнародної безпеки можна розглядати також і в широкому сенсі як сукупність принципів і норм, що регулюють відносини суб'єктів міжнародного права з метою забезпечення політичної, військової, економічної, екологічної, інформаційної та інших видів безпеки.

Передусім, до їх кола можна віднести принцип неподільності міжнародної безпеки. Він означає, що в сучасних умовах розвитку суспільства, всі країни світу тісно взаємопов'язані між собою. Враховуючи наявність сучасних засобів зв'язку і комунікації можна за лічені години чи навіть хвилини досягти будь-якого куточка планети. Життя яскраво демонструє, що будь-яка криза, конфлікт чи заворушення в одній країні або регіоні, чи то природні катаклізми, чи військові конфлікти чи акти міжнародного тероризму, одразу ж справляють негативний вплив в решті країн та регіонів. Відтак, держави повинні ставити перед собою завдання удосконалення універсальної системи міжнародної безпеки, основні засади якої закріплені у ключових положеннях Статуту ООН.

В ряду галузевих принципів права міжнародної безпеки доцільно виокремити ще один, принцип не заподіяння шкоди безпеці інших держав. Він передбачає проведення державою такої зовнішньої політики, яка максимально враховує безпеку не лише власного суверенітету, але й безпеку всього світового співтовариства, принаймні, його цивілізованої частини. Безумовно, забезпечення національної безпеки держави — один з пріоритетів діяльності її владних органів, оскільки мова йде про безпеку суспільства, забезпечення і захист прав людини і громадянина. Однак кожна держава при виробленні і здійсненні своєї зовнішньої політики, здійсненні військово-політичних та військово-технічних зв'язків з іншими державами повинна максимально враховувати усі аспекти забезпечення безпеки як своїх стратегічних партнерів та союзників, так і міжнародної спільноти у цілому. Йдеться тут про те, що держава повинна забезпечувати свою безпеку, співставляючи її з можливостями забезпечення безпеки інших держав. Цей своєрідний паритет безпеки конче необхідний в багатополлярному, багатополісному світі, де баланс різних, часто діаметрально протилежних інтересів і сил є визначальним фактором, від якого, власне, і залежить непорушність миру і безпеки в світі.

§ 2. Види міжнародної безпеки

Розрізняють два види міжнародної безпеки: універсальну та регіональну. Обидва вони належать до системи колективної безпеки, тобто вони можуть бути забезпечені лише колективними зусиллями всіх або більшості держав світу чи регіону.

Універсальна безпека створюється для світового співтовариства вільних держав і народів в цілому. Вона заснована на системі міжнародних договорів, спрямованих на забезпечення міжнародної безпеки для всіх без винятку суб'єктів міжнародного права.

Універсальна система забезпечення міжнародної безпеки сформована в рамках Організації Об'єднаних Націй. Головним органом такого забезпечення виступає Рада Безпеки ООН. Це єдиний орган в світі, якому на підставі Статуту ООН надано право визначати, чи існує в світі загроза агресії, чи здійснюється така на практиці, і яких заходів необхідно вжити для того, щоби зберегти мир і забезпечити в повному обсязі міжнародну безпеку членів міжнародної спільноти.

Рада Безпеки ООН має право вжити щодо агресора комплекс заходів, в тому числі використання збройної сили, щоб не лише припинити агресію, але

й створити умови для недопущення її в майбутньому. Однак застосувати ці заходи світове співтовариство може лише за умови єдності волі всіх держав-постійних членів Радбезу ООН. Цей орган діє в постійному режимі й потенційно здатний своєчасно реагувати на запити держав чи регіонів, які виражають свою занепокоєність реальними загрозами їх безпеці.

Ще одним видом колективної безпеки є регіональна міжнародна безпека — безпека в окремому регіоні. В другій половині XX століття склалася система колективної безпеки в Європі. Вона заснована на механізмі функціонування кількох систем, в тому числі Організації з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ) та Організації Північноатлантичного договору (НАТО).

Колективна європейська безпека в рамках ОБСЄ почала формуватися в 1975 році, коли 33 європейські держави, а також США і Канада на вищому рівні підписали Заключний акт Наради з безпеки та співробітництва в Європі (НБСЄ). Для європейського континенту підписання цього акту стало надзвичайно важливою подією, яка поклала початок сучасному розподілу сил безпеки не лише в Європі, а й у світі. Поясненням цьому є дві причини.

По-перше, в XX ст. Європа була осередком двох світових війн, що забрали життя понад 55 мільйонів людей. Ініціатор обох воєн — Німеччина — після Другої світової війни понад два десятиліття проводила політику реваншизму, тобто намагалася спровокувати перегляд підсумків війни, що закінчилася 1945 р. І європейські держави повинні були зробити все, щоб Європа не стала театром третьої світової війни.

По-друге, незважаючи на політичний, економічний та соціокультурний розвиток Європи, вона на той момент залишалася дуже нестабільним регіоном, де один проти одного вели боротьбу два могутніх військово-політичних блоки — Організація Варшавського договору (ОВД) і НАТО. Відносини між ними були дуже складними і часто набували загостреного характеру. В рамках НБСЄ/ОБСЄ вдалося домовитися про заходи військової довіри між державами обох блоків, знизити військовий потенціал цих альянсів. Зокрема, у Заключний акт 1975 р. було включено Документ про заходи зміцнення довіри і деякі аспекти безпеки і роззброєння, в якому йшлося про попередні повідомлення щодо масштабних військових навчань сухопутних військ за участю більш як 25 тис. чол., про взаємний обмін спостережачими для присутності на військових навчаннях, про сприяння обміном військовими делегаціями тощо. Подальшу деталізацію передбачені цим Документом заходи отримали в Документі Стокгольмської конференції 1986 р. і Віденському документі переговорів із заходів зміцнення довіри і безпеки 1990 р. Ці документи містили домовленості про незастосування сили чи погрози силою в усіх її проявах. В них було передбачено: щорічний обмін інформацією про національні збройні сили (військова організація, особовий склад, основні системи озброєння і техніки тощо), про плани розгортання основних систем озброєння і техніки, про військові бюджети. Також було передбачено розгортання широкої мережі постійних контактів: відвідання авіабаз, обміни і ознайомчі візити між представниками військового керівництва, обміни між командним і офіцерським складом, вченими в галузі військових досліджень тощо.

Окрім того, в цих міжнародних документах було конкретизовано і розширено обсяг заходів повідомчого характеру. Так, військова діяльність підлягає

сповіщенню, коли в ній в будь-який час бере участь 13 і більше тис. чоловік. В цих випадках всім членам ОБСЄ надсилається відповідне повідомлення дипломатичними каналами за 42 дні і більше до початку військової діяльності. Також, в якості обов'язкового заходу передбачено обмін щорічними планами військової діяльності держав, що розсилаються членам ОБСЄ не пізніше 15 листопада кожного року. Запроваджено обмеження, що забороняють проведення військової діяльності за участю більш як 40 тис. чоловік, якщо ця діяльність не була передбачена щорічним планом про військову діяльність. Нагляд за виконанням і дотриманням усіма членами ОБСЄ передбачених заходів здійснює спеціально уповноважена інспекція ОБСЄ.

Сталося так, що 1991 року один з двох блоків — ОВД — припинив своє існування. Тож сьогодні систему колективної безпеки в Європі складають ОБСЄ та НАТО.

Членами ОБСЄ наразі є 55 держав, в тому числі США та Канада. В рамках ОБСЄ було прийнято чималу кількість важливих для міжнародної безпеки документів. Серед них слід виокремити Кодекс поведінки щодо військово-політичних аспектів безпеки, прийнятий на Будапештській зустрічі 5-6 грудня 1994 року, а також Хартію європейської безпеки 1999 р., в якій було визначено шляхи, засоби і методи забезпечення безпеки на європейському континенті.

Колективна європейська безпека забезпечується також і в рамках НАТО. Задля справедливості варто сказати, що на сьогодні це єдиний в світі організований та активно функціонуючий військово-політичний союз, який виконує роль реального гаранта колективної безпеки не лише в Європі, але й в усьому Західному світі. Нині членами НАТО є 28 держав, серед яких більшість становлять країни-члени Європейського Союзу. Членами НАТО, так само як і членами ОБСЄ, є також Сполучені Штати Америки і Канада.

Серед інших систем регіональної колективної безпеки, що на практиці функціонують, можна виділити також ШОС — Шанхайську організацію співробітництва. Її учасниками є шість держав: Казахстан, Киргизстан, Таджикистан, Узбекистан, Китай і Росія. Фактично дві останні країни і грають провідну роль у цьому союзі. Саме завдяки їм ШОС веде активну діяльність в сфері забезпечення безпеки в регіоні, де локалізовано чимало заморожених або таких, що тривають, регіональних конфліктів.

§ 3. Роззброєння і міжнародна безпека

Одним з найбільш ефективних міжнародно-правових засобів збереження миру і запобігання війні є роззброєння і обмеження озброєнь.

Під роззброєнням слід розуміти комплекс заходів, спрямованих на обмеження і зменшення озброєнь держав і військових блоків. В міжнародному праві вже встиг сформулюватися універсальний принцип роззброєння. Він зобов'язує усі держави: 1) суворо дотримуватися діючих норм міжнародного права щодо роззброєння; 2) брати участь у договорах і заходах із роззброєння; 3) прагнути до вироблення нових норм і правил щодо роззброєння.

Сьогодні у розпорядженні міжнародної спільноти є цілий комплекс міжнародно-правових норм, способів і методів для успішного вирішення проблеми роззброєння і скорочення озброєнь як в повному обсязі, так і частинами. Статут ООН визначає порядок і шляхи вирішення цього завдання. Питання роззброєння є предметом компетенції двох спеціалізованих органів Генасамблеї ООН — Комітету із роззброєння і міжнародної безпеки (Першого комітету) і Комісії ООН з питань роззброєння. Остання готує рекомендації з проблем роззброєння, розробляє загальні принципи переговорів з питань роззброєння, слідкує за виконанням рішень спеціальних сесій Генасамблеї ООН з цих питань. Постійно діючим органом з даної проблематики є також Конференція ООН з роззброєння, яка є єдиним наразі багатостороннім форумом для обговорення і вирішення проблем озброєнь.

Розглянемо коротко зміст чинних міжнародних договорів і угод щодо роззброєння.

Бактеріологічна (біологічна) зброя. 10 квітня 1972 року була відкрита для підписання Конвенція про заборону розробки, виробництва і накопичення запасів бактеріологічної (біологічної) і токсичної зброї та про її знищення. Цей документ, що набув чинності 26 березня 1975 року, забороняє розробку, виробництво і накопичення біологічних і таких, що містять токсини, препаратів, а також передбачає знищення такої зброї і засобів його доставки. В Конвенції беруть участь понад 150 держав, в тому числі й Україна.

Ця Конвенція стала першим міжнародним документом, який поставив поза законом один з видів зброї масового ураження. На жаль, при укладенні Конвенції не вдалося виробити протокол про контроль за її положеннями, тож пізніше було вирішено проводити щорічні зустрічі держав-учасниць Конвенції і зустрічі експертів для вироблення юридичних обов'язкових заходів міжнародного контролю за дотриманням та виконанням її положень.

Хімічна зброя. В 1993 році була відкрита для підписання Конвенція про заборону розробки, виробництва, накопичення та застосування хімічної зброї та її знищення. Документ набрав чинності 29 квітня 1997 року. Він став першим діючим багатостороннім міжнародним договором, що не тільки забороняє цілий вид зброї масового ураження, але й передбачає механізм перевірки військових і цивільних хімічних об'єктів. На даний момент в Конвенції беруть участь майже 150 держав.

Ця Конвенція передбачила заснування Організації із заборони хімічної зброї зі штаб-квартирою у Гаазі (Нідерланди). Згідно Конвенції держави-учасники Конвенції зобов'язані були ліквідувати свої запаси хімічної зброї категорії 1 не пізніше квітня 2007 року. Однак досі процес ліквідації в окремих країнах триває.

§ 4. Ядерне роззброєння

Ядерна зброя міжнародним правом поки що не заборонена. Разом з тим, уже є низка обмежень щодо її розповсюдження і удосконалення.

Заходи, що сприяють зміцненню режиму нерозповсюдження ядерної зброї, можна підрозділити на політичні, організаційні та технічні.

До політичних заходів у сфері нерозповсюдження ядерної зброї відносяться: укладення відповідних міжнародних угод та договорів, діяльність в

рамках ООН та інших міжнародних організацій, двосторонні та багатосторонні міжнародні зв'язки.

Система міжнародних договорів — один з найбільш ефективних бар'єрів на шляху розповсюдження ядерної зброї, адже в їхніх межах держави та інші суб'єкти міжнародного права беруть на себе конкретні зобов'язання. Ясна річ, значення різноманітних договорів залежить від таких факторів, як спрямованість та цілі, сфера дії та ефективність, універсальність застосування, заходи із контролю за їхнім виконанням, можливі санкції до порушників договору.

Основною метою організаційних заходів є створення та підтримання такої системи міжнародного співробітництва у сфері мирного використання атомної енергії, а також такого порядку використання цієї енергії на національному рівні, який би якнайбільше сприяв закріпленню режиму нерозповсюдження ядерної зброї із забезпеченням якнайширшого розвитку ядерної діяльності. Ці заходи можуть здійснюватися, при чому, як на міжнародному, так і на національному рівнях.

В деяких країнах, а також на міжнародному рівні, проведені дослідження із розробки технічних заходів, включаючи вибір певних варіантів ядерного паливного циклу, що призводять до зменшення можливості використання урану та плутонію для створення ядерних вибухових приладів.

В рамках цієї теми особливу увагу доцільно звернути на договірні заходи протидії розповсюдження ядерної енергії, акцентуючи на Договорі про нерозповсюдження ядерної зброї (далі — ДНЯЗ).

Міжнародне агентство з ядерної безпеки (далі — МАГАТЕ) — автономна міжурядова організація, що входить до складу спеціалізованих установ системи ООН. Агентство напроваджує доповіді про свою роботу Генеральній Асамблеї та інших органам ООН. Воно активно співпрацює з ООН на основі угод, які передбачають, власне, відповідальність МАГАТЕ за «міжнародні дії, що відносяться до використання атомної енергії в мирних цілях».

За понад 50 років свого існування МАГАТЕ зробило значний внесок у розвиток співробітництва у сфері мирного використання атомної енергії за умов послідовного забезпечення нерозповсюдження ядерної зброї.

Агентство активно сприяє розвитку науково-технічних робіт у різноманітних сферах використання атомної енергії, надаючи зацікавленим країнам послуги, матеріали та обладнання, здійснюючи обмін науково-технічною інформацією, а також сприяє вжиттю результатів робіт у промисловості, сільському господарстві, медицині та інших галузях промислової діяльності.

МАГАТЕ також здійснює широкую програму технічної допомоги країнам, що розвиваються — членам Агентства із організації науково-технічної роботи та підготовки кадрів в області мирного використання атомної енергії.

Діяльність МАГАТЕ відбувається у тісній співпраці з іншими організаціями як на національному, так і на міжнародному рівні.

Одне з провідних місць у діяльності МАГАТЕ займає контроль с сфері мирного використання атомної енергії. Юридичне підґрунтя контролю було закладене ще у 1957 році разом із затвердженням Статуту МАГАТЕ. Статут визначає права та обов'язки Агентства в області контролю та містить технічні концепції гарантій, які можуть здійснюватись у зв'язку із технічною допомогою МАГАТЕ або за проханням держав.

В Статуті Агентства також конкретно визначені функції МАГАТЕ у сфері застосування гарантій. Згідно зі статтями IIIA5, IIIB2, IXH та XII, Агентство несе відповідальність за здійснення гарантій по відношенню до будь-яких ядерних матеріалів та установок, які знаходяться під його контролем.

Одним словом, МАГАТЕ займається контролем за діяльністю у сфері мирного використання атомної енергії. Діяльність у сфері використання ядерної енергії у воєнних цілях підлягає жорсткому регулюванню сьогодні. Як на рівні міжнародних організацій, так і на рівні окремих держав укладаються міжнародні договори у сфері нерозповсюдження ядерної зброї.

Як відомо, ядерна ера почалась у 1945 році, коли США стали першою державою, яка випробувала, та першою та поки єдиною державою, яка використала ядерну зброю на практиці — в Хіросімі та Нагасакі. За США слідував СРСР, який випробував перше ядерний вибуховий пристрій у 1949 році в Казахстані на Семипалатинському випробувальному полігоні. В 1952 році ядерна зброя була створена у Великій Британії, а в 1960 році — у Франції, та в кінці кінців, в 1964 році — у Китаї. В 1998 році ядерні зброї випробували Індія та Пакистан. На думку практично всіх експертів, ядерну зброю має у своєму розпорядженні Ізраїль, який постійно утримується від будь-яких коментарів на цю тему, проте жодного разу не заперечував наявність розробок у сфері ядерної енергії. Таким чином, ми сьогодні говоримо про наявність п'яти так званих ядерних держав та трьох неофіційних (Ізраїль, Індія, Пакистан).

Із часів появи ядерної зброї СРСР виступив ініціатором боротьби за її заборону та вилучення із воєнного арсеналу. 19 червня 1946 року СРСР вніс до Комісії ООН з атомної енергії проект міжнародної конвенції про заборону виробництва та використання зброї, заснованої на використанні атомної енергії в цілях масового знищення. В цьому проекті пропонувалося всім учасникам конвенції взяти на себе зобов'язання, ні за яких умов не застосовувати ядерну зброю, заборонити її виробництво та зберігання, знищити у тримісячний строк весь запас готової зброї та такої, що знаходиться на стадії виробництва.

Проте зрозуміло, що коли на той час таку зброю монополювали в власності тільки США, ні про які заборони не могло йтися. Тому всі такі спроби розглядались як пропагандистські кроки.

ДНЯЗ стала першою та найбільш серйозною віхою в сфері ядерної зброї, відміченою в позиції СРСР, а в подальшому — Росії. ДНЯЗ було укладено в 1968 році, а набрав він сили в 1970 році. В 1978 році СРСР заявив, що ніколи не буде застосовувати ядерну зброю проти тих держав, які відмовляються від її використання, виробництва та придбання, а також не мають її на своїй території. Ця заява СРСР була у подальшому переглянута Росією. В 1982 році СРСР заявив, що бере на себе в односторонньому порядку обов'язок не застосовувати ядерну зброю першим. Ця заява також у подальшому була переглянута Росією.

У січні 1986 року М. С Горбачов висунув програму знищення всієї ядерної зброї та створення без'ядерного миру до 2000 року. Так само як і ідея Хрущова про побудову комунізму, ця ідея, зрозуміло, була абсолютно нереалістичною. Ви самі розумієте, що вона не була реалізована.

На відміну від СРСР, США, Велика Британія та Франція ніколи не заявляли про необхідність заборони ядерної зброї та про повну ліквідацію її запасів, оскільки вважали ядерну зброю необхідною гарантією своєї національної безпеки. Можна сказати, що з питання про відношення до ядерної зброї позиція Росії після розпаду СРСР перетерпіла значну еволюцію та на даний час в значній мірі співпадає з позицією західних учасників так званою ядерної п'ятірки.

Ядерній зброї відведена роль вирішального засобу захисту національної безпеки країн на достатньо тривалий період часу. Окремо, проте, стоїть Китай, який досі притримується принципу незастосування ядерної зброї першим.

ДНЯЗ — багатосторонній міжнародний акт, розроблений Комітетом з роззброєння ООН з метою завадити розширенню кола держав, що мають ядерну зброю, забезпечити необхідний міжнародний контроль за виконанням державами узятих за умовами Договору зобов'язань щодо обмеження можливості виникнення збройного конфлікту із застосуванням такої зброї; створити широкі можливості для мирного використання атомної енергії.

Договір був схвалений Генеральною Асамблеєю ООН 1 червня 1968 р. і відкритий для підписання 12 липня 1968 р. в Москві, Вашингтоні та Лондоні. Ратифікований СРСР 24 листопада 1969 р. Набув чинності 5 березня 1970 р. після здачі на зберігання ратифікаційних грамот державами-депозитаріями — СРСР (підписав у 1968 р.), США (1968), Велика Британія (1968), а також 40 іншими країнами. Франція та Китай підписали Договір у 1992 р. Хоча спочатку Договір задумувався на термін дії 25 років, 11 травня 1995 більше 170 країн-учасниць погодилися продовжити дію Договору на невизначений термін без яких-небудь додаткових умов.

За ДНЯЗ п'ять країн були визнані такими, що мають ядерну зброю: Франція (підписала у 1992), Китай (1992), Радянський Союз (1968; Росія — як правонаступниця СРСР), Велика Британія (1968) та США (1968). Ці п'ять держав також є постійними членами Ради Безпеки ООН. Ці держави погодилися не передавати «ядерну зброю чи інші ядерні вибухові пристрої» та «ні в якій мірі не допомагати, підтримувати чи спонукати» неядерних держав щодо оволодіння ядерною зброєю (Стаття I). Країни-учасники ДНЯЗ, які не мають ядерної зброї, погоджуються не «отримувати», «виробляти» чи «розробляти» ядерну зброю чи «шукати чи отримувати будь-яку допомогу у виробництві ядерної зброї» (Стаття II). Країни-учасники, що не мають ядерної зброї, також погоджуються вживати заходів безпеки від Міжнародного агентства з атомної енергії для підтвердження того, що вони витрачають ядерну енергію на мирні цілі, а не на виробництво ядерної зброї чи інших ядерних вибухових пристроїв (Стаття III).

П'ять країн-учасниць, що мають ядерну зброю, дали зобов'язання не застосовувати свою ядерну зброю проти неядерних держав, окрім відповіді на ядерну атаку чи звичайну атаку в союзі з іншою ядерною державою. Однак, ці зобов'язання формально не були включені до Договору і точні формулювання час від часу варіювалися. Також, з 1959 по 1991 рр. США мали ядерні боеголовки, націлені на Північну Корею, яка на той час не мала ядерної зброї.

Колишній міністр оборони Великої Британії Джеф Гун також цілком ясно підкреслював можливість застосування британської ядерної зброї у відповідь на необумовлений напад з боку держави, яка не визнає міжнародний норм. У січні 2006 р. президент Франції Жак Ширак наголосив, що терористична діяльність у Франції, організована іншою державою, може спонукати ядерну відплату, спрямовану на знищення силових центрів ворожої країни.

На Конференції 1995 року з перегляду і продовження ДНЯЗ Було також прийнято рішення щодо посилення процесу перегляду і прийняття набору «Принципів та завдань ядерного непоширення і роззброєння» для сприяння ефективному виконанню договору.

На конференції з перегляду ДНЯЗ, яка проходила з 24 квітня по 19 травня 2000 року в Нью-Йорку, був прийнятий комплексний і насичений заключний документ. Висновки в ньому відбивають неухильну підтримку і виконання принципів ДНЯЗ, суворе виконання його положень, посилені запобіжні механізми МАГАТЕ і подальші кроки до ядерного роззброєння.

Одним з найзначніших практичних досягнень конференції з перегляду стало ухвалення введення в дію Договору про всеосяжну заборону ядерних випробувань (ДЗЯВ) негайно по завершенні усіх ратифікаційних процедур. Країни — члени НАТО налаштовані на виконання усіх процедур підписання і ратифікації задля якомога швидшого набрання договором законної сили.

На конференції з перегляду було також наголошено на важливості досягнення прогресу у підписанні Договору про заборону виробництва матеріалів, що розщеплюються, для ядерної зброї або інших ядерних вибухових пристроїв, та зроблений заклик до відновлення переговорів з цієї тематики в рамках Конференції з роззброєння.

Зазвичай, у Договорі вбачають три основні принципи: нерозповсюдження, роззброєння та мирне застосування. Така концепція ставиться під сумнів тими, хто переконаний у тому, що ДНЯЗ, як це випливає з його назви, головним чином стосується нерозповсюдження, і тими, хто хвилюється через те, що система «трьох принципів» означає, що всі три елементи однаково важливі.

Преамбула ДНЯЗ містить текст, що підтверджує прагнення учасників договору полегшити міжнародне напруження та зміцнити міжнародну довіру, з метою створення у майбутньому умов для припинення виробництва ядерної зброї та погодження загального та повного роззброєння, яке, зокрема, ліквідує ядерну зброю та засоби для її запуску з арсеналів країн.

Формулювання 6-ї статті Договору досить неоднозначно накладає на учасників ДНЯЗ тільки невиразне зобов'язання рухатися у загальному напрямку ядерного та повного роззброєння: «Кожна з Сторін Договору зобов'язується в дусі доброї волі вести переговори про ефективні заходи із зупинення гонки озброєнь у найближчому майбутньому та ядерному роззброєнню, також про договір про загальне і повне роззброєння». Згідно такого тлумачення, Стаття VI не вимагає від сторін насправді укладати угод з роззброєння. Швидше, вона наказує їм «вести переговори у дусі доброї волі».

З іншого боку, деякі уряди, особливо тих країн, які не мають ядерної зброї та належать до Руху Неприєднання, інтерпретують 6-ту Статтю досить чітко.

З їх точки зору, Стаття VI встановлює офіційні та специфічні зобов'язання ядерних країн-учасниць ДНЯЗ щодо роззброєння, та доводить, що ці країни не змогли виконати ці зобов'язання. Деякі урядові делегації на Конференції з Роззброєння представили свої пропозиції з повного та загального роззброєння, але з цих пропозицій не було укладено жодної угоди. Критики ядерних держав, визнаних ДНЯЗ, іноді стверджують, що провал роззброєння ядерних держав, особливо у добу після Холодної війни, роздратував деякі країни-учасники ДНЯЗ, що не мають ядерної зброї. Така невдача, додають критики, надає виправдання країнам, що не мають ядерної зброї, відмовитися від участі в Договорі та розробляти власну ядерну зброю.

Інші спостерігачі припускають, що зв'язок між поширенням та роззброєнням може також спрацювати в зворотному напрямку, наприклад, невдача у вирішенні погрози поширення ядерної зброї в Ірані та Північній Кореї завдасть шкоди перспективі роззброєння. Наразі жодна ядерна держава, на їх думку, буде серйозно обмірковувати знищення своєї останньої ядерної зброї, не маючи чіткої впевненості, що інші країни не оволодіють ядерним озброєнням. Деякі спостерігачі натякають, що навіть процес роззброєння наддержав — що призведе до знищення тисяч одиниць зброї та пускових установок — може зрештою зробити володіння ядерною зброєю більш привабливим через зростання стратегічної цінності навіть невеликого арсеналу. Як застерігав у 2007 р. американський експерт з питань ДНЯЗ: «логічно було б подумати, що із зменшенням кількості ядерної зброї зростає «гранична корисність» її як засобу воєнної влади. Зрештою, коли буде досягнуто мету руху за роззброєння, стратегічне значення навіть однієї чи двох одиниць ядерної зброї буде величезним».

12–16 вересня 1994 року в Женеві відбулася третя сесія Підготовчого комітету Конференції 1995-го, яка розглядатиме виконання і доцільність продовження терміну договору після закінчення 25-річного терміну, встановленого 1970 року, коли ДНЯЗ набув чинності.

До цього часу відбулися ще дві сесії Підготовчого комітету. Четверта, остаточна сесія, буде проведена у Нью-Йорку в січні 1995 року, за кілька місяців до конференції.

Значення третьої сесії Підготовчого комітету полягало у тому, що на ній тривали переговори про суть проблеми, а не з формальних і правових аспектів, як це було раніше. Тому впродовж останніх трьох днів женецької сесії між групою західних країн і рухом неприєднання (Група 21) точилася боротьба з приводу кількох ключових питань.

Західні країни беззастережно виступають за безстрокове продовження ДНЯЗ. Більшість представників Групи 21 чітко не висловилися. Однак окремі з них дали зрозуміти, що вони віддають перевагу подовженню на дуже короткий термін, не більше, ніж на 5–10 років.

Як вважають фахівці з міжнародного права — представники західних країн, якщо ДНЯЗ не буде продовжено безстроково, він втратить чинність після закінчення узгодженого терміну. На їх думку, це може спричинити непередбачувану ситуацію у світі, коли не буде юридичних зобов'язань, які могли б запобігти придбання ядерної зброї державами-учасниками ДНЯЗ.

Держави з групи 21-го шукають важелі тиску, які можна було б використати на конференції для прискорення процесу ядерного роззброєння. Внаслідок цього тиску група західних країн готова піти на певні політичні поступки, технічно не пов'язані з ДНЯЗ, однак, на думку окремих представників делегацій, пов'язані з продовженням угоди. Серед цих поступок — укладання Договору про всебічну заборону ядерних випробувань і глобальна угода про припинення виробництва матеріалів розпаду. Переговори з приводу цих двох міжнародних угод тривали на Женевській конференції про роззброєння паралельно з підготовкою до конференції про продовження ДНЯЗ.

Після конференції з роззброєння 9 вересня 1994 року не відбулося істотних зрушень з питань припинення виробництва матеріалів розпаду, а також з приводу Договору про цілковиту заборону ядерних випробувань, які породили б оптимізм з приводу можливого укладання цих міжнародних угод до початку конференції 1995 року. Тому група західних країн готується до ще інтенсивнішого тиску з боку групи 21-го. Окремі делегації західних країн заздалегідь чекають нових інструкцій на випадок прогнозованого повороту подій, внаслідок якого ДНЯЗ буде продовжено лише на обмежений термін.

Ймовірність цього, в свою чергу, підштовхує противників ядерного роззброєння в країнах, котрі володіють ядерною зброєю (наприклад, у проектних лабораторіях США й Росії), чинити тиск на уряди, аби вони не зв'язували себе зобов'язаннями про цілковиту заборону ядерних випробувань, припинення виробництва матеріалів розпаду, надання гарантій безпеки учасникам ДНЯЗ й інші заходами, котрі західні ядерні країни й Росія готові обговорити з метою безстрокового продовження ДНЯЗ. Це спричинить ще песимістичніше ставлення до відкриття Конференції 1995 року, результати якої стосовно питань роззброєння, на які можна було б сподіватися, будуть ще меншими. А такі успіхи — дуже важливий фактор, оскільки в очах більшості учасників ДНЯЗ ядерні держави мусять засвідчити рух до без'ядерного світу, як цього вимагає стаття VI ДНЯЗ. В Женеві група 21 недвозначно дала зрозуміти, що Стаття VI стане головним питанням Конференції.

Роззброєння — не єдина проблема, яка постала перед західними країнами. Іран, котрий формально дотримується Статей I-III ДНЯЗ, що зобов'язують держави не купувати ядерну зброю і віддати під контроль МАГАТЕ всі ядерні матеріали, стверджує, що він не отримує будь-яких переваг від Статті IV. По суті Стаття IV, яка гарантує державам доступ до використання ядерної енергії в мирних цілях, є компенсацією країнам, що відмовилися від ядерного озброєння.

США та інші західні країни, згідно політики нерозповсюдження ядерної зброї й регіональної безпеки, твердо наполягають позбавити Іран допуску до мирного ядерного обладнання і технологій. Відтак, на женеvській сесії Іран запропонував, аби Секретаріат ООН підготував довідку з питань контролю за ядерним експортом і статті IV ДНЯЗ. Група західних країн на чолі з Великою Британією палко протестували проти даної пропозиції, обґрунтовуючи це тим, що Секретаріат ООН не є учасником ДНЯЗу Іран, у

свою чергу, згадав приклад МАГАТЕ, яке підготувало довідку по Статті IV для женецької сесії, також не будучи учасником ДНЯЗ.

Під час останнього етапу конференції група західних країн висловила протипропозиції Ірану стосовно довідки. Ця група була готова пожертвувати заключною доповіддю про роботу сесії Підготовчого комітету, аби не дати Ірану, формально підтриманому групою 21-х, можливості одержати незалежну довідку про Статтю IV. На додатковому чотиригодинному засіданні головуючий вольовим рішенням домігся компромісної резолюції, яка дає змогу відкласти розв'язання питання до січної сесії Підготовчого комітету.

Але найвибухонебезпечнішим на сесії Підготовчого комітету стало питання про порядок денний конференції 1995 року. Група 21 і група західних країн не довіряють одне одному. Група 21-го висловлює побоювання, мовляв ядерні країни хочуть на початку конференції поставити питання про безстрокове продовження ДНЯЗу, аби згодом займатися розглядом дії ДНЯЗ. Група західних країн остерігається, що жменька країн на чолі з Іраном спробують саботувати ДНЯЗ. Спочатку вони спробують затягти безкінечний розгляд дії угоди, аби наприкінці конференції не вдалося досягти консенсусу з питання продовження ДНЯЗу. Тому порядок денний конференції 1995 року також було відкладено до січної сесії Підготовчого комітету.

Після сесії окремі керівники делегацій західних країн заявляли, що Підготовчий комітет досяг певного прогресу в обговоренні болючих питань напередодні конференції 1995 року. Водночас частина делегатів (у тому числі провідні представники делегації США) вважають женецьку сесію поразкою, оскільки вона заздалегідь визначає порядок денний січної сесії Підготовчого комітету на користь групи 21-го, яка тепер матиме змогу чинити тиск на Захід.

США й інші західні країни намагаються переконати менш розвинені країни відмовитися від підтримки Ірану і нечисельної групи країн, які виступають проти Заходу з приводу безстрокового продовження ДНЯЗ й інших питань.

В той же час засоби мас медіа кожного дня демонструють наміри Ірану щодо продовження розвитку ядерної енергетики та ядерної програми. 29 вересня 2009 року Індія офіційно підтвердила відмову від приєднання до ДНЯЗ та заявила, що в Нью-Делі його вважають дискримінаційним. Прем'єр-міністр Індії Манмохан Сингх також зазначив відмову від приєднання до ДНЯЗ на засіданні парламенту. Цього самого дня член комісії парламенту Ірану з національної безпеки та зовнішньої політики Мухаммед Карамі рад заявив про намір вийти з ДНЯО за умови, якщо країни великої сімки не будуть дотримуватися поваги до дій Тегерану та не будуть обвинувачувати його у відсутності транспарентності ведення ядерної діяльності та неправомірному будівництві другого заводу зі збагачення урану. На що Голова МАГАТЕ Мохаммед аль-Барадеї зазначив про відсутність реальних загроз із боку Ірану щодо розповсюдження ядерної зброї. Отже, Іран продовжує бути членом ДНЯО та несе відповідальність за виконання обов'язків за цим міжнародним договором.

Отже, ДНЯЗ — є стрижнем міжнародної ядерної безпеки, адже це багатосторонній міжнародний договір, підписаний більшістю країн світу (в тому

числі й Україною в 1994 році), які таким чином зобов'язались дотримуватись його вимог та виконувати зобов'язання за ним. Тим не менше, ряд держав, а саме — Індія, Пакистан, Ізраїль відмовляються від підписання договору. В той час як Іран, член ДНЯЗ, розробляє мирну програму, заручившись підтримкою вищенаведених країн та латентним «потисненням руки» та замовчуванням з боку Російської Федерації та Китаю. Країни повинні вжити заходів, аби забезпечити міжнародну безпеку та можливість у подальшому розвивати недискримінаційні, стабільні відносини між заходом та сходом. ДНЯЗ як інструмент такого забезпечення повинен стати гарантією безпеки. Для цього мають бути зроблені значні зусилля щодо міжнародного співробітництва всього світового співтовариства.

Передумови міжнародно-правового регулювання співробітництва суб'єктів міжнародного права в сфері мирного використання атомної енергії

У своїй науковій роботі «Час світу» французький історик XX століття Фернан Бродель відстоює цікаву точку зору. Він зазначає, що вікові спади сприяли культурним вибухам. Як не парадоксально, коли все йде найкращим чином відповідно із економічними діагнозами, людство страждає більше, ніж, як це влучно показує Дж. Хемільтон, коли попередньо були принесені в жертву якісь блага.

Після катастроф на АЕС, періоду «гонки озброєнь», коли тисячі людей перебували у небезпеці, після практики використання енергії розщеплення ядра атома у воєнних цілях, людство прийшло до усвідомлення проблем, пов'язаних з використанням атомної енергії. Рівень високої правосвідомості світового співтовариства знайшов своє відображення в Статуті ООН, в Гельсінських документах (Заключного акту НБСЕ 1975 року), інших міжнародних нормативно-правових актах, які визнали та закріпили обов'язок держав, а сьогодні вже й інших суб'єктів міжнародного права, співпрацювати один з одним з метою забезпечення міжнародного миру та безпеки.

Мирне використання атомної енергії відкрило широкі перспективи співробітництва держав в цій області. Міжнародні організації, органи та конференції покликані слугувати каналами такого співробітництва.

Однією з головних небезпек на сьогодні залишається небезпека, пов'язана з військовим використанням атомної енергії та виникненням можливих ядерних конфліктів чи навіть розв'язання ядерних війн, і все це при тих зусиллях, які були зроблені міжнародною спільнотою з врегулювання проблеми. Можливо це й пояснює важливість та невідкладність в здійсненні повного ядерного роззброєння та попередженні ядерної катастрофи. Ключем у вирішенні проблеми є плідна співпраця держав з врегулювання використання атомної енергії. Що стосується її правового аспекту, то для цього потрібно виконати подвійне завдання: а) здійснити повну заборону ядерної зброї; б) забезпечити рівноправне і достатньо широке міжнародне співробітництво в сфері мирного використання атомної (ядерної) енергії.

Важливу роль в організації такого співробітництва відіграє МАГАТЕ. Агентство розробляє багатосторонні конвенції та адміністративно-технічні

правила у сфері мирного використання атомної енергії. Причому процедура прийняття конвенцій не регламентована Статутом МАГАТЕ чи іншими нормативними актами. Практика ж виробила два основних способи прийняття конвенцій. Перший з них полягає у тому, що керівні органи Агентства приймають рішення про розробку Агентством проекту конвенції, призначають робочу групу або дають вказівки якому-небудь субсидіарному органowi. Відпрацьований цими органами документ поступає на розгляд до міжурядової конференції чи наради, як правило, із порівняно вузьким складом учасників, де розробляється кінцевий проект. Останній на затвердження Агентства не поступає, а подається безпосередньо до дипломатичної конференції з широким колом учасників для обговорення та прийняття. Така процедура була використана при підготовці та підписанні Брюссельської конвенції про відповідальність операторів ядерних суден від 25 травня 1962 року, а також Віденська конвенція про відповідальність за ядерну шкоду від 21 травня 1963 року.

Другий спосіб нормотворчості є похідним з практики ООН та її спеціалізованих установ: проект повністю розробляється в рамках Агентства, направляється на укладання до держав-членів, а після внесення відповідних поправок затверджуються керівним органом Агентства та надається до розгляду дипломатичної конференції. Із використанням цієї процедури розроблявся проект багатосторонньої угоди щодо надання надзвичайної допомоги у випадку радіаційних аварій.

Ще одним із заходів, що сприяють міжнародній безпеці в контексті питання ядерної зброї, є нерозповсюдження міжконтинентальних балістичних ракет, тобто ракет, які після вимкнення двигунів здійснюють політ по балістичній траєкторії. З цією метою розроблений Міжнародний кодекс поведінки із запобігання розповсюдженню балістичних ракет. Цей кодекс є лише першим кроком на шляху до вироблення юридично зобов'язуючої багатосторонньої домовленості щодо глобального режиму ракетного непоширення.

Одним з головних досягнень міжнародної спільноти у тому, що стосується ядерного роззброєння, є створення в різних регіонах світу великих **без'ядерних зон**. Без'ядерні зони створюються з метою зміцнення режиму нерозповсюдження ядерної зброї. Вони існують як на державних територіях, так і на просторі міжнародної юрисдикції.

Станом на сьогодні без'ядерними зонами є: 1) Антарктика — за Договором про Антарктику 1959 р.; 2) космічний простір, включаючи Місяць та інші небесні тіла, — за Договором про космос 1967 р.; 3) дно морів та океанів і їх надра (ці простори вільні від усіх видів зброї масового ураження) — за Договором про нерозміщення у вказаних просторах зброї масового ураження 1971 р.; 4) Латинська Америка — за Договором Тлателолко 1967 р.; 5) південна частина Тихого океану — за Договором Раротонга 1985 р.; 6) Південно-Східна Азія — за Бангкокським договором 1995 р.; 7) Африка — за Договором Пеліндаба 1996 р.; 8) архіпелаг Шпіцберген — за Договором про Шпіцберген 1920 р.; 9) Аландські острови — за Договором про Аландські острови 1920 р.

§ 5. Запобігання незаконному поширенню технологій, науково-технічної інформації та послуг, які можуть бути використані при створенні зброї масового ураження

Експортний контроль з боку держав з метою недопущення незаконного поширення технологій, науково-технічної інформації та послуг, що можуть бути використані при створенні зброї масового ураження, засобів її доставки, озброєння і військової техніки, відіграє важливу роль у справі забезпечення міжнародної безпеки. Такий контроль було створено як інструмент запобігання поширенню зброї масового знищення і засобів його доставки.

В умовах, коли ціла низка країн намагаються отримати доступ до технологій розробки власної ядерної і ракетної зброї, експортний контроль продовжує залишатися одним з найважливіших засобів підтримання міжнародної стабільності.

Країни, які не мають зброї масового ураження і працюють над її створенням, вдаються до спроб придбати окремі компоненти і технології через посередників і використати їх у своїх військових програмах. Збільшення кількості держав, які володіють, зокрема, ядерною зброєю, неодмінно приведе до суттєвого зниження рівня міжнародної безпеки і стабільності. Крім того, із зростанням вражаючих факторів і зниженням габаритів засобів знищення виникає реальна загроза використання такої зброї міжнародними терористичними організаціями. Тому жорсткий міжнародний контроль над експортом зброї і технологій, які можуть бути використані або вже використовуються для його створення, є невід'ємною частиною політики більшості розвинених країн.

Станом на сьогодні діє п'ять міжнародних організацій, предметом діяльності яких є проблеми експортного контролю: Комітет Цангера і Група ядерних постачальників (обидві організації займаються запобіганням поширенню товарів і технологій, які можуть бути використані при створенні ядерної зброї); Режим контролю за ракетною технологією (організація займається контролем і запобіганням розповсюдженню технологій створення ракетних засобів доставки зброї масового ураження); Васеанарські домовленості (організація займається контролем за експортом звичайних озброєнь, товарами і технологіями подвійного призначення); Австралійська група (організація займається запобіганням розповсюдженню хімічної та біологічної зброї).

Ще одним дієвим механізмом міжнародного контролю в цьому контексті є Договір про відкрите небо (ДВН), який був підписаний 24 березня 1992 року і набрав чинності 1 січня 2002 року. Наразі майже 40 держав є учасниками ДВН. Договір дозволив державам-учасникам проводити спостережні польоти над їх територіями. Значення ДВН полягає в тому, що він, доповнюючи інші багатосторонні режими роззброєння та нерозповсюдження, є ефективним інструментом забезпечення транспарентності (відкритості) і прозорості військової діяльності держав-учасниць.

ГЛАВА 2. МИРНІ ЗАСОБИ ВИРІШЕННЯ МІЖНАРОДНИХ СПОРІВ

§ 6. Становлення в міжнародному праві зобов'язання мирного вирішення міжнародних спорів

Гарантію вічного миру, як писав Іммануїл Кант, «дає велика у своєму мистецтві природа, у механічному процесі якої з очевидністю виявляється доцільність, яка полягає у тому, щоб здійснити злагоду серед людей через розбіжність навіть проти їхньої волі. Тому, будучи ніби примушуючою причиною, закони дії якої нам невідомі, вона називається долею, а при розгляді її доцільності у звичайному ході речей вона, як глибоко прихована мудрість вищої причини, що визначає цей звичайний хід речей і спрямована на об'єктивну кінцеву мету людського роду, називається провидінням.

Так само як природа, з одного боку, мудро розділяє народи, які воля кожної держави на основі самого міжнародного права охоче підкорила б своїй владі хитрістю або силою, так, з іншого боку, вона з'єднує через взаємний корисливий інтерес ті народи, яких поняття права всесвітнього громадянства не відгородило б від насильства і війни. Дух торгівлі, що рано чи пізно опановує кожним народом, — от що несумісне з війною. Справа в тому, що з усіх сил (засобів), які є в розпорядженні державної влади, сила грошей, мабуть, найнадійніша, тому держави змушені (звичайно, не з моральних причин) сприяти шляхетному миру і всюди, де існує загроза війни, запобігати їй своїм посередництвом, немов би вони знаходилися з цією метою в постійному союзі; адже великі союзи, укладені для війни, можуть по самій своїй природі вкрай рідко здійснюватися і ще рідше бути вдалими. Саме у такий спосіб задоволенням людських примх природа гарантує вічний мир, але, звичайно, з недостатньою надійністю, щоб (теоретично) передбачити час його настання, проте практично досяжною і такою, що зобов'язує нас домагатися цієї (не такої вже примарної) мети». У трактаті «Про вічний мир» І. Кант говорить про необхідність цього і пропонує статті прелімінарного договору про вічний мир між державами:

1. «Жоден мирний договір не повинен вважатися таким, якщо при його укладанні таємно зберігається основа для нової війни». Тому що інакше це було б тільки перемир'я, тимчасове припинення воєнних дій, а не мир, що означає закінчення усякої ворожнечі і прислужувати до якого прикметник вічний є вже підозрілим плеоназмом. Мирний договір знищує всі наявні причини майбутньої війни, навіть ті, що, може, у даний момент невідомі самим договірним сторонам і які згодом можуть бути хитро і підступно знайдені в архівних документах. Якщо називати речі своїми іменами, то збереження (*reservatio mentalis*) на майбутнє старих претензій, про які в даний момент жодна зі сторін не згадує, тому що обидві занадто знесилені, щоб продовжувати війну, хоча і сповнені злочинного наміру використати з цієї метою перший зручний випадок, є езуйською казуїстикою, не варте правителя, так само як і готовність до обґрунтування подібних дій не варта його міністра.

Зрозуміло, що тим, хто відповідно до просвітницьких понять державної мудрості бачить справжнє достоїнство держави в постійному збільшенні

будь-якими засобами своєї могутності, наша думка здається учнівською і педантичною.

2. «Жодна самотійна держава (велика або мала — це не має значення) ні в спадщину, ні внаслідок обміну, купівлі або дарування не повинна бути придбана іншою державою».

Справа в тому, що держава (на відміну, скажімо, від землі, на якій вона знаходиться) не є майном (*patrimonium*). Держава — це суспільство людей, управляти і розпоряджатися якими не може ніхто, крім неї самої, тому всяка спроба прищепити їйого, що має, подібно до дерева, власні корені, як гілку, до іншої держави означала б знищення першої, як моральної особи і перетворення моральної особи на річ. Це суперечило б ідеї первісного договору, без якої не можна мислити жодне право на керування народом. Загально-відомо, яку небезпеку для Європи (інші частини світу ніколи не знали нічого подібного) створює у наш час спосіб розширення, що полягає у тому, що навіть держави можуть одружуватися; на це дивляться або як на новий спритний спосіб без втрати сил завдяки родинним союзам збільшити свою могутність, або як на засіб розширити свої володіння. Сюди ж варто віднести і передачу своїх військ однією державою іншій як найманців, використання проти неспільного для них ворога; у цьому випадку піддані вживаються і споживаються як речі, якими можна розпоряджатися на свій розсуд.

3. «Постійні армії (*miles perpetuus*) згодом повинні цілком зникнути», тому що, будучи постійно готовими до війни, вони безперестанно загрожують нею іншим державам. Армії спонукують їх до прагнення перевершити один одного в кількості збройних сил, що не має межі, й оскільки пов'язані з миром військові витрати стають, зрештою, важчими ніж коротка війна, то самі постійні армії стають причиною військового нападу з метою позбутися цього тягаря. До того ж. наймати людей, щоб вони вбивали або були вбиті, — значить використовувати їх як прості машини або знаряддя в руках іншого (держави), а це несумісне з правами людини, властивими кожному з нас. Інша справа — добровільне, періодичне навчання громадян використанню зброї з метою убезпечити себе і свою батьківщину від нападу ззовні. Накопичення багатств може призвести до тих же результатів, а саме: інші держави, вгледівши в цьому військову загрозу, будуть змушені вдатися до випереджального нападу, (тому що із трьох сил: збройної сили, сили союзів і сили грошей — остання може бути найнадійнішим знаряддям війни), якби не було так важко визначити розміри цієї загрози.

4. «Державні борги не повинні використовуватися для цілей зовнішньої політики». Пошуки коштів усередині країни або поза її межами не викликають підозри, якщо це робиться для економічних потреб країни (поліпшення доріг, будівництва нових населених пунктів, створення за пасів на випадок неврожайних років і т. д.). Однак як засіб боротьби держав між собою кредитна система, при якій борги можуть непомірно збільшуватися, залишаючись у той же час гарантованими (оскільки кредитори не пред'являють своїх вимог одночасно), — дотепний винахід одного торговельного народу в цьому сторіччі — виявляє собою небезпечну грошову силу, а саме фонд для ведення війни. Перевершуючи фонди всіх інших держав, разом узятих, цей фонд може бути виснажений лише з припиненням надходження податків (що, однак, можна

на довго відстрочити пожвавленням обігу, впливаючи на промисловість і ремесло). Ця легкість ведення війни, поєднана зі схильністю до неї пануючих сил, здається притаманною людському роду і є великою перешкодою на шляху до вічного миру. Тому прелімінарний договір тим паче має містити в собі завдання усунення цієї перешкоди, інакше неминуче державне банкрутство завдасть невинуватої шкоди іншим державам. Отже, інші держави мають право об'єднуватися проти такої держави і її домагань.

5. «Жодна держава не повинна насильно втручатися в політичний устрій і управління іншої держави».

Тому що саме може дати їй право на це? Може бути, хибний приклад, який одна держава подає підданам іншої держави? Навпаки, цей приклад може слугувати застереженням, як зразок того, які лиха викликав на себе народ своїм беззаконням. Та й узагалі дурний приклад, який одна вільна особа показує іншій (як *scandalum acceptum*), ще не може розглядатися як завдання збитку останньому. Сюди, щоправда, не можна віднести той випадок, коли держава внаслідок внутрішніх безладів розпадається на дві частини, кожна з яких є окремою державою, що претендує на самостійність. Якщо одній з них буде надано допомогу сторонньою державою, то це не можна розглядати як втручання в політичний устрій іншої (тому що в іншому випадку виникне анархія). Однак доти, поки ця внутрішня суперечка не вирішена, втручання сторонніх держав означає порушення прав незалежного народу що бореться лише зі своєю внутрішньою хворобою. Таке втручання, отже, є поганим прикладом для інших і загрожує автономії всіх держав.

6. «Жодна держава під час війни з іншою не має вдаватися до таких ворожих дій, які зробили б неможливим взаємну довіру в майбутньому, у мирний час, як, наприклад, засилання таємних убивць (*percursores*), отруйників (*venefici*), порушення умов капітуляції, підбурювання до зради (*perduellio*) у державі ворога і т. д.».

Це нечесні прийоми боротьби. Адже і під час війни необхідно мати хоч абияку довіру до напряду думок ворога, інакше не можна буде укласти жодного миру, і ворожі дії перетворяться у винищувальну війну (*bellum internecium*). Війна є сумний, змушений засіб у природному стані (де не існує жодної судової інстанції, вирок якого мав би силу закону) ствердити свої права силою. Жодна зі сторін не може бути оголошена неправою, тому що це вже припускає судові рішення, і лише результат війни (подібно до того, як це має місце на так званому суді Божому) вирішує, на чий стороні право. Каральна війна (*bellum punitivum*) між державами немислима (оскільки між ними не існує відносин начальника і підлеглого). Звідси випливає, що винищувальна війна, у якій можуть бути знищені обидві сторони, а разом з ними і всяке право, привела б до вічного миру лише на гігантському цвинтарі людства. Отже, подібна війна, а також використання засобів, що відкривають шлях до неї, повинні бути, безумовно, заборонені. А те, що зазначені засоби неминуче призводять до неї, виходить з того, що ці мерзенні диявольські прийоми війни, увійшовши до вжитку, недовго утримуються в межах війни, наприклад шпигунство (*uti exploratoribus*), коли одні користуються безчесністю інших, яку відразу неможливо викоринити. Вони переходять і в мирний стан, зовсім знищуючи тим самим його покликання...».

Генезис зобов'язання мирного вирішення міжнародних спорів

Тривалий час загальне міжнародне право не покладало на держав обов'язку вирішення будь-яких спорів виключно мирними засобами, який вважався державами занадто обтяжливим для свого суверенітету. Таке зобов'язання держави брали на себе лише в рамках двосторонніх договорів з окремих питань. Значно рідше укладалися угоди про вирішення конкретних суперечок або певних типів спорів. Серед них особливе значення мав Договір між США та Великою Британією про дружні відносини, комерцію та навігацію, укладений 1794 р. (відомий як Договір Джея). Арбітражна процедура, передбачена цим договором, не тільки дозволила вирішити велику кількість спорів між двома державами, а й стала взірцем при створенні інших міждержавних арбітражів, яких у 1795—1914 роках було більше двохсот.

Із другої половини XIX ст. до початку Другої світової війни відбувається становлення норми про обмеження права держав використовувати немирні засоби для врегулювання міжнародних спорів, а згодом — і про повну заборону таких засобів. Інші напрями розвитку міжнародного права цього часу — регламентація на універсальному рівні окремих мирних засобів вирішення спорів, а також створення всесвітнього міжнародного судового органу.

На I Гаазькій мирній конференції 1899 р. було укладено Конвенцію про мирне врегулювання міжнародних спорів, яка на II Гаазькій конференції 1907 р. була викладена в новій редакції. Україна є учасницею цих конвенцій з 1962 р.

За цими конвенціями держави-учасниці погодилися забезпечувати мирне залагодження своїх міжнародних суперечок та уникати, наскільки це можливо, звернення до сили у стосунках між собою. Конвенції детально регламентували деякі мирні засоби вирішення спорів (добрі послуги, посередництво, слідчі комісії) і передбачили створення Постійного третейського суду.

Статут Ліги Націй, укладений 1918 р., наклав на держав — членів цієї організації більш жорсткі зобов'язання: не розпочинати війну, доки не мине три місяці від дня ухвалення рішення щодо певного спору міжнародним арбітражем, судом або Лігою Націй. В 1920 р. вперше був створений всесвітній судовий орган — Постійна палата міжнародного правосуддя (ППМП).

Першим багатостороннім договором, що заборонив вдаватися до війни, став Пакт про відмову від війни як знаряддя національної політики, укладений 27 серпня 1928 р. в Парижі (Пакт Бріана — Келлога). Держави — учасниці Пакту постановили, що «врегулювання або вирішення всіх спорів, що можуть виникнути між ними, якого б характеру чи якого б походження вони не були, повинні завжди здійснюватися тільки мирними засобами», а також застосувати звернення до війни для врегулювання міжнародних спорів і відмовилися у своїх взаємовідносинах від війни як знаряддя національної політики. До Пакту приєдналася абсолютна більшість держав світу, тобто напередодні Другої світової війни договірне зобов'язання мирного вирішення міжнародних спорів набуло універсального характеру. Утім численні порушення Пакту звели його практичне значення нанівель.

Остаточне закріплення цього зобов'язання на всесвітньому рівні було здійснене у Статуті ООН — міжнародної організації, створеної з метою мирними засобами, відповідно до принципів справедливості та міжнародного права, вирішувати міжнародні спори чи ситуації, що можуть призвести до порушен-

ня миру. Статут закріплює принцип, згідно з яким ООН і всі її держави-члени «вирішують свої міжнародні спори мирними засобами так, щоб не піддавати загрози міжнародний мир, безпеку та справедливість». Також був створений Міжнародний Суд як головний судовий орган ООН, який замінив ППМП.

У Гельсінському Заключному акті НБСЄ 1975 р. європейські держави підтвердили, що у своїх стосунках керуватимуться принципом мирного врегулювання спорів. Установчі документи впливових регіональних організацій, створених після Другої світової війни (ОАД, ОАЄ, ОБСЄ, НАТО, СНД та ін.), закріпили обов'язок держав-членів вирішувати свої міжнародні спори мирними засобами.

Кожна з держав світу є учасницею численних двосторонніх і багатосторонніх договорів, що зобов'язують вирішувати міжнародні спори виключно в мирний спосіб. Міжнародний Суд 1986 р. у рішенні у справі про військову та воєнізовану діяльність в і проти Нікарагуа констатував існування обов'язку мирного вирішення міжнародних спорів як звичаєвої міжнародно-правової норми. Організація Об'єднаних Націй, інші універсальні та регіональні міжнародні організації постійно підтверджують обов'язок держав і міжнародних організацій мирно вирішувати свої спори. Усе це дає підстави вважати зобов'язання мирного вирішення міжнародних спорів нормою загального міжнародного права.

На сьогодні немає доказів офіційного визнання зобов'язання мирного вирішення міжнародних спорів нормою, що має характер *jus cogens*, тобто імперативною нормою загального міжнародного права. Утім, зважаючи на всесвітнє визнання принципу в юридичній та політичній площинах, існує велика ймовірність того, що будь-який договір, який встановить право вирішувати спори в немирний спосіб, буде визнаний юридично недійсним (нікчемним). Розглянемо для прикладу Віденську конвенцію про право міжнародних договорів 1969 р.:

➤ Договір є неважним, якщо на момент укладення він суперечить імперативній нормі загального міжнародного права. Оскільки це стосується цієї Конвенції, імперативна норма загального міжнародного права є нормою, що приймається і визнається міжнародним співтовариством держав у цілому як норма, відхилення від якої недопустиме і яку може бути змінено тільки наступною нормою загального міжнародного права, що носила б такий же характер.

Зважаючи на важливість зобов'язання мирного вирішення спорів для сучасних міжнародного права та системи міжнародних відносин, досить поширеним є його характеристика як принципу. У вітчизняній теорії склалася традиція відносити цю норму до кола основних принципів міжнародного права, тобто загальноновизнаних і загальнообов'язкових норм, що визначають фундаментальні засади сучасного міжнародного правопорядку.

Принцип мирного вирішення міжнародних спорів

Принцип мирного вирішення міжнародних спорів закріплений у Статуті ООН, але його юридичний зміст усе ще залишається досить невизначеним. Проблема полягає в тому, що наявність зобов'язань, які складають зміст цього принципу, доводиться на підставі переважно документів рекомендаційного характеру (міжнародного «м'якого» права): Декларації про принципи

міжнародного права, що стосуються дружніх відносин і співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН (резолюція Генеральної Асамблеї ООН 2625 (XXV) від 24 жовтня 1970 р.), Манільській декларації про мирне вирішення міжнародних спорів (резолюція Генеральної Асамблеї ООН 37/10 від 15 листопада 1982 р.), Декларації про запобігання й усунення спорів, що можуть загрожувати міжнародному миру та безпеці, і про роль ООН у цій галузі (резолюція Генеральної Асамблеї ООН 43/51 від 5 грудня 1988 р.), Гельсінського Заключного акта НБСЄ 1975 р. та ін.

Типовий перелік зобов'язань за принципом мирного вирішення міжнародних спорів, що пропонується сучасною доктриною міжнародного права, має такий вигляд:

- вирішувати міжнародні спори виключно мирними засобами;
- вирішувати мирними засобами всі свої спори, незалежно від їх виду;
- вирішувати спори своєчасно, у найкоротші строки;
- не залишати спори невіршеними, не припиняти процес мирного врегулювання та пошуку взаємоприйнятних рішень;
- використовувати визнані в міжнародному праві мирні й інші засоби на власний вибір;
- утримуватися від дій, що можуть загострити спір або поглибити напруженість (наприклад, висування ультимативних вимог), і не наражати на небезпеку міжнародний мир та безпеку;
- вирішувати спори на основі міжнародного права та справедливості; виконувати прийняте в узгодженому порядку рішення.

На практиці виникають сумніви щодо юридичної обов'язковості майже кожного з перелічених зобов'язань, а також здатності міжнародної судової установи вирішити спір про дотримання цього принципу. Як виглядає, для вирішення такого спору на основі міжнародного права доведеться встановлювати, наскільки і в якому обсязі певне зобов'язання, що складає зміст принципу мирного вирішення спору, встановилося як звичаєва норма або закріплене в міжнародному договорі, учасниками якого є сторони спору.

Як у сфері цивільно-правових, так і в міжнародно-правових відносинах однією з істотних умов зобов'язання є забезпечення його виконання та закріплення засобів для мирного розв'язання спору, що надає право стороні відступити від виконання і вимагати від сторони, котра порушила зобов'язання, відшкодування збитку. Ще на стадії укладання зобов'язання сторони почасти виходять з того, що вони дотримуватимуться взятих на себе зобов'язань, якщо визначені умови, які існують в момент його підписання, залишатимуться незмінними. Сторони іноді цим користуються й односторонньо відмовляються від виконання зобов'язання з посиланням на змінені обставини, у зв'язку з чим подальше виконання договору нібито чи неможливе або ж недоцільне. Прикладом такого ухилення та неналежного виконання можуть бути відносини України та Росії. Впродовж десяти років після здобуття незалежності нашої державою ці відносини були ускладнені проявами взаємної недовіри. Декларації про стратегічне партнерство фактично тільки маскували відсутність порозуміння і прагнення до справжнього діалогу. У деяких випадках навіть виникала загроза серйозних міждержавних конфліктів. Основними засобами вирішення спорів, які використовували сторони, були проведення

дипломатичних перемовин й рідше застосовувався засіб посередництва, що не завжди приносили бажаний результат.

Однією з особливостей міжнародного права є відсутність міжнародних інститутів, які б забезпечували у примусовому порядку виконання його норм. Тому головна роль у цій справі належить самим суб'єктам правовідносин, які діють самостійно, індивідуально або об'єднуються у відповідні міжнародні організації.

§ 7. Поняття про міжнародний спір та мирні засоби його розв'язання

Поняття міжнародного спору

Відповідно до Статуту ООН міжнародні конфлікти поділяються на:

- ❖ ситуацію, тобто конфлікт, що у випадку його розвитку може загрожувати міжнародному миру і безпеці (наприклад, ситуація з Іраком);
- ❖ спір, тобто ситуацію, коли сторони пред'явили одна одній взаємні претензії (наприклад, спір Англії з Іспанією з приводу Гібралтару).

Термін «спір» широко вживається в довірній практиці. Також можна зустріти такі терміни, як «неузгодженість», «суперечка», «протиріччя», «розбіжність», «конфлікт» тощо. Здебільшого вони є синонімами. Стала практика вживання конкретного терміна для позначення певного різновиду спору не склалася. У доктрині термін «міжнародний спір» використовується як узагальнююче (родове) поняття.

Використання термінів «ситуація» і «спір» є правомірним із позицій сучасного міжнародного права, тому що саме ці терміни входять у понятійний апарат Статуту ООН (положення Глави VI «Мирне вирішення спорів» і Глави VII «Дії у відношенні загрози миру, порушень миру й актів агресії» — багатостороннього міжнародного договору, учасниками якого є практично всі держави світу.

У міжнародному праві немає загальновизнаного визначення поняття «міжнародний спір». Ознаки спору встановлюються для потреб реалізації певної процедури врегулювання міжнародних спорів, передбаченої конкретним міжнародним договором. Водночас досить часто регламентація процедур мирного врегулювання відбувається без формального визначення ознак міжнародного спору. Утім у сучасній теорії склався загалом єдиний підхід до визначення змісту цього поняття. Він ґрунтується на практиці Міжнародного Суду, який під міжнародним спором розуміє конфлікт правових поглядів, що об'єктивно існує до початку розгляду справи. Це означає, що для наявності спору недостатньо констатації самої лише різниці в поглядах сторін із питання права чи факту або ж їхніх інтересів. Така розбіжність повинна бути об'єктивно виражена в офіційних діях, принаймні однієї з них.

Отже, міжнародний спір можна визначити як формально (об'єктивно) виражену суперечність між суб'єктами міжнародного права з питання факту або права. Міжнародний спір — це юридичний факт, констатація наявності якого вимагає від його учасників та інших заінтересованих суб'єктів міжнародного права реалізації принципу мирного вирішення міжнародних спорів.

У спори завжди є учасники, у яких претензії завжди сформульовані і збігаються з предметом спору. При цьому держави свої претензії обґрунтовують законними інтересами і нормами міжнародного права.

Якщо претензії держав не збігаються з предметом спору, то вони так і залишаються претензіями, без надії інституціоналізації (формування і розвитку) спору (наприклад, претензії Японії на російські острови південної частини Курил). Міжнародний Суд ООН відзначав, що «односторонні претензії не утворюють спору».

Таким чином, для будь-якого міжнародного спору характерним є наявність розбіжностей з питання факту або норми права, тобто конфлікту інтересів між двома суб'єктами міжнародного права.

Не існує універсальної класифікації міжнародних спорів. Кожний договір має свою унікальну класифікацію, що зазвичай служить двом цілям: визначити, які спори підпадають під дію цього договору; встановити, які мирні засоби слід застосовувати для врегулювання певних видів спорів. Наприклад, Конвенції 1899 і 1907 років про мирне вирішення міжнародних спорів рекомендують державам-учасникам для врегулювання «серйозної незгоди або конфлікту» вдаватися до мирних послуг або посередництва; при «розходженнях міжнародного характеру, що не зачіпають їхньої честі або життєвих інтересів та випливають із різниці в поглядах на питання факту» — створювати слідчу комісію; арбітраж рекомендується як найбільш ефективний і справедливий спосіб вирішення «питань юридичного характеру, особливо при тлумаченні або застосуванні міжнародних конвенцій».

У міжнародному праві та доктрині досить поширений поділ спорів на юридичні (правові) та політичні (неправові). Вважається, що предметом правового спору є конфлікт сторін щодо тлумачення або застосування існуючої міжнародно-правової норми. Коли ж спір зводиться до вимоги однієї зі сторін змінити зміст чинної норми, він не є правовим. Мета такої класифікації — виокремити спори, які здатен вирішити суд як орган, що за своєю природою тільки застосовує право, але не створює його. Утім ця класифікація вважається занадто академічною через відносний характер відмінності між цими видами спорів. Дійсно, навряд чи міжнародний спір може бути виключено правовим, тому що він завжди має політичний вимір; з іншого боку, зіткнення політичних інтересів суб'єктів міжнародного права має вирішуватися на основі норм міжнародного права.

При виникненні конфлікту звичайно держави використовують міжнародні засоби вирішення спорів, виходячи з визначених підстав:

- субординаційної, коли дії суб'єкта спору підпорядковані нормі внутрішнього права (застосовується переважно усередині держави);
- координаційної, коли для держави є обов'язковим лише те, із чим вона погодилася. Ця підстава має місце в міжнародному праві, тому що ніхто в міжнародному праві апріорі (заздалегідь) не може передбачити позицію держави у відношенні предмета спору. Можна тільки резюмувати її сумлінність у відношенні предмета спору.

Поняття та класифікація мирних засобів вирішення міжнародних спорів

Чинне міжнародне право не знає немирних (силових) засобів врегулювання міжнародних спорів. Про врегулювання спорів за допомогою сили можна говорити, наприклад, у політичній площині. З правового погляду кожен

випадок застосування сили (зокрема, військової) щодо іншої держави може бути або правомірним, насамперед як відповідь на порушення міжнародно-правових зобов'язань, або неправомірним, тобто становити правопорушення. У кожному з цих випадків застосовуються норми, що регулюють використання сили в міжнародних відносинах.

У чинному конвенційному міжнародному праві визначення поняття «мирний засіб (спосіб, метод, процедура) вирішення (врегулювання, залагодження) міжнародного спору» здійснюється шляхом наведення переліку конкретних мирних засобів або ж зазначається, що це засоби, які виключають застосування примусу в будь-якій формі. Засіб вирішення міжнародного спору можна визначити як певну послідовність дій сторін міжнародного спору й інших суб'єктів міжнародного права (процедуру), на яку погодилися сторони спору та реалізація якої покликана привести до врегулювання спору, тобто усунути об'єктивно виражений конфлікт позицій спірних сторін із питань, що становили його предмет.

Загальне міжнародне право не зобов'язує держави звертатися до конкретного засобу вирішення спорів і надає державам — учасникам спору право вільно обирати засоби його вирішення. Статут ООН закріпив цей принцип у ч. 1 ст. 33: сторони, які беруть участь у будь-якому спорі, продовження якого могло б загрожувати підтриманню міжнародного миру та безпеки, повинні насамперед старатися вирішити спір шляхом переговорів, обслідування, посередництва, примирення, арбітражу, судового розгляду, звернення до регіональних органів або угод чи іншими мирними засобами за своїм вибором.

У міжнародно-правовій доктрині найпоширенішим є поділ мирних засобів вирішення міжнародних спорів на дипломатичні (політичні) та правові (судові). До дипломатичних належать переговори, добрі послуги, посередництво, обслідування та примирення, до правових — арбітраж і судовий порядок. Усі засоби, крім переговорів, передбачають залучення третьої сторони, що зобов'язана запропонувати свій варіант вирішення спору.

Основні відмінності цих двох типів засобів вирішення спорів полягають у такому:

- ❖ правовим засобом притаманне ухвалення рішення на основі міжнародного права (також можливе ухвалення рішення *ex aequo et bono*, тобто передусім на основі справедливості, що, утім, трапляється досить рідко); політичний засіб дозволяє занадто вільне тлумачення міжнародного права або встановлення спірними сторонами нової норми, а тому компроміс сторін є необхідною умовою;

- ❖ правовий засіб передбачає прозорі та публічні процедури, третя сторона є незалежною від стороннього впливу, насамперед спірних сторін; для політичних засобів конфіденційність зазвичай є умовою досягнення рішення, оскільки політична воля сторін надзвичайно залежна від суспільної думки;

- ❖ рішення, запропоноване в результаті застосування правового засобу, завжди юридично обов'язкове для сторін; рішення, досягнуте в рамках політичного засобу, переважно є рекомендаційним.

Твердження, що юридичні спори нібито повинні вирішуватися виключно правовими засобами, а неправові — політичними, є хибним. Вибір мирного засобу далеко не завжди пов'язаний із переважанням у спорі політичних

або правових моментів, оскільки багато що залежить від обставин конкретного спору (наприклад, невизначеність змісту норм міжнародного права, що мають застосовуватися при врегулюванні спору; різниця в релігійних, культурних, ідеологічних і політичних цінностях держав— учасниць спору; роль третьої сторони у вирішенні суперечки; обов'язковість рішення для сторін спору; конфіденційність процедури врегулювання; вартість процесу врегулювання; можливість використання інших засобів мирного врегулювання).

§ 8. Дипломатичні засоби вирішення міжнародних спорів

Загальна характеристика дипломатичних засобів врегулювання міжнародних спорів

Переговори. Двосторонні або багатосторонні безпосередні переговори між сторонами спору є найпоширенішим та найефективнішим засобом врегулювання міжнародних спорів. Переговори використовуються для врегулювання майже кожного спору, принаймні як початкова стадія. У багатьох міжнародних договорах про мирне вирішення спорів переговори стоять на першому місці серед інших мирних засобів.

Переговори — надзвичайно гнучкий засіб: їх формат, рівень, тривалість та інші параметри можуть бути встановлені для потреб конкретної ситуації, а спори можуть вирішуватися як на підставі чинного міжнародного права, так і шляхом створення нових норм. Переговори дозволяють усунути небажане втручання третіх сторін у спір. Водночас цей засіб має суттєві недоліки: більш сильна сторона має можливість здійснювати тиск на слабшу сторону; переговори можуть завершитися безрезультатно; досягнута домовленість може бути юридично необов'язковою. Різновидом переговорів є консультації.

Добрі послуги та посередництво. Мета цих засобів — сприяти початку переговорів між сторонами та досягненню домовленості щодо врегулювання спору. Ці засоби можуть використовуватися державами, міжнародними організаціями, приватними особами (авторитетними громадськими діячами) індивідуально або колективно.

Особа, що надає добрі послуги, не бере участь у переговорах і не пропонує шляхи вирішення спору. Її головне завдання — допомогти спірним сторонам вступити у переговори, після чого її місія закінчується. Пропозиції особи, що пропонує добрі послуги, не є обов'язковими для сторін спору та можуть бути відхилені ними.

Добрі послуги можуть надаватися кількома державами, а також міжнародними організаціями. Останні — це такий спосіб розв'язання спору, за якого сторона, котра не бере у ньому участь, за своєю ініціативою або на прохання держав, що перебувають у спорі, вступає у процес врегулювання.

На відміну від добрих послуг, посередник бере активну участь у вирішенні спору, пропонуючи шляхи розв'язання конфлікту. Беручи участь у переговорах, може пропонувати змінити вимоги сторін, які спорять, щоб їх зблизити. Поради посередника не є обов'язковими для сторін-учасниць спору, оскільки він є саме примирителем, а не суддею.

Посередник займає більш активну позицію завдяки тому, що сторони погоджуються на його участь у переговорах. Посередник може отримати право

керувати переговорами та пропонувати варіанти вирішення спору, які, проте, не мають обов'язкової сили. Відмова сторін спору від запропонованого варіанту не вважається недружнім актом.

Виокремлюють також запитуване посередництво: здійснюється воно на прохання сторін, які спорять; і пропоноване посередництво: проводиться на прохання третьої сторони. Посередництво, як і надання добрих послуг, може бути колективним, а також здійснюватися міжнародними організаціями.

Обслідування та примирення. Саме таку назву отримала у ст. 33 Статуту ООН практика створення міжнародних слідчих і погоджувальних комісій. Трапляється, що суть спору зводиться до різного розуміння фактичних обставин, що стали підставою для спору. Неупереджений авторитетний висновок щодо дійсного стану фактичного боку спору дозволяє прискорити його врегулювання, насамперед внаслідок усунення невизначеності щодо кола норм міжнародного права, які підлягають застосуванню до суперечки. Це можна зробити шляхом створення самими спірними сторонами на паритетних засадах органу, що відповідно до встановленої процедури ухвалить висновок про фактичні обставини спору (слідчої комісії) або ж на основі результатів розслідування запропонує шляхи вирішення спору (погоджувальної комісії).

Обслідування та примирення передбачаються численними міжнародними договорами. Серед них слід виокремити Гаазьку конвенцію 1907 р. про мирне вирішення спорів, у частині III якої детально регламентовано порядок створення та функціонування слідчих комісій, а також Загальний акт про мирне вирішення міжнародних спорів 1928 р. (у редакції 1949 р.), глава I якого регулює погоджувальну процедуру. Також слід відзначити Декларацію про встановлення фактів Організацією Об'єднаних Націй у галузі підтримання міжнародного миру та безпеки, затверджену резолюцією Генеральної Асамблеї ООН 46/59 від 9 грудня 1991 р., і Типові правила щодо вирішення спорів між державами через примирення, затверджені резолюцією Генеральної асамблеї ООН 50/50 від 11 грудня 1995 р.

Різновидом слідчих і погоджувальних комісій є інститут прикордонних представників. Відповідно до Закону України «Про державний кордон України» від 4 листопада 1991 р. для вирішення питань, пов'язаних із підтриманням режиму державного кордону України, виконання міжнародних договорів із цього питання, створення умов для мирного розв'язання прикордонних конфліктів та інцидентів на певній ділянці державного кордону України з особового складу Державної прикордонної служби України призначаються прикордонні представники України, а також їхні заступники.

Зазвичай слідчі та погоджувальні комісії не уповноважуються ухвалювати юридично обов'язкові рішення для сторін спору. Втім на сьогодні діють і такі міжнародні договори, що передбачають обов'язковість їх рішень. Для прикладу розглянемо Конвенцію про режим судноплавства на Дунаї 1948 р.:

Будь-який спір між учасниками цієї Конвенції відносно застосування і тлумачення Конвенції, не вирішений шляхом прямих переговорів, на вимогу будь-якої зі сторін спору буде переданий на вирішення погоджувальної комісії із членів, призначуваних по одному від кожної зі сторін спору, і одного члена, який призначається головою Дунайської Комісії з числа громадян держав, які не беруть участі у спорі, а якщо голова Комісії є громадянином

держави, яка бере участь у спорі, то Дунайською Комісією. Рішення погоджувальної комісії визнається остаточним і обов'язковим для сторін спору.

У останній час поширилась **превентивна дипломатія**, тобто її застосування для зняття напруги, до того моменту, коли остання переросте у конфлікт. Право на здійснення превентивної дипломатії має Генеральний секретар, Рада Безпеки, Генеральна Асамблея ООН.

З метою закріплення результатів переговорів з мирного вирішення міжнародних спорів держави, а також міжнародні організації можуть надавати гарантії. Так, гарантії незалежності й територіальної цілісності Кіпру надані Туреччиною, Грецією та Великою Британією (16 серпня 1960 р.). ООН була гарантом мирного врегулювання конфлікту на Південному Заході Африки.

Переговорний процес у врегулюванні Придністровського конфлікту

Зникнення Радянського Союзу з політичної карти світу спричинило виникнення «заморожених» міжнаціональних конфліктів у Нагірному Карабаху, Придністров'ї та Грузино-Абхазького. Влада й політична еліта регіонів, які прагнули здобути незалежність, хотіли скористатися шансом і створити суверенні держави. Проте їхні наміри прямо суперечили інтересам інших учасників конфліктів, котрі намагалися зробити все можливе, аби не допустити самостійності цих «шматочків» держави.

Саме в такий період виникли нові державно-територіальні утворення — Республіка Молдова й Придністровська Молдавська Республіка (ПМР). Остання опинилася в ізоляції і досі залишається невизнаною.

Причини, які призвели до такої ситуації, можна поділити на історичні, геополітичні, економічні, культурні. Сторони конфлікту розраховували насамперед на зовнішню підтримку. Офіційний Кишинів чекав на підтримку з боку Румунії, а Придністров'я — із боку союзного центру. Готовність зовнішніх гравців надати таку допомогу посилювала впевненість сторін у перемозі та схильність до розв'язання конфлікту збройним шляхом. Військова допомога офіційному Кишиневу з боку Румунії та готовність 14-ї російської армії виступити на боці Тирасполя створили умови для переходу конфлікту з латентної стадії у стадію збройної експансії. Проте під юрисдикцією Кишинєва були лише загони внутрішньої міліції, яка, на відміну від 14-ї російської армії, що мала важке озброєння, зокрема й артилерію, була озброєна автоматами Калашникова та пістолетами. Економічний чинник також відіграв не останню роль. За часів Радянського Союзу в Придністров'ї концентрувалося близько 60 відсотків економічних потужностей Молдовської РСР. Індустріально регіон був розвиненіший, ніж інші аграрні райони Молдови, лівову частку ВВП республіки забезпечували саме підприємства Східного регіону. Завдяки цьому придністровська сторона й мала деякі переваги: придністровська еліта була впевнена, що в разі створення суверенної держави економічно вона буде забезпечена, тобто зможе самостійно розвиватись і практично не залежатиме від Молдови та її керівництва. У Придністров'ї розташовувалися підприємства високотехнологічних галузей виробництва. Індустрія цього регіону більшою мірою була пов'язана з Україною й Росією. Молдова, навпаки, як аграрна держава намагалася усіма силами не втратити такого «ласого шматка» — економічно розвиненого Придністров'я.

Проаналізувавши причини та передумови конфлікту у Придністров'ї, його можна визначити як національно-політичний, позаяк він має ознаки і політичного, і національного конфліктів.

Придністровський конфлікт впливає на стан європейської безпеки, бо вступ Румунії до ЄС призвів до появи безпосередніх кордонів між Молдовою та Євросоюзом. Проте протягом наступних десяти років інтерес ЄС до конфлікту обмежуватиметься лише сферою безпеки, а не економічних інтересів. Євросоюз зацікавлений у мирному вирішенні цього питання й сприятиме врегулюванню конфлікту.

Подальша позиція Росії у цьому конфлікті прямо залежатиме від її розвитку. А найближчі десять років Росія прагнучиме до будівництва «централізованої держави» та повернення «спокоєвічно російських земель». Цей процес, найімовірніше, супроводжуватиметься внутрішніми конфліктами по лінії центр—регіони. У зовнішньополітичному аспекті Росія, мабуть, у найближчі десять років не зможе відмовитися від претензій на відновлення статусу наддержави і домінуючого впливу на формування всього геополітичного ландшафту Європи. Підтвердженням цього є події серпня—вересня 2008 року на Кавказі. Обравши силовий варіант вирішення грузино-осетинського питання, Російська Федерація відверто продемонструвала масштаб своїх зовнішньополітичних амбіцій. Правлячі кола в Кремлі були свідомі того, що така політика викличе невдоволення у лідерів держав — членів ЄС, проте рішення було прийнято саме на користь такого розвитку подій. Оскільки Росія не демонструє намірів долучитися до процесу європейської інтеграції, а хоче бути самодостатньою панівною силою в Східній Європі, на неї очікують непрості відносини з такими європейськими і євроатлантичними співтовариствами, як НАТО і ЄС. Розширення НАТО і ЄС Російська Федерація й надалі розглядатиме як зазіхання на її життєво важливі інтереси в Європі та загрозу її національній безпеці. Такі претензії Росії, безперечно, призведуть до зіткнення інтересів, а отже, й до поновлення регіональної конфронтації у Європі. У цих умовах роль придністровської проблеми істотно зростає.

Україна як одна з країн-гарантів найпослідовніше демонструє свою політичну волю, спрямовану на остаточне врегулювання Придністровського конфлікту, адже він безпосередньо торкається інтересів її національної безпеки. Остаточна урегульованість придністровської проблеми важлива для України ще й тим, що створює умови для швидкого просування її шляхом європейської інтеграції. Однак це зовсім не означає, що в майбутньому на політику чи позицію України не впливатимуть зовнішні й внутрішні чинники. Залежно від обраного Україною курсу змінюватиметься і її позиція стосовно врегулювання Придністровського конфлікту. Дотримуючись обраного курсу на євроінтеграцію, Україна й далі активно сприятиме якнайшвидшому вирішенню конфлікту, оскільки це дасть їй певні бонуси на шляху до Європи.

Досліджуючи еволюцію конфлікту, можна виокремити декілька його фаз.

Перша фаза розгортання конфлікту стала яскравим проявом процесу розпаду Радянського Союзу. Вона тривала з початку до середини 1989 року. Саме в цей період були закладені інституційні передумови виникнення конфлікту.

Ознаки другої фази конфлікту виявилися одночасно з формуванням його суб'єктів. Цей процес відбувався в другій половині 1989 року. Демократичні вибори до місцевих та республіканських органів влади завершили політичне структурування двох протидіючих сторін. Коли внутрішній потенціал консолідації вичерпався, ворогуючі сторони звернулися за підтримкою до зовнішніх союзників. Праві на чолі з Народним Фронтом Молдови почали шукати підтримку своєї позиції у Румунії й у російських «демократів». Керівництво ПМР розраховувало на допомогу владної союзної верхівки.

Третя фаза починається наприкінці 1991 року. Її характерними ознаками є загострення суперечностей між Тирасполем і Кишиневом.

Битва за Бендери стала кульмінацією конфлікту. Три дні точилися жорстокі бої на вулицях міста. В результаті Придністровська сторона кинула на прорив оборони молдавських військ танки зі складу 14-ї регулярної російської армії, почався обстріл міста. Молдовській стороні не залишалося нічого іншого, як піти на поступки й розпочати переговорний процес.

Четверта фаза — деескалація конфлікту й перехід до мирного врегулювання. 3 грудня 2005 року в офісі ОБСЄ в Тирасполі розпочався новий раунд переговорів з урегулювання придністровського конфлікту у форматі «5+2». Працювали посередники — представники країн-гарантів Росії й України, ОБСЄ, а також спостерігачі від США та Євросоюзу, придністровську делегацію представляли міністр закордонних справ ПМР Валерій Лицка, молдавську — міністр реінтеграції Василь Шова.

Було підписано підсумковий протокол, суть якого така: місія ОБСЄ в Молдові розробить проект мандата діяльності Міжнародної оцінної місії ОБСЄ в Придністров'ї для аналізу ситуації й вироблення рекомендацій із проведення вільних демократичних виборів до Верховної Ради Придністров'я та представить його для розгляду на черговому раунді переговорів; учасники зустрічі ще раз наголосили, що потрібно провести моніторинг підприємств Придністров'я, та зобов'язали надати інформацію про чисельність військ і військової техніки ПМР. Офіційний представник Придністровської Молдавської Республіки заявив, що напями, обрані та зафіксовані в підсумковому протоколі, для Придністров'я прийнятні і щодо поставлених цілей, і щодо механізмів їх реалізації.

До процесу придністровського врегулювання, який нині відбувається на міждержавному рівні за участі Молдови, України, Росії та Європейського Союзу, активно долучаються й неурядові організації. На початку 2006 року в Кишиневі було подано план, розроблений спільними зусиллями незалежних експертів із Молдови, Румунії й України.

Проект неурядових організацій ґрунтується переважно на запропонованому українськими дипломатами плані врегулювання й доповнює його адресними рекомендаціями для сторін та учасників розв'язання конфлікту. Автори плану запропонували шлях розв'язання проблеми, який можна коротко назвати «три Д» — демілітаризація, декриміналізація та демократизація Придністров'я. Принципово новою є пропозиція залучити до процесу придністровського врегулювання Румунію.

Суть плану полягає не в якихось особливих акціях, а у взаємному партнерстві, тристоронньому зобов'язанні Румунії, України та Молдови виріши-

ти конфлікт у новій геополітичній ситуації. Розробники документа орієнтувалися не на позицію керівництва України, Молдови та Румунії, а на думки незалежних експертів із цих країн.

Пропозиція залучити до проекту Бухарест викликала неоднозначну реакцію. Цей план містить декілька пропозицій, які на тривалий час можуть затримати переговорний процес. Зокрема, автори пропонують Молдові відмовитися від принципу нейтралітету і вступити до НАТО та запросити Румунію взяти участь у переговорному процесі. Хоча майже стовідсотково можна передбачити, що Росія та Придністров'я будуть проти участі Румунії і переговори призупинять.

Згідно з проектом, перший його етап передбачає виведення російських військ. Другий — роззброєння всіх силових структур Тирасполя. Крім того, в документі докладно описано три рівні вирішення придністровського питання: регіональний, національний і місцевий. Експерти наголошують, що такий підхід сприятиме не лише політичному врегулюванню, а й розв'язанню нагальних проблем придністровців.

Помилкою проекту є, зокрема, те, що не було запрошено жодного експерта від неурядових організацій з лівого берега Дністра. Неможливо вирішувати долю Придністров'я без людей, які там мешкають.

Цей факт розкритикувала і преса Придністров'я. Також у Тирасполі дуже насторожено ставляться до запрошення Румунії.

Отже, можна підбити підсумки. Конфлікт, який понад десять років залишався нерозв'язаним, перейшов у фазу активного діалогу.

Виокремимо три основні варіанти розвитку конфлікту: продовження процесу переговорів на невизначений термін; врегулювання конфлікту, тобто сторони знайдуть компромісне рішення; поновлення збройної фази конфлікту. Підставою для останнього твердження вважаю події серпня—вересня 2008 року в Південній Осетії й Абхазії.

Попри все переговори зрушили з місця й набули сталого характеру. Є двосторонні зобов'язання щодо незастосування зброї у вирішенні цього конфлікту; в регіоні присутні миротворчі сили з різних країн; є й військовий контингент РФ.

Найвірогіднішим є сценарій, коли переговорний процес затягнеться на невизначений термін. Імовірність збереження такого стану на наступні 10—15 років дуже висока. Цьому сприяє низка чинників. Передусім такий розвиток подій задовольняє придністровську сторону. З огляду на встановлення в ПМР авторитарного політичного режиму, перевагу в ресурсах, а також непохитність під час переговорів, вона має більший зиск від такої ситуації. Сценарій продовження переговорного процесу сторонам дає змогу мирно існувати, проте не дає можливості остаточно закріпити цей мир. Та й, щиро кажучи, усі сторони не мають справжнього прагнення до мирного й остаточного врегулювання конфлікту. І доки таке прагнення не з'явиться, марно сподіватися на диво.

§ 9. Правові засоби вирішення міжнародних спорів

До правових засобів вирішення міжнародних спорів відносять міжнародний арбітраж і міжнародні суди. Інколи правовим засобом визнають

ся погоджувальна комісія, якщо їй надається право ухвалювати юридично обов'язкові висновки, що ґрунтуються на міжнародному праві. Держави переважно негативно ставляться до правових засобів вирішення спорів, що, на їхню думку, занадто обмежують суверенітет і не дозволяють впливати на процес врегулювання, а тому зазвичай вдаються до них у крайньому разі.

Міжнародний арбітраж та міжнародні суди

Арбітражне вирішення міждержавних спорів економічного характеру є одним із мирних засобів їх розв'язання. Цей спосіб відомий ще з часів Древньої Греції та Древнього Єгипту, де широко використовувався третейський арбітражний розгляд спорів. Нині арбітражне вирішення міжнародних економічних спорів широко використовується у практиці міжнародного співробітництва. Значний внесок у розвиток міжнародного арбітражу внесли Перша (1899 р.) і Друга (1907 р.) Гаагські конференції миру, які були скликані за ініціативою і при активній участі російського уряду. На цих конференціях були прийняті Конвенції про мирне розв'язання міжнародних зіткнень, на основі яких за період з 1907 по 1914 р. було укладено 86 арбітражних угод.

Міжнародні спори, які можуть виникнути в результаті дій України, вирішуються у погодженому сторонами порядку згідно з нормами міжнародного права. Постановою Верховної Ради України «Про введення в дію Закону України «Про зовнішньоекономічну діяльність» (16 квітня 1991 р.) були поставлені завдання перед рядом державних органів. Було рекомендовано Торгово-промисловій палаті України створити зовнішньоекономічний третейський суд. Такий суд було створено. Водночас з ініціативи і за участю Торгово-промислової палати України були розроблені і 24 лютого 1994 р. прийняті Закон «Про міжнародний комерційний арбітраж», Положення про Міжнародний комерційний арбітражний суд при Торгово-промисловій палаті України, Положення про Морську арбітражну комісію при Торгово-промисловій палаті України. Названі вище закони та положення і створюють основну правову базу вирішення спорів, які виникають при здійсненні зовнішньоторговельних та інших видів міжнародних зв'язків.

Цей засіб зарекомендував себе як ефективний інструмент вирішення міждержавних спорів, зокрема досить складних, обтяжених серйозним міжнародним протистоянням сторін. В останні десятиліття поширилася практика передбачати арбітражне врегулювання спорів як засіб врегулювання можливих спорів щодо тлумачення та застосування міжнародних угод. З іншого боку, кількість звернень до цього засобу помітно зменшилася.

Звернення до арбітражу є добровільним, здійснюється шляхом укладання спірними сторонами особливої міжнародної угоди, що називається компромісом. У ній сторони регламентують: порядок визначення складу арбітрів; предмет спору; компетенцію арбітражу; процедуру розгляду справи; характер і джерела норм, на підставі яких має бути ухвалене рішення; порядок винесення рішення; юридичну обов'язковість рішення.

Якщо компроміс укладається після виникнення конкретного спору, має місце арбітраж *ad hoc*. Також можлива попередня домовленість про арбітраж як засіб врегулювання потенційного спору, що закріплюється в договорі з певного питання або у спеціальному договорі про арбітраж. У цьому разі має

місце постійний арбітраж. Його юрисдикція може бути обов'язковою або факультативною (добровільною).

Міжнародні суди. Теорія використовує для визначення всього розмаїття існуючих міжнародних судів родове поняття міжнародний судовий орган (або міжнародна судова установа), що характеризується такими ознаками: створюється та діє згідно з міжнародним юридичним інструментом — міжнародним договором або рішенням міжнародної організації, що ґрунтується на повноваженнях, наданих міжнародним договором; склад суддів визначається до моменту передачі спору на розгляд; має юрисдикцію щодо спорів, однією із сторін яких є суб'єкт міжнародного права; вирішує спір згідно з наперед встановленою процедурою, що не може бути змінена сторонами; його рішення ґрунтуються на чинному міжнародному праві та є юридично обов'язковими для сторін. На сьогодні можна налічити близько півтора десятки міжнародних судових органів, що відповідають цим критеріям. Усі вони були створені у другій половині XX ст. Наприклад, Міжнародний Суд (діє з 1946 р.), Міжнародний трибунал з морського права (1996), Апеляційний орган Світової організації торгівлі (1996), Європейський суд з прав людини (1959), Міжамериканський суд з прав людини (1979), Суд Європейських співтовариств (1952), Суд Європейської угоди про вільну торгівлю (1994), Суд Економічного Союзу Бенілюксу (1974), Економічний суд Співдружності незалежних держав (1993), Суд Спільного ринку Східно-Південної Африки (1998), Суд Андійського співтовариства (1984), Центральньоамериканський суд (1994). Переважна їх більшість вирішують спори про застосування та тлумачення конкретного міжнародного договору, як правило, регіонального.

Роль ООН у вирішенні міжнародних спорів

Норми багатьох міжнародно-правових актів, спрямовані на правове забезпечення виконання міжнародних зобов'язань, закріпились у Статуті ООН, а принциповою основою сучасної системи мирних засобів розв'язання міжнародних спорів є міжнародно-правовий принцип мирного їх врегулювання, розвинутий у Декларації про принципи міжнародного права 1970 р., Хартії економічних прав і обов'язків держав 1974 р. та наступних міжнародно-правових актах.

У Хартії економічних прав і обов'язків держав (прийнята в 1974 р. на 29-й сесії Генеральної Асамблеї ООН) зафіксовано, що жодна держава не може застосовувати стосовно іншої або заохочувати використання економічних, політичних або яких-небудь інших заходів примусового характеру, спрямованих на обмеження суверенних прав або отримання із цього якої-небудь вигоди.

Рада Безпеки та Генеральна Асамблея ООН

Мирне вирішення міжнародних спорів здійснюється трьома головними органами ООН: Радою Безпеки, Генеральною Асамблеєю і Міжнародним судом. Крім положень Статуту, органи ООН у своїй діяльності по запобіганню і вирішенню спорів керуються резолюціями Генеральної Асамблеї ООН, зокрема, Декларацією про запобігання і усунення спорів і ситуацій, які можуть загрожувати міжнародному миру і безпеці, і про роль ООН в цій галузі 1988 р.

Декларацією про встановлення фактів Організацією Об'єднаних Націй в галузі підтримання міжнародного миру і безпеки 1991 р. тощо.

Роль Ради Безпеки ООН. Згідно з Статутом ООН Рада Безпеки відповідає за підтримання міжнародного миру і безпеки та володіє найширшими повноваженнями у вирішенні міжнародних спорів. Рада має право, коли вважає за необхідне, вимагати від держав мирного розв'язання спорів. Пункт 1 ст. 36 Статуту ООН наділяє Раду повноваженнями рекомендувати сторонам, які спорять, належну процедуру і методи врегулювання спорів. Юридичні спори мають передаватися до Міжнародного суду. У разі якщо учасники спору не зможуть дійти до компромісу, то Рада Безпеки на підставі статей 37, 38 Статуту може надавати конкретні умови вирішення спору по суті або на прохання сторін давати рекомендації з метою мирного розв'язання спорів. Рада також може сама розслідувати спірну ситуацію. Таким чином, примирні функції Ради Безпеки зводяться до надання добрих послуг, посередництва, слідчих дій, організації узгоджувальних комісій. Рішення, висновки, вказівки Ради мають рекомендаційний характер.

У ході консультацій Рада Безпеки розглядає можливість:

- о нагадування заінтересованим державам про необхідність дотримуватись своїх зобов'язань за Статутом;
- о звернення до заінтересованих держав із закликом утриматися від будь-яких дій, які могли б призвести до виникнення спору або до його загострення чи ситуації;
- о звернення до заінтересованих держав із закликом вжити будь-яких заходів, які могли б допомогти усунути спір або ситуацію чи запобігти їх продовженню або загостренню.

Рада Безпеки має право направити на ранній стадії місії по встановленню фактів або місії добрих послуг чи забезпечення присутності ООН у відповідних формах, включаючи спостерігачів і операції з підтримання миру, як засоби запобігання подальшому загостренню спору чи ситуації.

Роль Генеральної Асамблеї ООН та її органів у мирному вирішенні міжнародних спорів і конфліктів. Генеральна Асамблея ООН розглядає можливість використання положень Статуту для обговорення спорів або ситуацій, коли це доцільно, і згідно із ст. 11 Статуту і за умови дотримання ст. 12 можливість внесення рекомендацій. Якщо спір не передано на розгляд Ради Безпеки, то на підставі статей 11, 12, 14, 35 Статуту повноваження з врегулювання спорів переносяться на Генеральну Асамблею. Її рішення також матимуть рекомендаційний характер для сторін, що спорять.

Генеральний секретар ООН, якщо до нього звернулися держави, що спорять, має у відповідь негайно закликати останніх відшукати шляхи вирішення або врегулювання спорів мирними засобами на свій вибір згідно із Статутом і запропонувати свої добрі послуги чи інші засоби, що є у їх розпорядженні, які він вважає необхідними.

Діяльність Генерального секретаря ООН обмежена ст. 97 Статуту, де його компетенція зводиться до діяльності головної адміністративної посадової особи. Однак, незважаючи на це, Генеральний секретар має право доводити до відома Ради Безпеки будь-які питання, котрі можуть загрожувати підтриманню миру і безпеки, ставити питання про розгляд спору Радою

Безпеки, а також брати участь в розгляді спору органами ООН, щоправда, без вирішального голосу. Він також може надавати добрі послуги і посередництво. Наприклад, такі послуги надавалися Генеральним секретарем в Афганістані (Резолюція 647/1990 Ради Безпеки), на Кіпрі (Резолюція 649/1990).

Міжнародний суд як головний судовий орган ООН

Виходячи із ст. 92 Статуту ООН Міжнародний суд є головним судовим органом ООН. Його основне призначення — у вирішенні будь-яких міжнародних спорів, що будуть передані Суду державами, які спорять. У п. 1 ст. 33 Статуту ООН названі мирні засоби врегулювання міжнародних спорів, одним з яких є судовий розгляд, а саме Міжнародним судом, що постійно функціонує.

Усі члени ООН одночасно є учасниками Статуту Суду, а не члени ООН можуть стати такими учасниками на умовах, що визначаються Генеральною Асамблеєю ООН за рекомендацією Ради Безпеки (ст. 13 Статуту ООН). Суд відкритий для кожної окремої справи і для держав-неучасниць на умовах, що визначаються Радою Безпеки. Міжнародний суд складається з п'ятнадцяти чоловік, які утворюють колегію незалежних суддів, обраних незалежно від їх громадянства з числа осіб високих моральних якостей, та задовольняють вимогам, що пред'являються до їх країн для призначення на вищі судові посади, або які є юристами з визнаним авторитетом в галузі міжнародного права. Крім п'ятнадцяти членів Суду, при розгляді окремих справ можуть брати участь так звані судді *ad hoc*, тобто ті, які обираються згідно із ст. 31 Статуту за вибором держави-сторони у спорі, якщо вона не представлена у Суді. Судді *ad hoc* не є постійними членами Суду і беруть участь у засіданні лише у конкретних справах, для розгляду яких вони призначені. Суд може також запросити асесорів для участі у засіданні з розгляду певної справи. На відміну від суддів *ad hoc*, асесори не мають право голосу і обираються Судом, а не сторонами. Суд може також доручити іншій особі або організації, на свій розсуд, провадження розслідування чи експертизи.

Суд розташований у Гаазі, однак, це не перешкоджає йому виконувати свої функції в будь-якому іншому місці. Згідно з п. 1 ст. 23 Статуту Суд засідає постійно, за винятком судових вакацій, строки і тривалість яких ним встановлюються.

Якщо держава зобов'язалася підкорятися компетенції Суду, справа проти неї може бути розпочата за одностороннім письмовим зверненням держави-позивача. У п. 2 ст. 94 Статуту передбачено спосіб забезпечення виконання рішення Міжнародного суду. Так, якщо будь-яка сторона у справі не виконує зобов'язання, покладені на неї рішенням Суду, інша сторона може звернутися до Ради Безпеки. А остання, якщо визнає це за необхідне, дає рекомендації щодо життєвих заходів для приведення рішення до виконання.

Компетенція Суду поширюється тільки на спори між державами. Суд не може розглядати спори між приватними особами і державою і, тим паче, між приватними особами. Однак і спори між державами можуть розглядатися лише за згодою всіх сторін. Таким чином, компетенція Суду є для держави не обов'язковою, а факультативною.

Незважаючи на відносно низький рівень визнання обов'язкової юрисдикції Міжнародного суду ООН, останній все ж наділяється у ряді випадків досить широкими повноваженнями, які свідчать про великі потенційні можливості Суду в справі розв'язання міждержавних спорів.

Суд має право давати консультативні висновки з будь-якого юридичного питання, на запит будь-якої установи, уповноваженої робити такі запити. Суд з певними обмеженнями може здійснювати непрямий контроль над законністю рішень міжнародних організацій, виступати як апеляційна інстанція і виносити висновки про перегляд рішень міжнародних адміністративних трибуналів. Звідси, рішення Міжнародного суду повинні стосуватися національних судів у наступних випадках:

- рішення і консультативні рішення Міжнародного суду використовуються при встановленні й застосуванні норм міжнародного права як допоміжні засоби. Якщо Міжнародний суд використовує рішення національних судів як допоміжні засоби для визначення правових норм, то тим більше це доречно щодо актів такого авторитетного органу як Міжнародний суд;
- рішення зобов'язує державу суду і, отже, всі державні органи, включаючи судові, ним керуватися;
- рішення визначають об'єктивний режим, наприклад, лінію проходження державного кордону. В даному разі не тільки суди держав, що брали участь у справі, а й треті сторони зобов'язані виходити з такого рішення.

Протягом всієї історії існування Міжнародного суду дебатувалось питання про посилення його ролі та впливу.

У самому Статуті ООН, по суті, закладена необхідність створення мережі міжнародних судових органів, оскільки Міжнародний суд ООН визнається головним судовим органом Організації.

Міжнародно-правова відповідальність держави-агресора за порушення миру і безпеки доповнюється мірами відповідальності фізичних осіб за порушення ними норм щодо забезпечення миру, законів і звичаїв війни. Судити воєнних злочинців можуть як спеціально створені міжнародні суди (міжнародні воєнні трибунали), так і національні суди тих держав, на території яких ці особи скоїли злочини. У 1993 р. Радою Безпеки ООН прийнято рішення про створення Міжнародного кримінального трибуналу із злочинів, вчинених на території колишньої Югославії. Було затверджено Статут Трибуналу, а у 1995 р. розпочався процес над керівниками деяких держав. У 1994 р. Резолюцією 955 Рада Безпеки ООН заснувала Міжнародний кримінальний трибунал для Руанди з метою переслідування осіб, винних у геноциді та інших серйозних порушеннях міжнародного гуманітарного права протягом 1994 р. Діяльність трибуналів для Югославії і Руанди — помітний крок у формуванні міжнародного кримінального права.

Структура та миротворча діяльність НБСЄ-ОБСЄ

Організація з безпеки та співробітництва в Європі — міжнародна міжурядова регіональна організація. ОБСЄ сформована під час еволюційного процесу міжнародних нарад на початку 70-х рр. Тоді розпочалася низка інтенсивних дипломатичних переговорів з проблем безпеки та економічного

співробітництва в Європі. У 1973 р. в розпал «холодної війни» було створено Нараду з безпеки та співробітництва в Європі (НБСЕ), покликану служити в якості постійно функціонуючого багатостороннього форуму для діалогу між Сходом та Заходом.

1975 р. 35 глав держав та урядів підписали в Гельсінкі Заключний акт НБСЕ (Гельсінський акт). В цьому документі були викладені 10 принципів взаємовідносин між державами, які отримали назву «принципи мирного співіснування»: суверенна рівність, поважання прав суверенітету; незастосування сили і загрози силою; непорушність кордонів; територіальна цілісність держав; мирне врегулювання суперечок; невтручання у внутрішні справи; повага до прав людини і основних свобод, включно зі свободою думки, совісті, регалії і переконань; рівноправність і право народів на самовизначення; співробітництво між державами; добросовісне виконання зобов'язань з міжнародного права.

Заключний акт також містив заходи щодо зміцнення довіри між державами, питання роззброєння, співробітництва у сфері економіки, науки, довілля, у гуманітарній та інших сферах. Заключний акт — це видатний міжнародний документ, який заклав основи для забезпечення в Європі миру, стабільності та співробітництва. Він набув чинності відразу після його підписання, тобто 1 серпня 1975 р. і став обов'язковим для всіх 35 країн.

Ця подія, що стала проривом у стосунках між двома протиборчими силами, поклала початок Гельсінському процесу, який перетворився на форум для політичних консультацій і переговорів практично з усіх питань, включно з проблемами прав людини, під час «холодної війни». У липні 1992 р. ООН оголосила НБСЕ регіональною структурою, і уклала спеціальну угоду між ООН та НБСЕ (1993 р.).

Одночасно з завершенням холодної війни розпочався процес перетворення НБСЕ на Організацію з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЕ). У листопаді 1990 р. на зустрічі на вищому рівні в Парижі була ухвалена Паризька хартія, де містився заклик до НБСЕ знайти відповідь на нові виклики, що з'явилися після холодної війни. Другою віхою на цьому шляху була Гельсінська зустріч у верхах у липні 1992 р., яка одержала назву «Гельсінкі-2». Заключним етапом стала Будапештська зустріч у січні 1995 р. НБСЕ стала називатися ОБСЕ, а свою діяльність як організація вона почала з січня 1995 р.

Згідно Будапештських рішень 1994 р. цілями ОБСЕ є: активно використовувати свої норми і стандарти для формування загальної безпеки; забезпечувати повне виконання усіх зобов'язань, прийнятих у рамках НБСЕ; служити форумом консультацій прийняття рішень і співробітництва; зміцнювати добросусідські відносини, заохочувати укладання двосторонніх регіональних і загальноєвропейських угод між державами-членами; посилити превентивну дипломатію; підвищити можливості врегулювання спорів і конфліктів та використання миротворчих операцій; зміцнювати безпеку шляхом контролю за озброєнням, роззброєнням і зміцнення довіри та безпеки; розвивати діяльність з галузі прав і основних свобод людини; поглиблювати співробітництво з метою утвердження міцної ринкової економіки в усіх державах-членах; продовжувати нарощувати діяльність і потенціал Організації для вирішення проблем з урахуванням усього спектра її функцій, що

сформувалися після прийняття Заключного акта, з метою знайти відповіді на нові виклики та небезпеки.

ОБСЄ має складну і розгалужену систему органів. Найвищим з них є Зустріч глав держав та урядів, яка визначає пріоритети й основні напрями діяльності Організації.

Центральним виконавчим і розпорядчим органом ОБСЄ є Рада міністрів (РМ), яка складається з міністрів закордонних справ держав-членів. РМ збирається раз на рік. Поточними справами ОБСЄ займається Постійна рада у складі представників держав-учасниць. Збирається щотижня у м. Відні (Австрія) для політичних консультацій і прийняття рішень з питань, що стосуються Організації. Функціонує Керівна рада, яка складається з директорів політичних департаментів міністерств закордонних справ. Утворена вона для підготовки засідань РМ ОБСЄ та контролю їх виконання. Засідала не рідше двох разів на рік у м. Прага (Чехія). Однак у процесі інституціоналізації структур ОБСЄ значну частину її функцій перебрала Постійна рада. Від 1997 р. Керівна рада збирається лише для обговорення економічних питань. Постійним органом є Форум ОБСЄ зі співробітництва в галузі безпеки (місцеперебування — м. Відень), утворений з метою проведення переговорів щодо контролю над озброєннями і роззброєнням, зміцнення довіри та безпеки, розширення регулярних консультацій і активізації співробітництва з питань, що пов'язані з безпекою, та зменшення небезпеки виникнення конфліктів. Засідає щотижня.

Загальне керівництво оперативною діяльністю Організації покладено на діючого голову ОБСЄ, яким є міністр закордонних справ держави, що приймала останнє засідання РМ. Строк повноважень голови — рік. До його обов'язків входить також підтримання контактів з Парламентською асамблеєю ОБСЄ.

Постійний адміністративний орган ОБСЄ — Секретаріат на чолі з Генеральним секретарем, який призначається на три роки Радою міністрів Організації. Генеральний секретар як найвища посадова особа Організації співпрацює з діючим головою, керує структурами і операціями ОБСЄ, готує проведення зустрічей глав держав та урядів, забезпечує реалізацію прийнятих рішень і подає щорічну доповідь. У структурі Секретаріату — Центр запобігання конфліктам (місцеперебування — м. Відень) для допомоги РМ ОБСЄ у справі зменшення небезпеки виникнення конфліктів. Важливим органом є Бюро з демократичних інститутів та прав людини (місцеперебування — м. Варшава, Польща). Воно сприяє проведенню демократичних виборів у країнах-учасниках ОБСЄ шляхом спостереження за виборчим процесом, надає практичну допомогу в зміцненні демократичних інститутів, бере участь у запобіганні конфліктам тощо. Верховний комісар у справах національних меншин (місцеперебування — м. Гаага, Нідерланди) забезпечує ранні запобіжні й термінові дії стосовно напружених ситуацій, що пов'язані з проблемами національних меншин та потенційно можуть перерости в конфлікт у регіоні ОБСЄ, через що вимагають уваги і дії Ради міністрів або Керівної ради.

Діє Парламентська асамблея ОБСЄ (місце перебування — м. Копенгаген, Данія), до якої входять 315 парламентаріїв (по 2—17 депутатів від національних парламентів залежно від чисельності населення країни). Збирається на

щорічні сесії почергово в різних містах Європи. Обговорює питання, що належать до компетенції ОБСЄ, і приймає відповідні рекомендації. Забезпечує міжпарламентське співробітництво. Згідно з Конвенцією про примирення та арбітраж у рамках ОБСЄ від 15 грудня 1992 р. (набула чинності у грудні 1994 р.) утворено Суд з примирення та арбітражу ОБСЄ (місцеперебування — м. Женева, Швейцарія), до складу якої входять провідні фахівці в галузі міжнародних відносин і міжнародного права. Сторони спору можуть обирати арбітрів і посередників зі списку осіб, який складається секретарем Суду.

Характерними особливостями ОБСЄ як міжнародної організації є відсутність традиційного установчого документу міжнародної організації (статуту) та консенсус як один з обов'язкових організаційних принципів. З наведеного стає зрозумілим, що наслідком таких особливостей стає складність процесу розробки та прийняття політичних рішень в ОБСЄ.

Протягом існування НБСЄ—ОБСЄ слід відзначити розробку низки важливих документів у сфері воєнно-політичної діяльності. Це такі документи, як: «Принципи, які регулюють передачу звичайних озброєнь», «Планування у сфері оборони», «Програма воєнних конфліктів і співробітництва», «Заходи стабілізації щодо локальних конфліктів».

Головними методами миротворчої діяльності НБСЄ—ОБСЄ стали місії спостереження і посередництва, які діяли у всіх постсоціалістичних і пострадянських країнах.

На саміті в Будапешті (1994 р.) глави держав та урядів НБСЄ започаткували широке комплексне обговорення усіх аспектів безпеки з метою розробки її концепції на ХХІ ст. На Стамбульському саміті ОБСЄ в листопаді 1999 р. була ухвалена Хартія європейської безпеки, яка ґрунтувалась на кількох політичних ініціативах, серед яких: посилення ролі ОБСЄ в операціях з підтримки миру; ухвалення Платформи спільної безпеки; створення груп швидкої експертної допомоги та співпраці з метою проведення широкомасштабних цивільних операцій; розширення здатності ОБСЄ виконувати поліцейські функції; створення Оперативного центру задля планування і проведення операцій тощо.

ОБСЄ має великі передумови, щоб відігравати вагомий конструктивний роль у поступовому дотриманні загальноєвропейської системи колективної безпеки.

Економічний суд СНД та Генеральна Рада СОТ

Співдружність Незалежних Держав

З метою розв'язання міждержавних економічних спорів між країнами-членами СНД 6 липня 1992 р. на основі Угоди Ради глав країн СНД було створено Економічний суд СНД (Україна та Туркменістан цієї угоди не підписали).

Компетенція Економічного суду СНД стосується розгляду міждержавних економічних спорів, що виникають при виконанні економічних зобов'язань, передбачених угодами, рішеннями Ради глав держав, Ради глав урядів співдружності та інших її інститутів.

Суд розглядає спори про відповідність нормативних та інших актів з економічних питань країн СНД міждержавним угодам та іншим актам СНД.

Положення про Економічний суд СНД передбачає, що за згодою країн СНД суд має право розглядати й інші спори, пов'язані з виконанням угод і прийнятих на їх основі інших актів.

За наслідками розгляду спору Економічний суд СНД може прийняти рішення (якщо для того будуть підстави), де зазначатиметься факт порушення країною-учасницею угод інших актів СНД та її інститутів (або факт відсутності порушення) і визначатимуться заходи, яких рекомендується вжити відповідній державі з метою усунення порушень та їх наслідків. Держава, стосовно якої прийнято рішення Економічного суду СНД, забезпечує його виконання.

Механізм урегулювання спорів у межах Світової організації торгівлі.

Угодою про створення СОТ встановлено систему правил і процедур, що застосовуються для врегулювання спорів, які виникають у межах договорів, віднесених до компетенції СОТ. Передбачено, що органом розв'язання спорів є Генеральна Рада СОТ. Вона приймає до розгляду спори, які не вдалося вирішити на двосторонній основі, у тому числі із залученням «добрих послуг» Генерального секретаря СОТ чи іншої особи. Коротко опишемо дію зазначеного механізму.

Уряд певної країни подає до Генеральної Ради СОТ клопотання про розгляд спору. Рада протягом 60 днів після отримання клопотання має призначити склад комісії для розгляду клопотання. Для об'єктивного вивчення матеріалів справи та складання доповіді, що містить відповідні рекомендації, комісії надається 6-9 місяців.

Якщо одна, а то й обидві сторони справи, тобто уряди, залишаються незадоволені доповіддю комісії, процедура СОТ передбачає апеляційний (касаційний) орган. Члени апеляційного органу не повинні бути пов'язані з будь-яким урядом. Для касаційного розгляду справи із семи членів Ради призначається «трійка». Для касаційного розгляду спору відводиться 60-90 днів. Протягом цього терміну «трійка» має представити Раді доповідь з відповідними рекомендаціями та рішеннями. Останні мають бути прийняті протягом 9 місяців з часу утворення комісії, якщо її доповідь не оскаржується в касаційному порядку, або 12 місяців, якщо зазначена доповідь оскаржується.

Сторона, яку було визнано порушницею, повинна негайно виконати рекомендації комісії. Якщо це неможливо зробити. Рада має право призначити оптимальний термін для виконання. Якщо сторона-порушниця не вкладається в цей термін, сторона-скаржниця може подати заяву про відшкодування їй збитків. Сторона-порушниця може також запропонувати сплатити компенсацію.

Якщо сторона-порушниця не виконує рекомендації і відмовляється сплатити компенсацію, то сторона-скаржниця може просити Генеральну Раду СОТ уповноважити її призупинити надання країні-порушниці пільг і прав, що передбачені міжнародними угодами, які належать до сфери СОТ. Зокрема, це означає підвищення країною-скаржницею тарифів на товари, що імпортуються з країни-порушниці. Такі санкції мають бути сумірними зі шкодою, заподіяною країною-порушницею. Процедура СОТ передбачає, що Рада контролює виконання рекомендацій комісії та апеляційного органу.

Вирішення міжнародних спорів між державами та юридичними і фізичними особами

Донедавна міжнародний спір вважався синонімом спору між державами. Ідея запровадження міжнародних механізмів вирішення спорів між державами та приватними особами розглядалася як втручання у сферу виключної внутрішньої компетенції держави і тому принципово не приймалася державами. Утім ситуація кардинально змінилася у другій половині XX століття, коли надзвичайно зросли кількість і розмаїття міжнародних контактів і, відповідно, нових типів суперечок. Це потребувало запровадження адекватних механізмів вирішення спорів.

Міжнародний центр з урегулювання інвестиційних спорів діє відповідно до положень Вашингтонської конвенції 1965 р. про порядок вирішення інвестиційних спорів між державами й іноземними особами. Станом на березень 2003 р. Конвенція набула чинності для 139 держав. Україна ратифікувала Конвенцію 2000 р. Центр вирішує спори між державами та приватними іноземними інвесторами шляхом примирення або арбітражу. Досить часто двосторонні договори про взаємний захист інвестицій надають Центру юрисдикцію щодо спорів про їх тлумачення та застосування. Проти України до Центру було подано три позови.

Постійна палата третейського суду в 90-х роках XX ст. була уповноважена вирішувати спори між державами або міжнародними організаціями та приватними особами.

Трибунал із позовів між Іраном і США був створений 1981 р. для розгляду, зокрема, позовів американських громадян і компаній проти Ірану та громадян і компаній Ірану проти США. Трибунал вирішив близько 4 тисяч справ.

Окремо слід відзначити діяльність Європейського Суду із прав людини, що розглянув тисячі позовів фізичних та юридичних осіб проти держав — учасниць Європейської конвенції 1950 р. про захист прав людини й основних свобод. Аналогічний йому Міжамериканський суд із прав людини розглядає позови про порушення Американської конвенції 1969 р. з прав людини.

У рамках багатьох міжнародних організацій інтеграційного типу фізичні та юридичні особи мають право оскаржувати дії органів цієї організації. Наприклад, в рамках Європейського Союзу Суд Європейських співтовариств розглянув тисячі позовів приватних осіб проти Європейської Комісії, Ради Союзу та Європейського Парламенту.

Позитивний результат діяльності цих органів полягає насамперед у тому, що спори вирішуються на якомога нижчому рівні, не дозволяючи їм набути класичного міждержавного характеру. У результаті держава не використовує право дипломатичного захисту приватних осіб, які знаходяться під її владою.

Отже, не завжди відповідає сучасним реаліям твердження, що всі без винятку спори в міжнародній сфері мають розглядатися виключно в рамках принципу мирного вирішення спорів, як він сформульований у Статуті ООН. Утім мова не йде про те, щоб звільнити процес вирішення міжнародних спорів за участю приватних осіб від обов'язку дотримання стандартів,

встановлених міжнародним публічним правом. Натомість є потреба у врахуванні специфіки зазначених спорів і, відповідно, збагачення цих стандартів.

Підсумовуючи вищесказане, доречно нагадати, з моменту закінчення Другої світової війни на планеті спостерігалось більше 100 збройних конфліктів, включаючи такі великі, як, скажімо, війни Ізраїлю із сусідніми арабськими державами, участь СРСР у громадянській війні в Афганістані, війна західних країн проти Іраку і військові операції в Афганістані, збройне втручання країн Заходу в громадянську війну в Югославії, а також збройні конфлікти на Північному Кавказі, зокрема в Абхазії та Південній Осетії (мається на увазі грузинсько-російська війна в серпні 2009 р.). У міжнародному житті нерідко в результаті зіткнення інтересів виникають конфліктні ситуації між державами.

Існування міжнародного спору зобов'язує держави вирішувати цей спір. Відповідно до сучасного міжнародного права держави зобов'язані свої спори вирішувати мирними способами.

Слід мати на увазі, що інститут мирних способів вирішення міжнародних спорів є міжгалузевим, тому що його норми містяться й у праві міжнародної безпеки, і в праві міжнародних організацій, і в праві міжнародних договорів, а також ще у цілому ряді галузей міжнародного права.

Проблема вирішення спорів у суспільстві лишається актуальною впродовж усього існування людської цивілізації, її гострота особливо відчувається у перехідні та переламні моменти історії. Очевидно, що кардинальне поліпшення міжнародних відносин неможливе без виходу економік країн з фінансової кризи, але на конфлікти, які виникають у суспільстві, слід реагувати негайно. Головну роль в урегулюванні спорів має відігравати держава — як сторона конфлікту, або як посередник чи арбітр. Отже, можна констатувати, що у випадку виникнення конфліктної ситуації важливу роль відіграє створення сприятливих умов для того, щоб він не набрав агресивної форми та руйнівних масштабів, а став предметом обговорення у раціонально організованому переговорному процесі.

Міжнародне співробітництво має надзвичайно важливе значення як для економіки країн, що беруть у ньому участь, так і для світового господарства в цілому. В умовах зростаючої взаємозалежності країн виникає гостра потреба в співробітництві. Немає необхідності доводити, що реінтеграція економіки будь-якої країни зі світового господарства не сприяє її соціально-економічному розвитку та зростанню добробуту людей. Відтак, життєво важливим залишається мирне урегулювання будь-яких спорів, що виникають між країнами, на засадах, передбачених сучасним міжнародним правом.

МОДУЛЬ 8.

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ У МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ

§ 1. Поняття та види міжнародно-правової відповідальності. Міжнародні правопорушення

Поняття відповідальності у міжнародному праві як форми юридичного зобов'язання суб'єкта-порушника відшкодувати збитки

Зародки відповідальності у міжнародному праві ми бачимо ще у договорі між Рамзесом II та Хаттушилле III. Ми вже не одноразово згадували цей праміжнародний договір і ще згадаємо. Пов'язано це перш за все з тим, що це перша відома у світі міжнародна угода, яка збереглася до наших днів (укладений біля 1270 року до н. е.). Висічений на камені текст виставлений для огляду у холі нью-йоркської штаб-квартири ООН. Спочатку складений на срібляній таблиці клинописом, він був перекладений на єгипетську мову та увіковічений на стінах Карнаку та Рамессеуму. Отже, повертаючись до закріплення відповідальності у цьому договорі. У ньому передбачалися така санкція за порушення угоди: «Хай згинуть дім, земля та раби того, хто порушить ці слова».

Оскільки правовідносини відповідальності в міжнародному праві виникають майже завжди в результаті неправомірних дій чи бездіяльності держави (міжнародному праву відома відповідальність і за правомірні дії, які причинили шкоду), яка ігнорує свої міжнародно-правові зобов'язання, є сенс стверджувати, що норми відповідальності держав є похідними від зобов'язальних (первинних) міжнародно-правових норм. Відповідно, формою здійснення відповідальності є охоронні правовідносини. Саме тому відповідальність — це правовідносини, які, з одного боку, покладають на правопорушника зобов'язання припинити протиправні дії, ліквідувати чи компенсувати наслідки правопорушення, а з іншого — наділяють суб'єкта, що постраждав, правом вимагати здійснення згаданих дій. Правовідносини відповідальності виникають незалежно від волі сторін, у разі порушення однією з них своїх зобов'язань в основних правовідносинах. Безумовність міжнародно-правової відповідальності в якості загального принципу міжнародного права була встановлена у 1928 році Постійною Палатою міжнародного правосуддя у справі щодо фабрики у Хожуві.

Міжнародно-правову відповідальність можна визначити як зобов'язання суб'єкта міжнародного права потерпіти певні обставини негативного характеру внаслідок заподіяння шкоди іншому суб'єкту міжнародного права як у результаті вчинення міжнародного правопорушення, так і в результаті прамірної діяльності.

Міжнародно-правова відповідальність має чималу специфіку. Вона не є ні приватноправовою, ні кримінально-правовою. Вона являє собою особливий вид публічно-правової відповідальності. У минулому міжнародно-правова відповідальність була вельми близька до приватноправової, що, зрозуміло, не виключало її публічно-правової природи у силу специфіки суб'єктів. Традиційна відповідальність носила двосторонній характер та обумовлювалася спричиненням шкоди. Статті про відповідальність базуються на концепції об'єктивної відповідальності, згідно якої відповідальність настає у разі самого факту порушення норми, незалежно від вини чи завдання конкретної шкоди. Концепція віддзеркалює загальну зацікавленість держав у підтриманні міжнародного правопорядку і знаменує важливий крок у прогресивному розвитку міжнародного права.

Поняття інституту міжнародної відповідальності

Інститут міжнародної відповідальності — це загальносистемний інститут міжнародного права, принципи і норми якого визначають для суб'єктів міжнародного права юридичні наслідки міжнародно-протиправних діянь, а також спричинення шкоди внаслідок діяльності, не забороненої міжнародним правом. Нагадаймо, що загальносистемні (або їх ще називають міжгалузевими) інститути являють собою сукупність норм та принципів, яка забезпечує стійкість системи права та не входить до жодної з галузей міжнародного права.

У наданому визначенні знайшло відображення існування двох субінститутів інституту міжнародної відповідальності — відповідальності за протиправні дії та відповідальності за шкоду, яка є наслідком діяльності, що не заборонена міжнародним правом. За своєю юридичною природою ці види відповідальності принципово різні, вони регулюються різними комплексами норм, відмінними є також зміст і форми, в яких вони можуть проявлятися.

Враховуючи, що науковці не дійшли згоди щодо визначення поняття «міжнародно-правова відповідальність», Комісія міжнародного права визначила міжнародну відповідальність як «всі форми правових відносин, що можуть виникнути в міжнародному праві у зв'язку із правопорушенням, що вчинене державою, — незалежно від того, чи обмежуються ці відносини правовідносинами між державою, що вчинила неправомірну дію, і державою, яка безпосередньо постраждала, або ж вони поширюються також на інших суб'єктів міжнародного права, і, незалежно від того, чи обмежуються ці відносини зобов'язанням винної держави поновити право потерпілої держави та відшкодувати заподіяну шкоду, включають можливість самої потерпілої держави та інших суб'єктів застосувати до винної держави будь-які санкції, передбачені міжнародним правом».

Формування інституту міжнародної відповідальності — процес вельми складний. Занадто серйозні інтереси держав він зачіпає. Комісії міжнародного права знадобилося майже півстоліття задля того, щоб розробити та прийняти у 2001 році проект статей «Відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння. Розглянув наданий Комісією проект, Генеральна Асамблея ООН 12 грудня 2001 року прийняла всього лише резолюцію, в якій підкреслювався велике значення теми відповідальності у відносинах між

державами. Статті проекту були прийняті до уваги, включені у резолюцію у якості додатку та запропоновані до уваги урядів, не торкаючись при цьому питання про їх майбутнє прийняття чи інших належних заходів. І це все! За результатами п'ятдесятирічної кропіткої роботи фахівців з міжнародного права можна було прийняти і Конвенцію.

Після завершення роботи над статтями про відповідальність держав Комісія міжнародного права у 2002 році розпочала роботу над проектом статей про відповідальність міжнародних організацій.

Класифікація правопорушень, що тягнуть за собою міжнародно-правову відповідальність

Класифікація протиправних із погляду міжнародного права діянь здійснюється на основі двох критеріїв: по-перше, правопорушення відрізняються між собою за спрямуванням і ступенем тяжкості, по-друге, їм притаманний різний режим відповідальності.

Ординарні міжнародні правопорушення полягають у недодержанні умов партикулярних норм міжнародного права та порушують інтереси окремих держав і народів. Такі правопорушення не мають зафіксованих ознак. Збиток стосується тільки потерпілої держави, а негативний вплив на міжнародний правопорядок є мінімальним (наприклад, невиконання або неналежне виконання міжнародних договорів у галузі економічного, науково-технічного, культурного співробітництва).

Серйозні міжнародні правопорушення зачіпають інтереси всього міжнародного співтовариства, але не загрожують безпосередньо миру та безпеці держав і народів (поширення ядерної зброї, порушення свобод відкритого моря, каперство, виробництво та накопичення хімічної зброї тощо).

Найтяжчі міжнародні злочини порушують права й інтереси всього світового співтовариства, загрожують знищенням міжнародного правопорядку, ставлять під загрозу існування народів, націй, навіть держави. Такі діяння завжди вчиняються з порушенням основних принципів міжнародного права. Ознаки найтяжчих міжнародних злочинів визначені в нормах міжнародного права, відповідно, виокремлені три групи злочинів: злочини проти миру, військові злочини, злочини проти людяності.

У 1966 році Комісія міжнародного права у проекті статей про відповідальність держав на підставі аналізу значного за обсягом фактичного матеріалу та різних напрямів міжнародно-правової доктрини запропонувала під час кодифікації відповідальності проводити різницю між деліктами (правопорушеннями) і міжнародними злочинами. У ст. 19 «Міжнародні злочини та правопорушення», зокрема, зазначено:

1. Діяння держави, яке порушує міжнародне зобов'язання, є міжнародним протиправним діянням, незалежно від об'єкту порушеного зобов'язання.
2. Міжнародне протиправне діяння, яке виникло в результаті порушення державного міжнародного зобов'язання, настільки основоположного для забезпечення життєво важливих інтересів міжнародного співтовариства, що його порушення розглядається як злочин міжнародним співтовариством загалом, складає міжнародний злочин.

3. З дотриманням п. 2 та відповідно до чинних норм міжнародного права міжнародні злочини можуть, зокрема, виникати внаслідок:
 - а) тяжкого порушення міжнародного зобов'язання, яке має основоположне значення для забезпечення міжнародного миру та безпеки, такого як зобов'язання, що забороняє агресію;
 - б) тяжкого порушення міжнародного зобов'язання, яке має основоположне значення для забезпечення права народів на самовизначення, тобто зобов'язання, що забороняє встановлення чи збереження силою колоніального панування;
 - в) тяжкого та масового порушення міжнародного зобов'язання, яке має основоположне значення для захисту людської особистості, зокрема зобов'язання, що забороняє рабство, геноцид, апартеїд;
 - г) тяжкого порушення міжнародного зобов'язання, яке має основоположне значення для захисту навколишнього середовища, зокрема зобов'язання, що забороняють масове забруднення атмосфери або морів.
4. Будь-яке міжнародне протиправне діяння, що не становить собою міжнародного злочину відповідно до п. 2, є міжнародним правопорушенням.

Слід зазначити, що перелік міжнародних злочинів не є вичерпним, оскільки в майбутньому можуть з'явитися нові види злочинів.

При вчиненні деліктів право на звернення до суду має лише безпосередньо потерпіла держава, тобто діє режим двосторонньої відповідальності. Дещо іншим є режим відповідальності за скоєння міжнародних злочинів: до захисту можуть вдатися й інші суб'єкти міжнародного права, усе міжнародне співтовариство.

Види міжнародно-правової відповідальності

Реалізація відповідальності починається зі ставлення за вину та пред'явлення претензії. На практиці ставлення за вину суб'єкту міжнародного права становить собою усну або письмову заяву про відповідальність цього суб'єкта за порушення загального міжнародного права чи конкретних договірних зобов'язань. Ставлення за вину безпідставне, якщо відсутнє порушення норм і принципів міжнародного права. У цьому разі може йтися не про ставлення за вину, а про пред'явлення претензії на відшкодування шкоди. У разі коли у правовідносинах беруть участь двоє учасників, суб'єктом такої заяви може бути безпосередньо потерпіла сторона; у випадку порушення багатостороннього договору — будь-який учасник такого договору; у разі порушення загальної норми міжнародного права, коли під загрозою опиняються самі основи міжнародного правопорядку, ініціатором заяви може бути будь-який суб'єкт, навіть той, чиї інтереси безпосередньо не страждають. Розмір шкоди визначається погоджувальними органами на підставі документів, представлених офіційними представниками потерпілої сторони, з наданням доказів для перевірки. Зазвичай між виною та завданою шкодою має існувати причинний зв'язок. Утрачена вигода, як правило, не відшкодовується.

Існують два різних типи відповідальності. Негативна відповідальність, яка є наслідком правопорушення, є деліктною. Другим типом є позитивна

відповідальність, під якою розуміється зобов'язання вжити необхідних заходів для досягнення поставленої мети, що витікає із міжнародного права. Згідно ст. 24 Статуту ООН Рада Безпеки несе головну відповідальність за підтримку міжнародного миру та безпеки.

Міжнародна відповідальність реалізується на підставі матеріальної та політичної (нематеріальної) відповідальності. Деякі автори виокремлюють ще моральну відповідальність, але зазвичай вона (наприклад, здійснення певних церемоніальних дій, що відновлюють честь і гідність держави) також зводиться до політичної.

§ 2. Політична відповідальність як різновид міжнародно-правової відповідальності

Політична відповідальність та її форми

Нематеріальна відповідальність виражається у формі ресторації, сатисфакції, декларативних рішеннях, обмежень суверенітету, тощо.

Ресторація становить собою відновлення правопорушником попереднього стану та взяття ним відповідальності за всі несприятливі наслідки (наприклад, звільнення незаконно зайнятої території та несення пов'язаних із цим майнових витрат).

Сатисфакція — це задоволення нематеріальних вимог для відшкодування шкоди, завданої перш за все честі та гідності потерпілої держави, її політичним інтересам. Згідно цієї форми відповідальності держава має надати у виконання зобов'язання повне відшкодування шкоди. Тобто мова йде про компенсацію збитків, що не піддаються фінансовій оцінці. Найчастіше це спричинення шкоди престижу державу, її образу, наприклад, образа прапора держави, напад на її посадових осіб, порушення дипломатичної недоторканності. Часто шкода виникає із самого факту порушення зобов'язань, незалежно від матеріальних наслідків.

Форми сатисфакції різноманітні. Найчастіше це визнання факту порушення, висловлення жалю, офіційне вибачення, завірення у неповторності. У минулому було немало випадків, коли великі держави під приводом сатисфакції висували явно надмірні вимоги. Тому щоб уникнути зловживання, які суперечать принципу суверенної рівності, встановлено, що сатисфакції мають бути пропорційні шкоді і не приймати форми, принизливі для держави, що несе відповідальність.

Декларативні рішення виражаються у формі рішення міжнародного органу (наприклад, суду) чи організації, які визнають певну дію міжнародним правопорушенням.

Проблема примусу

Власне відповідальність не включає засоби примусу, оскільки правопорушення породжує лише первинну відповідальність, яка полягає в обов'язку відновити порушене право. І лише в разі небажання виконати цей обов'язок настає вторинна відповідальність — за небажання відновити порушене право. Правовідносини відповідальності виникають незалежно від волі суб'єктів у силу самого факту правопорушення. Рішення про застосування насильниць-

ких дій приймає потерпілий суб'єкт міжнародного права. При цьому примус має бути правомірним як за підставою та метою, так і за методами обсягу. Правомірність визначається насамперед за критерієм відповідності основним цілям і принципам міжнародного права.

Проблема примусу була завжди однією із головних у міжнародному праві. Посилаючись на відсутність централізованого апарату примусу, багато мислителів заперечували юридичний характер цього права, називали його позитивною мораллю. Однак насправді примус грає свою роль у функціонуванні міжнародного права та є одним із характерних рис механізму його дії.

Разом із тим примус не грає у цьому механізмі тієї домінуючої ролі, яку вважають необхідною деякі юристи. Слід зазначити, що і у механізмі внутрішнього права примусу не належить головна роль. Вирішальне значення мають загальносоціальні фактори. В основному права дотримуються добровільно внаслідок переконання у його необхідності та доцільності.

Глобалізація все тісніше пов'язує держави у єдину систему, від функціонування якої залежать їх життєво важливі інтереси. Забезпечення нормального функціонування системи робить необхідним повагу норм міжнародного права. Внаслідок чого зростає роль співробітництва у забезпеченні дотримання міжнародно-правових норм, включаючи імплементацію відповідальності. Знижується роль прямого примусу, зростає значення заходів, які приймають міжнародні організації.

Основний універсальний метод впливу на правопорушника полягає у залишенні його можливості користуватися правами та перевагами, що витікають із порушеної їм системи правовідносин, наприклад із міжнародного договору чи із статуту міжнародної організації. У консультивному заключному акті Міжнародного суду про Південно-Західну Африку сказано, що одним з основних принципів, які регулюють міжнародні відносини, є той, згідно якому сторона, що відмовляється від своїх зобов'язань або не виконує їх, не може визнаватися як така, що зберігає права, які, за її думкою, витікають із цих відносин.

Примус як елемент методу функціонування міжнародного права представляє собою не насильство, а один із засобів реалізації права. Його необхідна ознака — правомірність. Примус має бути правомірним як за підставою, так і за методами та об'ємом. Правомірність визначається у першу чергу основними цілями та принципами міжнародного права.

Умови та обмеження застосування репресалій під час реалізації політичної відповідальності

Репресалії — односторонні примусові заходи, що допускаються міжнародним правом як контрзахід у разі правопорушення. Вони відкривають значні можливості для зловживань, особливо враховуючі нерівні можливості їх застосування різними за могутністю державами. Тому міжнародне право значну увагу приділяє визначенню умов та обмежень, які б звели до мінімуму можливості зловживання.

Рішення про прийняття репресалій приймається державою на власний ризик, і тому можлива ситуація, коли це рішення видається недостатньо обґрунтованим. У такому разі настає відповідальність держави за неправомірне застосування репресалій.

Репресалії мають бути направлені тільки проти держави, що несе відповідальність, і тільки тоді, коли остання не виконує своїх зобов'язань із правовідносин відповідальності. Тим не менш у силу взаємозв'язку держав репресалії похідним чином можуть зачепити і треті держави. Так, обмеження імпорту із держави-правопорушника може торкнутися інтересів третьої держави, компанії якої беруть участь у виробництві предметів цього імпорту.

Репресалії обмежуються тимчасовим невиконанням потерпілою державою зобов'язань щодо держави, що несе відповідальність, і правомірні лише доти, доки їх мета не буде досягнута. Вони за можливістю застосовуються таким чином, щоб дозволити відновлення виконання порушеного зобов'язання. Це положення пов'язано із ст. 72.2 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 року, згідно якої припиняючи внаслідок порушення іншою стороною дію договору, держава утримується від будь-яких дій, які здатні перешкодити відновленню його сили. Аналогічно держави за можливістю мають обирати поворотні репресалії. Тим не менш вимога поворотності репресалії не є абсолютною. Немало випадків, коли наслідки репресалій не можуть бути ліквідовані.

Репресалії здійснюються відповідно до міжнародного права, але оскільки є контрзаходами щодо правопорушника, остільки можуть виходити за рамки міжнародного права в тих межах, що визначаються характером правопорушення. З цього видно, що репресалії мають бути пропорційними: інтенсивність контрзаходів не може бути вища за ту, що необхідна для досягнення безпосередньої мети. Перевищення меж необхідного саме по собі є правопорушенням, зловживанням правом. У рішенні щодо справи «Габчіково-Надьмарош» Міжнародний суд визнав, що «відвід вод Дунаю, який здійснений Чехословаччиною, не є законним контрзаходом, оскільки він був неспівмірним. Вимога пропорційності репресалій легше задовольняється, якщо вони застосовуються щодо того ж самого або пов'язаного з ним зобов'язання. Однак ця умова не є обов'язковою.

Міжнародне право визначає низку зобов'язань, порушення яких не може викликати застосування репресалій. До них відносяться зобов'язання, які випливають із імперативних норм. У першу чергу це відноситься до принципу незастосування сили, який забороняє застосування сили чи погрозу силою у всіх випадках, включаючи застосування репресалій. Виключення складає лише випадок самооборони. У Декларації про принципи міжнародного права сказано, що держави зобов'язання утримуватися від актів репресалій, пов'язаних із застосуванням сили.

Незастосовними є репресалії і у випадку порушення зобов'язань щодо захисту основних прав людини, а також зобов'язання гуманітарного характеру, яке забороняє військові репресалії. Ці положення знайшли своє відображення у договорах щодо прав людини і у міжнародному праві у період збройних конфліктів.

Держава, що застосовує репресалії, не звільняється від виконання зобов'язань відносно мирного врегулювання спору, а також дипломатичного імунітету. У рішенні у справі щодо дипломатичного та консульського персоналу США у Тегерані Міжнародний суд визначив, що у будь-якому випадку будь-яке порушення договору, що припускається тією чи іншою стороною не

може перешкодити цій стороні посилається на положення договору, які стосуються мирного врегулювання спорів.

Положення про дипломатичний імунітет має на меті гарантувати фізичну безпеку і недоторканість дипломатів та приміщень. Воно не означає недотриманості таких заходів, як проголошення представника небажаною особою, припинення чи призупинення дипломатичних відносин тощо.

До застосування репресалій потерпіла держава зобов'язана витребувати від держави-правопорушника виконання зобов'язань, що витікають для нього з правовідносин відповідальності, а також повідомити його про рішення застосувати репресалії і запропонувати провести переговори. Тим не менш потерпіла держава може вжити невідкладних заходів, які необхідні для забезпечення її прав, наприклад, затримати судно, пов'язане із правопорушником.

Репресалії припиняються із досягненням мети. Мета ж полягає в тому, щоб спонукати до припинення правопорушення та до виконання зобов'язань щодо породжених ним правовідносин відповідальності. Також репресалії не можуть застосовуватися, якщо спор переданий на розгляд суду чи арбітражу.

Статут ООН з питань відповідальності

Право на самооборону відповідно до ст. 51 Статуту ООН може бути реалізоване виключно у відповідь на збройний напад. Цей різновид контрзаходів близький репресаліям, але, оскільки мова йде про реакцію на найбільш серйозне правопорушення, що служить підставою для застосування збройних сил, самооборону виокремлено в особливий вид.

У разі особливо небезпечних зазіхань на міжнародний правопорядок може бути використано міжнародний механізм для застосування проти держави-порушника колективних примусових заходів із використанням збройної сили. Важлива роль тут належить Раді Безпеки ООН. Ст. 42 Статуту ООН уповноважує його починати такі дії повітряними, морськими чи сухопутними силами, які виявляться необхідними для підтримання (відновлення) міжнародного миру та безпеки.

Згідно зі ст. 41 Статуту ООН Рада Безпеки може вимагати від членів ООН застосування примусових заходів, що передбачають повне або часткове припинення економічних відносин, використання залізничних, морських, повітряних, поштових, телеграфних, чи радіо- й інших засобів сполучення, а також розрив дипломатичних відносин.

На підставі гл. VII Статуту ООН застосовуються такі заходи впливу на держави як санкції. Досвід ООН у цій сфері свідчить, що вони можуть грати суттєву роль. Достатньо згадати їх значення у ліквідації расистських режимів у Південній Родезії та Південній Африці. Із зміною політичного клімату на накопиченням досвіду посилюється тенденція до визнання за ООН більш значних можливостей у галузі застосування санкцій та більш активне використання останніх. За останнє десятиріччя XX ст. Рада Безпеки 12 раз приймала рішення про санкції, а за майже половину сторіччя, що передувало йому, — лише двічі. На початку XXI ст. санкції ООН діяли по відношенню до Афганістану, Іраку, Лівії, Руанди, Сьєрра-Леоне, Сомалі, Югославії, Еритреї, Ефіопії. Особливий випадок — застосування санкцій до антиурядової військової організації УНІТА, яка діє на території Анголи.

Є підстави вважати, що наступні роки нададуть нового життя гл. VII Статуту ООН «Дії щодо загрози миру, порушенню миру та актів агресії». Показовим у цьому плані досвід застосування санкцій до Іраку у період його вторгнення до Кувейту. Резолюції Ради Безпеки зобов'язали держави до дій, які суперечили їх політичним та економічним обов'язкам щодо Іраку. Переважна сила рішень Ради Безпеки впливає із ст. 103 Статуту. Застосування санкцій до Іраку у короткі строки покінчило з агресією.

Обмеження суверенітету як одна з форм політичної відповідальності

Обмеження суверенітету (надзвичайна сатисфакція) являє собою різного роду тимчасові обмеження суверенітету та правоздатності держави, яка вчинила міжнародний злочин. Її метою є викорінення причин, що породили міжнародний злочин, і створення гарантій від його повторення.

У якості обмеження суверенітету може виступати:

- 1) реорганізація окремих елементів політичної системи та скасування суспільних інститутів, наявність яких сприяла скоєнню державою міжнародного злочину;
- 2) тимчасова окупація частини або всієї території;
- 3) міжнародний контроль за використанням наукового та промислового потенціалу;
- 4) заходи щодо демілітаризації промисловості, розпуску чи скорочення збройних сил;
- 5) зобов'язання не оснащувати останніх у майбутньому певними видами зброї та не виробляти такі.

Наприклад, у гл. II Конституцією Японії 1947 року юридично була закріплена відмова цієї держави від участі у військових конфліктах, яка так і називалася: «Відмова від війни». Ця глава містить лише одну ст. 9, у якій зазначається, що щиро прагнучи до міжнародного миру, заснованому на справедливості та порядку, японський народ на вічні часи відмовляється від війни як суверенного права нації, а також від загрози чи застосування збройної сили як засобу вирішення міжнародних спорів. Для досягнення цієї цілі, ніколи відтепер не будуть застосовуватися сухопутні, морські та військово-повітряні сили, рівно як і інші засоби війни. Право на ведення державою війни не визнається.

§ 3. Матеріальна відповідальність у міжнародному праві

Форми матеріальної відповідальності

Матеріальна відповідальність виражається у формі реституцій та репарацій. Вони можуть використовуватися як самостійно, так і у поєднанні. Для визначення форми має значення вибір потерпілої держави.

Реституція — це поновлення у межах можливого положення, яке існувало до вчинення протиправного діяння (повернення неправомірно захопленого майна, художніх цінностей, транспортних засобів і таке інше). Пріоритет реституції підтверджений міжнародною судовою практикою. Реституція може мати форму поновлення знищеного або повернення території. Існує поняття «юридична реституція», яка вимагає зміни юридичного положення у правовій системі держави, що несе відповідальність, або у її правовідноси-

нах з потерпілою державою, наприклад, відміна чи зміна певного закону чи судового рішення.

Обов'язок забезпечити реституцію не є абсолютним. Він здійснюється у тій мірі, в якій реституція не є матеріально неможливою чи зовсім непропорційною. Це означає, що реституція може бути частковою та супроводжуватися компенсацією. У випадку повної неможливості реституція цілком замінюється репарацією.

Реституція не повинна покладати на державу, що несе відповідальність, тягар, який зовсім непропорційний вигоді потерпілої сторони. Це положення застосовується лише тоді, коли існує серйозна диспропорція між тягарем, пов'язаним із реституцією, і вигодою, яку отримає потерпіла держава.

Різновидом реституції є субституція — заміна неправомірно знищеного чи пошкодженого майна аналогічним за вартістю та призначенням.

Репарація — це відшкодування матеріальної шкоди грошима, товарами, послугами, включаючи упущену вигоду. Держава, що несе відповідальність, зобов'язана компенсувати шкоду, що завдана протиправними діями у той мірі, в якій вона не відшкодовується реституцією. У рішенні у справі «Габчиково-Надьмарош» Міжнародний суд визначив, що існує твердо встановлена норма міжнародного права, згідно якої потерпіла держава має право на отримання компенсації від держави, яка здійснила міжнародно-протиправне діяння, за завдану шкоду.

Загалом, реституція первинна. Однак вона може бути неможливою, наприклад у випадку знищення музею, або ж недостатньою для повного відшкодування шкоди. Репарація призвана забезпечити повне відшкодування. Це положення здавна підтверджується міжнародною судовою практикою.

Розрахована у фінансовому вираженні шкода означає шкоду, яка заподіяна як самій державі, так і її громадянам та компаніям. Держава має право вимагати компенсацію за шкоду, яка завдана здоров'ю її посадових осіб та громадян. Компенсуються не тільки матеріальні збитки, але й моральна шкода, наприклад втрата рідних та близьких, біль та страждання, образи. У випадку незаконного позбавлення свободи суди виносили рішення про виплату потерпілому фіксованої суми за кожен день утримання.

При визначенні відшкодування враховується посилення шкоди наміряними або необмеженими діями потерпілої держави чи особи, для якої потребується відшкодування. Ця норма представляє собою загальний принцип права, відомий правовим системам як «посилена необережність». Цей загальний принцип було підтверджено Міжнародним судом у рішенні щодо справи ЛеГрандів.

Сучасним міжнародним правом заборонені контрибуції, тобто майнові ввімки під виглядом відшкодування військових витрат, що не мають відношення до завданої матеріальної шкоди та які носять характер військової данини на користь держави-переможця.

Абсолютна матеріальна відповідальність, умови її застосування

Матеріальна відповідальність також може бути абсолютною й обмеженою. Абсолютна відповідальність не вимагає доказів того, що шкода завдана на підставі вини суб'єкта. Як відомо, національні правові системи передба-

чають принципову можливість обов'язку відшкодувати шкоду, якщо вона були спричинена діями, які не є неправомірними. У ч. 4 ст. 1166 Цивільного кодексу України зазначено, що шкода, завдана правомірними діями, відшкодовується у випадках, встановлених цим кодексом та іншим законом.

Встановлення факту завдання шкоди та причинного зв'язку з діями, що потягли шкоду, є достатнім доказом для виникнення відповідальності й обов'язку сплатити компенсацію. Така відповідальність ще має назву об'єктивної відповідальності та застосовується, як правило, до власників джерел підвищеної небезпеки, які завдають шкоду під час правомірної діяльності. Обмежена відповідальність виникає в разі доведення того факту, що шкода завдана в результаті вини чи умислу. Тому цей вид відповідальності називають ще винною відповідальністю.

Ще з часів римського права відоме правило: «Користуйся своєю власністю так, щоб не завдати шкоди власності іншого» (*sic utere tuo alienum non laedas*). Особливе значення це правило набуло у зв'язку з розвитком техніки, створенням підприємств, діяльність яких породжує колосальну небезпеку для цілих регіонів. Достатньо пригадати Чорнобильську катастрофу 1986 року. Це спонукало Генеральну Асамблею ООН доручити Комісії міжнародного права підготувати проект статей за темою «Міжнародна відповідальність за шкідливі наслідки дій, що не заборонені міжнародним правом». Комісія майже чверть сторіччя працювала над проектом. Однак розходження у позиціях держав, і переш за все супротив промислово розвинутих країн, перешкодили досягненню мети. У 2001 році Комісія надала Генеральній Асамблеї проект статей, в якому мова йде не про відповідальність, а лише про співробітництво держав у запобіганні транскордонного збитку від небезпечних видів діяльності. Незважаючи на це, Генеральна Асамблея не прийняла проект і рекомендувала Комісії продовжити роботу над цією темою.

У міжнародній практиці немало випадків, які підтверджують матеріальну відповідальність держави за серйозну шкоду, заподіяну іншій державі діяльністю на її території. Є і декілька судових прецедентів. У результаті розгляду справи про інцидент у протоці Корфу (підриг британських військових кораблів на мінах, встановлених у територіальних водах Албанії третьою державою) Міжнародний суд визначив існування зобов'язання кожної держави свідомо не допускати використання своєї території для здійснення дій, які порушують права інших держав.

Інший відомий випадок — рішення міжнародного арбітражу щодо спору «США проти Канади» відносно шкідливих викидів канадського комбінату «Трепл Сметтер» 1938 року. У рішення зазначалося, що згідно принципам міжнародного права, а також праву Сполучених Штатів жодна держава не може використовувати свою територію таким чином, щоб завдавати шкоди димом на території іншої або власності людей, які на ній знаходяться, якщо мова йде про серйозні наслідки, і шкода доведена чіткими і переконливими доказами.

У цілій низці резолюцій міжнародних конференцій міститься положення про те, що держава несе відповідальність за забезпечення того, щоб діяльність у межах її юрисдикції або контролю не спричинювала шкоду довіклю інших держав. Це положення підтверджено рядом резолюцій Генеральній Асамблеї

ООН та конвенцій про довкілля. У ст. 3 Конвенції про біологічне різноманіття сказано, що у відповідності з Статутом ООН і принципами міжнародного права держави несуть відповідальність за забезпечення того, щоб діяльність у межах їх юрисдикції чи під їх контролем не наносила шкоди довкіллю інших держав чи районів за межами дії національної юрисдикції.

Із вищесказаного видно, що мова йде про позитивну відповідальність. Тим не менш це торує шлях для встановлення і деліктної відповідальності. У міжнародному праві затверджується звичаєва норма, згідно якої держава несе матеріальну відповідальність за шкоду, яка є результатом не забороненої міжнародним правом діяльності, що здійснюється на її території або під її контролем, якщо така діяльність пов'язана з ризиком заподіяння значної транскордонної шкоди у силу своїх фізичних наслідків. Відповідальність настає не у зв'язку з такого роду діяльністю, яка є правомірною, а за завдану нею транскордонну шкоду.

Ми маємо справу з винятковим випадком, коли держава несе пряму відповідальність не за власні дії, а за дії фізичних та юридичних осіб на своїй території. Пояснюється це тим, що мова йде про діяльність, пов'язану з ризиком спричинення значної шкоди. У всіх інших випадках питання про відшкодування транскордонної шкоди вирішується у приватноправовому порядку, якщо, звісно, шкода не завдана діями самої держави.

Договори про відповідальність за значну транскордонну шкоду передбачають два основних види матеріальної відповідальності держави. Першою є абсолютна. Вона цілком покладається на державу, яка розглядається як єдиний відповідач. Такий режим встановлений Конвенцією про міжнародну відповідальність за шкоду, спричинену космічними об'єктами, 1972 року. Держава несе повну відповідальність за шкоду, спричинену іншим державам та їх громадянам запущеними з її території космічними об'єктами, незалежно від того, хто їх запустив.

Другим видом матеріальної відповідальності є та, згідно якої повну відповідальність несе приватний оператор, що здійснює діяльність, яка спричинила шкоду. На державу покладається відповідальність компенсації шкоди лише у тій мірі, в якій вона не була відшкодована оператором. Такий вид відповідальності передбачений договорами, які регламентують діяльність, пов'язану із використанням атомної енергії.

§ 4. Вирішення міжнародних конфліктів

Засоби розв'язання спорів та їх характеристика

Чітке договірне оформлення процесуального механізму врегулювання становить собою необхідну передумову реальної сили норм міжнародного права. Саме в цьому вбачаються значні можливості підвищення їхньої ефективності. Коли порядок захисту прав нормативно не закріплений, державі важко змусити порушника нести відповідальність.

Третя частина «Врегулювання спорів» Проекту статей про міжнародну відповідальність, що було підготовлено Комісією міжнародного права, становить собою спробу формулювання такого порядку та називає такі заходи: переговори, добрі послуги та посередництво, примирення, погоджувальні комісії, арбітраж.

За загальним правилом можливості арбітражної та судової процедури обмежені необхідністю згоди сторін. Так, до компетенції Міжнародного Суду належать, як правило, справи, передані обома конфліктуючими сторонами.

Чинне міжнародне право не знає немирних (силових) засобів врегулювання міжнародних спорів. Про врегулювання спорів за допомогою сили можна говорити, наприклад, у політичній площині. З правового погляду кожен випадок застосування сили (зокрема, військової) щодо іншої держави може бути або правомірним, насамперед як відповідь на порушення міжнародно-правових зобов'язань, або неправомірним, тобто становити правопорушення. У кожному з цих випадків застосовуються норми, що регулюють використання сили в міжнародних відносинах.

У чинному конвенційному міжнародному праві визначення поняття «мирний засіб (спосіб, метод, процедура) вирішення (врегулювання, залагодження) міжнародного спору» здійснюється шляхом наведення переліку конкретних мирних засобів або ж зазначається, що це засоби, які виключають застосування примусу в будь-якій формі. Засіб вирішення міжнародного спору можна визначити як певну послідовність дій сторін міжнародного спору й інших суб'єктів міжнародного права (процедуру), на яку погодилися сторони спору та реалізація якої покликана привести до врегулювання спору, тобто усунути об'єктивно виражений конфлікт позицій спірних сторін із питань, що становили його предмет.

Загальне міжнародне право не зобов'язує держави звертатися до конкретного засобу вирішення спорів і надає державам — учасникам спору право вільно обирати засоби його вирішення. Статут ООН закріпив цей принцип у ч. 1 ст. 33: сторони, які беруть участь у будь-якому спірі, продовження якого могло б загрожувати підтриманню міжнародного миру та безпеки, повинні насамперед старатися вирішити спір шляхом переговорів, обслідування, посередництва, примирення, арбітражу, судового розгляду, звернення до регіональних органів або угод чи іншими мирними засобами за своїм вибором.

У міжнародно-правовій доктрині найпоширенішим є поділ мирних засобів вирішення міжнародних спорів на дипломатичні (політичні) та правові (судові). До дипломатичних належать переговори, добрі послуги, посередництво, обслідування та примирення, до правових — арбітраж і судовий порядок. Усі засоби, крім переговорів, передбачають залучення третьої сторони, що зобов'язана запропонувати свій варіант вирішення спору. Основні відмінності цих двох типів засобів вирішення спорів полягають у такому:

1) правовим засобам притаманне ухвалення рішення на основі міжнародного права; політичний засіб дозволяє занадто вільне тлумачення міжнародного права або встановлення спірними сторонами нової норми, а тому компроміс сторін є необхідною умовою;

2) правовий засіб передбачає прозорі та публічні процедури, третя сторона є незалежною від стороннього впливу, насамперед спірних сторін; для політичних засобів конфіденційність зазвичай є умовою досягнення рішення, оскільки політична воля сторін надзвичайно залежна від суспільної думки;

3) рішення, запропоноване в результаті застосування правового засобу, завжди юридично обов'язкове для сторін; рішення, досягнуте в рамках політичного засобу, переважно є рекомендаційним.

Твердження, що юридичні спори нібито повинні вирішуватися виключно правовими засобами, а неправові — політичними, є хибним. Вибір мирного засобу далеко не завжди пов'язаний із переважанням у спорі політичних або правових моментів, оскільки багато що залежить від обставин конкретного спору (наприклад, невизначеність змісту норм міжнародного права, що мають застосовуватися при врегулюванні спору; різниця в релігійних, культурних, ідеологічних і політичних цінностях держав—учасниць спору; роль третьої сторони у вирішенні суперечки; обов'язковість рішення для сторін спору; конфіденційність процедури врегулювання; вартість процесу врегулювання; можливість використання інших засобів мирного врегулювання).

Мирний спосіб розв'язання спору як втілення принципу міжнародного права

Тривалий час загальне міжнародне право не покладало на держав обов'язку вирішення будь-яких спорів виключно мирними засобами, який вважався державами занадто обтяжливим для свого суверенітету.

Закріплення цього зобов'язання на всесвітньому рівні було здійснене у Статуті ООН — міжнародної організації, створеної з метою мирними засобами, відповідно до принципів справедливості та міжнародного права, вирішувати міжнародні спори чи ситуації, що можуть призвести до порушення миру (ст. 1). Статут закріплює принцип, згідно з яким ООН і всі її держави-члени вирішують свої міжнародні спори мирними засобами так, щоб не піддавати загрозі міжнародний мир, безпеку та справедливість (п. 3 ст. 2). Також був створений Міжнародний Суд як головний судовий орган ООН, який замінив ППМП.

У Гельсінському Заключному акті НБСЕ 1975 року європейські держави підтвердили, що у своїх стосунках керуватимуться принципом мирного врегулювання спорів. Установчі документи впливових регіональних організацій, створених після Другої світової війни (ОАД, ОАЄ, ОБСЄ, НАТО, СНД тощо), закріпили обов'язок держав-членів вирішувати свої міжнародні спори мирними засобами. На сьогодні кожна з держав світу є учасницею численних двосторонніх і багатосторонніх договорів, що зобов'язують вирішувати міжнародні спори виключно в мирний спосіб. Міжнародний Суд у 1986 році у рішенні в справі про військову та воєнізовану діяльність в і проти Нікарагуа констатував існування обов'язку мирного вирішення міжнародних спорів як звичаєвої міжнародно-правової норми. Організація Об'єднаних Націй, інші універсальні та регіональні міжнародні організації постійно підтверджують обов'язок держав і міжнародних організацій мирно вирішувати свої спори. Усе це дає підстави вважати зобов'язання мирного вирішення міжнародних спорів нормою загального міжнародного права.

На сьогодні немає доказів офіційного визнання зобов'язання мирного вирішення міжнародних спорів нормою, що має характер *jus cogens*, тобто імперативною нормою загального міжнародного права. Утім, зважаючи на всесвітнє визнання принципу в юридичній та політичній площинах, існує велика ймовірність того, що будь-який договір, який встановить право вирішувати спори в немирний спосіб, буде визнаний юридично недійсним (нікчемним).

Зважаючи на важливість зобов'язання мирного вирішення спорів для сучасних міжнародного права та системи міжнародних відносин, досить поширеним

є його характеристика як принципу. У вітчизняній теорії склалася традиція відносити цю норму до кола основних принципів міжнародного права, тобто загальновизнаних і загальнообов'язкових норм, що визначають фундаментальні засади сучасного міжнародного правопорядку.

Надання добрих послуг, посередництва під час розв'язання конфліктів

Мета добрих послуг та посередництва — сприяти початку переговорів між сторонами та досягненню домовленості щодо розв'язання конфлікту. Ці засоби можуть використовуватися державами, міжнародними організаціями, приватними особами (авторитетними громадськими діячами) індивідуально або колективно.

На відміну від посередника, особа, що надає добрі послуги, не бере участь у переговорах і не пропонує шляхи вирішення спору. Її головне завдання — допомогти спірним сторонам вступити у переговори, після чого її місія закінчується. Пропозиції особи, що пропонує добрі послуги, не є обов'язковими для сторін спору та можуть бути відхилені ними.

Посередник займає більш активну позицію завдяки тому, що сторони погоджуються на його участь у переговорах. Посередник може отримати право керувати переговорами та пропонувати варіанти вирішення спору, які, проте, не мають обов'язкової сили. Відмова сторін спору від запропонованого варіанту не вважається недружнім актом.

§ 5. Обставини звільнення від відповідальності та міжнародно-правові санкції

Обставини, що виключають відповідальність держав

Під час кваліфікації поведінки держави слід враховувати обставини, наявність яких виключає протиправність дії (бездіяльності) держави, а отже і звільняє державу від міжнародно-правової відповідальності. Розрізняють дві групи обставин: обставини, які виключають виникнення міжнародно-правової відповідальності, та обставини, які виключають реалізацію міжнародно-правової відповідальності.

У першому разі поведінка держави, яка за нормальних умов кваліфікується як правопорушення, визнається правомірною та не породжує відповідальності. У другому — це фактичні ситуації, за яких відповідальність, яка наступає за правопорушення, фактично не здійснюється, не реалізується. Відмінність між поведінкою держави за обставин, що звільняють від відповідальності, та поведінкою, яка не є правопорушенням (недружній акт, спірна ситуація, злочин міжнародного характеру тощо), полягає в тому, що перша формально має всі ознаки складу міжнародного правопорушення, тоді як друга лише зовні схожа на правопорушення, але не містить усіх його ознак.

Теорія та практика намагаються узгодити критерії звільнення від реалізації відповідальності, зокрема, такими обставинами є: згода, відповідні заходи, самооборона (обставини, які є результатом вольових дій, або обставини суб'єктивного характеру), форс-мажор, непереборна сила, непередбачений випадок, стихійне лихо, стан необхідності (обставини, які склалися незалежно від волі суб'єкта, тобто обставини об'єктивного характеру). Слід також за-

значити, що міжнародне право не допускає посилення на обставини, що звільняють від відповідальності, коли порушуються норми *jus cogens*.

Ст. 29 Проекту Комісії встановлює, що згода, яку дала одна держава іншій державі на поведінку, що не відповідає міжнародному зобов'язанню останньої, виключає протиправність щодо цієї держави. Згода має бути чітко виражена та висловлена до здійснення відповідних дій. Також згода має бути юридично дійсною, тобто не повинна бути результатом помилки, підкупу, насильства. При цьому за межами згоди відповідальність не виключається.

Комісія міжнародного права визначає відповідні заходи як дії однієї держави, викликані міжнародно-правовим діянням іншої держави (ст. 30 Проекту). Відповідні заходи (контрзаходи, здійснення міжнародно-правових санкцій) також можуть порушувати міжнародні зобов'язання, але саме їхній відповідний характер виключає відповідальність за них. Відповідні заходи мають відповідати принципу пропорційності та режиму міжнародної відповідальності. Тобто не можуть заходи, вжиті у відповідь на ординарне правопорушення, бути такими самими, як ті, що вжиті у відповідь на найтяжчі міжнародні злочини.

Протиправність дії виключається, якщо вона є законним заходом самооборони відповідно до ст. 51 Статуту ООН, яка закріплює невід'ємне право держави на застосування збройної сили у відповідь на збройний напад. Законність самооборони означає відповідність певним критеріям: має відбутися збройний напад, самооборона має бути застосована до вжиття заходів Радою Безпеки ООН, про неї має бути повідомлено Раду, заходи самооборони не мають підміняти повноважень Ради Безпеки ООН. Наявність агресії — перша та безперечна умова правомірності самооборони. Самооборона також передбачає дотримання принципу пропорційності.

Протиправність діяння виключається, якщо це діяння було викликане непереборною силою або непередбаченою подією, яка не піддавалася контролю держави та яка зумовила неможливість дотримання державою свого міжнародного зобов'язання. У разі непереборної сили держава повністю позбавлена можливості запобігти заподіянню шкоди іншій державі, змінити ситуацію. Мова може йти або про природні явища (землетруси, епідемії, паводки тощо) або про непередбачувану діяльність людей (наприклад, катастрофу на атомній електростанції).

Стихійне лихо — це ситуація, коли представники держави під впливом сил природи або аварії змушені не дотримуватися міжнародного зобов'язання, оскільки не мають іншої можливості врятувати своє життя або життя довірених їм осіб. Мова йде про фактичну відсутність свободи вибору поведінки в екстремальній ситуації. У цьому разі мають місце не лише вольові дії, але й свідоме порушення міжнародного зобов'язання. Протиправність діяння держави не виключається, якщо: ця держава сприяла виникненню ситуації крайнього лиха; якщо така поведінка могла викликати порівняне або ще тяжче лихо.

Ст. 25 Проекту статей про відповідальність Комісії міжнародного права встановлює, що посилення на стан необхідності як на підставу для виключення протиправності діяння не допускається, крім випадків, коли діяння було єдиним засобом захисту від тяжкої та неминучої загрози та не завдало зна-

чних збитків іншій державі, щодо якої існує міжнародне зобов'язання. Посилання на стан необхідності можливе за наявності сукупності таких критеріїв: неминучої небезпеки, що загрожуватиме життєвим інтересам держави; надзвичайної ситуації держави, за якої вона не може поводитися інакше; тимчасового характеру вимушеної поведінки. Існують умови, що позбавляють державу права посилатися на стан необхідності: якщо міжнародним договором передбачається можливість такої ситуації та відповідні дії щодо неї не можуть визнаватися виправданими, а також якщо держава сама сприяє виникненню стану необхідності та порушує міжнародні зобов'язання.

Поняття та класифікація санкцій в міжнародному праві

До міжнародних санкцій відносять головним чином засоби примусу, що застосовуються міжнародними організаціями або державами до держав, які здійснили найтяжчі міжнародні правопорушення.

У теорії існує тенденція розуміння під санкціями примусових заходів, що здійснюються лише міжнародними організаціями. Що ж стосується держав, то прийняті ними заходи слід іменувати контрзаходами. Така термінологія знайшла відображення й у роботі Комісії міжнародного права.

Осудливі резолюції, прийняті, наприклад, Генеральною Асамблеєю ООН, не можна віднести до санкцій, але сила їхнього морально-політичного впливу дуже значна. Такого роду резолюції можуть мати і правові наслідки, якщо в них міститься невизнання результатів, отриманих шляхом погрози чи застосування сили. У цьому вбачається своєрідна санкція.

Практика дозволяє виокремити два види контрзаходів (санкцій): індивідуальні (самодопомога) і колективні (у межах міжнародних організацій). Кожний вид має декілька форм:

- індивідуальні — реторсії, репресалії, невизнання, розрив відносин, самооборона;
- колективні — відмова у членстві в організації, призупинення прав члена організації, виключення з міжнародного спілкування, колективні збройні заходи.

Реторсії — це заходи впливу однієї держави на іншу, що мають на меті спонукати останню припинити недружелюбні, несправедливі, дискримінаційні, але, проте, правомірні дії. Тому і заходи реторсії не можуть виходити за межі міжнародного права. Прямо кажучи, реторсія є контрзаходом при порушенні політичних і моральних норм, правил ввічливості. Але нерідко такі заходи застосовують і у відповідь на порушення норм міжнародного права. Вони спрямовані на обмеження прав, не охоронюваних міжнародним правом: обмеження імпорту, підвищення мита, вилучення внесків з банків держави, відкликання свого посла, відповідне обмеження прав громадян держав, на території яких громадяни держави, що застосовує заходи, обмежені у правах.

Найчастіше реторсії застосовуються державою в разі дискримінації її громадян на території іншої держави, у разі недружніх обмежень економічних і культурних зв'язків тощо. Іноді можливість застосування реторсій передбачається національним законодавством, наприклад відповідне обмеження правоздатності.

Реторсії є заходами, що тотожні чи аналогічні тим, проти яких спрямовані. Право на реторсії завжди належить державі. На відміну від права на репресалії, воно не виникає в результаті вчиненого іншим суб'єктом правопорушення. Звідси важлива якість реторсій — вони можуть застосовуватися як превентивний захід за наявності загрози правопорушення. Репресалії можуть застосовуватися лише після того як правопорушення стане фактом, що здійснився.

Невизнання є відмовою визнавати ситуацію, створену неправомірними актами. Як приклад можна навести невизнання юридичної чинності протиправних договорів, територіальних змін у результаті агресивної війни, протиправних режимів тощо. У певних ситуаціях держави вдаються до розриву дипломатичних і консульських відносин для захисту своїх прав. У рамках міжнародних організацій передбачені санкції, що передбачають призупинення членства та виключення з організації.

Самооборона — особливий вид санкцій, оскільки передбачає збройні примусові заходи.

Можуть застосовуватися й інші обмежувальні заходи: підвищення мита на товари цієї держави, відмова у в'їзді її громадянам тощо. На практиці санкції можуть виражатися також у виключенні держави з міжнародної організації, розриві з нею дипломатичних відносин, призупиненні прав і привілеїв, що випливають із членства в міжнародних організаціях, припиненні економічних, господарських і культурних відносин, обмеженні прав фізичних і юридичних осіб держави-деліквента тощо.

Щодо переможених держав, які розв'язали агресивну війну, можуть вживатися такі санкції, як обмеження державного суверенітету, заборона мати свої збройні сили тощо. Своєрідною санкцією можна вважати переслідування порушника міжнародного права.

Санкції можуть застосовуватися лише в разі вчинення міжнародного навмисного делікту. Застосування санкцій в інших випадках не можна вважати правомірним, тому що, власне кажучи, санкції є реакцією на навмисне здійснення протиправних дій чи навмисне заподіяння збитку. На відміну від інших форм прояву принципу відповідальності (пред'явлення претензії на відшкодування збитку), застосування санкцій полягає не лише в компенсації інтересів постраждалої сторони за рахунок інтересів сторони-відповідача, але й в обмеженні політичних і матеріальних інтересів останньої. Санкції за своїми наслідками не завжди пропорційні шкоді, заподіяній деліквентом, вони можуть перевищувати обсяг і характер шкоди. У цьому полягає характерна риса санкцій, що відрізняє їх від інших форм відповідальності та надає їм характеру реального покарання.

МОДУЛЬ 9.

ПРАВО ЗОВНІШНІХ ЗНОСИН

§ 1. Вступ до права зовнішніх зносин

Дж.Розенау відзначає, що сьогодні саме поняття «міжнародні зносини» втрачає свій первинний сенс, оскільки воно фактично ототожнене з міждержавною взаємодією, оскільки поряд із системами, в яких активно діють недержавні і наддержавні актори, що формують поліцентричний світ (такий, де множина різних за характером центрів пов'язані однією мережею), існує і державно-центричний світ. Для опису нового феномену він пропонує термін «постміжнародні відносини», подібно до того, як використовуються терміни «постіндустріальне суспільство», «постмодернізм», «посткапіталізм», коли неможливо ще визначити характер нової риси, що формується.

Науку про міжнародні відносини, якщо б вона зберігала вірність своїм первісним джерелам, варто було б називати наукою про «міждержавно-народні» відносини. Спочатку основна ідея полягала в тому, щоб сконцентруватися на вивченні тисячолітньої історії суперництва держав-націй від системи, що склалася на Європейському континенті внаслідок занепаду феодального ладу, до сучасної глобальної системи МВ. Завдання держав здавалося простим й очевидним: веберівська держава-нація, яка успішно домоглася монополії на фізичне насильство на певній території, у взаємодії з іншими державами, повинна була побудувати відносини певного типу, які виходять за межі принципів, що регулюють внутрішньополітичні процеси. Із цим схильні погодитися батьки-засновники сучасної політичної філософії: Гоббс, зокрема, визначаючи договірну природу суверенної влади, проводить думку про необхідність розрізняти внутрішній порядок і сферу міжнародних відносин, де зберігається колишній природний стан, обумовлений, з певного часу, міждержавним суперництвом.

Зрозуміло, які висновки виходять з такої постановки проблеми. Зрозуміло також, що така постановка надмірно наївна й ігнорує надто багато факторів. Однак саме тут сьогодні проходить тріщина, що пробігла по всій дисципліні МВ. Можна погодитися з основним твердженням про те, що держава — це базовий складовий елемент МВ. Якщо ми залишаємося прихильниками логіки Гоббса й Вебера, то держава стає унікальним елементом МВ, і не передбачає існування інших елементів. З цієї тези випливають три висновки: в основі міждержавного суперництва лежить відсутність безпеки у сфері міжнародних відносин; у відповідь на цю відсутність безпеки держави проводять політику з позиції сили, укладаючи, при потребі, різного роду союзи; їхня поведінка визначається поняттям національного інтересу, який розуміється як прагнення до максимізації власної потужності й безпеки. Таким чином, сфера МВ відрізняється від сфери внутрішньої політики. Ці постулати лежать в основі реалістичної теорії МВ, перша систематизація якої була

почата істориком Є. Карром у 1939 р., а обґрунтування (під впливом другої світової війни) — Г. Моргентау.

Із цим підходом схильні погоджуватися юристи, що відчують необхідність обґрунтувати правовий порядок тезою про держави як виняткових творців правових норм. Так, позитивістська теорія Е. Ваттеля виникає через неможливість вироблення теорії природного права, основи якої були закладені Гроцієм, але із приводу сутності якої дотепер відсутній єдиний погляд. Із близьких позицій виступають історики, особливо французькі, що перебувають під впливом Ренувена й Дюрозеля, що відстоювали виняткову роль держав, правителів і їхніх агентів.

Обумовлена таким чином держава — це, насамперед, концепція юриста й історика Старого континенту. Таке розуміння держави — продукт Відродження, як пишуть у своєму критичному аналізі Жозеф Стрейер і політолог Шарль Тіллі. Це вона виникає з Вестфальським миром, який у той же час ознаменував агонію держав імперського типу. У ньому ми знаходимо знамените визначення юристів, для яких держава — це влада, що одночасно керує певним чином населенням та територією. За визначенням Роберта Сака, територія — це ті межі, у яких існує й взаємодіє із владою політичне співтовариство. У цьому сенсі існування території — гарантія існування владних повноважень і спосіб самоідентифікації населення, відмінний від культурних й інших критеріїв. Держава стає, таким чином, результатом взаємодії цих трьох складових, що й дозволяє їй користуватися суверенітетом, обумовленим Г.Моргентау як «централізована влада, що здійснює повноваження на певній території». Така влада є вищою інстанцією, і вона нічим не обмежена, тому ідея суверенітету повністю збігається з розумінням МВ, як відносин між силами, що не підкоряються жодним принципам, сутність яких — нескінченне відтворення того природного стану, про яке говорив Гоббс, або тієї анархії, на яку посилається Хедлі Булл. Світ, — такий яким він є, — це світ, у якому править сила, як, зокрема, зауважує Шварценбергер. і таке його розуміння дозволяє нам вивчати його з позиції обсягу цієї сили, структуруючого й дестабілізуючого впливу, який вона може мати.

Із цього погляду, пара суверенітет — міць має високий ступінь евристичності. Концепція суверенітету при аналізі ролі держави в МВ дозволяє спертися на досить плідну гіпотезу. Як нагадує Онуф, ця концепція — відбиття того «благоговіння», яке вселяють державні структури, як усередині, так і поза державами. Зазначена концепція відбиває також певне уявлення, відповідно до якого уряди мають право діяти від імені інших і для інших. У концентрованому вигляді вона відбиває здатність направляти, виражати й діяти. У цьому проявляється одночасно територіальна, особиста, вотчинна й об'єднавча компетенція держави. Ця компетенція здійснюється як у політичній, так і в економічній сферах, інакше кажучи, відносно природних ресурсів й у регулюванні міжнародних економічних відносин. З погляду першого підходу, суверенітет залишається головною якістю, яку теорія має визнати за державою: оскільки держава діє в атмосфері анархії й відсутності безпеки, варто припустити необхідність для держави захищати своє право виступати як вища інстанція, а також визнавати за іншими право на суверенітет, що веде до визнання її суверенітету з боку інших, які керуються очевидним ін-

тересом у забезпеченні власної безпеки. Не дивно, що цей принцип лежить в основі будь-якої міжнародної кодифікації ролі держав, аж до ООН, де в повний голос проголошується принцип суверенної рівності держав і заперечується право на втручання.

Якраз тут проявляється суперечливість положення держави у МВ: користуючись суверенітетом, держава вільно зосереджує у своїх руках міць й, отже, здатність до дії в міжнародній сфері, які, зрозуміло, у різних держав різні. Замість того, щоб збентежити прихильників реалістської парадигми, це протиріччя ставиться в її основу, що знову робить правомірним песимістичний висновок Р. Арона про неможливість створення соціології війни й відносин залежності, у той час як Г. Моргентау й А. Уолферс зводили її до вивчення балансу сил і міждержавних коаліцій. Таким чином, концепція суверенітету значну частину своєї емпіричної й евристичної значимості передає на користь концепції потужності та стає юридичною фікцією, формальне дотримання якої охороняє МВ від занадто масштабного хаосу; ця концепція є також засобом закріплення розходжень між внутрішньою й зовнішньою сферами, без чого реалістична парадигма втратила б чіткість.

Однак реальне життя набагато складніше. Було б легко примирити теорію й історію, представивши першу теорію МВ як вираження «класичного» світу, який зникає на наших очах, зокрема, під ударами глобалізації. Політичний реалізм розглядає Фукідіда як одного з батьків-засновників, коли той описує союзи, які укладалися між полісами й пов'язані із цим механізми підтримки балансу сил. імена Макіавеллі, Бодена, Гоббса, Клаузевіца пов'язані з етапами становлення західної держави.

І все ж таки, тут існує небезпека спрощення. Тепер відомо, що система, яка виникла внаслідок Віденського конгресу, не будувалася винятково за принципом балансу сил, але вже являла собою певний тип інтеграції держав, які поділяли спільні цінності й спільні уявлення про безпеку. Карл Дойч припускає, що держави — це не «атоми», існування яких визначається нескінченним суперництвом, а взаємозалежні суб'єкти не тільки міжнародної системи, але й інтеграційних підсистем, що іноді набувають форм співтовариств безпеки. Разом з тим, виняткова увага, яка приділяється державам, не погоджується із жодною історичною хронологією: навіть у найбільш «вестфальські» періоди існували, за прикладом Римської церкви й великих морських компаній, актори, які суперничали з державами на міжнародній арені. І навпаки, сучасний процес глобалізації не веде до вгасання держав: у багатьох роботах, навпаки, підкреслюється, як вони можуть підсилити свої позиції в контексті сучасних змін у сфері МВ. Виходячи з позицій неореалістів, Кеннет Уолтц зазначає те, що у сучасному світі держава, як ніколи активно виступає надійним і регулюючим партнером, який зберігає або навіть розширює свої функції у зовнішньополітичній сфері (про що свідчить, наприклад створення «великої сімки»), і зберігає домінуючий вплив на недержавних акторів. Аналогічно, неонституціоналізм С. Краснера підкреслює здатність держав до конструювання міжнародних режимів, тобто сукупностей норм, принципів і процедур, у межах яких реалізуються очікування й установлюються норми поведінки акторів у певному секторі міжнародного життя. Додамо до цього,

що держава продовжує зосереджувати у своїх руках зростаючий обсяг дедалі важливіших ресурсів, які об'єктивно підсилюють її значення як актора. На це з 1959 р. звертав увагу Бертран Баді, пов'язуючи появу ядерної зброї з посиленням позицій держави, як актора в МВ.

Небезпечна універсализація. Хоч державу ніхто не скасовував, а реалістська парадигма живе й процвітає, суперечка про роль держави далеко не завершена. З певного погляду похідна теза була вразливою. Можливо, недостатня увага приділялася історичним особливостям становлення держави на Заході: захопившись еволюціоністськими й раціоналістськими теоріями, перші теоретики могли допустити думку про універсальність даної моделі держави. Однак, як показують історико-соціологічні дослідження, існує різниця між високоінституціоналізованою високодиверсифікованою французькою державою і її слабо бюрократизованим англійським аналогом. Так само необачно проголошувати гомогенізацію політичних співтовариств світу: якщо деколонізація і привела до тріумфу держави як способу організації суспільства, наступні десятиліття виявили її недоліки і провали. Ця криза держави виявила величезне значення інших акторів МВ. Навіть не погоджуючись із кваліфікацією низки держав як *collapsed states*, можна погодитися з послабленням їх матеріальних і символічних функцій, про що у своїй роботі про «псевдодержави» пише Р. Джексон. Не дивно, що подібний хід подій сильно відбився на традиційній соціології конфліктів, змушуючи по-новому подивитися на проголошений реалістами взаємозв'язок між державою і війною: так, зворотну залежність простежує М. Хендел, схильний бачити у слабких державах ініціаторів війн і відзначати міжнародне значення, яке дедалі більше мають громадянські війни.

Зростаючі сумніви у правомірності використання єдиної мірки до процесів, що розвертаються у світі, призвели до зростання популярності цивілізаційного підходу у вивченні МВ. Закладена Р. Джервісом, ця традиція отримала розвиток наприкінці 80-х рр. у роботах Р. Літтла, С. Сміта і Дж. Чей. Відповідно до такого підходу, держави, серед іншого, відрізняються й особливою системою світосприйняття, яка веде до розходжень у способах мобілізації ресурсів. Однак подібний аналіз або небезпечний культурним релятивізмом, або належить до концепцій, типу «зіткнення цивілізацій» Хантінгтона. Отже, слід провести чіткий поділ між дослідженням культурних особливостей окремих акторів і твердим детермінуванням їхньої поведінки з позицій конфесійної приналежності.

Реалістська парадигма страждає надлишковим універсалізмом тією мірою, якою стверджує, що кожна держава є державою-нацією, тобто керує суспільством, єдність якого ґрунтується на «щоденному плебісциті». За межами Європи дана теза не витримує критики. Насамперед, внаслідок потужної сегментарної й комунітаристичної традиції в Африці й Азії, а також внаслідок кризи політики наївного універсалізму. Як нагадує Карл Дойч, державне будівництво — не сфера імпровізації; воно пов'язане з повільним формуванням механізмів соціальної мобілізації, які «відлучають» індивіда від традиційних форм самоідентифікації і допомагають йому відчути причетність до співтовариства, заснованого на урбанізації інфраструктури, яку створюють засоби масової комунікації і та ін.

Таким чином, у межах критичної соціології національної мобілізації, основи якої закладені Ентоні Смітом й Ернестом Гелнером існує можливість кращої ідентифікації міжнародних акторів, кращої оцінки сильних і слабких сторін держави-нації, так само як і можливість кращого розуміння пов'язаних з ним конфліктів, з усе менш міждержавним й з усе більш міжнаціональним характером, як зазначають П'єр Аснер і Дж.і. Спенс.

Суспільство поза державою. Додаючи до вищезгаданого слід наголосити, що постулати реалістичної парадигми, критиковані зсередини, як це часто буває у суспільних науках, стали джерелом її збагачення. Не можна не згадати значення, яке мав біхевіоризм: починаючи, зокрема, зі Снайдера, наука про поведінку підказувала нам, що держава не є чимось єдиним й одушевленим, але її поведінка пояснюється аморфністю її ж сутності. Таке розуміння держави неминуче веде до роздільного вивчення різних аспектів державної політики. Дослідження МВ зобов'язані цілій низці успішних напрацювань дослідників різних напрямів державної політики, які встановили, що міжнародна політика держав є продуктом співвідношення сил, синтезом різних, часом суперечливих інтересів і світоглядів усередині держави, і не варто переслідувати досить невизначений «національний інтерес». Таке дисперсне сприйняття держави характерне для дослідника МВ: сприйняття міжнародної політики крізь призму системи взаємодій набагато евристичніше, ніж крізь призму «єдиної» держави; при цьому дієздатність держави узгоджується з ефективністю складної системи, а не з потенціалом певної одиниці.

Який же зміст ми сьогодні можемо вкладати у поняття держави, як тільки ки відмовляємося від її надмірної персоналізації?

Це питання ставив уже Джон Васкез, який нагадував, що перед тим, як намагатися *використати* поняття потужності, необхідно його *пояснити*. По закінченні холодної війни можна поставити питання, як СРСР міг користуватися статусом наддержави, роблячи акцент лише на військовому аспекті, і безнадійно програючи в економічній і соціальній галузях? Більше того, Сюзан Стрейндж прямо піднімає питання про те, чи можна в епоху глобалізації розглядати міць як певну здатність держави, чи вона дедалі активніше містить у собі цілу низку економічних, соціальних, культурних агентів, упроваджених у певні мережі й ефективну «м'яку силу, яка бере участь у виробництві». У змаганні між СРСР і США перша сторона зазнала поразки саме тому, що захищала традиційну концепцію потужності, засновану на територіальному й військово-політичному аспектах, у той час коли інша сторона наголошувала на силі, відірваній від територіальної основи й заснованій на неформальних відносинах і комунікаційних мережах. У цих умовах поняття сили держави має бути переглянуте й використовуватися відтепер як синонім потенціалу інтерактивної системи на міжнародній арені, яка включає державних й інших акторів. Її увага має бути звернена до більш-менш формалізованої природи цих відносин, за прикладом досліджень відносин між державами й фірмами, здійснених під керівництвом Сюзан Стрейндж і Дж. Стопфорда.

Процеси глобалізації дедалі складніше поєднуються з логікою прихильників суверенітету й виводять на перший план концепцію взаємозалежності, що також досить інноваційна для теорії міжнародних відносин.

Дослідження у цьому напрямі розпочалися спочатку у межах соціології залежності, потім, із 60-х рр., Робертом Кохейном і Джозефом Найєм, які заклали основи теорії взаємозалежності. Зазначена нова теорія поглиблювала гіпотезу про «розчинення» держави серед інших рівновеликих акторів, у розпорядження яких глобалізація надала інструменти, що дозволяють їм відігравати важливу роль на міжнародній, а тепер, мабуть, і на світовій арені. У цьому дусі Джеймс Розенау, погоджуючись з більшістю висновків Сюзан Стрейндж, визначив основні риси транснаціональної парадигми. У її межах було систематизовано й подано глибоку критику держави із протиставленням поліцентричного світу державоцентричному. Перший виникає внаслідок збільшення на світовій арені кількості недержавних акторів, що призводить до виникнення великої кількості «транснаціональних потоків», які можна визначити як будь-які відносини, що виникають на світовій арені й виходять з-під контролю держав-націй, переборюючи, зокрема, їхній суверенітет і територіальну компетенцію. Так, поряд зі світом держав, виникає новий світ, що складається з величезної кількості акторів, які прагнуть до забезпечення своєї безпеки й автономії, і швидше роблять акцент на кооперацію (або на відмову від кооперації), ніж на силу, і який не регулюється нормами традиційної дипломатії.

Нові форми інтеграції. Як зазначає Дж. Розенау, дана парадигма одразу ставить проблему взаємодії між цими двома світами, тобто між державними й недержавними акторами. Чи варто нам слідом за неореалістами вважати, що глобалізація зміцнює роль держави як єдиного відповідального партнера і єдиної регулюючої інстанції? Або чи треба разом з Розенау погодитися зі зменшенням ролі військово-політичного аспекту, кордонів, залежностей, і з тим, що важливість акторів має оцінюватися, виходячи із критерію функціональної ефективності? В остаточному підсумку суперечки точаться навколо визначення сучасної системи МВ: чи йде мова про модифіковану систему, як пропонують Кохейн і Най, або ж мова йде про поступове формування світового співтовариства, анонсованого Джоном Бертоном? У першому випадку варто говорити про кризу перехідного періоду, яку переживають держави на шляху до адаптації своїх функцій до збільшення нових викликів. У другому випадку мова має йти про нові місце й функції держави, перехід до глобального керування (global governance) або навіть до непрямого керування (soft-governance), що, навпаки, свідчило б про нездатність держави відповісти на нові міжнародні виклики. У цьому випадку варто було б зробити акцент на наслідки виникнення транснаціональних мереж і на потенціал нових акторів, неурядових організацій, місцевого самоврядування, фірм, транснаціональних асоціацій і т. д.

У дослідженнях регіональних інтеграційних процесів проглядається схожа проблема. Тут, у сучасній історії виділяють два моменти, які відбивають дві протилежні концепції держави. В атмосфері ейфорії від перемоги у другій світовій війні Девід Мітрані, який частково перебував у руслі концепції федеративної Європи, за допомогою функціональної інтеграції намагався перебороти небезпечне загрозою війни суперництво держав і домогтися миру для всього людства. У такій конструкції держава виступала б як один з багатьох

елементів. Неорегіоналізм нещодавно виступив з позицій відстоювання ролі й значення держави, відзначений глобалізацією й початком економічної кризи, які прийшли на зміну тридцятирічному процвітання. У межах цієї логіки регіональна інтеграція розглядалася як пошук проміжної позиції між прихильниками застарілої концепції суверенітету та мондіалізму, який підкоряє державу стихії ринку.

Тут ми також маємо суперечливі результати; функціоналізм Мітрані й федералізм батьків-засновників Європи швидко поступився місцем прагматичнішим формам міжурядової співпраці, що призвело до перегляду ролі держави в ЄС крізь призму сформульованого ХOFFманом і Кохейном «пула суверенітетів». Дослідникові МВ доводиться розробляти нові концепції відносно держав ЄС, не відходячи в той же час від класичних уявлень. Ще більша невизначеність виникає, коли мова заходить про новий регіоналізм. Його наслідком є поява нових інтеграційних угруповань, які виходять з-під контролю держави (як «природні економічні території, описувані через торговельні мережі Скалапіно у Східній Азії); та взаємодія суверенних держав, що прагнуть до гармонізації свого ринку (НАФТА). Виникає відчуття, що регіональна інтеграція знову порушує питання, позначені транснаціональною парадигмою: чи може держава адаптуватися до змінених умов, або чи призведуть нові правила політичної гри до переоцінки ролі транснаціональних акторів на кшталт «віртуальної держави» Розенкранца або «держави-регіону» К. Охмена?

До світу більшої відповідальності? У контексті такої невизначеності, теорія міжнародних відносин знову набуває нормативного характеру: неореалістичний дискурс звеличує державу як гаранта порядку й безпеки. Неолібералізм, навпаки, наполягає на формуванні світової співпраці, регульованої ринком. У багатьох роботах ставиться питання про здатність держави адаптуватися до нових умов. У ході такої адаптації держава має робити нові поступки як транснаціональним викликам, так і викликам ідентичності. Звідси концепція зникаючої держави, заснована на гіпотезі про кінець суверенітету, територіального принципу, світу стійких відносин залежності й кордонів. Хоча дані гіпотези можуть бути плідними й евристичними як такі, вони сполучаються і зі спробами визначити поствестфальську державу. Роздуми на цю тему можуть простягатися аж до спроб визначити, що саме прийде на зміну державі-нації.

Криза, яка вразила парадигми й самі реалії, досить гостра; вона знову ставить прості питання: що саме є функціями держави чи, більше того — чи є вона інструментом або метою? Очевидно, що реалістська парадигма дотримується іншого погляду: чи повинна держава — природний учасник міжнародних відносин — у своїй діяльності керуватися керуватися фіктивним національним інтересом, причому нею ж самою сформульованим. Мондіалізація, релятивізація суверенітету, криза імпортованих моделей держави, нові форми інтеграції поступово висвітили цю спробу додати державі самоцінності, не адекватної новим викликам, таким як виникнення загальних благ людства, незалежних від кордонів, економічна й політична взаємозалежність, множення інтеграційних угруповань. У цьому новому контексті відбувається зміна пріоритетів: держава більше не є самодостатньою, вона

є інструментом. Замість того, щоб організовувати людське співтовариство, вона має йому служити; це співтовариство вже не користується суверенітетом у вузькому сенсі, а є частиною суспільства, на яке сильно впливають процеси глобалізації. Інакше кажучи, ТМВ знову відкриває для себе теорію суспільного договору, удосконалену концепцією відкритого людського суспільства. Зрозуміло, що цей останній пункт незвичний і має певну невизначеність: держава, перш ніж скористатися суверенітетом, несе відповідальність, і сфера цієї відповідальності не збігається із простором її суверенітету, а поширюється на все людське суспільство, яке зіштовхується із загальними проблемами.

Виникають три питання: що саме означає відповідальність? Як вона пов'язана з нерівністю потенціалів держав? Як вона проявляється? Відповідаючи на перше питання, варто розрізняти позитивістський й етичний виміри концепції: кожна держава відповідальна на міжнародній арені, тому що багато її дій мають глобальні наслідки, а тому вона може діяти за межами своїх кордонів. Друге питання змушує задуматися про відносність якісно нового змісту, який вкладають у цю парадигму: розширення відповідальності держави й ефективність її дії прямо залежать від її потенціалу й потужності. Мова йде про відповідальність сильного перед слабким, що частково перетинається з уявленнями реалістської парадигми. Можна навіть сказати, що нова парадигма відповідальності базується на сприйнятті реалізмом потужності, відмовляючись від погоджування її із суверенітетом. Що стосується третього питання, тут акцент ставиться на відставанні розвитку інститутів від теорії: те, що лише міжурядові інститути можуть адекватно відповідати новим вимогам відповідальності, вказує на величезні труднощі у подоланні понять суверенітету й держави-нації. Міжнародні інститути залишаються головним хранителем державоцентричної моделі й наслідків минулого, однак допоки вони такими є, саме з ними доведеться мати справу кожному, що стикається з проблемою міжнародних відносин.

§ 2. Кодифікація права зовнішніх зносин та законодавство України

Зовнішня політика, дипломатія і міжнародне право

Предмет юриспруденції — питання права та справедливості, предмет політичної науки — доцільність і користь.

Гуго Гроцій

Поняття зовнішньої політики охоплює як завдання та цілі, які переслідують держави у відносинах з іншими державами, міжнародними організаціями, так і методи та засоби, які вони використовують для забезпечення своїх особистих інтересів. Інтерес можна визначити як усвідомлену потребу. Потреби ж визначаються конкретними для кожної держави внутрішніми та зовнішніми умовами їх існування, такими, наприклад, як особливості географічного положення, розмір території, забезпеченість сировиною, рівень індустріалізації, продуктивність сільського господарства, національний склад населення, історичні традиції, місце в системі міжнародних відносин тощо.

Усі ці чинники об'єктивно детермінують потреби держави та визначають її інтереси.

Слід, однак, розрізняти:

1) державний інтерес (*raison d'etat*) як достеменно вивірену модель реальних потреб держави, тобто інтерес, який визначається в результаті достовірного наукового аналізу сучасної міжнародної ситуації й екстраполяції на цій основі майбутнього курсу держави;

2) підміну державного інтересу вузьким інтересом, що впливає з тимчасових потреб політичної партії опозиції, якій для захоплення влади потрібна військова поразка своєї власної країни в непопулярній війні або інші зовнішньополітичні провали партії влади.

На реальну зовнішню політику держав суттєво впливають суб'єктивні й ідеологічні чинники: релігія, революційні та консервативні доктрини тощо. Як результат цих впливів складаються політичні доктрини, які певною мірою віддзеркалюють стратегічні напрями зовнішньої політики окремих держав. Згадаємо англійську політичну доктрину «блискучої ізоляції», європейську доктрину рівноваги сил, політику легітимізму, сучасну доктрину загальнолюдських цінностей. Широко відомі численні американські доктрини: «доктрина Монро» (1823), «політика великої дубини» (1907), «політика відчинених дверей», «політика Ейзенхауера».

Зовнішню політику держав визначають їхні інтереси. Інтереси держав неминуче співпадають і зіштовхуються. У світі немає двох держав, чиї інтереси абсолютно ідентичні. Безумовно, політика чинить суттєвий вплив на міжнародне право, міжнародне право — на зовнішню політику. Міжнародне право — результат компромісу, погодження волі окремих держав, його норми та принципи мають застосовуватися незалежно від доцільності, вигоди для тієї чи іншої держави. Політику кожної держави формують її інтереси.

Зовнішня політика є загальною орієнтацією держави в міжнародних справах. Найважливішим способом здійснення зовнішньої політики є дипломатія. Остання являє собою сукупність практичних засобів, заходів, прийомів та методів, які використовуються з урахуванням конкретних умов та характеру поставлених завдань, а також офіційну діяльність голів держав та урядів, спеціальних органів зовнішніх зносин по здійсненню цілей та завдань зовнішньої політики держав, а також по захисту інтересів цих держав. З дефініцією дипломатія пов'язують мистецтво ведення переговорів для запобігання чи врегулювання конфліктів, пошуків компромісів та взаємоприйнятних рішень, розширення та поглиблення міжнародного співробітництва.

Якщо виникнення й існування дипломатичних зносин пов'язане з необхідністю підтримки мирних відносин між державами, то до дипломатії звертаються у пошуках миру держави, що воюють. Дипломатія відома із давніх-давен. Дипломатичні прийоми і заходи Стародавнього світу були наповнені символічним змістом. У 512 році до н. е. перський цар Дарій вирішив підкорити скіфів. Задля цього він зібрав численну армію у 700 тисяч людей. Скіфи не могли подолати таку велетенську армію, тому було прийнято рішення постійно відступати, вимотуючи сили противника, обмежившись малими та швидкими атаками. Одного разу військо скіфів начебто вишукувалося у бойовий порядок. Дарій вже мав намір напасти, але скіфи усі погналися по-

лювати на зайчення, яке поряд пробігла. Цим демонструвалася велика зневага до перського царя.

Коли царю царів урвався терпець він надіслав найшвидшого вершника із своєї світи до царя скіфів Іданфірса із таким посланням: «Дивак, чому ти увесь час утікаєш, хоча можеш звернутися до одного з двох засобів: якщо ти вважаєш себе не у силах протистояти моїй могутності, то зупинися та борися зі мною; якщо визнаєш себе слабшим, то також зупини свою втечу та прийди до мене для переговорів до свого володаря із землею та водою». Обурений Іданфірс прислав Дарію відповідь: «Я і раніше ніколи не втікав із страху не від кого з людей, і тепер не втікаю від тебе: тепер я не зробив нічого нового у порівнянні з тим, що роблю у мирний час; а тому я і не поспішаю боротися з тобою, я і це тобі поясню: у нас нема ні міст, ні засіяної землі, через які ми б поспішили б воювати з вами із боязні, щоб вони не були завойовані або спустошені. Якщо вам конче потрібно прискорити бій, то знайдіть наші могили пращурів та зруйнують їх, — тоді дізнається, чи будемо ми боротися через них чи ні: раніше ми не будемо боротися, якщо нам не захочеться. Це відносно битви. Володарями своїми я визнаю тільки Зевса, мого пращура, та Гестію, царицю скіфів. А тобі ж замість дарів землі та води я надішлю такі дари, які тобі належить отримати. А за те, що ти назвав себе своїм володарем, ти мені ще відповиси за це». Разом з тим Іданфірс послав корзину, в якій виявилася птиця, миша, жаба та п'ять стріл. Дарій подумав, що скіфи здають небо, землю та повітря, а також складають зброю. Але його Дарій розтлумачив це таким чином, що якщо перси не улетять як пташка, у небеса, чи подібно мишам не сховаються під землею, або ж як жаба не втечуть до води, то вони не повернуться назад і загинуть під ударами цих стріл.

І зовнішня політика, і дипломатична практика мають відповідати міжнародному праву, яке встановлює певні правила. Міжнародне право відчуває на собі вплив державної політики. Дипломатія є одним з інструментів створення норм міжнародного права. Але ні зовнішня політика держави, ні дипломатія не повинні суперечити загальновизнаним принципам міжнародного права.

Міжнародне право безпосередньо впливає на зовнішню політику держави, зобов'язуючи останню узгоджувати її дії із зобов'язаннями за міжнародним правом. Жодна держава не може зневажати міжнародним правом, не ризикуючи послабити свої політичні позиції.

Враховуючи вплив політики на право і бажаючи якимось врівноважити цей вплив, необхідно визнати принцип примату права у політиці. Юридична політика має співвідноситися з законами, а не закони з політикою (*politiae legibus, non leges politis adaptandae*).

Отже, вплив міжнародного права на політику має два основних аспекти: з однієї сторони, воно обмежує політику загальноприйнятими межами; з іншої — відкриває перед політикою нові додаткові можливості, надаючи в її розпорядження арсенал юридичних засобів.

Історія розвитку зовнішніх зносин

Сьогодні ми вивчаємо позавчора, з тим щоб вчора не змогло паралізувати сьогодні, а сьогодні не могло паралізувати завтра.

Фредерік Вільям Мейтланд

Початок становлення цієї галузі пов'язаний з розвитком людської цивілізації, тому вона вважається однією з найбільш древніх у міжнародному публічному праві. Уже в період родоплеменного устрою сусідні племена вели переговори з питань війни і миру через своїх представників. Пізніше такі представники в ході переговорів почали вирішувати долю полонених одноплемінників, визначення меж територій тощо. У такий спосіб укладався певний звичай, що призвів до створення в період виникнення держав інституту недоторканності посла, а потім дипломатичного і консульського права.

Зі створенням держав стали складатися звичаї, що знаходили вираження й у договорах, що регулювали офіційні відносини між державами. Ці звичаї визначали режим і діяльність посла як тимчасового представника суверена.

Із книги законів Ману (між II ст. до н.е.—II ст. н.е.) до наших часів дійшла теза, що дипломатичне мистецтво полягає в умінні запобігати війні і зміцнювати мир. У розділі «Цар» записано, що мир і його протилежність — війна залежать від послів, у їхній владі знаходяться справи, через які відбуваються мир або війна. «Той, хто піднімає руку на посла, йде до загибелі і знищення», — говорили Закони Ману, тому що здавна вважалося, що посол знаходиться під заступництвом божества.

Значні міжнародні зв'язки Стародавньої Греції призвели до виникнення класу особливих осіб — «вісників» (ангелос, керюкос) і «старійшин» (плесбейс), що уповноважувалися відати зовнішніми зносинами і забезпечувалися відповідними грамотами (дипломами) — здвоєними дощечками з відповідними написами, які давали право виконання офіційних представницьких функцій за кордоном. З Стародавньою Грецією пов'язане і становлення інституту постійних консулів. Він почав свій розвиток з інституту проксенії. Проксенами були громадяни старогрецьких міст-полісів, що представляли і захищали інтереси іноземців. Разом з інститутом проксенії почався процес формування початкових звичайних норм консульського права.

Суттєвий внесок у становлення дипломатичного і консульського права внесла цивілізація Стародавнього Риму. Тут було вироблене поняття святості посольства і договорів (*jus et legationis*), були створені спеціальні органи зовнішніх зносин, особлива жрецька комісія — феціали. У республіканському Римі посольства в закордонні країни призначалися спеціальною постановою Сенату. У їхній склад входили, як правило, декілька послів, один із яких був главою (*princeps legationis*). Вже тоді в дипломатичній практиці Рима різнилися: послы (*legatio caduceatores*), оратори (*oratores*) і вісники (*nuntii*). Послы у своїй діяльності були підвітні Сенату, вони мали особливі знаки відмінності (особливого виду золотий перстень, що грав роль вірчих грамот і давав право на привілеї і пільги).

В імператорську епоху в Римі був створений особливий апарат, що займався зовнішніми зносинами і був підлеглий імператору. Послы призначалися вже імператором. Також у Римі виник консульський інститут патрона-

ту, представники якого — патрони — захищали інтереси іноземців, що були клієнтами патрона.

У рабовласницький період став формуватися інститут привілеїв та імунітетів послів, головним елементом якого виступала особиста недоторканість.

У феодальну епоху дипломатичні відносини існували здебільшого між державами визначеного регіону — у Європі, на Близькому і Далекому Сході, в Африці тощо. Хоча окремі зв'язки встановлювалися і між дуже віддаленими одна від одної державами. Активну роль у становленні дипломатичних і консульських відносин у той період відігравала католицька церква. У зв'язку з розвитком торгових відносин в епоху Відродження особливе значення одержують консульські відносини. У XVI–XVIII сторіччях у період переходу до капіталістичного засобу виробництва виникає інститут постійного посольства й укладаються норми посольського права, затверджується принцип повного вилучення дипломатичного представника з карної, цивільної й адміністративної юрисдикції держави перебування.

Кодифікація галузі: конвенції 1961, 1963, 1969, 1973 та 1975 років

Аж до середини XIX сторіччя дипломатичне і консульське право складалося переважно із звичаєвих норм, хоча 19 березня 1815 року після Наполеонівських війн на Конгресі у Відні був прийнятий перший багатосторонній договір із дипломатичного права — Віденський протокол (регламент) про класи дипломатичних агентів.

У Віденському регламенті визначались три класи дипломатичних представників:

- 1) клас послів, папських легатів та нунційів;
- 2) клас посланників, міністрів та інших уповноважених при государях;
- 3) клас повірених у справах.

Дещо пізніше, 21 листопада 1818 року, на Аахенському конгресі, відповідним протоколом, Віденський протокол були внесені зміни, що, проте, у дипломатичній практиці не прижились, у той час як основні положення Віденського протоколу 1815 року згодом стали загальновизнаними нормами дипломатичного права. Аахенський протокол доповнив список дипломатичних представників класом міністрів-резидентів, які зайняли місце між посланниками та повіреними у справах. Дипломатичні представники перших трьох класів (посол (нунцій), посланник, міністр-резидент) акредитувались при главах країн перебування. Повірений у справах представляв свого міністра закордонних справ при міністерстві закордонних справ країни перебування.

Значення Віденського регламенту полягало у тому, що це був перший письмовий багатосторонній акт у сфері дипломатичного протоколу. Усі попередні рішення в цій сфері мали звичаєвий характер. Віденський регламент був також визнаний державами, які не брали участі у Віденському конгресі.

Незважаючи на недосконалість указаних документів з позицій сьогодення, вони регулювали міжнародну протокольну практику більш ніж 150 років. У першій половині XX ст. на регіональному рівні стали з'являтися

конвенції з дипломатичного та консульського права. Так, у 1911 в Каракасі було прийнято Конвенція про консульські функції, а у 1928 у Гавані — аж дві конвенції: одна про дипломатичних чиновників, а друга — про консульських.

Основоположними міжнародно-правовими актами, які врегульовують окремі норми дипломатичного протоколу, є конвенції, укладені під егідою ООН. У цьому сенсі варто згадати дві спеціальні конвенції: Конвенцію про привілеї та імунітети ООН 1946 року і Конвенцію про привілеї та імунітети спеціалізованих установ ООН 1947 року.

Сучасний етап кодифікації дипломатичного і консульського права належить до 1949 року, коли Комісія ООН з міжнародного права в числі перших питань, що підлягали кодифікації, назвала питання про дипломатичні і консульські відносини між державами.

У 1958 році Комісія склала проект статей конвенції «Про дипломатичні зносини й імунітети», що лягли в основу підписаної 18 квітня 1961 році у Відні на Конференції ООН з дипломатичних зносин та імунітетів у Відні Конвенції про дипломатичні зносини. Учасниками конвенції в наш час є понад 170 держав, серед них і Україна. Всі країни світу, у тому числі й ті, які формально утримуються від приєднання до конвенції, дотримуються зафіксованих у ній норм, а протокольні служби враховують їх у своїй роботі. У деяких державах Віденська конвенція була інкорпорована в національні законодавства й стала розглядатися як складова національного права. Інші — прийняли власні законодавчі акти з урахуванням норм Конвенції.

Конвенція 1961 р. визначає:

- 1) порядок встановлення дипломатичних відносин між державами й заснування постійних дипломатичних представництв (ст. 2);
- 2) функції дипломатичного представництва (ст. 3);
- 3) порядок акредитації дипломатичних представників (ст. 4);
- 4) права й обов'язки дипломатичних представників (ст.ст. 5–13);
- 5) обов'язки держави перебування надавати всі можливості для виконання функцій дипломатичних представництв (ст. 25);
- 6) класифікацію глав дипломатичних представництв (ст.ст. 14, 15);
- 7) старшинство в дипломатичному корпусі (ст.ст. 16, 17, 18);
- 8) порядок припинення функціонування дипломатичних представництв (ст.43), а також інші практичні питання, пов'язані з виконанням функцій дипломатичних представництв.

За зразком Конвенції про дипломатичні зносини 1961 року Комісією була зроблена кодифікація звичайних норм консульського права, результатом якої стало прийняття 24 квітня 1963 року у Відні Конвенції про консульські зносини. Вона є основним джерелом сучасного консульського права. Конвенція визначає порядок установлення й припинення консульських відносин між державами і відкриття консульської установи; класифікацію глав консульських установ; порядок призначення і допущення глав консульських установ; старшинство між главами консульських установ і порядок старшинства між консульськими посадовими особами консульської установи; пере-

ваги, привілеї та імунітети консульських установ, штатних консульських посадових осіб та інших працівників консульських установ.

Конвенція про спеціальні місії, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН і відкрита для підписання 16 грудня 1969 року, є одним із основних джерел сучасного права зовнішніх зносин. Конвенція визначає порядок направлення, початку і завершення функцій спеціальної місії, призначення членів місії; правила, які стосуються старшинства спеціальних місій; правила використання державних символів країни, яка надіслала місію; статус глави держави і осіб високого рангу, які очолюють спеціальну місію; привілеї та імунітети спеціальної місії та її членів, аналогічні дипломатичним.

Слід зазначити, що дипломатичне право не є статичною галуззю міжнародного публічного права, воно динамічно розвивається. В її сферу все більше входить регулювання не тільки звичаєвих, ординарних умов функціонування дипломатичних представництв, але і питання екстраординарного характеру. До таких належить, наприклад, проблема охорони життя і здоров'я дипломатичних представників. З метою її врегулювання у рамках ООН 14 грудня 1973 року була прийнята Конвенція про запобігання і покарання злочинів проти осіб, що користуються міжнародним захистом, у тому числі дипломатичних агентів.

Головним міжнародно-правовим документом, який регламентує діяльність постійних представників та постійних представництв держав при міжнародних організаціях, делегацій та спостерігачів в органах та на конференціях, які скликаються міжнародною організацією чи під її егідою, є Віденська конвенція про представництво держав у їх відносинах із міжнародними організаціями універсального характеру від 14 березня 1975 року. До міжнародно-правових документів, які врегульовують окремі протокольні питання в діяльності міжнародних організацій, можна віднести, наприклад, Генеральну угоду про привілеї та імунітети Ради Європи 1949 року та Протокол про привілеї та імунітети Європейських співтовариств 1965 року.

Отже, основними багатосторонніми актами, що стали результатом великої і кропіткої роботи з кодифікації та прогресивного розвитку норм міжнародного права в цій галузі, є:

- 1) Віденська конвенція про дипломатичні зносини 1961 року (набрала чинності у 1964 році);
- 2) Віденська конвенція про консульські зносини 1963 року (набрала чинності у 1967 році);
- 3) Конвенція про спеціальні місії 1969 року (набрала чинності у 1985 році);
- 4) Конвенція про запобігання і покарання злочинів проти осіб, що користуються міжнародним захистом, у тому числі дипломатичних агентів 1973 року (набрала чинності у 1977 році).

Такою ж має стати і Віденська конвенція про представництво держав у їхніх відносинах із міжнародними організаціями універсального характеру 1975 року, яка ще не набрала чинності. Україна є учасником усіх перерахованих вище конвенцій.

Законодавство України про зовнішні зносини

Існує ряд так званих національних джерел дипломатичного і консульського права, що прийняті державами в межах внутрішньодержавного права. В Україні до загальних джерел права зовнішніх зносин відносяться Конституція України, а також Закон України «Про Кабінет Міністрів України» від 16 травня 2008 року, а також низка підзаконних актів, таких як Постанови Верховної Ради України «Про Основні напрями зовнішньої політики України» від 2 липня 1993 та «Щодо відносин України і Організації Північноатлантичного Договору (НАТО)» від 23 квітня 1999.

До спеціального законодавства відноситься Закон України N 2728-III «Про дипломатичну службу» від 20 вересня 2001 року, Закон України N 253-IV «Про дипломатичні ранги» від 28 листопада 2002 року, Консульський Статут України, затверджений Указом Президента України N 127/94 від 2 квітня 1994 року, Указ Президента України N 301/2002 «Про Перелік посад, приписаних до дипломатичних рангів України» від 26 березня 2002 року, Положення про торгово-економічну місію в складі закордонної дипломатичної установи України за кордоном, затверджене Указом Президента України N 200/94 від 30 квітня 1994 року, Розпорядження Кабінету Міністрів України № 355-р «Про надбавки до посадових окладів за ранги державних службовців та дипломатичні ранги України» від 16 травня 1996 року тощо.

Закон України «Про дипломатичну службу» регулює питання щодо:

- 1) кадрового складу дипломатичної служби;
- 2) призначення на дипломатичні посади;
- 3) проходження дипломатичної служби;
- 4) службової кар'єри дипломатів;
- 5) правового статусу працівників дипломатичної служби;
- 6) матеріального та соціально-побутового забезпечення працівників дипломатичної служби;
- 7) припинення дипломатичної служби;
- 8) відповідальності за порушення законодавства України про дипломатичну службу тощо.

У ст. 6 цього Закону розкривається система органів дипломатичної служби.

Отже, систему органів дипломатичної служби складають: Міністерство закордонних справ України, представництва Міністерства закордонних справ України на території України, закордонні дипломатичні установи України.

Міністерство закордонних справ України є центральним органом виконавчої влади, який забезпечує проведення зовнішньої політики держави і координацію діяльності у сфері зовнішніх зносин України.

Міністерство закордонних справ України здійснює свої повноваження безпосередньо та через інші органи дипломатичної служби.

Дипломатичні представництва та консульські установи України за кордоном є постійно діючими установами України, основними завданнями яких є представництво України в державі перебування та підтримання офіційних міждержавних відносин, захист інтересів України, прав та інтересів її громадян і юридичних осіб за кордоном.

Постійні представництва України при міжнародних організаціях є постійно діючими установами України за кордоном, основними завданнями яких є представництво України при міжнародних організаціях, підтримання з такими міжнародними організаціями офіційних відносин та захист інтересів України за кордоном.

Статус, завдання та функції дипломатичного представництва України за кордоном, постійного представництва України при міжнародній організації визначаються цим Законом, а також Положенням про дипломатичне представництво України в іншій державі, Положенням про постійне представництво України при міжнародній організації, які затверджуються Президентом України.

Статус, завдання та функції консульської установи України за кордоном визначаються цим Законом та Консульським статутом, який затверджується Президентом України.

Статус, завдання та функції представництв Міністерства закордонних справ України на території України визначаються цим Законом та Положенням про них, яке затверджується Кабінетом Міністрів України.

Закон України «Про дипломатичні ранги» містить положення про порядок присвоєння дипломатичних рангів, строки перебування у дипломатичних рангах, ранги адміністративно-технічних працівників, позбавлення дипломатичного рангу тощо.

Питання, які регулюють інші нормативно-правові акти, ми ще будемо так, чи інакше торкатися у процесі розгляду цієї теми.

Варто враховувати, що вся міжнародна і внутрішньодержавна діяльність держав з регламентації дипломатичних і консульських відносин повинна відповідати таким основним принципам і нормам:

- 1) закріплені у Конституції і законах держави (в галузі адміністративного, цивільного, кримінального, морського права тощо);
- 2) міжнародного публічного і міжнародного приватного права;
- 3) дипломатичного і консульського права;
- 4) міжнародно-правовій практиці держав.

Органи зовнішніх зносин держави. Для здійснення зовнішніх зв'язків з іншими державами й іншими суб'єктами міжнародного права держави створюють систему органів зовнішніх зносин. Під органом зовнішніх зносин держави розуміють посадову особу, організацію, установу, на яку покладене відправлення зовнішніх справ суб'єкта міжнародного права в межах установленної компетенції і яке визнано в цій якості міжнародним правом. Компетенція органу зовнішніх зносин визначається внутрішнім правом суб'єкта міжнародного права (держави). Отже, органи зовнішніх зносин держави — це органи, за допомогою яких здійснюються зв'язки з іншими державами, міжнародними організаціями й іншими суб'єктами міжнародного права.

Слід зазначити те, що будь-яка держава, створюючи свій орган зовнішніх зносин, повинна повідомити іншим державам та іншим суб'єктам міжнародного права про це, зі вказівкою, що саме їй доручена реалізація визначеної сфери зовнішніх зносин держави.

Органи зовнішніх зносин поділяються на:

- внутрішньодержавні органи, що постійно знаходяться на території даної держави;
- закордонні органи зовнішніх зносин, що перебувають за межами даної держави.

У свою чергу, внутрішньодержавні органи зовнішніх зносин діляться на дві групи органів:

- 1) загальної компетенції і
- 2) спеціальної компетенції.

До першої групи належать органи, що представляють державу у всіх питаннях зовнішніх зносин, так звані органи політичного керівництва (глава держави, парламент, уряд, глава уряду і відомство зовнішніх зносин (частіше усього воно іменується Міністерством закордонних справ), глава відомства зовнішніх зносин).

До другої групи належать органи, що представляють державу тільки в одній більш-менш великій галузі її зовнішніх зносин. Звичайно прийнято вважати, що до них належать всі міністерства (крім Міністерства закордонних справ) і центральні відомства, тому що у відповідності зі своєю профільною компетенцією вони здійснюють визначені зовнішні функції, для чого в них створюються відділи (управління) зовнішніх зв'язків.

Внутрішньодержавні органи зовнішніх зносин загальної компетенції визначають основи зовнішньої політики держави, розробляють її тактичні і стратегічні цілі і завдання, формують мережу органів зовнішніх зносин держави за кордоном, здійснюють підготовку кадрового складу для цих органів.

Правовий стан органів зовнішніх зносин в середині держави закріплюється в конституції, профільних законах, положеннях про міністерства і відомства, які розробляються урядом і підтверджуються ним же або главою держави. Формування внутрішньої і зовнішньої політики об'єктивно пов'язане із формою держави. Воно повинно проходити не тільки з урахуванням внутрішніх чинників, але і з урахуванням об'єктивних процесів міжнародного розвитку.

В Україні був розроблений і прийнятий парламентом — Верховною Радою України — документ, що визначає зовнішньополітичну стратегію держави на тривалу перспективу. Це Основні напрямки зовнішньої політики України, прийняті в 1993 році. У цьому документі закріплена система пріоритетів зовнішньої політики України. Ці пріоритети виявляються у вигляді завдань із вказівкою тимчасової перспективи. Слід зазначити, що основні цілі, поставлені в цьому документі і пов'язані з першочерговими завданнями виходження незалежної України у світове співтовариство і його інституції, налагодженням двостороннього і багатостороннього співробітництва із суміжними і географічно близькими державами, із державами — членами СНД, РЕ, ЄС, НАТО тощо, реалізовані. Тому 19 червня 2003 року було прийнято Закон України N 964-IV «Про основи національної безпеки України», в якому у ст. 8 серед основних напрямів державної політики з питань національної безпеки України зокрема зазначені:

— забезпечення повноправної участі України в загальноєвропейській та регіональних системах колективної безпеки, набуття членства у Європей-

ському Союзи та Організації Північноатлантичного договору при збереженні добросусідських відносин і стратегічного партнерства з Російською Федерацією, іншими країнами Співдружності Незалежних Держав, а також з іншими державами світу;

- участь у міжнародній миротворчій діяльності під егідою ООН, ОБСЄ, інших міжнародних організацій у сфері безпеки;
- адаптація законодавства України до законодавства Європейського Союзу тощо.

Внутрішньодержавні органи зовнішніх зносин: Парламент, Глава держави, уряд, Міністерство закордонних справ, інші міністерства і відомства. До структури внутрішньодержавних органів зовнішніх зносин України входить: 1) парламент — Верховна Рада України; 2) голова держави — Президент України; 3) уряд — Кабінет Міністрів України; 4) відомство іноземних справ — Міністерство закордонних справ України; 5) міністерства та відомства України.

Відповідно до положень Конституції України Верховна Рада України: визначає основи внутрішньої і зовнішньої політики; заслуховує позачергові і щорічні послання Президента України про внутрішнє і зовнішнє становище України; оголошує за поданням Президента України стан війни і укладання миру; схвалює рішення Президента України про використання Збройних Сил України й інших військових формувань у випадку збройної агресії проти України; здійснює контроль за діяльністю Кабінету Міністрів України; підтверджує рішення про надання Україною позик і економічної допомоги іноземним державам і міжнародним організаціям, а також про одержання Україною від іноземних держав, банків і міжнародних фінансових організацій позик, не передбачених Державним бюджетом України; здійснює парламентський контроль у межах Конституції України; дає у встановлений законом термін згоду на обов'язковість міжнародних договорів України і денонсацію міжнародних договорів України. Верховна Рада України здійснює інші повноваження, що відповідно до Конституції України віднесені до її ведення (ст. 85 Конституції України).

Президент України: є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, дотримання Конституції України (ст. 102 Конституції України); він забезпечує державну незалежність, національну безпеку і правонаступництво держави; звертається з посланнями до народу, щорічними і позачерговими посланнями до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище України; представляє державу в міжнародних зносинах; здійснює керівництво зовнішньополітичною діяльністю держави; веде переговори й укладає міжнародні договори України; приймає рішення про визнання іноземних держав; признає і звільняє глав дипломатичних представництв України в інших державах і при міжнародних організаціях; приймає вірчі й відзивні грамоти дипломатичних представників іноземних держав; надає вищі дипломатичні ранги; очолює Раду національної безпеки й оборони; вносить у Верховну Раду України подання про оголошення стану війни і приймає рішення про використання Збройних Сил України у випадку збройної агресії проти неї; приймає рішення про прийняття в громадянство і припинення громадянства України; про надання притулку в Україні.

Президент України здійснює інші повноваження, визначені Конституцією України (ст. 106 Конституції України).

Кабінет Міністрів України відповідно до Конституції України: забезпечує державний суверенітет і економічну самостійність України; здійснює внутрішню і зовнішню політику держави, виконує Конституцію і закони України, акти Президента України; вживає заходів із забезпечення прав і свобод людини і громадянина; здійснює заходи із забезпечення обороноздатності і національної безпеки України; організує і забезпечує здійснення зовнішньоекономічної діяльності України; спрямовує і координує роботу міністерств, інших органів виконавчої влади. Кабінет Міністрів виконує інші функції, визначені Конституцією і законами України, актами Президента України (ст. 116 Конституції України).

Практичне здійснення зовнішньої політичної діяльності держави й організація її дипломатичної діяльності покладена на Міністерство закордонних справ України (МЗС України). МЗС України діє на основі Положення про Міністерство закордонних справ України, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України № 960 від 12 липня 2006 року. Міністерство закордонних справ України як центральний орган виконавчої влади є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади із забезпечення реалізації державної політики у сфері зовнішніх зносин України та координації відповідних заходів, зокрема тих, що спрямовані на досягнення стратегічних цілей зовнішньої політики України щодо забезпечення входження України в європейський простір і створення передумов для набуття Україною членства в Європейському Союзі (ЄС), Організації Північноатлантичного договору (НАТО).

МЗС у своїй діяльності керується Конституцією і законами України, постановами Верховної Ради України, актами Президента України та Кабінету Міністрів України, міжнародними договорами України.

МЗС узагальнює практику застосування законодавства з питань, що належать до його компетенції, розробляє пропозиції, спрямовані на вдосконалення цього законодавства, та у встановленому порядку вносить їх на розгляд Президента України і Кабінету Міністрів України.

Серед основних завдань МЗС можна виділити:

- забезпечення дипломатичними засобами захисту суверенітету, безпеки, територіальної цілісності та непорушності кордонів України, її політичних, торгово-економічних та інших інтересів;
- координація заходів, здійснюваних органами виконавчої влади, щодо проведення єдиного зовнішньополітичного курсу України, зокрема реалізації стратегічних цілей і пріоритетних напрямів державної політики у сфері європейської та євроатлантичної інтеграції;
- здійснення загального нагляду за виконанням міжнародних договорів України, в тому числі іншими сторонами, забезпеченням реалізації прав, що випливають з таких договорів для України;
- внесення в установленому порядку пропозицій щодо основних напрямів діяльності у сфері європейської та євроатлантичної інтеграції;
- сприяння забезпеченню стабільності міжнародного становища України, піднесенню її міжнародного авторитету, формуванню позитивного іміджу держави як надійного і передбачуваного партнера;

— реалізація державної політики інтеграції України до ЄС з питань зовнішньої політики та безпеки.

Міністерства і відомства України є органами зовнішніх зносин держави спеціальної компетенції, вони діють на підставі положень про відповідне міністерство або відомство, що розробляються і затверджуються Кабінетом Міністрів України, або їх підтверджує Президент України. В основі організації системи зовнішніх зносин міністерств і відомств України лежить функціональний підхід — об'єктивна необхідність здійснення міжнародних контактів з аналогічними міністерствами і відомствами закордонних держав, із метою більш ефективного вирішення питань, що входять у профільну компетенцію цих органів, за допомогою обміну або сприйняття закордонного досвіду або з метою об'єднання зусиль для колективного вирішення виникаючих проблем. Це насамперед належить до міністерств і відомств зовнішньої торгівлі, внутрішніх справ, зв'язку, охорони здоров'я, охорони навколишнього середовища тощо.

§ 3. Закордонні органи зовнішніх зносин

Закордонні органи зовнішніх зносин — це органи держави, які розташовані поза її територією і наділені компетенцією у галузі зовнішньої політики. До закордонних органів зовнішніх зносин належать:

- 1) постійні органи (дипломатичні представництва: посольства і місії, консульські представництва, торгові представництва, постійні представництва держав при міжнародних організаціях);
- 2) тимчасові органи (спеціальні комісії або місії, що направляються в інші держави для участі в церемоніальних заходах, ведення переговорів і вирішення інших питань, делегації, що направляються для участі в міжнародних конференціях).

Постійні органи ведуть повсякденну роботу за кордоном, представляючи і захищаючи інтереси своєї держави. Йдеться про посольства та місії, представництва в міжнародних організаціях.

Тимчасові органи — це різноманітні делегації, окремі представники за кордоном, а також спостерігачі на міжнародних конференціях, з'їздах, у міжнародних комісіях, нарешті, окремі представники на державних ювілеях, коронаціях, траурних церемоніях тощо.

Постійні закордонні органи зовнішніх зносин за характером своєї діяльності, функціями, які вони виконують, можуть бути дипломатичними органами, наприклад — посольства або представництва при ООН. Ці постійні органи мають представницький характер і виконують політичні функції.

Представництва на різноманітних технічних чи спеціалізованих, галузевих виставках і конгресах не мають дипломатичного характеру. Члени цих представництв не мають дипломатичного статусу, виїждять за кордон за службовими паспортами. Такі представництва, у свою чергу, також можуть бути постійними або тимчасовими.

Таким чином, можна зробити висновок, що державні органи зовнішніх зносин, як внутрішньодержавні, так і закордонні, становлять загалом цілісну систему, центром якої є зовнішньополітичне відомство. Ефективність роботи цієї системи залежить від багатьох принципових чинників — економічного

рівня розвитку держави, її військової могутності, кадрового потенціалу тощо. Всі ці органи мають спільну мету — захищати зовнішні інтереси держави, дбати про її міжнародний авторитет, сприяти зростанню ролі держави у світовому співтоваристві.

Постійні: дипломатичні представництва, консульські установи, торгові представництва

Найважливішим органом здійснення дипломатичних зносин є дипломатичне представництво. Держави мають право засновувати свої дипломатичні представництва в інших країнах і приймати іноземні дипломатичні представництва в себе. У сучасному світі дипломатичні представництва діють як постійні органи.

Установлення дипломатичного представництва відбувається, як правило, після визнання *de jure* і за взаємною згодою держав установити дипломатичні стосунки й обмінятися дипломатичними представниками. Однак на практиці обмін дипломатичними представництвами може відбуватися не відразу після встановлення дипломатичних відносин і затягуватися на десятиліття. Наприклад, дипломатичні відносини між колишнім СРСР і Саудівською Аравією були встановлені у 1926 році, а обмін дипломатичними представниками відбувся тільки у 1985. Іноді держави хоча і приймають рішення про обмін дипломатичними представництвами, в інтересах економії їх не створюють, а використовують для цих цілей своє представництво в іншій державі. Акредитація голів дипломатичних представництв в декількох державах «за сумісництвом» отримує розповсюдження і у практиці України. Якщо ж дипломатичні відносини за якихось причини не встановлені, але держави мають взаємні інтереси, іноді можуть бути створені «групи зв'язку», «відділи інтересів» і подібні їм органи, що є сурогатами дипломатичних представництв. Писане дипломатичне право не знайоме з «відділами інтересів» або «групами зв'язку» як видами дипломатичних представництв. Однак держави іноді йдуть на створення таких органів, що можна розглядати як двосторонній міжнародно-правовий звичай. Зокрема, з 1977 році на Кубі існував відділ інтересів США.

Обмін дипломатичними представництвами між державами можливий у вигляді посольств чи дипломатичних місій. Міжнародне право не проводить між ними різниці в області прав, привілеїв й імунітетів, але встановлює розходження в рангах голів дипломатичних представництв. Відповідно до ст. 14 Віденської конвенції про дипломатичні зносини 1961 року голови представництв підрозділяють на три класи: клас послів і нунцій, клас посланників й інтернунцій, клас повірених у справах.

Кожна держава самостійно встановлює обсяг повноважень своїх дипломатичних представництв у межах функцій, визначених у ст. 3 Віденської конвенції про дипломатичні зносини. У свою чергу країна перебування не має права перешкоджати діяльності іноземного дипломатичного представництва в межах функцій, зазначених у Конвенції.

Діяльність дипломатичних представництв пов'язана в першу чергу з політичними аспектами міжнародних відносин, а консульські представництва служать насамперед для підтримки та розвитку економічних і культурних

зв'язків. На відміну від дипломатичного представництва, що здійснює свої функції на всій території держави, консульських представництв однієї держави на території іншої держави може бути декілька, і тоді кожне з них виконує свої функції у встановленому регіоні — консульському окрузі. Зрідка на консульські установи можуть бути покладені окремі функції дипломатичного представництва. Встановлення та підтримка консульських відносин між державами не завжди супроводжується встановленням між ними дипломатичних відносин. Правове регулювання консульських відносин відрізняється від правового регулювання дипломатичних відносин. Останні спираються насамперед на кодифікаційний акт — Віденську конвенцію про дипломатичні зносини 1961 року, а також на звичаї, що відіграють істотну, але все-таки допоміжну роль. У сфері регулювання консульських відносин та визначення обсягу консульських привілеїв й імунітетів крім Віденської конвенції про консульські зносини 1963 року не втрачають значення двосторонні консульські договори та міжнародно-правові консульські звичаї. Тому для з'ясування правового статусу консульського представництва звернення до двостороннього консульського договору (якщо такий укладено) є обов'язковим.

Особливу категорію консульських установ складають позаштатні консули. Позаштатний консул не знаходиться на державній службі держави, яку представляють. Це, як правило, громадяни країни перебування, що виконують функції консула з доручення держави, яку представляють, за згодою держави перебування. Виконання таких функцій може бути як безкоштовним, так і за винагороду у вигляді консульських зборів, які консул за згодою держави, яку представляють, перетворює на свою користь.

Практика України в підтриманні консульських відносин включає як участь у Віденській конвенції про консульські зносини 1963 року, так і укладення двосторонніх консульських договорів. Діяльність консульських представництв України в іноземних державах урегульована Консульським статутом України, затверджений Указом Президента України N 127/94 від 2 квітня 1994 року.

Консульська установа (консульство) — це постійний державний орган зовнішніх зносин, що засновується в іншій державі на основі угоди між двома державами для виконання консульських функцій у визначеному консульському окрузі.

У міжнародній практиці розрізняють чотири види консульських установ: 1. Генеральне консульство. 2. Консульство. 3. Віце-консульство. 4. Консульське агентство.

Ці установи очолюють, відповідно, генеральний консул, консул, віце-консул і консульський агент. Консули і віце-консули, крім тих випадків, коли вони очолюють консульські установи, можуть входити як звичайні посадові особи до складу генеральних консульств. Місцезнаходження консульської установи та її клас визначаються за згодою з державою перебування. Консульські представництва направляючої держави, яких може бути декілька в державі перебування, на відміну від дипломатичного представництва держави, що акредитує, діють не на всій території держави перебування, а в межах встановленого консульського округу. Під ним розуміється територія, на якій

відповідно до норм міжнародного права і національного законодавства здійснюються консульські функції.

Якщо на території держави перебування є тільки одне дипломатичне представництво і немає окремих консульських установ, то територією консульського округу буде вся територія держави перебування. Якщо на території держави перебування є окремі консульські установи, то кожна з них має свій консульський округ, тобто територію, на яку поширюється її діяльність, і яка встановлюється за згодою між державами.

Історія виникнення торгових представництв пов'язана зі становленням і розвитком Радянської держави. У 1918 році Рада Народних Комісарів РРФСР прийняла декрет «Про націоналізацію зовнішньої торгівлі», яким вперше у світі була встановлена монополія держави на зовнішню торгівлю. Саме для здійснення на практиці цієї монополії і були створені спеціальні органи зовнішніх зносин — торгові представництва.

У період існування СРСР, відповідно до радянського законодавства, торгові представництва були частиною дипломатичного представництва Союзу РСР і здійснювали за кордоном права в галузі зовнішньоекономічної діяльності Радянської держави, забезпечували захист її торгово-політичних і економічних інтересів і ефективність участі країни в системі світових економічних відносин.

Після розпаду СРСР у 1991 році, однією з основних причин якого став «надмонополізм» у політичній та економічній сферах, державна монополія на зовнішню торгівлю перестала існувати. Проте її елементи усе ж залишилися в Україні, що на конституційному рівні закріпила вірність принципам плюралістичної демократії в економіці та політиці. Одним із них є зберігання торгових представництв України за кордоном.

Правовою підставою діяльності таких закордонних органів зовнішніх відносин стало Положення про торгове представництво України за кордоном, затверджене Указом Президента України 17 серпня 1993 року. Проте глибокі кризові явища системного характеру, що охопили економіку України, показали низький рівень ефективності таких торгових представництв, діяльність яких характеризувалася малою економічною віддачею. З метою підвищення ефективності здійснення контролю за їхньою діяльністю, об'єднання і координації спільних зусиль, нарешті, «економізації» зовнішніх зносин держави, Указом Президента України N 200/94 від 30 квітня 1994 року було затверджене Положення про торгово-економічну місію в складі дипломатичного представництва України за кордоном. Майже через 10 років у назві і тексті Указу та Положення слова «дипломатичне представництво України за кордоном», «дипломатичне представництво» в усіх відмінках замінено словами «закордонна дипломатична установа України» у відповідних відмінках згідно з Указом Президента N 1038/2003 від 15 вересня 2003 року.

Відповідно до цього Указу змінювалося правове становище цього органу зовнішніх зносин України, — воно почало функціонувати в складі дипломатичного представництва держави. Торговельно-економічна місія підпорядковується главі закордонної дипломатичної установи України, який здійснює контроль за її роботою. Роботу місії в державі перебування організує Міністерство економіки України.

Слід зазначити, що зміна правового статусу торгових представництв мало що змінила, — діяльність торгово-економічних місій при закордонних дипломатичних установах України залишається низькою. Теперішнє кризове становище в зовнішньоекономічній діяльності України є тому підтвердженням.

Вважається, що з погляду державних інтересів було б доцільним скасувати цей інститут радянської системи, а кошти платників податків, що йдуть на заснування й утримання торгово-економічних місій, можна було б використовувати більш ефективно, тим паче, що в Україні немає державної монополії на зовнішню торгівлю. Крім того, слід враховувати і закордонний досвід, адже більшість держав світу не має такого органу зовнішніх зносин, як торгові представництва (торгово-економічні місії).

У дипломатичних представництвах багатьох держав є посади торгових радників, торгових секретарів або аташе. Ці співробітники підтримують зв'язки з міністерством зовнішньої торгівлі держави перебування або іншого відомства, що виконує аналогічні функції. Торгові радники, торгові секретарі або аташе належать до дипломатичного персоналу представництв і на них поширюються привілеї та імунітети, передбачені міжнародним правом. Україні, що намагається привести своє законодавство у відповідність із стандартами демократії, варто запозичити цей досвід і стосовно зовнішньоторгівельної діяльності дипломатичних представництв.

Тимчасові зарубіжні органи зовнішніх зносин

Під спеціальною місією в міжнародному праві розуміється тимчасовий орган зовнішніх зносин держави, що направляється в іншу державу для виконання конкретних завдань, визначених за згодою між даними державами. Раніше ця форма зовнішніх зносин держав іменувалася дипломатією *ad hoc* (створення дипломатичних органів в окремій випадку або з конкретного приводу). В даний час спеціальні місії широко використовуються в практиці міжнародних відносин для участі в двосторонніх переговорах, вручення важливих документів, інавгураційних торжествах, ювілейних і похоронних заходах. Проте делегації держав, що беруть участь у роботі багатосторонніх конференцій або органів міжнародних організацій, спеціальними місіями не є.

Діяльність спеціальних місій регламентується Віденською конвенцією про спеціальні місії 1969 року. У відповідності зі ст. 2 цієї Конвенції держава може направити спеціальну місію в іншу державу за згодою останньої, попередньо отриманої через дипломатичні або інші узгоджені або взаємоприйнятні канали. Функції спеціальної місії визначаються за взаємною згодою між державою, що посилає, і державою, що приймає (ст. 3). Наявність дипломатичних або консульських зносин не є необхідною для посилання або прийняття спеціальної місії.

Держава, що посилає, може за своїм розсудом призначити членів спеціальної місії, повідомивши державі, що попередньо приймає, усю необхідну інформацію про чисельність і склад спеціальної місії і, зокрема, повідомивши імена і посади осіб, яких воно має намір призначити. Держава, що приймає, у свою чергу, може не дати своєї згоди на направлення спеціальної місії, чисельність якої вона не вважає прийнятною через обставини й умови

в державі, що приймає, і потреби даної місії. Вона може також, не повідомляючи причин своєї відмови, не дати згоди на призначення будь-якої особи в якості члена спеціальної місії.

Спеціальна місія складається з одного або декількох представників держави, що посилає, із числа котрих ця держава може призначити главу місії. У спеціальну місію може також входити дипломатичний, адміністративно-технічний і обслуговуючий персонал.

Слід мати на увазі, що якщо члени постійного дипломатичного представництва або консульської установи, що знаходиться в державі, що приймає, включаються до складу спеціальної місії, то вони зберігають свої привілеї та імунітети в якості членів дипломатичного представництва або консульської установи, крім привілеїв та імунітетів, наданих Конвенцією 1969 року (ч. 2 ст. 9).

Представники держави, що посилає, у спеціальній місії і члени її дипломатичного персоналу, у принципі, повинні бути громадянами держави, що посилає. Громадяни держави, що приймає, не можуть призначатися до складу спеціальної місії інакше, як за згодою цієї держави, причому ця згода може бути в будь-який час анульована (ст. 10).

У відповідності зі ст. 11 Конвенції про спеціальні місії 1969 року Міністерство закордонних справ або інший орган держави, що приймає, стосовно якого є домовленість, співіщається:

- 1) про склад спеціальної місії і про будь-які наступні його зміни;
- 2) про прибуття й остаточний від'їзд членів місії і про припинення їхніх функцій у місії;
- 3) про прибуття й остаточний від'їзд будь-якої особи, яка супроводжує члена місії;
- 4) про призначення глави спеціальної місії;
- 5) про місцезнаходження помешкань, що займаються спеціальною місією, і особистих помешкань, що користуються недоторканністю.

Держава, що приймає, може в будь-який час, не будучи зобов'язаною мотивувати своє рішення, повідомити державу, що посилає, що якийсь представник держави, що посилає, у спеціальній місії або якийсь із членів її дипломатичного персоналу є *persona non grata* або що будь-який інший член персоналу місії є неприйнятним. У такому випадку держава, що посилає, повинна відповідно відкликати дану особу або припинити її функції в місії. Та або інша особа може бути оголошена *persona non grata* або непринятною до прибуття на територію держави, що приймає (ст. 12).

Функції спеціальної місії починаються з моменту встановлення місією офіційного контакту з міністерством закордонних справ або з іншим органом держави, що приймає, стосовно якого є домовленість. Ці функції припиняються:

- а) за згодою заінтересованих держав;
- б) після виконання завдання спеціальної місії;
- в) після закінчення терміну, встановленого для спеціальної місії, якщо він спеціально не продовжений;
- г) після повідомлення держави, що посилає, про те, що вона припиняє або відкликає спеціальну місію;
- г) після повідомлення держави, що приймає, про те, що вона вважає діяльність спеціальної місії припиненою.

Розірвання дипломатичних і консульських відносин між державою, що посилає, і державою, що приймає, саме по собі не тягне за собою припинення діяльності спеціальних місій, що існують у момент розірвання відносин (ст. 13, 20).

Глава спеціальної місії або, якщо держава, що посилає, такого не призначила, один із представників держави, що посилає, зазначений останнім, уповноважений діяти від імені спеціальної місії і вести листування з державою, що приймає. У Конвенції 1969 року вказується, що в тих випадках, коли спеціальна місія очолюється главою держави, главою уряду, міністром закордонних справ або іншою особою високого рангу або коли такі особи беруть участь у спеціальній місії, вони користуються перевагами, привілеями та імунітетами, що визнаються за ними міжнародним правом (ст. 21).

Базисним положенням Конвенції 1969 року є те, що привілеї та імунітети дипломатичних представництв і їхнього персоналу, визначені Віденською конвенцією про дипломатичні зносини 1961 року, повинні поширюватися на спеціальні місії та їхній персонал. Тому привілеї та імунітети місії і її членів аналогічні дипломатичним.

Сучасна міжурядова конференція — це тимчасовий колективний орган суверенних держав-учасниць, який створюється для досягнення узгоджених цілей. Мета і діяльність будь-якої міжурядової конференції мають відповідати загальновизнаним нормам сучасної дипломатичної практики в межах міжнародного права. Відмінності в назвах міжурядових конференцій — з'їзд, конгрес, нарада тощо — суттєвого юридичного значення не мають.

Склад делегацій за структурою визначається правилами процедури конференції. У ст. 45 Віденської конвенції 1975 року зазначається, що крім глави делегації, делегація може включати інших делегатів, дипломатичний персонал, адміністративно-технічний персонал і обслуговуючий персонал. Ст. 46 цієї ж Конвенції регламентує кількісний склад персоналу делегації на міжнародній конференції: «Чисельність персоналу делегації не повинна виходити за межі, які є розумними і нормальними з урахуванням відповідно функцій органу або цілей конференції, а також потреб даної делегації та обставин і умов, що існують у державі перебування».

Глава делегації та інші делегати наділяються повноваженнями від імені глави держави, глави уряду, міністра закордонних справ або, якщо це допускається правилами організації, інших компетентних органів держави, що направляє делегацію на конференцію.

Керівних посадових осіб конференції обирають зі складу делегації. Як правило, обираються такі особи: голова, заступники голови, генеральний доповідач; голова, заступник голови та доповідач кожного комітету; голова редакційного комітету, а також інші посадові особи, які відіграють ключову роль у виконанні завдань, що стоять перед конференцією.

Центральне місце серед керівних посадових осіб займає голова конференції. В його обов'язки входить головування на пленарних засіданнях конференції, відкриття та закриття їх; керування дебатами, надання слова, постановка питань на голосування та оголошення рішень. Голова може запропонувати конференції обмежити час, що надається доповідачам для виступів, обмежити кількість виступів кожного представника з будь-якого

питання, припинити запис доповідачів, перервати або припинити дебати, перервати або припинити засідання тощо. Виконуючи, по суті, роль посередника, голова допомагає делегаціям у подоланні тих чи інших відмінностей в їхніх позиціях. Зокрема, йдеться про такі види допомоги: надання часу для інформаційних переговорів; активне сприяння неформальним переговорам без особистої участі в них; активне сприяння неформальним переговорам з особистою участю в них; дослідницьке посередництво.

Представництва держав при міжнародних організаціях

Однією з характерних рис сучасних міжнародних відносин є ріст числа та значення міжнародних організацій у забезпеченні миру і різнобічного співробітництва суб'єктів міжнародного права. Найбільш вагома роль у справі створення і функціонування міжнародних організацій належить державам. Держава в міжнародній організації може бути представлена постійним представництвом і місією спостерігачів.

Постійні представництва при міжнародних організаціях можуть відкривати тільки держави — члени таких організацій. Держави, що не є членами таких організацій, але зацікавлені в їх діяльності, можуть мати при них постійні місії спостерігачів, якщо це допускається установчими документами організацій.

Слід мати на увазі, що відкриття при міжнародній організації постійного представництва є правом держави, а не її обов'язком. Тому що таке право випливає з об'єктивного права на представництво в міжнародних відносинах.

Питання про розміщення штаб-квартири міжнародної організації або її відділення повинно бути узгоджене із державою, що приймає, оскільки тільки вона може дати дозвіл на це. При цьому, як правило, укладається угода між організацією і державою перебування. З державою перебування організації також узгоджується питання про відкриття постійних представництв держав-членів. Але, на відміну від дипломатичного представництва, якимось дана згода держави, що приймає, на відкриття постійних представництв держав при міжнародній організації поширюється на всі держави, що мають намір відкрити такі представництва. Отже, надалі вже не потрібно погоджувати це питання з державою перебування в кожному окремому випадку відкриття нового постійного представництва.

Правове становище представництв держав при міжнародній організації визначається насамперед статутом самої організації, а також нормами Віденської конвенції про представництво держав у їхніх відносинах із міжнародними організаціями універсального характеру 1975 року, угодами про привілеї та імунітети організації й інших міжнародно-правових документів.

Функції постійних представництв держав при міжнародних організаціях зафіксовані в ст. 6 зазначеної Конвенції. До них, зокрема, належать:

- 1) забезпечення представництва держави, що посилає, при організації;
- 2) підтримка зв'язку між державою, що посилає, і організацією;
- 3) ведення переговорів з організацією й у її межах;
- 4) з'ясування здійснюваної в організації діяльності і повідомлення про неї уряду держави, що посилає;
- 5) забезпечення участі держави, що посилає, у діяльності організації;

6) захист інтересів держави, що посилає, у відношенні організації;
7) сприяння здійсненню цілей і принципів організації шляхом співробітництва з організацією й у її рамках.

У ст. 7 Конвенції визначені функції постійної місії наглядачів при міжнародній організації. Слід зазначити, що в порівнянні з функціями постійного представництва вони носять більш обмежений характер. Зокрема, вони полягають в:

1) забезпеченні представництва держави, що посилає, і охороні її інтересів стосовно організації, а також підтримці зв'язків із нею;

2) з'ясовуванні здійснюваної в організації діяльності і повідомленні про неї уряду держави, що посилає;

3) сприянні співробітництву з організацією і веденні з нею переговорів.

Слід вказати на те, що частина функцій постійних представництв держав при міжнародних організаціях практично збігається з функціями дипломатичних представництв. Але тут є і розрізнення, що пов'язані зі специфікою діяльності міжнародних організацій і наявністю тристоронніх зв'язків (держава, що посилає, — організація — держава, що приймає) у процесі здійснення такої діяльності.

Зазначені обставини визначають і особливості процедури призначення і припинення функцій членів персоналу постійних представництв і його кількісний склад. Так, наприклад, ст. 9 Конвенції закріплює принцип свободи призначення співробітників постійних представництв. При цьому чисельність персоналу представництва не повинна виходити за межі, що є розумними і нормальними з урахуванням функцій організації, потреб даного представництва, а також обставин і умов, що існують у державі перебування (ст. 14).

Представництво держав у міжнародній організації зазвичай містить у собі таких осіб: главу представництва, членів дипломатичного, адміністративно-технічного й обслуговуючого персоналу.

Повноваження глави представництва видаються від імені глави держави, глави уряду, міністра закордонних справ або іншого компетентного органу. Особливістю призначення глави постійного представництва є те, що для нього не потрібно одержання аґремана. Глава представництва вручає генеральному секретарю організації свої повноваження, що дають правову підставу для виконання ним своїх функцій.

Держава, що акредитує, повідомляє організацію про призначення, посаду, звання співробітників представництва, про прибуття і вибуття персоналу і членів їхніх родин; про місцезнаходження помешкань представництва і приватних резиденцій співробітників і тощо.

Припинення функцій персоналу постійного представництва в Конвенції пов'язане із двома умовами:

1) повідомленням про це організації державою, що посилає;

2) остаточним або тимчасовим відкликанням постійного представництва.

У зв'язку з тим, що персонал постійного представництва акредитований при міжнародній організації, а не при державі перебування, оголошення члена персоналу *persona non grata* не передбачено. Водночас ст.ст. 77, 84 і

85 Конвенції враховують законні інтереси держави, що приймає. У них закріплено, що всі члени персоналу представництва, які користуються привілеями та імунітетами, зобов'язані шанувати закони і постанови держави перебування. У разі «серйозного й очевидного» порушення кримінального законодавства держави, що приймає, або такого ж втручання в її внутрішні справи, держава, що посилає, відкликає таких осіб, припиняє їхню діяльність або вживає заходів для їхнього від'їзду. При цьому тягар доведення «серйозного й очевидного» порушення лежить на державі перебування.

Привілеї та імунітети, передбачені Конвенцією для постійних представництв і їхнього персоналу, аналогічні дипломатичним привілеям та імунітетам. У 1946 році була укладена Конвенція про привілеї та імунітети ООН, у якій вони визначені у відношенні організації і представників членів ООН у головних і допоміжних органах і на конференціях, що скликаються організацією. До особистих привілеїв та імунітетів, зокрема, належать: імунітет від особистого арешту або затримання і від накладення арешту на особистий багаж, а також судово-процесуальний імунітет; недоторканність усіх паперів і документів; право користуватися шифром і деякі інші. Передбачені в даній Конвенції привілеї та імунітети носять функціональний характер, тобто поширюються на сферу виконання службових обов'язків представниками держав — членів ООН. І хоча практично всі такі держави мають постійні представництва при ООН і її спеціалізованих установах, у Конвенції 1946 року про них і їхні імунітети нічого не говориться. Угода між ООН і США 1947 року про штаб-квартиру Організації також не містить згадки про постійні представництва держав як органів зовнішніх зносин, тут говориться тільки про постійних представників, їхні привілеї та імунітети, що збігаються з дипломатичними привілеями та імунітетами. У 1947 році була підписана Конвенція про привілеї та імунітети спеціалізованих установ ООН.

У ній також закріплюються привілеї та імунітети представників, але не постійних представництв держав. Ці особливості зазначених угод і викликали необхідність прийняття Віденської конвенції про представництво держав у їхніх відносинах із міжнародними організаціями універсального характеру 1975 року.

§ 4. Загальні положення дипломатичного права

Поняття дипломатичного права та його положення в міжнародному праві

Мова дана дипломату, аби не виплескувати, а приховувати свою думку.

Талейран

Дипломатичне право є частиною міжнародного права, яке складається із системи норм, зокрема і звичаєвих норм, що визначають основи представництва держав у міжнародних відносинах, закріплюють статус, організацію, а також діяльність державних органів і певного кола осіб, уповноважених від імені держави здійснювати дипломатичні функції. Норми цього інституту встановлюють правове положення постійних дипломатичних представників і їх членів, спеціальних місій та представників і делегацій держав у міжнародних організаціях і на міжнародних конференціях. Вони регулюють, зокрема,

їх основні функції, привілеї та імунітети, класи і ранги голів місії, а також порядок призначення і відкликання голів і членів дипломатичних представництв. За допомогою норм дипломатичного права встановлюються форми дипломатичних відносин, дипломатичних переговорів, а також принципи організації і проведення міжнародних конференцій з питань, які охоплюють інтереси значної кількості держав.

Водночас потрібно зазначити, що існуючі форми, методи і принципи організації дипломатичної діяльності кожного суб'єкта міжнародного права визначені не лише нормами міжнародного (дипломатичного) права, але й нормами внутрішньодержавного права, в яких конкретизуються та відображаються загальноприйняті норми дипломатичного права на території кожної держави.

Предмет дипломатичного права охоплює цілу низку питань, що стосуються офіційної діяльності держав та інших суб'єктів міжнародного права у сфері зовнішніх відносин. Сюди належать питання регулювання зовнішніх відносин держав та інших суб'єктів міжнародного права, форми їх представництва за кордоном, форми ведення переговорів, організація дипломатичної служби (як внутрішньодержавної, так і закордонної), питання дипломатичного етикету, підготовка дипломатичних кадрів тощо.

Крім цього, у структурі дипломатичного права виділяють право посольства, яке можна розглядати у двох аспектах: як активне і як пасивне посольське право. Такий поділ є дещо умовним, але в теоретичному плані він дає змогу проаналізувати різні аспекти цього правового явища.

Активне посольське право — це право держави та інших суб'єктів міжнародного права призначати своїх представників при іноземних державах та міжнародних організаціях з наданням їм відповідних прав і переваг, які визнані за такими особами у нормах сучасного міжнародного права, та відповідно приймати їх у себе. Безумовно, основним суб'єктом, який реалізує на практиці активне дипломатичне право, виступає, передусім, суверенна, незалежна держава. Міжнародне представництво при цьому здійснюється в різних державах неоднаково.

Під пасивним посольським правом розуміють можливість приймати дипломатичних представників, яких призначають до інших держав чи міжнародних організацій. Але не завжди держави однаковою мірою користуються активним і пасивним посольським правом. Реалізація цього права залежить від цілої низки як об'єктивних, так і суб'єктивних причин. В історії дипломатії відомі випадки, коли держави тривалий час приймали у себе посланців іноземних держав, але своїх представників не посилали (Китай, Японія).

Однак, будучи членом світового співтовариства, суб'єкти міжнародного права без цього не реалізують своєї міжнародної правосуб'єктності. Інше питання, з якими державами підтримувати дипломатичні відносини. Це залежить від позиції суб'єкта на міжнародній арені. Відмовляючись від прийому послів, суб'єкт міжнародного права поставить себе поза міжнародним спілкуванням, і, відповідно, поза дією норм міжнародного права.

Право посольства активно використовує Україна. На сьогоднішній день Україну в якості суверенної держави визнали більше 170 держав. У більш ніж 80 державах відкриті 120 посольств України. 69 держав відкрили свої

посольства в Україні, посли 41 країни світу виконують сьогодні свої функції в нашій країні за сумісництвом, у Львові, Ужгороді, Сімферополі й Одесі відкрито більше 15 консульських установ закордонних держав.

Дипломати та їх статус; ранги дипломатичних працівників

Здійним є той дипломат, хто з цікавістю слухає малозначні речі й виглядає байдужим, коли йдеться про речі для нього важливі.

Альберт Муссе

Класичний образ дипломата був виведений Бомарше, який вклав в уста Фігаро такий наказ дипломату: «Прикидатися, начебто не знаєш того, про що насправді знаєш, і ніби знаєш те, чого не знаєш, вслуховуватися в те, чого не розумієш, і не чути того, що розумієш, робити великий секрет із того, що не є таємницею, і усамітнитися з пером напоготові, щоб зробити глибокодумний вигляд у той час, як у голові нічого немає, удавати з себе важливу персону, насаджувати шпигунів та утримувати зрадників, відклеювати печатки та перехоплювати листи і намагатися виправдати нищість засобів величчю мети», — не є вже актуальним, хоча деякі «риси» в цій характеристиці професії дипломата, звичайно, якщо сприймати їх з певною долею іронії, залишаються незмінними і в наш час.

Роль дипломата, з огляду на об'єктивні обставини, в наш час незмірно зросла. Саме він — Дипломат з великої літери — у складних умовах сьогодення покликаний знаходити ефективні формули компромісу, розблоковувати конфлікти, попереджати негативний розвиток подій, давати урядам і президентам бездоганно зважені пропозиції та слухні поради. Це надзвичайно цікава і відповідальна професія.

Надзвичайно влучними є слова відомого французького фахівця в цій галузі Жюля Камбона, який стверджував: «Я не знаю діяльності більш різноманітної, ніж професія дипломата. В усякому разі немає такої професії, де було б так мало твердих правил і так багато того, що засновано на традиції; де для успіху потрібна була б надзвичайна наполегливість, і де б сам успіх такою мірою залежав від випадку; де б потрібна була сувора дисциплінованість, і де особа повинна була б мати твердий характер та незалежність у міркуваннях».

Правовий статус українського дипломата врегульовано Законом України N 2728-III «Про дипломатичну службу» від 20 вересня 2001 року. У ст. 1 цього Закону до працівників дипломатичної служби відносить дипломатичних працівників та адміністративно-технічних працівників системи органів дипломатичної служби. Розділ V присвячений правовому статусу працівників дипломатичної служби.

Дипломатичний ранг — це особистий ранг дипломата, який присвоюється йому відповідно до існуючих в кожній країні законів та правил проходження дипломатичної служби. Цей ранг зберігається незалежно від того, яку посаду обіймає дипломат у той чи інший момент. Слід зауважити, що ранг і посада дипломата іноді збігаються (наприклад, Надзвичайний і Повноважний Посол — ранг і посада), проте далеко не завжди. Для порівняння можна послатися на практику військових відомств, коли командиром полку є підполковник, а генеральську посаду обіймає полковник тощо.

Треба також чітко розрізняти такі поняття, як «класи» і «ранги» «дипломатичних агентів». До речі, згідно з Віденською конвенцією 1961 року «дипломатичний агент» це глава представництва або член дипломатичного персоналу представництва (ст. I, п. е). Для визначення поняття «дипломатичні класи» користуються нормами міжнародного права, зокрема ст. 14 Віденської конвенції. Вона чітко регламентує установлені в сучасній практиці поділ глав дипломатичних представництв на три класи, про які ми вже писали.

Дипломатичні ранги вводяться внутрішнім правом кожної країни і передбачаються для всіх посадових осіб, які працюють як у центральному апараті МЗС даної країни, так і в її закордонних дипломатичних представництвах.

Так, згідно з ст. 1 Закону України N 253-IV «Про дипломатичні ранги» від 28 листопада 2002 року дипломатичним працівникам присвоюються такі дипломатичні ранги України:

- 1) Надзвичайний і Повноважний Посол;
- 2) Надзвичайний і Повноважний Посланник першого класу;
- 3) Надзвичайний і Повноважний Посланник другого класу;
- 4) радник першого класу;
- 5) радник другого класу;
- 6) перший секретар першого класу;
- 7) перший секретар другого класу;
- 8) другий секретар першого класу;
- 9) другий секретар другого класу;
- 10) третій секретар;
- 11) аташе.

Дипломатичні ранги Надзвичайного і Повноважного Посла, Надзвичайного і Повноважного Посланника першого класу, Надзвичайного і Повноважного Посланника другого класу присвоюються Президентом України за поданням Міністра закордонних справ України.

Інші дипломатичні ранги присвоюються Міністром закордонних справ України на підставі рекомендації атестаційної комісії Міністерства закордонних справ України. Що стосується питання про відповідність дипломатичних рангів службовим посадам, то вони чітко регламентуються Указом Президента України N 301/2002 «Про Перелік посад, приписаних до дипломатичних рангів України» від 26 березня 2002 року.

Порядок призначення та відкликання дипломатичних представників

Міжнародні відносини ведуться, як правило, не шляхом безпосередньої переписки між відомствами закордонних справ різних держав, а за посередництвом осіб, які командуються за кордон, що називаються дипломатичними представниками або дипломатичними агентами. Дипломатичний представник перебуває у відносинах з відомством закордонних справ держави свого перебування.

Положення дипломатичних представників, їх права та обов'язки, а також загальні умови діяльності, ґрунтуються на міжнародних загальновизнаних звичаях. Цих звичаїв дотримуються усі держави світу. Окрім того, багато з

таких звичаїв зафіксовані у якості юридичних норм у внутрішньому законодавстві більшості держав.

Процедура призначення та прийняття дипломатичного представника називається акредитацією. Вона поділяється на наступні стадії:

- 1) підбір кандидатури посла або посланника;
- 2) запит на акредитацію;
- 3) видання акта внутрішнього права, що законодавчо оформляє призначення;
- 4) одночасне (в обох столицях) офіційне повідомлення в ЗМІ про призначення;
- 5) видача вірчих грамот;
- 6) попередня аудієнція у міністра закордонних справ країни перебування після прибуття посла чи посланника та передання міністру копії вірчих грамот;
- 7) вручення вірчих грамот (главі держави) під час офіційної церемонії і відтак початок дипломатичної місії даного представника.

Дипломатичний представник припиняє свої функції у даній державі:

- 1) внаслідок звільнення із займаної посади за ініціативою уряду держави, яку він представляє;
- 2) за ініціативою уряду держави перебування, якщо остання вважає, що даний представник став небажаною особою (*persona non grata*);
- 3) при розірванні дипломатичних відносин або оголошенні стану війни між обома державами (в останньому випадку прийнято казати, що представнику вручені його паспорти);
- 4) якщо держава, яка призначила чи прийняла дипломатичного представника, втрачає самостійність, припиняє своє існування в якості суб'єкта міжнародного права.

Звичайним випадком припинення функцій дипломатичного представника є його відкликання державою, що його призначила, внаслідок іншого призначення або звільнення у відставку. У таких випадках відкликання оформлюється у вигляді листа глави держави, яка призначила представника, до глави держави, у якій акредитований дипломатичний представник. Цей лист називається «відкличною грамотою».

Правова можливість оголосити того чи іншого дипломатичного агента небажаною передбачена у п. 2 ст. 9 Віденської конвенції 1961 року. В п. 1 згаданої статті тлумачиться поняття «*persona non grata*»: «Держава перебування може в будь-який час, не будучи зобов'язана мотивувати своє рішення, повідомити акредитуєму державу, що глава представництва або будь-хто із членів дипломатичного персоналу представництва є *persona non grata* або що будь-який інший член персоналу представництва є неприйнятним. У такому разі акредитуєча держава повинна відповідно відкликати дану особу або припинити її функції в представництві. Ту або іншу особу може бути оголошено *persona non grata* або непринятною до прибуття на територію держави перебування».

Причини оголошення особу небажаною можуть бути різними. Проте всі вони зводяться, як правило, до одного ряду. Це — неповага до законів та звичаїв країни перебування, втручання в її внутрішні справи, зловживання

дипломатичними привілеями та імунітетами, заяви, які розцінюються як нетактовні або образливі щодо країни перебування тощо. Все це, звичайно, кваліфікується як «діяльність, несумісна з статусом дипломатичного агента», наслідком чого і є вимога до акредитуючої держави відкликати даного дипломата і припинити його функції в представництві.

З юридичної точки зору оголошення того чи іншого співробітника дипломатичного персоналу або навіть глави представництва «*persona non grata*» не веде автоматично до припинення діяльності самих дипломатичних представництв, оскільки воно, по своїй суті, має чисто персональний характер. Проте на практиці це нерідко призводить до ускладнення відносин між відповідними державами, зокрема, до відкликання, як адекватного заходу, частини персоналу представництва або його глави.

Агреман, вірчі та відзвівні грамоти

Головним з етапів процедури акредитації є запит зацікавленої держави на агреман, тобто згоду країни майбутнього перебування на призначення певної особи послом, посланником чи постійним повіреним у справах. У ст. 4 Віденської конвенції 1961 року це положення трактується таким чином: «Акредитуюча держава повинна переконатися в тому, що держава перебування дала агреман на ту особу, яку вона має намір акредитувати як главу представництва в цій державі». І далі, в п. 2 ст. 4, зазначається, що держава перебування не зобов'язана повідомляти акредитуючій державі мотиви відмови в агремані. Важливо наголосити при цьому, що надання агреману або відмова в ньому стосується лише конкретної особи даного дипломатичного агента і жодною мірою не означає підтвердження; а тим паче перегляду досягнутої раніше домовленості між державами про встановлення дипломатичних відносин та обмін дипломатичними представництвами. Більше того, для решти співробітників дипломатичного представництва не потрібно ніякої попередньої згоди з боку країни перебування. Досить отримання лише в'їзної візи (там, де це вимагається) та офіційного повідомлення (нотифікації) про «призначення співробітників представництва, їх прибуття та про їх остаточний від'їзд або про припинення їхніх функцій в представництві» (п. а ст. 10 Віденської конвенції 1961 року). Запит на агреман та отримання останнього здійснюється через дипломатичні канали (МЗС та посольства держав-контрагентів). Якщо відповідь негативна або її не отримано взагалі (термін для відповіді, як правило, до одного місяця), вся процедура запиту на агреман повторюється знову, доки не буде отримано згоду на нову кандидатуру.

Агреман необхідний тільки для глави представництва, а члени персоналу призначаються без нього. Для тимчасових повірених у справах він також не потребується. Ці особи стають до виконання своїх обов'язків на підставі листа дипломатичного представника, який повідомляє голову відомства закордонних справ про свій від'їзд чи хворобу та про покладення обов'язків тимчасового повіреного у справах на того чи іншого члена представництва. У виняткових випадках (тяжка хвороба дипломатичного представника чи його смерть) сам радник (чи, при відсутності такого, наступний за ним дипломатичний чин представництва) відправляє вказаний лист за своїм підписом.

При призначенні військових, військово-повітряних та військово-морських аташе застосовується дуже схожа до агреману процедура. Ст. 7 Віденської конвенції передбачає, що країна перебування може запропонувати, щоб прізвища цих членів персоналу представництва заздалегідь повідомлялися їй для отримання згоди. З агреманом цю процедуру поєднує те, що згода має бути отримана з боку країни перебування заздалегідь, тобто до призначення; відмінність же полягає в тому, що вказана процедура не є загальнообов'язковою і не застосовується всіма державами. Деякі з них задовольняються звичайною нотифікацією вже після призначення, яке відбулося за тією ж схемою, що й для решти співробітників представництва.

Після отримання агреману призначення дипломатичного представника оформлюється у формі постанови (указу, декрету), який підписується главою держави, що його призначає.

Глави представництв, після отримання агреману та юридичного оформлення призначення згідно з конституційною процедурою акредитуючої держави посол або посланник, який направляється до місця своєї служби, отримує підписаний главою держави та скріплений візою міністра закордонних справ особливий документ — вірчі грамоти.

Основне призначення та зміст цього документа — прохання вірити (звідси й назва — вірчі грамоти) всім діям, заявам і письмовим актам, що виходять від даного посла чи посланника, як вищої в країні перебування офіційної особи, що представляє акредитуючу державу. Вірчі грамоти мають характер загальних повноважень дипломатичного представника, що діють протягом усього періоду його перебування на посаді і поширюються на всі питання, що входять у функції представництва. Проте для підписання двосторонньої угоди чи договору з державою перебування, а також для ведення переговорів із третіми державами, участі в роботі міжнародних конференцій або органів міжнародних організацій посол, якому це може бути доручено, має отримати від свого уряду особливий повноваження.

Вірчі грамоти виписуються у двох примірниках. Оригінал вкладається у конверт, що опечатується сургучною печаткою і вручається новим послом главі держави, якому адресовані вірчі грамоти, під час офіційної урочистої церемонії. Завірена копія вірчих грамот вручається як офіційне свідоцтво про прибуття посла при першому ж відвіданні ним міністра закордонних справ країни перебування. Тоді ж посол звертається з проханням про його прийом главою країни перебування і одночасно передає міністрові текст своєї промови на урочистій церемонії, що має відбутися. Проте не всі країни дотримуються зазначеної практики (мається на увазі передання тексту майбутньої промови).

Сама процедура вручення вірчих грамот не регулюється міжнародним правом і в різних країнах відбувається по-різному, відповідно до існуючих там норм дипломатичного церемоніалу та протоколу. Проте завершальний для даної церемонії акт вручення вірчих грамот породжує важливі правові наслідки.

По-перше, саме з цього моменту офіційно розпочинається дипломатична місія глави даного представництва. Всі наступні його дії та заяви розглядаються в країні перебування як такі, що зроблені від імені та за дорученням

уряду акредитуєної держави. По-друге, з моменту акредитації посла вся його наступна діяльність вже не потребує якихось додаткових документів, що підтверджували б його компетенцію. І, нарешті, дата і час вручення вірчих грамот визначають не тільки час його вступу на посаду посла, а й становище серед колег по дипломатичному корпусу в питаннях визначення старшинства, зокрема, в питанні обіймання поста дуайєна (декана) дипломатичного корпусу.

У деяких випадках дипломатичний представник повторно вручає главі держави вірчі грамоти. Таке вручення має місце у наступних випадках:

- 1) зміна рангу дипломатичного представника (посланник отримує ранг посла);
- 2) смерть монарху, який у свій час підписав вірчі грамоти;
- 3) смерть монарху, при якому акредитований дипломатичний представник, чи його зречення від престолу;
- 4) докорінна зміна державного ладу у країні, яка у свій час призначила дипломатичного представника;
- 5) докорінна зміна державного ладу у країні, в якій дипломатичний представник виконує свої функції.

Постійні повірені у справах отримують не вірчі грамоти, а лист глави відомства закордонних справ до свого колеги. Повірений у справах особисто передає такий лист адресату, без будь-якої церемонії. Лист про призначення тимчасових повірених у справах надсилають у канцелярському порядку.

Відкличні грамоти вручаються або самим дипломатичним представником, який від'їжджає, при прощальному відвіданні глави держави, або новим дипломатичним представником, при врученні їм своїх вірчих грамот. Як правило у них містяться у більш-менш короткій формі пояснення дійсних або лише офіційних причин відкликання (особисте бажання дипломатичного представника, стан його здоров'я, переведення на іншу посаду тощо). Вручення відкличних грамот звичайно не супроводжується спеціальною церемонією та проводиться під час приватної аудієнції.

§ 5. Дипломатичний протокол і церемоніал. Дипломатичні привілеї та імунітети

Поняття дипломатичного протоколу

Око, будучи органом зору, одночасно є й органом мовлення; зустрівши погляд іншої людини, ми розуміємо рух її душі, її почуття.

Канадзава Сьодзабуру

Активна участь України, як і будь-якої іншої держави, у міжнародному спілкуванні вимагає дотримання певних загальновизнаних правил, традицій і умовностей, сукупність яких називається дипломатичним протоколом.

У вітчизняній і зарубіжній літературі зустрічається багато визначень поняття «протокол», як правило, у вигляді словосполучення «дипломатичний протокол». Слово «протокол» походить від грецького *protokollon* {*protos* — перший, *koila* — клеїти). У Візантії дефініцією «протокол» позначали пер-

ший аркуш, приклеєний до манускрипту, з помітками про його зміст. У Візантії під цим терміном також розуміли правила оформлення документів для надання останнім юридичної сили. У середні віки до цього поняття додалось і ведення архівної справи. Пізніше слово «протокол» стало вживатися стосовно дипломатії і дипломатичної служби, розширювався його зміст: крім правил оформлення дипломатичних документів, до дипломатичного протоколу стали відносити питання етикету і церемоніалу, пізніше — привілеїв та імунітетів дипломатів.

Термін у своєму сучасному значенні почав використовуватися з часів Віденського конгресу 1815 року. Участь у засіданнях Конгресу, різних урочистостях, прийомах монархів, міністрів, видатних політичних діячів, представників аристократії та генералітету, дипломатів створювала проблеми із визначенням старшинства, що вимагало чіткої документальної регламентації цього питання — «протоколювання».

Стосовно практики конкретної держави зазначені правила, традиції й умовності визначають поняттям «державний протокол». Положення про Державний протокол та Церемоніал України, затверджене Указом Президента України N 746/2002 від 22 серпня 2002 року, визначає Державний протокол та Церемоніал України як «сукупність вимог щодо забезпечення єдиного порядку проведення офіційних заходів за участю Президента України, Голови Верховної Ради України, Прем'єр-міністра України, Міністра закордонних справ України, інших вищих посадових осіб України з урахуванням загальноприйнятих міжнародних норм, правил і традицій, а також національних традицій України».

В останні роки, перш за все у зв'язку зі зростанням недержавного сектора економіки, розвитком підприємницької діяльності в пострадянських країнах, виходом на міжнародну арену великих фірм і компаній, досить активно почало використовуватися поняття «ділового протоколу». Таку практику слід визнати хибною, адже норми протоколу стосуються виключно офіційного спілкування між країнами, міжнародними організаціями, тоді як зовнішні форми міжнародного спілкування неурядових організацій та представників ділових кіл визначають правила міжнародної ввічливості та етикету.

Можна стверджувати, що жодна із форм діяльності в міждержавному спілкуванні не обходиться без дотримання правил протоколу. Чітке дотримання протокольних норм обов'язкове при визнанні нових держав, встановленні дипломатичних відносин, під час призначення глав дипломатичних представництв, вручення вірчих і відкличних грамот. Згідно із нормами дипломатичного протоколу здійснюються дипломатичні візити, проводяться бесіди, переговори, підписуються міжнародні договори, організуються зустрічі та проводи офіційних делегацій, скликаються міжнародні наради, конференції, здійснюється реагування на різного роду святкові, а також траурні події в іноземних державах. Відповідно до вимог протоколу проводяться дипломатичні прийоми, ведеться дипломатичне листування, представницька робота з дипломатичним корпусом.

Норми дипломатичного протоколу за своєю суттю є універсальними. Деяким протокольним нормам надана юридична сила міжнародними правовими актами. Водночас більшість норм базується на традиціях міжнародної

ввічливості та принципу взаємності, носить узгоджений характер. Відхилення від них, їх порушення або довільна зміна однією із сторін можуть викликати серйозні ускладнення у відносинах між державами.

Дипломатичний протокол слід розглядати не лише як кодекс міжнародної ввічливості, але і як важливий тонкий політичний інструмент дипломатії, підпорядкований цілям і завданням зовнішньої політики. Історія дипломатії знає багато прикладів «протокольних демонстрацій», які використовувалися тією чи іншою стороною для реалізації певних зовнішньополітичних цілей. Під «протокольною демонстрацією» розуміють коригування певною країною традиційних протокольних норм у конкретній ситуації з метою підкреслення нюансів міждержавних відносин. Наприклад, у 1963 році заступник завідуючого протокольним відділом МЗС СРСР В. Карягін був делегований в якості старшої особи для зустрічі в аеропорту заступника держсекретаря США В. А. Гаррімана, хоча за протоколом цю місію повинен був виконати заступник міністра закордонних справ. Таким чином радянська сторона продемонструвала своє невдоволення тогочасною політикою США у Південно-Східній Азії. Приклади протокольних демонстрацій знає і новітня історія України. Так, під час самміту Україна-НАТО у Празі восени 2002 року розміщення учасників заходу було здійснене не за традиційною англійською, а за французькою абеткою, унаслідок чого президент України не сидів поруч із президентом США і прем'єр-міністром Великої Британії. Ця протокольна демонстрація була використана для висловлення незадоволення західних держав роллю України у «кольчужному скандалі».

«Порушення» протокольних норм використовується і для демонстрації особливих стосунків між державами залежно від тих чи інших обставин. Наприклад, у 2000 році прем'єр-міністр Японії І. Морі, демонструючи підкреслену гостинність, особисто зустрів біля трапа літака президента РФ В. Путіна, який прибув з візитом до Японії. Продовжуючи порушувати протокол, прем'єр-міністр провів президента Росії безпосередньо до палацу Акасака в центрі Токіо, який на час візиту став резиденцією В. Путіна. Відповідна протокольна демонстрація підкреслювала особливий зміст і значення для Японії візиту російського керівника.

Зауважимо, що якщо протокольна норма, яка передбачає надання почесностей, була застосована одного разу, то вона вже не може бути довільно опущеною наступного разу щодо одного й того ж самого партнера або особи, яка займає те ж становище і за тих же обставин. Таким чином, можна стверджувати, що протокол за своєю природою є консервативним. Кожен прецедент у протоколі може стати нормою, а якщо норми відмінюються, то це теж прецедент, який повинен стати нормою. Наприклад, у 20-ті роки у Фінляндії діяв церемоніал вручення іноземними послами вірчих грамот, згідно із яким на площі перед президентським палацом вишикувалась почесна варта і виконувався державний гімн країни, яка акредитувала посла. Приїзд першого радянського повноважного представника змусив фінів скасувати раз і назавжди цю частину церемоніалу, щоб запобігти звучанню державного гімну СРСР, яким тоді був «Інтернаціонал».

Цікавий приклад трансформації протокольного прецеденту у протокольну норму містить історія протоколу Радянського Союзу. У 1961 році

перед візитом до СРСР президента Індонезії Сукарно посол СРСР у цій країні надіслав пропозиції індонезійської сторони щодо програми перебування гостя, де повідомив про побажання президента, щоб під час церемонії зустрічі був даний Салют націй на його честь. Індонезійська сторона посиалася на необхідність дотримання взаємності, оскільки під час візиту до Індонезії М. С. Хрущова Салют на його честь було дано. Вирішено салютувати на полі Внуківського аеродрому, чим було створено прецедент. Після Сукарно в Москві чекали прибуття президента Гани Кваме Нкрума. Його посол Д. Б. Елліот поставив питання про Салют націй, як про щось уже само собою зрозуміле. Після цих подій артилерійський салют почали давати на честь керівників партій і держав країн соціалістичного табору і глав усіх інших держав, які прибували до СРСР з офіційним візитом. Оскільки логіка прецеденту з протоколу має вирішальне значення, а офіційної регламентації протокольної практики організації візитів на вищому рівні тоді ще не було, ця церемоніальна норма проіснувала в Радянському Союзі до кінця 1969 року.

Під впливом глобальних факторів відбувається процес трансформації міжнародної протокольної практики в напрямку її певної демократизації. Сучасній протокольній практиці більшості країн притаманний чітко виражений прагматичний підхід до питань протоколу, етикету й церемоніалу. Він позбавлений зайвої помпезності, стає більш раціональним, йому притаманні діловитість, прагнення до новаторства. Наприклад, у сучасному протоколі візитів на вищому рівні акцент робиться на діловій частині. Скоротились строки таких візитів, під час їх проведення в багатьох країнах відмовились від надмірно помпезних церемоніальних елементів, запроваджено вартісне обмеження протокольних подарунків. Прикладом раціоналізації сучасного протоколу є і спрощення деяких дипломатичних церемоніалів, зокрема церемоніалу вручення вірчих грамот, демократизація підходу до форми одягу дипломатів тощо. Водночас цей процес можна охарактеризувати саме як процес прагматизації, а не спрощення дипломатичного протоколу. Протокольна норма залишається стійкою, змінюється лише її зовнішня церемоніальна сторона.

Як вважає Жюль Камбон, «Правила «протоколу» сьогодні здаються дещо старомодними. Дехто ставиться до них благоговійно, дехто критикує. І ті, й інші помиляються. Така вже властивість звичаїв: хоча їх критикують, їм потрібно коритися. Не робити цього так само безглуздо, як не знімати капелюха, входячи до церкви, або взуття, входячи до мечеті. Не настільки все не має сенсу в цих урочистих дрібницях. Іноземні агенти є представниками чогось такого, що вище за них. Почесті, що надаються їм, звернені до глави держави, представниками якого вони є. «Протокол» не знає народів-переможців та народів-переможених. Він навіть ворожим націям наказує дотримуватися взаємної поваги, незалежно від співвідношення сил. Ця формальність свідчить про повагу до гідності та незалежності слабких націй, що вже чимало». Як би не склалися норми дипломатичного протоколу протягом історії, яких би особливостей вони не набували, сьогодні вони демонструють високу культуру, рівність та взаємну повагу держав.

Дипломатичний церемоніал

*Церемоніал — це фіміам дружби.
Старовинний китайський вислів*

Під церемоніалом розуміється урочистий офіційний акт, проведення якого передбачає чітко встановлений порядок, строгу однозначність дій учасників. Термін «церемоніал» походить від латинського слова *segetonia*, яке означало культовий обряд, встановлений порядок проведення урочистостей.

До розряду церемоніалів відносять, наприклад, вручення вірчих грамот, урочисту зустріч глави іншої держави, проходження почесної варти, підняття державного прапора тощо. Слідування церемоніалу не лише надає необхідну урочистість події, але й звільняє його учасників від побоювань видатися незграбними або порушити який-небудь національний звичай.

На практиці часто ототожнюють поняття дипломатичний протокол і дипломатичний церемоніал або використовують їх як слова-синоніми, зокрема, визначаючи церемоніал як «суворо регламентовану частину протоколу».

Дійсно, досить складно розрізнити, де задіяні протокольні або церемоніальні норми (наприклад, при призначенні глав дипломатичних представництв, врученні вірчих та відкличних грамот, проведенні прийомів, зустрічі та проводах високих гостей, скликанні міжнародних конференцій тощо). Це пояснюється тим, що дипломатичний протокол та дипломатичний церемоніал обслуговують сферу дипломатичних контактів між суб'єктами міжнародного права, надаючи таким контактам формально визначеного статусу та відповідного зовнішнього оформлення. Спільна сфера застосування зумовлює глибоке проникнення і спорідненість цих понять, до того ж вони мають спільну мету: підтримання та розвиток ефективних дипломатичних контактів між міжнародними акторами.

Водночас поняття дипломатичного церемоніалу й дипломатичного протоколу мають і особливі риси. По-перше, вони різняться за джерелом походження: на відміну від дипломатичного протоколу, церемоніал має корені не в державному джерелі, а в цивілізаційному і національному. Правила дипломатичного протоколу базуються на принципі «міжнародної ввічливості», у поняття якої входить виявлення шани й поваги до всього, що символізує та представляє державу. Церемоніал сформувався в результаті історичного розвитку на основі національних особливостей народів: їхнього світогляду та світосприйняття, релігії і культури, характеру соціальних відносин, поняття про гостинність, а особливо характеру ієрархічної структури суспільства. Церемоніал має у своїй основі принцип ієрархічності та чиноповаги, який віддзеркалює структуру та соціальний характер суспільства.

Протягом довгого часу в дипломатичній практиці складалась традиція, згідно з якою офіційні особи поділяються на більш і менш значущих. Це було, зокрема, пов'язано із тим, що на дипломатичну службу часто призначали осіб із шляхетськими титулами та значними фінансовими можливостями, оскільки цим людям потрібно було вести діяльність при монархічних дворах, контактувати з монархами та іншими провідними особами держави. У системі таких відносин питання ієрархії набували особливого значення.

Друга відмінність між поняттями дипломатичного протоколу і церемоніалу полягає в тому, що на відміну від церемоніальних заходів, норми дипломатичного протоколу мають усталений та загальноприйнятий характер, що забезпечується наявністю міжнародно-правових актів, які регламентують деякі протокольні питання. Усталеність церемоніальних норм забезпечується лише практикою окремих суб'єктів міжнародних відносин. Участь іноземних представників у церемоніях не змінює його державного характеру.

Протокол виокремлює із церемоніалу загалом церемоніаль дипломатичний як особливу сферу офіційної політичної діяльності, надаючи йому офіційного статусу. У дипломатичній практиці використовується лише та частина церемоніальних традицій, яка визнана допустимою державним протоколом. Наприклад, в Індії особливо почесних гостей зустрічають, одягаючи їм на шию вінки із квітів. Ця традиція знайшла своє відображення в дипломатичній практиці індійського протоколу. В Україні існує національна традиція зустрічати гостей хлібом і сіллю. Такі національні особливості прийому гостя, власне церемонії, на сьогодні вже сприймаються як частини протоколу. Протокол кодифікує правила, які управляють дипломатичним церемоніалом у відносинах між суверенними державами, надаючи кожній із сторін прерогативи, привілеї та імунітети, на які вони мають право. Отже, церемоніал створює рамки й атмосферу, у яких повинні розгортатися миролюбні відносини між суверенними державами.

Дипломатичний етикет

Етикет — зовнішня форма моральної сутності людини. Французьке слово «етикет» має в рідній мові два значення. Перше значення — це «ярлик», «етикетка», «товарний знак». Друге — «церемоніал», «етикет». Другий, сучасний зміст слово отримало у XVII ст., в часи Людовіка XIV. Тоді для запрошення на придворні бали почали розсилатися спеціальні картки, де були вказані час, місце, форма одягу, обов'язкові правила поведінки придворних на балу. Оскільки ці картки називалися «етикетками», самі правила стали називатися «етикетом». Розрізняють кілька видів етикету:

- 1) придворний етикет — суворо регламентований порядок і форми обходження, встановлені при дворах монархів;
- 2) дипломатичний етикет — сукупність правил і норм поведінки дипломатів та офіційних осіб під час різних офіційних і неофіційних заходів;
- 3) військовий етикет — зведення загальноприйнятих в армії правил, норм, манери поведінки військовослужбовців в усіх сферах їхньої діяльності;
- 4) світський етикет — сукупність правил і норм поведінки, які регламентують зовнішні прояви людських стосунків;
- 5) діловий етикет — сукупність правил і норм поведінки, які регламентують відносини ділових людей.

Джерелом етикетних правил і норм є традиції, звичаї більш або менш схожі у різних народів, які змінюються з плином часу або залежно від національного та релігійного укладу конкретного народу. В основі дипломатичного, світського й ділового етикету лежить стародавній принцип людських стосунків — взаємної поваги та взаємної ввічливості. Ввічливість була й залишається обов'язковою нормою всіх різновидів етикету. Маючи єдину основу,

дипломатичний, світський та діловий етикет характеризуються наявністю аналогічних кінцевих цілей — робити можливим панування гармонії у людських стосунках: діловий етикет — у робочих, професійних відносинах, світський етикет — у приватному житті, дипломатичний етикет — в офіційних і дипломатичних зносинах.

Норми і правила світського етикету, основою яких є лицарство, політес, враховують стать і вік осіб, при цьому звання й посади є відносними цінностями. Принципи й норми ділового етикету засновані на ієрархії та владі. При цьому посада та титул є абсолютними цінностями, на яких ґрунтується одне з основних правил ділового етикету — дотримання порядку першості (перевага старшинства). Стать у даному випадку не відіграє значної ролі.

Більшість правил і норм дипломатичного, ділового, світського етикетів у тій чи іншій мірі співпадають. Відмінність між ними полягає в тому, що дотриманню правил етикету дипломатами надається більшого значення, оскільки відхід від них або їх порушення може завдати шкоду престижу країни або її офіційним представникам і призвести до ускладнення у взаємовідносинах держав. Таким чином, дипломатичний етикет менш гнучкий, ніж діловий або світський етикет, більш консервативний.

Історія дипломатичного протоколу.

Норми дипломатичного протоколу не були винаходом якоїсь однієї країни чи групи дипломатів, вони — підсумок багатовікового спілкування держав. Протягом століть людський досвід накопичував і відбирав із нескінченних повторень поведінки ті правила, умовності й традиції, що відповідали інтересам підтримки спілкування. З появою держав і з розвитком зв'язків між ними стали складатися норми спілкування, включаючи протокольні.

Форми дипломатичної діяльності поступово складались у процесі історичного розвитку з досвіду різних держав, серед яких у добу Середньовіччя і в Новий час провідну роль відігравали Візантія, Венеція, Святий Престол, Франція, особливо від часів Людовіка XIV. У дипломатичній практиці Венеції і східних держав виразно відзначався вплив Візантії, натомість у західноєвропейських державах домінував вплив двору Папи Римського, пізніше французького двору. Поступово сукупність протокольних норм і правил набували універсального міжнародного характеру. Таким чином, засади дипломатичного протоколу зародились з практики європейських держав і поширились на весь світ.

У минулому протокол повинен був не лише демонструвати взаємну повагу господаря та гостя, а й бути гнучким інструментом політики, за допомогою якого можна було, наприклад, продемонструвати іноземцям велич та могутність держави, її непереможність перед зовнішніми ворогами. Надмірно урочистий дипломатичний церемоніал, який застосовувався у Візантії, мав саме таку мету. Уяву іноземців приголомшували небувалою розкішшю вже під час першої аудієнції в імператора: перед тронем царя стояло золоте дерево, на якому щебетали золоті птахи; з обох боків трону стояли позолочені леви, які били хвостами та ричали. Посланець мав простягнутися ниць перед царем, а коли він піднімав голову, то бачив, що трон, на якому сидів цар, піднявся до стелі, і що на цареві вже інший багатий одяг. Під час першого прийняття посол лише передавав вірчі грамоти та подарунки. Саме у

Візантії вперше було використано вірчі грамоти, які писали на пергаменті вишуканим стилем кольоровим чорнилом. Послам демонстрували військову могутність Константинополя, звертали увагу на товщину міських стін, на неприступність його укріплень. Перед послами проводили війська, які заради більшого ефекту пропускалися по кілька разів, змінюючи одяг та озброєння. Проводжали послів зі звуками труб та розгорнутими прапорами.

Візантія була не єдиною країною, яка надавала «охорону» посольствам. Часто під час «прямування посольства» до столиці стріляли з гармат, грала військова музика. Саме демонстрація військової сили передувала появі такої сучасної норми дипломатичного протоколу, як почесна варта. Сьогодні в більшості країн світу на честь високих іноземних гостей під час церемонії офіційної зустрічі виставляють військову почесну варту, виконуються державні гімни, дається артилерійський салют.

XVI–XVIII ст. були часом, коли в Європі складався новий дипломатичний протокол і церемоніал. Уже при імператорі Карлі V почесні, що надавалися послам при в'їзді і прийомі, одержали суворо встановлений характер. У церемоніалі враховувалося значення кожної держави, послы якої прибували в Іспанію. У XVI ст. поступово склався чин посольських прийомів і у Франції. Трохи простіше до церемоніалу ставилися довгий час англійці. Але й в Англії з часів шанувальника французьких порядків Карла I Стюарта також установився визначений дипломатичний ритуал.

У XVI і XVII ст. при папському дворі існував, наприклад, такий порядок: урочиста аудієнція давалася папою, якого оточувала колегія кардиналів, що складали консисторію. Посол зобов'язаний був вислуховувати папу стоячи, з непокритою головою. Послів імператора, великих государів і Венеціанської республіки приймали у великій, так званій Королівській залі, послів інших государів — у малій, Герцогській залі. Були й такі послы, яких папа приймав у своїх покоях, куди він на цей випадок запрошував лише деяких кардиналів, щоб посол не подумав, що для нього складена консисторія. Герцог Савойський, отримавши титул кіпрського короля, зажадав, щоб його послів папа приймав у великій залі. Коли йому було в цьому відмовлено, він образився і на якийсь час перестав взагалі надсилати свого представника до папи. Генуезька республіка пропонувала папі кілька мільйонів золотом тільки за те, щоб її послів папа приймав у великій залі. Папа відмовив їй у цьому під тиском Венеції, що ніяк не бажала, аби Генуя була на одному рівні з нею. 13 вересня 1672 році у Римі побувала делегація государя московського. Їй була дана аудієнція у великій залі, папа приймав її в оточенні п'ятнадцяти кардиналів. Московського посла змусили здійснити таку ж церемонію, як і будь-якого правовірного католика, — він повинен був зробити три глибоких уклони і поцілувати папську туфлю. Під час звичайних аудієнцій папа сидів у кріслі, оббитому червоним шовком. Послу дозволялось сидіти на табуреті, при цьому посол не міг покривати голову протягом усієї аудієнції.

У Франції послів коронованих осіб і папських нунцій вводили до зали прийому принци крові. Коли в 1635 році до Франції прибув англійський посол та з'явився до двору, що в цей час розміщувався за межами Парижа, там не виявилось жодного принца крові. Посол заявив, що не зрушить з місця

доти, поки йому не буде надано особу — принца крові, який вводить до двору. Довелось терміново посилати за принцом у Париж.

Здавна держави прагнули надати юридичної чинності деяким нормам протоколу, перетворити їх у норми міжнародного права. У 1504 році глава римсько-католицької церкви, що претендував на верховенство серед глав католицьких держав, спробував скласти «список монархів» як ключ до вирішення суперечок, що постійно виникали між ними. Розміщення держав у списку відбивало їхню відносну економічну й військову силу, а також так звану порівняльну стародавність монархій. Однак «сила держав» не була постійною величиною, а «стародавність», не підкріплена реальною силою, не могла бути переконливим аргументом.

Протокольні правила старшинства довгий час були джерелом конфліктів саме через те, що посол в добу абсолютних монархій розглядався як «alter ego» (друге я) глави держави, якого він представляв. Будь-яке порушення привілеїв та імунітетів дипломатичного представника сприймалось як особиста образа його государя. Саме тому виникали постійні суперечки через дрібниці етикету, постійні намагання послів одержати такі ж почесті, які були надані послу іншої держави, їхній острах принизити гідність свого государя недостатньою увагою, виявленою до його посла.

Дипломатична практика знає багато прикладів драматичних інцидентів на цьому ґрунті. Один із них, який став хрестоматійним, стався 30 вересня 1661 року під час церемонії зустрічі шведського посла в Лондоні. За місце в кортежі відбулась кривава сутичка між слугами іспанського посла Ваттевілля і французького посла д'Естрада. Людовік XIV, дізнавшись про цю подію, наказав іспанському послу залишити Францію, а своєму представнику в Мадриді надіслав інструкцію з вимогою сатисфакції: Ваттевілл повинен бути покараний, крім того, Іспанія повинна зобов'язатись, що її послы при всіх іноземних дворах надалі будуть поступатися місцем послам Франції. В іншому випадку Франція погрожує війною. Побойючись військових дій, король Іспанії направив особистого представника в Париж для принесення вибачень Людовіку XIV у присутності всього двору і дипломатичного корпусу. Версаль увічнив свій тріумф, відливши спеціальну медаль, на якій були викарбувані французький король і посол Іспанії, який приносив вибачення. На перший погляд, сварку між слугами двох послів і погрозу війни між державами не можна порівняти. Але це тільки на перший погляд: за зовнішнім виявом сварки чітко проглядалася претензія Франції на лідерство серед європейських держав.

Подальше зміцнення постійно діючої дипломатичної служби, стрімкий розвиток мережі дипломатичних представництв загострювали проблему старшинства в дипкорпусі. Йшло постійне суперництво за протокольне старшинство між повноважними послами й надзвичайними, які прибули зі спеціальними дорученнями на чолі надзвичайних посольств (наприклад, на коронацію). Вони також претендували на особливі привілеї. Суперечності, які виникали між послами постійно акредитованими і надзвичайними послами, були зняті в другій половині XVII ст. У вірчі грамоти постійних (повноважних) послів стали додавати слово «надзвичайні», тим самим прирівнявши їх до надзвичайних послів.

Великі витрати на утримання посольств, неприємні інциденти, пов'язані із суперечками через старшинство та церемоніал, призвели до того, що держави почали призначати замість послів представників або резидентів, які не мали права на такі церемоніальні почесті, як послы. Так, при австрійському дворі першість надавалась послу Іспанії, акредитованому у Відні. Французький король, який не хотів, щоб його посол обіймав місце після представника Іспанії, надсилав до Відня резидентів.

У XVI–XVII ст. менш почесний титул представника почав виходити з ужитку. Іншим титулом для дипломатів нижчого рангу був титул «повіреного у справах». Резиденти зустрічалися в різні періоди часу аж до кінця XVIII ст. Фактично дипломатичні представники ділились на два класи: перший складався з послів та легатів, а другий включав представників, резидентів і посланників. За зразком терміну «надзвичайний посол» означення «надзвичайний» стало застосовуватись до посланників, які через це почали претендувати на старшинство перед резидентами, тобто постійними посланниками. Такі питання старшинства вирішувались згідно з протоколом того двору, до якого призначався конкретний дипломатичний представник.

Питання про пріоритет держав, глав держав та їхніх представників залишалось відкритим до XIX ст. Вирішення цих питань відбулось під час Віденського конгресу 1815 року, а також під час Аахенського конгресу 1818 року.

На Віденському конгресі було вирішено надалі зовсім не враховувати відносно старшинство монархів і встановити, що в кожному класі держав (імперії, королівства, республіки) положення дипломатичних представників залежить від старшинства між ними, тобто від дати офіційного повідомлення про прибуття. І щоб позбутися пережитків теорії, за якою ранг одних монархів вищий, ніж ранг інших, уповноважені вирішили також, що в актах або договорах між кількома державами, що допускають чергування, порядок, в якому мають йти підписи, буде визначатися жеребкуванням між міністрами. Однак ні на Віденському, ні на Аахенському конгресах положення щодо жеребкування не виконувались. Замість нього уповноважені підписувались у алфавітному порядку французьких назв представлених ними держав.

Питання старшинства в середині дипломатичного корпусу врегульовувалось у «Положенні щодо дипломатичних агентів», оформленому як «Додаток № 17» до Генерального акту Віденського конгресу (Віденський регламент). Віденський регламент встановлював, що ні родинні зв'язки між дворами, ні політичні союзи не могли давати послам жодних переваг одному над іншим. Єдиним критерієм старшинства посла визнавався термін перебування його в країні, який вираховувався від дня вручення ним вірчих грамот главі держави. Посол, який першим вручав вірчі грамоти, ставав старшиною — дуаеном дипломатичного корпусу. У країнах, де перебував папський посол (нунцій), він визнавався дуаеном, незважаючи на час перебування у країні.

Класифікація дипломатичних представників за класами, встановлена Віденським регламентом, мала покласти край усім попереднім суперечкам з питань старшинства. Однак цього не сталося. У Європі, наприклад, лише великі держави (Англія, Австрія, Пруссія, Росія та Франція) могли акредитувати за кордоном послів. Після Кримської війни 1853–1856 рр. це право отримала Туреччина; після франко-пруської війни 1870–1871 рр. — Ні-

меччина; після російсько-японської війни 1904 р. — Японія. Менш впливові держави обмежувались направленням дипломатичних представників нижчого класу.

Привілеї та імунітети дипломатичного представництва

Під імунітетом слід розуміти вилучення з-під юрисдикції держави перебування офіційних представництв іноземної держави, їх персоналу та інших осіб, які користуються міжнародним захистом, і дотримання стосовно них принципу недоторканності. Імунітет, таким чином, виступає як інструмент, потрібний для безперешкодного виконання органами зовнішніх зносин держави та їх співробітниками покладених на них функцій.

На відміну від імунітетів, привілеї — це певні пільги та переваги, які надаються державою перебування органам зовнішніх зносин інших держав і співробітникам цих органів з метою створення найсприятливіших умов для їх функціонування. Дипломатичні привілеї діють у більш вузькій сфері існуючого правопорядку країни перебування, а не всього правопорядку, як це стосується імунітетів.

Крім цього, надання дипломатичних привілеїв не пов'язане для держави перебування із зобов'язанням вживати будь-яких спеціальних заходів, оскільки, щоб звільнити дипломатичних агентів від сплати податків або митного огляду, такі заходи не потрібно.

Недоторканність приміщень і території дипломатичного представництва історично склалася як абсолютна. «Влада держави перебування не може вступати в ці приміщення інакше, як за згодою глави представництва», — закріплено в ч. 1 ст. 22 Віденської конвенції про дипломатичні зносини 1961 року. Ця на перший погляд безперечна, без яких-небудь застережень норма виникла на основі величезної міжнародної практики, без якої неможливо усвідомити її непростий зміст.

Приміщеннями дипломатичного представництва відповідно до міжнародного права вважаються будинки, споруди, що зайняті представництвом і його службами, а також земельна ділянка, на якій вони розташовані. Недоторканність приміщень пов'язана з необхідністю забезпечити умови для здійснення представництвом його функцій і не є наслідком вилучення цієї території з-під суверенітету країни перебування. Тому дипломатичне представництво не має екстериторіальності незалежно від того, чи є власністю акредитууючої держави земельна ділянка, приміщення (будинки), чи вони взяті в оренду. Тому на території дипломатичного представництва діє юрисдикція держави перебування з винятками, встановленими в міжнародному праві та національному законодавстві.

Недоторканність приміщень дипломатичного представництва означає, що як самі ці приміщення та предмети їхньої обстановки, так і майно, що знаходиться у приміщеннях, а також засоби пересування представництва користуються імунітетом від обшуку, реєвизиції, арешту та виконавчих дій відповідно до ч. 3 ст. 22 Конвенції. Аналогічна норма міститься в п. 6 Положення про дипломатичні представництва та консульські установи іноземних держав в Україні, затвердженого Указом Президента України № 198/93 від 10 червня 1993 року.

Влада держави перебування не може проникнути до приміщення дипломатичного представництва інакше, як з дозволу глави представництва. Заборона вступати в приміщення представництва без дозволу його глави має абсолютний характер. Це правило не має ніяких винятків. У випадку вчинення злочину у представництві він розслідується силами персоналу, можуть запрошуватися і спеціалісти із держави, яку представлено. Так, у березні 2002 року із сейфу консульського відділу Посольства Монголії у Москві було вкрадено значну суму грошей. Для розслідування злочину Посольство запросило із Монголії співробітників правоохоронних органів. Приміщення представництва залишаються недоторканими навіть у випадках пожежі на їхній території чи стихійного лиха. Доступ відвідувачів у представництво здійснюється з урахуванням вимог безпеки.

Користування недоторканністю приміщень не може бути сполучене із зловживанням цим імунітетом. Дипломатичне представництво не повинно використовувати свої приміщення не за своїми функціями. Хоча Віденська конвенція про дипломатичні зносини прямо на це не вказує, це положення в міжнародному праві є загальновизнаним і ґрунтується на багатій звичаєво-правовій практиці. Як використання приміщень дипломатичного представництва не за призначенням розцінюються насильницьке утримання в них людей, ведення підривної агітації проти іноземної держави, переховування у приміщеннях представництва осіб, обвинувачуваних у здійсненні злочину. Наприклад, у 1896 році у посольстві Китаю в Лондоні було схоплено і заарештовано Сун Ят-сена. Представник посольства стверджував, що посольство є китайською територією і тому все, що трапляється, є внутрішньою справою Китаю. За протестом Великої Британії Сун Ят-Сена було звільнено. Питання про надання політичного притулку (дипломатичного притулку) у дипломатичному представництві в різних регіонах світу вирішується по-різному, хоча з позицій загального міжнародного права така практика не має ніякого відношення до функцій дипломатичного представництва. У Європі право дипломатичного притулку не визнається. Інший підхід знайшов відображення в Міжамериканській конвенції про право дипломатичного притулку 1954 року. Наприклад, після воєнного перевороту в Чилі у 1973 році багато противників нового режиму отримали притулок у дипломатичних представництвах в Сантьяго, зокрема в посольствах Італії, Мексики, Польщі, і, скориставшись цим, залишили країну.

Згідно ч. 2 ст. 22 Віденської конвенції 1961 року на державі перебування лежить спеціальний обов'язок вживати всі належні заходи для захисту приміщень представництва від усілякого вторгнення чи завдання збитку та для запобігання всякого порушення спокою представництва чи образи його достоїнства. Це надає державі право вживати спеціальні законодавчі заходи в районах розташування дипломатичних представництв (наприклад, обмеження на проведення мітингів чи демонстрацій, заборонену чинити образливі дії щодо дипломатичних представництв).

На країну перебування покладене також забезпечення зовнішньої охорони території дипломатичного представництва. Забезпечення безпеки на території й у приміщеннях представництва є завданням його персоналу.

Архіви і документи представництва є недоторканими в будь-який час незалежно від їхнього місцезнаходження. До архівів і документів за змістом ст. 24 Віденської конвенції про дипломатичні зносини відноситься вся офіційна документація дипломатичного представництва, а також вхідна та вихідна офіційна кореспонденція, яка не підлягає ані розкриттю, ані затримці. Згідно ст. 45 цієї ж Конвенції архіви та документи абсолютно недоторканні за будь-яких обставин, у тому числі й у разі війни, і країна перебування зобов'язана гарантувати цю недоторканність. На практиці дуже часто ця норма не виконується між воюючими державами, і тому персонал представництва за найменшої загрози поспішає знищити архіви та документи. Норма про недоторканність архівів і документів дипломатичного представництва адресована владі держави, а не приватним особам, до розпорядження яких документи можуть потрапити випадково.

Свобода офіційних зносин дипломатичного представництва необхідна для здійснення офіційних функцій і є природним наслідком представницького характеру посольства або місії. Без підтримки постійного зв'язку зі своєю (акредитуючою) державою, із владою країни перебування, без здійснення інших міжнародних контактів існування представництва було б безглуздом. Тому у Віденській конвенції про дипломатичні зносини свобода зносин розуміється досить широко: «При зносинах з урядом і іншими представництвами та консульствами акредитованої держави, де б вони не знаходилися, представництво може користуватися всіма придатними засобами, включаючи дипломатичних кур'єрів і закодовані та зашифровані депеші» (ст. 27). Установка й експлуатація радіопередавачів здійснюється за згодою держави перебування.

Звільнення від податків і зборів (фіскальні привілеї) тривалий час існувало як норма міжнародної ввічливості, визнана на основі взаємності. Природа цієї норми в особливому статусі представництва, на яке як на орган іноземної держави, що володіє імунітетами відповідно до міжнародного права, не поширюється територіальне верховенство країни перебування.

Уперше фіскальні привілеї були сформульовані як норма загального міжнародного права при кодифікації дипломатичного права та закріплені у Віденській конвенції про дипломатичні зносини: «Акредитуюча держава та глава представництва звільняються від усіх державних, районних і муніципальних податків, зборів і мит... окрім податків, зборів і мит, що становлять плату за окремі види послуг» (ч. 1 ст. 23). Фіскальні привілеї не поширюються на платежі за конкретні види обслуговування (такі як газ, водопровід, каналізація, парове опалення, електроенергія тощо).

Незважаючи на очевидну загальну тенденцію до визнання фіскальних привілеїв дипломатичних представництв, держави все-таки дуже боїсяно ставляться до втручання у сферу оподаткування. Існуюча в різних державах практика в цій сфері може мати досить істотні розбіжності. Тому принцип взаємності, як і раніше, залишається домінуючим при встановленні обсягу фіскальних привілеїв при обміні дипломатичними представництвами. В Україні Положення про дипломатичні представництва та консульські установи іноземних держав в Україні 1993 року взагалі не згадує фіскальні імунітети. Однак з огляду на примат Віденської конвенції про дипломатичні

зносини 1961 року над законами України слід визнати пряму дію в національному законодавстві України норми ст. 23 Конвенції.

Митні привілеї, як і фіскальні, здавна існували в обмежених межах у багатьох державах і розцінювалися як данина міжнародній ввічливості. Уперше митні привілеї дипломатичного представництва були сформульовані як норма загального міжнародного права при кодифікації дипломатичного права та закріплені у Віденській конвенції про дипломатичні зносини: «Держава перебування відповідно до прийнятих нею законів та правилами дозволяє ввозити та звільняє від усіх мит, податків і зборів, за винятком складських зборів, зборів за перевезення та подібного роду послуг: а) предмети, призначені для офіційного використання представництва; б) предмети, призначені для особистого використання дипломатичного агента або членів його родини, що живуть разом із ним, включаючи предмети, призначені для облаштування» (ч. 1 ст. 36).

Як видно, митні привілеї не мають у міжнародному праві абсолютно-го характеру. Їхній обсяг установлюється законодавством кожної держави, тому найчастіше може бути визначений на умовах взаємності. В Україні питання про митні привілеї в Положенні про дипломатичні представництва та консульські установи іноземних держав в Україні не врегульоване, а віднесене до ведення «законодавства України відповідно до норм міжнародного права» (п. 11).

Право користатися прапором і гербом акредитуючої держави на приміщеннях представництва, а також на засобах пересування належить Представництву та його голові зафіксоване у ст. 20 Конвенції. Аналогічна норма міститься у п. 7 Положення про дипломатичні представництва та консульські установи іноземних держав в Україні. Періодичність користування прапором і емблемою (гербом) своєї держави представництво визначає самостійно.

Крім закріплених у нормах Віденської конвенції про дипломатичні зносини дипломатичні представництва можуть мати привілеї й імунітети, що існують у силу міжнародних звичаїв. Багато з нині закріплених у міжнародному праві привілеїв й імунітетів пройшли через стадію міжнародного звичаю.

Особисті привілеї та імунітети дипломатичного персоналу та членів їх сімей

Членами дипломатичного персоналу завжди є особи, що перебувають на дипломатичній службі відповідної держави: кадрові, або професійні, дипломати (у класичній термінології «кар'єрні дипломати») чи особи, які перейшли на дипломатичну службу в порядку нового призначення або поповнення.

З українських дипломатів, які мають один із дипломатичних рангів, комплектується дипломатичний персонал посольств України за кордоном. Очолюваний послом дипломатичний персонал українських посольств на особливо важливих напрямках дипломатичної діяльності може мати у своєму складі в порядку старшинства таких дипломатичних співробітників: радників-посланників, радників, торгового представника, військового, військово-морського та військово-повітряного аташе, перших секретарів, заступників торгпреда, других секретарів, третіх секретарів, аташе, помічників військового, військово-морського, військово-повітряного аташе.

Всі ці особи, як правило, мають дипломатичні паспорти, які видаються їм акредитуючою державою (виняток становить Велика Британія, де видача дипломатичних паспортів не передбачена). Ця категорія співробітників заноситься до дипломатичного списку, який періодично публікується протокольним відділом МЗС країни перебування. Вони отримують також від протокового відділу МЗС країни перебування особливі дипломатичні картки, які засвідчують їхній статус як дипломатичних агентів.

До родини дипломата належать:

- 1) чоловік або дружина дипломата;
- 2) неповнолітні діти;
- 3) повнолітній син до 23 років, якщо він є студентом;
- 4) повнолітня дочка до 21 року, якщо вона незаміжня;
- 5) батьки дипломату, якщо вони знаходяться на його утриманні.

Особиста недоторканність є найважливішим дипломатичним імунітетом. Будь-яке зазіхання влади на особу посла з найдавніших часів розцінювалося як спрямоване безпосередньо проти государя чи країни, яку він представляв.

Правда, у минулому це не завжди було гарантією безпеки для самих послів. Наприклад, у 480 році до н. е. цар Спарти Леонід I наказав скинути послів Персії у колодязь, внаслідок чого вони загинули. Це означало проголошення війни персидському царю Ксероксу I. У 629 році було вбито посла Мухаммеда, якого було направлено з закликом прийняти іслам, до правителя Сирії та васалу Візантії, царя сирійських арабів Харіта VII. У вересні того ж року у містечку Мута відбулася битва між мусульманським військом та візантійською армією імператора Іраклія. У «Розповіді про Дракулу Воеводу» російського посла в Угорщині Федора Куніцина, яке датується 1484 роком, господар Валахії Владислав III Депеш після того, як послы Османської імперії відмовилися знімати своїх кап, бо за звичаєм могли знімати їх лише перед султаном, наказав прибити їм цих капелюхів цвяхами до голови. Реакцію оттоманського султана також було не складно передбачити. За чинним міжнародним правом гарантії особистої недоторканності складають серцевину правового статусу дипломатичного агента, а зазіхання на особисту дипломатичну недоторканність кваліфікуються як серйозне правопорушення.

Поняття особистої недоторканності досить складне. У загальному вигляді воно сформульоване у ст. 29 Віденської конвенції про дипломатичні зносини: «Особа дипломатичного агента недоторканна. Він не підлягає арешту або затриманню у жодній формі». Аналогічна норма міститься в п. 12 Положення про дипломатичні представництва та консульські установи іноземних держав в Україні 1993 року. Як видно, ця норма формулює широкі заходи захисту. У той же час це не означає, що влада країни перебування безсила проти дипломатичного агента у разі порушення ним законів. У коментарі Комісії міжнародного права до ст. 29 зазначено, наприклад, що наявність особистої недоторканності не виключає щодо дипломатичного агента «ані заходів самооборони, ані заходів попередження, за виняткових обставин, здійснення ним злочинів чи проступків». Можлива навіть тимчасова затримка іноземного дипломата, але без взяття його під варту, для запобігання злочину чи ліквідації наслідків зробленого ним тяжкого правопорушення. Природно, що такі

виключення із права на особисту недоторканність можуть виникнути лише за надзвичайних обставин.

Ще одним аспектом цього дипломатичного імунітету є забезпечення посиленого захисту дипломата від посягань із боку приватних осіб. Як у теорії міжнародного права, так і на практиці дотримання зазначених зобов'язань завжди розглядалося як найголовніша умова забезпечення нормальної діяльності дипломатів у країні перебування. Проте за останні два десятиріччя у зв'язку з різкою активізацією міжнародного тероризму виникла стійка тенденція до зростання різного роду посягань на життя, честь і гідність дипломатів. Дипломати являють собою зручну мішень, оскільки вони уособлюють акредитуєчу державу, є її символом, і, як наслідок, будь-яке посягання на них відразу привертає увагу світової громадськості. Наведемо наступний приклад: хто у світі на початку 1997 року, хіба що крім обмеженої кількості фахівців, знав про перуанську ультраліву марксистсько-ленінську повстанську організацію «Тупак Амару»? Однак після захоплення її членами резиденції японського посла в Лімі, де на той час відбувався офіційний прийом з участю понад ста іноземних послів, урядовців Перу та інших країн, й утримання зазначених осіб як заручників, президент Перу А. Фухіморі (якого, до речі, у 2009 році було засуджено національним судом Перу до 25 років позбавлення волі за використання ескадронів смерті) змушений був розпочати переговори з терористами, а світові ЗМІ щоденно передавали репортажі з місця події. Що, власне, терористам, у першу чергу, й було потрібно.

Зростання тероризму зумовило необхідність розгляду в ООН питання про забезпечення безпеки дипломатів. Уперше це питання розглядалося на XXII сесії Генеральної Асамблеї ООН, згідно з рішенням якої Комісія міжнародного права ООН підготувала відкриту для підписання в 1979 році Конвенцію про запобігання і покарання злочинів проти осіб, які користуються міжнародним захистом, у тому числі дипломатичних агентів.

Відповідно до Положення про дипломатичні представництва та консульські установи іноземних держав в Україні особиста недоторканність поширюється на голову дипломатичного представництва, членів дипломатичного персоналу (п. 12), членів їхніх родин, що проживають разом із ними, за винятком членів родин громадян України (п. 14), співробітників адміністративно-технічного персоналу та членів їхніх родин, що проживають разом із ними, за винятком громадян України й осіб, що постійно проживають в Україні (п. 15).

Особиста дипломатична недоторканність тісно пов'язана з юрисдикційними імунітетами, що містять у собі імунітет від кримінальної, адміністративної та цивільної юрисдикції. Це не слід розуміти як те, що дипломатичний агент перестає взагалі бути суб'єктом юридичної відповідальності. По-перше, згідно ч. 4 ст. 31 Віденської конвенції імунітет дипломатичного агента від юрисдикції держави перебування не звільняє його від юрисдикції акредитуєчої держави. Тому акредитуєча держава має право притягувати своїх громадян до юридичної відповідальності, а приймаюча держава має право вимагати цього. По-друге, за згодою акредитуєчої держави особу може бути позбавлено юрисдикційного імунітету. Однак влада країни перебування не може самостійно позбавити її такого імунітету. Саме в цьому сенсі юрисдикційні імунітети є абсолютними.

Дипломатичний агент користується абсолютним імунітетом від кримінальної юрисдикції держави перебування. Це положення треба розуміти найбільш широко, як право дипломатичного агента взагалі не брати участь у кримінально-процесуальних діях у будь-якій якості. Проте, за згодою дипломатичного агента, він може бути допитаний як свідок.

Наявність імунітету від кримінальної юрисдикції не породжує права порушувати кримінальні закони приймаючої держави. Порушення кримінальної справи та розслідування владою держави перебування злочину, зробленого дипломатичним агентом, не може бути поставлене в залежність від наявності в нього імунітету від кримінальної юрисдикції. Влада приймаючої держави має право зажадати відкликання дипломатичного агента, підозрюваного чи обвинувачуваного в здійсненні злочину або оголосити його *persona non grata*. Відомі випадки, коли акредитуюча держава давала згоду на позбавлення імунітету від кримінальної юрисдикції країни перебування. Наприклад, У 1997 році за згодою Грузії до кримінальної відповідальності в США було притягнуто співробітника посольства Грузії в США Г. Махарадзе, який скоїв у стані алкогольного сп'яніння збив на смерть 16-річну дівчину.

Дипломатичний агент користується імунітетом від цивільної юрисдикції держави перебування, який не є абсолютним. Відповідно до ст. 31 Віденської конвенції про дипломатичні зносини дипломатичний агент не має імунітетів у випадках: а) речових позовів, що відносяться до приватного нерухомого майна, яке знаходиться на території держави перебування; б) позовів, що стосуються спадкоємства, відносно яких дипломатичний агент виступає як приватна особа; в) позовів, що відносяться до будь-якої професійної чи комерційної діяльності, яка здійснюється дипломатичним агентом у країні перебування за межами своїх офіційних функцій.

Згідно ст.ст. 22, 30 Віденської конвенції приватна резиденція дипломатичного агента користується тією самою недоторканністю чи захистом, що і приміщення представництва. Дефініція «приватна резиденція» означає як місце постійного проживання дипломатичного агента, так і його тимчасову резиденцію (готельний номер, туристичний намет, трейлер тощо). Недоторканністю користуються і засоби пересування (автомобіль, яхта, літак тощо). Вони не можуть бути піддані обшуку, реквізиції, арешту та виконавчим діям. Проте це не виключає права автоінспекції фіксувати порушення правил дорожнього руху та повідомляти про них у відомство закордонних справ. Імунітет транспортних засобів не розповсюджується на водіїв, якщо вони не є дипломатами. Так, у вересні 1995 року у Москві було заарештовано, а потім піддано суду водія Посольства Саудівської Аравії, якого звинуватили у заходженні заручника, що був вивезений у Підмосков'я на машині посольства.

Особисті фіскальні привілеї й імунітети дещо відрізняються від аналогічних імунітетів дипломатичного представництва, їх обсяг не обговорений положеннями національного законодавства: «Дипломатичний агент звільняється від усіх податків, зборів і мит, особистих і майнових, державних, районних і муніципальних, за винятком: а) непрямих податків, які зазвичай включаються в ціну товарів чи послуг; б) зборів і податків на приватне нерухоме майно, що знаходиться на території країни перебування, якщо він не володіє ним від імені акредитуючої держави для цілей представництва; в) податків

на спадщину та мит на спадкоємство, що стягуються державою перебування тощо» (ст. 34 Віденської конвенції). Положення про дипломатичні представництва та консульські установи іноземних держав в Україні не згадує особисті фінансові привілеї й імунітети.

Держава перебування відповідно до прийнятих нею законів та правил дозволяє ввозити та звільняє від усіх мит, податків і зборів, за виключенням складських зборів, зборів за перевезення та подібних послуг: а) предмети, призначені для офіційного використання представництвом; б) предмети, призначені для особистого використання дипломатичного агента та членів його родини, що живуть із ним, включаючи предмети, призначені для облаштування. Особистий багаж дипломатичного агента звільнюється від догляду, якщо відсутні достатні підстави думати, що він містить предмети, на які не поширюються зазначені виключення, або предмети, ввіз чи вивіз яких заборонено законом чи регулюється карантинними правилами держави перебування. Такий догляд має відбуватися лише у присутності дипломатичного агента або його уповноваженого представника відповідно до ст. 36 Віденської конвенції.

Привілеї та імунітети адміністративно-технічного та обслуговуючого персоналу

Особи, що користуються особистими дипломатичними привілеями й імунітетами, зазначені у Віденській конвенції про дипломатичні зносини. Особливу категорію складають особи, що не є дипломатичними агентами, але володіють деяким обсягом особистих дипломатичних привілеїв й імунітетів. Відповідно до Віденської конвенції про дипломатичні зносини це насамперед члени адміністративно-технічного персоналу дипломатичного представництва та члени їхніх родин, що живуть разом із ними, якщо вони не є громадянами держави перебування чи не проживають у ній постійно. Цю категорію співробітників представництва складають бухгалтери, шифрувальники, канцелярські робітники, перекладачі тощо. Наслідуючи розповсюджену практику, Віденська конвенція у значній мірі прирівняла адміністративно-технічний персонал та членів їх сімей до дипломатичного персоналу, за деякими істотними виключеннями. Такі особи мають особисту недоторканність, недоторканність житла, імунітети від кримінальної юрисдикції, фінансові привілеї й імунітети, імунітети від повинностей, деякі митні привілеї. Імунітет від цивільної й адміністративної юрисдикції поширюється на цих осіб під час виконання службових обов'язків. Цей персонал може безмитно ввозити предмети початкового обладнання, але не звільняються від митного огляду (п. 2 ст. 37).

Далі, це члени обслуговуючого персоналу (повари, садівники, охорона, водії тощо), що користуються імунітетом у відношенні дій, вчинених ними під час виконання службових обов'язків. Ці особи звільняються від податків, мита та зборів з одержуваного ними заробітку, звісно, за умови, що вони не є громадянами країни перебування (п. 3 ст. 37).

Нарешті, домашні працівники дипломатичного й адміністративно-технічного персоналу представництва, якщо вони не є громадянами держави перебування чи не проживають у ній постійно, звільняються від податків, мита та зборів з одержуваного ними заробітку.

§ 6. Консульське право

Поняття консульського права

Консульське право можна охарактеризувати як сукупність міжнародно-правових принципів і норм, що регулюють діяльність консульських установ і членів їхнього персоналу і визначальний їхній статус, функції, права й обов'язки. Консул — це посадова особа однієї держави, що знаходиться у іншій державі для захисту прав та інтересів своїх громадян і своєї держави.

Історично консульські відносини розвивалися як відносини, пов'язані насамперед з міжнародною торгівлею і торговим мореплаванням. Консули довгий час розглядалися як виборні чи призначені державою радники і помічники, покликані робити на території іноземної держави допомога і сприяння вітчизняним купцям і іншій приватній особам і організаціям. За ними практично не визнавалася яка-небудь якість представництва інтересів своєї держави як такого.

З часом коло питань, що входять у компетенцію консульських установ, неухильно розширювався, функції їх здобували усе більш багатогранний характер. В даний час консульські установи покликані сприяти розвитку не тільки економічних, торгових, але і науково-технічних, культурних і туристських, а в деяких випадках і політичних зв'язках між державами. Проте історичні особливості розвитку консульських відносин і в даний час продовжують визначати їхню специфіку і відмінність від дипломатичних.

У стародавні часи й у період середньовіччя консульські відносини регулювалися головним чином на основі звичаю. У наш час міжнародні порядки, які встановлювалися на міжнародних конгресах, які підсумовували результати великих війн, продовжують бути основою правового регулювання консульських зв'язків між державами при відсутності їхнього договірно-правового оформлення.

Міжнародні договори по консульських питаннях укладаються як на двосторонній, так і на багатобічній основі.

У сучасному консульському праві діють три багатосторонні консульські конвенції. Дві з них носять регіональний характер: Каракаська конвенція про консульські функції 1911 року і Гаванська конвенція про консульських чиновників 1928 року. Універсальний характер має Віденська конвенція про консульські зносини 1963 року.

Велику роль у консульському праві грають обопільні умови і конвенції по консульських питаннях, укладати які почали ще в XII-XIII століттях. Зараз їхнє число в усьому світі досягає декількох тисяч.

До джерел консульського права відносяться також положення деяких міжнародних договорів, що не присвячені винятково консульським питанням. Це насамперед Віденська конвенція про дипломатичні зносини 1961 року, ст. 3 якої передбачає можливість виконання консульських функцій дипломатичними представництвами. Сюди ж можна віднести і міжнародні договори про правову допомогу, про врегулювання випадків подвійного громадянства, договори й угоди з питань торгівлі і мореплавання і низку інших.

Дуже важливе значення мають положення національного законодавства, що визначають статус, функції і структуру консульських органів, а також регулюють визначені аспекти діяльності іноземних консульських установ. В Україні це Консульський Статут України, затверджений Указом Президента України N 127/94 від 2 квітня 1994 року.

Функції консула щодо юридичних осіб і громадян України

Розділ II Глави III Консульського статуту України присвячений загальним положенням стосовно цього питання. Відповідно до ст. 20 КС України консул зобов'язаний вживати заходів для того, щоб юридичні особи та громадяни України користувалися в повному обсязі всіма правами, наданими їм законодавством держави перебування і міжнародними договорами, учасниками яких є Україна і держава перебування, а також міжнародними звичаями. Консул зобов'язаний вживати заходів для відновлення порушених прав юридичних осіб і громадян України. У випадку, якщо після звернення консула до влади держави перебування не будуть відновлені порушені права юридичних осіб і громадян України, консул зобов'язаний повідомити про це Міністерство закордонних справ України та главу дипломатичного представництва України в державі перебування.

Згідно до ст. 21 Статуту консул також зобов'язаний приймати як письмові, так і усні звернення юридичних осіб та громадян України. Він приймає звернення іноземних юридичних осіб і громадян з питань, що стосуються виконання його функцій.

Ст. 22 Статуту зобов'язує консула вести облік громадян України, які постійно проживають або тимчасово перебувають у його консульському окрузі, а ст. 23 — сприяти проведенню відповідно до законодавства України референдумів, виборів Президента України, народних депутатів України.

Консул надає допомогу у виконанні службових обов'язків членам державних делегацій України, народним депутатам України, представникам міністерств, інших органів виконавчої влади України, органів місцевого самоврядування, а також керівникам державних підприємств та наукових установ, які перебувають у межах його консульського округу.

Відповідно до ст. 25 КС України консул інформує громадян України, які тимчасово перебувають у його консульському окрузі, про законодавство держави перебування, а також про місцеві звичаї. Розпорядження консула, видані в межах його повноважень з питань, що стосуються перебування громадян України за кордоном, мають для них обов'язкову чинність.

Врешті-решт, консул має право без окремого доручення представляти в установах держави перебування громадян України, якщо вони є відсутніми і не доручили ведення справи якійсь особі або не можуть захищати свої інтереси з інших причин. Це представництво триває доти, поки особи, яких представляють, не призначать своїх уповноважених або не візьмуть на себе захист своїх прав та інтересів.

Також консул має спеціальні функції (ст.ст. 27-43 КС України):

- 1) щодо військового обліку громадян України;
- 2) щодо виконання доручень слідчих або судових органів України;

3) щодо укладення та розірвання шлюбу, усиновлення (удочеріння), встановлення батьківства, опіки і піклування, реєстрації актів громадянського стану;

4) щодо майна громадян України;

5) щодо громадян України, які перебувають під арештом, затримані чи позбавлені волі в іншій формі, відбувають покарання або пропали безвісти;

6) в питаннях паспортів і віз;

7) у питаннях громадянства.

Нотаріальні та інші цивільно-правові дії консула

Питанням нотаріальних дій, консульської легалізації та консульського збору присвячений II Розділ Консульського Статуту України.

Глава XI КС України, яка називається «Нотаріальні дії», включає в себе ст.ст. 44-53. Консул вчиняє нотаріальні дії, передбачені законодавством України. Порядок вчинення нотаріальних дій консулом визначається Законом України «Про нотаріат», Консульським Статутом, Положенням про порядок вчинення нотаріальних дій консулом, яке затверджується Міністерством юстиції України і Міністерством закордонних справ України, а також іншими актами законодавства України. Нотаріальні дії вчинюються у приміщенні консульської установи України. В окремих випадках нотаріальні дії можуть бути вчинені поза зазначеною установою.

Консул, який вчинює нотаріальні дії, зобов'язаний додержувати таємниці вчинюваних нотаріальних дій. Довідки про вчинені нотаріальні дії і документи видаються відповідно до законодавства України про державний нотаріат.

Нотаріальні дії вчинюються в день пред'явлення всіх необхідних для цього документів, сплати консульського збору і відшкодування фактичних витрат. Вчинення нотаріальних дій може бути відкладено при необхідності витребування додаткових відомостей чи документів або направлення документів на експертизу, а також на інших підставах, передбачених законодавством України.

Нотаріально посвідчувані угоди, а також заяви та інші документи підписуються в присутності консула, який вчинює нотаріальні дії. Якщо угоду, заяву чи інший документ підписано за відсутності консула, то особа, яка підписала такий документ, повинна особисто підтвердити, що документ підписаний нею. Консул, який вчинює нотаріальні дії, зобов'язаний роз'яснювати громадянам України їх права та обов'язки, попереджати про наслідки вчинюваних нотаріальних дій з тим, щоб юридична необізнаність та інші подібні обставини не могли бути використані їм на шкоду.

Консул не може вчинювати нотаріальні дії на своє ім'я і від свого імені, на ім'я і від імені своєї (свого) дружини (чоловіка), її (його) і своїх родичів по прямій лінії.

Нотаріальне діловодство в консульських установах ведеться державною мовою України. Коли особа, яка звернулася за вчиненням нотаріальної дії, не знає мови, якою ведеться діловодство в консульській установі, тексти документів, що оформлюються, повинен перекласти їй консул, який вчинює нотаріальну дію, або відомий консулові перекладач.

Якщо консулові стане відомо про спадщину, яка відкрилася на користь громадян України, які проживають в Україні, консул негайно передає у Міністерство закордонних справ України всі відомі йому дані про таку спадщину і можливих спадкоємців.

Якщо вчинення нотаріальної дії суперечить законодавству України, консул відмовляє у вчиненні такої дії. Консул не приймає для вчинення нотаріальних дій документи, якщо вони не відповідають вимогам законодавства України, або можуть за своїм змістом завдати шкоди інтересам України, або містять відомості, що порочать честь і гідність громадян. На прохання особи, якій відмовлено у вчиненні нотаріальних дій, їй повинні бути викладені причини відмови і роз'яснено порядок її оскарження.

При вчиненні нотаріальних дій відповідно до законодавства України, міжнародних договорів, в яких беруть участь Україна і держава перебування, застосовуються норми іноземного права. Консул приймає документи, складені відповідно до вимог іноземного права, і вчинює посвідчувальні написи у формі, передбаченій іноземним законодавством, якщо це не суперечить законодавству України.

Консульській легалізації присвячена окрема XII Глава, яка складається всього лише з двох статей: 54 та 55. Відповідно до першої консул легалізує документи і акти, складені за участю влади консульського округу, або такі, що виходять від цієї влади. Органи України приймають такі документи і акти на розгляд лише при наявності консульської легалізації, якщо інше не передбачено законодавством України або міжнародним договором, учасниками якого є Україна і держава перебування. Консульська легалізація полягає в установленні і засвідченні справжності підпису, повноважень посадової особи, яка підписала документ чи акт або засвідчила попередній підпис на них, справжності відбитка штампа, печатки, зразки яких отримано консулом офіційним шляхом від компетентних органів держави перебування. Порядок консульської легалізації встановлюється Міністерством закордонних справ України.

Відповідно до ст. 55 КС України легалізації не підлягають документи і акти, які суперечать законодавству України або можуть за своїм змістом завдати шкоди інтересам України, або містять відомості, що порочать честь і гідність громадян.

Глава XIII Статуту присвячена питанням, які стосуються консульського збору. За ст. 56 за консульські дії, що виконуються за кордоном і на території України, справляється консульський збір. Ст. 57 встановлює, що консульський збір справляється відповідно до Тарифу консульського збору України і Положення про консульський збір України: за кордоном — у валюті країни перебування, в Україні — в національній валюті. Положення про консульський збір затверджується Міністерством закордонних справ України за погодженням з Міністерством фінансів України.

Ранги консульських працівників

У відповідності зі статтею 9 Віденської конвенції про консульські зносини 1963 року для глав консульських установ встановлено чотири ранги

(класи): 1) генеральний консул; 2) консул; 3) віце-консул; 4) консульський агент.

Визначення рангу консула, що призначається, залежить від розсуду держави, яка його призначає. Звичайно при цьому береться до уваги об'єм консульської роботи і значення місця перебування консулу у політичному та економічному житті країни. Генеральні консули призначаються у великі промислові центри та торгові центри, а також у важливі порти. Навпаки, консульські агенти призначаються у невеликі міста та порти, де об'єм консульської роботи невеликий.

Генеральний консул очолює генеральне консульство або консульський відділ дипломатичного представництва; консул — консульство; віце-консул — віце-консульство. Останні також можуть бути помічниками або заступниками генерального консула. Віце-консул може виконувати обов'язки заступника консула. Консульський агент очолює консульське агентство. В Україні, як і в більшості держав, консульські працівники є службовцями міністерства закордонних справ і їм присвоюються дипломатичні ранги. У деяких країнах консульська служба відділена від дипломатичної, і консульським працівникам присвоюються спеціальні ранги.

Консульські функції виконуються також і дипломатичними представництвами. У деяких представництвах є спеціальні консульські відділи. Однак завідуючий консульським відділом не може зноситися з місцевою владою, оскільки таке право йому не надано спеціальною угодою між двома державами.

Наведені вище ранги консулів та найменування консульських установ прийняті і українським законодавством (ст. 5 Консульського Статуту України).

Консульський патент та екзекватура

Як правило, консул повинен отримати відповідний документ — так званий «консульський патент». Органи влади країни перебування, яким вручається патент, розглядають питання про допущення консула до виконання ним службових обов'язків у зазначеному консульському окрузі. Таке допущення або визнання консула оформляється шляхом видачі екзекватури, тобто дозволу країни перебування на виконання консульських функцій в узгодженому консульському окрузі. Так, у п.п. 2-6 ст. 3 Консульської конвенції між Україною та Російською Федерацією від 15 січня 1993 року зазначається: «Акредитуюча держава передає Міністерству закордонних справ держави перебування консульський патент про призначення глави консульської установи. За поданням консульського патенту держава перебування видає главі консульської установи екзекватуру в можливо короткий строк. Глава консульської установи може приступити до виконання своїх обов'язків після того, як держава перебування видасть йому екзекватуру. Держава перебування до видачі екзекватури може дозволити главі консульської установи тимчасово виконувати свої функції. Після видачі главі консульської установи екзекватури або дозволу тимчасово виконувати його функції держава перебування негайно сповіщає органи влади консульського округу і вживає

всіх необхідних заходів, щоб надати главі консульської установи можливість виконувати свої обов'язки і користуватися усіма правами, пільгами, привілеями та імунітетами, передбаченими цією Конвенцією.

Порядок і форма видачі екзекватури визначаються внутрішнім правом країни перебування. Екзекватура може бути видана у формі окремого документа, підписаного главою уряду або міністром закордонних справ, а іноді від імені уряду в цілому. Трапляється, що окремий документ у вигляді екзекватури не видається взагалі, а лише робиться напис дозволу на консульському патенті.

Загальновизнаною нормою в міжнародному праві є право країни перебування відмовити у видачі екзекватури, не пояснюючи при цьому причин відмови. У п. 2 ст. 12 Віденської конвенції про консульські зносини зазначається, що держава, що відмовляє у видачі екзекватури, не зобов'язана повідомляти акредитуєчій державі мотиви такої відмови. Слід, проте, зазначити, що запит згоди на призначення консула і запит екзекватури — це далеко не одне й те ж. Запит згоди на призначення консула, як ми вже згадували, робиться по дипломатичних каналах і стосується особи консульського представника. Екзекватура ж видається після призначення консула в країні перебування у відповідь на поданий патент. При цьому сутність екзекватури полягає в дозволі займатися консульською діяльністю в певному консульському окрузі, тому питання про особу самого представника вже це має ніякого значення, оскільки воно вирішене країною перебування ще тоді, коли вона давала дозвіл на звернення акредитуєчої держави, тобто до видачі патенту.

Зрозуміло, що як екзекватура, так і консульський патент є необхідними лише для глав самостійних консульських установ. Для керівників консульських відділів посольств і місій, хоча вони іноді й іменуються генеральними консулами або консулами, надання патенту та отримання екзекватури не передбачене. Вони залишаються дипломатичними агентами, що перебувають у штаті посольств та місій, зі звичайним для них порядком призначення та вступу на посаду, тобто для них необхідно отримати тільки в'їзну візу в країну перебування і здійснити нотифікацію (повідомлення) про їхнє призначення.

Для інших консульських посадових осіб (тобто крім глав самостійних консульських установ) консульськими конвенціями встановлюється, як правило, такий порядок: акредитуєча держава заздалегідь повідомляє міністерство закордонних справ країни перебування їхні повні імена, прізвища, ранг, посаду в консульській установі. Про співробітників консульств, які виконують адміністративні або технічні функції, повідомляються ті ж самі дані, крім рангів, оскільки вони таких не мають. Після отримання такої нотифікації та повідомлення про прибуття даної особи, вона вважається такою що приступила до виконання своїх обов'язків, після чого компетентні органи країни перебування видають консульським посадовим особам, співробітникам консульства та членам їхніх родин, які мешкають разом із ними, відповідні посвідчення. Так, у згадуваній вже Конвенції між Україною та РФ у ст. 5 зазначається, що акредитуєча держава в особі своїх компетентних органів

заздалегідь листовно повідомляє Міністерство закордонних справ держави перебування про наступне:

1) прізвище, ім'я, громадянство, посаду працівників консульської установи, дату їхнього прибуття, їхнього остаточного відбуття або припинення їхніх функцій, а також про будь-яку зміну їхнього статусу під час роботи у консульській установі;

2) прізвище, ім'я, громадянство, дату прибуття, остаточного відбуття членів сім'ї кожного працівника консульської установи, а також про те, що та чи інша особа стає або перестає бути членом сім'ї: компетентні органи влади держави перебування видають безкоштовно, згідно з встановленим порядком цієї держави, посвідчення працівникам консульської установи та членам їхніх сімей, за винятком тих, які є громадянами держави перебування або постійно проживають у ній.

З моментом видачі екзекватури, як і з врученням вірчих грамот послом або посланником, пов'язані певні правові наслідки, крім офіційного вступу на посаду, а саме: генеральний консул у даному конкретному місті країни перебування, який раніше від інших отримав екзекватуру, вважається дуайеном консульського корпусу. До речі, консульський корпус, у широкому значенні слова, складається із всіх консульських посадових осіб всіх іноземних консульств, розміщених у даному місті країни перебування, тож функції його дуайєна, по суті, збігаються з функціями дуайєна дипломатичного корпусу.

Відмічаючи певну тотожність ситуацій під час вручення консульського патенту, екзекватури та вірчих грамот, необхідно згадати й про ті відмінності, що існують у зазначених процедурах. Так, якщо місія глави дипломатичного представництва розпочинається тільки після вручення ним своїх вірчих грамот, які протягом усього часу виконання дипломатичної місії залишаються в компетентних структурах країни перебування, то місія глави консульської установи, навпаки, розпочинається тільки після повернення йому патенту з виданою до нього екзекватурою. На відміну від вірчих грамот, що адресовані главам країн перебування і їм вручаються, консульські патенти не містять конкретного адресата. Вони складаються за формулою: «всім, кого це може стосуватися», або «всім, хто побачить даний документ», і разом з екзекватурою за необхідності пред'являються консулом під час виконання ним своїх службових функцій.

Консульські корпус та округ

Консули, які знаходяться у даному місті, утворюються консульський корпус. Очолює цей корпус старійшина (дуаєн) — старший за рангом консульський представник. Старійшиною з числа рівних за рангом є консульський представник, який раніше інших приступив у даному місті до виконання консульських функцій. Старійшина представляє консульський корпус перед місцевою владою, подібно до того як старійшина дипломатичного корпусу представляє його перед центральною владою. Однак ні консульський корпус, ні його старійшина не можуть виступати з заявами загальнополітичного характеру.

Відповідно до Віденської конвенції про консульські зносини 1963 року персонал консульських установ ділиться на три категорії:

1) консульські посадові особи, які перебувають на консульській службі і виконують консульські функції;

2) консульські службовці, які виконують адміністративно-технічну роботу;

3) обслуговуючий персонал.

Консульські посадові особи повинні бути, як правило, громадянами держави, що представляється. Громадяни держави перебування або третіх держав можуть призначатися на консульські посади державою, що представляється, тільки з точно вираженої згоди держави перебування (ст. 22).

Суверенним правом держави перебування є право в будь-який час повідомити державі, що представляється, про те, що та або інша консульська посадова особа є *persona non grata*, або що будь-який працівник консульського персоналу є неприйнятним. У такому випадку держава, що представляється, повинна відкликати цю особу або припинити її функції в консульській установі (ст. 23).

Влада держави перебування (зазвичай міністерство закордонних справ) видають консулам консульські картки, що підтверджують їхнє посадове становище і наявність привілеїв та імунітетів відповідно до міжнародного права.

Функції працівників консульської установи припиняються на таких підставах:

1) повідомлення держави перебування державою, що представляється, про те, що її функції припиняються (відкликання);

2) анулювання екзекватури (оголошення *persona non grata*);

3) повідомлення державою перебування держави, що представляється, про те, що держава перебування перестала вважати його працівником консульського персоналу.

Консульський округ — це певна територія держави перебування, на якій консульська посадова особа виконує покладені на неї консульські функції. Місцеперебування консульської установи і межі консульського округу зазначається у консульському патенті або іншому документі про призначення глави консульської установи та визначається урядом країни, що призначила консула, за згодою з урядом країни призначення. Остання може виключати з цих округів адміністративні одиниці, де вона взагалі не бажає допускати іноземну консульську діяльність. Звичайно кожний консульський округ включає одну чи декілька територіально-адміністративних одиниць даної країни. Однак консульський округ може бути обмежений, наприклад, тільки тим містом, в якому проживає консул. Консульські функції щодо адміністративних одиниць, не включених до складу округів консулів даної країни, виконує дипломатичне представництво.

Консул має право виконувати консульські функції лише у межах свого консульського округу. Консул зноситься з місцевою (провінційною) владою держави перебування у межах свого округу з усіх питань, пов'язаних із діяльністю консульської установи. Правом зносин з центральною владою цієї держави, включаючи її відомство закордонних справ, консул не користується. До неї він може звертатися лише у разі необхідності, але тільки через дипломатичне представництво своєї країни. Він зобов'язаний не менш як раз на рік робити об'їзд свого округу.

Одна й та сама держава може мати кілька консульських округів на території країни перебування. Їх кількість визначається за взаємною згодою держав. Зміна округу та виконання консульських функцій поза його межами можуть здійснюватися лише за згодою держави перебування.

Консульські привілеї та імунітети

Для того щоб консульське представництво могло здійснювати свої функції, воно та його персонал відповідно до міжнародного права наділяються спеціальним статусом із наданням консульських привілеїв й імунітетів. Той вигляд, який консульські привілеї й імунітети мають у сучасному світі, вони отримали межі XIX і XX століть.

Перелік консульських привілеїв й імунітетів, визнаних у загальному міжнародному праві, викладений у Віденській конвенції про консульські зносини. Обсяг консульських привілеїв і імунітетів трохи вузчий, ніж обсяг дипломатичних привілеїв і імунітетів. Але він може бути за згодою держав на умовах взаємності як звужений, так і розширений.

На практиці розбіжності у статусі консульських представництв різних держав зазвичай незначні. Консульські привілеї й імунітети розділяються на привілеї й імунітети консульського представництва й особисті консульські привілеї й імунітети.

У відповідності зі ст. 28 Віденської конвенції про консульські зносини 1963 року держава перебування повинна надавати всі можливості для виконання консульською установою своїх функцій. Тому держава перебування на підставі норм міжнародного й внутрішньодержавного права надає консульській установі та її персоналу певні привілеї та імунітети для ефективного виконання ними своїх функцій.

Розрізняють два види консульських привілеїв та імунітетів:

1) привілеї та імунітети консульської установи як закордонного органу зовнішніх зносин держави;

2) привілеї та імунітети персоналу консульської установи (особисті привілеї та імунітети).

Приміщення та територія консульського представництва недоторканні, але не абсолютно. Відповідно до п. 2 ст. 31 Віденської конвенції про консульські зносини влада держави перебування не має права входити в ту частину консульських приміщень, що використовується безпосередньо для роботи консульської установи, без згоди голови консульської установи, призначеної ним особи чи голови дипломатичного представництва держави, яку представляють. В Україні недоторканність приміщень консульських установ закріплена в п. 21 Положення про дипломатичні представництва та консульські установи іноземних держав в Україні від 10 червня 1993 року. Однак для вжиття владою держави перебування невідкладних заходів захисту в консульських приміщеннях у випадках пожежі чи стихійного лиха згода названих осіб не є обов'язковою. На практиці держави нерідко прагнуть у двосторонніх консульських договорах надати недоторканності консульських приміщень більш абсолютний характер.

Віденською конвенцією про консульські зносини на державу перебування покладений обов'язок уживати належні заходи для захисту консульських

приміщень від усяких вторгнень чи завдання збитку і для запобігання всяким порушенням спокою консульської установи чи образи її достоїнства.

Недоторканність консульських архівів і документів є загальновизнаною звичаєво-правовою нормою міжнародного права. У ст. 12 Віденській конвенції про консульські зносини — ця норма закріплена як така, що гарантує абсолютний імунітет. Аналогічна норма закріплена в п. 23 Положення про дипломатичні представництва та консульські установи іноземних держав в Україні 1993 року. Тому консульські архіви та документи користуються недоторканністю незалежно від недоторканності консульських приміщень.

Дещо відрізняється від правового режиму консульських архівів і документів зазначений у п. 3 ст. 35 Віденської конвенції порядок користування консульською валізою: «Консульська валіза не підлягає ані розкриттю, ані затримці. Однак у тих випадках, коли компетентна влада держави перебування має серйозні підстави думати, що у валізі міститься щось інше, крім кореспонденції, документів чи предметів, перерахованих у пункті 4 цієї статті, вони можуть вимагати, щоб валіза була розкрита в їх присутності уповноваженим представником держави, яку представляють. У тому разі, якщо влади держави, яку представляють, відмовляться виконати ці вимоги, валіза відправляється в місце відправлення». Положення про дипломатичні представництва та консульські установи іноземних держав в Україні року повторює в ч. 2 п. 24 вказану норму Віденської конвенції й, таким чином, відходить від практики абсолютної недоторканності консульської валізи, що існувала в колишньому СРСР.

У міжнародній практиці тривалий час існував звичай надавати консульським установам фіскальні привілеї. У Віденській конвенції про консульські зносини ця норма сформульована більш виразно: консульські установи звільняються від обкладання чи стягнення податків або зборів будь-якого виду на: земельні ділянки, будинки чи частини будинків, що використовуються винятково для консульських цілей, якщо зазначене майно знаходиться у власності чи орендується від імені держави, яку представляють, чи якої-небудь фізичної чи юридичної особи, яка діє від імені цієї держави; угоди чи документи, що стосуються придбання зазначеного нерухомого майна, якщо держава, яку представляють, здобуває це майно винятково для консульських цілей. Фіскальні привілеї не поширюються на платежі за конкретні види обслуговування (ст. 18). Положення про дипломатичні представництва та консульські установи іноземних держав в Україні не згадує існування в консульських установах фіскальних привілеїв.

Ст. 22 Віденської конвенції про консульські зносини встановлює для консульських установ такі самі митні привілеї, що і для дипломатичних представництв. Зауважимо на те, про що можна було б і так здогадатися, але все ж таки Положення про дипломатичні представництва та консульські установи іноземних держав в Україні не згадує існування в консульських установах митних привілеїв.

Віденська конвенція про консульські зносини закріплює у ст. 10 право вивішувати прапор і встановлювати емблему держави, яку представляють, на приміщенні, де розташована консульська установа, а також на резиденції голови цієї установи та на його засобах пересування. Аналогічну норму містить

п. 22 Положення про дипломатичні представництва та консульські установи іноземних держав в Україні.

У міжнародному праві загально визнано, що консулу та консульському персоналу мають бути надані привілеї й імунітети, необхідні для виконання їхніх функцій. У міжнародній правовій практиці особистими консульськими привілеями й імунітетами прийнято наділяти консулів, консульських службовців, а також працівників обслуговуючого персоналу консульської установи. Особисті консульські привілеї й імунітети зазвичай вужче дипломатичних.

Найбільш широкі консульські привілеї й імунітети мають консульські посадові особи. Консульськими посадовими особами узагальнено називають генеральних консулів, консулів, віце-консулів і консульських агентів. Консульські службовці (персонал) мають більш вузький, у порівнянні з консулами, обсяг привілеїв й імунітетів. До консульських службовців відносять адміністративно-технічний персонал консульської установи (друкарок, секретарок, бухгалтерів тощо). Працівники здійснюють допоміжне обслуговування консульської установи (садівник, ліфтер, шофер тощо), і їхні імунітети пов'язані винятково з виконанням службових обов'язків. Члени родин консулів і консульських службовців також мають деякий обсяг привілеїв й імунітетів, за винятком, як правило, тих випадків, коли вони є громадянами держави перебування. Особливу категорію складають особисті привілеї й імунітети позаштатних консулів. Такі привілеї й імунітети, по-перше, значно поступаються привілеям й імунітетам штатних консулів, а по-друге, надаються громадянину держави перебування, хоча і за згодою цієї держави.

У загальному міжнародному праві особиста недоторканність консулів не є абсолютною. Консульські посадові особи, говориться у ст. 41 Віденської конвенції про консульські зносини 1963 року, не підлягають ані арешту, ані попередньому ув'язненню, інакше як на підставі постанови компетентної судової влади у разі скоєння тяжких злочинів. За винятком зазначених випадків консульські посадові особи не можуть бути ув'язненими і не підлягають ніяким іншим формам обмеження особистої свободи, інакше як на виконання судових постанов, що набули законної чинності. Це положення не стосується консульських службовців і осіб обслуговуючого персоналу.

Згідно ст. 43 Конвенції, і консульські посадові особи, і консульські службовці не підпадають під юрисдикцію країни перебування щодо дій, вчинених ними під час виконання консульських функцій. Вирішення питання про те, чи мало місце виконання таких функцій у момент скоєння правопорушення, вирішується дипломатичним шляхом. У разі затримки чи арешту таких осіб влада країни перебування зобов'язана негайно повідомити про це відповідне консульське чи дипломатичне представництво. Це положення було підтверджено Міжнародним судом у рішенні щодо справи братів ЛеГранд 2001 року. Суд засудив двох братів до страти за вбивства. При цьому факт їх арешту не було доведено до відома консульства ФРН, громадянами якої вони були. Суд визнав США порушивши ми норми міжнародного права. Консульські службовці та члени обслуговуючого персоналу мають право не свідчити з питань, пов'язаних із виконанням ними службових обов'язків.

Держави часто укладають двосторонні консульські конвенції, які надають консульським посадовим особам повний дипломатичний імунітет. У таких

випадках їх кримінальне переслідування можливо лише у випадку відмови від імунітету. У 1996 році українського віце-консула у Торонто О. Юшко було звинувачено у керуванні автомобіля у стані сп'яніння, під час якого він намагався посадити у машину двох дівчат-підлітків 12 і 14 років. Пізніше він спробував дати хабара поліцейському. Канада запросила Україну про залишення О. Юшка дипломатичного імунітету. Після відмови України канадська влада оголосила його персоною *non grata* та розпорядилася, щоб він залишив країну протягом двох днів.

Положенням про дипломатичні представництва та консульські установи іноземних держав в Україні закріплена особиста недоторканність консульських посадових осіб (ч.ч. 1, 2, 5 п. 25), особиста недоторканність консульських службовців (ч.ч. 2—4 п. 25) і особиста недоторканність членів обслуговуючого персоналу консульської установи (ч.ч. 3, 4 п. 25).

Консульські службовці мають право на недоторканність приватної резиденції та транспорту, яким вони користуються у тому ж обсязі, що й дипломатичні агенти.

Консульські посадові особи, консульські службовці, а також члени їхніх родин, що проживають разом із ними, звільняються від податків і зборів за конкретні види обслуговування. Положення про дипломатичні представництва та консульські установи іноземних держав в Україні спеціально не передбачає існування особистих консульських фіскальних привілеїв.

Особисті митні привілеї поширюються на консульських посадових осіб у тому самому обсязі й порядку, що й на дипломатичних агентів. Закономірно, що Положення про дипломатичні представництва та консульські установи іноземних держав в Україні спеціально не передбачає існування особистих консульських митних привілеїв.

МОДУЛЬ 10.

ПРАВА ЛЮДИНИ І МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

Звільненому від традиційних якорів міжнародному праву більше не потрібна реальна практика... Міжнародний закон про права людини є продуктом не судової практики, а міжнародної конференції. Для його прийняття достатньо лише абстрактного проголошення. До того ж це не обов'язково повинен робити вищий державний орган. Просто беруться висловлювання дипломатів, які здаються вагомими, потім вони препаруються тлумачами так, щоби надати їм ще більшої ваги. З цього швидко виростає громіздка словесна конструкція, яку раптом починають вважати елементом звичайного міжнародного законодавства.

Маргарет Тетчер

ГЛАВА 1. МІЖНАРОДНЕ ПРАВО ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ

§ 1. Права людини і суспільство

У кожного з нас є лише одне право — або їх нескінченно багато. Адже фундаментальне право кожної людини, кожної людської істоти полягає в тому, щоби жити, як здається правильним їй самій, якщо це не передбачає обмеження чи посягання на такі ж права інших людей. Однак це єдине право несе у собі безліч можливих значень.

Свого часу Джеймс Вілсон — один з батьків-засновників сучасної Америки, хто був серед підписантів Конституції Сполучених Штатів — у відповідь на пропозицію додати до Конституції Біль про права заявив, «Перелічити усі права, якими володіє людина? Я впевнений, що жодному з джентльменів, які брали участь у Конституційному конвенті, не спало б на думку навіть намагатися це зробити». Задля справедливості варто додати, що Біль про права таки було додано до Конституції у вигляді славнозвісних Поправок чотирма роками пізніше, однак ні він, ні французька Декларація прав людини і громадянина не містили і не могли містити вичерпного переліку належних кожній людині прав.

В будь-якому разі й сьогодні перелічити а priori усі права, якими ми володіємо, просто неможливо, і зазвичай лише тоді ми починаємо замислюватися над цим, коли хтось пропонує те чи інше право обмежити. Саме уявлення про те, що сукупність прав людини — це матеріальна множина, обмежена певною кінцевою величиною, категорично невірне.

Володіння будь-яким правом передбачає появу відповідних кореспондуючих йому зобов'язань. Наше право на свободу слова передбачає ваше зобов'язання не піддавати наші висловлювання цензурі. Ваше ж право на приватну власність передбачає, що на нас лежить обов'язок не красти цю власність і не намагатися змусити вас використовувати її так, як цього хо-

четься нам. Іншими словами, захист наших прав передбачає, що ми, в свою чергу, поважаємо права інших.

Як правило, про права ведуть мову у їх зв'язку з відповідними обов'язками. Однак поняття «обов'язки» має чимало значень, які дуже часто плутають. По-перше, існують обов'язки, про які вже згадувалося вище — тобто обов'язки, які випливають із рівнозначних прав інших людей. По-друге, існують обов'язки, які, як багато хто вважає, ми покладаємо на себе в якості необхідної умови користування своїми правами. Це розуміння є відображенням старого підходу, з якого випливає, що права у нас є лише до тих пір, доки хтось — ймовірно за все, це буде держава, — схвалює те, яким чином ми їх реалізуємо. В дійсності ж, кожна людина наділяється правами ще до того, як входить в систему владних відносин, створену саме з метою захисту цих прав.

Наші права рідко хтось намагається обмежити, якщо гадає, що ми використовуємо їх відповідально і грамотно. Ніхто не намагається піддати цензурі популярні й вагомні погляди; жертвою цензури частіш за все стають суперечливі, радикальні висловлювання. Але ми повинні захищати навіть безвідповідальне використання людьми своїх прав саме тому, це права — це саме права, а не даровані будь-ким привілеї.

По-третє, існують так звані моральні зобов'язання, які виходять за межі сфери існування поняття прав. Нерідко у зв'язку з цим стверджується, що концепція прав особистості «морально неповноцінна».

Так, і справді, вона дещо неповноцінна. Права існують не в рамках моралі, а поза нею, навіть якщо вони частково відображають її настанови; їх сфера обмежується лише певною сферою моралі, причому достатньо вузько. Права особистості встановлюють деякий мінімальний стандарт людського ставлення до інших людей і суспільства в цілому. Проте у моралі є й інші теоретичні засади, яким в цій системі прав залишається доволі багато місця, але це аж ніяк не означає, що положення самого поняття прав людини і громадянина в цій сфері, до якої воно взагалі не може бути застосоване, в чомусь недієве або вразливе. Це означає лише те, що в більшості випадків усі рішення, які приймаються нами кожного дня, приводять нас до вибору, який лише в дуже загальних рисах описується нашим зобов'язанням поважати прав один одного. А юридично узаконити усі наші моральні зобов'язання в найближчій перспективі не видається можливим.

Досить часто висловлюється думка, що ствердження у міжнародному праві прав людини робить індивіда повноцінним суб'єктом міжнародного права. Однак об'єктом міжнародного права є лише міждержавні відносини, його механізм придатний лише для регулювання таких відносин. Тому міжнародне право створює безпосередньо права і обов'язки для держав.

Окрім того, застосування норм до відносин індивіда знаходиться в руках і юрисдикції держав. В тих випадках, коли міжнародні норми стосуються індивіда, міжнародне право зобов'язує держави забезпечити їх реалізацію. І лише у виняткових випадках, коли державний механізм нездатен цього зробити, міжнародне право передбачає і безпосереднє застосування своїх норм за допомогою міжнародних установ та організацій. Такими організаціями і установами є міжнародні суди, які поширюють свою юрисдикцію на всі держави, які їх визнають.

Чинні нині міжнародні акти не містять прямого визнання індивіда суб'єктом міжнародного права. В тих особливих випадках, коли це питання піднімається, індивід розглядається як бенефіціар (користувач) відносно норм міжнародного права, що ж стосується самих прав і свобод, то індивід, безумовно, є їх суб'єктом, для нього вони створені та існують.

Справа в тому, що загальновизнані норми про права людини є водночас загальними принципами права, що є абсолютною і невід'ємною частиною як міжнародного, так і внутрішньодержавного права. Вони відображають історично досягнутий рівень демократії і цивілізованості суспільства на міжнародному, регіональному та локальному рівнях.

Саме завдяки цьому вони наділені особливими юридичними ознаками. Ані міжнародний договір, ані внутрішньодержавний (національний) закон не можуть обмежити прав людини. І для обґрунтування такого статусу використовується концепція природних прав людини. В Конституції України вона сформульована так: «Права і свободи людини є невідчужуваними і непорушними (ст. 21). Конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані. При прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод (ч.2,3 ст. 22).

Це положення стосується також і міжнародних договорів. Достатньо сказати, що Статут ООН зобов'язує усі держави заохочувати і розвивати повагу до прав людини. А будь-який договір, що обмежує права людини, буде автоматичний визнаний недійсним згідно ст.103 Статуту, що визначає переважну силу зобов'язань за Статутом. Такі договори неправомірні і в силу суперечності принципу поваги до прав людини.

§ 2. Поняття, функції та принципи міжнародного захисту прав людини та основних свобод

У сучасній науці міжнародного права термін «міжнародний захист прав людини та основних свобод» вживається в широкому і вузькому значенні. В широкому сенсі під цим терміном найчастіше розуміють систему міжнародно-правових норм, принципів і стандартів, закріплених у міжнародних договорах універсального, регіонального та локального характеру, які визначають права і свободи людини, зобов'язання держав і міждержавних організацій щодо дотримання, розвитку вказаних прав і свобод, а також міжнародні механізми забезпечення і контролю за дотриманням суб'єктами міжнародного права зобов'язань у цій галузі права і відновленням порушених прав конкретних осіб чи груп населення. Отже, в такому розумінні міжнародний захист прав людини та основних свобод — це галузь сучасного міжнародного права з розвинутою сукупністю інститутів права і належними механізмами забезпечення їх функціонування.

Згідно з іншою точкою зору міжнародний захист прав людини та основних свобод є інститутом нової галузі міжнародного права — міжнародного права прав людини (І. І. Лукашук, С. В. Ісакович, Л. М. Шестаков та ін.). В українській науці міжнародного права переважає думка, що "в міжнародному праві склався новий інститут міжнародного захисту прав людини, основні положення якого відображено у Статуті ООН».

Водночас деякі вчені вважають міжнародне право захисту прав людини та основних свобод інститутом міжнародного гуманітарного права. Ці вчені (С. В. Черниченко, Г. В. Ігнатенко, О. І. Тиунів та ін.) розмірковують таким чином. Міждержавне співробітництво охоплює широке коло гуманітарних проблем: наукових, культурних, освітніх, контактів між людьми, обміну інформацією тощо. Основу такого співробітництва становлять права людини. Норми міжнародного права, які охоплюють усе гуманітарне співробітництво, складають галузь міжнародного права — міжнародне гуманітарне право. Останнє охоплює право прав людини, яке поділяється на право, що застосовується під час збройних конфліктів, право гуманізації збройних конфліктів і право, яке застосовується в мирний час.

Окремо слід виділити погляд вчених на міжнародне право захисту прав людини та основних свобод як на інституційний механізм міжнародного права прав людини. На їхню думку, міжнародний захист прав і свобод людини репрезентують створені у відповідності з міжнародними нормативними актами спеціальні органи, наділені повноваженнями приймати, розглядати і оцінювати звернення індивідів.

У даній главі міжнародний захист прав людини та основних свобод розглядається в його широкому, галузевому розумінні. Отже, ми торкатимемося кола питань, які деякі вчені відносять до сфери міжнародного гуманітарного права. На наш погляд, ці вчені занадто розширюють галузь міжнародного гуманітарного права. Адже ця галузь міжнародного права регулює лише той мінімум прав людини, який бажано зберегти в екстремальних ситуаціях, концентруючись на засобах ведення війни і збройних конфліктів, статусі території, рухомого і нерухомого майна, поведінці суб'єктів міжнародного права в подібних екстремальних умовах тощо. Тож, будучи гуманітарними за своєю суттю, регульовані міжнародним гуманітарним правом питання значно відходять від прав людини в ординарних умовах. На нашу думку, міжнародне право захисту прав людини та основних свобод, або міжнародне право прав людини, що одне й те саме, і міжнародне гуманітарне право є різними галузями сучасного міжнародного права. І справа не лише в тому, що перша функціонує в умовах мирних, а друга — у воєнних. Більшість прав людини та основних свобод однаковою мірою має захищатися як у мирний, так і у воєнний час. Суть полягає в тому, що ці галузі різняться за об'єктом правового регулювання, механізмами забезпечення і контролю, колом суб'єктів, на які покладено відповідні права і обов'язки, відповідальністю і санкціями за порушення тощо.

У літературі з міжнародного захисту прав людини та основних свобод часто йдеться про права і свободи як явища одного порядку. І різницю вбачають лише в тому, що порядок реалізації права регламентується, а під свободою людини розуміється сфера її поведінки, в яку держава зобов'язалася не втручатися. Але і право, і свобода повинні гарантуватися правовим актом як можлива поведінка особи чи групи осіб. Міжнародне гуманітарне право стосується переважно права, обмеженого обставинами застосування. Міжнародне право захисту прав людини та основних свобод оперує здебільшого нормами дозволу. В міжнародному гуманітарному праві переважають норми заборони і норми зобов'язання.

Норми міжнародного гуманітарного права відомі з часів античного права. Вони були складовими права війни, згодом законів і звичаїв війни, а з XX ст. — права збройних конфліктів і т. п. Норми міжнародного захисту прав і основних свобод з'явилися значно пізніше. Спочатку класики науки міжнародного права (передусім Г. Гроцій і Е. Ваттель) поділили їх на права суб'єктів проти держави і правила неспротиву правителів на вимогу підданих. Згодом, з визнанням їх державами, вони стали фундаментальними (основними) правами людини. Визнання цих прав володарями (державами), як правило, спочатку було вимушеним, унаслідок громадянських війн і революційних подій, і закріплювалося у внутрішньодержавних політичних і юридичних актах. Класичні формулювання прав людини закріпили конституції і політичні декларації американських штатів та документи Великої французької революції. Згодом їх сприйняли інші держави, а з XIX ст. вони активно закріплюються в міжнародно-правових актах.

Відмінності між міжнародним правом захисту прав людини та основних свобод і класичним міжнародним гуманітарним правом найчіткіше виявляються при зіставленні їх функцій. У міжнародному праві захисту прав людини та основних свобод переважають функції конструктивно-творчого характеру, в міжнародному гуманітарному праві — функції охоронно-забезпечувального характеру.

Головною функцією міжнародного права захисту прав людини та основних свобод є зміцнення поваги всіх суб'єктів міжнародного права до прав, свобод і гідності людини. Це функція соціального характеру, яка реалізується тільки через норми права, завдяки забезпеченню певного порядку, через засоби масової інформації, рішення неурядових організацій, політичні декларації держав тощо.

Основна юридична функція міжнародного права захисту прав людини та основних свобод полягає в правовому забезпеченні прав і свобод людини на міжнародному і національному рівнях. Головна мета тут — не стільки консервація статус-кво, скільки досягнення прогресу в розвитку прав і свобод людини.

Щодо зміцнення режиму визнаних прав і свобод людини, то воно забезпечується завдяки функції контролю за дотриманням чинних прав і свобод людини і функції протидії новим явищам суспільного життя, якщо останні суперечать основним правам і свободам людини.

Завдяки цим функціям міжнародного захисту прав людини та основних свобод на міжнародному й національному рівнях практично покінчено з такими ганебними антилюдськими явищами, як расизм, шовінізм, націоналізм, антисемітизм тощо. Сьогодні їх прояви можливі лише на побутовому рівні, де міжнародне право не діє.

Важливою функцією міжнародного захисту прав людини та основних свобод є інтернаціоналізація основних правових досягнень у цій галузі. Здійснюється вона через укладання універсальних пактів щодо прав людини, розширення взаємодії суб'єктів міжнародного права і суб'єктів міжнародних відносин з питань прав і свобод людини, зміцнення соціальної основи міжнародного і національного розвитку прав і свобод людини.

Нарешті, не менш значущою для галузі міжнародного захисту прав людини та основних свобод є інформаційно-виховна функція. Вона реалізується

через підготовку й огляд повідомлень та доповідей з прав людини; розслідування грубих порушень прав людини; методи і процедури, які застосовують міжнародні організації та їх спеціалізовані установи, національні заклади із захисту прав людини, цільові фонди; гласність і суспільну інформацію, дослідження, консультативні послуги, публікації в галузі прав людини, святкування днів прав людини — Дня боротьби за ліквідацію расової дискримінації, Дня Загальної декларації прав людини тощо.

У структурі міжнародного захисту прав людини та основних свобод можна виділити: загальні принципи права, принципи міжнародного права, норми міжнародного права звичаєвого характеру і міжнародно-правові стандарти. Загальні принципи права, будучи спільними для всіх правових систем, надають основним правам людини характеру універсальності, недискримінації, рівності статусу фізичних осіб, відповідності їх прав і обов'язків та ін.

У структурі галузі міжнародного захисту прав людини та основних свобод функціонують практично всі принципи міжнародного права. Але найхарактернішими для неї є: принцип загальної поваги прав людини та основних свобод (стрижневий принцип), принцип самовизначення, принципи протиправної колоніалізму, неокolonіалізму й расизму, принцип верховенства права, принцип плюралістичної демократії та ін.

§ 3. Історія розвитку та становлення прав людини

Ідея про те, що кожна людина є соціальною цінністю сама по собі, наряд чи потребує будь-якого додаткового обґрунтування. Погодившись з цією ідеєю, людство мало визнати, що людина — це особистість, і ця особистість повинна володіти гідністю і правами.

Формування уявлень і понять про права людини почалося з найдавніших часів людської історії, з витоків людської цивілізації. Першим і, безумовно, найважливішим письмовим свідченням цього тривалого процесу є Біблія, у якій стверджувалося найголовніша істина — людина — найцінніше з-поміж усього створеного Богом. У Біблії часто зазначається про необхідність забезпечення рівності людей; неабияка увага приділяється праву на власність і її охорону; регулюються людські взаємини; чільне місце посідають правила судового розгляду суперечок, конфліктів. Біблія є, безперечно, одним із визначних джерел, з яких поступово розвинулися існуючі нині уявлення про права людини. Забігаючи наперед, слід зазначити, що низки фундаментальних положень Загальної декларації прав людини (прийнятої у середині XX століття) по змісту збігаються із Біблією, що пояснюється наявністю об'єктивних закономірностей існування суспільства загалом і кожної людини зокрема.

Згодом, у VI–V ст. до н. е. ідеї рівності усіх людей обстоювалися давньогрецькими філософами — софістами (Лікофрон, Антифон, Алкідам). Вони доводили, що всі люди від народження мають однакові, зумовлені природою права, оскільки створені Космосом і над усіма «рівно тяжіє доля». Відомий філософ Сенека, наприклад, вважав, що всі люди є співтоваришами як раби долі. Аналогічні ідеї з'явилися і на Сході. Так, китайський мислитель Мо-Цзи (V ст. до н.е.) доводив, що всі люди рівні перед небом; держава ж є результатом їх угоди. Проте, так звана небесна рівність аж ніяк не розповсюджувалась на грішну Землю.

Відображаючи відповідні конкретно-історичні умови, такі уявлення об'єктивно слугували ідеологічним виправданням нерівноцінності, нерівності усіх членів суспільства, пригнічення і експлуатації більшості людей. Однак саме завдяки таким ідеям поступово накопичувався інтелектуальний матеріал для формування у майбутньому, за інших історичних обставин, концепції прав людини.

Перше закріплення ряду ідей щодо прав людини у законодавстві пов'язується з англійською Великою хартією вільностей (*Magna Charta Libertatum*), яку підписав у 1215 році в Англії король Іоан Безземельний внаслідок угоди між ним і повсталими проти нього англійськими баронами. Статті хартії захищали право на приватну власність, недоторканість та свободу особистості від абсолютизму — таким чином обмежувалася влада монарха над людиною. Цей важливий правовий документ і сьогодні є одним із чинних конституційних законів у Великій Британії. Донині зберігають своє значення зафіксовані у ньому принципи, зокрема, принцип недоторканості особи: «Жодна вільна людина не буде заарештована або ув'язнена, позбавлена володіння або будь-яким іншим способом знедолена... інакше як за законним вироком рівних їй і за законами країни». Хартія справила значний вплив на розвиток ідеї прав людини не тільки у Великій Британії, але й у світовій правовій думці загалом. У «Петиції про права» (Англія, 1628 р.) конкретизувалося положення про неможливість позбавити волі та ув'язнити вільного громадянина без законних підстав і, що особливо важливо, підкреслюється незаконність функціонування будь-яких таємних чи спеціальних судів, які б не керувалися загальним законодавством, і неприпустимість позасудових репресій. «Біль про права» 1689 року став юридичною основою конституційної парламентської монархії у Великій Британії і в якому закладено основи демократичного парламентаризму, зокрема вільні вибори членів парламенту, їх недоторканість.

Згадані документи визначали окремі права, які можна було обстоювати за певних обставин. Але вони ще не містили всеосяжної філософської концепції особистої свободи. Свободи розглядалися здебільшого як такі, що впливають із станового статусу (чи звання) людини. Лише у XVII–XVIII ст. у працях видатних мислителів лібералізму й просвітництва — Локка, Монтеск'є, Руссо, Канта, Джефферсона, Мілля, Бентама було закладено основи сучасного розуміння прав людини — на життя, свободу, власність тощо — як священних імперативів і норм взаємовідносин особи і влади. Ці природні права мають бути священними, що тлумачилося як найбільша шана і повага до прав людини, як найвищий статус їх у суспільній системі цінностей, та невідчужуваними — невідривність, невід'ємність від людини, оскільки без них вона не зможе проявити себе як саме людська істота взагалі, незалежно від місця і часу її існування. Погляди Локка і Монтеск'є, насамперед про розподіл влади та забезпечення прав і свобод громадян, справили політичний вплив не тільки на наступні наукові концепції, але й на державно-правову практику, яка здійснювалася на основі ліберального світогляду.

Уперше ліберальна концепція прав людини дістала систематизований юридичний вираз у 1776 році у Вірджинській декларації (Декларації прав американського штату), яку було покладено в основу прийнятої у тому само-

му році Конституції США, а згодом, у 1791 році, — в основу поправок до цієї Конституції («Біль про права»). У Декларації відзначається, що всі люди від природи однаково вільні й незалежні, мають певні невід’ємні права, а саме — права втішатися життям і волею, засобами набувати й володіти власністю, та пошуками щастя й безпеки. Ще більшого значення у цьому відношенні набула прийнята у 1789 році в Парижі, після перемоги Великої Французької революції Декларація прав людини і громадянина. У ній у самому вступі зазначалося, що причиною будь-якого суспільного лиха є забуття прав людини і зневага до них.

Таким чином, можна стверджувати, що нині діючі правові норми незалежності функціонування будь-яких таємних чи спеціальних судів, які б не керувалися загальним законодавством, і неприпустимість позасудових репресій. «Біль про права» 1689 року став юридичною основою конституційної парламентської монархії у Великій Британії і в якому закладено основи демократичного парламентаризму, зокрема вільні вибори членів парламенту, їх недоторканість.

Згадані документи визначали окремі права, які можна було обстоювати за певних обставин. Але вони ще не містили всеосяжної філософської концепції особистої свободи. Свободи розглядалися здебільшого як такі, що випливають із станового статусу (чи звання) людини. Лише у XVII–XVIII ст. у працях видатних мислителів лібералізму й просвітництва — Локка, Монтеск’є, Руссо, Канта, Джефферсона, Мілля, Бентама було закладено основи сучасного розуміння прав людини — на життя, свободу, власність тощо — як священних імперативів і норм взаємовідносин особи і влади. Ці природні права мають бути священними, що тлумачилось як найбільша шана і повага до прав людини, як найвищий статус їх у суспільній системі цінностей, та невідчужуваними — невідривність, невід’ємність від людини, оскільки без них вона не зможе проявити себе як саме людська істота взагалі, незалежно від місця і часу її існування. Погляди Локка і Монтеск’є, насамперед про розподіл влади та забезпечення прав і свобод громадян, справили політичний вплив не тільки на наступні наукові концепції, але й на державно-правову практику, яка здійснювалася на основі ліберального світогляду.

Таким чином, можна стверджувати, що нині діючі правові норми людських свобод і цінностей мають під собою міцний фундамент нарощуваний поколіннями різних у особистих поглядах мислителів.

§ 4. Розвиток концепції прав людини в XX столітті

Розвиток прав людини в XX столітті пов’язане з розробкою й ухваленням міжнародних актів універсального характеру, у яких права людини було систематизовано, а також із формуванням міжнародних організаційних механізмів захисту цих прав. У міжнародному праві така систематизація була здійснена з 1948 по 1966 роки в серії нормативних актів, неофіційно іменованих Міжнародною хартією прав людини, яку складають Загальна декларація прав людини, Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права. У ці ж роки були створені найважливіші універсальні міжнародні механізми захисту прав

людини. Міжнародна хартія прав людини є нормативно-правовою основою міжнародного права прав людини.

Загальна декларація прав людини ухвалена 10 грудня 1948 р. і досі залишається з багатьох поглядів документом унікальним. Це був перший міжнародний акт, у якому були викладені громадянські, політичні, економічні, соціальні та культурні права людини. Вперше вони були викладені в міжнародному документі систематизовано, у вигляді каталогу, тобто як перелік прав і свобод. Декларація вперше проголосила необхідність єдиного для всіх розуміння прав людини. Уперше в міжнародному праві Декларація пов'язувала дотримання прав людини з рухом до демократії.

Загальна декларація прав людини була ухвалена Генеральною Асамблеєю ООН у формі резолюції. Це викликало та викликає чимало питань про юридичну силу цього документа, тому що за загальним правилом резолюції Генеральної Асамблеї ООН мають рекомендаційний характер. Втім більшість правників поділяють думку про те, що норми Декларації є відображенням звичаєво-правових норм і тому мають характер міжнародно-правового зобов'язання. Тобто коли міжнародний чи національний суд посилається на норми Декларації, насправді він застосовує аналогічну звичаєву міжнародно-правову норму. Норми Декларації є підтвердженням існування звичаєво-правових норм.

Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966р. є одним із найбільш авторитетних міжнародно-правових договорів про права людини. Його текст може бути умовно розділений на дві частини: статті, у яких викладено зміст громадянських і політичних прав, і статті, що стосуються міжнародного контролю за дотриманням цих прав. Формулювання статей про права людини не залишають сумнівів у їхньому імперативному характері. Це є наслідком розуміння того, що з дотриманням саме громадянських і політичних прав пов'язані гарантії особистої свободи людини та рух суспільства до дійової демократії. Держави-учасниці зобов'язані забезпечити в межах своєї юрисдикції дотримання громадянських і політичних прав у повному обсязі. Пакт надає державі право обмежити деякі із проголошених прав. Контроль за дотриманням норм Пакту, включаючи розгляд індивідуальних скарг, здійснює міжнародний орган — Комітет із прав людини. Перший факультативний протокол до Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, підписаний у 1966р., надав Комітету із прав людини компетенцію приймати та розглядати повідомлення (скарги) від осіб про те, що вони є жертвами порушень державою-учасницею Пакту та цього протоколу якогось із прав, викладених у Пакті. Україна ратифікувала Протокол і визнає юрисдикцію Комітету.

Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права 1966р. був підписаний одночасно з Міжнародним пактом про громадянські та політичні права. Його юридичні особливості пов'язані з особливостями проголошених у ньому економічних, соціальних і культурних прав. Економічні, соціальні та культурні права є невід'ємними, як і громадянські та політичні права, і не менш важливими. Проте існують суттєві особливості в реалізації економічних, соціальних і культурних прав. Вони витратні, тобто обсяг їхньої реалізації залежить від економічного добробуту держави, а тому не може

бути однаковим у різних країнах. Реалізація цих прав пов'язана з розширенням патерналістських функцій держави, що завжди містять потенційну загрозу авторитизації влади, а тому повинні мати межі. Міжнародний контроль за дотриманням економічних, соціальних і культурних прав зазвичай не пов'язаний із розглядом індивідуальних скарг. Формулювання статей Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права за загальним правилом є диспозитивними і не передбачають прямої дії.

Міжнародне право прав людини органічно включає в себе регіональні міжнародно-правові акти про права людини. Такі договори укладено державами ОАД, ОАС, ЄС, Ради Європи, СНД. Незважаючи на певну самостійність і специфіку регіонального співробітництва в галузі прав людини, було б невірним цілком відокремлювати регіональне право прав людини. Можна навести чимало прикладів використання регіональними органами захисту прав людини норм універсальних міжнародних договорів як договорів загального права. Наприклад, при визначенні ознак примусової чи обов'язкової праці Європейський суд з прав людини, вирішуючи справу на підставі Європейської конвенції з прав людини, брав за основу визначення, сформульоване в Конвенції МОП про примусову чи обов'язкову працю № 29.

Конвенція про захист прав людини та основних свобод 1950р. (далі — Європейська конвенція з прав людини. В офіційних перекладах українською мовою Конвенція має й іншу назву — Конвенція про захист прав та основних свобод людини) — найстаріший серед регіональних договорів про права людини та найбільш авторитетний міжнародно-правовий документ із прав людини в Європі. Крім основного тексту Конвенція містить 12 протоколів, у яких розвинуті, доповнені чи уточнені окремі її положення.

Конвенція була одним із перших міжнародних документів, що містив поняття політичної демократії, одночасно визнаючи її найважливішою умовою дотримання прав людини. Тим самим була підкреслена антитоталітарна спрямованість цього акта, ухваленого «європейськими країнами, що є одностайними та мають спільну спадщину в політичних традиціях, ідеалах, свободі та верховенстві права», з метою «зробити перші кроки до колективного забезпечення певних прав, проголошених у Загальній декларації [прав людини]» (Преамбула). Конвенція є першим міжнародним договором у галузі прав людини, що не тільки має на меті захистити широкий спектр громадянських і політичних прав, а й встановлює систему міжнародного судового контролю за їх дотриманням у кожній із держав-учасниць.

§ 5. Класифікація прав людини

З моменту появи ідеї прав людини пропонувалися різні їх класифікації. Залежно від обраного критерію, особливостей бачення прав людини, рівня наукової розробки цієї проблематики склалася історична послідовність розвитку класифікації прав людини — від простого поділу на довільно виокремлені компоненти до пропозицій складних систем взаємопов'язаних прав людини.

Спочатку права людини розглядалися як специфічні права держави, то стосуються її підданих чи іноземців. Згодом прихильниками природного

права була висловлена ідея, що, окрім прав держави, існують ще й природні права людини. Фома Аквінський, наприклад, уже визнавав право власності як специфічне природне право людини. З посиленням впливу позитивізму в праві права людини почали пояснювати не тільки їх природним, а й позитивним походженням. Уже Г. Гроцій стосовно того ж права власності не поділяв думку Фоми Аквінського, вважаючи це право продуктом волі людини. Відтоді права людини почали поділяти на природні і позитивно-правові.

Французька революція в Декларації прав людини і громадянина проголошує (ст. 4), що природні права людини нічим не можуть бути обмежені, окрім закону і в інтересах здійснення прав і необхідної безпеки інших.

Уже в XIX ст. було висловлено пропозиції поділяти права людини на соціальні і власне юридичні. До останніх, до речі, пропонувалося віднести дуже обмежений перелік прав. У цей самий час з'являються доктрини: 1) організовано гарантованих прав людини (тобто забезпечених діяльністю держав); 2) не організовано гарантованих прав людини (тобто прав, які людина повинна сама відстоювати всупереч несправедливим законам держави, спираючись на своє право чинити опір несправедливості держави); 3) не гарантованих прав людини (які, власне, стосуються радше свобод і мають тимчасовий характер). Різні умови реалізації прав людини спричинилися до появи їх класифікації на конституційні й ординарні права людини.

На початку XX ст., особливо після створення Ліги Націй, широкого вжитку набула класифікація прав людини на дві категорії: індивідуальні права і колективні права (свобода друку, інформації, свобода асоціацій тощо).

З прийняттям Конституції Мексики 1917р., конституцій радянських республік 1918–1919рр., Веймарської конституції 1919р., у яких права людини поділялися на політичні, економічні, соціальні й культурні, ця класифікація була прийнята і вченими-фахівцями міжнародного права. Згодом вона лягла в основу прийняття документів Міжнародної хартії прав людини.

Наприкінці XX ст. в науці міжнародного права набула популярності концепція трьох поколінь прав людини. У ній відображено історичний прогрес забезпечення прав людини і основних свобод: 1) період буржуазних революцій — проголошення політичних прав людини і основних свобод; 2) період після Першої світової війни — проголошення економічних, соціальних і культурних прав людини та основних свобод; 3) період після прийняття Міжнародної хартії прав людини — проголошення колективних прав і вирішення проблеми співвідношення прав людини і прав народу, національних меншин, корінних народів, етнічних груп тощо. З наукового погляду ці три покоління прав і свобод людини досить умовно виведені і не відповідають практиці прийняття міжнародних угод у галузі прав людини. Адже колективні права (третє покоління) згадувалися вже на першій стадії юридичного визнання прав людини, а, скажімо, політичні права (перше покоління) свого нинішнього змісту набули лише в Міжнародній хартії прав людини — третя стадія. Проте з огляду на популярність ідеї трьох поколінь прав людини її можна прийняти як основу поетапного (історичного) дослідження прогресу в галузі прав людини, з тим застереженням, що третє покоління прав перебуває лише у стадії формування.

§ 6. Джерела міжнародного захисту прав людини та основних свобод

Питання джерел міжнародного захисту прав людини та основних свобод — центральне у з'ясуванні особливостей функціонування цієї галузі. Проте з порівняно широкого кола джерел цієї галузі міжнародного права, як правило, досліджуються переважно міжнародні договори. Більш різноманітною є практика застосування норм галузі.

І теорія, і практика міжнародного права виділяють серед джерел міжнародного захисту прав людини та основних свобод передусім **міжнародно-правові звичаї, загальні принципи права та міжнародні договори**.

Серед звичаєвих норм найбільшого застосування набули норми Загальної декларації прав людини. На сьогодні практично немає держав чи інших суб'єктів міжнародного права, які б не визнавали за Декларацією юридичної сили звичаєвого характеру. У спеціальній доповіді Комісії з прав людини ООН щодо ситуації в Ірані підкреслено: «Права і свободи, закріплені в Загальній Декларації, стали міжнародним звичаєвим правом завдяки практиці держав і *opinio juris*». Звичай як джерело міжнародного захисту прав людини та основних свобод визнаний міжнародною судовою практикою, національною судовою практикою багатьох країн, численними дослідниками правових проблем прав людини К. Макнейр, В. Карташкін, Р. Лілліх, Ф. Алетон, Т. Мерон, М. Коскіннеллі та ін.). Щоправда відносно Загальної декларації прав людини низка науковців (О. Шахтер, А. Кісс, Ф. Кіргіс та ін.) зазначають, що не всі її правила слід визнавати як звичаєві, юридично зобов'язувальні. Вони посилаються на те, що такі права, як свобода вираження поглядів, рівноправність чоловіка і жінки, право на працю, багатьма державами не визнані як норми звичаєвого характеру, що покладають на них юридичні зобов'язання.

Особливим джерелом міжнародного захисту прав людини та основних свобод вважають і загальні принципи права. А втім, і тут деякі вчені (Ф. Алетон, Б. Сімма та ін.) висловлюють застереження: якщо звичаєве міжнародне право виводити із загальної практики держав, з чітко сформульованих правил (наприклад, у резолюціях Генеральної Асамблеї ООН), то тоді міжнародно-правові звичаї охоплюють загальні принципи права. Але все-таки більшість учених схильні чітко розмежовувати ці джерела. На цьому базується і практика, про що, наприклад, свідчить позиція Комісії Європейського Союзу: «Основні права людини є невід'ємною частиною загальних принципів права, яких дотримуються всі держави-члени». Характер не звичаю, а загальних принципів права визнається за основними правами і свободами людини і в національних конституціях. У Конституції Російської Федерації проголошено: «Основні права і свободи людини є невідчужуваними і належать кожному від народження» (ч. 2 ст. 17), в обмеженому варіанті це правило закріплене і в Конституції України (п. 2 ст. 21 та ін.).

Міжнародна й національна судова практика також визнає загальні принципи права джерелом міжнародного захисту прав людини та основних свобод. Щоправда, чи не в кожному рішенні їм дається своє специфічне найменування. Інколи один і той самий суд застосовує різні терміни. Національні суди називають їх «основними засадами міжнародного права», «нормами

jus cogens», «основними принципами міжнародного права», «загальними стандартами міжнародного права», «загальними принципами міжнародного права» тощо. Але в кожному конкретному випадкові вони відмежовуються від міжнародно-правових звичаїв. Прихильники природно-правової концепції послідовно обстоюють у дослідженнях і на практиці погляд на загальні принципи права як окреме джерело сучасного міжнародного права.

Але, звичайно, найбільша увага серед джерел міжнародного права захисту прав людини та основних свобод приділяється міжнародному договору. Серед них виділяють договори загального і спеціалізованого характеру.

Основу правового регулювання співробітництва держав у галузі прав людини становить Статут ООН. Саме він зобов'язує держави «заохочувати і розвивати повагу до прав людини та основних свобод» (ст. 1 гл. 3). Загальновідомі права і свободи людини сформульовано в основних міжнародно-правових документах, які згодом дістали назву Міжнародна хартія (або Міжнародний білль) прав людини: 1) Загальній декларації прав людини від 10 грудня 1948р.; 2) Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права 1966р.; 3) Міжнародному пакті про громадянські й політичні права 1966р.; 4) двох факультативних протоколах 1966р. і 1989р. Інколи як п'яту складову Міжнародного білля прав людини визначають Конвенцію про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1965р.

Міжнародний білль прав людини, за винятком факультативних протоколів, які більш пов'язані з методами міжнародної імплементації, є сукупністю основних міжнародних документів універсального характеру, що відображають сутність міжнародного захисту прав людини та основних свобод. У них закріплено три категорії прав і свобод людини, мета яких:

1) захистити свободу, фізичну і моральну недоторканність людської особи (право на життя, свободу від рабства, поневолення і примусової праці, свободу від катувань або від нелюдського чи такого, то принижує гідність, поводження або покарання, свободу від незаконного арешту або затримання; право на справедливий судовий розгляд; право на приватне життя і право на свободу думки, совісті та віросповідання);

2) забезпечити і захистити політичні права людини (право на свободу думки і вираження поглядів; право на мирні зібрання і свободу об'єднання; право брати участь в управлінні суспільними справами, право вибирати і бути обраним, мати доступ до управління державними справами);

3) забезпечити і захистити економічні, соціальні та культурні права людини (право на працю, на вільний вибір зайнятості, справедливі та сприятливі умови праці; право створювати професійні спілки і вступати до них, право на страйк; право на соціальний захист, соціальну безпеку; право на відпочинок і дозвілля; право на адекватний життєвий рівень, включаючи їжу, одяг, житло, медичний догляд та необхідне соціальне обслуговування; право на освіту, право вільно брати участь у культурному житті суспільства, користуватися здобутками мистецтва, благами наукового прогресу).

До специфічних міжнародних документів універсального характеру належать:

1) ті, що захищають людяність у її істинних виявах (Конвенція про нестосовування строку давності до воєнних злочинів і злочинів проти людства

1968 р.; Конвенція про попередження злочину геноциду і покарання за нього 1948 р.; Конвенція про боротьбу з торгівлею людьми та експлуатацією проституції третіми особами 1949р.; Міжнародна конвенція про запобігання злочину апартеїду і покарання за нього 1973 р.; Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських і таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання 1984р. та ін.);

2) ті, що сприяють ліквідації расової дискримінації (Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1965 р.; Міжнародна конвенція про запобігання злочину апартеїду і покарання за нього 1973 р.; Конвенція МОП 1958 р. про роботу і зайнятість; Конвенція ЮНЕСКО про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти 1960 р.; Міжнародна конвенція проти апартеїду в спорті 1985 р. та ін.);

3) ті, що захищають права жінок (Конвенція про політичні права жінок 1952 р.; Конвенція про громадянство заміжньої жінки 1957р.; Конвенція про згоду на вступ у шлюб, мінімальний шлюбний вік і реєстрацію шлюбів 1962 р.; Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок 1979 р. та ін.);

4) ті, що захищають права дітей (Конвенції МОП № 5, № 6, № 7, № 10, № 99, № 138 та ін.; Конвенція про права дитини 1989 р. та ін.);

5) ті, що захищають права робітників (Конвенції МОП як міжнародний кодекс праці; Міжнародна конвенція про захист прав робітників-мігрантів і членів їх сімей 1990 р. та ін.);

6) ті, що захищають біженців і осіб без громадянства (Конвенція про статус біженців 1951 р.; Конвенція про статус апатридів 1954 р.; Протокол до Конвенції про статус біженців 1967 р.; Конвенція про скорочення випадків без громадянства 1961р. та ін.);

7) ті, що захищають комбатантів, жертв війни і цивільне населення (Гаазькі конвенції 1907 р.; Женевські конвенції 1949р. і два додаткові протоколи до них 1977 р. та ін.).

Указана система універсальних договірних зобов'язань держав суттєво доповнюється договорами та угодами регіонального і локального характеру.

Важливим джерелом міжнародного захисту прав людини та основних свобод є рішення міждержавних організацій. На сьогодні провідна роль серед них у міжнародній правотворчості в галузі прав людини належить ООН та її спеціалізованим установам. Останніми роками суттєвого прогресу у цьому плані досягли регіональні міждержавні організації Європи, Америки, Африки.

У поясненні, тлумаченні чинних міжнародно-правових актів у галузі прав людини важливу роль відіграють доповіді спеціальних доповідачів Комісії з прав людини ООН та її підкомісій, дослідження Міжнародної амністії, Міжнародної комісії юристів, Міжнародного інституту прав людини та ін. Завдяки їм формується доктринальне бачення особливостей прав людини та основних свобод.

§ 7. Універсальні міжнародні інституційні механізми захисту прав людини

Універсальні органи із прав людини мають компетенцію, що поширюється на значну кількість держав світу і, як правило, виключно на ті держави, які

є учасниками відповідного універсального міжнародного договору про права людини (Комітет із прав людини, Комітет із прав дитини й ін.). В обмеженого кола міжнародних органів із прав людини контрольні повноваження не обов'язково пов'язані з участю держави в міжнародному договорі (Комісія з прав людини). Жоден з універсальних міжнародних органів із прав людини не є повноцінним міжнародним судовим органом, хоча пропозиції щодо їх створення висловлювалися відразу після закінчення Другої світової війни.

Універсальні органи з прав людини можуть бути квазісудовими та конвенційними. До квазісудових належать органи, утворені на підставі міжнародних договорів для здійснення контролю за дотриманням цих договорів державами-учасниками та діють за процедурою, що нагадує судову (Комітет з прав людини). До конвенційних належать органи, утворені на підставі міжнародних договорів для здійснення контролю за дотриманням цих договорів державами-учасниками (Комітет із прав дитини — згідно з Конвенцією про права дитини; Комітет з ліквідації дискримінації щодо жінок — згідно з Конвенцією про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок тощо) Конвенційні органи мають переважно політико-правовий характер.

Економічна та соціальна рада (ЕКОСОР) заснована Статутом Організації Об'єднаних Націй в якості головного органа, відповідального за координацію економічної, соціальної й іншої відповідної діяльності 14 спеціалізованих установ ООН, дев'яти функціональних комісій і п'яти регіональних комісій. Рада також одержує доповіді від 11 фондів і програм ООН. ЕКОСОР служить центральним форумом для обговорення міжнародних економічних і соціальних проблем і вироблення рекомендацій відносно політики для держав — членів і системи Організації Об'єднаних Націй. Вона відповідає за:

- сприяння підвищенню рівня життя, повної зайнятості населення й економічному й соціальному прогресу;
- виявлення способів дозволу міжнародних проблем в економічній і соціальній областях і в області охорони здоров'я;
- сприяння міжнародному співробітництву в області культури та освіти;
- **заохочення загальної поваги прав людини й основних свобод.**

ЕКОСОР уповноважена проводити або організовувати дослідження й складати доповіді із цих питань. Вона також має повноваження сприяти в підготовці й організації міжнародних конференцій по економічних і соціальних проблемах і пов'язаних з ними питаннях, а також сприяти здійсненню погоджених подальших дій за підсумками таких конференцій. Відповідно до його широкого мандата в розпорядженні Ради перебуває більш 70 відсотків людських і фінансових ресурсів усієї системи ООН.

Особливе місце посідає **Комісія з прав людини** — універсальний орган, повноваження якого не пов'язані з участю держави в міжнародних договорах про права людини, її було засновано на підставі рішення ЕКОСОР у 1946 р. Комісія складається із представників 53 держав — членів ЕКОСОР, обраних на три роки. За час існування Комісія з прав людини зробила значний внесок у розуміння прав людини та в розвиток міжнародного співробітництва в цій сфері¹. Вона має широкі повноваження щодо контролю за дотриманням прав людини, проводить дослідження у сфері захисту прав людини та надає рекомендації та пропозиції ЕКОСОР, готує проекти міжнародних докумен-

тів щодо прав людини та співпрацює з іншими міжнародними органами в цій галузі. Комісія може створювати власні допоміжні органи. Одним із них є Підкомісія з попередження дискримінації прав і захисту меншин.

Важливим повноваженням Комісії із прав людини є розгляд заяв і повідомлень про порушення прав людини. З 1967 р. відповідно до рішення ЕКОСОР Комісія одержала право вивчати інформацію про грубі та масові порушення прав людини у всіх країнах, незалежно від того, чи є вони учасниками міжнародних договорів про права людини. На підставі таких досліджень Комісія має право подавати до ЕКОСОР доповіді та пропонувати рекомендації щодо усунення порушень прав людини. У 1970 р. ЕКОСОР в резолюції 1503 затвердила процедуру розгляду Комісією із прав людини повідомлень про масові порушення прав людини. Комісія не розглядає повідомлення, якщо скаргник не вичерпав національні засоби правового захисту.

Рада ООН з прав людини (РПЛ) — правозахисна установа в системі ООН, заснована в 2006 р., що змінила Комісію із прав людини. Рішення про її створення було ухвалено у вересні 2005 року на Саміті глав держав та урядів у Нью-Йорку. У рамках реалізації цього історичного рішення 15 березня 2006 року 60-а сесія ГА ООН ухвалила резолюцію 60/251, в якій містяться положення стосовно мандату, складу та процедури виборів до Ради. Згідно з цією резолюцією, основним завданням РПЛ є сприяння загальній повазі та захисту прав та основних свобод людини для всіх на справедливій та рівній основі.

Рада розглядає ситуації, пов'язані з порушенням прав людини, включаючи грубі та систематичні порушення, та робить по ним свої рекомендації. Діяльність Ради спрямовується на забезпечення ефективної координації та інтеграції діяльності, що стосується прав людини, у рамках системи ООН.

У своїй роботі РПЛ має керуватися принципами універсальності, неупередженості, об'єктивності та не вибірковості, а також принципом конструктивного міжнародного діалогу та співробітництва з метою сприяння заохоченню та захисту всіх прав людини — громадянських, політичних, економічних, соціальних та культурних прав, включаючи право на розвиток.

До складу РПЛ входять 47 держав-членів, які обираються на основі принципу справедливого географічного розподілу більшістю членів ГА ООН шляхом прямого таємного голосування. Місця в Раді розподіляються наступним чином: група африканських держав — 13 місць, група азіатських держав — 13 місць, група держав Латинської Америки та Карибського басейну — 8 місць, група східноєвропейських країн — 6 місць та група західноєвропейських країн — 7 місць. Члени РПЛ виконують свої повноваження протягом трьох років та не мають права на переобрання після двох термінів повноважень поспіль.

Членство в РПЛ відкрите для всіх держав-членів ООН. При обранні членів Ради, береться до уваги внесок кандидатів до справи сприяння та захисту прав людини та їхні добровільні зобов'язання у цій галузі. ГА ООН більшістю у дві треті голосів присутніх з тих, що беруть участь у голосуванні членів, може призупинити членство у Раді будь-якого члена РПЛ, який здійснює грубі та систематичні порушення прав людини.

РПЛ регулярно збирається на засідання протягом року (як правило, передбачено проведення не менше трьох сесій на рік, включаючи основну сесію,

загальною тривалістю 10 тижнів). Передбачено також механізм скликання спеціальних сесій, наприклад, з метою попередження порушень прав людини та швидкого реагування на надзвичайні ситуації у сфері прав людини. Рада може проводити спеціальні сесії за вимогою одного з членів РПЛ при підтримці однієї третини членів Ради.

Комітет з прав людини створено у 1977 р. відповідно до ст. 28 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права. До складу Комітету входять 18 експертів, яких обирають із числа громадян держав — учасниць Пакту. Комітет розглядає доповіді держав — учасниць Пакту про заходи щодо захисту проголошених в ньому прав (ст. 40). У разі, якщо держава-учасниця зробить заяву згідно зі ст. 41 Пакту, Комітет може одержувати та розглядати в порядку, встановленому в цій статті, повідомлення від інших таких держав про невиконання нею своїх зобов'язань за Пактом.

Згідно із Факультативним протоколом до Міжнародного пакту про громадянські та політичні права Комітет із прав людини наділений повноваженням розглядати скарги від окремих осіб або груп осіб про порушення прав, зазначених у цьому Пакті, якщо такі порушення відбулися під юрисдикцією держав, що ратифікували Факультативний протокол. Протокол встановлює процедуру розгляду таких скарг. Комітет не розглядає повідомлення, якщо скаржник не вичерпав національні засоби правового захисту, якщо скарга стосується порушення права, яке не закріплене в Міжнародному пакті про громадянські та політичні права, або якщо це саме питання розглядається за іншою міжнародною процедурою. Розгляд скарг відбувається на закритих засіданнях, але рішення Комітету є відкритими та підлягають опублікуванню. Рішення Комітету є рекомендаціями. Ні Пакт, ні Факультативний протокол не передбачають права Комітету тлумачити права, проголошені в Міжнародному пакті про громадянські та політичні права. Але за роки існування Комітету у зв'язку з розглядом повідомлень про порушення прав людини склалася так звана юриспруденція Комітету, яка є значним внеском у правове розуміння прав людини і основних свобод.

Верховний комісар Організації Об'єднаних Націй із прав людини — посадова особа, яка несе основну відповідальність за діяльність ООН в області прав людини. Верховний комісар із прав людини призначається на чотирирічний строк, на нього покладене багато завдань, у тому числі сприяння й захист ефективної реалізації всіх прав людини; сприяння міжнародному співробітництву з метою дотримання прав людини; стимулювання й координація дій в області прав людини в рамках системи ООН; надання допомоги в розробці нових стандартів в області прав людини; сприяння ратифікації договорів про права людини. Верховний комісар також повинен вживати заходів відносно серйозних порушень прав людини й уживати попереджувальні дії.

28 липня 2008 року Генеральна Асамблея без голосування затвердила пропозицію Генерального секретаря ООН Пан Гі Муна призначити Навангетхем Піллей (Південна Африка) новим Верховним комісаром ООН із прав людини. Її чотирирічний строк почався 1 вересня 2008 року.

Під керівництвом Генерального секретаря Верховний комісар із прав людини подає доповіді Комісії із прав людини, а через ЕКОСОР направляє їхній Генеральній Асамблеї. З метою забезпечення поваги прав людини й по-

передження їх порушень Верховний комісар із прав людини вступає в діалог з урядами. У рамках системи ООН він вживає заходів по зміцненню й упорядкуванню роботи механізму ООН із прав людини з метою підвищення його оперативності й ефективності.

Управління Верховного комісара Організації Об'єднаних Націй із прав людини (УВКПЛ) є координаційним центром діяльності Організації Об'єднаних Націй із прав людини. Воно виконує функції секретаріату для Комісії із прав людини, спостережливих органів по дотриманню договорів (експертних комітетів, що контролюють дотримання договорів) і інших органів ООН із прав людини. Воно також веде роботу в галузі прав людини на місцях, надає консультативні послуги й технічну допомогу. Крім асигнувань із регулярного бюджету деякі заходи УВКПЛ фінансуються з позабюджетних джерел.

Комітет з економічних, соціальних і культурних прав заснований відповідно до рішення Економічної і Соціальної Ради ООН у 1985 році. Комітет здійснює спостереження за виконанням Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права 1966 року і складається з 18 експертів.

Комітет з ліквідації расової дискримінації утворений відповідно до положень статті 8 Міжнародної конвенції про ліквідацію усіх форм расової дискримінації 1966 року. Комітет складається з 18 експертів, які обираються строком на чотири роки й мають високі моральні якості та неупередженість і діючих в особистій якості. Комітет: розглядає регулярно доповіді, що надаються державами про прийняті ними законодавчі, адміністративні й інші заходи для виконання положень Конвенції; заяви держав — учасниць Конвенції про те, що інша держава не виконує положень Конвенції. Крім того, будь-яка держава — учасниця Конвенції може заявити, що вона визнає компетенцію Комітету приймати і розглядати повідомлення від окремих осіб або групи осіб, які стверджують, що вони є жертвами порушення даною державою-учасницею яких-небудь прав, викладених у Конвенції.

§ 8. Регіональні інституційні механізми захисту прав людини

Регіональне співробітництво держав не лише суттєво доповнює універсальну систему захисту прав людини та основних свобод, а й дає можливість заповнити її прогалини, врахувати особливості певного регіону, піти далі загального рівня забезпечення прав і свобод. На сьогодні можна говорити про регіональне співробітництво в галузі прав людини арабських, африканських, американських і європейських країн.

Арабський регіон. Найменш воно розвинуто в арабському регіоні. Становлення міждержавної системи співробітництва держав арабського регіону пройшло три етапи. На першому етапі, протягом майже двох десятиліть після свого створення (травень 1945 р.), Ліга арабських держав (ЛАД) лише епізодично приділяла увагу питанням прав людини. Другий період розпочався в 1966 р.: в серпні ЕКОСОР запросила Лігу арабських держав до участі в обговоренні Комісією з прав людини ООН питань діяльності в галузі прав людини, а у вересні Рада Ліги вирішила взяти участь у Міжнародному році прав людини. На запит Комісії з прав людини ООН ЛАД відповіла, що співпраця

в галузі прав людини є життєво важливою для країн арабського регіону і що в рамках ЛАД буде створена відповідна регіональна комісія. Початок третього етапу ознаменувався Міжнародною конференцією з прав людини в Тегерані (1968 р.), де обговорювалися питання прав людини на окупованих територіях. Рада ЛАД у грудні 1968 р. ухвалила рішення створити регіональну конференцію з прав людини і Постійну арабську комісію прав людини. Одночасно були вирішені питання процедури, структури і функцій Комісії. Кожний член ЛАД представлений у ній на рівні урядів, а не осіб індивідуально. До її роботи можуть бути запрошені представники інших держав. Рада ЛАД призначає голову Комісії на два роки, а Генеральний секретар Ліги — секретаря Комісії, до повноважень Комісії належать підготовка проектів конвенцій та інших пропозицій у галузі прав людини, ініціювання власних рекомендацій Раді ЛАД, розробка планів дій тощо. Та відсутніх результатів у діяльності Комісія не досягла. Тому ініціативу взяв на себе Арабський союз юристів (міжнародна неурядова організація з консультативним статусом при ЕКОСОП, заснована в Каїрі 1958 р.). За його пропозицією в Багдаді в 1979 р. було прийнято рішення укласти Арабську конвенцію з прав людини. Проект конвенції, схвалений у Сіракузах, передбачає створення не тільки комісії з прав людини, а й суду. Конвенція не має офіційного статусу. У вересні 1994 р. Рада ЛАД схвалила Арабську хартію прав людини, після набрання якою сили передбачається створення регіональної системи прав людини на кшталт чи європейської, чи міжамериканської, чи африканської. Але на порядку денному поки що стоїть проблема її ратифікації.

Африка. Значно оперативніше ці питання вирішувались на Африканському континенті. У Статуті Організації африканської єдності (ОАЄ) проголошувалося завдання міжнародного співробітництва з реалізації Загальної декларації прав людини. Низкою повноважень у галузі прав людини наділені органи ОАЄ: Асамблея глав держав і урядів, Рада міністрів закордонних справ, Генеральний секретаріат та Комісія з посередництва, примирення й арбітражу.

Створити Африканську комісію з прав людини запропонувала Міжнародна комісія юристів у 1961 р. в Лагосі на Африканській конференції з норм права. У 1981 р. була прийнята Африканська хартія прав людини і народів, яка набрала сили в 1986 р. У Хартії закріплені цивільні, політичні, економічні та соціальні права — як індивідуальні, так і колективні, і не лише права (ст. 1—26), а й обов'язки індивідів (ст. 27—29). Хартією передбачено створення Африканської комісії з прав людини і народів у кількості 11 членів. Члени комісії (не більш ніж один від держави) діють незалежно. Хартія визначає повноваження (ст. 45) і процедуру роботи Комісії (ст. 46—59).

Комісія розглядає спори між африканськими державами з прав людини, вивчає регіональні проблеми в цій галузі, формулює принципи і норми, згідно з якими африканські держави могли б розвивати своє національне законодавство, тощо.

Перші вибори в Комісію відбулися в серпні 1987 р., і вже вони показали, що уряди не бажають віддати цей орган у руки незалежних представників. У Комісію були обрані високопоставлені урядові чиновники. Комісія проводить засідання двох сесій на рік по два тижні, але можуть скликатися і над-

звичайні сесії. Комісія не лише розглядає індивідуальні заяви, а й на прохання держав — членів ОАЄ дає тлумачення Хартії.

Америка. Міжамериканська система захисту прав людини та основних свобод має досить тривалу історію становлення. І починалася вона з формування загальної системи міжамериканського співробітництва. Пропозиції С. Болівара 1822 р. про створення конфедерації нових незалежних держав, доктрина Монро, перший конгрес американських держав 1826 р. і вироблення на ньому договору про вічний союз, лігу і конфедерацію започаткували цей процес. Згодом на першій Міжнародній американській конференції (жовтень 1898 — квітень 1899рр.) створюється міжнародний союз американських республік, більш відомий як Панамериканський союз. Вісім конференцій американських держав, проведених за період до Першої світової війни, мало просунули її членів до створення стабільної системи. Ситуація активізувалася в період Другої світової війни. Консультації міністрів закордонних справ у 1939 р., 1940 р., 1942 р. і Міжамериканська конференція з проблем миру і війни в Мехіко (лютий — березень 1945 р.) засвідчили необхідність створення міжамериканської системи співробітництва. Міжамериканська конференція в Ріо-де-Жанейро 1947 р. і підписаний 2 вересня 1947 р. Міжамериканський договір про взаємодопомогу стали реальним кроком до створення регіональної системи захисту прав людини та основних свобод. З прийняттям Боготської хартії 1948 р. було створено Організацію американських держав (ОАД), схвалено «Принципи і фундаментальні права і обов'язки держав», а також Американську декларацію прав і обов'язків людини. Остання багато в чому подібна до Загальної декларації прав людини, хоч і була прийнята за кілька місяців до неї (в травні 1948 р.).

На консультативній зустрічі в Сантьяго (1959 р.) міністрів закордонних справ було домовлено про розробку Міжамериканською радою юристів проекту конвенції з прав людини. На другій спеціальній Міжамериканській конференції (1965 р., Ріо-де-Жанейро) розглядалося три проекти: підготовлений Міжамериканською радою юристів, переглянуті проекти Чилі та Уругваю. В 1965р. Рада ОАД запросила Міжамериканську комісію з прав людини, створену згідно з резолюцією міністрів закордонних справ у Сантьяго, переглянути наявні проекти і подати на розгляд свій власний. Запропонований Комісією проект після врахування зауважень держав було схвалено на спеціальній конференції з прав людини в листопаді 1969 р. у Сан-Хосе (Коста-Ріка) — тому цю Конвенцію часто називають «Пактом Сан-Хосе». Конвенція набрала сили 18 липня 1978 р. Згодом її доповнили додаткові протоколи (1988 р. — щодо кола захищених прав, 1990 р. — щодо скасування смертної кари).

Американська конвенція захищає 26 прав і свобод. 21 з них повторюють права, закріплені в Міжнародному біллі прав людини, а ще п'ять додаткових прав, які універсальні пакти не передбачають, — це право власності, свобода від висилки (ст. 12 Міжнародного пакту 1966 р. лише встановлює, що нікого не можна незаконно позбавити права повернутися в свою країну), заборона колективної висилки іноземців, право на відповідь і право притулку. Водночас в Американській конвенції не передбачені права меншин.

З часом змінилися повноваження Міжамериканської комісії. За Статутом, схваленим Радою ОАД у 1960 р., Комісія повноважна аналізувати

(досліджувати) ситуації з правами людини у тих країнах—членах ОАД, у яких трапляються очевидні й повторювані порушення, запитувати в урядів відповідну інформацію, в разі необхідності просити їхньої згоди на відвідування країни порушення й за отримання згоди здійснювати поїздки, пропонувати доцільні рекомендації, готувати доповіді. Комісія не мала повноважень ухвалювати рішення щодо індивідуальних звернень у разі порушення, а могла лише сприймати їх як джерело інформації про становище з правами людини в певній державі.

Згодом склад Комісії розширився з семи членів до кількості держав-учасниць. Представники Комісії виступають в особистій якості (ст. 36), що суттєво гарантує їх незалежність. Усі держави-члени можуть пропонувати і голосувати за кандидатів на Генеральній асамблеї ОАД. Вони пропонують трьох кандидатів, з яких щонайменше один повинен бути іншого громадянства. Термін повноважень члена Комісії — чотири роки. До нових повноважень Комісії (ст. 44—47) належить повноваження розглядати заяви індивідів, груп індивідів і представників неурядових організацій. Щодо міждержавних звернень відносно порушень прав людини повноваження Комісії є факультативними. Справи приймаються до розгляду після вичерпання національних засобів захисту і не пізніше шести місяців від дати прийняття остаточного рішення на національному рівні. Заява не приймається до розгляду, якщо вона вже розглядалася іншою міжнародною структурою.

Створений після тривалих дискусій Міжамериканський суд із прав людини отримав лише факультативну юрисдикцію. Суд складається з семи суддів, які виступають в особистій якості. Вимоги до суддів відповідають загальноприйнятим у міжнародній судовій практиці. Кандидатури можуть пропонувати лише держави—учасниці Американської конвенції з прав людини, але з будь-якої держави—члена ОАД. Правило громадянства для кандидатів таке саме, що й для кандидатів у Комісію. Брати участь у виборах можуть ті держави, які визнали для себе юрисдикцію Суду. Судді обираються на шість років і можуть бути переобрані. Місце розташування Суду — Коста-Ріка (Сан-Хосе).

Порушити справу в Суді можуть лише держави (ст. 61). Держави заявляють, визнають вони юрисдикцію Суду безумовно чи на певних умовах, на необмежений чи визначений період.

Суд ухвалює обов'язкове рішення про відновлення порушених прав, відшкодування збитків (ст. 63), може безпосередньо вимагати від держави-порушниці певної поведінки. Він подає Генеральній асамблеї ОАД щорічні доповіді, в яких зазначає держави, що не підкорилися його рішенням, і пропонує заходи щодо них. Суд дає консультативні висновки не лише щодо Американської конвенції з прав людини, а й щодо інших конвенцій з прав людини держав—членів ОАД. Держави—члени ОАД можуть звертатися до Суду з проханням дати консультативний висновок щодо відповідності їх національного закону Американській конвенції з прав людини. Але на практиці жодного випадку такого звертання не було.

Європа. Європейська система захисту прав людини та основних свобод складається з трьох основних компонентів: 1) системи діяльності Організації з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ); 2) системи Європейського Союзу і 3) системи Ради Європи.

В рамках системи ОБСЄ вироблено механізм створення норм із прав людини і контролю за їх виконанням. Відправним моментом системи було підписання в 1975 р. в Гельсінкі Заключного акта Наради з питань безпеки і співробітництва в Європі. Серед принципів, проголошених Декларацією, — принцип поваги людини і основних свобод, зокрема свободи думки, совісті, релігії і переконань. Держави зобов'язалися дотримуватися прав людини без огляду на расу, стать, мову і релігію, поважати людську гідність, розвивати контакти між людьми. Вони наголосили на своїх зобов'язаннях поважати свободу особи сповідувати релігію або віру, право національних меншин, право на рівність перед законом і право осіб знати свої права і обов'язки і поводитися у відповідності з ними.

На Мадридській зустрічі 1983 р. держави підтвердили свої зобов'язання за Заключним актом щодо прав людини, висловили рішучість удосконалювати свої національні закони й адміністративні правила в галузі прав людини, підкреслили важливість дотримання рівноправ'я чоловіків і жінок, взяли зобов'язання забезпечувати права і свободи професійних спілок.

На Віденській зустрічі представників держав-учасниць 1989 р., крім підтвердження взятих раніше зобов'язань у галузі прав людини, було домовлено розширити підстави заборони дискримінації, публікувати і розповсюджувати міжнародні документи, національні законодавчі акти та адміністративні правила про права людини, заохочувати вивчення прав людини в навчальних закладах, забезпечувати необхідним правовим захистом усіх, хто вибирає свої права. Віденська зустріч зробила черговий крок у розширенні правових можливостей національних меншин; держави-учасниці зобов'язалися поважати право кожного вільно пересуватися і вибирати місце проживання на території країни, покидати будь-яку країну, включаючи власну, і повертатися в свою країну і підтвердили процесуальні права і стандарти поводження з ув'язненими; фактично виступили проти смертної кари, допустивши її лише за тяжкі злочини й у відповідності з чинними на період злочину законами. Держави домовилися скоротити строки ухвалення рішень стосовно контактів між людьми, сприяти гуманітарним поїздкам протягом трьох днів, возз'єднанню сімей, не чинити перепон шлюбом між громадянами різних держав тощо.

Копенгагенська нарада Конференції з людського виміру ОБСЄ 1990 р. розробила принципові складові правової держави, розширила перелік основних прав і свобод громадян держав-учасниць та іноземців. У цьому плані було підтверджено необхідність більш вільного пересування і контактів між людьми; співробітництва для обміну інформацією, ідеями, досвідом роботи демократичних інститутів, домовлено про вдосконалення процедур дотримання прав національних меншин та ін.

На черговій Паризькій зустрічі глав держав 1990 р. держави-учасниці підписали Хартію для нової Європи, в якій зобов'язалися поважати особистість і верховенство закону, розширити механізм людського виміру із залученням нових процедур, експертів у галузі прав людини. Московська нарада Конференції ОБСЄ проголосила, що питання людського виміру ОБСЄ не є винятково внутрішньою сферою діяльності держав. Було домовлено про створення Інституту ОБСЄ, місії експертів і місії доповідачів для розв'язання питань

людського виміру ОБСЄ на території відповідних держав. Цим же питанням були присвячені рішення Празької 1992 р., Гельсінської 1992 р. та наступних зустрічей.

Система Європейського Союзу вирізняється досконалим інституційним механізмом, у тому числі й стосовно дотримання прав людини та основних свобод. Серед чотирьох основних органів Євросоюзу (Європарламент, Рада, комісії ЄС і Суд ЄС) Судові належить провідне місце в захисті прав і свобод людини. Юрисдикція Суду є обов'язковою для держав-членів. Він складається з суддів і генеральних адвокатів. Призначення відбуваються за домовленістю між урядами, місця генеральних адвокатів резервуються за найбільшими європейськими державами. Обираються судді й генеральні адвокати на шість років і мають право на переобрання. Місце розташування Суду — Люксембург. Судочинство ведеться в письмовій та усній формах.

Досить помітних результатів досягнуто в рамках системи Ради Європи. Головним органом із захисту прав людини та основних свобод у ній є Європейський суд із прав людини, який діє на основі Європейської конвенції про права людини 1950 р. Місце розташування Суду — Страсбург (Франція). Держави регіону пройшли нелегкий шлях боротьби, сумнівів і протистояння, аж поки не встановилася сучасна правова система захисту прав людини та основних свобод.

Конвенція про захист прав людини та основних свобод була розроблена в рамках Ради Європи, відкрита для підписання 4 листопада 1950 р. у Римі і набрала чинності у вересні 1953 р. Її автори ставили собі за мету зробити перші кроки для колективного забезпечення певних прав, проголошених Загальною декларацією прав людини ООН 1948р. На додаток до визначення громадянських та політичних прав і свобод Конвенція встановила механізм їх забезпечення сторонами-учасниками. Відповідальність за це було покладено на три органи: Європейську Комісію з прав людини (засновану в 1954 р.), Європейський суд з прав людини (заснований у 1959 р.) та Комітет міністрів Ради Європи, який складається з міністрів закордонних справ держав-членів або їхніх представників.

Згідно з Конвенцією 1950 р., держави-учасниці та індивідуальні заявники (у тих сферах, де держави-учасниці визнали право на індивідуальні звернення) — приватні особи, групи осіб або неурядові організації — можуть подавати скарги проти держав-учасниць про порушення прав, гарантованих Конвенцією.

§ 9. Європейський Суд з прав людини

Європейський Суд з прав людини було засновано в 1959 році відповідно до Конвенції про захист прав людини та основних свобод (1950) з тим, щоб забезпечити дотримання державами-учасниками їхніх зобов'язань.

Європейський Суд з прав людини складається з такої кількості суддів, яка відповідає кількості держав — членів Ради Європи; серед членів Суду не може бути двох громадян однієї й тієї самої держави.

Судді обираються Консультативною Асамблеєю строком на дев'ять років із списку осіб, висунутих державами — членами Ради Європи. Вони можуть

бути переобрані. Судді засідають у Суді в своїй особистій якості і є цілком незалежними під час здійснення своїх повноважень. Упродовж строку своїх повноважень вони мають утримуватись від зобов'язань, що є несумісними з вимогами незалежності, неупередженості та незайнятості, які є обов'язковими вимогами цього органу.

Суд обирає Голову і одного або двох його заступників. Члени Суду одержують платню за кожний день виконання своїх обов'язків та річну винагороду. Їхні витрати оплачуються Радою Європи. Суду допомагає безпосередньо підпорядкований йому секретаріат. Після консультацій з Генеральним секретарем Ради Європи Суд обирає Секретаря та його заступника. Інші службовці секретаріату призначаються Генеральним секретарем Ради Європи за згодою Голови або секретаря Суду.

Європейська Конвенція з прав людини передбачає, що Суд встановлює свої власні правила і визначає свою процедуру. Перші Правила Суду, які було прийнято в 1959 році, за час існування зазнали багато змін і були повністю переглянуті 24 листопада 1982 року. Новий текст набрав чинності 1 січня 1983 року. Після 1 жовтня 1984 року — дати набрання чинності Протоколом №9 Європейської Конвенції з прав людини — цей переглянутий текст став Правилами Суду А, тоді як Суд прийняв другий звід правил, Правила Суду В. До компетенції Суду В належить розгляд справ проти держав, що вже ратифікували цей Протокол.

Юрисдикція Суду поширюється на всі справи, що пов'язані з тлумаченням та застосуванням Європейської Конвенції з прав людини; ці справи передаються до Суду відповідно до зазначених нижче умов. Але така юрисдикція може здійснюватись лише відносно тих держав, які або вже оголосили про визнання її обов'язковою *ipso facto*, або дали згоду на розгляд окремих справ, які були передані до Суду.

Згідно Конвенції, кожна справа, яка передається до Суду, має обов'язково базуватись на заяві, що подається до Європейської Комісії з прав людини державою, фізичною особою, неурядовою організацією або групою осіб. Робота Комісії починається з визначення прийнятності заяви. Якщо Комісія визнає заяву прийнятною, вона встановлює факти та намагається вирішити справу дружнім врегулюванням. Якщо цього не вдається досягти, Комісія готує доповідь, в якій наводяться факти та формулюється висновок про виявлені порушення зобов'язань з боку держави-відповідача щодо положень Конвенції. Доповідь передається Комітетові міністрів Ради Європи, після чого Комісія або заінтересована держава, що є стороною Європейської Конвенції з прав людини, можуть звернутись до Суду протягом трьох місяців. Якщо цього не зроблено, то Комітет міністрів вирішує питання про те, чи мало місце порушення Конвенції.

Протокол №9 до Європейської Конвенції з прав людини надає право особі, групі осіб або неурядовій організації звертатись до Суду після завершення розгляду Комісією їхнього позову, який було визнано прийнятним. В такому випадку журі з трьох суддів — до складу якого входить суддя, обраний за поданням тієї держави, на яку подано скаргу — може одностайним голосуванням ухвалити рішення про недоцільність розгляду скарги Судом. У цьому разі рішення у справі приймає Комітет міністрів.

Для розгляду кожної переданої до Суду справи — при цьому допускається можливе об'єднання справ в групи, що передбачено Правилами Суду — Суд створює палату із 9 суддів, до якої входять як члени *ex-officio* Голова Суду чи його заступник та судді від кожної з держав, які є сторонами в спорі. Якщо «національний» суддя не може брати участь в засіданні, ухиляється від участі в засіданні, або його взагалі немає, то заінтересована держава має право обрати для участі в розгляді справи іншого члена Суду (суддю, який є громадянином іншої держави), або особу, яка не є членом Суду (*ad hoc* суддю). До сьогодні призначення таких *ad hoc* суддів мали місце під час розгляду 25 справ. Решта суддів визначається Головою Суду за жеребом перед початком розгляду справи.

Сторонами в справі виступають заінтересована держава або заінтересовані держави, а також окремі особи, які подали свої скарги до Суду на підставі Протоколу №9. У слуханнях також бере участь Комісія, яка делегує одного або декількох своїх членів; Комісія при цьому не кваліфікується як сторона у справі. Після передачі справи до Суду головним завданням Комісії стає допомагати Суду. Виступаючи як «захисник громадських інтересів», вона «залучається до роботи» Суду з тим, щоб надавати Суду «роз'яснення».

Що стосується фізичних осіб, то Конвенція 1950 року не надавала їм права звертатись до Суду або виступати перед Судом як сторона у справі. Стаття старих Правил Суду дозволяла представникам Комісії — за їхнім вибором — користуватись допомогою будь-якої особи. Це міг бути, наприклад, адвокат чи колишній адвокат фізичної особи, що звернулась із заявою, чи сам заявник. Суд затвердив таке положення в рішенні від 18 листопада 1970 року, і представники Комісії, починаючи від цього часу, багато разів користувались такою можливістю.

Подібне положення міститься і в Правилах Суду А, однак в ньому в той же час запроваджено одне важливе нововведення: якщо уряд або Комісія передали справу до Суду, то особа, яка подавала скаргу, може зазначити, що вона бажає взяти участь у процедурі судового розгляду. Якщо таке побажання висловлюється, а це трапляється дуже часто, то особа, як правило, має бути представлена адвокатом. Якщо особа користувалась підтримкою адвоката для захисту свого позову при розгляді справи в Комісії, то вона зберігає право на таку підтримку і під час розгляду справи в Суді. Якщо цього не було, то Голова, за певних умов, може в будь-який момент надати таку допомогу на прохання особи. Аналогічною є ситуація стосовно справ, що передаються в Суд згідно Правил Суду В, якщо комісія з трьох суддів прийняла рішення про те, що справу буде розглянуто цим Судом.

В інтересах звернення правосуддя Голова Суду може запросити державу — член Ради Європи, яка не є стороною в справі, представити в письмовому вигляді зауваження з питань і в термін, які він сам визначає, або дозволити зробити їй це. Так само він може запросити або дозволити представити в письмовому вигляді зауваження заінтересованій у справі особі, яка не є заявником. Хоч окремі прохання і були відхилені Головою Суду, у багатьох випадках він давав дозвіл на використання цієї процедури.

Суд вирішує всі спірні питання відповідно до своєї юрисдикції. Якщо рішення приймається більшістю голосів, то в цьому випадку Суд виносить

остаточне рішення, яке заінтересована Держава має обов'язково виконувати; нагляд за виконанням рішення здійснює Комітет міністрів. Суд може за певних обставин надати стороні, що постраждала, «справедливе відшкодування» та розглянути заяви про роз'яснення чи перегляд своїх рішень. Якщо рішення в цілому або частково не виражає одностайної думки суддів, які брали участь у розгляді справи, то кожен із суддів має право додати до рішення свою окрему думку (про згоду або незгоду).

Прийняте однією з палат рішення стає остаточним, якщо одна із заінтересованих сторін протягом трьох місяців від дня проголошення цього рішення не подасть заяву про перегляд справи великою палатою. Рішення про те, чи буде справа розглядатись великою палатою, має винести Колегія в складі п'яти суддів. Держава, яка є стороною в справі, має зобов'язуватись виконувати остаточне рішення; Комітет міністрів здійснює нагляд за його виконанням.

ГЛАВА 2. МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ПИТАНЬ ГРОМАДЯНСТВА

§ 10. Громадянство як основа правового статусу людини і громадянина

У сучасному суспільстві, в міру демократизації міжнародних відносин та прогресивного розвитку міжнародного права, зростає роль індивідів, ширше — населення. Населення, будучи фундаментальним, необхідним елементом держави, було колись трактоване як всього лише «придаток» території. Зараз населення — активний елемент, що сам вирішує згідно з визнаним у міжнародному праві принципом самовизначення народів про устрій своєї держави, політичний статус та шлях її розвитку. Під населенням частіше всього розуміють сукупність індивідів, які проживають на даний момент на території тієї чи іншої держави. У будь-якій державі основну частину населення становить особлива категорія фізичних осіб — її громадяни.

Інститут громадянства виник порівняно недавно. У феодальній державі, що, як відомо, ґрунтувалася на поділі населення на стани та на нерівних правах останніх, існував інститут підданства, який символізував повну залежність людини від влади монарха. Інститут громадянства сформувався у процесі буржуазних революцій під впливом теорії про природні й невідчужувані права людини, її рівні громадянські та політичні права в суспільстві. Починаючи з Декларації незалежності, прийнятої 4 липня 1776 р. 2-м Контиентальним конгресом представників англійських колоній під час Війни за незалежність у Північній Америці 1775—1783 рр., держава почала визнавати людину вільним і рівноправним членом громадянського суспільства, активним учасником здійснення її суверенної влади.

Отже, інститут громадянства прийшов на зміну інституту підданства. Нині термін «підданство» застосовується лише у державах з монархічною формою правління (та й то не в усіх) і, як правило, у тому ж значенні, що й термін «громадянство».

Розуміння людини як громадянина має надзвичайно важливе значення для характеристики її соціальної сутності, правового становища. Громадянство є тією підставою, яка дозволяє особі, що має статус громадянина, повною мірою прилучатися до політичного, економічного, правового та культурного життя суспільства і держави. Обсяг тих прав і свобод, якими особа може користуватися в окремій державі, а також обсяг обов'язків, покладених на неї цією державою, прямо залежать від наявності чи відсутності у особи статусу громадянина даної держави. Громадянські та політичні, економічні, соціальні та культурні права і свободи у повному обсязі надаються саме громадянам суверенної держави.

Звичайно, за суто правовим поглядом на населення як складовий елемент держави не можна забувати про інші дуже важливі аспекти проблеми: населення держави може бути однорідним та неоднорідним (з точок зору етнічної, культурної, мовної, релігійної та ін.), від цього залежать єдність та стабільність держави. Почуття патріотизму та національні почуття відіграють важливу роль у міжнародних відносинах, особливо коли народ бачить загрозу своєму існуванню чи своїй ідентичності. З іншого боку, залежно від економічної та демографічної ситуації та від власних інтересів, держави впроваджують у життя більш-менш ліберальну або обмежувальну політику набуття їх громадянства, ця політика значно впливає на розвиток міжнародного суспільства.

Розуміння людини як громадянина має надзвичайно важливе значення для характеристики її соціальної сутності, правового становища. Громадянство є тією підставою, яка дозволяє особі, що має статус громадянина, повною мірою прилучатися до політичного, економічного, правового та культурного життя суспільства і держави. Обсяг тих прав і свобод, якими особа може користуватися в окремій державі, а також обсяг обов'язків, покладених на неї цією державою, прямо залежать від наявності чи відсутності у особи статусу громадянина даної держави. Громадянські та політичні, економічні, соціальні та культурні права і свободи у повному обсязі надаються саме громадянам суверенної держави. Сприйняття людини як громадянина має надзвичайно важливе значення для характеристики її соціальної сутності, правового становища. Громадянство є тією підставою, яка дозволяє особі, що має статус громадянина, повною мірою прилучатися до політичного, економічного, правового та культурного життя суспільства і держави. Обсяг тих прав і свобод, якими особа може користуватися в окремій державі, а також обсяг обов'язків, покладених на неї цією державою, прямо залежать від наявності чи відсутності у особи статусу громадянина даної держави. Громадянські та політичні, економічні, соціальні та культурні права і свободи у повному обсязі надаються саме громадянам суверенної держави.

До слова, необхідно сказати, особисте чи персональне верховенство держави означає вищу владу держави над усіма особами, що становлять її населення. Вона здійснюється в межах території держави повністю і за її межами частково. Особисте верховенство здійснюється в рамках як внутрішньодержавного (національного), так і міжнародного права. За своїм правовим статусом населення поділяється на три основні категорії: громадяни, іноземці та особи без громадянства. Загальна тенденція нормативного регулювання

полягає у зближенні правового статусу цих категорій. Міжнародне, а услід за ним і внутрішньодержавне право передбачають визнання основних прав людини незалежно від наявності чи відсутності громадянства.

§ 11. Інститут громадянства у міжнародному праві

Основою правового статусу особи як одиниці населення як у державно-му, так і в міжнародному праві є громадянство. Громадян з державою поєднує стійкий правовий зв'язок, що проявляється у чітко визначених законодавством кожної країни взаємних правах та обов'язках. Громадяни мають певні права та обов'язки по відношенню до своєї держави, а держава забезпечує захист їх прав та інтересів як на своїй території, так і за її межами. Держави наділяють своїх громадян більш високим рівнем прав, ніж іноземців, у тому числі певною правоздатністю участі в управлінні державою безпосередньо або через представницьку систему. У демократичній державі громадянство забезпечує повноправне членство, яке дає право брати участь в управлінні державою і гарантує громадянину право на захист з боку держави.

Поняття громадянства як приналежності людини державі, що існувало раніше, має все менше прибічників, хоча і в сучасній літературі та практиці його можна зустріти. Так, два знаних французьких юристи зазначають, що в юридичному контексті громадянство є «правова приналежність людини до населення, що проживає в якій-небудь державі. Ця приналежність підпорядковує громадянина так званій особистій юрисдикції держави, до якої він належить».

Більш поширеним і у вітчизняній, і у зарубіжній літературі є поняття громадянства як правового зв'язку людини з державою, що визначає взаємні права та обов'язки.

Термін «громадянство» походить від слів «град», «городянин». В англійській мові — «city» — «citizenship». У німецькій мові «Bürger» — не лише громадянин, а і міський житель. Пояснення — в тому, що перші республіки переймали досвід самоврядних міст. Зараз у документах для позначення громадянства використовується інший термін — «nationality» (англ.), «nationalité» (франц.), «nazionalità» (італ.). Що означає приналежність до держави. Справа в тому, що термін «nation» в іноземних мовах (англійській, французькій та ін.) означає не національність в етнічному значенні, як це є в українській мові, а «нація», «народ», «держави» у суспільно-політичному значенні. Однак у зв'язку з неточним перекладом в українській мові і вкоренилися такі назви, як, наприклад, «Організація Об'єднаних Націй» (замість «Організації Об'єднаних Держав» — адже членами ООН є не нації, а держави). Крім громадянства, вживається термін «підданство», який раніше використовувався для позначення приналежності монархії. У теперішні часи цей термін звичайно рівнозначний терміну «громадянство», або взагалі не вживається: в ряді монархій (наприклад, в Бельгії, Іспанії, Нідерландах) у конституціях і в законодавстві його замінив термін «громадянство».

Необхідно зазначити, що громадян не можна розцінювати лише як сукупність осіб, які проживають на території певної держави. Така сукупність утворює її населення, яке складається з громадян даної держави, а також іноземців

та осіб без громадянства — апатридів. Населення — демографічна, а не правова категорія. Немає також підстав вважати громадянами усіх осіб, на яких поширюється влада держави, її суверенітет. Суверенна влада держави є обов'язковою як для громадян даної держави, так і для іноземних громадян та осіб без громадянства, що проживають чи перебувають на її території.

У деяких країнах існують різні види громадянства. У Нідерландах особи, що народилися в «голландських володіннях» (тобто в колоніях), володіють статусом «голландських підданих», на відміну від повноправних громадян «нідерландців». У деяких федераціях, наприклад, в США, крім федерального громадянства існує громадянство суб'єктів. А у Швейцарії, крім федерального громадянства існують громадянства кантону і громади. У міжнародному праві існує тільки федеральне громадянство.

Більш складним явищем є громадянство Європейського Союзу, встановлене Маастріхтським договором про ЄС, згідно з яким «кожна особа, що має громадянство держави-члена, є громадянином Союзу».

Загальна характеристика ролі та значення громадянства в міжнародному праві є за своєю суттю характеристикою співвідношення міжнародного та внутрішньодержавного права в галузі громадянства. Щоб з'ясувати це співвідношення, необхідно встановити, що являють собою справи, що входять у внутрішню компетенцію держави. Найбільш правильним буде негативне визначення: це справи, що не регулюються міжнародним правом.

Пункт 7 ст. 2 Хартії ООН формулює таке положення: «Дана Хартія ні в якій мірі не дає Організації Об'єднаних Націй права на втручання у справи, що по суті входять у внутрішню компетенцію будь-якої держави». Наведене вище формулювання успішне в тому значенні, що його можна застосувати і до питань, що перестали бути винятково внутрішніми. Наприклад, регулювання громадянства — питання внутрішнє, але у випадку укладення між державами договору в цій галузі воно виходить за рамки суто внутрішнього питання відповідної держави і набуває міжнародного характеру такою мірою, в якій цього хочуть сторони договору.

Звичайні правові норми, що стосуються громадянства, як і загальновизнані принципи міжнародного права, безпосередньо не регулюють питання громадянства. Вони лише встановлюють правові рамки, в яких держава може, регулюючи власне громадянство, не зачіпати суверенітет інших держав. Держава «володіє виключною повновладністю для встановлення норм щодо набуття свого громадянства», тобто встановлює в силу свого верховенства права громадянина, порядок набуття та втрати громадянства. Разом із тим все більший вплив на правовий статус громадянина має міжнародне право, перш за все це стосується норм про права людини та про юрисдикцію держав. Так, у Гаазькій конвенції про деякі питання, що стосуються колізії законів про громадянство зазначено, що закони про громадянство визнаються іншими державами лише «в тій мірі, в якій вони відповідають міжнародним конвенціям, міжнародним звичаям та загальновизнаним принципам права по відношенню до громадянства».

Отже, оскільки кожна держава діє у сфері законодавства про врегулювання питань набуття та втрати громадянства самостійно, зіткнення (колізії) законів про громадянство різних держав є невідворотними. Найбільш реаль-

ним засобом ліквідування колізій та спорів, що стає їх наслідком, є укладання міжнародних договорів, тобто вироблення відповідних норм міжнародного права. Питання, про які йдеться в договорі, стають за своїм характером міжнародними, і у випадку дійсності договору на нього поширюється принцип *acta sunt servanda*. Порухення ким-небудь із учасників договору його положень повинно розцінюватися як порушення норм міжнародного права. Тому вимога зацікавленої держави про виконання договірних норм, що стосуються громадянства, не може вважатися втручанням у внутрішні справи держави-порушника. Але оскільки договір пов'язує лише держав-учасниць, така вимога може бути пред'явлена лише однією стороною договору іншій. Внаслідок цього постає проблема усунення протиріч між державами, що належать до різних соціально-економічних систем, оскільки з питань громадянства укладено досить мало універсальних міжнародних договорів.

Держави переважно регламентують питання громадянства на основі регіональних угод. Окремі питання, такі, як усунення подвійного громадянства (біпатризму), включаються у договори про територіальні зміни, про захист національних меншин, про правову допомогу та правоздатність громадян держав-сторін, про військову службу та подвійне оподаткування.

Договори в галузі громадянства можна поділити на дві основні групи: договори про усунення подвійного громадянства та договори про усунення безгромадянства (апатризму), хоча деякі міжнародно-правові акти містять положення, скеровані на усунення як біпатризму, так і апатризму. Можливо є й інша класифікація.

Проф. С. В. Черниченко у своїй праці «Международно-правовые вопросы гражданства» розрізняє з точки зору кількості учасників багатосторонні та двосторонні договори, в залежності ж від кола питань, про які йдеться у договорах, загальні і спеціальні.

Першою багатосторонньою конвенцією з питань громадянства була Конвенція про статус натуралізованих осіб, що відновлюють своє постійне місце проживання у державі походження, прийнята в Ріо-де-Жанейро у 1906 році. Учасниками конвенції є 11 американських країн, включаючи США. Вона встановлює правило про те, що повернення натуралізованої особи у державу попереднього громадянства спричиняє втрату натуралізації та реінтеграцію в попередній державі.

У 1933 році на VII Міжамериканській конференції у Монтевідео була прийнята Конвенція про громадянство жінок. Конвенцію підписали США та всі латиноамериканські держави за винятком Коста-Ріки. У конвенції міститься зобов'язання держав-учасників не встановлювати різниці щодо громадянства за статеву ознакою.

Латиноамериканські країни уклали між собою, а також з Іспанією та Португалією серію двосторонніх договорів, які встановлювали в ряді випадків правило збереження первинного громадянства при натуралізації у державі, що є стороною договорів, та принцип автоматичної реінтеграції при поверненні на постійне місце проживання на батьківщину.

Перша спроба універсальної кодифікації питань громадянства була здійснена на Гаазькій конференції з кодифікації міжнародного права 1930 року. На цій конференції була прийнята Конвенція з деяких питань, що стосують-

ся колізій законів про громадянство, яка підтвердила суверенне право держав визначати коло своїх громадян та зобов'язала інші держави поважати це право. Конвенція набрала сили у 1937 році для 13 держав, що її ратифікували (Бельгія, Бразилія, Велика Британія, Бірма (М'янма), Норвегія, Польща, Канада, Австралія, Індія, Китай, Монако, Нідерланди, Швеція).

На Гаазькій конференції був також підписаний протокол щодо військової повинності у деяких випадках подвійного громадянства. Згідно з протоколом, особа, що має громадянство двох або більше держав та звичайно проживає в одній із цих держав, фактично пов'язана з нею більше, ніж з іншими державами, звільняється від військової повинності у всіх інших країнах, громадянством яких вона володіє.

У 1936 році в Гаазі була прийнята нова багатостороння Конвенція з деяких питань, що стосуються колізій законів про громадянство, преамбула якої починається з декларативної заяви про те, що кожна особа повинна мати лише одне громадянство. Ця конвенція містила ряд статей, перейнятих від Гаазької конвенції 1930 року, і положення, яке ґрунтується на запереченні подвійного громадянства, що дає право державі громадянства особи здійснювати захист біпатрида проти держави, громадянством якої дана особа також володіє. Конвенція набрала сили у 1937 році для 10 держав-учасниць (Бразилія, Канада, Китай, Велика Британія, Індія, Голандія, Швеція, Норвегія, Польща, Монако).

Унікальним явищем в галузі міжнародно-правового співробітництва з питань громадянства слід вважати багатосторонню угоду, укладену в 1950 році між скандинавськими країнами — Швецією, Норвегією та Данією. Угода була укладена з метою полегшення натуралізації громадян однієї скандинавської країни в іншій та спрощення поновлення у громадянстві осіб, які втратили громадянство однієї держави-сторони через натуралізацію в іншій. Згідно з договором, місце народження і місце проживання в іншій скандинавській країні прирівнюється до народження чи проживання у власній державі; цей режим стосується лише осіб, що набули громадянства скандинавської країни через народження вже у другому поколінні, тобто якщо батьки цієї особи теж були громадянами з народження даної скандинавської країни віком від 21 до 60 років; до осіб, що мають 10-річну осілість в іншій скандинавській країні і не піддавалися в той час кримінальному покаранню.

Угода була поновлена 15 січня 1969 року, коли до неї приєдналася Фінляндія. Новацією в угоді було визначення про те, що втрата громадянства через тривалу відсутність у країні громадянства не наступала, якщо особа протягом цього часу прожила сім років в іншій скандинавській країні. Також було відмінено 60-річну вікову межу, ценз осілості скорочено до семи років. Таким чином, для громадян скандинавських країн-учасниць створено режим найбільшого сприяння.

Прикладом багатосторонньої угоди з питань громадянства є також Європейська конвенція про скорочення випадків множинного громадянства та про військову повинність у випадку множинності громадянства, підписана у 1963 році Австрією, Бельгією, Кіпром, Данією, ФРН, Францією, Норвегією, Швецією, Туреччиною і Великою Британією. Згідно з цією конвенцією, яка набула чинності у 1969 році, повнолітній громадянин денаціоналізується у

первинній державі після натуралізації в іншій країні-стороні договору. Біпатридам (особам з подвійним громадянством) рекомендується вибір якогось одного громадянства. Визначення порядку регламентування питань державної приналежності залишається в компетенції законодавства держав-сторін. Особа повинна нести військову службу лише в тій державі, державною приналежністю якої вона володіє і на території якого постійно проживає, але їй надається певне право вибору. Внаслідок колізій законодавства країн Європейського союзу ця конвенція не призвела до усунення випадків біпатризму. Для скорочення безгромадянства була 18 вересня 1954 року прийнята Конвенція про статус апатридів.

Іншою значною регіональною системою договорів з питань населення є система договорів арабських країн і Туреччини. Договори Туреччини пов'язані з ліквідацією Османської імперії та її територіальними змінами, в той час як договори арабських країн є результатом набуття ними незалежності. Крім того арабськими країнами укладено ряд договорів з питань населення з європейськими країнами. У 1952 році між арабськими державами було укладено Конвенцію щодо громадянства арабів, які проживають поза межами своєї батьківщини. У цій конвенції беруть участь практично всі арабські держави. В якості критерію визначення державної приналежності особи, яка походить з держав Ліги арабських держав, у документі закріплений принцип місця походження.

Статус осіб, що не є громадянами країни, у якій вони проживають, визначила резолюція Генеральної Асамблеї ООН 1985 року. Резолюція закріпила над іноземцями такі основні права, як право на життя та особисту недоторканість, право на свободу думки, совісті та релігії, право на рівність перед судами, трибуналами та іншими.

Незважаючи на значну кількість регіональних норм, що регламентують питання населення, дуже мало цих норм цих актів набули авторитет загальноновизнаних норм міжнародного права. Це стосується і тих небагатьох спроб кодифікації міжнародного права, зроблених під егідою ООН. Зі всіх багатосторонніх договорів, у тому числі розроблених ООН, лише Конвенція про громадянство заміжньої жінки 1957 року ґрунтується на загальноновизнаній нормі міжнародного права про те, що ані укладення, ані розірвання шлюбу жінки з іноземцем, ані зміна громадянства чоловіком не відображаються на громадянстві жінки (ст.1).

Способи набуття і втрати громадянства

Населення як складовий елемент держави вступає у складні правові зв'язки з іншими складовими елементами держави: територією та державною владою. В дійсності держава здійснює власні повноваження щодо своїх громадян, навіть якщо вони знаходяться на території іноземної держави; таким чином територіальні повноваження держави, що надає їм притулок, та власні повноваження держави їхнього походження повинні бути узгоджені та взаємозалежні, саме міжнародному праву належить це здійснити. З іншого боку, повноваження держави передбачають визначення умов надання свого громадянства, але саме міжнародне право визначає умови протиставлення цього громадянства

іншим державам. Таким чином, суверенітет держави щодо її громадян постає як сукупність повноважень, регламентованих міжнародним правом.

Ми розглянемо в загальних рисах ці складні питання, водночас аналізуючи деякі особливі ситуації, які змінюються залежно від різновидів національного законодавства та чинних договорів.

Набуття громадянства. Правове регулювання порядку надання громадянства у різних державах має свої особливості, оскільки всі питання, пов'язані з цим, регулюються тими ж державами. Це не означає, що вони можуть довільно встановлювати порядок набуття громадянства, не зважаючи на загальновизнані принципи міжнародного права та міжнародні звичаї. Основним і найбільш поширеним способом набуття громадянства є філіація, або набуття громадянства в силу народження. Згідно із загальновизнаними принципами міжнародного права, кожна дитина має право на громадянство. Дане положення міститься у принципі 3 Декларації прав дитини 1959 року і в п. 3 ст. 24 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 року. Отже, згідно із сучасними нормами міжнародного права, дитина ні при яких умовах не повинна залишитися апатридом (особою без громадянства).

Філіація може здійснюватися на основі двох основних принципів: «права крові» (*jus sanguinis*) та «права ґрунту» (*jus soli*).

Принцип права крові полягає в тому, що дитина, народжена від осіб, котрі є громадянами певної держави, автоматично визнається громадянином останньої. У випадку різного громадянства батьків питання вирішується за їхньою домовленістю. Якщо батьки не домовилися, то народжена в шлюбі дитина набуває громадянство батька, позашлюбна — матері. Цей принцип закріплено у законодавстві більшості держав. Відповідно до принципу права ґрунту, громадянство у даній державі надається будь-якій особі, яка народилася на її території, незалежно від громадянства батьків.

Сучасне законодавство більшості країн, в тому числі і українське, передбачає змішану систему, при якій переважаюче значення права крові поєднується з певним впливом права ґрунту. Право крові практично у чистому вигляді діє зараз лише в скандинавських країнах, де право ґрунту застосовується виключно до дітей, батьки яких невідомі. Право ґрунту зберегло переважаюче значення у країнах англо-американської системи загального права, а також в окремих латиноамериканських країнах, наприклад, в Аргентині та Кубі. Проте воно завжди в якоюсь мірою доповнюється правом крові (зазвичай по відношенню до дітей громадян відповідних країн, що народилися за кордоном). Держави прагнуть ввести у своє законодавство норми, обмежуючі можливість набуття їхнього громадянства особами, народженими від змішаних шлюбів. Це диктується різними міркуваннями, зокрема небажанням сприяти набуттю своїми громадянами ще й іноземного громадянства, тобто подвійного громадянства, що може призвести до ускладнень у міждержавних відносинах.

Вибір державою того чи іншого принципу набуття громадянства головним чином обумовлюється її політикою у демографічній сфері. Якщо держава зацікавлена у швидкому зростанні кількості своїх громадян, вона закріплює у своєму законодавстві обидва зазначені принципи.

Отже, набуття громадянства за народженням має місце в силу самого факту народження людини і не залежить від вияву її волі. Лише в деяких

правових системах, наприклад у Франції, особа від змішаного шлюбу може самостійно вибирати громадянство після досягнення повноліття.

Слід відзначити, що в галузі набуття громадянства за народженням не існує ані загальноновизнаних норм міжнародного права, ані однакової практики держав. Тому в силу колізій законодавства різних держав саме в цій галузі виникає найбільша кількість випадків біпатризму.

Такими, що обмежують інтереси інших держав видами філіації є розширене застосування: 1) права ґрунту щодо дітей офіційних представників іноземних держав, народжених на території даної держави, як це практикується, наприклад, в США; 2) права крові до безкінечного числа поколінь дітей, народжених у громадян певної країни, які постійно проживають за кордоном та які втратили будь-який реальний зв'язок з батьківщиною. Даний недолік характерний для багатьох правових систем.

Наступним найбільш поширеним способом набуття громадянства є так зване укоріннення, або натуралізація. Раніше говорилося про натуралізацію в широкому значенні, що охоплює всі способи набуття громадянства після народження (шлюб, усиновлення, оптація, поселення, вступ на державну службу). У вузькому значенні (яке використовується у більшості випадків) натуралізація означає прийом у громадянство за заявою. Натуралізація — акт добровільний. Примусове надання громадянства суперечить міжнародному праву, і спроби його здійснити завжди викликали ноти протесту. Практика знає такі випадки. Наприклад, деякі латиноамериканські країни у минулому столітті намагалися в примусовому порядку автоматично надати іноземцям, які проживали тривалий час на їхній території, своє громадянство.

Натуралізація розподіляється на два основні види: індивідуальна за заявами та натуралізацію в силу правонаступництва держав. В силу правонаступництва держав нове громадянство виникає в результаті національно-визвольних революцій, розділення або об'єднання держав, у випадку територіальної цесії або анексії, а також при автоматичній зміні громадянства при трансферті. М. М. Аваков зазначає, що «питання про вплив при правонаступництві суверенітету на громадянство жителів держави-попередника є одним із найважливіших». На виникнення нового суб'єкта міжнародного права в результаті національно-визвольної революції як на причину виникнення громадянства вказав Ч. Хайд. Він справедливо стверджував, що набуття громадянства в силу правонаступництва не є видом колективної натуралізації. Громадянство в такому випадку виникає безпосередньо в результаті появи нового суб'єкта міжнародного права. Дією, що визначає статус особи, яка проживає на даній території, є те, що вона залишається на території нового суб'єкта міжнародного права і не заявляє про свій намір вийти із громадянства, що виникло.

Існує два види індивідуальної натуралізації: натуралізація, що не поширюється на дітей та партнерів по шлюбу, передбачена, наприклад, в Конвенції про громадянство, укладеній в Монтевідео у 1933 році, та індивідуальна натуралізація, що поширюється на малолітніх дітей особи, що натуралізується.

В окремих країнах законодавство крім звичайної натуралізації передбачає також набуття громадянства шляхом реєстрації. У Великій Британії цей вид набуття громадянства передбачається для громадян англійських заморських

територій та для дітей англійських громадян, які народилися за кордоном. Але це не самостійний спосіб набуття громадянства, а лише вид полегшеної натуралізації, передбаченої законодавством деяких країн. Набуття громадянства шляхом реєстрації міжнародним правом не регламентується.

Процедура прийому в громадянство цілком визначається внутрішнім законодавством держави. Можна виділити, принаймні, чотири види процедур натуралізації: 1) натуралізація, здійснювана вищими органами державної влади; 2) натуралізація, здійснювана органами державного управління: урядом або центральними галузевими органами державного управління (звичайно відомствами внутрішніх справ); 3) натуралізація, здійснювана місцевими органами державної влади (трапляється дуже рідко); 4) судова натуралізація (також не дуже поширена).

Різновидом натуралізації є передбачуваний законодавством деяких країн спрощений порядок набуття громадянства певними категоріями осіб шляхом реєстрації (якщо тільки мова не йде про підтвердження свого громадянства), усиновлення, в результаті вступу в шлюб. Два останніх способи називають деколи сімейним порядком набуття громадянства. До нього відноситься і автоматична натуралізація неповнолітніх дітей у зв'язку з натуралізацією батьків.

Надання громадянства у порядку натуралізації має певні особливості. Як правило, натуралізація здійснюється на основі вільного волевиявлення особи, наслідком чого стає припинення її попереднього громадянства. Однак цього недостатньо. Така особа має відповідати вимогам законодавства щодо натуралізації певної країни. У законодавстві більшості держав такими вимогами є: а) досягнення особою повноліття; б) письмова заява особи; в) володіння мовою даної країни; г) ценз осілости, тобто певний мінімум часу проживання особи у даній державі.

Встановлення тією або іншою країною певних умов, що є обов'язковими для натуралізації, визнається у світовій практиці цілком правомірним. Право встановлювати ті чи інші цензи та умови натуралізації передбачене, зокрема, Конвенцією про скорочення безгромадянства. Метою зазначеної акції є прагнення захистити інтереси даної держави та забезпечити нормальне входження в нове суспільство людини, яка набуває громадянства.

У США та багатьох інших державах на основі доктрини «ефективного зв'язку» особи з державою передумовою натуралізації є доміцилій у цій країні, або ценз осілости. У деяких країнах умова осілости може бути виконана, якщо іноземний прохач прослужить певний час на судні закордонного плавання даної країни (Швеція) або у діючій армії (США).

Умова про необхідний фактичний зв'язок з державою або осілість міститься у ряді міжнародних угод, наприклад у деяких договорах версальської системи (ст. 51 договору Нейї 1919 р., в певній мірі — ст. VI Вашингтонської угоди з питань громадянства між американськими державами 1923 р.). Вимога осілости строком від 5 до 10 років закріплена в Конвенції ООН про скорочення безгромадянства 1961 року.

Значення доміцилію в якості колізійної прив'язки в умовах зростаючої міграції населення в сучасних розвинутих державах настільки зросло, що у деяких випадках доміцилій громадян держав-учасниць договору в певній мірі

прирівнюється до громадянства. Наприклад, згідно з Конвенцією про рівність прав та обов'язків осіб бразильського та португальського громадянства 1971 року, передбачається надання національного режиму особам, що мають громадянство держав-учасниць договору. Виняткові права передбачені лише для осіб, що набули свого громадянства в силу народження. Активні виборчі права особи громадянства другої країни-учасниці договору на території першої держави набувають після п'ятирічного постійного проживання на її території.

Крім визначених в законі заходів, натуралізація часто обмежується і різноманітними цензами, закріпленими судовими прецедентами, як в США, або існуючою судовою практикою державних адміністративних органів, як у Швеції. Послідовно здійснювана не закріплена в законодавстві практика натуралізації в Швеції включає такі критерії, як здатність матеріального забезпечення себе та сім'ї, придатність в якості робочої сили, високий рівень професійної підготовки, дотримання норм кримінального законодавства, правил поведінки в побуті, відсутність заборгованості по рахунках та в оплаті податків і в кінцевому підсумку — доцільність прийому в громадянство конкретної особи.

У багатьох країнах законодавство в якості умови натуралізації передбачає складення присяги на вірність державі. Такий принцип передбачений законодавством Великої Британії і США, де нараховуються лише поодинокі випадки, коли суд з релігійних причин дозволив ухилитися від принесення певних частин присяги (справа Беттл 1974 р.). Необхідність принесення присяги міжнародно-правовими нормами не закріплена.

Критеріями дійсності натуралізації, як правило, є пред'явлення прохачами справжніх документів і дача правдивих свідчень. Набуття громадянства на основі обману є правовою основою відміни або об'яви такої натуралізації недійсною. Більш складною проблемою є питання про похідну натуралізацію на основі фіктивного шлюбу та натуралізації, яка ґрунтується на помилці компетентного державного органу. Зараз фіктивний шлюб не може виступати основою натуралізації. Однак відносно натуралізації особи в результаті помилки державного органу федеральний конституційний суд ФРН, наприклад, 14 грудня 1972 року постановив, що володіння паспортом ФРН помилково не є підставою для набуття державної приналежності цієї держави.

Критерієм правомірності натуралізації є добровільність з боку особи, що натуралізується. Добровільність виражається або у поданні заяви про натуралізацію за власним бажанням, або у мовчазній згоді при територіальних змінах.

У всіх країнах однією з умов натуралізації є лояльне ставлення до даного режиму. Особам, які вчинили проти нього злочин, громадянство, як правило, не надається.

Досить часто питання про набуття громадянства виникає при вступі у шлюб з іноземцем. У минулому було прийнято, що вступаючи в шлюб з іноземцем, жінка втрачає своє громадянство та набуває громадянства чоловіка. Зараз все більша кількість держав стає на позицію статевого рівноправ'я і встановлює, що вступ жінки в шлюб сам по собі не впливає на її громадянство. Разом з тим, часто передбачається спрощений порядок набуття громадянства при вступі у шлюб.

Ця практика узгоджується з Конвенцією про громадянство заміжньої жінки 1957 р., яка передбачила, що шлюб не впливає на громадянство жінки, так само, як і його розірвання. (ст.1). Жінка-іноземка може набути громадянство чоловіка у спрощеному порядку (ст.3).

Деколи законодавство передбачає можливість надання громадянства особам, що знаходяться за кордоном. Така можливість передбачена законом Ізраїлю про громадянство 1971 р. Але в загальному вважається, що закони про натуралізацію не діють по відношенню до осіб, які знаходяться на території іншої держави.

Надання почесного громадянства, на відміну від натуралізації, здійснюється за ініціативою компетентних органів держави, а не за проханням зацікавленої особи. Зазвичай такий вид громадянства надається за особливі заслуги перед державою.

Оптація (вибір громадянства) не завжди виступає в якості способу набуття громадянства. Наприклад, можливість оптації передбачається в конвенціях про подвійне громадянство. Якщо громадянин якої-небудь держави має одночасно ще іноземне громадянство, то йому може надаватися право оптувати одне із них, відмовившись тим самим від іншого. Громадянства в цьому випадку він не набуває, оскільки тут оптація спричиняє лише втрату одного з громадянств. Однак у деяких випадках оптація виступає як самостійний спосіб набуття громадянства. Таку роль вона відіграла, наприклад, у відповідності з радянсько-польською угодою про репатріацію від 25 березня 1957 року, за умовами якої репатріанти із СРСР в ПНР з моменту перетинання радянсько-польського державного кордону втрачали громадянство СРСР і отримували громадянство ПНР.

І, нарешті, ще одним із способів набуття громадянства є реінтеграція, або поновлення громадянства. При певних обставинах приймаються спеціальні законодавчі акти про особливий порядок відновлення громадянства. У деяких країнах можливість відновлення громадянства передбачена в загальному, а не в спеціальному законодавстві про громадянство. В цьому випадку відновлення громадянства не виступає як самостійний спосіб набуття громадянства, а є лише спрощеною натуралізацією.

Втрата громадянства. З проблемою набуття громадянства тісно пов'язане питання про підстави і порядок його припинення. Можна виділити три форми втрати громадянства: 1) автоматична втрата громадянства; 2) вихід з громадянства; 3) позбавлення громадянства. Особа також може втратити громадянство і в силу положень міжнародного договору.

Автоматична втрата громадянства у вітчизняній практиці зустрічається лише у міжнародних угодах та у спеціальних законодавчих актах, в той час як в США це типова форма втрати громадянства. У США існує так звана доктрина свободи експатріації. Якщо яка-небудь особа, що має американське громадянство, натуралізувалася за кордоном, вона автоматично його втрачає. У законодавстві США встановлені і інші підстави автоматичної втрати громадянства (наприклад, у випадку участі американського громадянина у виборах в іноземній країні).

У західній доктрині існує думка, що безумовна свобода експатріації є міжнародно-правовою нормою. Згідно з цією точкою зору, особа натуралізована в якій-небудь державі, повинна втратити своє попереднє громадянство. Але практика її спростовує. Значна кількість держав не додержується свободи експатріації. Велика Британія у 1948 році від неї відмовилась. В якості міжнародно-правової норми вона виступає лише у тому випадку, якщо передбачена міжнародним договором (для учасників договору).

Відома практика масового позбавлення громадянства за політичну діяльність. Після жовтневого перевороту в Росії на цій підставі було позбавлено громадянства близько двох мільйонів чоловік. Масовість цього явища викликала протести інших держав, деякі з них відмовилися визнати законну силу актів Радянської держави як таких, що суперечать міжнародному праву. Аналогічна ситуація мала місце у 1941 році, після видання Німеччиною 11-го декрету про імперське право громадянства, що позбавив громадянства німецьких євреїв, які проживали за кордоном.

В останні десятиліття спостерігається тенденція до обмеження права держави позбавляти громадянства. Так, в Швейцарії громадянин у принципі не може бути позбавленим громадянства. Винятком є випадок, коли швейцарець, маючи подвійне громадянство та проживаючи за кордоном, наніс значні збитки авторитетові та інтересам Швейцарії. Ця можливість часто використовувалася в роки Другої світової війни. В ряді держав можливість позбавлення громадянства не передбачена законом (Данія, Китай, Японія, Ефіопія та ін.). У деяких державах така можливість передбачена лише щодо натуралізованих громадян, причому протягом порівняно нетривалого часу після цього. Наприклад, австрійський Закон про громадянство, який допускає позбавлення громадянства натуралізованих громадян, забороняє це робити після закінчення шести років з часу натуралізації.

Ряд норм щодо втрати громадянства міститься в Конвенції про скорочення безгромадянства 1961 р. Якщо закон держави передбачає втрату громадянства внаслідок якої-небудь зміни в особистому статусі, як-от: вступ у шлюб або його припинення, узаконення, визнання або усиновлення, така втрата ставиться під умову набуття іншого громадянства (ст. 5).

Громадянин не втрачає свого громадянства в результаті виїзду, тривалого проживання за кордоном, нереєстрації або іншої схожої причини, якщо в результаті втрати він стане особою без громадянства.

Конвенція допускає можливість втрати громадянства особою, що протягом тривалого періоду проживає за кордоном, але встановлює, що тривалим вважається проживання не менше семи послідовних років. Це правило встановлено, щоб по можливості уникнути випадків зловживання громадянством, коли його набувають з міркувань тієї чи іншої вигоди, не збираючись встановлювати реальний зв'язок із відповідною країною.

Конвенція 1961 р. закріпила загальне правило, згідно з яким держава не повинна позбавляти особу громадянства, якщо в результаті цього вона стає особою без громадянства. Разом з тим державі надано право робити певні винятки з цього правила, якщо вона зробить відповідне застереження в конвенції. У такому випадку закони держави можуть передбачити право позбавляти громадянства за одною або декількома підставами:

- а) ігноруючи пряму заборону держави, особа надає або надавала послуги іншій державі, або отримала чи продовжує отримувати від неї винагороду;
- б) поведінка особи завдає суттєвої шкоди життєвим інтересам держави;
- в) особа зробила заяву про вірність іншій державі.

Позбавлення громадянства у таких випадках може бути оскаржене в судовому порядку.

Недопустимим є позбавлення громадянства за расовими, етнічними, релігійними або політичними підставами (ст.9). Неправомірною є і відмова у набутті громадянства за цими підставами. Проте масові випадки такого характеру мають місце, наприклад, у прибалтійських республіках щодо російськомовного населення.

Питання позбавлення громадянства порівняно слабо розроблені в сучасних міжнародних нормах. Стаття 8 Конвенції про скорочення безгромадянства 1961 року не рекомендує державам застосовувати позбавлення осіб громадянства, якщо таке позбавлення робить їх апатридами. Однак ця норма не є загальновизнаною. Слід нагадати про те, що ст. 15 Загальної декларації прав людини проголошує: «Ніхто не може бути свавільно позбавленим свого громадянства». Хоча декларація не є джерелом міжнародного права, вона має впливовий моральний авторитет. У Конвенції 1961 року вказано, що «держави не повинні позбавляти громадянства... за винятком випадків, коли вона діє у відповідності із законом».

Проблеми громадянства у міжнародному праві

Право держав самостійно регулювати власне громадянство не може, звичайно, забезпечити повну узгодженість законів про громадянство різних держав одне з одним. У ряді випадків між ними неминуче виникають колізії. Результатом цих колізій є подвійне громадянство (біпатризм) та безгромадянство (апатризм). Джерелами подвійного громадянства можуть бути колізії законів про набуття громадянства в силу народження, натуралізації і т.д. Джерелами безгромадянства є колізії законів про набуття та втрату громадянства. Необхідно зазначити, що колізії законів про громадянство є лише потенційним джерелом біпатризму та апатризму. Проблема практично виникає лише в процесі застосування вказаних законів до конкретних осіб.

Подвійне громадянство. Грандіозні міграційні процеси, що відбувалися протягом останньої чверті двадцятого століття в країнах Західної Європи та Північної Америки призвели до значного росту кількості осіб, що мають громадянство двох і більше держав, або, іншими словами, осіб з подвійним чи множинним громадянством. Поступово подвійне громадянство стає звичайним явищем в цих країнах. Звичайно, імміграція не породжує автоматично подвійне громадянство. Переважна більшість іммігрантів набуває подвійне громадянство за законами країн імміграції. Деякі країни пропонують можливість набуття подвійного громадянства мігрантам другого покоління. Поширення подвійного громадянства стимулюється також характерним для останніх десятирічч переміщенням біженців. Адже ця категорія осіб, як правило, натуралізується частіше у порівнянні з іншими переселенцями і від них не завжди вимагається обов'язкова відмова від попереднього громадянства, як попередня умова натуралізації.

Отже, з часом країни стають більш терплячі до такого явища, як подвійне громадянство. Однак і до цих пір ставлення до цієї проблеми з боку держав є неоднозначним. Зокрема, в Західній Європі спостерігаються три різні підходи до подвійного громадянства: 1) деякі країни застосовують принцип єдиного громадянства; подвійне громадянство не допускається; відсутність винятків (наприклад, до недавнього часу Німеччина), 2) деякі країни застосовують загальний принцип єдиного громадянства, але допускають винятки (більшість західноєвропейських країн), 3) деякі країни дозволяють мати подвійне громадянство чи громадянство більше ніж однієї країни (Франція, Велика Британія, Іспанія та ін.).

Подвійне громадянство — юридичний стан, коли особа одночасно володіє громадянством двох і більше держав.

Одним із способів виникнення подвійного громадянства є колізія «права крові» та «права ґрунту». Так, дитина, народжена у батьків-іноземців на території держави, де домінує право ґрунту, крім набуття громадянства батьків по праву крові, отримує також громадянство тієї держави, на території якої вона народилася. Право ґрунту, згідно Віденської конвенції про дипломатичні відносини 1961 року та Віденської конвенції про консульські відносини 1963 року, не розповсюджується лише на дітей іноземних дипломатів і консулів.

Біпатризм виникає і незалежно від місця народження дитини від змішаного шлюбу, якщо законодавство країни матері або батька містить правило, згідно якого право крові діє і тоді, коли один з батьків володіє громадянством даної держави. Якщо така дитина народжується на території третьої держави, де діє право ґрунту, то вона в силу народження отримує і третє громадянство. Причому при наявності відповідних доказів така особа в принципі може передати всі ці громадянства по праву крові своїм дітям.

Подвійне громадянство може виникнути у жінки при вступі у шлюб з іноземцем, якщо вітчизняне законодавство не позбавляє її громадянства після вступу у шлюб, а законодавство країни чоловіка автоматично надає їй громадянство чоловіка.

Принцип невизнання подвійного громадянства прямо виникає із статті 3 Гаазької конвенції 1930 року. Однак визнаної міжнародно-правової норми, що забороняє чи обмежує застосування державами принципу невизнання подвійного громадянства, не існує.

Відносно проблеми зв'язку з державою міжнародними судами прийнято цілий ряд рішень, найбільш відомим з яких було рішення у справі Каневаро. Останній по праву крові отримав італійське, а по праву ґрунту — перуанське громадянство. Постійна палата міжнародного правосуддя у 1912 році вирішила, що Каневаро володів громадянством Перу, оскільки він був обраним в Сенат Перу і призначався цією державою на посаду генерального консула в Голландії. Цим суд закріпив концепцію про т.зв. активну, або ефективну державну приналежність.

Критеріями ефективного громадянства вважаються постійне місце проживання або найбільш частого перебування; місце праці, несення військової або державної служби; місце, де особа реально користується своїми громадянськими або політичними правами; деколи — місце знаходження нерухомої власності. Застосування принципу ефективного громадянства національ-

ними судами, на думку С. В. Черниченка, суперечить міжнародному праву, оскільки, приймаючи рішення про ефективність того чи іншого громадянства, національний суд ставить себе в становище наддержавного органу. Застосування ж цього принципу міжнародними судами допускається, оскільки держави добровільно передають на розгляд даних органів спірне питання.

Розглянемо дві основні найбільш складні проблеми, пов'язані з подвійним громадянством. Це військова служба біпатридів та їх дипломатичний захист. Питання стосовно проходження військової служби біпатридів особливо часто було предметом міждержавних спорів. Особа з подвійним громадянством, як і особа, що має одне громадянство, зобов'язана пройти військову службу в країні свого громадянства, причому, звичайно, вона буде проходити її лише в одній країні. Отже, інша країна, громадянином якої вона є, може, якщо ця особа опиниться в межах її юрисдикції, притягти її до відповідальності за ухилення від призову на військову службу. Таким чином, якщо юнак є громадянином двох держав і кожна з них визнає його тільки своїм громадянином, то обидві держави не лише можуть, але й повинні зажадати від нього виконання конституційного обов'язку — проходження служби в армії. Якщо навіть особа з подвійним громадянством готова служити в обох арміях (вірогідність чого близько нуля), то й у цьому випадку всі проблеми зовсім не зникають. По-перше, як поставиться держава до того, що її громадянин служить у війську іноземної держави. По-друге, як зберегти військову таємницю, якщо її носієм є особа з подвійним громадянством. І наведений перелік конфліктогенних проблем, пов'язаних з виконанням військового обов'язку особами з подвійним громадянством далеко не вичерпаний.

У випадку проблеми дипломатичного захисту особи з подвійним громадянством можливими є дві ситуації. Перша: дипломатичний захист особи з подвійним громадянством намагається здійснити одна з держав, громадянством якої ця особа володіє, проти іншої держави його громадянства. У цьому випадку питання про дипломатичний захист практично відпадає. Точніше, спроба його здійснити допустима, але такий захист буде відхилений на тій підставі, що відповідна особа має громадянство країни, проти якої здійснюється захист. Друга ситуація: біпатрид опиняється на території третьої держави, і на території цієї держави постає питання про надання такій особі дипломатичного захисту зі сторони держав його громадянства. Органи влади держави перебування звичайно в цій ситуації беруть до уваги громадянство тієї держави, з якою особа з подвійним громадянством має фактичний зв'язок (принцип ефективного громадянства).

Норми, що регулюють колізії, пов'язані із військовою повинністю та дипломатичним захистом біпатридів, містяться у міжнародних угодах, зокрема регулюванню питання про військову службу осіб з подвійним громадянством присвячена глава 2 Європейської Конвенції про скорочення випадків множинного громадянства та виконання військових обов'язків у випадках множинного громадянства від 6 травня 1963 р.; Гаазька конвенція про деякі питання, що стосуються колізій законів про громадянство 1930 року регулює питання дипломатичного захисту біпатридів. Із цих питань також укладено багато двосторонніх та локальних договорів, наприклад, 1 вересня 1930 року був укладений договір між США та Норвегією, який передбачив, що особа,

яка має громадянство цих двох країн, буде проходити військову службу у країні свого постійного проживання; 31 січня 1933 року було підписано Конвенцію про військову службу осіб з подвійним громадянством між США та Швецією; 27 січня 1939 р. — аналогічну між США та Фінляндією.

Усунення подвійного громадянства можливе як за допомогою внутрішньодержавних, так і міжнародно-правових засобів.

Серед внутрішньодержавних способів скорочення біпатризму зазначимо: 1) надання біпатридам права відмови від одного із своїх громадянств (оптація); 2) негативна оптація. У випадку народження дитини у іноземців, один з яких народився в цій країні, ця дитина отримує громадянство даної країни. Але після досягнення повноліття така особа має право відмови від громадянства цієї країни протягом певного строку.

Законодавство ряду держав встановлює кількість поколінь осіб, постійно проживаючих за кордоном, які можуть передати дітям своє громадянство по праву крові. Визначаються також умови втрати громадянства особами, народженими за кордоном.

Практично в усіх державах основною характерною рисою громадянства вважається лояльність особи по відношенню до своєї держави. Порушенням цієї лояльності є вступ на державну або військову службу іноземної держави або натуралізація в іноземній державі з власної волі, що спричиняють експатріацію у країні первинного громадянства.

Для скорочення випадків набуття множинного громадянства по праву крові при змішаному шлюбі законодавство деяких держав наділяє дітей від такого шлюбу громадянством по праву крові батька.

В абсолютній більшості правових систем введено принцип, згідно якого вступ у шлюб з іноземцем не впливає на громадянство жінки.

Міжнародно-правовим засобом усунення біпатризму є укладення договорів, в яких застосовуються наступні правові принципи:

1) у випадку набуття громадянства іншої країни-учасниці договору первинне громадянство вважається втраченим;

2) перед натуралізацією у державі-стороні договору є необхідним отримання дозволу про вихід із громадянства іншої держави-стороні;

3) дитина втрачає первинне громадянство при усиновленні (ст. 17 Гаазької конвенції 1930 року);

4) дія права ґрунту не поширюється на дітей іноземних дипломатів та консулів;

5) діти отримують громадянство батька, а при роздільному проживанні батьків — матері.

Усі договори про подвійне громадянство можна поділити на такі, що усувають наслідки подвійного громадянства, тобто ліквідують не причину, а наслідки зіткнення інтересів держав в області громадянства, і договори, направлені на ліквідацію подвійного громадянства як такого.

Найбільш поширеним та демократичним способом усунення подвійного громадянства є оптація, яка закріплюється у більшості договорів про громадянство.

У міжнародній практиці з питань подвійного громадянства значний інтерес викликає законодавство Іспанії, оскільки воно кваліфікується дослід-

никами як найбільш ліберальне відносно до подвійного громадянства. Так, Іспанія уклала 11 двосторонніх угод про подвійне громадянство з країнами Латинської Америки.

Одна з норм іспанського законодавства передбачає, що у випадку, коли громадяни Іспанії, які не є іспанцями за походженням, набувають іноземне громадянство не на підставі відповідних міждержавних договорів Іспанії і не з причин еміграції в інші країни, то Іспанія позбавляє їх свого громадянства. Отже, іспанський досвід щодо подвійного громадянства вельми цінний, адже згадані угоди і національне законодавство чітко регламентують це явище з тим, щоб стримувати його неконтрольоване виникнення, нейтралізувати його шкідливі прояви. Тобто особа з подвійним громадянством має стосовно до кожної з держав, громадянином яких вона є, лише ті права та обов'язки, які визначені договором між цими державами. При цьому сумарний обсяг прав та обов'язків вказаної особи вказаної особи нічим істотним не відрізняється від обсягу та характеру прав і обов'язків звичайних громадян. За умови дотримання державами укладених ними договорів напруги і конфліктів між ними з приводу подвійного громадянства не виникає. Схоже, що саме в цьому і полягає оптимальний підхід до розв'язання проблем, пов'язаних із подвійним громадянством.

Безгромадянство. Безгромадянство (апатризм, аполідизм) це правовий стан особи, який характеризується відсутністю будь-якого громадянства. Термін «особи без громадянства» кваліфікується по-різному. Так, Конвенція про статус апатридів від 28 вересня 1954 року в якості апатрида визначає особу, «яка не розглядається громадянином якою-небудь державою в силу її закону».

Безгромадянство може бути абсолютним та відносним. Абсолютне безгромадянство — безгромадянство з моменту народження; відносне — в результаті втрати громадянства.

Особи без громадянства не повинні бути безправними. В принципі їхній правовий статус визначається внутрішнім законодавством держави, на території якої вони проживають. Усі держави зобов'язані поважати основні права людини та у відповідності з цим забезпечити для осіб без громадянства відповідний режим. У кожній державі він, однак, має свої особливості. В Україні статус осіб без громадянства в принципі прирівнюється до статусу іноземців. Стаття 26 Конституції України проголошує, що «іноземці та особи без громадянства, що перебувають в Україні на законних підставах, користуються тими самими правами і свободами, а також несуть такі самі обов'язки, як і громадяни України, — за винятками, встановленими Конституцією, законами чи міжнародними договорами України. Іноземцям та особам без громадянства може бути надано притулок у порядку, встановленому законом».

Основною причиною виникнення безгромадянства є так звані «негативні колізії» національних законодавств про громадянство. Такі колізії трапляються, коли одна держава позбавляє особу свого громадянства і їй не надається можливість отримати громадянство іншої держави. Апатризм також може виникнути при виході особи з громадянства однієї держави за власною ініціативою і неможливості набуття нею громадянства іншої держави.

Безгромадянство може виникнути у дітей осіб без громадянства, а також у дітей громадян держави, у якій набуття громадянства в силу народження визначається правом ґрунту (Аргентина), якщо така дитина народилася на території держави, де даний вид набуття громадянства визначається виключно правом крові (Швеція). У певних випадках апатризм може виникнути внаслідок територіальних змін.

Безгромадянство, без сумніву, являє собою негативне явище, оскільки основою існування держави є наявність міцного політико-правового зв'язку з певною сукупністю осіб, що проживають на території цієї держави. Відсутність громадянства ставить апатридів у менш вигідне правове становище порівняно із громадянами держави, на території якої вони проживають, оскільки апатриди у всіх правових системах обмежені у певних, в першу чергу політичних, правах. Крім того, правовий статус осіб без громадянства обмежений тим, що вони не можуть претендувати на захист якоїсь держави. Однак зараз в якості міжнародно-правового звичаю утвердилася норма, згідно з якою апатридів у міжнародному спілкуванні захищають держави, на території яких вони мають постійне місце проживання.

Сучасне міжнародне право в цілому негативно відноситься до безгромадянства, направлене на скорочення випадків такого стану та переслідує мету всебічного скорочення такого роду випадків. Тому мав місце цілий ряд спроб врегулювання правового статусу осіб без громадянства. Міжнародних договорів, присвячених проблемі апатризму, набагато менше, ніж договорів про подвійне громадянство. Це пояснюється небажанням держав надавати питання, що стосуються їх внутрішньої компетенції, міжнародний характер. Спочатку врегулювання даної проблеми здійснювалося на основі двосторонніх угод. У 1890 році угода з цього приводу була укладена між Німеччиною і Швейцарією, у 1894 році — між Росією та Німеччиною. У 1928 році Ліга націй безуспішно намагалася скоротити кількість апатридів шляхом укладення колективної конвенції. Другий раз під егідою Ліги націй це питання було підняте під час Гаазької конференції з кодифікації міжнародного права 1930 року. У прийнятій на цій конференції Конвенції про деякі питання, що стосуються колізій законів про громадянство, безгромадянство передбачалося обмежити за допомогою наступних засобів: 1) особа, яка отримала дозвіл на вихід із громадянства однієї держави, не втрачає первинного громадянства до набуття нового. У випадку, якщо особа протягом встановленого строку не отримує нового громадянства, дозвіл на вихід із попереднього громадянства втрачає силу; 2) у випадку, якщо законодавство країни громадянства жінки передбачає денационалізацію в силу вступу у шлюб з іноземцем або зміни громадянства чоловіком, така зміна не повинна зробити жінку апатридом; 3) діти невідомих осіб отримують громадянство за місцем народження або за місцем знаходження. Діти апатридів набувають громадянства за місцем народження або в силу права ґрунту, або шляхом натуралізації; 4) якщо усиновлення дитини має наслідком втрату попереднього громадянства дитини, то така втрата може мати місце лише у тому випадку, якщо дитина одночасно набуває громадянство батьків. Більшість із вказаних положень стали загальноновизнаними нормами внутрішнього права більшості держав, а також міжнародного права.

28 вересня 1954 р. в ООН була прийнята Конвенція про статус апатридів, яка набула чинності у 1960 році. Ця Конвенція поширюється на осіб, які користуються захистом та покровительством Верховного комісара ООН у справах біженців. Вона в принципі передбачає встановлення в країнах-учасниках Конвенції для осіб без громадянства режиму іноземців. Конвенція містить ряд спірних положень, тому країни-учасниці приєдналися до неї з великою кількістю застережень. Зокрема, особливістю Конвенції є те, що вона містить положення, які передбачають створення міжнародного органу, в який можуть звертатися безпосередньо апатриди із жалобами на невиконання учасниками Конвенції її постанов. За рішенням Генеральної Асамблеї ООН функції згаданого органу покладені на Верховного комісара ООН у справах біженців.

У 1961 році ООН прийняла Конвенцію про скорочення безгромадянства (набрала чинності 31 грудня 1975 року). Цілями даної Конвенції є встановлення сприятливого режиму для набуття апатридами громадянства держави постійного проживання та ліквідації можливостей отримання особою статусу апатрида при експатріації. Конвенція орієнтується на переважний вплив права ґрунту, в силу якого діти апатридів повинні набувати громадянство за місцем народження. Діти невідомих батьків, знайдені на території держави, отримують громадянство за правом ґрунту. Втрата громадянства жінкою при укладенні шлюбу обумовлюється набуттям нового громадянства. Конвенція допускає відмову від громадянства та відкидає принцип позбавлення особи громадянства, якщо внаслідок цього вона стає апатридом. Але позбавлення особи громадянства, набутого обманним шляхом, визнається правомірним. На випадок територіальних змін Конвенція встановлює обов'язок держав передбачити в угодах про передачу території гарантії від виникнення безгромадянства.

Міжнародне право в неمالі мірі сприяло покращенню правового статусу осіб без громадянства, який наближається до статусу іноземців. Проте це ще не означає права на дипломатичний захист зі сторони вітчизняної держави, яким володіють іноземці, а також прав, передбачених договорами з їхньою країною. Однак і в цьому відношенні спостерігається тенденція до визнання права держави на дипломатичний захист постійно проживаючих у ній осіб без громадянства.

§ 12. Правовий статус біженців та іноземців за міжнародним правом

Війни між державами і конфлікти неміжнародного характеру, політичні переслідування спричиняють масові переходи населення в інші країни. Тому стало необхідним врегулювання правового статусу біженців, оскільки часто вони опинялися у безправному становищі. Перші акти були прийняті після Першої світової війни. Зараз основним актом є універсальна Конвенція ООН від 28 липня 1951 року.

Біженець — це особа, яка в силу обґрунтованих побоювань стати жертвою переслідування у зв'язку з расовою чи релігійною приналежністю, громадян-

ством, політичними переконаннями знаходиться поза межами країни свого громадянства і не може або не хоче користуватися захистом цієї країни.

Із вищезазначеного видно, що до вказаної категорії не відносяться так звані «економічні біженці», які залишають свою країну з економічних міркувань. Не може претендувати на статус біженця особа, що здійснила злочин проти миру, військовий злочин або злочин проти людства; що здійснила раніше важкий злочин неpolітичного характеру.

В принципі, держава зобов'язана надати біженцям статус, яким користуються інші іноземці у ній. Що ж стосується урядової допомоги, то вони прирівнюються до місцевих громадян. Заборонено накладати покарання на біженця за незаконний в'їзд. Держави по можливості полегшують асиміляцію біженців. Особливе значення має правило про недопустимість висилки біженців у країну, в якій їхньому життю або свободі загрожує небезпека.

Біженці користуються національним режимом, на них поширюються пільги, передбачені для вимушених переселенців.

Верховний комісаріат з питань біженців, що належить до структури Організації Об'єднаних Націй, стежить за застосуванням Конвенції 1951 року та надає біженцям гуманітарну допомогу.

Режим іноземців встановлюється внутрішнім законодавством держав із урахуванням їхніх міжнародних зобов'язань.

Існує два визначення поняття іноземця. Одне з них носить загальний, теоретичний характер: іноземець — особа, яка знаходиться на території будь-якої держави та має громадянство іншої держави. Як показує практика, цього визначення у внутрішньодержавній сфері явно недостатньо. Можна мати іноземне громадянство і все ж таки вважатися на території держави перебування особою без громадянства. Інше визначення звичайно зустрічається у внутрішньодержавному праві. Воно має суто практичне, внутрішнє значення, оскільки встановлює, які особи відносяться до іноземців у тій чи іншій державі. Так, українське законодавством визнає іноземцями осіб, які належать до громадянства іноземних держав і не є громадянами України, та осіб без громадянства — осіб, які не належать до громадянства жодної держави.

Іноземець може розраховувати на дипломатичний захист з боку держави свого громадянства, і факт його законного перебування на території іншої держави об'єктивно полегшує отримання ним такого захисту. Якщо іноземець знаходиться на території іншої держави незаконно, то остання має право сумніватися у дійсності наявності у нього іноземного громадянства, не кажучи вже про право вислати його за межі своєї території, притягнути до відповідальності за незаконний в'їзд і т.д.

Режим іноземців звичайно визначають як сукупність прав і обов'язків іноземців на території даної держави. За традицією вважають, що існує три види правового статусу іноземців: національний режим, режим найбільшого сприяння та спеціальний режим.

Національний режим означає зрівнювання іноземців у тій чи іншій сфері із власними громадянами держави перебування.

Режим найбільшого сприяння означає надання іноземцям у якій-небудь сфері таких прав та/або встановлення таких обов'язків, які передбачені для громадян будь-якої третьої держави, що знаходяться на території даної держави

у найбільш вигідному у правовому відношенні положенні. Такий вид режиму частіше всього встановлюється на основі взаємності.

Спеціальний режим означає надання іноземцям у якій-небудь сфері певних прав і/або встановлення певних обов'язків, які відрізняються від тих, що передбачені у даній сфері для власних громадян відповідної держави. Часто це робиться шляхом перечислення відповідних прав і обов'язків.

В нашій державі Законом про правовий статус іноземців встановлено національний режим: «іноземці мають ті ж права і свободи та виконують ті ж обов'язки, що і громадяни України, якщо інше не передбачено Конституцією, цим та іншими законами України, а також міжнародними договорами України».

Складність положення іноземця з точки зору міжнародного права полягає в тому, що він знаходиться якби у подвійному підпорядкуванні. Він підпорядкований двом началам: територіальному, тобто правопорядку країни перебування, і одночасно особистому, тобто законам країни свого громадянства. Певні складності можуть виникнути, якщо закони держави перебування і закони держави громадянства у чомусь суперечать одне одному. У цьому випадку має місце конкуренція вказаних начал (конкуруюча юрисдикція).

Особливо важлива різниця між правовим статусом іноземця і статусом громадянина полягає у відсутності права на дипломатичний захист з боку країни перебування та права брати участь в управлінні справами держави, права обирати і бути обраними в органи державної влади і місцевого самоврядування (хоча в праві європейських країн останнім часом поширеною стала практика надання іноземцям, які на законних підставах проживають на території відповідної держави протягом встановленого законом терміну, голосувати на місцевих виборах і навіть обиратися до органів місцевого самоврядування). Разом з тим, іноземці не несуть деяких обов'язків громадян, перш за все, військового. Важливим правом іноземця є право на дипломатичний захист з боку своєї держави, яке закріплене у Віденській конвенції про дипломатичні відносини 1961 року та у Віденській конвенції про консульські відносини 1963 року.

Загалом же іноземець повинен бути прирівняним до місцевих громадян. За всіх умов надані йому права не можуть бути меншими за обсягом від загальноновизнаних прав людини. У випадку порушення таких прав держава-порушник несе міжнародно-правову відповідальність. Ці положення ще у 1957 році були схвалені Комісією міжнародного права ООН.

Право притулку

Право притулку — загальноновизнаний інститут національного права, знайшов своє відображення і підтримку і в міжнародному праві.

Під правом притулку слід розуміти юридично закріплену можливість отримання особою дозволу на проживання в державі, що надає притулок. В міжнародному праві немає спеціальних правил стосовно до надання притулку і користування цим правом. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права не містить такої норми. Разом з тим, можна відзначити ст.

14 Загальної декларації прав людини, згідно якої «кожна людина має право шукати притулку від переслідування в інших країнах і користуватися цим притулком».

Але це право не визначається і не може бути використане при здійсненні особою неполітичного злочину або діяння, що суперечить цілям і принципам ООН, про вже було сказано вище. Подібний підхід має місце і в Декларації про територіальний притулок, прийнятій Генеральною асамблеєю ООН 14 грудня 1967 року в якості акту рекомендаційного характеру.

Оскільки підставою для звернення особи і надання їй притулку вважається переслідування за діяльність політичного чи подібного характеру, в багатьох державах вживається термін «політичний притулок». Поняття ж територіального притулку орієнтоване на використання особою території іншої держави з урахуванням її законодавства.

В рамках локального регулювання (Конвенція про притулок 1928 р., прийнята на конференції американських держав) допускається, хоча і з певними умовами, притулок, що надається «політичним правопорушникам» в дипломатичних і консульських представництвах та на військових судах, але лише на обмежений час з подальшим виїздом з території держави, що здійснює переслідування. Така практика називається дипломатичним притулком.

Однак загальний принцип дипломатичного і консульського права сформульований у конвенціях про дипломатичні й про консульські відносини таким чином: приміщення представництв не повинні використовуватися в цілях, несумісних з їх призначенням (ч.3 ст.41 і ч.2 ст.55 відповідно).

Особи, які отримали притулок в будь-якій державі, мають на її території статус іноземних громадян, якщо їм, звісно, не надано громадянство цієї держави. Відповідно до положень згаданої вище Декларації ООН, держава, яка надає притулок, самостійно формулює підстави його надання і користування ним. Але незалежно від статусу, особи, які одержали притулок, користуються правовим захистом держави, що його їм надала.

МОДУЛЬ 11.

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО У ПЕРІОД ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ

Міжнародне право, природно, засноване на тому принципі, згідно з яким різні народи повинні під час миру робити один одному якомога більше добра, а під час війни — якомога менше зла, не порушуючи при цьому своїх справжніх інтересів.

Шарль Луї Монтеск'є

§ 1. Війна і мир у міжнародній світобудові

XX століття стало безпрецедентним за кількістю і масштабістю війн і локальних збройних конфліктів, що супроводжували відносини між державами та всередині них. Звісно, минуле століття не перше, коли несподіваний взаємозв'язок значних подій виявив основні зрушення у військовій й економічній галузях, у політичному та суспільному устрої. Тим не менш, у XX ст. зіставні за значенням обставини передували першій і другій світовим війнам, і це усвідомлення небезпек, властивих періодам політичної нестабільності, а також різкі зміни, що їх зазвичай супроводжують, викликають відчуття глибокого і серйозного занепокоєння й страху. Такі відчуття з кожним днем підсилюються ще й тому, що події можуть вийти з-під контролю в будь-який момент, і світ знову може поринути в глобальну пожежу. Вчені звертаються до історії міжнародних відносин з питанням про те, наскільки модель сучасних подій початку XXI століття нагадує модель 1914 та 1939 рр. століття минулого.

Сучасні обставини і їхній небезпечний підтекст ставлять низку питань щодо війни і змін у міжнародних відносинах: Яким чином і за яких обставин відбуваються зміни на рівні міжнародних відносин? Яка роль політичного, економічного й технологічного розвитку у змінах міжнародних правових систем? Де існує небезпека інтенсивних військових конфліктів у періоди різких економічних і політичних змін? І, що найважливіше, чи відповідає потребам сучасності відповідь, отримана після вивчення минулого досвіду? Інакше кажучи, якою мірою соціальний, економічний і технологічний розвиток, який відобразився в зростаючій економічній взаємозалежності націй і появі ядерної зброї, змінили роль війни в процесі міжнародних політичних змін? Чи є сенс сподіватися, що політичні зміни можуть бути сприятливішими в майбутньому, ніж вони були в минулому?

Відомий економіст Вільям Артур Льюїс сказав так, «сьогодні процес соціальних змін багато в чому такий самий, яким він був 2000 років тому. (...) Ми можемо сказати, як відбудеться зміна, якщо вона відбувається, але ми не можемо передбачати того, яка саме відбудеться зміна». Відтак, концепція політичних змін не є прогностичною. Більшість теорій у галузі політичної нау-

ки й у підгалузі міжнародних відносин фактично є аналітичними, описовими побудовами; у найкращому випадку вони надають концептуальну структуру й набір питань, які допомагають нам аналізувати й пояснювати тип міжнародного феномена. Так, Кеннет Волтц у своїй книзі «Людина, держава й війна» дає загальне пояснення війни, але не говорить про способи пророкування якоїсь конкретної або взагалі будь-якої війни. Подібним чином і право може дати лиш загальне пояснення природи міжнародних політичних змін, однак не дає можливості попередити порушення усталеного правопорядку, якщо невідомо, який саме вплив це порушення справить на міжнародну систему.

Необхідність глибшого розуміння політичних змін, особливо міжнародних політичних змін, була добре обґрунтована Вілбертом Муром в одному з видань Міжнародної енциклопедії соціальних наук: «Парадоксально, але в міру прискорення темпів соціальних змін у реальному світі досвіду, наукові дисципліни, які стосуються діяльності людини та результатів її дій, мають тенденцію до виділення регулярної взаємозалежності й статичної безперервності». Це справедливо стосується як права, так і системи міжнародних відносин.

Як правильно зазначив Девід Істон, «учені, які займаються вивченням політичного життя, схильні забувати, що дійсно критичні проблеми соціальних досліджень стосуються схем змін». Варто сказати, що, як зауважив Джозеф Шумпетер, природний розвиток будь-якої науки походить від статичного аналізу до динамічного.

І крокуючи цим шляхом, кожен аналітик і вчений своїм власним шляхом з різним успіхом прагнув, за словами Генрі Моргентау, «звести факти досвіду до простих специфічних випадків загальних положень». Однак жодна із цих амбіційних спроб зрозуміти проблему (війна, політичні зміни і право) не змогла загального визнання.

Міжнародні відносини продовжують залишатися боротьбою за багатство і владу між незалежними акторами, які перебувають у стані міжнародної анархії. Класична історія Фукідіда, як основа пояснення поведінки держав, має таке ж значення зараз, як й у V ст. до нашої ери, коли цю історію було написано. Проте відбулися важливі зміни. Сучасна держава й держава попереднього періоду мають значні відмінності (першими про це сказали Монтеск'є, Едвард Гібон та їх попередники). Проте ми стверджуємо, що фундаментальні основи не змінювалися, тому вважаємо, що погляди попередників та історичний досвід мають відношення до розуміння того, як функціонують і змінюються міжнародні системи в сучасну епоху.

В цьому столітті більше, ніж у минулому, нам необхідно зрозуміти співвідношення війни й змін у міжнародно-правовій системі. Тільки у такий спосіб ми можемо сподіватися на створення цивілізованішої альтернативи. Як твердив Е. Карр про основне завдання дослідження міжнародних відносин, «встановлення методів мирних змін є (...) фундаментальною проблемою міжнародної моралі й міжнародної політики». Однак якби мир був кінцевою метою державного управління, тоді рішення проблеми мирних змін було б легким. Миру завжди можна досягти шляхом капітуляції на користь держави-агресора. Реальним завданням миролюбної держави є досягнення такого миру, який захищає й гарантує її життєві інтереси і її уявлення про міжнародну мораль.

Міжнародна система створюється на тій же самій підставі, що й будь-яка інша соціальна або політична система; актори вступають у суспільні відносини й створюють соціальні структури для просування конкретних політичних, економічних та інших інтересів.

Внаслідок того, що інтереси деяких акторів можуть вступати у конфлікт із інтересами інших, конкретні інтереси, яким найбільшою мірою сприяє такий правовий устрій, мають тенденцію до відбиття розподілу влади між залученими акторами. Тобто, хоча правові системи й накладають обмеження на всіх акторів, система заохочення та покарання буде збігатися, принаймні, спочатку, з інтересами наймогутніших членів міжнародної системи.

Однак із часом внаслідок економічного, технологічного й інших видів розвитку, інтереси окремих акторів і баланс сил між ними змінюються. Як наслідок, ті актори, які одержують більшу вигоду від змін у міжнародній системі і які нарощують міць для здійснення таких змін, прагнуть змінити саму систему у своїх інтересах. Змінена система, яка утворюється, буде відбивати новий розподіл влади й інтереси її нових домінуючих членів. Таким чином, передумова політичних змін полягає в розбіжності між існуючою міжнародною системою й потенційним перерозподілом влади на користь тих акторів, які одержали б найбільшу вигоду від змін у системі. Дана концепція політичної зміни заснована на тому припущенні, що мета соціальної функції будь-якої соціальної системи, включаючи міжнародну, може бути визначена з погляду вигоди, яку матимуть учасники цієї системи від її діяльності. Як і у випадку з національним суспільством, природа міжнародної системи визначає, чий інтереси обслуговуються системою. Зміни в системі припускають зміни в розподілі благ, наданих окремим членам цієї системи, або витрат, які вони несуть.

Таким чином, дослідження міжнародних політичних змін має бути сфокусоване на міжнародній системі й, особливо, на зусиллях політичних акторів, спрямованих на зміни міжнародної системи з метою просування своїх власних інтересів. Якими б не були ці інтереси — безпеки, економічної вигоди або ідеологічні, досягнення державних цілей залежить від характеру міжнародної системи, правил, норм і принципів, що в ній панують. Як і у випадку з будь-якою соціальною або політичною системою, процес міжнародних політичних змін в остаточному підсумку відбиває зусилля окремих суб'єктів або їх груп, спрямовані на трансформацію інститутів або систем з метою просування своїх інтересів. Оскільки ці інтереси й можливості держав або їх груп змінюються, то згодом відбувається зміна політичної системи таким чином, який відбиває ці основні зрушення в інтересах й у розподілі влади. І способів тут, зрештою, всього два — мирний і силовий.

Концептуалізація міжнародних політичних змін заснована на низці припущень щодо діяльності держав:

1. Міжнародна система стабільна (тобто вона перебуває в стані рівноваги), якщо жодна держава не вважає вигідним почати спробу, спрямовану на зміну системи.

2. Держава почне спробу змінити міжнародну систему, якщо очікувані в майбутньому переваги перевищують очікувані втрати (тобто якщо є очікуваний «чистий прибуток»).

3. Держава доти буде прагнути змінити міжнародну систему за допомогою територіальної, політичної й економічної експансії, поки граничні витрати на подальші зміни не будуть дорівнювати граничному прибутку або його перевищувати.

4. Після досягнення рівноваги між витратами й вигодою від подальшої зміни й експансії, з'являється тенденція до того, що економічні витрати на збереження status quo ростуть швидше, ніж економічні можливості підтримки цього статусу. Якщо в міжнародній системі зберігається нестабільність, у ній відбуваються зміни й встановлюється нова рівновага, яку відбиває перерозподіл влади.

Зрозуміло, що дані припущення є узагальненнями дуже складної політичної реальності. Вони не описують процес ухвалення рішення державними діячами, але передбачувані дії акторів прораховуються так само, як в економічній теорії робляться розрахунки витрат і прибутку. Більше того, дані припущення не є взаємовиключними; вони частково перекриваються одним. Припущення 2 й 4 — це дзеркальне відображення одне одного, припущення 2 відноситься до держави, яка прагне до зміни існуючого становища, а припущення 4 ставиться до держави, яка прагне збереження status quo. На основі даних припущень, концептуалізація міжнародних політичних змін прагне розуміння триваючого історичного процесу. Оскільки в історії немає ні початку, ні кінця, потрібно поринати в історичний потік у якийсь конкретний момент. Нижче наведено аналіз політичних змін, який починається з міжнародної системи в стані рівноваги.

Міжнародна система перебуває в стані рівноваги, якщо сильніші держави в системі задоволені існуючим територіальним, політичним й економічним устроєм. Хоча можуть мати місце ще незначні зміни й коригування. Стан рівноваги — це такий стан, при якому жодна сильна держава (або група) не вважає, що зміни в системі можуть принести додаткові вигоди, порівнювані з передбачуваними витратами зміни системи. Незважаючи на те, що кожна держава й група в системі можуть скористатися певними змінами, пов'язані з ними витрати можуть зменшити бажання вносити зміни у систему. Як висловився один дослідник, «рівновага сили є стабільною політичною конфігурацією за умови, що нові придбання не приносять вигоди». За таких умов, коли ні у кого немає бажання змінити систему, можна говорити про стабільний status quo.

Традиційнішою мовою міжнародних відносин status quo розглядається законним, принаймні, головними державами в системі. Генрі Кіссінджер дав таке визначення значення законності: «Законність має на увазі прийняття схеми світоустрою всіма основними державами, принаймні, таким чином, щоб жодна держава не була розчарована настільки, що, подібно Німеччині після прийняття Версальського договору, вона висловлювала б своє незадоволення революційною зовнішньою політикою. Легітимний порядок не виключає конфлікти, але обмежує їхній масштаб. Війни можуть відбуватися, але вони будуть вестися в ім'я існуючої структури, а мир, який прийде їм на зміну, буде уявлятися найкращим вираженням «легітимного» загального консенсусу. Дипломатія в класичному змісті як урегулювання розбіжностей за допомогою переговорів можлива тільки при легітимних міжнародних порядках».

У даній цитаті викладено думку про те, що міжнародна система або порядок існує в стані динамічної рівноваги. Подібно будь-якій іншій системі, вона не повністю перебуває у спокої; постійно відбуваються зміни на рівні міждержавної взаємодії. Однак загалом, конфлікти, союзи й дипломатична взаємодія між акторами в системі мають тенденцію до збереження визначальних характеристик системи. Як показав Кіссінджер, легітимний порядок або рівновага, встановлені Віденським конгресом (1814), вціліли в обмежених конфліктах і при дипломатичному маневруванні до свого остаточного розвалу після великих економічних, технологічних і політичних потрясінь кінця XIX — першої половини XX ст.ст..

У кожній міжнародній системі постійно відбуваються політичні, економічні й технологічні зміни, які обіцяють переваги або приносять втрати тому або іншому актору. У більшості випадків ці потенційні переваги й втрати незначні, і для того, щоб прийняти їх до уваги, необхідні лише невеликі корекції. Подібні зміни відбуваються у межах існуючої міжнародної системи, створюючи умови статичної рівноваги. Фактично, відносна стабільність системи багато в чому визначається її здатністю пристосовуватися до вимог акторів, викликаних змінами політичних й інших умов. Тому у кожній системі постійно присутній процес втрати рівноваги і її відновлення. Якщо зміни не приносять чистої вигоди великого потенціалу, система продовжує залишатися в стані рівноваги.

Якщо інтереси й відносна міць основних держав у міжнародній системі залишалися б стабільними тривалий час, або якщо владні відносини змінювалися б так, що зберігали б один і той самий відносний розподіл влади, система залишалася б у стані рівноваги невизначено довгий час, іншими словами, масштабних воєн та збройних конфліктів не було б узагалі. Однак як національні, так і міжнародні процеси розвитку підривають стійкість status quo. Наприклад, зрушення в національних коаліціях можуть неминуче викликати перегляд «національного інтересу». Однак найбільш дестабілізуючим фактором у міжнародній системі є тенденція до нерівномірного перерозподілу влади між державами-членами системи, обумовленого політичним, економічним і технологічним розвитком. Згодом диференціальне зростання могутності різних держав системи призводить до фундаментального перерозподілу сили/влади у системі.

Поняття сили/влади — одне з найпроблематичніших у сфері міжнародних відносин й, у ширшому змісті, у науці міжнародного права. Ми розглядаємо це поняття виключно стосовно до міжнародного правопорядку і норм, які покликані його забезпечувати. Це визначення залишає осторонь важливі й невовимі елементи, які впливають на результат політичних дій, такі як суспільна мораль, якість керівництва й ситуаційні фактори. Воно також виключає те, що Е. Карр назвав «владою над думкою». Ці психологічні й, найчастіше, такі, що не піддаються обчисленню чи обґрунтуванню, аспекти влади й міжнародних відносин тісніше пов'язані з поняттям престижу, а відтак, і з поняттям авторитету акторів на міжнародній арені.

Внаслідок змінюваності інтересів окремих держав й, особливо, внаслідок нерівномірного зростання могутності держав, міжнародна система переходить від стану рівноваги до стану нестабільності. Нестабільність — це си-

туація, у якій економічний, політичний і технологічний розвиток значно збільшив потенційні вигоди і знизив потенційні витрати для однієї або кількох держав, які прагнуть до зміни міжнародної системи. Запобігання втрат і збільшення переваг стають стимулом для держав у спробі змінити систему. Таким чином, через зміни в міжнародній системі утвориться розбіжність між існуючою міжнародною системою й потенційними перевагами окремих держав.

Така нестабільність системи має подвійний характер. По-перше, зміни у військовій, технологічній або іншій областях збільшили переваги територіальних завоювань або змін міжнародної системи іншим чином. По-друге, нерівномірне збільшення потужності держав у системі змінює витрати, необхідні для здійснення змін у системі.

З одного боку, ієрархія престижу, поділу території, міжнародний поділ праці й правила системи в основі своїй залишаються незмінними: вони продовжують відбивати, головним чином, інтереси домінуючих держав і розподіл влади між ними, які переважали в часи останніх системних змін. З іншого боку, міжнародний розподіл влади зазнав радикальної трансформації, яка послабила основи існуючої системи. Саме ця розбіжність декількох компонентів системи і його наслідків для співвідношення переваг і витрат для різних держав у системі, і викликає міжнародні політичні зміни.

Ця розбіжність в існуючій міжнародній системі, що зачіпає потенційні переваги й витрати для окремих могутніх акторів, що асоціюються зі змінами в системі, призводить до кризи в ній. Хоча можливе врегулювання кризи за допомогою мирного вирішення спорів, основним механізмом змін протягом усієї історії була війна або те, що ми називаємо боротьбою за гегемонію (тобто війна, що визначає, яка держава або держави будуть домінувати й управляти системою). Встановлення миру слідом за такою боротьбою перебудовує політичні, територіальні й інші засади міжнародної світобудови. Таким чином, цикл змін завершується тим, що війна за гегемонію й встановлення миру створюють новий *status quo* і рівновагу, яка відбиває перерозподіл влади в системі й створює умови для формування нових правил і норм, що цей перерозподіл легалізують.

§ 2. Поняття міжнародного права у період збройних конфліктів

Право війни і миру відповідно до класичної школи міжнародного права

Найперші спонукання природи зовсім не суперечать війні, навіть навпаки, швидше їй сприяють.
Гуго Гроцій

Війна здавна бентежила людський розум. Ще у Давньому Китаї був написаний «Трактат про військове мистецтво» великим стратегом давнього світу Сунь-Цзи. Хоча положення цього трактату стосувалися самої тактики та стратегії війни, тобто використання рельєфу місцевості, переваг чисельності армії, маневрування військом, швидкої війни та навіть удавання до послуг шпигунів, вже тоді розумілося значення війни як крайнього заходу

вирішення конфліктів. Сунь-цзи казав, що володар не повинен піднімати зброю внаслідок свого гніву, полководець не повинен вступати у бій внаслідок своєї злости. Війна велася заради вигоди, тому кращим варіантом було заволодіти країною супротивника, не спустошуючи її, та підкорити собі армію ворога, не знищивши її. Тому спочатку треба зробити спробу діяти політичними та дипломатичними засобами, якими звести нанівець плани агресивно налаштованого сусіда та відповідними заходами у своїй країні зробити здійснення його планів неможливим в принципі. Якщо це не допомогло, то треба домогтися міжнародної ізоляції супротивника, і тільки після цього можна починати діяти за допомогою зброї, але тільки у тому разі, якщо існує реальна загроза. Сунь-цзи про це сказав так: «Найкраща війна — розбити задуми супротивника; наступний крок — розбити його союзи; крок після цього — розбити його війська».

Незважаючи на позитивні тенденції визнання війни як виключного заходу розв'язання міжнародних спорів, у доктрині Сунь-цзи навіть не підіймалися питання щодо наявності права війни у володаря (суверена), більше того, навіть заохочувалося пограбування населення, коли війська знаходилися на ворожій території. Це було й не дивним. Адже і у рабовласницькі часи, і у ранньофеодальні не існувало навіть ідеї про правила війни. Суб'єктами міжнародного права були правителі, а не держави. Усі громадяни держави, з якою вони були у стані війни, незалежно від того, чи вони були цивільні, чи військові, вважалися ворогами суверена.

У Середньовічній Європі великий вплив на регулювання взаємовідносин між державами справляли імператор Священної Римської імперії та Папа Римський. Але, після розпаду імперії на маленькі держави та послаблення ролі Католицької церкви, розпочалися дуже жорстокі війни. Після найкривавішої з них Тридцятирічної війни (1618–1648), європейські держави були вкрай виснажені і на Вестфальському конгресі 1648 року були прийняті Мюнстерський та Оснабрюкський трактати, які стали підґрунтям для створення нового міжнародного порядку — правовідносин між суверенними державами. Саме тоді й почалася формуватися класична школа міжнародного права. Хоча, попри позитивну тенденцію визнання міжнародного права, війни не стали менш жорстокими. Поранених як і раніше залишали на полі бою, найманці, якими послуговувалися під час війн, займалися грабуванням завоєваних земель, військовополоненим не залишали права на життя.

Та все ж саме у період формування класичної школи міжнародного права робилися перші спроби вироблення правил ведення війни. У зв'язку з цим не можна не згадати ім'я видатного голландського дипломата та юриста Гуго Гроція. У його трактаті «Про право війни та миру» вперше в історії людства були порушені правові питання, пов'язані з війною. Але до сучасного розуміння міжнародним правом війни було ще далеко. Гроцій зазначав, що здоровий глузд та природа суспільства забороняють застосування не усіякого насильства, але тільки того, яке несумісне із самим суспільством, тобто яке порушує чуже право. Війни поділялися ним на приватні, які ведуться особою, що не має влади, публічні, які ведуться правителями держави, та змішані, які мають риси обох з них. Серед публічних воєн Гроцій виділяв справедливу, законну війну, та неурочисту, яка ведеться проти приватних осіб

і влади будь-яких посадових осіб у державі. Але далі того, що право війни належить верховній владі та настанови, що містила пораду по можливості уникати війни, він не пішов.

Після Великої Французької революції 1789 року виробляються нові застави права війни. Законною визнавалася лише війна оборонна, а ворогом — тільки держава, а не її населення. Ця думка була сформульована ще у трактаті Жана Жака Руссо «Про суспільний договір або принципи політичного права». Зокрема, він писав: «Війна — це не відносини між людьми, але між державами, і люди стають ворогами випадково, не як людські істоти і навіть не як громадяни, а як солдати; не як жителі своєї країни, а як її захисники». Далі, аналізуючи цілі війни, він писав: «Якщо мета війни — це знищення ворожої держави, то інша сторона має право винищувати її захисників, поки вони тримають у руках зброю, але як тільки вони кидають її і здаються, — вони перестають бути ворогами або інструментом у руках ворогів і знову стають просто людьми, чиї життя не дозволено нікому забирати». Звідси — вимога гуманного поводження з військовополоненими, недоторканість приватної власності, повага прав мирного населення.

Однак, майже до кінця XIX сторіччя міжнародне право у період збройних конфліктів регулювалося міжнародними порядками, які були встановлені спершу на Вестфальському конгресі 1648 року, а потім і на Віденському конгресі після Наполеонівських війн 1815 року. Досить вдале визначення праву війни у класичному розумінні XIX сторіччя дав професор Петербурзького університету Ф. Ф. Мартене: «Право війни в об'єктивному значенні є сукупністю юридичних норм, законів і звичаїв, що визначають дії держав та їх збройних сил під час війни. У суб'єктивному значенні право війни визначає дієздатність воюючих держав для розв'язання війни і користування правами, визнаними за воюючою стороною».

Застосування терміну міжнародного права у період збройних конфліктів

«Право війни» вже в самій своїй термінологічній основі містить протиріччя, оскільки війна припускає застосування сили, а право її заперечує.

М. Одема

Попри тривалу історію становлення і розвитку цієї галузі міжнародного права, у міжнародно-правовій доктрині дотепер не вироблено чіткого розуміння права у період збройних конфліктів, як не існує і чіткої єдності щодо його змісту, предмета правового регулювання і, відповідно, системи. Не вироблена і єдина термінологія стосовно її найменування, але найбільш поширеними в юридичній літературі є такі найменування, як «міжнародне гуманітарне право» та «міжнародне право у період збройних конфліктів». Іноді можна зустріти також назву «міжнародне гуманітарне право, яке застосовується в період збройних конфліктів».

З-поміж названих трьох найбільш уживаним став термін «міжнародне гуманітарне право». Уперше його було запропоновано у 50-х роках XX ст. відомим швейцарським юристом Жаном Пікте. І за відносно короткий період він здобув широке розповсюдження. Говорячи про нормативне закріплення

цього терміну і, відповідно, дефініції даної галузі права, слід зазначити, що в офіційних документах ООН вживаються поняття «право збройних конфліктів» і «міжнародне гуманітарне право, яке застосовується в період збройних конфліктів».

Так, наприклад, у доповіді Генерального секретаря ООН, присвяченій 25-річній діяльності Комісії ООН з міжнародного права, наводиться система міжнародного права, у якій в якості самостійної галузі виділяється «право збройних конфліктів». Водночас, конференція, що проходила в Женеві з 20 до 29 березня 1974 року під егідою ООН, офіційно іменувалася так: «Дипломатична конференція з питань підтвердження і розвитку гуманітарного міжнародного права, застосовуваного в збройних конфліктах». У Додаткових Протоколах I і II 1977 року до Женевських конвенцій 1949 року також уживається термін «міжнародне гуманітарне право, яке застосовується в період збройних конфліктів». Є також визначення, дане Міжнародним Комітетом Червоного Хреста, відповідно до якого під міжнародним гуманітарним правом розуміються такі міжнародні правила, договірні або засновані на звичаях, що:

- а) спеціально спрямовані на вирішення гуманітарних завдань, які виникають безпосередньо в результаті збройного конфлікту міжнародного і не-міжнародного характеру;
- б) які з міркувань гуманного характеру обмежують права сторін, що знаходяться в конфлікті, обирати методи і засоби ведення війни;
- в) захищають осіб і майно, яким завдано або може бути завдано шкоди конфліктом.

Відповідно до положень Статуту ООН і згідно основних принципів міжнародного права, держави повинні вирішувати міжнародні спори мирними засобами. Проте сучасне міжнародне право припускає можливість правомірного застосування збройних сил (самооборона від агресії, застосування збройних сил ООН, реалізація права на самовизначення).

Термін «міжнародне право у період збройних конфліктів» застосовує чимало авторитетних вітчизняних вчених. Адже терміном «міжнародне гуманітарне право» робиться акцент лише на одному з напрямків міжнародного співробітництва у сфері збройних конфліктів, а саме на забезпеченні захисту прав людини під час конфліктів. Таким чином, поза увагою залишаються інші напрямки: запобігання збройним конфліктам; правове становище у конфлікті держав, які беруть і які не беруть у ньому участь; обмеження засобів і методів ведення війни тощо. Останнім часом спостерігається тенденція відмови від назви «міжнародне гуманітарне право», хоча вона й досі залишається домінуючою у вітчизняній науці міжнародного права. Разом з тим, варто зауважити, що останнім часом висловлюється точка зору, за якою термін «міжнародне гуманітарне право» слід вживати суто для позначення сукупності норм міжнародного права, які регулюють співробітництво держав і міжнародних організацій у гуманітарних питаннях, до кола яких належать освіта, наука, культура, обмін інформацією і технологією, а в центрі даного співробітництва знаходяться права людини.

Розбіжності у теорії гуманітарного права в цивільний та воєнний час щодо захисту прав людини.

Міжнародне гуманітарне право є лише частиною, галуззю прав людини, а самі права людини складають основу гуманітарного права.

А. Робертсон

Наразі існує три провідні теорії співвідношення міжнародного права у період збройних конфліктів із правом захисту прав людини та основних свобод:

- теорія «інтеграції», відповідно до якої ці дві галузі права зливаються, при цьому одна домінує, а друга залишається її частиною;
- теорія «сепаратизму», яка розглядає ці дві галузі як абсолютно різні і, відтак, незалежні;
- теорія «доповнення» (комплементаризму), за якою ці дві галузі є різними, але одна доповнює іншу.

Найбільш ґрунтовною видається остання. Ці галузі мають різну матеріальну сферу застосування та поширюються на різне коло осіб. Порівняння сфер застосування дає можливість позначити як деякі розбіжності між цими галузями права, так і їх взаємодоповнюваність.

Міжнародне право у період збройних конфліктів застосовується тільки у разі збройного конфлікту і не має загального застереження відступу від зобов'язань по відношенню до низки прав, які б застосовувалася у разі війни. Права людини здійснюються, в принципі, у будь-який час, тобто як у мирний час, так і під час війни (в останньому випадку з певними обмеженнями, але все ж без відмови від них). Більшість міжнародних договорів з прав людини передбачають положення, які дозволяють державам дещо відступати від своїх зобов'язань щодо низки прав у надзвичайних ситуаціях. Іншими словами, охорона і використання усього переліку загальновизнаних прав і свобод людини гарантується на сто відсотків лише у мирний час.

У «незмінне ядро» прав людини, від зобов'язань щодо яких не можна відступати ні за яких обставин, не входить ціла низка норм, які передбачаються міжнародним правом у період збройних конфліктів і які, як наслідок, будуть застосовуватися навіть в окремих надзвичайних ситуаціях, виникнення яких саме по собі може бути підставою для відступу від тих самих зобов'язань з прав людини, наприклад, під час війни. Мова йде, зокрема, про зобов'язання надавати захист та допомогу пораненим, обмеження на застосування сили органами безпеки та охорони правопорядку, про судові гарантії тощо.

Права людини застосовуються до всіх людей. Так, Європейська конвенція про захист прав людини та основних свобод 1950 року передбачає зобов'язання держав забезпечувати захист усіх осіб, що знаходяться під їх юрисдикцією. Міжнародне право у період збройних конфліктів має більш вузьку сферу застосування щодо осіб. Більшість норм, які застосовуються у випадку міжнародного військового конфлікту, стосуються лише «опікуваних осіб», до яких не відносяться особи, які знаходяться під владою держави, громадянами якої вони є. Разом із тим норми, які застосовуються у випадку внутрішнього військового конфлікту, встановлюють зобов'язання держави

по відношенню до своїх власних громадян. Окрім того, зобов'язання надавати захист та допомогу пораненим, хворим та тим, хто зазнав корабельної аварії, розповсюджується на усіх осіб, незалежно від того, до якої сторони вони належать.

Слід також зауважити, що право захисту прав людини та основних свобод традиційно передбачає гарантії захисту людини від неправомірних дій офіційної влади та посадових осіб держави. За деякими винятками воно не захищає людину від дій інших осіб. Дещо інший підхід прийнятий у міжнародному праві у період збройних конфліктів. Достатньо згадати, що деякі норми цього права спеціально призначені до ситуацій внутрішнього збройного конфлікту та встановлюють зобов'язання, які гарантують дотримання прав осіб не тільки офіційною владою та силовими структурами держави, але й антиурядовими силами чи силами опозиції, що борються проти них.

Зв'язок між міжнародним правом у період збройних конфліктів та правом захисту прав людини та основних свобод проглядається лише щодо окремих гарантій, передбачених останнім. В основі прав людини лежить цінність людської особистості. Міжнародні договори з прав людини приділяють увагу правам і свободам, які визнаються за особистістю, у той час як договори в галузі міжнародного права у період збройних конфліктів указують, як сторони, що перебувають у стані війни, повинні поводитися з особами, що опинилися під їх владою.

Розглянемо більш детально розбіжності у теорії гуманітарного права в цивільний та воєнний час щодо захисту окремих прав людини, як то права на життя, заборони катувань та негуманного поводження і судових гарантій.

Право на життя традиційно розглядається як найперше та найважливіше право людини. Воно входить у триаду прав Джона Локка та закріплено у численних угодах у цій сфері. Право на життя входить до числа прав, від зобов'язань щодо яких заборонено відступати за будь-яких обставин. Це право ніколи не може бути обмежено чи призупинено.

Будь-який збройний конфлікт становить загрозу для життя людей. Тому значна кількість норм міжнародного права у період збройних конфліктів призначена для забезпечення захисту життя, зокрема життя людей, які не беруть або перестали брати участь у військових діях. Цих осіб заборонено вбивати, вони також не можуть ставати об'єктом нападу. У той же час міжнародне право у період збройних конфліктів не передбачає захисту життя комбатантів, які приймають участь у військових діях. Необхідно також підкреслити, що ця галузь права накладає обмеження на застосування смертної кари.

Міжнародне право у період збройних конфліктів забезпечує захист людського життя, адаптуючи цей захист до ситуації військового конфлікту. Більш того, воно йде далі по відношенню до захисту життя, ніж власне традиційне право на життя, яке передбачено правом захисту прав людини та основних свобод. Так, міжнародне право у період збройних конфліктів забороняє використовувати голод серед цивільного населення в якості методу війни та знищувати об'єкти, які необхідні для виживання цивільного населення. Цією галуззю права передбачені заходи, що збільшують можливість виживання цивільних осіб у період збройного конфлікту, наприклад, створення особли-

вих зон, в яких не розміщуються ніякі військові об'єкти. Це право встановлює зобов'язання підбирати поранених та подавати їм необхідну допомогу, визначають заходи, які мають бути вжиті для того, щоб забезпечити належні умови життя людей під час збройного конфлікту. Міжнародне право у період збройних конфліктів також містить спеціальні норми, які стосуються проведення операцій з надання допомоги та заходів, необхідних для виживання цивільного населення.

Заборона катування та негуманного поводження, або ж такого, що принижує гідність, входить до «незмінного ядра» прав людини. Міжнародне право у період збройних конфліктів також передбачає абсолютну заборону на здійснення подібних дій. Необхідно підкреслити, що катування та негуманне поводження являють собою серйозне порушення Женевських угод та Додаткового протоколу I, а також становлять склад військового злочину, передбаченого п. 5 ст. 85 цього Протоколу. Особи, які здійснили або наказали здійснити такі дії, підлягають кримінальному переслідуванню на національному рівні. Катування та негуманне поводження також становлять склад військових злочинів, передбачених Статутом Міжнародного кримінального суду від 17 липня 1998 року, і є об'єктом міжнародного переслідування, яке здійснюється цим судовим органом.

Таким чином, механізм обов'язкового кримінального покарання, встановлений міжнародним правом у період збройних конфліктів щодо катування та негуманного поводження, посилює заборону на здійснення цих діянь, передбачених правом захисту прав людини та основних свобод.

Важливість судових гарантій для ефективного захисту основних прав людини не підлягає сумніву. Тим не менш, більшість міжнародних угод у сфері прав людини не включають судових гарантій у коло прав, які входять до «незмінного ядра» прав людини, від зобов'язань щодо яких не можна відступати ні за яких обставин. Тобто, застосування судових гарантій, передбачених правом захисту прав людини та основних свобод, може бути призупинено у випадку війни чи іншої надзвичайної ситуації, яка загрожує життю.

У міжнародному праві у період збройних конфліктів судові гарантії займають особливе місце. Передбачені цим правом гарантії будуть застосовуватися з початком будь-якого військового конфлікту. Таким чином, навіть якщо у випадку надзвичайного стану, що загрожує життю нації, буде призупинено застосування судових гарантій, передбачених правом захисту прав людини та основних свобод, з початком військового конфлікту ці гарантії знову будуть застосовуватися у повному обсязі, на цей раз у силу початку дії міжнародного права у період збройних конфліктів.

Слід зазначити, що умисне позбавлення військовополоненого чи іншої опікуваної особи права на неупереджене і нормальне судочинство являє собою військовий злочин згідно положень Женевських конвенцій та Додаткового протоколу I, а держави мають переслідувати у кримінальному порядку осіб, що винні у скоєнні подібних діянь. Це порушення також включено до переліку військових злочинів, передбачених Статутом Міжнародного кримінального суду, і може бути об'єктом міжнародного кримінального переслідування.

Гаазькі конвенції про правила ведення війни

Правом війни є сукупність правил, яких дотримуються воюючі.
М. Таубе

Поняття міжнародного права у період збройних конфліктів у сучасному розумінні — це сукупність обов'язкових для держав правових норм, які спрямовані на захист жертв військових конфліктів та на обмеження засобів і методів ведення війни.

По-перше, ця галузь права захищає осіб, які не беруть участі у військових діях, наприклад цивільних осіб, медичний та релігійний персонал, а також осіб, які перестали приймати участь у військових діях. По-друге, воно забороняє засоби та методи ведення війни, при використанні яких не проводиться різниці між комбатантами та некомбатантами, а також таких, які завдають значної шкоди.

Деякі науковці розділяють міжнародне право у період збройних конфліктів на «право Гааги» (частину норм, що регламентують ведення воєнних дій і засоби ведення війни) і «право Женеви» (частину міжнародного права, що забезпечує охорону поранених і хворих, військовополонених і цивільного населення у випадку збройних конфліктів).

«Право Гааги», яке за традицією називають ще правом війни (*jus in bellum*), регулює:

- а) права й обов'язки воюючих;
- б) обмеження воюючих у виборі засобів і методів заподіяння шкоди су-
противникові (засобів і методів ведення війни);
- в) обмеження насильства, не обумовленого воєнною необхідністю.

Як відзначалося, до кінця XIX сторіччя основну роль у регламентації права збройних конфліктів традиційно відігравали міжнародні порядки. Міжнародні правила зберегли певне значення для даної галузі міжнародного права і сьогодні. Проте в даний час основний масив норм права збройних конфліктів складають норми міжнародних договорів. Його формування фактично почалося з другої половини XIX сторіччя. Так, у 1856 році в Парижі була підписана Декларація про правила ведення морської війни, що скасовувала каперство (піратство), вона встановлювала недоторканність нейтральних вантажів і правила морської блокади. У 1864 році у Женеві була прийнята конвенція про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях, що згодом переглядалася в 1906 і 1929 роках. У 1868 році була прийнята Санкт-Петербурзька декларація про скасування застосування розривних, вибухових і запалювальних куль.

З 1899 року починаються активні процеси кодифікації правил війни або так званого «права Гааги». У 1899 році були прийняті Гаазькі конвенції про закони і звичаї сухопутної війни і декларації:

- 1) про заборону бомбардувань із повітряних куль;
- 2) про заборону користуватися артилерійськими снарядами, єдиною метою яких є поширення задушливих і шкідливих газів;
- 3) про заборону застосування куль, що розвертаються або сплющуються в людському тілі.

У 1907 році знову ж таки в Гаазі були прийняті одинадцять конвенцій, що регулюють різні аспекти права збройних конфліктів:

- 1) про розгортання воєнних дій;
- 2) про закони і звичаї сухопутної війни;
- 3) про права й обов'язки нейтральних держав і осіб у випадку сухопутної і морської війни;
- 4) про стан ворожих торгових суден на початку воєнних дій;
- 5) про перетворення торгових суден на судна воєнні;
- 6) про встановлення підводних автоматичних мін, що вибухають від зіткнення;
- 7) про бомбардування морськими силами під час війни;
- 8) про застосування до морської війни засад Женевської конвенції;
- 9) про деякі обмеження в користуванні правом захоплення в морській війні;
- 10) про заснування Міжнародної призової палати;
- 11) про права й обов'язки нейтральних держав у разі морської війни.

Зазначені вище конвенції замінили конвенцію і декларації 1899 року. У 1909 році була підписана декларація про правила морської війни. У 1925 році був підписаний Женевський протокол про заборону застосування на війні задушливих, отруйних або інших подібних газів і ціла низка інших важливих міжнародних документів. У 1954 році була прийнята нова Гаазька конвенція про захист культурних цінностей. Також до «права Гааги» можна віднести і Конвенцію про заборону виробництва та накопичення запасів бактеріологічної (біологічної) і токсичної зброї та про їх знищення 1972 року; Конвенцію про заборону або обмеження використання конкретних видів звичайної зброї, яка може вважатися такою, що завдає надмірних ушкоджень чи має невибіркову дію, 1980 року, та чотири протоколи до неї; Конвенцію про заборону розробки, виробництва, накопичення та застосування хімічної зброї і її знищення, 1993 року; Конвенція про заборону застосування, накопичення запасів, виробництва та передачі протипіхотних мін і про їх знищення 1997 року тощо.

Женевські конвенції щодо регламентації захисту прав людини під час військових дій

Право війни — це обмеження і регламентація військового насильства.

Е. А. Коровій

«Право Женеви» охороняє в період збройних конфліктів:

- а) поранених і хворих, які вибули із строю;
- б) осіб, які зазнали аварії корабля на морі;
- в) військовополонених, цивільне населення;
- г) іноземців та інших осіб, котрі не беруть участі у військових діях.

1949 рік ознаменувався розробленням і підписанням у Женеві на міжнародній конференції, скликаній 12 серпня з ініціативи Міжнародного комітету Червоного Хреста, цілого ряду міжнародних конвенцій, об'єднаних під загальною назвою «Женевські конвенції про захист жертв війни», що складають нині основний фундамент «Права Женеви»:

- 1) конвенції про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях;
- 2) конвенції про поліпшення долі поранених, хворих і осіб, які зазнали аварії корабля, із складу збройних сил на морі:

3) конвенції про поводження з військовополоненими;

4) конвенції про захист цивільного населення під час війни.

До конвенцій додається 11 рекомендацій конференції.

Додатковий протокол I до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів, 1977 року і Додатковий протокол II до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру, 1977 року значно розширили сферу застосування норм права збройних конфліктів, поширивши їх на війни, у яких народи ведуть боротьбу проти колоніального панування й іноземної окупації, а також проти расистських режимів у здійсненні свого права на самовизначення. Крім того, Додатковий протокол I суттєво обмежує воюючих не тільки в засобах ведення війни, але й у її способах.

Історичне значення Женевських конвенцій про захист жертв війни 1949 року полягає в тому, що вони містять у собі численні положення загального характеру, що відображають найважливіші тенденції розвитку права збройних конфліктів у контексті реалізації положень власне міжнародного гуманітарного права. Без їхнього розуміння неможливо розібратися в сутності підходу світового співтовариства до правового регулювання ведення збройних конфліктів і в наш час. До найбільш суттєвих з них належать такі положення:

1. Конвенції підлягають дотриманню «за будь-яких обставин», а, отже, дотримання їх повинно бути забезпечено державами неодмінно. Серйозні порушення цього положення повинні бути кримінально покарані.

2. Конвенції підлягають застосуванню не тільки у разі оголошеної війни, але й при збройних конфліктах, коли одна із сторін ще не визнала стану війни, а також при військовій окупації, якій не чиниться опір. Держави, що домовляються, залишаються зв'язаними цими положеннями також щодо тієї держави, яка не є учасником конвенції, якщо остання приймає і застосовує їх яких-небудь конкретних конфліктах. З цього випливає, що деякі положення конвенцій підлягають застосуванню також під час громадянської війни.

3. Зазначеними конвенціями опікуваним особам присвоюються права, від яких вони не можуть відмовитися. Такі особи мають також право просити про допомогу державу-покровительку (нейтральна держава, що за згодою конфліктуючих сторін сприяє і здійснює контроль за дотриманням гуманітарних норм на території однієї із сторін, представляючи інтереси іншої сторони). За відсутності такої її роль повинна виконувати будь-яка організація, що переслідує гуманні цілі, наприклад Міжнародний комітет Червоного Хреста. Ніякі відступи від цих положень за допомогою укладання угоди з державою, що внаслідок воєнних подій виявляється обмеженою у своїй свободі дій, не допускаються.

4. Конвенції підлягають застосуванню в співробітництві і під наглядом держави-покровительки або організації, що її заміняє, і яка переслідує гуманні цілі.

5. У разі розбіжностей щодо тлумачення і застосування конвенції держава-покровителька або організація, що її заміняє, яка переслідує гуманні цілі, повинна запропонувати свої послуги. Вони можуть запропонувати організувати зустріч представників сторін. За вимогою однієї зі сторін повинно

бути проведене розслідування будь-якого порушення конвенції, яке допускається. Якщо між сторонами не буде досягнуто згоди про порядок проведення такого розслідування, сторони повинні призначити третейського суддю, що вирішить процедурне питання. Слід, проте, мати на увазі, що в конвенціях немає положення, що передбачає порядок вирішення спорів, якщо сторони не дійшли згоди ні щодо процедури, ні щодо призначення третейського судді. Женевська конференція лише рекомендувала державам передавати такі спори на розгляд Міжнародного Суду.

6. Усі неврегульовані конвенціями питання підлягають вирішенню на підставі загальних принципів цих конвенцій.

7. Забороняються засоби відплати проти осіб і об'єктів, що перебувають під захистом відповідно до конвенцій.

8. Нейтральні держави, що прийняли в себе осіб, яким протегують, зобов'язані розумно застосовувати конвенції.

9. На честь Швейцарії встановлюється емблема у вигляді Червоного Хреста на білому тлі в якості відмітного знака захисту жертв війни, що являє собою зворотні кольори швейцарського прапора. Водночас також допускається використання інших емблем. Зловживання ними є карним.

§ 3. Міжнародний комітет Червоного Хреста

Утворення Міжнародного комітету Червоного Хреста та Женевська конвенція 1864 року

Потребу у спільноті, яка б надавала допомогу жертвам війни, людство збагнуло ще давно. У Російській імперії під час Кримської війни (1853–1856 рр.) було створено Хрестовоздвиженську громаду сестер милосердя, які надавали допомогу пораненим і хворим на полі бою. Керував нею російський хірург М. І. Пирогов.

Історія появи руху Червоного хреста та Червоного півмісяця повертає нас у 1859 рік. Саме тоді швейцарський підприємець Анрі Дюнан став свідком страждань і мук поранених та помираючих солдат після битви між австрійськими та франко-італійськими військами при Сольферіно. Після прибуття до Женеви він описав побачене, виклавши свої погляди у книзі «Спогади про битву при Сольферіно», в якій висловив дві пропозиції щодо покращення якості надання послуг жертвам війни: ще у мирний час створювати в кожній країні групи добровольців (волонтерів), які готові надавати допомогу пораненим солдатам; сприяти тому, щоб держави підтримали ідею надання захисту особам, які надають допомогу, та пораненим на полі бою.

На реалізацію першої пропозиції було створено так званий «Комітет п'ятох», який заснував Комітет Червоного Хреста, що з 1880 року став називатися Міжнародним комітетом Червоного Хреста. Друга пропозиція знайшла своє втілення у 1864 році, коли в Женеві зібралася міжнародна конференція. Важливим нововведенням до міжнародного права стало внесення Женевською конвенцією поняття нейтральності у тому вигляді, в якому його запропонував Дюнан. Лікарі та інший медперсонал не повинні були вважатися такими, що приймають участь у військових діях і, відтак, не підлягають захопленню у полон. У Конвенції зазначалося, що завжди і усюди пораненим

має бути виявлена повага та проводитися однакове лікування, незалежно від того, на чийй стороні вони воювали.

У Женевській конвенції 1864 року містилося усього 10 статей, але вони заклали той фундамент, який став основою для подальшого розвитку міжнародного права у період збройних конфліктів. Ці статті стосувалися істотних моментів: військові санітарні вози та шпиталі були визнані нейтральними, їм забезпечувався захист та повага; нейтральність розповсюджувалася на армійських священиків, що виконували свої релігійні обов'язки; якщо вони потрапляли до рук супротивника, вони мали бути звільнені та повернені у власний табір; необхідно було з повагою ставитися до мирного населення, яке прийшло на захист поранених; пораненим та хворим воїнам необхідно було забезпечити догляд, незалежно від того, на чийй стороні вони воювали; знак червоного хреста на білому тлі мав позначати шпиталі та медперсонал для забезпечення їм відповідного захисту.

Сьогодні важко собі уявити, який великий вплив здійснила Женевська конвенція 1864 року на розвиток міжнародного права. Уперше в історії держави прийняли офіційний постійно діючий документ, який обмежував їх могутність в інтересах окремих людей та гуманності.

Уже через два роки після її прийняття, в австро-пруській війні 1866 року, Конвенція пройшла своє бойове хрещення. Це була нагода довести її значимість, особливо при Садові, у битві майже настільки ж кривавій, як і битва при Сольферіно. Пруссія ратифікувала Конвенцію та дотримувалася її. Вона мала добре облаштовані шпиталі, і Пруський Червоний Хрест був завжди там, де була потрібна його допомога. У таборі противника ситуація була зовсім інакшою, оскільки Австрія не підписала Конвенцію, і відступаюча австрійська армія залишала своїх поранених на полі бою. У лісах біля Садови були знайдені 800 тіл солдат, які були поранені та загинули внаслідок ненадання їм медичної допомоги.

У 1867 році майже усі провідні держави ратифікували Женевську конвенцію 1864 року, окрім Сполучених Штатів, які зробили це тільки 1882 року. З цього часу Конвенція набула всезагального характеру, що було вельми важливо для її авторитету.

Франко-пруська війна 1870 року продемонструвала, наскільки важко забезпечити виконання положень Женевської конвенції 1864 року і норм звичаєвого права. Один із засновників Міжнародного комітету Червоного Хреста і протягом тривалого часу його незмінний президент Гюстав Муаньє одразу по закінченні цієї війни виклав свої погляди та висновки у праці «Женевська конвенція під час франко-пруської війни». Головним висновком Муаньє стало те, що сфера застосування міжнародного права і розповсюдження знань про його принципи виявилася недостатньою для того, щоби запобігти занадто жорстоким діям комбатантів.

Перший військовий конфлікт, у якому Конвенції дотримувалися обидві воюючі сторони, стала сербсько-болгарська війна 1885 року. Смертність у ній склала не більше 2%. На цей раз держави зрозуміли, що Женевська конвенція слугує їх взаємовигоді, і цей факт в подальшому вже не піддавався сумнівам.

Структура та керівні органи Міжнародного руху Червоного Хреста та Червоного Півмісяця

Ми вже торкалися аспектів права міжнародних організацій. Але, традиційно, у ньому розглядаються лише міжнародні міждержавні організації. Іншим суб'єктам міжнародного права — наприклад, міжнародним неурядовим організаціям, не присвячується окрема тема. Тож детальне знайомство з Міжнародним рухом Червоного Хреста та Червоного Півмісяця є вкрай важливим, оскільки він займає центральне становище серед МНУО, так само як ООН — серед ММУО.

Завдання Міжнародного Руху — запобігти та полегшити людські страждання, захист життя, здоров'я та людської гідності, особливо під час збройних конфліктів, робота по запобіганню розповсюдженню хвороб, підтримка добровільної служби та постійна готовність допомогти іншим членам Руху.

Рух складає з декількох частин. В основі їх роботи лежить сім засадничих принципів: гуманність, безсторонність, нейтральність, незалежність, добровільність, єдність та універсальність.

Складові частини Руху:

1. Міжнародний Комітет Червоного Хреста (МКЧХ, англ. — ICRC) — безстороння, нейтральна та незалежна організація, чия виключна гуманітарна місія полягає в тому, щоб захищати життя та гідність жертв війни і насильства та подавати їм помірну допомогу. Він очолює та координує міжнародну діяльність щодо надання допомоги, яка здійснюється Рухом у ситуаціях конфлікту. МКЧХ прагне до того, щоб запобігти стражданням людей через ствердження міжнародного права у період збройних конфліктів, універсальних гуманітарних принципів та розповсюдження знань про них. Є засновником Міжнародного руху Червоного Хреста та Червоного Півмісяця.

2. Міжнародна Федерація товариств Червоного Хреста та Червоного Півмісяця (англ. International Federation of Red Cross and Red Crescent Societies) будує свою роботу на базі Засадничих принципів Руху, організуючи, підтримуючи та розвиваючи гуманітарну діяльність усі національних товариств-членів з поліпшення становища найбільш уразливих груп населення. Міжнародна Федерація була заснована у 1919 році. Вона очолює та координує міжнародну допомогу, яка надається Рухом жертвам стихійного лиха та техногенних катастроф, біженцям, а також органам охорони здоров'я у надзвичайних ситуаціях. Міжнародна Федерація виступає у якості офіційного представника товариств-членів на міжнародній арені, розвиває співробітництво між національними товариствами та сприяє підвищенню їх готовності до дій у надзвичайних ситуаціях, виконанню соціальних та медичних програм.

3. Національні товариства Червоного Хреста та Червоного Півмісяця наповнюють конкретним змістом та втілюють на практиці принципи Міжнародного руху Червоного Хреста та Червоного Півмісяця у 186 державах. Національні товариства виступають у якості помічника державної влади своїх країн у гуманітарній сфері та надають цілу низку послуг, які включають надання допомоги у надзвичайних ситуаціях, здійснення медичних та соціальних програм. Окрім того, під час війни вони допомагають цивільному населенню та в разі необхідності надають підтримку військово-медичній службі.

Задля того, щоб стати учасниками Руху, усі національні товариства повинні бути визнані МКЧХ на підставі цілої низки умов визнання. У подальшому вони можуть стати членами Міжнародної Федерації Національних товариств Червоного Хреста та Червоного Півмісяця.

Керівними органами Руху є Міжнародна конференція Червоного Хреста та Червоного Півмісяця, Рада делегатів та Постійна комісія.

Міжнародна конференція є вищим керівним органом Руху. Вона розглядає гуманітарні питання, які становлять спільний інтерес та усі пов'язані з ними аспекти і приймає щодо них рішення. Обирає на персональній основі членів Постійної комісії. Скликається раз на чотири роки. Окрім повноправних членів Міжнародної конференції, які приймають участь у голосуванні, на ній можуть бути присутні спостерігачі. Конференція прагне до того, щоб приймати свої резолюції на підставі консенсусу.

Рада делегатів є органом, у межах якого представники усіх складових частин Руху збираються для обговорення питань, що стосуються Руху в цілому. Членами Ради делегатів є делегації національних товариств, МКЧХ та Міжнародної Федерації. Рада збирається перед відкриттям кожної Міжнародної конференції і, як правило, має збиратися у зв'язку з проведенням кожної сесії Генеральної асамблеї Федерації, які проводяться раз на два роки. Рада може також скликатися за своєю ініціативою або на прохання однієї третини національних товариств або МКЧХ, або Міжнародної Федерації, або Постійної комісії.

У період між двома Конференціями Постійна комісія є уповноваженим органом Міжнародної конференції. Вона складається із дев'ятьох членів: 5 представляють національні товариства, 2 — МКЧХ і ще 2 — Міжнародну Федерацію. Із числа членів обираються голова та його заступник. Головна функція Постійної комісії полягає у здійсненні підготовчих заходів, пов'язаних із скликанням наступної Міжнародної конференції і сесії Ради делегатів. Вона також розглядає питання, які стосуються Руху у цілому. Нарешті, Постійна комісія присуджує Медаль Анрі Дюнана за надзвичайну мужність та самовіддану вірність справі Руху. Постійна комісія збирається на чергові засідання не рідше двох разів на рік. Її штаб-квартира знаходиться у Женеві (Швейцарія).

Проблема символіки Міжнародного руху Червоного Хреста та Червоного Півмісяця. Червоний Кристал та інші емблеми

Прийняття єдиного розпізнавального знаку, який би позначав правовий захист медичних служб військових сил, добровольців, що надають допомогу пораненим, і жертв збройних конфліктів, — одне з головних завдань, яке поставив перед собою так званий «Комітет п'ятьох». 17 лютого 1863 року комітет провів засідання, щоб розглянути пропозиції, які були висунуті Дюнаном. Цей знак, чи емблема, як її зрештою почали називати, повинен був бути простим, добре розпізнаватися на відстані, бути упізнаваним та однаковим як для друга, так і для ворога.

Дипломатична конференція, яка проходила у Женеві в серпні 1864 року, прийняла в якості такої емблеми червоний хрест на білому тлі (зворотне розташування кольорів швейцарського прапора). Однак під час русько-турецької війни 1876–1878 рр. Османська імперія заявила про свій намір використовувати

ти у якості захисної емблеми червоний півмісяць замість червоного хреста, повідомивши при цьому, що поважатиме червоний хрест, який використовується супротивником. Персія також вирішила відмовитися від червоного хреста і обрала для себе емблему червоного лева та сонця. Ці нові емблеми були визнані на дипломатичній конференції, що проходила у 1929 році. У 1980 році Ісламська республіка Іран прийняла рішення відмовитися від емблеми червоного лева та сонця і використовувати замість неї емблему червоного півмісяця.

У цілому, емблеми червоного хреста та червоного півмісяця користуються повагою, з якою приписує до них ставитися і міжнародне право. Тим не менш, іноді їм надається культурне, релігійне чи політичне значення, що послаблює захист, який вони надають жертвам військових конфліктів, медичним службам збройних сил та співробітникам гуманітарних організацій.

Більше того, національні організації, які не забажали використовувати емблему червоного хреста чи червоного півмісяця, не визнавалися в якості повноправних членів Руху. Це не дозволяло Руху реалізувати один із своїх засадничих принципів — принцип універсальності, і створювало загрозу виникнення різних додаткових емблем. Мова йде, зокрема, про ізраїльську національну медичну службу, яка надає невідкладну допомогу і займається медициною катастроф, що була заснована ще у 1930 році. Її емблемою була шестикінецьна зірка червоного кольору. Прийняття Ізраїлю до Руху відкладався майже 60 років внаслідок спору щодо символіки організації, оскільки МРЧХ не приймав додаткову емблему, а ізраїльтяни відмовлялися використовувати, як вони вважали, християнський хрест та мусульманський півмісяць у якості символів на своїх іудейських теренах.

Вимога, що надійшла до Руху наприкінці 1990-х рр. від ізраїльтян, була відхилена з поясненням, що організація більше не може розширювати коло символів. Відповідь була не зовсім чесною, адже згадаємо, що раніше вже використовувалася третя емблема — червоний лев із сонцем. Та як би там не було, на знак солідарності American Red Cross, організація, яка була основним донором бюджету МКЧХ, протягом п'яти років не робила внесків. Економічний збиток від цього рішення склав 29 мільйонів доларів. Цим і пояснюється поспіх у зміні символу. У жовтні 2000 року, на 28 конференції, що проходить раз на п'ять років, на порядку денному стояло питання про «нейтральний символ», але візит тодішнього прем'єр-міністра Ізраїлю Арієля Шарона на Храмову гору та друга інтефада зашкодили розгляду цього питання.

Ключовим кроком до цієї події стала угода між Ізраїлем і Палестиною в грудні 2005 року, в якій медична служба Ізраїлю визнала суверенітет палестинського Червоного півмісяця на окупованих територіях.

Для затвердження нової емблеми в Женеві була скликана 29 міжнародна конференція, в якій брали участь більше 1000 делегатів — представники 183 національних товариств Червоного хреста і Червоного півмісяця, Міжнародної Федерації товариств Червоного хреста і Червоного півмісяця, Міжнародного Комітету Червоного хреста і 192 країн-учасниць Женевських конвенцій.

Очікувалося, що підсумкова резолюція конференції буде прийнята на основі консенсусу, проте проти нової емблеми виступили країни-члени організації «Ісламська конференція» (ОІК), і питання було винесене на голосування. Для ухвалення поправок необхідно було набрати дві третини

голосів учасників. Країни ОІК запропонували внести у фінальну резолюцію конференції поправки, що вимагають рівних умов для всіх територій, окупованих Ізраїлем з 1967 року. Для Ізраїлю ці поправки були неприйнятними, оскільки у такому разі він мав визнати суверенітет не тільки палестинського, але й сирійського (Голанські висоти), і ліванського (ферми Шебаа) товариств Червоного півмісяця.

І ось 8 грудня 2005 року держави — учасники Женевських конвенцій прийняли Третій додатковий протокол, який встановлював додаткову емблему — червоний кристал. Було визначено, що національні товариства, які обрали своєю емблемою червоний кристал, можуть включити у нього розпізнавальний знак, який вже фактично використовувався ними, та про існування якого були повідомлені інші держави-учасники Женевських конвенцій і МКЧХ до того, як був прийнятий Протокол III. 22 червня 2006 року учасники міжнародного руху Червоного хреста і Червоного півмісяця затвердили в Женеві нову захисну емблему. За внесення необхідних поправок до Статуту Міжнародного руху проголосували 237 учасників конференції в Женеві, 54 виступили проти та 18 утрималися.

Червоний кристал, окрім Ізраїльського національного товариства Червоного Хреста і Червоного Півмісяця, можуть використати держави Центральної Африки, в яких сповідуються місцеві традиційні релігії та в яких ніколи не вщухають війни, Монголія та держави Південно-Східної Азії, які сповідують буддизм, Індія, Китай та Японія, в яких основна маса населення є прихильниками індуїзму, даосизму та синтоїзму відповідно.

Приєднання Ізраїльської медичної служби до Міжнародного руху Червоного Хреста та Червоного півмісяця означає, що вона буде вимушена дотримуватися правил, прийнятих у цій організації. Зокрема, екіпажам санітарних машин «Червоного Хреста» забороняється мати на борту зброю, тоді як ізраїльські екіпажі машин швидкої допомоги звичайно озброєні вогнепальною зброєю, адже вони часто прибувають на місце пригоди або теракту першими та можуть бути вимушені, захищаючи себе та поранених, вступити у відкрите протистояння з терористами. До речі, усі держави-учасники Женевських конвенцій 1949 року зобов'язані прийняти внутрішньодержавні закони, які встановлюють покарання за віроломство та незаконне використання символіки. Так, у ст. 445 Кримінального кодексу України передбачений такий склад злочину, як незаконне використання символіки Червоного Хреста і Червоного Півмісяця.

§ 4. Початок війни та військова окупація

Види збройних конфліктів

Протягом останніх 5 тис. років відбулося близько 14 тис. війн, у яких загинуло приблизно 5 млрд. людей.

Міжнародний Комітет Червоного Хреста

Мета війни полягає в придушенні збройного опору супротивника. Вона не спрямована на знищення супротивника чи на фізичне знищення його збройних сил. Це означає, по-перше, що війна не ведеться проти мирного населення, тим паче, що правила ведення воєнних дій вимагають, аби мирне на-

селення перебувало «під опікою воюючих». По-друге, воєнні дії, що ведуться збройними силами на території своєї держави проти свого населення, у більшості своїй не є війною в міжнародному значенні цього поняття. Звідси розрізняють міжнародні збройні конфлікти і збройні конфлікти неміжнародного характеру.

Відповідно до положень Женевських конвенцій 1949 року міжнародними збройними конфліктами визнаються такі конфлікти, коли один суб'єкт міжнародного права застосовує збройну силу проти іншого суб'єкта. Таким чином, сторонами в міжнародному збройному конфлікті можуть бути:

- 1) держави;
- 2) нації і народи, що борються за свою незалежність;
- 3) міжнародні організації, що здійснюють колективні збройні заходи для підтримання миру і міжнародного правопорядку.

Відповідно до ст. 1 Додаткового протоколу I міжнародними є також збройні конфлікти, у яких народи ведуть боротьбу проти колоніального панування й іноземної окупації і проти расистських режимів у здійсненні свого права на самовизначення.

Збройні конфлікти неміжнародного характеру — це усі збройні конфлікти, що не підпадають під дію статті 1 Додаткового протоколу I, що відбуваються на території будь-якої держави «між її збройними силами або іншими організованими озброєними групами, що, знаходячись під відповідальним командуванням, здійснюють такий контроль над частиною її території, що дозволяє їм здійснювати безперервні й узгоджені воєнні дії і застосовувати положення Протоколу II».

Збройні конфлікти неміжнародного характеру мають такі ознаки:

- 1) застосування зброї й участь у конфлікті збройних сил, включаючи поліцейські підрозділи;
- 2) колективний характер виступів. Дії, що зумовлюють обстановку внутрішньої напруженості, внутрішні заворушення, не можуть вважатися конфліктами, що розглядаються;
- 3) певний ступінь організованості повстанців і наявність органів, відповідальних за їхні дії;
- 4) тривалість і безперервність конфлікту. Окремі періодичні виступи погано організованих груп не можуть розглядатися як збройні конфлікти неміжнародного характеру;
- 5) здійснення повстанцями контролю над частиною території держави.

Таким чином, збройний конфлікт між повстанцями і центральним урядом є, як правило, внутрішнім конфліктом. Проте повстанці можуть бути визнані «воюючою стороною», коли вони:

- 1) мають свою організацію;
- 2) мають на чолі відповідальні за їхню поведінку органи;
- 3) встановили свою владу на частиною території держави;
- 4) додержуються у своїх діях «законів і звичаїв війни».

Як вже раніше відзначалося, визнання повстанців «воюючою стороною» виключає застосування до них національного кримінального законодавства про відповідальність за масові заворушення. На захоплених у полон поширюється статус військовополонених. Повстанці можуть вступати в правовідносини

з третіми державами і міжнародними організаціями, одержувати від них допомогу, що допускається міжнародним правом. Влада повстанців на контрольованій ними території може створювати органи управління і видавати нормативні акти. Отже, визнання повстанців «воюючою стороною», як правило, свідчить про набуття конфліктом якості міжнародного і є першим кроком до визнання нової держави.

До збройних конфліктів неміжнародного характеру слід відносити всі громадянські війни і внутрішні конфлікти, що виникають із спроб державних переворотів і та ін.. Ці конфлікти відрізняються від міжнародних збройних конфліктів насамперед тим, що в останніх обидві воюючі сторони є суб'єктами міжнародного права, у той час як у громадянській війні воюючою стороною визнається лише центральний уряд. Держави не повинні втручатися у внутрішні конфлікти на території іншої держави.

Збройний конфлікт може мати одночасно як міжнародний, так і неміжнародний характер. Наприклад, у рішенні Міжнародного суду у справі «Нікарагуа проти США» зазначалося, що з точки зору міжнародного права у період збройних конфліктів багатосторонній конфлікт може бути міжнародним чи неміжнародним у залежності від складу і характеру його учасників. Конфлікт між контрас (місцеві організовані воєнні групи) та урядом Нікарагуа носить неміжнародний характер, а конфлікт між Нікарагуа та США, які здійснили збройне втручання у внутрішній конфлікт, — міжнародний характер.

Проте в практиці міжнародного співтовариства здійснюються певні збройні заходи, проведені під егідою ООН, що одержали найменування «гуманітарної інтервенції». Їхньою метою є військове втручання в події, що відбуваються в конкретній країні, яку роздирають збройні конфлікти міжнаціонального або релігійного характеру, для надання гуманітарної допомоги населенню, яке особливо страждає від таких дій (припинення кровопролиття, робота з біженцями, боротьба з голодом, допомога у налагодженні повсякденного життя і побутових умов і та ін.), а також для припинення військового протистояння воюючих сторін. Таке втручання, з огляду на особливі обставини, здійснюється без згоди уряду держави, до якої здійснюється військове вторгнення, тому воно й іменується «інтервенцією». Термін «гуманітарна» покликаний проілюструвати основну мету такого втручання. Саме так, наприклад, були охарактеризовані збройні акції в Сомалі та Руанді, початі з метою призупинення внутрішніх конфліктів, що відбувалися там і супроводжувалися масовими людськими жертвами.

Існує також й інша класифікація збройних конфліктів, в залежності від інтенсивності:

1. Збройний конфлікт (конфлікт низької доцільності). Відбувається без оголошення війни. Наприклад, радянсько-китайський конфлікт навколо острова Дамаський, україно-російський конфлікт щодо острова Тузла тощо.

2. Конфлікт середньої інтенсивності (локальна війна). Застосовуються звичайні види озброєння; безініціативний. Наприклад, молдавсько-придністровський конфлікт, який досі триває.

3. Регіональна війна (конфлікт військової доцільності). Наприклад, дії американських військ в Афганістані та Іраку.

Але ця класифікація має більше значення у військових науках, зокрема тактичний підготовці, аніж у міжнародному праві в період збройних конфліктів.

Правові наслідки початку війни

*Найкраще – зберегти державу супротивника цілою,
на другому місці – розтрошити цю державу.*

Суть-цзи

У відповідності з Гаазькою конвенцією про початок військових дій 1907 року, в якій бере участь і Україна, держави визнають, що військові дії між ними не повинні починатися без попереднього і недвозначного попередження, що буде мати або форму мотивованого оголошення війни, або форму ультиматуму з умовним оголошенням війни.

Таким чином, міжнародне право вимагає оголошення війни. Воно може здійснюватися в різноманітних формах:

- 1) шляхом звернення до власного народу;
- 2) шляхом звернення до народу або уряду держави-супротивника;
- 3) шляхом звернення до світової спільноти.

Особливий спосіб оголошення війни — ультиматум — категорична вимога, яка не допускає ніяких подальших спорів і заперечень, уряду однієї держави, котрий пред'являє її уряду іншої держави разом із погрозою, що у разі невиконання цієї вимоги до спливу певного строку уряд, що пред'явив ультиматум, вживе відповідних заходів. Мова, таким чином, йде про загрозу війни.

Проте, хоча зазначені способи оголошення війни вважаються такими, що знаходяться в рамках міжнародного права, відповідно до статті II Конвенції про визначення агресії від 3 липня 1933 року, сам факт оголошення державою війни першою розглядається як агресія. Відповідно до вказаної III Гаазької конвенції 1907 року оголошення війни не робить агресивну війну законною. Відповідно до статті 3 Визначення агресії, прийнятого на XXIX сесії Генеральної Асамблеї ООН у 1974 році, в якості актів агресії, незалежно від оголошення війни, розглядаються такі акти прямої агресії:

- 1) вторгнення або напад збройних сил держави на територію інших держав, або будь-яка військова окупація, який би тимчасовий характер вона не мала, що є результатом такого вторгнення або нападу, або будь-яка із застосуванням сили анексія території іншої держави або частини її;
- 2) бомбардування збройними силами держави території іншої держави або застосування будь-якої зброї державою проти території іншої держави;
- 3) блокада портів або узбережжя держави збройними силами іншої держави;
- 4) напад збройними силами держави на сухопутні, морські або повітряні сили або морські і повітряні флоти іншої держави;
- 5) застосування збройних сил однієї держави, що знаходяться на території іншої держави за згодою з державою, що їх приймає, з порушенням умов, передбачених в угоді, або будь-яке продовження їхнього перебування на такій території після припинення дії угоди тощо.

У наш час збройні конфлікти відбуваються без офіційного визнання стану війни. З числа останніх можна вказати на англо-аргентинський збройний конфлікт 1982 року з приводу Фолклендських островів. Не вважається таким, що відповідає міжнародному праву, не тільки ведення війни неоголошеною, що буде розглядатися як кваліфікуюча обставина при визначенні відповідальності, але й так званий *casus belli* (привід для війни) — безпосеред-

ній формальний привід, що веде до виникнення між державами стану війни. У минулому такий привід був законною підставою для початку військових дій і служив виправданням війни і цілям приховання її справжніх причин. Наприклад, приводом для вторгнення в Ірак коаліційних військ була наявність у влади цієї держави хімічної зброї, яку так і не було знайдено.

Стан війни повинен бути без зволікання сповіщений нейтральним країнам, і матиме для них дійсну силу лише після одержання оповіщення. В Україні оголошення війни є прерогативою вищих органів держави. Конституція України містить механізм такої процедури — відповідно до п. 19 ст. 106 Конституції Президент України вносить у Верховну Раду України подання про оголошення стану війни, а Верховна Рада України відповідно до п. 9 ст. 85 Конституції на підставі даного подання оголошує стан війни.

Оголошення війни, навіть якщо за цим актом прямо не слідують власне військові дії, означає початок юридичного стану війни і настання для усіх воюючих сторін певних правових наслідків:

- між державами припиняються дипломатичні і консульські відносини (дипломатичному і консульському персоналу забезпечуються захист і можливість безперешкодно залишити територію супротивника). На час збройного конфлікту інтереси однієї воюючої держави на території іншої представляє зазвичай нейтральна держава, що має дипломатичні відносини з обома воюючими сторонами;

- перестають застосовуватися багато норм міжнародного права, що несумісні з військовим часом, зокрема, припиняють дію двосторонні політичні, економічні, культурні угоди між воюючими державами. Багатосторонні договори (наприклад, із питань зв'язку, транспорту, транзиту тощо) припиняються;

- починають діяти міжнародні норми, прийняті спеціально для періоду збройного конфлікту (союзні договори, договори про взаємну і військову допомогу, договори стосовно правил ведення війни, причому останні не можуть бути денонсовані і т.п.);

- припиняються і забороняються економічні, торгові, фінансові угоди й інші відносини з юридичними і фізичними особами воюючих сторін;

- майно, що є власністю ворожої держави (крім майна дипломатичних представництв і консульських установ), підлягає конфіскації;

- торгові судна воюючих, що знаходилися до початку війни у ворожих портах, повинні залишити порт супротивника (для цього встановлюється розумний термін для вільного виходу з територіальних вод держави-супротивника — індульг, після закінчення якого такі судна підлягають реквізиції і затриманню до закінчення війни незалежно від їхньої приналежності (державі, приватним компаніям або окремим особам); військові кораблі підлягають обов'язковій реквізиції;

- до громадян ворожої держави може бути застосований спеціальний режим (обмеження пересування, примусове поселення у відведених владою місцях, інтернування тощо);

- власні громадяни кожної з воюючих держав поділяються на мирне населення і збройні сили.

Так, в останні роки Другої світової війни низка латиноамериканських країн оголосила війну Німеччині, але участі у бойових діях не брала. Тим

не менше, їх правовий статус у принципі був таким самим, як і положення держав, що брали участь у військових діях.

У випадку військового конфлікту, який учасники не визнають війною, справа ускладнюється. При цьому можуть зберігатися дипломатичні та консульські відносини, а також договори. Тим не менше, збройний конфлікт не може не завдавати шкоди усій системі зв'язків воюючих держав, в тому числі зв'язках за участю фізичних та юридичних осіб (торгівля, транспорт, фінанси, страхування тощо). Ці проблеми поки що не врегульовані міжнародним правом.

Театр бойових дій

*Особу, яка втратила військовий квиток,
можуть не впустити до театру військових дій.*

Віктор Пелевін

Війна завжди ведеться у визначених просторових межах. Театр війни — це сухопутна, повітряна та морська територія держав, а також відкрите море і повітряний простір над ними, у межах яких згідно з міжнародним правом можуть вестися військові дії.

Театром сухопутної війни є сухопутна територія держави; театром морської війни — внутрішні морські води, територіальне море воюючих держав і відкрите море. Театром повітряної війни є повітряний простір над сухопутним і морським театром війни. Забороняється використовувати в якості театру війни нейтралізовані території (наприклад, архіпелаг Шпіцберген), Антарктику (за Договором про Антарктику 1959 року), космічний простір, включаючи Місяць та інші небесні тіла (згідно Договору про принципи діяльності держав щодо дослідження та використання космічного простору, включаючи Місяць та інші небесні тіла, 1967 року та Угоді про діяльність держав на Місяці та інших небесних тілах 1979 року), територію нейтральних держав, а також місцевості, в яких відповідно до ст. 8 Гаазької конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту 1954 року зосереджені культурні цінності. Це можуть бути також міжнародні канали (наприклад, Суецький — згідно Константинопольської конвенції 1888 року) та цивільні об'єкти. З театру війни може також виключатися певна частина державної території з метою розміщення спеціальних зон, передбачених міжнародним правом (право держав створювати санітарні зони та ділянки місцевості для захисту від військових дій поранених та хворих, а також персонал, на який покладено організація й управління цими зонами та місцевостями, піклування про осіб, які там будуть сконцентровані тощо).

Також міжнародне право у період збройних конфліктів виділяє театр військових дій — сухопутний, повітряний та водний простір, на яких військові дії фактично ведуться. Відносно не так давно з'явилося поняття «зона військових дій». Так, у 1982 році Велика Британія оголосила виключну зону навколо Фолклендських островів шириною біля 200 морських миль. У межах цієї зони будь-яке судно мало розглядатися як вороже, і могло зазнати атаки британських збройних сил. До встановлення виключних зон на морі вдавався і Іран під час війни з Іраком. У всіх цих випадках встановлення режиму зон суперечило міжнародному праву у період збройних конфліктів і не могло

бути визнано іншими державами. Зони військових дій можуть встановлюватися як зони правомірного контролю з боку воюючої сторони, а не як зони насильства чи свавілля.

Нейтралітет під час війни

Нейтралітет у війні — це особливий правовий статус держави, що не бере участі у війні і утримується від надання допомоги обом воюючим сторонам. Нейтралітет на практиці виявляється як принцип безсторонності, за яким нейтральна держава не повинна віддавати перевагу жодній з воюючих держав і надавати кожній з них ті права і переваги, що вона надає іншій. У міжнародному праві розрізняють:

1) постійний нейтралітет (Швейцарія з 1815 року, Ватикан із 1929 року, Австрія з 1955 року, Мальта з 1981 року, Туркменістан з 1995 року тощо);

2) евентуальний нейтралітет (у даній війні, наприклад, в ірано-іракській війні);

3) нейтралітет у силу договору між відповідними державами.

Права й обов'язки нейтральних держав закріплені в нормах Гаазьких конвенцій про права й обов'язки нейтральних держав і осіб у випадку сухопутної та морської війн 1907 року. По відношенню до повітряної війни аналогічні норми не були створені. Вона регулюється за аналогією з сухопутною та морською війнами.

Нейтральні держави, зберігаючи право на самооборону, повинні виконувати правила нейтралітету. Так, постійно нейтральні держави не повинні в мирний час входити у військові блоки; надавати свою територію для іноземних військових баз або формування військових загонів воюючих; допускати передачу воюючим техніки і боєприпасів. При порушенні цих правил воюючі держави можуть вважати територію нейтральної держави театром військових дій. Водночас нейтральна держава не зобов'язана забороняти своїм громадянам добровільно вступати в збройні сили воюючих сторін. Та у випадку полонення громадян нейтральної держави, які брали участь у військових діях супротивника, вони не можуть розраховувати на такий самий режим, як й у інших полонених.

Водночас нейтральні держави мають право: а) відбивати силою спроби порушити статус нейтралітету; б) надавати свою територію для розміщення поранених; в) дозволяти заходження у свої порти санітарним суднам воюючих держав тощо.

Воюючі сторони не мають права здійснювати на нейтральній території й у нейтральних водах які-небудь дії, що порушують нейтралітет. Заборонено перетворювати нейтральні порти і води на бази для морських операцій. Прохід через територіальні води нейтральних держав військових суден воюючих держав не вважається порушенням нейтралітету. Але не можна користуватися територіальними водами, портами і рейдами для збільшення військового потенціалу збройних сил воюючих.

Здавна визнається право воюючих держав на огляд нейтральних торгових суден з метою запобігання провозу військової контрабанди. Нейтральне судно, яке перевозить контрабанду, може бути захоплено у відкритому морі чи у територіальних водах воюючих держав. Контрабандний вантаж підлягає

конфіскації на підставі рішення спеціального суду, який називається «призовий суд». Саме по собі нейтральне судно може бути конфісковано як приз, якщо контрабанда складала більше половини усього вантажу.

У збройних конфліктах на морі застосовується морська блокада, тобто ізоляція портів чи берегової лінії противника. Блокада має бути ефективною, тобто здатною реально перешкоджати проходженню суден. Нейтральні судна при наближенні до зони блокади підлягають огляду, а при порушенні ними блокади можуть бути захоплені.

Територіальне море нейтральної держави не може бути театром військових дій. У випадку заходу військового корабля, що переслідується, у води нейтральної держави, переслідування завершується.

Військові судна воюючих можуть одержати доступ у порти нейтральної держави на термін не більше доби для усунення наслідків аварії, для поповнення запасів продовольства, але не для збільшення бойової сили. Число таких кораблів не повинно перевищувати трьох одиниць. Повторне постачання продовольством і паливом не може мати місця раніше, ніж через три місяці. При цьому встановлюється інтервал між заходженнями кораблів різних воюючих держав у 24 години.

Повітряний простір над територією нейтральної держави недоторканий для військових літаків воюючих держав. У випадку входження літаку воюючої сторони до повітряного простору нейтральної держави остання зобов'язана вжити певних заходів для негайного залишення ним свого повітряного простору або примусу до посадки з подальшим інтернуванням осіб, які знаходяться на його борту. Інтернування — це режим, який схожий на військовий полон, але менш обтяжливий (наприклад, заборонено розлучати сім'ї), який застосовується до іноземних громадян у крайніх випадках. Інтернування застосовується і у випадку вимушеної посадки. Навіть екіпаж, який було підібрано нейтральним судном у відкритому морі, що зазнав аварії, або екіпаж повітряного судна, що зазнав лиха, підлягає інтернуванню.

Нейтральна держава не має права поставляти авіаційну техніку воюючим державам, але їй не зобов'язана забороняти такі поставки своїм приватним компаніям.

Контроль воюючих держав по відношенню до цивільної авіації нейтральних держав подібний тому, який здійснюється по відношенню до нейтральних морських суден. Цивільному літаку може бути запропоновано здійснити посадку для огляду. Літак може бути конфісковано, якщо він зайнятий діяльністю, яка несумісна з нейтралітетом.

Поняття військової окупації

Військова окупація — це тимчасове захоплення території (частини території) однієї держави збройними силами іншої держави та встановлення військової адміністрації на захопленій території. Військова окупація будь-якої території не означає її переходу під юрисдикцію держави-окупанта.

Відповідно до положень IV Гаазької конвенції 1907 року, IV Женевської конвенції 1949 року, Додаткового протоколу I держава, що окупує, зобов'язана вжити всіх заходів для забезпечення порядку на захопленій території. Населення території, що окупується, повинно підпорядковуватися

розпорядженням влади, проте його не можна примушувати до принесення присяги на вірність державі, що окупує, участі у військових діях, спрямованих проти їхньої країни, надавати відомості про її армію. Повинні поважатися життя, честь і гідність цивільних осіб, їхня власність, релігійні переконання, родина тощо. Держава, що окупує, зобов'язана забезпечувати цивільне населення необхідним одягом, продовольством і санітарними матеріалами.

Щодо цивільних осіб забороняється:

- 1) чинити будь-які акти насильства, залякування або образи;
- 2) застосовувати примусові заходи фізичного або морального характеру, зокрема, із метою одержання будь-якої інформації та відомостей;
- 3) застосовувати катування, тілесні покарання, медичні досліди тощо;
- 4) застосовувати колективні покарання;
- 5) захоплювати заручників;
- 6) депортувати цивільне населення з окупованої території. Іноземцям, які опинилися на території, що окупується, забезпечується право її залишити в якомога коротший час.

Таким чином, військова окупація — це міжнародно-правовий режим, за якого:

- 1) збройні сили однієї держави тимчасово займають і утримують територію ворожої держави;
- 2) окупант здійснює функції військового контролю і цивільного управління шляхом установлення нових норм права;
- 3) продовжується стан війни між державою, що окупується, й державою, що окупує;
- 4) суверенітет стосовно окупованої території не переходить до окупанта і він не має права цілком ліквідувати стару систему права;
- 5) міждержавні відносини на окупованій території регулюються нормами міжнародного права у період збройних конфліктів;
- 6) після закінчення війни відносини з приводу окупації повинні бути ліквідовані в договірному порядку.

Окрім військової окупації існує післявоєнна окупація як засіб забезпечення виконання державою, яка несе відповідальність за агресію, своїх зобов'язань. Прикладом може слугувати окупація території Іраку коаліційними військами на підставі угод. При визволенні території союзника встановлюється інший вид окупації — тимчасовий контроль над визволеною територією. Ще один вид окупації — зайняття воюючою стороною території нейтральної держави.

§ 5. Правовий статус військових та цивільного населення під час збройних конфліктів

Правове становище учасників військових конфліктів: комбатанти та некомбатанти

Учасниками війни є не все населення воюючих держав, а лише чітко визначена його частина — так звані законні учасники війни, діям яких надається державний характер. Під час збройних конфліктів населення, яке мешкає на території держави, поділяється на дві групи: те, яке стосується збройних сил (збройні сили, партизани тощо), і те, яке не стосується збройних сил (цивільне населення).

У свою чергу, міжнародне право розрізняє дві категорії осіб, які належать до збройних сил воюючих сторін: 1) воюючі (комбатанти); 2) ті, які не беруть участь у боях (некомбатанти).

Комбатанти — це особи, які входять до складу збройних сил воюючих сторін, що безпосередньо ведуть бойові дії проти супротивника зі зброєю в руках. Потрапивши до полону, комбатанти набувають статусу військовополонених.

Некомбатанти — це особи, які входять до складу збройних сил, але безпосередньо не беруть участі у бойових діях. Відповідно до норм міжнародного права до некомбатантів (невоюючих) належить особовий склад, що правомірно знаходиться в складі збройних сил воюючої сторони, що надає їй допомогу у досягненні успіхів у бойових діях, але в них безпосередньої участі не бере. Це — військові кореспонденти, юристи, медичний персонал, духовенство, інтенданти. Вони не є об'єктом військових дій із боку супротивника і мають право на його захист в тому випадку, якщо опиняться під його владою.

Застосовувати зброю проти некомбатантів заборонено. Некомбатанти можуть мати особисту зброю, але не використовують її у військових діях, а тільки для самозахисту. У разі участі в бойових діях вони набувають статусу комбатантів.

Відповідно до Женевських конвенцій 1949 року до комбатантів належать:

- особовий склад регулярних збройних сил;
- ополчення, добровольчі загони, як такі, що входять, так і такі, що не входять до складу регулярних збройних сил;
- особовий склад рухів опору і партизанських формувань;
- особи, які надають допомогу збройним силам, але участі в бойових діях не приймають;
- члени екіпажів торгових суден і цивільних літаків, які надають допомогу воюючим;
- населення, що при наближенні супротивника взяло до рук зброю, відкрито носить зброю і дотримується законів і звичаїв війни.

Отже, комбатанти повинні відповідати таким вимогам: 1) мати на чолі особу, відповідальну за своїх підлеглих; 2) мати визначений і видимий здалеку відмітний (розпізнавальний) знак; 3) відкрито носити зброю; 4) дотримуватися у своїх діях законів і звичаїв війни.

Правовий статус партизанів, добровольців

У міжнародному праві тривалий час продовжувалася дискусія щодо проблеми правового статусу партизан, яких не визнавали комбатантами. Це пояснювалося насамперед тією шкодою, яку партизани завдавали регулярним силам супротивника у нього в тилу, і бажанням потерпілої сторони розквитатися з ними, як із бандитами, що не підпадають під охорону норм міжнародного права. Результатом цього тривалого процесу усе ж стало визнання партизан комбатантами. Партизани і біллі національно-визвольних рухів є комбатантами за умови дотримання ними певних умов (майже аналогічні до загальних умов визнання комбатантами):

1) належать до якого-небудь військовим способом організованого загону, на чолі якого стоїть відповідальна особа (звичай цивільна особа);

2) носять відмітні знаки (на відміну від військових комбатантів, що носять військову форму та емблеми, партизани здебільшого носять цивільний одяг і мають певні знаки відмінності, наприклад, радянські партизани в період Другої світової війни носили червону стрічку на головному уборі);

3) відкрито носять зброю. Ст. 43 Додаткового протоколу I 1977 року до Женевських конвенцій 1949 року конкретизує це положення: партизани повинні відкрито носити зброю під час кожного військового зіткнення й у той час, коли вони будуть знаходитися в полі зору супротивника в ході розгортання в бойові порядки, що передуює початку нападу, у якому вони повинні взяти участь;

4) дотримуються законів і звичаїв війни.

При дотриманні цих умов члени партизанських загонів при потрапленні в полон визнаються комбатантами.

Від партизан слід відрізняти добровольців (волонтерів) — іноземних громадян, які в силу політичних або інших переконань (а не з матеріальних міркувань подібно до найманців) вступають на службу до лав армії будь-якої воюючої сторони і включаються до особового складу збройних сил. Вони мають право брати участь у військових діях воюючих сторін. Про це недвозначно говориться у Конвенції про права та обов'язки нейтральних держав та осіб у випадку війни на суходолі 1907 року. У ст. VI Конвенції визначено, що відповідальність нейтральної держави не виникає внаслідок того, що приватні особи окремо переходять кордон, щоб вступити до армії одного з воюючих. При цьому особа нейтральної держави не може посылатися на свій нейтралітет: 1) якщо вона вчиняє дії, ворожі по відношенню до воюючого; 2) якщо вона вчиняє дії на користь воюючого, а саме якщо вона добровільно вступає до лав регулярних збройних сил однієї із воюючих сторін.

Відмінність розвідників від шпигунів. Іноземні військові радники й інструктори

Розвідники — особи, які входять до складу збройних сил воюючих сторін, що носять військову форму і проникають у розташування супротивника з метою збору відомостей про нього для свого командування. Захоплені в полон розвідники користуються статусом військовополонених. Розвідник не може нести кримінальну відповідальність за дії, вчинені ним в ході попередніх рейдів до району розташування ворожої армії.

Від розвідників слід відрізняти шпигунів — осіб, які, діючи таємним способом або під фальшивими приводами, збирають або намагаються зібрати відомості в районі дій одного із воюючих з наміром повідомити їх протилежній стороні (ст. XXIX Додатку до IV Гаазької конвенції 1907 року). На цих осіб режим військового полону не поширюється, вони можуть бути покарані військовим трибуналом і навіть засуджені до страти.

Головна відмінність військового розвідника від шпигуна — це військова форма розвідника, що свідчить про його приналежність до збройних сил своєї держави.

Іноземні військові радники й інструктори — це особи, які входять до складу збройних сил іншої держави, що відповідно до міжнародних угод знаходяться в іншій державі для надання допомоги в освоєнні бойової техніки і навчанні особового складу збройних сил. Радники й інструктори не беруть участі у військових діях. Радники навчають веденню бойових дій. Інструктори допомагають в освоєнні бойової техніки. Проте, якщо ці особи беруть участь у бойових діях, вони прирівнюються до комбатантів.

Проблема найманства

Не є комбатантами найманці. Визначення ознак найманства і його правового статусу в останні роки набуло гострої практичної необхідності через масове поширення цього явища, що викликає з боку міжнародного співтовариства значний осуд. Міжнародне право вважає найманцем особу, яка завербована на місці або частіше усього за кордоном спеціально для того, щоб воювати в збройному конфлікті, і яка фактично бере у ньому участь.

Вперше роз'яснення дефініції «найманець» було дано у ст. 47 І Додаткового протоколу 1977 року, згідно якого найманець — це особа, яка:

1) спеціально завербована на місці чи за кордоном, щоб брати участь у збройному конфлікті;

2) фактично бере участь у військових діях;

3) бере участь у військових діях з метою отримати особисту вигоду, матеріальний зміст якої значно перевищує винагороду, яка виплачується комбатантам, що входять до особового складу збройних сил даної держави;

4) не є громадянином держави, яка є стороною конфлікту, чи не проживає на її території;

5) не входить до особового складу збройних сил воюючих сторін;

6) не є посланцем держави, які не є стороною конфлікту, для виконання офіційних зобов'язань у якості особи, що входить до складу її збройних сил.

Подальший розвиток інституту найманства отримав у Міжнародній конвенції про боротьбу з вербуванням, використанням, фінансуванням та навчанням найманців, прийнятій резолюцією 44-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН 4 грудня 1989 року.

ООН неодноразово висловлювалася проти найманства, оголосивши його міжнародним злочином і закликавши усі держави прийняти закони, що карають найманців як кримінальних злочинців.

Відповідно до ч. 1 ст. 447 Кримінального Кодексу України найманство визнається кримінальним злочином і його дії полягають у вербуванні, фінансуванні, матеріальному забезпеченні, навчанні найманців з метою використання в збройних конфліктах інших держав або в насильницьких діях, спрямованих на повалення державної влади або порушення територіальної цілісності, а також у використанні найманців у військових конфліктах чи діях. Ці дії караються позбавленням волі на строк від 3 до 8 років. А сама участь без дозволу відповідних органів державної влади в збройних конфліктах інших держав, з метою одержання матеріальної винагороди, передбачена ч. 2 ст. 447 КК України, карається позбавленням волі на строк від 5 до 10 років.

Цивільне населення під час військового конфлікту

Міжнародне військове право зводить до мінімуму страждання військовополонених, поранених і цивільного населення.

Е. Варм

Цивільне населення — це особи, які не належать до жодної категорії учасників збройного конфлікту та безпосередньо не беруть участі у військових діях. Правовий захист цивільного населення здійснюється в конфліктах як міжнародного, так і неміжнародного характеру. На неприпустимість нападу

воюючих сторін на цивільне населення вказувалося ще у Петербурзькій декларації про відмову від застосування вибухових та запалювальних куль 1868 року. У ній зазначалося, що єдина законна мета, яку повинні мати держави під час війни, полягає у послабленні військових сил супротивника. У подальшому це положення знайшло підтвердження і розвиток у Гаазьких конвенціях 1907 року, Женевській конвенції про захист цивільного населення під час війни 1949 року, а також у Додаткових протоколах 1977 року. Зокрема, у ст. 51 I Додаткового протоколу міститься норма, згідно якої цивільне населення як таке, а також окремі цивільні особи, не повинні бути об'єктом нападу.

Сторони конфлікту зобов'язані вжити всіх заходів, щоб діти до 15 років, ті, що осиротіли чи розлучені із сім'ями через війну, не були кинуті напризволяще (ст. 24 Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни). Не можна застосовувати до цивільного населення ніякі заходи фізичного чи морального тиску з метою отримання будь-яких відомостей.

Забороняється завдавати фізичних страждань чи вживати будь-яких заходів, що приведуть до загибелі цивільного населення (вбивства, тортури, тілесні покарання, каліцтва, медичні, наукові експерименти, голод серед цивільних як метод ведення війни, терор, грабіж, захоплення заручників, інше насильство з боку цивільних чи військових представників сторін конфлікту). Цивільне населення й окремі цивільні особи не повинні бути об'єктом нападу. Забороняється використовувати цивільне населення для захисту певних об'єктів, пунктів або районів нападу.

Слід мати на увазі, що правовий захист цивільного населення повинен забезпечуватися і на тимчасово окупованій супротивником території, навіть якщо окупація не зустріне ніякого збройного опору.

Режим військового полону

Режим військового полону регламентовано III Женевською конвенцією 1949 року, а також ст.ст. 43-47 I Додаткового протоколу 1977 року. Згідно із положеннями Конвенції військовополоненими вважаються особи, які потрапили під владу ворога: особовий склад збройних сил, ополчення та добровольчих загонів, які входять до складу збройних сил; особовий склад партизанських загонів; особовий склад збройних сил, який підпорядковується уряду, не визнаного державою, яка утримує в полоні; військові кореспонденти, постачальники, інші особи, які супроводжують чи прямують за збройними силами; члени екіпажу торгового флоту та цивільної авіації; населення неокупованої території, що взялося за зброю, якщо воно відкрито носить зброю та виконує закони і звичаї війни.

Необхідно зауважити, що саме держава, яка утримує в полоні, несе відповідальність за поводження із військовополоненими, а не окремі командири, що, звісно, не виключає кримінальної відповідальності останніх за злочини проти військовополонених. Кожний військовополонений під час допиту зобов'язаний повідомити тільки свої прізвище, ім'я, звання, дату народження й особистий номер. Відповіді на інші запитання можуть бути дані добровільно.

Військовополонений не злочинець, а солдат, що виконує свій обов'язок. Його ізоляція пояснюється виключно військовою необхідністю. З військо-

вополоненими слід поводитися гуманно. Будь-яка незаконна дія чи бездіяльність, що мала своїм наслідком смерть чи заподіяння серйозної шкоди здоров'ю полоненого, є злочином.

Військовополонені не можуть бути піддані фізичному каліченню, науковим і медичним дослідям. До них не можуть бути застосовані репресалії. Військовополонені повинні бути захищені від насильства та залякування, їм забезпечуються повага до особистості та гідності. Держава, яка захопила в полон, може піддати військовополонених інтернуванню. До них має бути забезпечений доступ медичного та духовного персоналу. У полоні зберігається носіння відзнак.

Табори полонених не мають розміщуватися так, щоб заважати обстрілу військових об'єктів. Вони розміщуються на достатньо безпечному місці на суходолі. Порушенням цього правила було розташування великої кількості аргентинських полонених на борту військових транспортних кораблів Великої Британії під час конфлікту у 1982 році. Табори мають знаходитися під керівництвом офіцерів дійсної служби. Полонені мають свого представника, який наглядає за умовами їх життя та підтримує зв'язок з адміністрацією табору. Полонені забезпечуються необхідним одягом, харчуванням, медичним обслуговуванням.

Військовополоненим забезпечується можливість працювати, примус до праці забороняється. Рядові полонені можуть залучатися до праці з урахуванням їх фізичного стану. Офіцери беруть участь лише у керівництві такими роботами. Робота, що виконується, оплачується відповідним чином. Виключається робота військового характеру. Однак, слід враховувати, що в умовах військової економіки майже усі види робіт мають значення для війни. Заборонено використовувати військовополонених на небезпечних роботах (наприклад, для знешкодження мін) або таких, що принижують гідність. У процесі роботи мають виконуватися вимоги техніки безпеки.

Військовополонені повинні мати зв'язок із зовнішнім світом. Вони зберігають правосуб'єктність і можуть передавати юридичні документи через державу, яка їх полонила, або через такі установи, як Міжнародний комітет Червоного Хреста. Дозволяється отримання посилки допомоги, що надаються останнім. Їм забезпечується також право подання скарги органам влади держави, яка утримує їх у полоні.

Військовополонені зобов'язані виконувати закони держави, яка їх утримує в полоні та яка має право застосовувати судові та дисциплінарні стягнення за проступки. Однак стягнення може бути накладене лише один раз за один проступок. Забороняються колективні покарання. За втечу військовополонений може бути підданий тільки дисциплінарному стягненню.

Після закінчення воєнних дій військовополонені звільняються та репатріюються. Полонені, які підозрюються у вчиненні злочинів, у тому числі військових, можуть бути затримані до проведення судового розгляду.

Правовий статус поранених і хворих

Норми про захист поранених та хворих під час війн на суходолі містяться у I Женевській конвенції про покращення участі поранених та хворих у

діючих арміях 1949 року і у I Додатковому протоколі 1977 року. Згідно Конвенції, встановлений нею режим розповсюджується:

- 1) на особовий склад збройних сил;
- 2) особовий склад ополчення та добровольчих загонів, а також організованих рухів опору, якщо його очолює особа, відповідальна за своїх підлеглих, якщо їх учасники мають чіткий розпізнавальний знак, відкрито носять зброю, дотримуються норм міжнародного права у період збройних конфліктів.

Додатковий протокол поширив цей режим на усіх поранених та хворих, військових та цивільних, які потребують невідкладної медичної допомоги. Такі особи мають поважатися та захищатися.

Воюючі сторони зобов'язані вживати невідкладних заходів для пошуку та збору поранених та хворих. У разі потреби для цього встановлюється перемир'я. До поранених воїнів супротивника слід ставитися з повагою, надавати їм необхідну медичну допомогу. Заборонені медичні дослідження над ними. Мертвих підбирають та забезпечують їх належний похорон. Інформація про захоронення повідомляється МКЧХ. Захоронення повинні підтримуватися у порядку, до них забезпечується допуск рідних.

Медичний персонал знаходиться під захистом міжнародного права у період збройних конфліктів, воюючі мають ставитися до нього з повагою та забезпечувати захист. Медперсонал може бути затриманий супротивником. У такому випадку він має продовжувати виконання своїх функцій, переважно по відношенню до власних громадян.

Захисту підлягають постійні медичні установи та рухомі медичні формування. Вони повинні мати розпізнавальні знаки. Захист припиняється лише у випадку їх використання з метою завдання шкоди супротивнику. Медперсонал має право мати особисту зброю для самозахисту та захисту пацієнтів, на відміну від персоналу МКЧХ. При захопленні супротивником поранених і хворих вони користуються правами військовополонених з урахуванням стану їх здоров'я.

Режим захисту поранених, хворих та осіб, що зазнали аварії корабля, визначений II Женевською конвенцією про поліпшення участі поранених, хворих осіб та осіб, які зазнали аварії корабля, зі складу збройних сил на морі 1949 року і I Додатковим протоколом 1977 року. Специфіка полягає у наданні особливого значення пошуку та рятуванню. Вони мають розпочинатися одразу ж після зіткнення самими військовими кораблями. При здійсненні таких операцій кораблі не отримують захисту.

Особливу складність рятувальні операції становлять для підводних човнів. Під час збройного конфлікту навколо Фолклендських островів у 1982 році британський підводний човен торпедував аргентинський корабель, але не мав змоги врятувати його команду. Воюючі можуть просити нейтральне судно взяти на борт поранених та тих, що зазнали корабельної аварії. Такі судна не підлягають захопленню.

Шпитальні судна розмальовуються у білий колір і несуть поряд з національним прапором з червоним хрестом. Назва та опис судна повідомляються супротивнику, після чого воно не може піддаватися нападу або бути захопленим. Медперсонал та команда судна не підлягають захопленню у полон, що ж стосується здатних до самостійного пересування поранених та

хворих, то вони можуть бути узяті у якості полонених військовим кораблем супротивника. Шпитальне судно може бути піддане огляду і навіть поставлене під тимчасовий контроль супротивником.

§ 6. Міжнародно-правова регламентація закінчення військових дій і стану війни

Перемир'я та капітуляція

Військові дії між державами можуть закінчуватися укладанням перемир'я або капітуляцією однієї з них.

Перемир'я — тимчасове або постійне припинення військових дій на умовах, погоджених воюючими сторонами. Розрізняють локальне перемир'я (на окремій ділянці фронту) і загальне перемир'я (по усьому фронту).

Локальне (місцеве) перемир'я має тимчасовий характер, воно укладається для обмеженого театру воєнних дій, із конкретними цілями або завданнями місцевого значення — збір і транспортування поранених, хворих і вбитих, обмін пораненими, переговори з парламентарем тощо. Воно може укладатися на певний строк або бути безстроковим. Після виконання завдань, задля яких здійснювалося тимчасове перемир'я, можуть бути поновлені військові дії. Обмежений характер завдань місцевого перемир'я, його нетривалий перебіг передбачають можливість вирішення питання про нього командуючими військами (силами), якщо закони та військові статuti не передбачають іншого порядку.

Загальне перемир'я або загальне припинення вогню цілком припиняє бойові дії воюючих, причому воно розповсюджується на увесь театр війни і в силу цього становить собою акт не тільки військовий, але й політичний, а тому укладається воюючими сторонами від імені державних органів. Воно, як правило, не обмежується яким-небудь терміном і продовжується до укладання мирного договору або мирного врегулювання конфлікту (наприклад, Угода про припинення вогню в Алжирі від 18 березня 1962 року).

Суттєве порушення перемир'я однією із сторін може слугувати підставою для поновлення військових дій. Однак, порушення умов перемир'я окремими особами, що діють за власною ініціативою, дає лише право вимоги покарати винних та відшкодувати завдану шкоду, якщо така мала місце (ст.ст. XL, XLI Гаазького положення про закони та звичаї війни на суходолі 1899 року).

Сучасне міжнародне право передбачає укладання перемир'я за рішенням (і під контролем) Ради Безпеки ООН, прийнятим у відповідності до ст. 40 Статуту ООН про тимчасові заходи, які можуть включати, зокрема, припинення вогню, відвід військ на завчасно зайняті позиції тощо.

Капітуляція — це припинення воєнних дій на умовах, продиктованих переможцем. Розрізняють просту капітуляцію (капітуляцію окремого підрозділу, об'єкту, пункту, району, наприклад капітуляція фашистських військ у Сталінграді в 1943 році) і загальну капітуляцію (усіх збройних сил, наприклад капітуляція Японії в 1945 році).

Капітуляція може бути беззастережною (без всяких умов із боку переможеного) або почесною (наприклад, капітуляція гарнізону фортеці з умовою збереження зброї і військових стягів).

На відміну від загального перемир'я, при капітуляції переможена сторона втрачає навіть формальну рівність із переможцем, за винятком випадку почесної капітуляції.

Припинення стану війни та його правові наслідки

Як правило, ні перемир'я, ні капітуляція не означають автоматичного припинення стану війни. Для цього необхідно або видання акту (одностороннього або двостороннього) про припинення стану війни, (наприклад, Указ Президії Верховної Ради СРСР 1955 року про припинення стану війни між СРСР і Німеччиною), або укладання мирного договору (наприклад, мирний договір між СРСР і Італією 1947 року).

У мирному договорі фіксується припинення стану війни, вирішуються питання про відновлення мирних відносин між державами, про долю довоєнних договорів між воюючими сторонами тощо.

Стан війни між державами, що воювали, припиняється також шляхом:

1) прийняття односторонньої декларації, тобто між державами не ведуться переговори, а поновлення мирних відносин є результатом ініціативи однієї сторони. Наприклад, Указ Президії Верховної Ради СРСР від 25 січня 1955 року «Про припинення стану війни з Німеччиною»;

2) укладення двосторонньої декларації, коли стан війни припиняється у результаті переговорів. Так, 19 жовтня 1956 року СРСР та Японія підписали спільну декларацію про припинення стану війни.

Правові наслідки закінчення війни (стану війни) наступають як для воюючих, так і для нейтральних та інших держав, що не воюють.

З припиненням стану війни для воюючих держав:

1) перестають діяти багато договорів військового часу, у тому числі закони і звичаї війни, і набирають чинності угоди, що нормалізують відносини між державами;

2) встановлюються нормальні мирні відносини, у тому числі й дипломатичні та консульські;

3) відновляється дія раніше укладених міжнародних договорів і укладаються нові договори;

4) повертаються усі військовополонені;

5) провадиться репатріація цивільного населення;

6) здійснюється виведення окупаційних військ;

7) передаються карти мінних полів для їхнього тралення і знищення мін;

8) настає політична і матеріальна відповідальність винної держави і кримінальна відповідальність головних військових злочинців (в разі наявності таких);

9) створюються гарантії для недопущення війни в майбутньому (розподіл військових флотів переможених держав, повна або часткова демілітаризація переможених держав тощо).

Для нейтральних держав — припиняється стан нейтралітету у війні; а для всіх інших держав, що не воюють, — ліквідується необхідність дотримання режиму зон ведення війни, відновлюються безпека міжнародної морської і повітряної навігації у Світовому океані, відбувається репатріація їхніх громадян, інтернованих у ході війни тощо.

МОДУЛЬ 12.

МІЖНАРОДНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО ДЕРЖАВ У БОРОТЬБИ ІЗ ЗЛОЧИННІСТЮ

§ 1. Поняття міжнародної боротьби із злочинністю

Поняття міжнародного співробітництва держав у боротьбі зі злочинністю

Співробітництво держав у боротьбі зі злочинністю з'явилося задовго до появи міжнародного права. Так, в угоді єгипетського царя Рамзеса II та царя хетів Хаттушиля III від 1926 року до н.е. зазначалося, що якщо Рамзес розгнівається на своїх рабів, коли вони вчиняють повстання, та піде усмирати їх, то заодно з ним має діяти і цар хетів. З часів римського права пірати розглядалися як вороги усього людського роду (*hostis humanis generis*). Віденський конгрес 1815 року заклав підвалини визнання злочинності работоргівлі.

Злочини на території тих чи інших держав підпадають під юрисдикцію цих держав, і цими займаються їх правоохоронні органи. Однак злочинна діяльність часто переходить кордони держав, і з'являється необхідність міжнародного співробітництва держав у боротьбі зі злочинністю. Із цією метою почалися укладатися спочатку двосторонні, а потім багатосторонні угоди у цій сфері, скликатися міжнародні конгреси, конференції, створюватися міжнародні організації.

Визначальним фактором є те, що принцип юрисдикції держави щодо злочинів залишався нерушимим і міжнародна боротьба зі злочинністю зводилася до вирішення питань розмежування юрисдикції держав у випадку колізій стосовно розшуку та видачі злочинців, різних слідчих дій тощо. З часом почалася розвиватися сфера з обміну інформацією та досвідом боротьби зі злочинністю: складання загальних картотек та без даних тощо. Розширювалося й співробітництво із надання технічної допомоги.

Новий імпульс співробітництву між державами надали виникнення транснаціональної організованої злочинності. На початку XX ст. стала проглядатися тенденція до виділення злочинів міжнародного характеру, щодо яких важко встановити територіальну юрисдикцію якихось певних держав. Так, Перша Міжнародна конференція щодо уніфікації кримінального законодавства у Варшаві у 1927 році віднесла до таких злочинів піратство, торгівлю рабами, жінками та дітьми, наркотиками тощо. Найбільшу ж небезпеку для міжнародної спільноти становлять злочини, які вчиняються самими державами, що посягають на міжнародний мир та безпеку. До них відносяться злочини агресії, геноциду та апартеїду, проти людяності та військові злочини.

Боротьба з такими злочинами є першочерговим завданням усього світового співтовариства, перш за все ООН і її головного органу у галузі підтримання міжнародного миру та безпеки — Ради Безпеки — з використанням

усіх його повноважень. Юрисдикція щодо конкретних осіб, які винні у скоєнні цих злочинів, є у принципі універсальною, а не національною і може здійснюватися міжнародними судами.

Таким чином, слід розрізняти три групи деліквентів за сучасним міжнародним правом: держави, які вчинюють міжнародні злочини; конкретні виконавці таких злочинів, що діють від імені держави; окремі особи чи групи осіб, які вчинюють кримінальні злочини міжнародного характеру не від імені держави.

Форми співпраці держав на рівні універсальних угод та двосторонніх договорів

Боротьба зі злочинністю ведеться у всесвітньому масштабі шляхом укладення міжнародних угод на міждержавній основі, з використанням міжнародних та регіональних організацій, а також на двосторонній основі. Отже, міжнародні угоди у цій сфері можуть бути:

1) багатосторонніми міжнародно-правовими угодами з регламентації певних галузей чи інститутів міжнародного права, в яких містяться правові норми, що стосуються певних злочинів міжнародного характеру. Наприклад, у Конвенції ООН з морського права 1982 року у відповідному розділі визначені права та обов'язки держав у боротьбі з піратством, перевезенням рабів тощо;

2) багатосторонніми міжнародно-правовими угодами щодо боротьби з окремими видами злочинів міжнародного характеру. Наприклад, Женевська конвенція про боротьбу із підробкою грошових знаків 1929 року, Конвенція ООН про боротьбу проти незаконного обігу наркотичних засобів та психотропних речовин 1988 року тощо;

3) регіональними міжнародно-правовими угодами щодо боротьби зі злочинами міжнародного характеру;

4) двосторонніми міжнародно-правовими угодами про боротьбу з деякими видами злочинів міжнародного характеру;

5) двосторонні міжнародно-правові угоди про надання правової допомоги та видачу злочинців тощо.

Важливим моментом у визначенні напрямків співробітництва є координація діяльності держав у боротьбі з міжнародною злочинністю. Вона здійснюється під егідою низки міжнародних організацій універсального та регіонального характеру.

В ООН — на сесіях Генеральної Асамблеї, у межах діяльності Економічної та Соціальної Ради та в інших формах співробітництва — розглядаються найрізноманітніші аспекти, що запобігають міжнародній суспільній небезпеці. Під егідою ООН здійснена розробка низки міжнародних конвенцій про злочини міжнародного характеру. Вказані міжнародно-правові документи реалізуються в ході практичної діяльності держав. Окрім того, на сесіях Генеральної Асамблеї ООН регулярно приймаються резолюції, які містять рекомендації стосовно координації діяльності держав у боротьбі з конкретними видами злочинів.

Одним із перших актів ООН щодо боротьби зі злочинністю була резолюція Генеральної Асамблеї ООН від 1 грудня 1950 року, у відповідності

з якою ООН взяла на себе функції, які раніше виконувалися Міжнародної кримінальною та пенітенціарною комісією (МКПК). Таким чином, у межах ООН при Економічній та Соціальній Раді формувалися спеціалізовані органи (спеціальні кореспонденти відділів ООН із соціальних справ, міжнародні конгреси тощо), у завдання яких входила організація боротьби зі міжнародною злочинністю.

Співробітництво держав щодо відпрацювання тактики діяльності з попередження злочинності та поводження із правопорушниками

Конгреси ООН по запобіганню злочинності та поводження з правопорушниками відповідно з резолюцією 415 (V) Генеральної Асамблеї ООН від 1 грудня 1950 року скликаються кожні 5 років. Це міжнародний універсальний форум, на якому держави та інші учасники підводять підсумки діяльності та визначають перспективи і нові напрямки співробітництва у галузі міжнародної боротьби зі злочинністю. Він є правонаступником міжнародних тюремних конгресів, які проводилися у Франкфурті-на-Майні (у 1846 та 1857 роках), Брюсселі (1847 рік), у Лондоні (у 1872 та 1925 рр.), Стокгольмі (1878 р.), Римі (1885), Петербурзі (1890), Парижі (1895), Брюсселі (1900), Будапешті (1905), Вашингтоні (1910), Празі (1930), Берліні (1936), Гаазі (1950). З 1955 року було проведено 11 конгресів. Діяльність Конгресу регламентується резолюціями Генеральної Асамблеї ООН та ЕКОКОС, правилами процедури конгресу, а також відповідними рішеннями конгресу.

Конгрес співробітничав з функціональними органами ЕКОКОС. У 1950 році Генеральна Асамблея ООН прийняла рішення про створення Комітету щодо попередження злочинності та боротьби з нею у складі 15 експертів. Саме з цим Комітетом Конгрес здійснював співробітництво аж до 18 грудня 1991 року, коли Комітет було трансформовано у Комісію по запобіганню злочинності та кримінальному правосуддю у якості нової функціональної комісії ЕКОКОС, яка складається із 40 держав-членів, що обираються на три роки. Створення Комісії було передбачено у Декларації принципів та Програмі дій Програми ООН щодо запобігання злочинності, які були прийняті Генеральною Асамблеєю ООН у 1991 році.

Розділ Е «Структура та керівництво» Програми дій передбачають, що Комісія по запобіганню злочинності та кримінальному правосуддю обирає чітко сформульовані теми для конгресів з тим, щоб забезпечити проведення цілеспрямованого обговорення. Діяльність Конгресу завершується прийняттям підсумкового документу — доповіді. Цей об'ємний документ із кількох сторінок підготовлюється генеральним доповідачем. Він містить основну інформацію про проведення Конгресу: розпорядок дня, тексти доповідей, резолюції та рекомендації, що прийняті Конгресом. Доповідь приймається і ухвалюється більшістю у дві третини голосів присутніх та тих, що приймають участь у голосуванні представників держав (пригадуєте формулу прийняття текстів договорів у праві міжнародних договорів?). Рішення і рекомендації, прийняті Конгресом, носять рекомендаційний характер, але мають велике значення для закріплення та розповсюдження міжнародного співробітництва держав у боротьбі з кримінальною злочинністю, сприяють обміну досвідом роботи та розробці нових міжнародних угод та їх уніфікації у цій сфері.

I Конгрес пройшов у Женеві у 1955 році. Його учасники прийняли Мінімальні стандартні правила поводження із ув'язненими, схваленими ЕКОСОС у 1955 році та включені у Пакт про громадянські та політичні права 1966 року. У 1984 році Правила були доповнені Процедурами ефективного виконання Мінімальних правил поводження із ув'язненими.

На II Конгресі у Лондоні у 1960 році були обговорені наступні питання: заходи по запобіганню злочинності серед неповнолітніх, праця ув'язнених, умовно дострокове звільнення та допомога особам, що відбули покарання. Були прийняті рекомендації по профілактиці конкретних злочинів у країнах, що розвиваються. У них підкреслювалася необхідність постійного вивчення державами динаміки та структури злочинності.

На III Конгресі у Стокгольмі у 1965 році обговорювалися питання взаємозв'язку злочинності як явища з економічним, політичним, соціальним та культурним розвитком держави. Учасники Конгресу прийняли рекомендації по відношенню до боротьби з рецидивізмом.

Програма IV Конгресу, які відбувся у Кіото у 1970 році, була присвячена загальній темі злочинності та її розвитку. Конгрес ухвалив Декларацію щодо запобігання злочинності та поводження з правопорушниками, яка призвала усі держави застосовувати ефективних заходів для координації зусиль у галузі запобігання злочинності, рекомендувала ООН та іншим міжнародним організаціям розвивати співробітництво у цій сфері.

V Конгрес, який знову відбувся у Женеві, але тепер вже у 1975 році, обговорив широке коло питань, які стосувалися запобігання злочинності та боротьби з нею. На підставі прийнятої Конгресом Декларації про захист усіх осіб від катувань та інших жорстоких, нелюдяних чи таких, що принижують гідність видів поводження та покарання у 1984 році Генеральна Асамблея ООН прийняла Конвенцію з такою самою назвою. Конгрес заклав початок обговорення Кодексу поведінки посадових осіб щодо підтримання правопорядку, прийнятого на черговій сесії Генеральної Асамблеї ООН у 1979 році.

На VI Конгресі у Каракасі у 1980 році була прийнята Каракаська Декларація, у подальшому підтримана Генеральною Асамблеєю ООН у резолюції 35/171 1980 року, яка вкотре підтвердила нерушимість принципу поваги до прав і свобод людини і громадянина при здійсненні правосуддя щодо правопорушників, призвала держав-учасників Конгресу продовжити пошук нових методів та підходів боротьби з міжнародною злочинністю.

VII Конгрес У Мілані у 1985 році прийняв більш ніж 30 документів рекомендаційного характеру, зокрема Міланський дій по закріпленню міжнародного співробітництва у боротьбі зі злочинністю; Керівні принципи у галузі запобігання злочинності та кримінального правосуддя у контексті розвитку нового міжнародного економічного порядку; Стандартні мінімальні правила ООН здійснення правосуддя по відношенню до неповнолітніх (Пекінські правила).

Серед документів, прийнятих VIII Конгресом, який відбувся у Гавані у 1990 році, більше 50 були спрямовані на уніфікацію міжнародних договорів у сфері боротьби зі злочинністю. Серед них: Типовий договір про видачу; Типовий договір про взаємну допомогу у галузі кримінального правосуддя; Типовий договір про передачу кримінального судочинства; Типовий договір про запобігання злочинів, пов'язаних із посяганням на культурний спадок народів у формі рухомих цінностей; Основні принципи щодо ролі юристів.

На IX Конгресу, який проводився у Каїрі в 1995 році, були присутні представники більше 140 держав підіймалися питання відмивання брудних грошей злочинним світом та напрями боротьби з джерелами фінансування злочинного світу. Конгрес прийняв рекомендації щодо чотирьох напрямів міжнародного співробітництва у сфері боротьби зі злочинністю:

1) міжнародного співробітництва та практичної технічної допомоги щодо закріплення законності;

2) заходів по боротьбі з транснаціональною та організованою злочинністю та ролі кримінального права в охороні довкілля;

3) системи кримінального правосуддя та поліції;

4) стратегії у сфері запобігання злочинності.

За підсумками X та XI Конгресів були прийняті Віденська декларація про злочинність та правосуддя: відповіді на виклики XXI ст. та Бангкокська декларація «Взаємодія та заходи у відповідь: стратегічні союзи у галузі попередження злочинності та кримінального правосуддя» відповідно (спробуйте вгадати роки та назв міст, де проводилися Конгреси). На X конгресі обговорювалися питання, які стосувалися кіберзлочинності, участі громад у запобіганні злочинності, жінок у системі кримінального правосуддя. На XI конгресі підіймалася проблема корупції та інших економічних та фінансових злочинів, продовжилося обговорення боротьби зі злочинністю, пов'язаною із використанням комп'ютерів.

§ 2. Боротьба зі злочинами міжнародного характеру

Гарні закони породжені дурною моральністю.

Тацит

Злочини міжнародного характеру (конвенційні злочини) — це злочини, склад яких визначений міжнародними конвенціями, які зобов'язують держав-членів увести відповідні норми до кримінального права.

Довгий час здійснювалися спроби створити єдиний Модельний карний кодекс, який би застосовувався, чиї б норми були наділені прямою дією щодо держав членів, але усі вони провалилися. На сьогодні існує практика закріплення складів злочинів у конвенціях, норми якої мають бути імплементовані до національних законодавств. Часто конвенції мають постанови, що зобов'язують держави у відповідності з міжнародним та внутрішнім правом приймати усі практично здійснені заходи з метою запобігання відповідних злочинів. Вирок щодо злочинів міжнародного характеру виноситься судом держави на підставі внутрішнього права.

На регіональному рівні можуть встановлюватися специфічні злочини. Наприклад, у зв'язку із широким розповсюдженням хабарництва при укладанні контрактів у 1996 році країни Латинської Америки підписали конвенцію про співробітництво у викорененні брудного урядового бізнесу.

Рабство та работоргівля

Міжнародно-правові засоби з викорінення работоргівлі відомі з початку XIX ст. У 1815 р. торгівлю неграми засудив Віденський конгрес. Аахенський конгрес 1818 р. визнав торгівлю неграми злочинною. Але тільки в XX ст.

були укладені міжнародні договори, котрі забороняють обернення в рабство, работоргівлю та проголошують їх тяжкими злочинами. Імперативна заборона рабства та работоргівлі в чинному міжнародному праві закріплена в усіх універсальних і регіональних міжнародних угодах, які містять перелік прав людини, а злочинність рабовласництва з описом складу злочину — у низці спеціальних міжнародних угод про уніфікацію кримінального законодавства. Рабство та работоргівля в окремих своїх проявах продовжують існувати в сучасному світі. Наприклад, експлуатація дитячого труда, незаконний найом, таємний перевіз та експлуатація жінок у якості проституток, а також організована проституція дітей обох статей у низці країн підтверджується багатьма документами.

Згідно ст. 1 Конвенції відносно рабства 1926 року, яка була розроблена ще Лігою Націй, рабство — стан або положення особи, над якою здійснюються атрибути права власності або деякі з них. За рішенням Генеральної Асамблеї у 1953 році ООН офіційно стала правонаступницею Ліги Націй у справі застосування цієї Конвенції. У 1950 році у Нью-Йорку підписується Конвенція про боротьбу з торгівлею людьми та експлуатації проституції третіми особами.

У 1956 Женевська конференція 43 держав прийняла додаткову конвенцію про скасування рабства, работоргівлі та інститутів і звичаїв, що схожі з рабством. Як види рабства у ній розглядають інститути та звичаї, схожі з рабством: боргова кабала; кріпосне положення; інститут або звичай, у силу якого: жінку обіцяють видати або видають заміж без права відмови з її боку її батьки, опікун, сім'я або будь-яка інша особа чи група осіб за винагороду грошима або натурою (майном); чоловік жінки, його сім'я або клан мають право передати її іншій особі за винагороду або іншим способом; жінку по смерті чоловіка передають у спадок іншій особі; інститут або звичай, у силу якого дитину або підлітка молодше 18 років один, обоє батьків чи опікун передає іншій особі, за винагороду або без неї, з метою експлуатації тієї дитини або підлітка. Конвенцією про боротьбу з торгівлею людьми та експлуатацією проституції третіми особами 1950 року до сучасних видів рабства віднесені також дії «кожного, хто для задоволення похоті іншої особи: зводить, схиляє або розбещує в цілях проституції іншу особу, навіть за згодою тієї особи» (ст. 2). Работоргівлею згідно з п. (в) ст. 7 Додаткової конвенції про скасування рабства, работоргівлі й інститутів та звичаїв, подібних до рабства 1956 року, є: «усі дії, пов'язані із захопленням, придбанням якої-небудь особи чи з розпорядженням нею з метою обернення її в рабство; усі дії, пов'язані з придбанням раба з метою його продажу чи обміну; усі дії з продажу чи обміну особи, придбаної з цією метою, і взагалі всяка дія з торгівлі чи перевезення рабів будь-яким транспортним засобом».

Згідно з міжнародним правом рабство є родовим поняттям і може проявлятися в різних видах. Тому виникає питання про різні види злочинної поведінки. Зокрема, держави зобов'язані розглядати обернення в рабство, схилення іншої особи до віддачі себе чи залежної особи в рабство, работоргівлю, таврування чи інші дії, щоб визначити підневільний стан раба як злочинні діяння, що тягнуть кримінальну відповідальність за національним законодавством.

Тримання в рабстві має на меті не позбавлення волі, а одержання певної користі. Суб'єктом рабовласництва є фізична особа, характеристики якої міжнародне право відносить до національної компетенції. Із суб'єктивного боку цей злочин може бути скоєно лише навмисно. Від рабства слід відрізняти примусову чи обов'язкову працю. Її застосування можливе у випадках, суворо визначених міжнародним правом і прийнятим на його основі національним законодавством.

З огляду на можливість перевезення рабів через міжнародні простори ст. 3 Додаткової конвенції про скасування рабства, работоргівлі й інститутів і звичаїв, подібних до рабства 1956 року, зобов'язує держави здійснювати контроль за використанням своїх морських суден і повітряних апаратів. А у відкритому морі, згідно п. (б) ст. 22.1 Конвенції про відкрите море 1958 року, військовий корабель може здійснити огляд іноземного торгового судна, якщо існують достатні підстави підозрювати, що це судно займається работоргівлею. Якщо підозри виявляться помилковими, власникові судна повинні бути компенсовані шкода та збитки.

Тероризм

Феміді без мечу шальки у голову кидають.

Бьорне

Тривалий час загальне міжнародне право уникало терміна «тероризм» через певні політико-ідеологічні причини, хоча національне кримінальне законодавство багатьох держав давно та добре з ним знайоме. У той же час не можна сказати, що міжнародна спільнота була байдужою до окремих проявів тероризму. Ще у 1934 році Ліга Націй за пропозицією Франції, яка була стурбована тоді вбивством на її території короля Югославії та власного міністра закордонних справ, прийняла заходів для розробки Міжнародної конвенції по запобіганню та покаранню актів тероризму. Конвенція була підписана у 1937 році у Женеві. Держави учасники зобов'язалися розглядати у якості злочинних актів тероризму, включаючи зговір, підбурювання та співучасть у подібних актах, а у деяких випадках — забезпечити видачу осіб, які є винними у скоєнні цих злочинів.

У низці договорів, прийнятих із початку 70-х років XX ст., містилися описи деяких складів злочинів, які за своїми ознаками були тероризмом, хоча цей термін у той час так і не було вжито. У середовищі соціально однорідних держав оцінка тероризму не викликала дискусій, і в 1977 році було укладено Європейську Конвенцію про припинення тероризму.

Головною ознакою сучасного підходу до міжнародного співробітництва у боротьбі з тероризмом є відмова розглядати тероризм як політичний злочин, або як злочин, пов'язаний із політичним злочином, або як такий, що викликаний політичними мотивами.

Терористичні акти у Нью-Йорку та Вашингтоні 11 вересня 2001 року показали, що сьогодні навіть наймогутніша держава світу не в змозі власними силами забезпечити безпеку своїх громадян. Досягти успіху можна лише шляхом широкого співробітництва держав. З цього приводу Рада Безпеки ООН прийняла рішення про санкцію щодо руху талібів. Рішення № 1373 від 28 вересня 2001 року зобов'язало держави прийняти наступних заходів:

забезпечити заборону фінансування терористів та їх озброєння, домогтися якнайшвидшого приєднання усіх держав до міжнародних конвенцій щодо боротьби з тероризмом та забезпечити їх повне здійснення. Запроваджений спеціальний орган для контролю за виконанням рішення.

Першим міжнародно-правовим актом, у якому був закріплений обов'язок держав установити кримінальну відповідальність за здійснення злочинів на борту повітряного судна, була Токійська конвенція 1963 року. У 1970 році в Гаазі була підписана Міжнародна конвенція про боротьбу з незаконним захопленням повітряних суден. Менше як за рік у Монреалі було відкрито для підписання ще одну — Конвенцію про боротьбу з незаконними актами, спрямованими проти безпеки цивільної авіації 1971 року. На підставі цих договорів відбувається міжнародно-правова боротьба зі злочинами, спрямованими проти безпеки повітряних польотів цивільної авіації.

Міжнародно-правове співробітництво в боротьбі з злочинами проти безпеки морського судноплавства ґрунтується на Конвенції з морського права як на загальному документі, який регулює міжнародне використання морських просторів, а також на спеціальних міжнародних договорах, серед яких найважливішим є Конвенція про боротьбу з незаконними актами, спрямованими проти безпеки морського судноплавства 1988 року, яка набула чинності для України 20 липня 1994 року. Саме ця Конвенція визначає загальні риси складів злочинів, які підлягають уніфікації в національному законодавстві.

Об'єктом злочинної діяльності проти безпеки морського судноплавства, як і будь-якого акту тероризму, слід вважати відносини з охорони суспільної безпеки. Конвенція жорстко обмежує сферу свого застосування, що має значення для цілей міжнародного співробітництва з її виконання, але не перешкоджає державі розширити в національному законодавстві об'єктивний бік злочину. З об'єктивного боку злочинними є незаконні дії, визначені у ст. 6 Конвенції.

Суб'єктом злочину Конвенція називає будь-яку особу. Із суб'єктивного боку злочин може бути скоєно лише навмисно. Конвенція про боротьбу з незаконними актами, спрямованими проти безпеки морського судноплавства, містить також норми про правову допомогу в боротьбі із зазначеними в ній злочинами.

Побоювання злочинного використання ядерних матеріалів настільки великі, що в 1980 році було укладено Конвенцію про фізичний захист ядерного матеріалу, яка набула чинності для України 5 серпня 1993 року. Це один із небагатьох прикладів, коли перед міжнародним договором було поставлено завдання відвернути потенційну небезпеку внаслідок незаконного захоплення та використання ядерного матеріалу. Конвенція передбачає обов'язок держав-учасниць розробити ефективні заходи для фізичного захисту ядерного матеріалу, відвернення та виявлення правопорушень щодо ядерного матеріалу та покарання за них.

Щодо заходів задля фізичного захисту ядерного матеріалу Конвенція зобов'язує держави-учасниці не експортувати (імпортувати) або не дозволяти експортувати (імпортувати) ядерний матеріал, а також не дозволяти транзитне перевезення по своїй території ядерного матеріалу, якщо ця держава-учасниця не одержала гарантії того, що такий матеріал під час міжнародного

перевезення буде підлягати захисту відповідно до вимог Конвенції. Щодо заходів для відвернення та виявлення правопорушень щодо ядерного матеріалу та покарання за них Конвенція визначає загальні риси складів злочинів, які підлягають уніфікації в національному законодавстві. З об'єктивного боку злочинними є незаконні дії, визначені у ст. 7 Конвенції. Суб'єктом злочину Конвенція називає будь-яку особу. Із суб'єктивного боку злочин може бути скоєно лише навмисно.

Конвенція про фізичний захист ядерного матеріалу містить також норми про правову допомогу в боротьбі із зазначеними в ній злочинами. Правопорушення, перелічені в Конвенції, розглядаються як правопорушення, пов'язані з видачею правопорушників. Держави-учасниці максимально сприяють одна одній у зв'язку із кримінальним судовим розглядом справ щодо злочинів, зазначених у Конвенції, включаючи надання наявних в їхньому розпорядженні доказів, необхідних для такого судового розгляду.

Таким чином, у принципі боротьба з міжнародним тероризмом повинна вестися кримінально-правовими методами у відповідності з міжнародними конвенціями. Відповідальність несуть фізичні особи. Якщо терористичні дії підтримуються державою, то вона несе за це міжнародно-правову відповідальність і до неї застосовуються контрзаходи, а у випадку необхідності і санкції за рішенням Ради Безпеки ООН.

Піратство

Нерішучий закон – це, як правило, поганий закон.

Мерсьє

Міжнародно-правові норми про піратство спочатку виникли та розвивалися як звичаєво-правові. Як вже зазначалося, пірати здавна були віднесені міжнародним правом до розряду *hostis humani generis* — ворогів усього людства, що давало право позбавити пірата життя та потопити судно. Такі суворі заходи не завадили піратству зберегтися до наших днів і залишатися розповсюдженим злочином. У світі щорічно реєструється більше тисячі піратських актів, втрати від яких сягають 16 млрд дол. на рік. Деякі регіони у світі офіційно визнані небезпечними саме через піратів. Наприклад, морський шлях з Австралії до Південно-Східної Азії патрулюють спеціальні підрозділи катерів із боротьби з піратами. Подібна служба діє в водах архіпелагів Філіппін. Є нерідкими напади на кораблі в Південно-Китайському морі. З 2004 року проблема піратства у берегів Сомалі в Індійському океані та Аденській затоці набувала все більших розмірів і зараз перетворилася на загрозу міжнародному миру та безпеці. Згідно інформації ООН, тільки у 2008 році там було зареєстровано більше 120 піратських нападів, захоплено 35 суден, у тому числі судно з українськими громадянами на борту — «Фаїна», та біля 600 людей. Особлива небезпека сучасного піратства в тому, що воно перетворюється на промисел міжнародних злочинних організацій.

Пропозиції з кодифікації норм про злочинність піратства та боротьби з ним виникали з початку XIX ст., але реалізовані були значно пізніше — у Конвенції про відкрите море 1958 року і в Конвенції з морського права 1982 року. Піратство — це «будь-який неправомірний акт насильства, затримки

чи грабежу, що вчиняється з особистими цілями екіпажем чи пасажирями якого-небудь приватновласницького судна чи приватновласницького літального апарату та спрямований:

1) у відкритому морі проти будь-якого іншого судна чи літального апарата, проти осіб чи майна, що знаходяться на їх борту;

2) проти будь-якого судна чи літального апарата, осіб чи майна в місці, що знаходиться за межами юрисдикції будь-якої держави» (ст. 15 Конвенції про відкрите море 1958 року, ст. 101 Конвенції ООН з морського права 1982 року).

Піратством є також добровільна участь у використанні піратського судна, а також підбурювання, свідоме сприяння здійсненню дій, кваліфікованих як піратство.

З конвенційного визначення піратства випливають два висновки, винятково важливі для його кваліфікації. По-перше, піратство не може бути здійснене за наказом органу державної влади на підставі наданих державою повноважень; піратство не може бути здійснене військовими чи іншими урядовими суднами, за винятком випадків, коли «екіпаж підняв заколот і захопив владу над цим судном чи літальним апаратом» (ст. 16 Конвенції про відкрите море 1958 року). Піратство може бути здійснене лише в особистих цілях. У протилежному випадку вчинене діяння слід кваліфікувати як каперство згідно Ліонської угоди про засоби боротьби з піратськими діями підводних судів фашистських держав 1937 року. Історично каперами називали приватних осіб, які отримували від держави ліцензію (англ. Letters of Marque — каперське свідоцтво) на захоплення та знищення суден супротивників і нейтральних країн в обмін на обіцянку поділитися з наймачем. По-друге, піратство не може бути здійснене в межах державної території. Якщо ж такі дії мали місце, вони не можуть бути кваліфіковані на підставі міжнародного права як піратство, але можуть бути кваліфіковані відповідно до національного законодавства.

Не можуть бути віднесені до піратських дії, вчинені екіпажем чи пасажирями хоча б і у відкритому морі, але на борту свого судна, — такі діяння не виходять за межі юрисдикції держави прапора. У той самий час діяння, вчинені в межах виняткової економічної зони, слід кваліфікувати як піратство, оскільки вона не є територією прибережної держави.

Боротьба з піратством є обов'язком усіх держав. У відкритому морі чи в якому-небудь іншому місці, що знаходиться за межами юрисдикції держави, будь-яка держава може захопити піратське судно, піратський літальний апарат чи судно, захоплене за допомогою піратських дій і таке, що перебуває під владою піратів, заарештувати осіб і захопити майно, що знаходиться на цьому судні чи літальному апараті. Судові установи держави, що зробила це захоплення, можуть винести постанови про призначення покарань і визначати, які заходи мають бути вжиті щодо таких суден, літальних апаратів чи майна, не порушуючи прав сумлінних третіх осіб. Захоплення піратського судна може бути здійснене тільки військовим кораблем.

10–11 грудня 2008 року у Найробі під егідою ООН відбулася міжнародна конференція, яка була присвячена боротьбі з піратством у берегів Сомалі, на якій були присутні представники 40 держав світу. 16 грудня за висновками конференції Рада безпеки ООН одностайно прийняла Резолюція № 1851,

яка була сигналом для сомалійських піратів про те, що міжнародна спільнота більше не має наміру обмежуватися направленням до Аденської затоки декількох військових кораблів. Проект резолюції було розроблено Вашингтоном за підтримки делегацій із Бельгії, Греції, Ліберії, Франції та Південної Кореї. Вперше в історії була прийнята резолюція, яка дозволяє проводити усі види операцій — на морі, суші та у повітрі — на території суверенної держави. Згідно документу, строк дії якого визначається в один рік, країни, які отримали відповідний дозвіл від влади Сомалі, мають право атакувати піратів, у тому числі за підтримки з повітря. Чи злякає це піратів, у рідній країні яких відбувається жакхлива громадянська війна вже на протязі 20 років? Мабуть, що ні. Чи зробить це дієвим реальний механізм боротьби з піратством, а не їх фінансування за допомогою системи викупів. Хотілося б у це вірити, але поки що екіпаж українського судна «Фаїна» та громадян України з німецького контейнеровоза «MV Hansa Stavanger», з голландського судна «Marathon», з судна «Sichem Peace» — і цей перелік можна продовжувати — визволялися лише за допомогою викупу. Англійський балкар «Аркана» з українським екіпажем (24 людини), був захоплений сомалійськими піратами ще 2 травня 2009 року і станом на 1 серпня 2009 року українці ще чекають, поки за них заплатять гроші.

Ст. 446 Кримінального Кодексу України передбачена відповідальність за піратство.

Незаконний обіг наркотиків і психотропних речовин

Виникнення міжнародного співробітництва в боротьбі з незаконним обігом наркотиків і психотропних речовин пов'язане з безпрецедентним поширенням цього виду злочинів і з його особливою соціальною й економічною небезпекою для людства. Перше в історії Міжнародна конвенція щодо наркотиків була розроблена на Міжнародній конференції по опіуму, яка проходила у Гаазі у 1911-1912 роках. У ній брали участь 12 держав: Німеччина, США, Китай, Франція, Англія, Італія, Японія, Нідерланди, Персія (суч. Іран), Португалія, Росія та Сіам (суч. Таїланд).

За підсумками конференції у Нью-Йорку було вироблено діючий сьогодні багатосторонній міжнародний договір — Єдиної конвенції про наркотичні засоби 1961 року, як набрав чинності з 1964 року. Він мав замінити документи, які були прийняті раніше, впорядкувати систему міжнародного контролю, привести її у відповідність із соціально-економічними змінами, які відбулися у світі. Сама ж система міжнародного контролю на оборотом психотропних речовин встановлена Віденською конвенцією про психотропні речовини 1971 року. Подальші міжнародні зусилля в цій області привели до підписання Конвенції про боротьбу проти незаконного обігу наркотичних засобів і психотропних речовин 1988 року. Прикладом регіонального співробітництва може служити підписана в рамках Ради Європи Угода про незаконний обіг на морі на здійснення ст. 17 Конвенції Організації Об'єднаних Націй про боротьбу проти незаконного обігу наркотичних коштів і психотропних речовин 1995 року.

Основними цілями міжнародних договорів із боротьби з незаконним обігом наркотиків і психотропних речовин є, по-перше, суворий державний

контроль за їхнім виробництвом і розподілом, по-друге, боротьба зі зловживаннями наркотиками. Психотропні речовини більш поширені, ніж наркотики. Такі речовини широко застосовуються в медицині, і доступ до них має значне коло людей. Тому Конвенція про психотропні речовини встановлює більш складний правовий режим їхнього виробництва, розподілу й використання.

Усі міжнародно-правові акти про боротьбу з незаконним обігом наркотиків і психотропних речовин зобов'язують держави співпрацювати та привести у відповідність із цими актами своє кримінальне законодавство. Крім того, на держави покладається обов'язок забезпечувати лікування та відновлення працездатності осіб, що зловживають наркотиками та психотропними речовинами. Міжнародний контроль за дотриманням міжнародних договорів із боротьби з незаконним обігом наркотиків і психотропних речовин покладений на Міжнародний Комітет з контролю над наркотиками, що був створений відповідно до Єдиної конвенції про наркотичні засоби.

Розділом XIII Кримінального Кодексу України передбачена ціла низка злочинів у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та інші злочини проти здоров'я населення.

Підrobка грошових знаків і цінних паперів

Нема закону, який би був усім до душі.

Катон Старший

Підrobка грошових знаків є одним із найстаріших злочинів. Закони Давньої Індії, Єгипту, Греції, Риму передбачали вельми сурові покарання за підrobку предметів биту, включаючи завдання тяжких ушкоджень та втрату. Не минула така участь і нашу Батьківщину, в якій у Середньовіччя за цей злочин винним вливали до рота розколене олово та відсікали руки.

Початок міжнародно-правового співробітництва у боротьбі з підrobленням грошей пов'язаний з укладенням Женевської конвенції з боротьби з підrobкою грошових знаків 1929 року, що залишається єдиним універсальним договором у цій галузі.

Конвенція передбачає співробітництво держав у боротьбі з підrobкою як паперових грошей, так і металевої монети незалежно від того, чи є такі грошові знаки національними чи іноземними (ст. 5). Держави зобов'язалися розглядати як звичайний кримінальний злочин і карати: всі обманні дії з виготовлення чи зміни грошових знаків у будь-який спосіб, уживаний для досягнення цього результату; збут підrobлених грошових знаків; дії, спрямовані на збут, ввезення у країну, одержання чи добування для себе підrobлених грошових знаків, за умови, що їхній підrobлений характер був відомий; спроби цих правопорушень і дії з навмисної співучасті; обманні дії з виготовлення чи придбання для себе знарядь чи інших предметів, призначених за своєю природою для підrobлення чи для зміни грошових знаків (ст. 3). Підrobка грошових знаків розглядається в Конвенції як злочин, що спричиняє екстрадицію. У ст. 9 проголошений принцип універсальної кримінальної юрисдикції.

Сучасна практика визнає, що деякі положення Міжнародної конвенції з боротьби з підrobкою грошових знаків 1929 року застаріли. Крім того, вона не охоплює не менш небезпечний злочин, ніж підrobку цінних паперів. У ст. 199 Кримінального Кодексу України передбачено покарання за виготовлен-

ня, зберігання, придбання, перевезення, пересилання, ввезення в Україну з метою збуту або збут підроблених грошей, державних цінних паперів чи білетів державної лотереї.

Організована злочинність

Деякі неписані закони міцніше усіх писаних.

Сенека Старший

Боротьба з організованою транснаціональною злочинністю стає останнім часом одним із пріоритетів у міждержавних відносинах, як у рамках ООН, так і на рівні регіонального міждержавного співробітництва. Особлива небезпека організованої злочинності, пов'язана з виникненням злочинних організацій і співтовариств, їхнім швидким розвитком, структуруванням і перетворенням на транснаціональні, виявилися причиною розробки спеціальних міжнародно-правових актів. В Економічній і Соціальній Раді ООН був підготовлений проект Рамкової конвенції ООН проти організованої злочинності. Міжпарламентською Асамблеєю СНД 2 листопада 1996 року прийнятий модельний Закон «Про боротьбу з організованою злочинністю». Чинні міжнародні договори в ряді випадків враховують факт здійснення злочину групою осіб.

§ 3. Злочини за загальним міжнародним правом

У жасливі злочини віряться завжди з трудом.

Публій Сір

Злочини за загальним міжнародним правом — це злочини, за вчинення яких встановлена особиста відповідальність безпосередньо на основі міжнародного права незалежно від того, чи вважаються відповідні дії злочинними у державі, де вони скоєні. Такі злочини стосуються інтересів міжнародного співтовариства у цілому. Вони визначаються як злочини проти миру та безпеки людства. До них відносяться агресія, геноцид, злочини проти людяності, військові злочини.

Геноцид

*Якщо б ми дійсно винищували людей у такій кількості,
народ вже давно перестав би існувати.*

Пол Пот

Хто зараз пам'ятає про різню вірменів?

Адольф Гітлер

Геноцид — це дії, які здійснюються з наміром знищити повністю або частково, яку-небудь національну, етнічну, расову чи релігійну групу як таку шляхами:

- 1) вбивства членів цієї групи;
- 2) заподіяння тяжкої шкоди їх здоров'ю;
- 3) насильницького перешкодження дітонародження;
- 4) примусової передачі дітей;

5) або іншого створення життєвих умов, які розраховані на фізичне знищення членів цієї групи.

Сам термін «геноцид» був уперше уведений у обіг у 1943 році польським юристом єврейського походження Рафаелем Лемкіним, а злочинність геноциду визнана Конвенцією про попередження злочину геноциду та покарання за нього 1948 року, Статутом Міжнародного кримінального суду. Загальновизнано, що геноцид є злочином і відповідно до звичаєвого права. Міжнародне право розглядає геноцид як тяжкий міжнародний злочин проти людяності. Геноцид відноситься до міжнародних злочинів з дуже високим рівнем латентності. Влади держав, як правило, замовчують факти геноциду або не включають геноцид у кримінальне законодавство. Наприклад, в Австралії офіційна практика насильницької передачі дітей аборигенів до «білого» середовища з метою асиміляції існувала біля ста років, з 1880 по 1970 року. Розгляд перших пов'язаних із цим судових позовів почався в 1999 року. Справи, пов'язані із притягненням до відповідальності за злочин геноциду, у національній судовій практиці зустрічаються вкрай рідко. Одним з небагатьох випадків є судовий процес зі звинувачення у злочині геноциду червоних кхмерів у період їх правління в Камбоджі у 1976—1979 роках. У міжнародній практиці юрисдикцією із притягнення до відповідальності за цей злочин наділені всі п'ять існуючих міжнародні кримінальні судові органи: Міжнародний трибунал із Руанди, Міжнародний трибунал з колишньої Югославії, що вже винесли кілька вироків, Міжнародний трибунал із Сьєра-Леоне, Міжнародний трибунал із Лівану та Міжнародний кримінальний суд.

Найбільш відомими фактами геноциду у XX ст. є (хронологічно):

1. Вбивство корінних народів Намібії у 1904–1907 рр. У 1904 році народи хереро та нама підняли повстання проти німецьких колонізаторів. Повстання було потоплено у крові. Мирних жителів розстрілювали з кулеметів, проганяли у пустелю на схід країни, отруювали джерела. У результаті дій німців було знищено 65 тис. хереро (біля 80% племені) та 10 тис. нама (біля 50%). У 1985 році ООН визнало намагання знищити корінні народи Намібії першим актом геноциду у XX ст. У 2004 році влада Німеччини офіційно визнало факт геноциду та публічно принесли вибачення.

2. Вбивства та депортація вірменів у Османській імперії у 1895–1923 рр. Вірмени дуже притискалися у Оттоманській імперії. За підтримки вірмен із Росії у 1885 році була створена перша політична партія вірменів Вірменакан, згодом Гнчакан та найрадикальніша з партій — Дашнакцутюн. У 1893 році вірменські революціонери розклеїли листівки, які призивали мусульман виступити проти деспотичного правління султана, що було приводом для компанії масових вбивств. Пропаганда серед турків була настільки сильною, що вони самі почали вбивати усіх вірмен, що бачили. Для цього спалювали християнські церкви разом з вірменами, але частіше просто їх масово різали. Турецькі війська, які прибували начебто для «поновлення порядку» приймали участь у різанині, які за масштабами були більшими ніж ті, які були без військових.

У жовтні 1919 року на з'їзді партії Дашнакцутюн у Єревані було прийнято рішення про проведення операції «Немезис». Був складений список із 650 осіб, які були причетні до геноциду, із яких відібрано 41 людина у якості

головних винних. Майже усі ці відібрані люди, переважно чиновники високого рангу, були вбиті вірменськими місниками.

3. Створення голоду сталінським режимом, який був розрахований на фізичне знищення селян України у 1932-1933 рр. План хлібозаготівлі за 1932 рік не був виконаний, оскільки виявився нездоланним для села. Хтось мав за це відповідати. Не даєш державі зерно — отже ти — кулак. Із колгоспів почали забирати усе зерно. Люди їли траву, кору дерев. З'явилися випадки людоежерства. У той самий час для потреб індустріалізації за рішенням уряду продовжувалися продаж хлібу за кордон. У 1932 році у Західну Європу було вивезено біля 1,8 млн т зерна, а у 1933 році 1 млн т. Працювали усі горілчані заводи (зерно використовується при виробництві спирту), оскільки уся монопольна торгівля горілкою давала державі величезні доходи.

Вибратися із села не було можливості. У 1932 році у країні ввели паспорт, а колгоспникам документів не дали. Без паспорту неможливо було кудись поїхати, а тим паче влаштуватися на роботу. Дозволялося, правда, демобілізованим із армії не повертатися у село, а йти на будівництво чи на завод.

4. Геноцид китайського населення під час Японо-китайської війни у 1937-1945 рр. Тільки у грудні 1937 року японські війська вбили біля 150 тис. китайців у місті Нанкін, який був тоді столицею Китаю. Вогнепальна зброя не застосовувалася. Тисячі жертв заколювали штиками, відрізали голови, людей палили, закопували ще живими. Усього під час війни японськими військовими було вбито до півмільйона мирного населення.

5. Винищення нацистською Німеччиною (так офіційно називався аншлюс Німеччини та Австрії) під час Другої світової війни євреїв та циган. Першим випадком, коли будь-хто був притягнутий до відповідальності за геноцид, став Нюрнберзький Міжнародний військовий трибунал, що відбувся одразу ж після Другої світової війни. Цей трибунал був першим кроком у визнанні та покаранні геноциду; він проклав шлях до створення Конвенції про геноцид і нормативно-правової бази, яка інтерпретує її положення.

6. Винищення у роки Другої світової війни профашистським хорватським режимом Павелича сербів. Щоб зрозуміти масштаби тієї катастрофи достатньо зазначити, що один із усташів (хорватського нацистського руху, Петар Брзица, працюючи у таборі смерті Ясеноваці, за одну ніч у жахливому змаганні перерізав горлянки 1360 сербам. Для вбивства усташські кати використовували спеціальний ніж — «серборіз» — які виготовлялися у німецькому місті Золінген за замовленням хорватського уряду. Себоріз представляв собою ятаган, який було пришито до грубої шкіряної рукавиці. Після розгрому німецьких військ Павелич втік до Австрії. У 1945 році йому був винесений югославським народним судом заочний вирок — страта. Він ховався у Італії, Аргентині, Іспанії та 10 квітня 1957 року у Ломасі-дель-Паломаре на нього був вчинений замах. Па велич був тяжко поранений і через два роки помер.

7. Винищення режимом Пол Пота у 1975-1979 роках трьох мільйонів камбоджийців, які становили третину населення. У 1967 році рух «червоних кхмерів», що був заснований Пол Потом, розпочав партизанську війну проти центрального уряду. Фактично це були підлітки 12-15 років, що взяли у руки зброю, які залишилися без батьків та ненавиділи міських як «посібників американців». Вони ж у 1975 році захопили Пномпень.

«Червоні кхмери» встановили диктатуру. Вони проголосили початок революційного експерименту для побудови у Камбоджі стовідсоткового комуністичного суспільства. У країні встановився режим жорстокого терору проти представників буржуазії, чиновників та військовослужбовців попереднього режиму, інтелігенції, етнічних меншин та громадян. Людині, яку затримували, давали листок паперу і казали писати прізвища усіх знайомих. Його вбивали, а знайомих затримували і все повторювалося спочатку.

В умовах Камбоджі утворювалася спотворена форма «казарменого комунізму». Людей виганяли на рисові поля у цілях евакуації від американського наступу. Цілий день вони там працювали і жили у казармах. За зірваний банан людина страчувалася. Усі міста в країні були спустошені. На машинах їздила тільки правляча верхівка. Були заборонені гроші, іноземні мови та книги. Була введена нова лексика, відмінені стандартні для Південно-Східної Азії форми ввічливості, а слова «мати» та «батько» замінені.

Камбоджа, яка була перейменована у «Демократичну Кампучію», була повністю ізольована від зовнішнього світу, дипломатичні контакти підтримувалися тільки з Китаєм, Албанією та Північною Кореєю. Імена та портрети керівників країни (Пол Пот — Брат № 1, Нуон Чеа — Брат № 2, Ієнг Сарі — Брат № 3, Та Мок — Брат № 4, Кхієу Сампан — Брат № 5) трималися у тайні від населення.

Але у після великого занепаду проявилися істина природа азіатського комунізму. Камбоджа напала на свого комуністичного друга і брата — В'єтнам. Останні легко відбили агресію і перейшли у наступ. У грудні 1978 року вони окупували усі Камбоджу та один із колишніх високопосадових полководців Хєнг Самрін очолив пров'єтнамський уряд. Повалення режиму Пол Пота викликало різку неприязнь ще одного комуністичного брата — Китаю, який вторгнувся до В'єтнаму.

Після повалення режиму «червоних кхмерів» Пол Пот перебрався у джунглі, де у 1998 році помер від раку. Інші високопосадовці цього режиму контролювали територію на кордоні з Таїландом, аж поки їх не вигнали у 2000–2005 роках урядові війська. У 2007 році їх було заарештовано і над ними проводиться слідство.

8. Геноцид у Руанді 1994 року, коли представники племені хуту винищили майже мільйон членів племені тутсі. Руандійське суспільство традиційно поділялося на дві касті: привілейовану меншість народності тутсі та пригнобленої більшості народності хуту. Потім владу взяли хуту і у період загострення економічних складнощів з 1990 року почався процес демонізації тутсі у ЗМІ, зокрема у газеті «Kangura» (Прокиньтесь!).

6 квітня 1994 було збито літак, на якому летіли президент Руанди Жувеналь Хаб'ярімана та президент Бурунді Нтаріаміра. Президентська гвардія Руанди на наступний день оточила бельгійських та ганських миротворців ООН, які охороняли прем'єр-міністра Агата Увілінгіїману. Після розпорядження бельгійського командира підкоритися вимогам нападаючих та скласти зброю, прем'єр-міністра, який сховався у американському посольстві, разом із дружиною жорстоко вбили. Бельгійських солдат як колишніх «колонізаторів» піддали пенектомії, те, що відрізали, запхали до рота і після жорстоких катувань застрелили. Державне радіо та приватна станція «Тися-

ча пагорбів» накалила обстановку закликами до вбивств тутсі, яких називали «тарганями». Бельгія та Франція евакуювали свої контингенти. Поки Рада безпеки ООН вела розмови про необхідність відтворення місії ООН по допомозі Руанді (МООНДР) та не могла вирішити питання її фінансування, було вбито майже мільйон тутсі (на сьогодні їх чисельність у світі складає усього 2 млн), більшій частині з них були відрубані голови макетами. Швидкість вбивств перевищувала у п'ять разів швидкість вбивств у німецьких концтаборах у роки Другої світової. Кінець геноциду поклав наступ Руандійського патріотичного фронту (РПФ), який складався із тутсі. Багато повстанців із РПФ помстилися за своїх родичів, яких було вбито за те, що їх близькі служать в РПФ, і аналогічним чином знищували членів сімей солдат урядової армії. 4 липня 1994 року загону РПФ увійшли до столиці, а до 18 липня контролювали більшу частину країни. 2 мільйону хуту, побоюючись розплати за геноцид, а також геноциду у відповідь з боку тутсі, залишили країну.

9. Знищення ослілого чорношкірого населення Дарфуру військами владою Судану та арабомовними кочівниками у 2003-2007 рр. У 2003 році проти уряду Судану виступили воєнізовані групи, які склалися із представників етнічних африканських груп фор, масалітів та загава. Влада Судану задіяла організоване із арабомовних кочівників ополчення «Джанджавід», які виганяли мирне населення з сіл, винищували посіви, запаси продуктів, скот, отруювали джерела води. Потім біженців зганяли у спеціальні табори та тримали їх майже без води та їжі. У результаті цих дій померло майже 300 тис. людей.

Суб'єктом злочину геноциду може бути як фізична особа, так і держава. Міжнародне право передбачає можливість застосування до злочинців універсальної кримінальної юрисдикції. Вивчаючи жахи, які відбувалися під час геноциду розумієш, чому у деяких державах встановлена відповідальність за заперечення факту геноциду.

Злочини проти людяності

Одні злочини прокладають шлях іншим.

Сенека Молодший

Злочини проти людяності — це нелюдські діяння, які вчинюються у межах масштабного або систематичного нападу на будь-яких мирних осіб. До таких діянь відносяться: вбивства, винищення, поневолення, депортація, катування, згвалтування, зникнення людей, апартеїд, переслідування людей по політичним, расовим, національним, етнічним, культурним мотивам. Злочини проти людяності є такими незалежно від того, здійснюються вони під час війни чи у мирний час. Однак для того, щоб бути кваліфікованими як злочини проти людяності, які підпадають під юрисдикцію міжнародного кримінального суду, вони мають здійснюватися у межах широкомасштабного або систематичного нападу на мирних осіб. Розглянемо деякі з них — катування та апартеїд — більш докладно.

У загальному міжнародному праві загальна заборона катувань, нелюдського або такого поведіння чи покарання, що принижує гідність, встановлена низкою міжнародних договорів, переважна більшість яких — про права

людини. Єдиним міжнародним договором, яким визначено загальну правову модель складу злочину «катування» є Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження та покарання, 1986 року, до якої приєдналася Україна 26 січня 1987 року. Європейська конвенція про запобігання тортурам і нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню 1987 року (дата приєднання України — 24 січня 1997 року) визнає це визначення та встановлює механізм міжнародного контролю за дотриманням Конвенції.

З об'єктивного боку катування означає «будь-яку дію, якою будь-якій особі навмисне заподіюють сильний біль або страждання, фізичне чи моральне, щоб отримати від неї або від третьої особи відомості чи зізнання, покарати її за дії, які вчинила вона або третя особа, у вчиненні яких вона підозрюється, а також залякати чи примусити її або третю особу до чогось, чи з будь-якої причини, що ґрунтується на дискримінації будь-якого виду, коли такий біль або страждання заподіюються державними посадовими особами чи іншими особами, які виступають як офіційні, чи з їх підбурювання, чи з їх відома, чи за їх мовчазної згоди. У це поняття не включають біль або страждання, що виникли внаслідок лише законних санкцій, невіддільні від цих санкцій чи спричиняються ними випадково» (ст. 1). Цей злочин може бути скоєним лише навмисно.

Злочинність апартеїду визнана Конвенцією про запобігання злочину апартеїду та покарання за нього 1973 року. Але з огляду на склад злочину, визначений у Конвенції, апартеїд, поза сумнівом, є злочинним відповідно до звичаєвого міжнародного права. Прийняття Конвенції про запобігання злочину апартеїду та покарання за нього було пов'язане з появою держав — Південно-Африканської Республіки та Південної Родезії, які проводили політику расової сегрегації, спрямовану на знищення небілого населення цих країн. Міжнародне право розглядає апартеїд як тяжкий міжнародний злочин проти людяності, який становить серйозну загрозу для міжнародного миру та безпеки (ст. I).

Розгляд справ про вчинення цього злочину підпадає під юрисдикцію міжнародних кримінальних судових органів, на що вказують статті III і V Конвенції.

Правова кваліфікація політики та практики расової сегрегації та дискримінації, яку було проведено під час розробки тексту Конвенції, призвела до висновку, що вони мають різні прояви та підпадають під ознаки різних злочинів. Тому апартеїд за своїм складом є «синтетичним» злочином, який об'єднує ознаки двох інших тяжких міжнародних злочинів — геноциду та расової дискримінації (ст. II).

Військові злочини

Припуститися помилки – означає зазнати невдачі, варті співчуття; але знати істину та не дотримуватися її – це злочин.

Мадзіні

Військові злочини — це здійснювані систематично або у широких масштабах серйозні порушення міжнародного права у період збройних конфліктів. Що стосується менш масштабних порушень міжнародного права у період

збройних конфліктів, то за них винні несуть відповідальність за внутрішнім правом держави.

Військовими злочинами є дії, які здійснюються не тільки у період між-державного військового конфлікту, але й у ході військового конфлікту не міжнародного характеру. Військовими злочинами є, зокрема, умисне завдання ударів по персоналу, об'єктам, матеріалам, підрозділам чи транспортним засобам, задіяних у наданні гуманітарної допомоги чи у місії по підтримці мира відповідно до Статуту ООН.

Перелік військових злочинів наданий у Женевських конвенціях про захист жертв війни 1949 року, у Статуті Міжнародного кримінального суду. У розд. XX Кримінального кодексу України передбачені злочини проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку, третина з яких складають злочини проти людяності.

У ст. 438 КК України передбачений такий вид злочину, як порушення законів та звичаїв війни, який полягає у жорстокому поводженні з військовополоненим або цивільним населенням, вигнанні цивільного населення для примусових робіт, розграбування національних цінностей на окупованій території, застосування засобів ведення війни, заборонених міжнародним правом, інші порушення законів та звичаїв війни, що передбачені міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також віддання наказу про вчинення таких дій. Ст. 441 КК України передбачений такий злочин як екоцид, тобто масове знищення рослинного або тваринного світу, отруєння атмосфери або водних ресурсів, а також вчинення інших дій, що можуть спричинити екологічну катастрофу. Ст.ст. 445, 447 КК України передбачені такі злочини як незаконне використання символіки Червоного Хреста і Червоного Півмісяця (за проектом Президента України В. А. Ющенка передбачено додання до цього переліку і Червоного Кристалу) та найманство відповідно. Ці злочини ми вже розглядали у попередній темі.

Таблиця 1

Заборонена зброя та боєприпаси

Вид зброї чи боєприпасів	Статус	За договором	Примітки
Розривні боєприпаси масою до 400 г	Заборонені	Петербурзька декларація 1898 року	Дана заборона має за мети виключити використання розривних куль як боєприпасів, які причиняють зайві страждання.
Кулі, які легко розширюються або сплющуються у тілі людини.	Заборонені	III Декларація до Гаазьких конвенцій 1899 року	До цих куль відносяться кулі з надрізами чи порожнинами, наприклад, дум-дум, завдяки чому вони розширюються при вході до тіла людини, завдаючи додаткові ушкодження. Окрім того, такі кулі набагато швидше зупиняються і, таким чином, використовується уся кінетична енергія для знищення.

продовження табл. 1

Хімічна та біологічна зброя	Заборо-нені	Конвенція про хімічну зброю 1993 року, Конвенція про біологічну зброю 1972 року, Женевський протокол 1925 року, II Декларація до Гаазьких конвенцій 1899 року	Раніше договори забороняли тільки використання хімічної та біологічної зброї. Договори 1972 та 1993 років забороняють як використання, так і виробництво цих видів зброї. Існуючі запаси хімічної та біологічної зброї мали у відповідності з цими договорами бути знищені в обумовлені строки.
Зброя, з осколками, невидимими при рентгені	Заборо-нена	I Протокол до Конвенції про деякі види звичайного озброєння 1980 року	До таких осколків відносяться невеликі шматки пластмаси, дерева та скла.
Протипіхотні міни та міни-пастки	Заборо-нені або обмежені	Оттавська Конвенція про заборону протипіхотних мін 1997 року, II Протокол до Конвенції про деякі види звичайних озброєнь 1980 року	Оттавська конвенція уводять повну заборону протипіхотних мін. Але багато держав (Росія, США, КНР) не підписали її. II Протокол до Конвенції на-кладає такі обмеження: 1) міни мають розміщатися на чітко зазначених і охоронюваних мін-ни х полях або мати механізм самознищення; 2) міни мають виявлятися стандартними міношукачами
Запалювальна зброя та боеприпаси	Обмежені	III Протокол до Конвенції про деякі види звичайних озброєнь	Заборонено застосування запалювальної зброї по мирним об'єктам та запалювальних авіабомб у містах, заселеннях або поблизу таких
Осліплююча лазерна зброя	Обмежена	IV Протокол до Конвенції про деякі види звичайних озброєнь 1980 року	Заборонено використання лазерів, спеціально створених для перманентного осліплення. При цьому не заборонено застосування інших лазерів, навіть якщо вони можуть привести до постійної сліпоты, якщо вони не були спеціально створені для цієї мети.

Примітка. У Петербурзькій декларації 1868 року зафіксовано положення про те, що оскільки метою війни є послаблення противника шляхом виводу із строю якомога більшої кількості людей, то застосування зброї, які вчинюють без сенсу страждання людини, що виведена із строю, чи роблячи його смерть неминучою, суперечать принципам гуманізму. Необхідно також зазначити, що касетні бомби, боеприпаси об'ємного вибуху (термобаричні боеприпаси) і боеприпаси, що містять збіднений уран, прямо не заборонені міжнародними договорами.

Агресія

*Найсвятіша справа стає віроломством та мерзотою,
коли заради її перемоги прибігають до злочину.*

Ламенне

Агресія — це злочин проти миру, який полягає у тому, що особа, яка є керівником, активно бере участь або віддає наказ про планування, підготовку, початок чи проведення агресії, яка здійснюється державою.

Відповідальність за агресію несуть особи, які наділені відповідними владними повноваженнями. Вона наступає у випадку, коли держава розв'язала агресивну війну. У Статуті Нюрнберзького трибуналу мова йде саме про агресивну війну, а не про окремі акти застосування сили.

У міжнародному праві відсутнє визначення агресії, яке могло б застосовуватися у співробітництві держав у боротьбі зі злочинністю. Визначення, що міститься у резолюції Генеральної Асамблеї ООН 1974 року, не є достатньо чітким для застосування судом. У ньому перераховуються акти агресії, які можуть і не досягати рівню агресивної війни.

Принципове значення має визначення агресії як застосування збройної сили держави проти суверенітету, територіальної цілісності або політичної незалежності іншої держави. Агресія може бути і похідною, коли державою засилаються озброєнні банди та групи, іррегулярні сили чи найманці, які здійснюють акти застосування збройної сили проти іншої держави, які носять настільки серйозний характер, що це вже рівносильна прямій агресії. Розробка необхідного визначення агресії передбачена п. 2 ст. 5 Статуту Міжнародного кримінального суду. Але сьогодні, внаслідок того, що під час переговорів у Римі сторони не змогли дійти до єдиного визначення цього злочину, було вирішено, що Міжнародний кримінальний суд не може здійснювати компетенцію щодо питань, пов'язаних з злочинною агресією.

Ст.ст. 436, 437 Кримінального Кодексу України передбачена відповідальність за пропаганду війни та планування, підготовку, розв'язування та ведення агресивної війни.

§ 4. Співробітництво держав на рівні двосторонніх угод, яке здійснюють відомства правоохоронних структур

Кримінальна юрисдикція

Кримінальна юрисдикція — це влада держави видавати норми кримінального права та забезпечувати їх застосування. Така юрисдикція називається повною. Вона включає юрисдикцію припису та юрисдикцію примусу. Перша означає, що держава може приписувати обов'язкові правила поведінки, але обмежено у використанні засобів забезпечення їх дотримання. Юрисдикція примусу означає владу держави примушувати до виконання права та актів його застосування.

Питання кримінальної юрисдикції вирішуються законодавством держави відповідно до міжнародного права. Загальне правило полягає у тому, що держава здійснює повну юрисдикцію у межах своєї території та обмежену у межах спеціальної економічної зони моря та континентального шельфу, а також щодо своїх громадян за кордоном.

Юрисдикція, що здійснюється у межах державної території, називається територіальною. В її основі лежить територіальний принцип. Юрисдикція, що здійснюється за межами території, називається екстратериторіальною. В її основі лежить персональний принцип, у силу якого держави можуть зобов'язати своїх громадян за кордоном дотримуватися своїх законів, але не можуть застосовувати заходи примусу. Персональний принцип усе частіше поширюється державами і на осіб без громадянства, що постійно проживають на їх території.

Існує також принцип захисту чи безпеки, який покликаний забезпечити захист існуючих інтересів держави та її громадян від злочинних діянь, які скоюються за кордоном. У таких випадках держава може притягти до кримінальної відповідальності будь-яку особу незалежно від місця вчинення злочину, звісно, за умови, що така особа опиниться у сфері її повної юрисдикції. Принципу захисту отримувє усе більш широке розповсюдження у законодавстві та судовій практиці держав.

Нарешті, існує принцип універсальності, який передбачає можливість розповсюдження кримінальної юрисдикції держави на діяння, які визнані злочинними міжнародним правом, незалежно від громадянства особи, яка вчинила їх та місця вчинення. У минулому він охоплював лише піратство та работоргівлю, сьогодні розповсюджує свою дію і на низку злочинів щодо злочинів проти миру та безпеки людства.

Кримінальний кодекс України відобразив сучасні тенденції у галузі екстратериторіальної юрисдикції. Ч.ч. 1, 2 ст. 7 КК України передбачено, що громадяни України та особи без громадянства, що постійно проживають в Україні, які вчинили злочини за її межами, підлягають кримінальній відповідальності за цим Кодексом, якщо інше не передбачено міжнародними договорами України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Якщо ці особи за вчинені злочини зазнали кримінального покарання за межами України, вони не можуть бути притягнені в Україні до кримінальної відповідальності за ці злочини.

У цьому положення знайшли втілення два загальновизнаних принципи кримінального права. Перший — принцип хвойної кримінальності, у відповідності з яким діяння повинно кваліфікуватися як злочин як у країні вчинення, та і в країні притягнення до кримінальної відповідальності. Другий принцип — «ніхто не може бути судимим чи покараним двічі за одно й теж». Законодавство держав і міжнародні акти виходять з того, що останній із цих принципів не застосовується до випадків, коли особа вчинила злочин в іншій державі.

Підлягає сумніву вираз «злочин за межами України». Він охоплює не лише територію іноземної держави, але й міжнародні простори за межами України (відкрите море, Антарктика тощо), а у цих просторів інший режим. Скоєні тут злочини, як правило, розглядаються за законами держави громадянства правопорушника. Тому зазначений вираз повинен тлумачитися обмежено як злочин, який вчинений на території іноземної держави.

Екстратериторіальній юрисдикції щодо іноземців та осіб без громадянства, які не проживають постійно в Україні, присвячена ст. 8 КК України. Ці категорії осіб, «які вчинили злочини за її [України] межами, підлягають

в Україні відповідальності за цим Кодексом у випадках, передбачених міжнародними договорами або якщо вони вчинили передбачені цим Кодексом тяжкі або особливо тяжкі злочини проти прав і свобод громадян України або інтересів України».

Тут ми маємо право з двома різними випадками. У першому з них мова йде про визначення кримінальної юрисдикції держави міжнародним договором про застосування закону на підставі договору та у відповідності з його умовами. У другому випадку — про екстратериторіальну дію кримінального закону на підставі внутрішнього права у відповідності з принципом захисту.

Співпраця держав у боротьбі з певними видами злочинів на двосторонньому та регіональному рівнях

Передусім зазначимо, що боротьба зі злочинністю в конкретній державі не є міжнародною в буквальному розумінні цього слова, адже на її території діє юрисдикція цієї держави, компетенція її правоохоронних органів. З урахуванням того, що в усіх випадках відносно злочину діє принцип юрисдикції тієї або іншої держави, міжнародну боротьбу зі злочинністю слід розуміти як співпрацю держав у боротьбі з певними видами злочинів, які становлять значну суспільну небезпеку.

Двосторонні угоди дозволяють більш повно врахувати характер відносин між двома державами, їхні інтереси за кожною конкретною проблемою. У зв'язку із цим найбільшого поширення одержали двосторонні угоди з таких питань, як надання правової допомоги за кримінальними справами, видача злочинців, передача заасуджених осіб для відбування покарання в країні, громадянами якої вони є.

За даними МВС та МЗС у договірній практиці України на сьогодні налічується кілька десятків таких угод. Здебільшого це договори про правову допомогу за цивільними і кримінальними справами. У частині, що стосується карної сфери, у цих угодах регулюється порядок взаємодії судово-слідчих органів двох країн у процесі здійснення карного переслідування осіб, що перебувають поза межами тієї держави, де ними скоєно злочини. Міждержавні й міжурядові двосторонні угоди зазвичай супроводжуються міжвідомчими, у яких конкретизується співробітництво окремих відомств, наприклад, МВС, Служби безпеки України, Державної митної служби України, більш детально визначаються їхні завдання, порядок розв'язання питань, що належать до їхньої компетенції.

Окрім двостороннього, співробітництво держав здійснюється також на регіональному рівні, що можна пояснити збігом інтересів і характером відносин країн певного регіону.

Практика міжнародного співробітництва правоохоронних структур свідчить про те, що вагома робота щодо цього проводиться в Раді Європи. Про високий рівень співробітництва в європейському регіоні свідчать конвенції: про видачу злочинців; про правову допомогу по кримінальних справах; про визнання вироків по кримінальних справах; про передачу судочинства по кримінальних справах; про правопорушення щодо культурних цінностей; про «відмивання», виявлення, вилучення й конфіскацію доходів від злочинної діяльності.

Особливий інтерес становить підписана в 1983 році державами-членами Ради Європи Конвенція про передачу засуджених осіб. Україна в 1995 році також приєдналася до цієї Конвенції.

Швидкими темпами розвивається співробітництво в цій сфері й у межах СНД. Його актуальність особливо очевидна як у зв'язку зі зростанням злочинності в країнах СНД, так і через відкритість кордонів, що позбавляє держави можливості успішно боротися зі злочинністю поодиночки. У серпні 1992 року всі держави — члени СНД, а також Грузія підписали Угоду про взаємовідносини міністерств внутрішніх справ у сфері обміну інформацією. У січні 1993 року в Мінську країни Співдружності (крім Азербайджану) підписали Конвенцію про правову допомогу й правові відносини по цивільних, сімейних і кримінальних справах. Багато статей цієї Конвенції присвячені наданню правової допомоги за кримінальними справами. Вони регламентують співробітництво з таких питань, як видача злочинців, здійснення карного переслідування, розгляд справ, підсудних судам двох або декількох держав, передача предметів, використаних під час учинення злочину, обмін інформацією про звинувачувальні вироки й засудження тощо.

Види та організаційні форми співробітництва у галузі міжнародної правової допомоги у кримінальних справах

Міжнародна правова допомога у кримінальних справах — це передбачена міжнародними договорами або заснована на умовах взаємності діяльність компетентних органів запитованої держави по провадженню на її території процесуальних дій (а у випадках, прямо передбачених міжнародним договором, і оперативно-розшукових заходів) у зв'язку з виконанням слідчих чи судових доручень компетентних органів запитуючої держави з метою надання сприяння в розслідуванні і розгляді кримінальної справи шляхом збирання і надання доказів, виконання процесуальних рішень, забезпечення відшкодування збитку, заподіяного злочином, а також прав і законних інтересів учасників кримінального судочинства, здійснювана незалежно від територіальних меж, особливостей національного законодавства і правозастосовної практики держав, що співробітничать.

Види міжнародно-правової допомоги: провадження процесуально-слідчих дій; видача (екстрадиція) обвинуваченого або засудженого; кримінальне переслідування; передача предметів, надання документів; передача засуджених іноземними судами до країни їхнього громадянства.

Організаційно-правові форми:

1) координація заходів, здійснюваних під час розслідування злочинів, що мають міждержавний характер (організована злочинність, наркобізнес, тероризм тощо), керівниками відомств сторін або уповноваженими особами (ст. 2 Угоди між Генеральною прокуратурою України і Прокуратурою Республіки Грузія);

2) надання права працівникам правоохоронних органів сторін бути присутніми при проведенні слідчих дій, що виконує запитована сторона за дорученням запитуючої сторони (ст. 2 Угоди між Генеральною прокуратурою України та Прокуратурою Республіки Білорусь), а також брати в них участь

(ст. 2 Угоди між Генеральною прокуратурою України і Прокуратурою Азербайджанської Республіки).

3) Провадження спільних розслідувань, створення спільних слідчих та слідчо-оперативних груп (ст. 19 Конвенції ООН проти транснаціональної організованої злочинності від 2000 року, ст. 63 Кишинівської Конвенції від 7 жовтня 2002 року, ст. 20 Додаткового протоколу до Європейської конвенції про взаємну допомогу у кримінальних справах від 8 листопаду 2001 року).

10 листопада 1994 року Верховною Радою України ратифіковано Мінську Конвенцію про правову допомогу та правові відносини в цивільних, сімейних та кримінальних справах від 22 січня 1993 року, яка набула чинності для України 14 квітня 1995 року і застосовується у відносинах України з Республікою Білорусь, Азербайджанською Республікою, Республікою Узбекистан, Російською Федерацією, Республікою Казахстан, Республікою Таджикистан, Республікою Вірменія, Киргизькою Республікою, Республікою Молдова, Грузією і Туркменістаном.

7 жовтня 2002 року в м. Кишинів Республіки Молдова укладено Конвенцію про правову допомогу та правові відносини в цивільних, сімейних та кримінальних справах, яка набула чинності, відповідно до частини другої ст. 120 цієї Конвенції, на тридцятий день з дати здачі на зберігання депозитарію третьої ратифікаційної грамоти для Республіки Білорусь, Азербайджанської Республіки та Республіки Казахстан.

Відповідно до частин третьої та четвертої цієї ж статті між державами-учасниками Конвенції 2002 року припиняє свою дію Конвенція 1993 року та Протокол до неї від 29 березня 1997 року. Однак, Конвенція 1993 року та Протокол до неї 1997 року продовжуватимуть застосовуватися у відносинах між державами-учасниками цих міжнародних договорів та державами, для яких не набрала чинності Конвенція 2002 року. Для України Кишинівська Конвенція чинності не набула, а відтак діють лише Мінська Конвенція 1993 року та Протокол до неї 1997 року.

Загальна характеристика видачі правопорушників

*Злочинець може іноді уникнути покарання, але не остраху перед ним.
Сенєка Молодий*

Видача (екстрадиція) — це передача обвинуваченого або засудженого однією державою іншій з метою притягнення виданої особи до кримінальної відповідальності за вчинений злочин або виконання винесеного щодо неї вироку. Видача забезпечує невідворотність кримінальної відповідальності за вчинення злочинів, реальну можливість держав боротися зі злочинністю. За даними проведеного узагальнення практики міжнародного співробітництва правоохоронних органів України з іноземними органами та установами серед всіх видів правової допомоги, яка надається (запитується) Україною, видача займає в середньому друге місце після виконання процесуальних дій, таких як виклик та допит свідків, потерпілих, витребування документів, предметів тощо.

Як й інші види міжнародної правової допомоги в кримінальних справах, екстрадиційні правовідносини регламентуються нормами багатосторонніх міжнародних конвенцій (договорів) про боротьбу зі злочинами міжнародного характеру або спеціальними договорами про правову допомогу.

Особливе значення в європейському регіоні мають Європейська конвенція про видачу правопорушників від 1957 року. Прогресивні зміни, які відбулися у договірно-правовій практиці з проблем екстрадиції, обумовили необхідність прийняття додаткових протоколів до Конвенції — Додаткового протоколу від 1975 року та II Додаткового протоколу до Європейської конвенції про видачу правопорушників від 1978 року. Європейська конвенція про видачу правопорушників була покладена в основу Типового договору про видачу, прийнятого Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН від 14 грудня 1990 року.

Окремі статті, присвячені видачі, мають й міжнародні договори, які стосуються боротьби з окремими видами злочинів або особливо небезпечними формами злочинності, зокрема, ст. 6 Конвенції ООН про боротьбу проти незаконного обігу наркотичних засобів та психотропних речовин; ч. III ст. 16 Конвенції ООН проти транснаціональної організованої злочинності.

У межах СНД видача здійснюється на підставі Конвенції про правову допомогу та правові стосунки в цивільних, сімейних та кримінальних справах від 22 січня 1993 року та Протоколу до Конвенції від 28 березня 1997 року. Питанням видачі також присвячена ч. 2 Кишинівської конвенції 2002 року.

У сучасному світі існує велика кількість двосторонніх договорів про видачу правопорушників, зокрема, між Україною та КНР від 10 грудня 1998 року, Україною та Індією від 3 жовтня 2002 року тощо.

Екстрадиційні правовідносини регулюються також і нормами внутрішнього права. В останні роки простежується тенденція до визначення основних засад видачі в конституціях держав (так, конституції Російської Федерації, Республіки Молдова, Франції, Німеччини, Італії, Португалії, Іспанії містять відповідні статті про видачу). Більшість з них закріплюють універсальне положення щодо невидачі власних громадян. Хоча існують держави, які, в принципі, допускають видачу власних громадян (Велика Британія, США, Канада).

У деяких державах (Австралії, Австрії, Великої Британії, Німеччини, Швеції, Бельгії, Франції, Фінляндії, Ізраїлі, Японії, ПАР) прийняті спеціальні закони про видачу, які розвивають власне кримінально-процесуальне законодавство та суміжні галузі з метою найбільш повного правового регулювання процедури екстрадиції, відображення в них національних інтересів, захисту власних правових систем. Проте в більшості сучасних держав правова основа видачі встановлюється виключно нормами кримінального та кримінально-процесуального права. Саме цим шляхом йдуть держави СНД, які передбачають у нових Кримінально-процесуальних кодексах умови, підстави та порядок видачі.

Види екстрадиції:

1) обов'язкова — тобто така, яка стосується власних громадян держав-учасниць договору;

2) тимчасова — коли особа видається на певний строк, встановлений у договорі, або за домовленістю сторін у кожному конкретному випадку за умови повернення її до запитуваної держави;

3) повторна видача, яка здійснюється, якщо видана особа ухилилася від кримінального переслідування або від відбування покарання і повернулася на територію запитуваної;

4) видача з відстрочкою — якщо особа, видача якої запитується, пригнута до кримінальної відповідальності або засуджена за вчинення іншого злочину на території запитуваної держави, її видача може бути відстрочена до закриття кримінального переслідування, приведення вироку до виконання або до звільнення від покарання;

5) звичайна видача, тобто така, яка передбачена міжнародними договорами і здійснюється у звичайному порядку без застосування будь-яких додаткових умов.

Принципи екстрадиційного процесу:

1. Принцип невидачі власних громадян. Ст. 25 Конституції України закріплює, що громадянин України не може бути виданий іншій державі. Тобто громадянин України не може бути виданий іншій державі і на підставі міжнародного договору України, оскільки відповідно до ч. 2 ст. 9 КУ укладення міжнародних договорів, які суперечать Конституції України, можливе лише після внесення відповідних змін до Конституції України. Невидача власних громадян пояснюється тим, що розгляд справи правопорушника в його національному суді та присудження до відбуття покарання в національних установах виконання покарання більше відповідає національній політиці, ніж видача. Однак невидача власних громадян зовсім не означає звільнення їх від кримінальної відповідальності, оскільки в багатьох міжнародних договорах передбачений обов'язок порушення кримінального переслідування на вимогу іноземної держави. За своєю суттю принцип невидачі власних громадян є гарантією забезпечення прав людини, оскільки пов'язаний з правом на справедливий судовий розгляд, який більш повно можна забезпечити особі у власній країні, де судочинство ведуть рідною мовою, де враховуються особливості менталітету на відміну від іноземної країни. Таким чином, виходячи з принципу невидачі власних громадян, виконання Україною запиту іноземної держави про видачу може стосуватися виключно іноземних громадян або осіб без громадянства.

2. Принцип подвійної кримінальності діяння, тобто видача здійснюється лише за діяння, що є злочинами за законодавством обох держав. Відмова у видачі у випадках, коли за законодавством однієї з держав вчинене діяння не є злочином, визначається тим, що з позицій національного законодавця в діях особи, видача якої запитується, відсутній склад злочину, а звідси — вона не може розглядатися як суб'єкт злочину.

3. Принцип «спеціалізації» (за Європейською конвенцією — правило *ad hoc*; за міжнародно-правовою термінологією він також має назву «принципу імунітету виданої особи»), згідно з яким видана особа не може переслідуватися, засуджуватися або затримуватися з метою виконання вироку чи постанови про тримання під вартою ні за яке правопорушення, вчинене до її видачі, крім правопорушення, за яке вона була видана (ст. 14 Європейської конвенції, ст. 66 Мінської конвенції).

4. Територіальний принцип, який визначає можливість видачі залежно від місця вчинення злочину. Згідно із п. 2 ст. 57 Мінської конвенції у видачі може бути відмовлено, якщо злочин, у зв'язку з яким вимагається видача, здійснено на території запитуваної сторони. Аналогічне правило містить й ст. 7 Європейської конвенції про видачу правопорушників — запитувана сторона

може відмовити у видачі відповідної особи за правопорушення, яке за її законодавством вважається вчиненим повністю або частково на її території або в місці, яке розглядається як її територія. Цей принци одержав закріплення і в КК України, згідно із ст. 6 якого особи, які вчинили злочини на території України, підлягають кримінальній відповідальності за цим Кодексом.

5. Принцип «*non bis in idem*» — видача не здійснюється, якщо щодо відповідної особи у зв'язку із правопорушенням, за вчинення якого вимагається видача, винесено остаточне рішення (вирок, рішення про закриття кримінальної справи, акт амністії). У видачі може бути відмовлено, якщо компетентні органи запитуваної сторони ухвалили рішення про відмову в порушенні кримінальної справи за цим же фактом. Наведене відповідає вимогам міжнародно-правових актів у галузі прав людини, зокрема ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права 1966 року, яка передбачає, що ніхто не повинен бути вдруге засуджений чи покараний за злочин, за який він вже був остаточно засуджений або виправданий відповідно до чинного закону або кримінально-процесуального права кожної країни. Аналогічне положення закріплене і в ст. 61 КУ.

6. Видача не здійснюється, якщо на момент розгляду запиту закінчився строк давності притягнення особи, видача якої запитується, до кримінальної відповідальності або виконання вироку. В деяких випадках строк давності не застосовується. Йдеться, наприклад, про Конвенцію про незастосування строку давності до військових злочинів і злочинів проти людства від 26 листопада 1968 року, яка передбачає обов'язкову видачу військових злочинців незалежно від строку давності. А цей строк дійсно може бути дуже великим — згадаємо «червоних кхмерів», які вчинили злочини проти людяності наприкінці 70-х років минулого століття, але тільки зараз пристають перед Спеціальним кримінальним трибуналом.

7. Запитуюча сторона може видати третій державі видану їй особу у зв'язку із правопорушеннями, вчиненими до її видачі, тільки за згодою запитуваної сторони. Винятком є передбачене п. 1 ст. 14 Європейської конвенції правило, згідно з яким згоди не потребується, якщо видана особа, маючи можливість залишити територію сторони, якій вона була видана, не зробила цього впродовж 45 днів після її остаточного звільнення або, залишивши цю територію, знову туди повернулася.

8. Захисний принцип, зміст якого визначається у праві держави переслідувати тих осіб, дії яких завдають істотної шкоди її інтересам, незалежно від місця вчинення злочину та громадянства цих осіб. Цей принцип знайшов своє закріплення у ст. 8 КК України. Сутність цього принципу полягає у спільності інтересів кількох держав у боротьбі зі злочинами, вчинення яких на території однієї держави здатне заподіяти шкоду й інтересам інших держав, у тому числі Україні.

9. Принципове значення при здійсненні видачі мають загальновизнані міжнародні стандарти у галузі прав людини, зокрема щодо забезпечення права на життя, свободу та особисту недоторканність, на судовий захист тощо. З огляду на це важливу роль відіграє правова регламентація підстав відмови у видачі, коли йдеться про загрозу недотримання цих стандартів. Так, наприклад, як підставу для відмови у видачі міжнародні договори передбачають

випадки, коли у запитуваної держави є достатні підстави вважати, що запит про видачу має на меті переслідування або покарання особи на підставі її статі, раси, віросповідання, громадянства, етнічного походження або політичних переконань або що становище такої особи може бути погіршене з будь-якої з цих причин (ст. 3 Європейської конвенції про видачу, п. 14 ст. 16 Конвенції ООН проти транснаціональної організованої злочинності).

10. Важливе значення у боротьбі зі злочинами, що загрожують інтересам міжнародної спільноти і тому мають характер міжнародних, відіграє принцип універсальної юрисдикції, який заснований на тому, що боротьба із злочинами, що становлять для держав спільний інтерес, є сферою кримінальної юрисдикції універсального характеру. Іншими словами, йдеться про злочини, які зачіпають інтереси багатьох держав, тому всі вони зацікавлені у спільній боротьбі з ними. У міжнародних конвенціях, присвячених цим питанням (наприклад, у Міжнародній конвенції про боротьбу із захопленням заручників 1979 року, Конвенції про боротьбу з незаконним захопленням повітряних судів 1970 року, Конвенції про боротьбу з незаконними актами, спрямованими проти безпеки морського судноплавства 1988 року тощо), закріплено принцип *aut punier (judicare)* — або видай, або засуди сам.

Участь України в структурі Міжнародної організації кримінальної поліції (Інтерполу)

Інтерпол як міжнародна професійна організація кримінальної поліції створений 7 вересня 1923 року рішенням Міжнародного поліцейського конгресу у м. Відні, Австрія. У 1946 році його штаб-квартира була перенесена у м. Париж, а з 1989 року він постійно знаходиться у м. Ліоні, Франції.

Вищим керівним органом Інтерполу є Генеральна асамблея, на якій обираються робочі органи Інтерполу — Генеральний секретаріат і Виконавчий комітет.

У Генеральному секретаріаті працює 260-280 співробітників. Неодмінною умовою прийому на роботу в Центральний апарат Інтерполу, крім професійного досвіду, є знання двох (не менше) робочих мов Інтерполу, якими є англійська, французька, іспанська, арабська.

Крім Генеральної асамблеї, Інтерпол проводить регіональні конференції країн — членів Інтерполу Азії, Америки, Африки, Європи, Карибського басейну з питань специфіки боротьби зі злочинністю в цих регіонах.

Генеральному секретаріатові Інтерполу підпорядковані: адміністративний відділ (кадри, фінанси, діловодство), поліцейський відділ (координація міжнародного співробітництва), другий (економічні й фінансові злочини, включаючи комп'ютерні), третій (незаконний обіг наркотиків); довідково-інформаційний відділ (оперативно-довідкові картотеки, автоматизовані банки даних, бібліотека); відділ технічного забезпечення (технічне обслуговування транспортом, зв'язком, обчислювальною технікою).

Окремою структурою Інтерполу є група по боротьбі з організованою злочинністю. Крім телеграфного, телетайпного і телефонного зв'язку з усіма державами — членами Інтерполу, вона має центральну радіостанцію в м. Ліоні і сім зональних радіостанцій на всіх континентах світу. Для професійного зв'язку з членами Інтерполу, участі в регіональних заходах в Інтерполі введе-

но посади регіональних офіцерів зв'язку, окремо по Європі, Африці, Близькому Сходу, Південно-Східній Азії, Південній Америці, Карибському басейну.

Поліцейський відділ через свої підвідділи підтримує зв'язки з національними центральними бюро (НЦБ) Інтерполу, організовує їх взаємодію, подає і збирає оперативну інформацію. Національні центральні бюро Інтерполу виступають під відповідними назвами: «Інтерпол-Лондон», «Інтерпол-Вісбаден» (ФРН), «Інтерпол-Париж», «Інтерпол-Київ», «Інтерпол-Москва», «Інтерпол-Бангкок», «Інтерпол-Пекін» тощо. Другим у назві вказано місто, в якому знаходиться робоча група Національного центрального бюро Інтерполу тієї чи іншої держави.

Співробітництво в рамках Інтерполу здійснюється на підставі його Статуту, а саме на засадах:

- виконання будь-яких заходів, спрямованих на запобігання, розкриття і розслідування злочинів лише на підставі національного законодавства тієї держави, на території якої вони проводяться;

- невтручання в будь-які справи політичного, расового, військового або релігійного характеру.

Форми міжнародного співробітництва (стандарти) кримінальної поліції розробляються і приймаються на сесіях Генеральної асамблеї представницького органу Інтерполу, і доводяться до членів організації Генеральним секретаріатом. На даний час, членами Міжнародної організації кримінальної поліції — Інтерпол є 187 держав світу.

Після проголошення незалежності Україна потребувала здійснення постійного, оперативного та ефективного міжнародного співробітництва, а також залучення передового зарубіжного досвіду для розбудови власної правоохоронної системи та протидії транснаціональній організованій злочинності. З огляду на відсутність відповідного досвіду, перші кроки у цій сфері були непростими.

Можливість вступу України до Міжнародної організації кримінальної поліції вивчалася ще у квітні 1991 року, коли Українська Республіка входила до складу СРСР. Відразу, після проголошення незалежності, за ініціативи Міністерства внутрішніх справ України, підтриманої Міністерством юстиції, Міністерством закордонних справ та Службою безпеки, від імені Уряду було подано заявку до Генерального секретаріату Інтерполу про вступ України до Організації.

Прийняття України до Інтерполу відбулося 4 листопада 1992 року на 61-й сесії Генеральної асамблеї Інтерполу (м. Дакар, Сенегал). Після набуття членства в Інтерполі виникла нагальна необхідність створення підрозділу, який би безпосередньо забезпечив функцію Національного центрального бюро Інтерполу в Україні. З цією метою в МВС було створено тимчасову робочу групу для взаємодії з Інтерполом. А вже 25 березня 1993 року, відповідно до зобов'язань, передбачених членством держави в Організації, рішенням Уряду України було створене Національне центральне бюро Інтерполу. В цей день також було затверджене «Положення про Національне центральне бюро Інтерполу».

Наприкінці 1994 року згідно з планом технічної модернізації Генерального секретаріату Інтерполу Укрбюро обладнано сучасною системою зв'язку,

що дозволило значно покращити обмін інформацією українських правоохоронців з іноземними колегами.

У 1998 році розширено штат Бюро, що дозволило створити чергову частину. Відтоді підрозділ працює у цілодобовому режимі. У той період було створено систематизовані банки даних Укрбюро Інтерполу, прийнято нормативні документи, що регламентували порядок міжнародного співробітництва правоохоронних органів України каналами Інтерполу, у т. ч. Інструкцію про порядок використання правоохоронними органами можливостей Національного центрального бюро Інтерполу в Україні у попередженні, розкритті та розслідування злочинів, затверджену спільним наказом Міністерства внутрішніх справ України, Генеральної прокуратури України, Служби безпеки України, Державного комітету у справах охорони державного кордону України, Державної митної служби України, Державної податкової адміністрації України від 9 січня 1997 р. № 3/1/2/5/2/2.

Починаючи з 2003 року вийшло на новий рівень співробітництво Укрбюро Інтерполу з Генеральним секретаріатом Організації. Зокрема, згідно з домовленістю між МВС та Генеральним секретаріатом Інтерполу, згідно з відповідними Указом Президента та постановою Кабінету Міністрів України було вирішено питання про направлення представника МВС України до Генерального секретаріату Інтерполу.

На сьогодні Робочий апарат Укрбюро Інтерполу — це добре організований, сучасно оснащений підрозділ, який спроможний надати ефективну допомогу правоохоронним органам України у проведенні за кордоном оперативно-розшукових та інших заходів у справах про транснаціональні злочини загальнокримінальної та економічної спрямованості, зокрема, торгівлю людьми, відмивання коштів, міжнародний наркотрафік, тероризм, кіберзлочини тощо, в організації міжнародного розшуку осіб та отриманні інформації з банків даних Генерального секретаріату Інтерполу, правоохоронних органів інших країн. З Укрбюро Інтерполу активно взаємодіють не тільки підрозділи органів внутрішніх справ, а і Генеральної прокуратури, Служби безпеки, Державної податкової адміністрації, Держмитслужби, Держприкордонслужби, Служби зовнішньої розвідки.

§ 5. Міжнародні карні суди

Кожна держава зобов'язана або самостійно покарати злочинця, або видати його державі, що його переслідує.

Гуго Гроцій

Історія міжнародних трибуналів

Трибунал — це надзвичайний суд, нерідко (але не обов'язково) військовий, так чи інакше протиставлений регулярним судам загальної юрисдикції. Назву «трибунал» носили суди інквізиції. За зразком Міжнародного військового трибуналу в Нюрнбергу (напередодні якого відбувався Нюрнберзький процес), таку назву мають Міжнародний карний трибунал по колишній Югославії, Міжнародний карний трибунал по Руанді та інші. В Польщі конституційний суд має назву Конституційного трибуналу. На деяких мовах (наприклад, французькій) слово «трибунал» означає звичайний суд, не

обов'язково надзвичайний, англійською юридичною мовою це загальний термін для судів різних рівнів.

Ідея створення міжнародних кримінальних судових органів неодноразово виникала в міжнародно-правовій доктрині. Однак ці плани довгий час не були реалізовані. Першими міжнародними кримінальними судовими органами стали Нюрнберзький військовий трибунал і Міжнародний військовий трибунал для Далекого Сходу (далі — Токійський військовий трибунал), створені *ad hoc* після закінчення Другої світової війни для притягнення до відповідальності головних німецьких і японських військових злочинців. Нюрнберзький військовий трибунал було створено відповідно до Декларації про відповідальність гітлерівців за скоєні злочини 30 жовтня 1943 року, прийнятої на Московській конференції 1943 року і Угоди між урядами СРСР, США, Великої Британії та Франції про судове переслідування й покарання головних воєнних злочинців європейських країн «осі» 8 серпня 1945 року. Токійський військовий трибунал створений відповідно до Угоди між урядами СРСР, США, Великої Британії, Франції, Китаю, Австралії, Канади, Нідерландів і Нової Зеландії 19 січня 1946 року, до якого пізніше приєдналися Індія й Філіппіни.

За рішенням Потсдамської конференції утворювався Міжнародний військовий трибунал, який мав засудити воєнних злочинців і злочини, скоєні ними. З 20 листопада 1945 року до 1 жовтня 1946 року тривав Нюрнберзький судовий процес над групою головних німецьких воєнних злочинців. Міжнародний військовий трибунал визнав підсудних винними у здійсненні підготовки і веденні агресивних воєн проти миролюбних країн, у порушенні міжнародних договорів та угод, у здійсненні спланованих військових злочинів, що скоювались з особливою жорстокістю, у злочинах проти людства (знищенні народів за расовими та національними ознаками). Герінгу, Ріббентропу, Кейтелю, Кальтенбруннеру, Розенбергу, Франко та іншим злочинцям (всього 12 чоловік) було винесено смертний вирок, деяким (Гесс, Функ) — довічне ув'язнення. Трибунал оголосив злочинним керівний склад нацистської партії, СС, СД, гестапо. Вимога СРСР визнати злочинними організаціями гітлерівський уряд, верховне командування та генштаб не були підтримані. Представник Радянського Союзу заявив про незгоду з рішенням щодо виправдання Шахта та деяких інших німецьких діячів, які фінансували нацистську партію.

Нюрнберзький процес — перший в історії міжнародний суд над групою осіб, які заволоділи державою і перетворили її на знаряддя своїх жажливих злочинів. Вперше в юридичній практиці були засуджені державні діячі, відповідальні за агресію і військові злочини.

Над головними японськими воєнними злочинцями з 3 травня 1946 року по 12 листопада 1948 року у Міжнародному військовому трибуналі для Далекого Сходу проходив Токійський судовий процес. За участь у підготовці та розв'язанні агресивної війни, за здійснення масового знищення мирного населення в окупованих країнах і полонених та інші злочини семи найбільшим злочинцям було винесено смертний вирок, 16 — довічне ув'язнення. Серед страчених були колишній прем'єр-міністр Японії, військовий міністр, представники вищого генералітету. Вирішення питань подальшого післявоєнно-

го мирного врегулювання дедалі більше ускладнювалось суперництвом між США і СРСР.

Незважаючи на недовгий час існування трибуналів (на Нюрнберзькому вирок був винесений 1 жовтня 1946 року, а на Токійському — 4 листопада 1948 року), вони вплинули на формування принципів міжнародної кримінальної відповідальності за здійснення військових злочинів і злочинів проти людства, а також на становлення та розвиток ідеї міжнародної кримінальної юстиції.

Досвід створення міжнародних кримінальних судів був відновлений на початку 90-х років, коли Радою Безпеки ООН були засновані Міжнародний трибунал з Руанди та Міжнародний трибунал з колишньої Югославії. З огляду на те, що вони обидва створені *ad hoc*, держави дійшли згоди щодо запровадження постійного Міжнародного кримінального суду, Статут якого набув чинності у 2002 р. Після прийняття Статуту Міжнародного військового трибуналу 1945 року та винесення вироку Нюрнберзького трибуналу 1946 року, другим етапом становлення міжнародного співробітництва у цій сфері стало прийняття Резолюціями Ради Безпеки ООН Статутів міжнародних трибуналів по колишній Югославії та Руанді.

Міжнародний карний трибунал по колишній Югославії

*Закон не може бути законом, якщо за ним
немає сили, здатної примусити.*

Джеймс Гарфілд

Міжнародний карний трибунал по колишній Югославії почав свою роботу в 1993 році, а планує завершити її до 2010 року.

За останні майже шістьдесят років конфлікт в колишній Югославії став чи не першим широкомасштабним конфліктом в Європі. Значну роль зіграли й засоби масової інформації, які донесли до широкої публіки картину людських страждань, що призвело до створення коаліції суспільних сил на підтримку створення міжнародного карного суду. В якості тимчасових мір був створений міжнародний трибунал *ad hoc*. Таким чином, в історії створення міжнародного карного суду створення Міжнародного трибуналу по колишній Югославії стало справжнім проривом в міжнародному праві. Першим кроком РБ ООН стало засудження жорстокості, яку чинили в колишній Югославії як порушення міжнародного права у період збройних конфліктів та вказала на індивідуальну відповідальність тих, хто її коїв у своїй резолюції № 764 від 1993 року. Другим кроком стало прийняття посилених мір щодо розслідування порушень з допомогою держав та міжнародних гуманітарних організацій і комісії експертів. Однак вжиті заходи не змінили ситуації, а зібраний матеріал не відповідав пред'явленим до нього вимогам. Тож, у відповідь на ініціативу низки держав-членів ООН, Асамблеї Ради Європи, Європарламенту, доповідачів у раках Московського механізму з людського виміру ОБСЄ в Боснії, Герцеговині, Хорватії та інших держав, Рада Безпеки 22 лютого 1993 року в резолюції № 808 в принципі вирішила питання про створення міжнародного трибуналу для переслідування винних в скоєні порушень міжнародного права у період збройних конфліктів. Згідно резолюції Генеральний секретар представив доповідь, в якій містився проект Статуту

Трибуналу. В проєкті були враховані думки 31 країни та деяких міжнародних організацій, які представили свої коментарі щодо проєкту. На основі проєкту РБ ООН зробила третій крок — створення трибуналу. Міжнародний трибунал для судового переслідування осіб, які відповідають за суттєві порушення міжнародного гуманітарного права, скоєні на території колишньої Югославії з 1991 року, був затверджений резолюцією 827 (1993) Ради Безпеки ООН від 25 травня 1993 року для вирішення в судовому порядку справ про суттєві порушення міжнародного гуманітарного права в регіоні. Його місцезнаходження — місто Гаага, яке знаходиться у королівстві Нідерланди. Цілі Міжнародного карного трибуналу по колишній Югославії були визначені наступні:

- 1) притягти до судової відповідальності осіб, можливо винних в порушенні міжнародного гуманітарного права;
- 2) встановити справедливість по відношенню до потерпілих;
- 3) попередити нові злочини;
- 4) сприяти відновленню миру шляхом сприяння примиренню в колишній Югославії.

Трибунал складається з наступних частин: судового органу, який складається з трьох Судових камер та однієї Апеляційної камери; Канцелярії Обвинувача та Секретаріату. До складу Трибуналу входять 25 суддів, з них 16 постійних та 9 суддів *ad litem*.

Продовжується процес передачі справ державам колишньої Югославії. У 2005 році було створено палату з військових злочинців у Державному суді Боснії та Герцеговини, що забезпечила додаткові можливості для судового переслідування за вчинення військових злочинів у цьому регіоні. Крім того слідчі справи були передані прокурору Боснії та Герцеговини.

20 липня 2009 року був винесений вирок у справі двоюрідних братів Мілана та Средое Лукічей, які обвинувачувалися у жорстоких вбивствах та розправах над мирним мусульманським населенням Боснії під час конфлікту 1992-1995 років. З моменту свого утворення Міжнародний трибунал по колишній Югославії пред'явив обвинувачення щодо 161 особи. Обвинувачення Гаазького трибуналу висунуті лідерам боснійських сербів Р. Младичу та Р. Караджичу. Також обвинуваченим на судовому процесі у Гаазі був колишній президент Югославії с. Милошевич, який помер у в'язниці Трибуналу. Винесено вироків щодо 120 чоловік.

Міжнародний карний трибунал по Руанді

*Найвеличніше заохочення злочину — безкарність.
Цицерон*

За створенням Трибуналу по колишній Югославії було створено аналогічний орган у зв'язку з ситуацією, що склалася в Руанді. 30 квітня 1994 року Голова РБ ООН в своїй заяві засудив порушення міжнародного права у період збройних конфліктів у Руанді та поставив питання про необхідність розслідування серйозних порушень міжнародного гуманітарного права. В резолюціях №№ 918, 925 Рада Безпеки знову засудила масові вбивства, які продовжувались на території Руанди. 1 червня 1994 року в своїй резолюції № 935 Рада Безпеки постановила, що геноцид та інші, систематичні та широ-

комасштабні порушення міжнародного права у період збройних конфліктів загрожують міжнародному миру та безпеці. Згідно цієї резолюції була затверджена комісія експертів для розслідування порушень.

У вересні 1994 року було вирішено створити міжнародний трибунал, незважаючи на початкові наміри обмежитися національними судами. До Ради Безпеки надійшло прохання від руандійського уряду про створення трибуналу, з урахуванням якого й було створено в 1994 році Міжнародний карний Трибунал по Руанді.

За статтею 1 Статуту Міжнародного карного трибуналу по Руанді: «Міжнародний трибунал по Руанді повноважний згідно з положеннями даного Статуту здійснювати судові переслідування осіб, відповідальних за серйозні порушення міжнародного права, скоєні на території Руанди, і громадян Руанди, відповідальних за подібні порушення, скоєні на території сусідніх держав, у період з 1 січня 1994 року по 31 грудня 1994 року». Трибунал було створено у відповідності до резолюції № 955 Ради Безпеки від 8 листопада 1994 року. Його місцезнаходження — місто Аруша (Об'єднана Республіка Танзанія). Трибунал складається з наступних частин: судового органу, який складається з двох Судових камер та однієї Апеляційної; Канцелярії Обвинувача та Секретаріату.

Спочатку комісія експертів по Руанді запропонувала розширити юрисдикцію Трибуналу по колишній Югославії, включивши до неї злочини, скоєні в Руанді. Однак це викликало побоювання того, що так зникне різниця між постійним судом та механізмом *ad hoc*. Щоб не створювати прецедент по розповсюдженню Радою Безпеки юрисдикції органу *ad hoc* на зовсім нову ситуацію, було прийнято рішення про створення окремого органу. Проте, Трибунал по Руанді є точною копією Трибуналу по колишній Югославії з деякими відмінностями в статуті. Це зробило непотрібною підготовку спеціального проекту Статуту. Таке рішення є цілком логічним, адже трибуналам потрібно було розглядати однакові процесуальні проблеми. Виходячи з міркувань практичності та адміністративної ефективності було вирішено, що Прокурором Трибуналу по Руанді призначено Прокурора Трибуналу по колишній Югославії з додатковим персоналом, включаючи додаткового заступника Прокурора. Члени Апеляційної камери Трибуналу по колишній Югославії стали членами Апеляційної камери Трибуналу по Руанді.

На даний момент діяльність судових камер Трибуналу знаходиться на надзвичайно високому рівні, оскільки в них походить безпрецедентне число судових процесів. Завдяки повному використанню 9 суддів *ad litem*, які працюють з 9 постійними суддями, а також за наявності четвертої зали для судових засідань, оренда якого фінансується урядами Норвегії та Сполученого Королівства, число прийнятих судових рішень продовжує збільшуватись. Трибунал виніс судові рішення щодо 25 обвинувачуваних, а судові процеси ведуться щодо 25 інших обвинувачуваних.

Канцелярія Обвинувача завершила розслідування справ щодо осіб, які підозрюються в скоєнні геноциду. Передбачалося, що останні рішення обвинувачень будуть подані на затвердження камер до середини 2005 року. Процес передачі справ до національної юрисдикції почався наданням Обвинувача у лютому 2005 року уряду Руанди 15 справ осіб, що вкривалися від правосуддя.

Оперативно-пошукова група канцелярії Обвинувача була реорганізована та укріплена, а її методи проведення операцій — переглянуті. Активно здійснювалася програма зміцнення співробітництва з державами за посередництва підтримки Обвинувачем контактів з владними структурами різних країн.

Секретаріат Трибуналу продовжує надавати свою незмінну підтримку судовому процесу шляхом обслуговування інших органів Трибуналу та захисту. Він також забезпечує підтримку з боку держав та/або міжнародних закладів з метою безперешкодного проведення процесу. З державами та закладами підписані договори щодо фінансування діяльності, яка не охоплюється регулярним бюджетом, для забезпечення присутності свідків та їх безпеки, а також пошуку місць, в яких засуджені особи будуть відбувати свої вироки.

2 червня 2006 року Міжнародний трибунал по Руанді виніс вирок колишньому члену Ради директорів руандійської телерадіокомпанії «Тисяча пагорбів» Джозефу Серугендо. Його було засуджено до шести років тюремного ув'язнення за публічне підбурення на вбивства за етнічною ознакою. 22 червня 2009 року колишнього міністра внутрішніх справ Руанди Калікста Каліманзіра було засуджено до 30 років ув'язнення за підбурювання до здійснення геноциду та співучасть у цьому злочині. Його буде направлено до в'язниці однієї з країн, які підписали з Трибуналом угоду про прийом ув'язнених. Таких країн шість: Малі, Бенін, Франція, Італія, Швеція та Сьвазіленд.

За стратегією завершення роботи, викладеною у резолюції № 1503 Радою Безпеки ООН у серпні 2003 року, Трибунал має завершити усю роботу у 2010 році. Роль міжнародного трибуналу оцінюється у Руанді неоднозначно, оскільки судові розгляди у ньому довго тривають, а підсудних не може бути страчено. Для судів над особами, які не попали у сферу юрисдикції трибуналу, які розглядають справи лише найважливіших організаторів геноциду, у країні створена система місцевих судів, які винесли не менше 100 смертних вироків.

Спеціальний суд по Сьєрра-Леоне

Помилуючи злочинців, шкодять чесним людям.

Сенек Молодий

2002 рік увійшов у історію міжнародного співробітництва держав у боротьбі зі злочинністю як рік набуття чинності Римського Статуту Міжнародного Кримінального Суду і початком його діяльності. Однак у цьому ж році відбулася і інша подія, яка має велике значення для подальшого розвитку міжнародного правосуддя: 16 січня 2002 року було підписано Угоду між ООН та урядом Сьєрра-Леоне про заснування Спеціального суду по Сьєрра-Леоне, який має приволікти до відповідальності осіб, що вчинили тяжкі злочини під час громадянської війни у цієї африканської країні. До Угоди додається Статут Суду. 19 січня 2002 року цю угоду було ратифіковано Парламентом Сьєрра-Леоне. Акт про ратифікацію вніс у законодавство Сьєрра-Леоне зміни, необхідні для забезпечення функціонування Суду.

Спеціальний Суд по Сьєрра-Леоне являє собою нову модель міжнародного кримінального суду. Головними його особливостями є обмеження його юрисдикції територією однієї держави і порядок фінансування його діяльності. Вже на території сусідньої Ліберії Спеціальний Суд не має ніяких прав.

Визначені у ст. 6 Статуту джерела фінансування Спеціального суду свідчать про ті складнощі, з якими зустрічається ООН при сприянні здійсненню міжнародного правосуддя. Так, Рада Безпеки констатує факти масового порушення міжнародного права у період збройних конфліктів у Сьєрра-Леоне, нездатність правової системи республіки самостійно подолати їх та висловлює бажання заснувати міжнародний судовий орган. Разом з тим ООН не готова понести затрати на здійснення діяльності такого органу із свого бюджету, як це робиться щодо Міжнародних трибуналів по колишній Югославії та Руанді. У результаті Спеціальний суд по Сьєрра-Леоне заснований не як допоміжний орган ООН, а як самостійна міжнародна організація зі своїм бюджетом, який формується за рахунок добровільних внесків. Участь ООН у цій організації забезпечує їй міжнародний статус, надання кадрової допомоги, а також гарантію для донорів у тому, що кошти будуть спрямованні за призначенням.

З організаційної точки зору Спеціальний суд складається із Судової палати, Апеляційної палати, Обвинувача та його служби, а також Секретаріату на чолі з Секретарем. До складу Судової палати входять троє суддів, до складу Апеляційної палати — п'ятеро. Двоє судів Судової палати та троє суддів Апеляційної призначаються Генеральним Секретарем ООН, ті, що лишилися, призначаються урядом Сьєрра-Леоне. Кандидатуру на посаду суддів пропонуються Генеральному Секретарю державами-членами ООН.

Згідно ст. 1 Статуту Суду головним його завданням є кримінальне переслідування осіб, які несуть основну відповідальність за серйозні порушення міжнародного права у період збройних конфліктів та законів Сьєрра-Леоне, здійснених на території цієї держави після 30 листопада 1996 року. Серед таких осіб — політичні та військові лідери. При аналізі переліку діянь, які розглядає Спеціальний суд по Сьєрра-Леоне, відразу привертає увагу на себе наступна особливість: Спеціальний Суд може притягувати фізичних осіб до відповідальності не тільки за порушення міжнародного права у період збройних конфліктів, як це передбачено статутами Міжнародних трибуналів по колишній Югославії та Руанді, але й за порушення внутрішньодержавного права.

По відношенню до злочинів і Спеціальний суд, і суди Сьєрра-Леоне мають паралельну юрисдикцію, однак перший має пріоритет. На будь-якій стадії процесу він може витребувати від будь-якого суду Сьєрра-Леоне передати йому провадження по справі. Особа, яка вже судима Спеціальним судом, не може за те саме діяння бути притягнута до відповідальності у суді Сьєрра-Леоне. У зворотному випадку особа може бути повторно засуджена Спеціальним судом за те ж саме порушення, але виключно міжнародного права у період збройних конфліктів (за порушення законів Сьєрра-Леоне вирок його компетентного суду є остаточним).

Наразі Спеціальним судом пред'явлено обвинувачення колишньому президенту Ліберії Чарльзу Тейлору — першому в Африці экс-голови держави, який представ перед міжнародним правосуддям. Його звинувачують у підтримці повстанців у Сьєрра-Леоне, які знищували мирне населення під час громадянської війни у 1991–2002 роках. Серед звинувачень, які пред'явленні экс-президенту, — вбивства, зґвалтування, застосування тортур, використання

дітей у якості солдат та залякування мирного населення. Члени Об'єднаного революційного фронту, якими опікувався тодішній ліберійський президент, відрізнялися жорстокістю щодо цивільного населення: відрубали кінцівки, розрізали животи вагітним жінкам, примушували дітей вбивати власних батьків, а потім рекрутували їх у солдати чи перетворювали на секс-рабів. Звинувачення стверджує, що багато з цих злочинів Чарльз Тейлор здійснював особисто.

Президент Ліберії Чарльз Тейлор пішов у відставку у липні 2003 року. 11 листопада 2005 року Рада Безпеки ООН доручила Місії ООН у Ліберії затримати і взяти під арешт колишнього президента та передати його у Спеціальний суд по Сьєрра-Леоне. У березні 2006 року Чарльз Тейлор був заарештований у Нігерії та доставлений до Суду до Фрітауна. Однак голова Спеціального суду вирішив, що судити колишнього президента у Фрітауні небезпечно, оскільки це може спричинити акти насильства та безладу в усьому регіоні.

У результаті, за згодою уряду Нідерландів, керівництва Міжнародного кримінального суду, Генерального секретаря та Ради Безпеки ООН було вирішено провести процес над Чарльзом Тейлором у Гаазі. Тоді ж Велика Британія повідомила про своє рішення дозволити екс-президенту Ліберії у випадку визнання його винним відбутися покарання у її в'язницях.

У квітні 2009 року Суд виніс вирок колишнім лідерам повстанців Сесії, Колону та Гбао у сумі на 117 років позбавлення волі за злочини проти людяності. Усі троє були старшими керівниками ОРФ.

Спеціальний суд по Лівану

13 грудня 2005 року уряд Ліванської Республіки звернувся з проханням до ООН про заснування трибуналу міжнародного характеру для притягнення до кримінальної відповідальності усіх осіб, які будуть визнані винними у скоєнні терористичного злочину, що мав місце 14 лютого у Бейруті, у результаті якого загинув колишній прем'єр-міністр Лівану Рафік Харіні і 22 інших людини. ООН і Ліванська Республіка провели переговори щодо угоди про заснування Спеціального трибуналу по Лівану. 10 червня 2007 року, у відповідності до резолюції Ради Безпеки № 1757 від 30 травня 2007 року, положення, що додавалися до неї, Угоди та Статуту Спеціального трибуналу набули чинності. У відповідності з тією ж резолюцією, Генеральний секретар тепер приймає усіх необхідних заходів щодо заснування Спеціального трибуналу для Лівану.

Для забезпечення неупередженості та незалежності Спеціального трибуналу, у його Статуті передбачені різні гарантії прозорості та всеосяжного характеру процесу призначення суддів та Обвинувача. Вони передбачають також, що до складу камер повинні входити як ліванські, так і міжнародні судді. Окрім того, Статут захищає права обвинуваченого і надає потерпілим право на подання та вивчення їх думок та проблем на тих стадіях провадження, які судді попереднього провадження або камера вважатимуть належними. З урахуванням справедливості та безсторонності, а також безпеки та адміністративної ефективності, місце знаходження Спеціального трибуналу знаходиться за межами Лівану.

17 серпня 2007 року було оголошено, що Міжнародний трибунал для розслідування вбивства колишнього ліванського прем'єра Рафіка Харірі буде розміщуватися в Гаазі — місті, яке давно вважається столицею міжнародного правосуддя. 8 грудня влада Нідерландів надала Секретаріату ООН докладну інформацію про будівлю, яка була визначена як найбільш підходяще місце для Трибуналу. 21 грудня 2007 року представники ООН та Нідерландів підписали Угоду про штаб-квартиру, яка передбачає можливість того, що Спеціальний трибунал буде базуватися у Нідерландах. У подальшому угоду було надано парламенту Нідерландів на затвердження.

До складу Спеціального трибуналу входять камери, Обвинувач, Секретаріат та Канцелярія захисту. До складу камер входять один міжнародний суддя попереднього провадження, Судова камера (один ліванський суддя та два міжнародних), Апеляційна камера (два ліванських та три міжнародних судді), а також два запасних судді (ліванський та міжнародний). Чотири ліванських судді призначаються Генеральним секретарем із списку з 12 кандидатів, які надаються урядом Ліванської Республіки за пропозицією Вищої судової ради Лівану. Сім міжнародних суддів призначаються Генеральним секретарем із числа кандидатів, які пропонуються державами-членами чи компетентними особами.

1 березня 2009 року у Гаазі Спеціальний трибунал розпочав свою роботу. 49 % витрат, пов'язаних із діяльністю Трибуналу, буде покриватися урядом Лівану, а 51 % — за рахунок добровільних внесків держав.

Спеціальний суд по Камбоджі

Меч правосуддя не знає піхв.

Жозеф Местр

На початку квітня 2009 року розпочав свою роботу новий міжнародний суд — Спеціальний трибунал по військовим злочинам у Камбоджі. Трибунал був створений урядом Камбоджі та ООН. Мета створення — переслідування головних організаторів геноциду, здійсненого під час правління у Камбоджі «червоних кхмерів» у період 1975-1979 роках. Трибунал може призначити покарання аж до довічного позбавлення волі, але не менше п'яти років. У той же час вина звинуваченого повинна бути визнана кваліфікованою більшістю голосів: або 4 з 5, або 5 з 7. Це є новацією у міжнародному кримінальному судочинстві, адже раніше для винесення вироку достатньо було простої більшості.

Перший процес буде проводитися проти Кангм Кеу, по прізвиську «товариш Дуч». Це найменш значний, хоча й наймолодший звинувачений, йому «усього» 66 років. Під час правління «червоних кхмерів» він очолював в'язницю Туоль Сленг (S-21), в якій загинуло біля 17 тисяч чоловік (відомо, що врятуватися з неї вдалося лише 12). Він видався єдиним обвинуваченим, який погодився співробітничати з прокуратурою і визнав свою вину. Своєї черги очікують набагато більш великі політичні діячі: колишній президент країни Хіеу Сампфан, заступник голови режиму «червоних кхмерів» Пол Поту — Нуон Чеа, колишній заступник прем'єр-міністра та міністр закордонних справ Ієнг Сарі та колишній міністр по соціальним питанням Ієнг

Тхиритх. 21 липня 2006 року помер останній командир «червоних кхмерів» Та Мок, так і не дочекавшись суду над ним.

На сьогодні залишається відкрити питання щодо Спеціального трибуналу по Уганді, який вже виніс обвинувачення щодо вчинення військових злочинів лідеру угандійських повстанців Джозефу Коні, який переховується у джунглях Демократичної Республіки Конго.

Міжнародний кримінальний суд

*Це буде суд, де Саддам Хусейн, Пол Пот і Августо Піночет
майбутнього будуть відповідати за свої дії.*

Річард Дікер

В перспективі міжнародний кримінальний суд повинен забезпечити всезагальне правосуддя. Бачення такої перспективи дає просту і піднесену надію...

Тільки тоді невинні жертви далеких війн і конфліктів знатимуть, що вони теж можуть спокійно спати під захистом правосуддя; що вони теж мають права і що ті, хто ці права порушує, неодмінно зазнають покарання.

Кофі Аннан

За 50 років, що минули після Нюрнберзького та Токійського міжнародних військових трибуналів міжнародне співтовариство неодноразово ставало свідком геноциду — наприклад, бомбардування Камбоджі під час війни у В'єтнамі чи знищення іракських курдів Саддамом Хусейном, — але Рада Безпеки ООН послідовно не вживала рішучих заходів. Розповсюджені засобами масової інформації повідомлення про страхиття в колишній Югославії та фотографії, які можна було б зробити хіба що в нацистських концтаборах, спричинили постійний тиск громадськості та почуття вини у міжнародних організацій, чийм обов'язком було покласти край геноциду.

Міжнародний кримінальний суд (МКС) — перший постійний правовий інститут, до компетенції якого входить переслідування осіб, що відповідають за геноцид, військові злочини та злочини проти людяності. Таку мрію Організація Об'єднаних Націй виношувала ще з 1948-го року, але з різних причин реалізувати її не вдавалося. Договір щодо створення МКС було підписано в 1998 році в Римі. 1 липня 2002 року суд почав діяти на повній основі. Резиденція — Гаага, однак по бажанню Суду засідання можуть проходити у будь-якому місці. МКС не входить в офіційні структури ООН, хоча може порушувати справи за поданням Ради Безпеки ООН. Нагадаємо, що раніше подібні суди створювалися для розслідування тільки окремих злочинних дій у певних країнах. «Нову сторінку перегорнуто в історії людства», — заявив по завершенню церемонії проголошення Міжнародного суду Ганс Корелл, радник ООН з юридичних питань.

Держави стають учасниками МКС (а злочини, здійснені їх громадянами чи на їх території — підсудними йому) за фактом ратифікації Римського статуту. Для того, щоб він набув чинності, необхідною була ратифікація документа 60 країнами. До серпня 2009 року Римський статут ратифікували 110 держав у всьому світі. У 2009 році Статут ратифікували Чилі та Чехія — остання з держав Європейського союзу, яка це зробила. Україна поставила

під ним свій підпис 20 січня 2000 року, але ще не ратифікувала його і таким чином, державою-учасницею Міжнародного кримінального суду не є. Таких держав ще 37, серед яких США, Єгипет, Росія, Ізраїль і Іран. Низка країн, принципово не погоджуються із самою ідеєю МКС. Наприклад, Індія та Китай вважають, що цей Суд обмежує суверенітет держав і наділяється невідзначено широкою компетенцією.

Міжнародний кримінальний суд складається з 18 суддів. Сьогодні 2 суді представляють Східну Європу, 2 — Азію, 3 — Африку, 4 — Латинську Америку, а ті, що залишилися — Західну Європу та інші держави. Кожен із вище перелічених регіонів має бути представлений хоча б двома суддями. Внутрішня компетенція суду обмежена геноцидом, злочинами проти людяності та військовими злочинами. Під час переговорів у Римі сторони не змогли прийти до єдиного визначення агресії і тому було вирішено, що поки Суд не може здійснювати правосуддя з цього питання.

Компетенція Суду обмежена також і у часі, а саме злочинами, які були скоєні після 1 липня 2002 року. Якщо певний конфлікт — наприклад, війна в Уганді — продовжується уже двадцять років, то компетенція суду обмежена Тіми діями, які були та вчинені після вказаної дати. До компетенції Суду входять тільки злочини, які були вчинені або на території держави-учасниці, або громадянином держави-учасниці. Це положення гарантує право держав вирішувати, піддавати чи ні своїх громадян або територію юрисдикції МКС. Однак у цього принципу є один виняток: Рада Безпеки ООН може, через резолюцію, прийняту згідно глави VII Статуту ООН, передати до Суду певну ситуацію, яка торкається злочину, що був вчинений ні на території держави-учасниці, ні громадянами держави-учасниці. Рада Безпеки користувалася цим правом, коли передала до Суду ситуацію у Дарфурі, адже Судан не є державою-учасницею МКС.

Суд діє тільки у випадку, якщо держава, на території якої було вчинено злочин або громадянином якої є злочинець, не бажає або фактично не може здійснити слідство та висунути обвинувачення. Ця доповнююча (комплементарна) система залишає державам первинну відповідальність слідства та висунення обвинувачення щодо міжнародних злочинів. На відміну від створених ad hoc трибуналів ООН по колишній Югославії та Руанді, компетенція держави має пріоритет над компетенцією міжнародного суду. Однак, якщо слідча та прокурорська діяльність, що була розпочата певною державою, не відповідає міжнародним процесуальним стандартам або не має за мету захист пов'язаної зі злочиним особою від юрисдикції МКС, то останній має право здійснити правосуддя у даному випадку.

Суд не може автоматично здійснювати правосуддя з будь-якого припущеного злочину. Для цього необхідний один із наступних механізмів, які задіють це право:

- 1) прокурор держави-учасниці передає Суду певну ситуацію;
- 2) Рада Безпеки ООН передає Суду певну ситуацію;
- 3) прокурор МКС починає слідство щодо певної держави учасниці за своєю ініціативою (*proprio motu*).

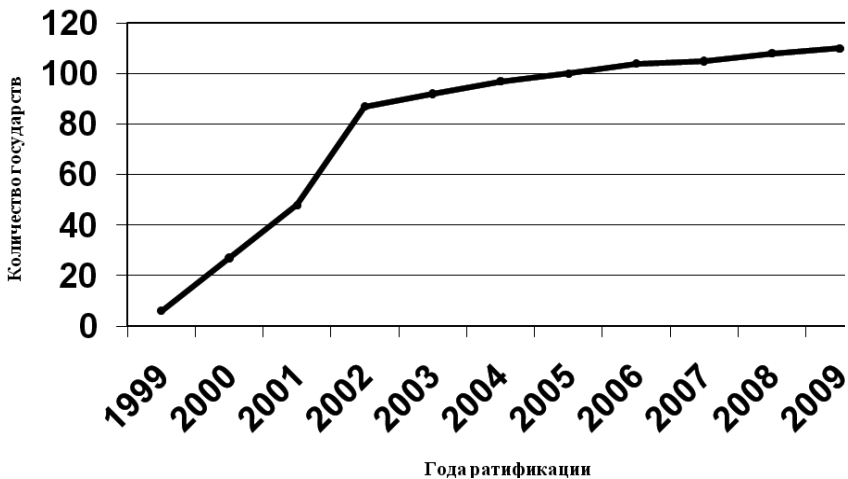
В останньому випадку дії прокурору мають бути підтверджені палатою, яка складається із трьох незалежних та неупереджених суддів. Окрім того,

кожен ордер на арешт і кожне обвинувачення, видане прокурором, повинні затверджуватися комітетом із трьох суддів, які приймають рішення виключно згідно чітко визначених правових принципів та доказів, які надає прокурор.

Після трирічного процесу формування інституту Міжнародний суд є повністю функціональним. Прокурору передавалися справи по ситуаціям в Уганді, Демократичній республіці Конго та Центральноафриканській республіці. Окрім того, Рада Безпеки ООН передала Суду питання про ситуацію у суданському регіоні Дарфур.

Почалися і розгляди Судом конкретних справ. Був заарештований та відданий Міжнародному кримінальному суду громадянин Конго Тома Лубанга Дьило, керівник збройного ополчення. Він звинувачується у призові на військову службу дітей у віці до 15 років та використання їх у військових цілях. Початок суду над Лубангою припав на 21 липня 2008 року, коли з'явилася інформація про те, що Міжнародний кримінальний суд видасть ордер на арешт президента Судану Омара аль-Башира за звинуваченням у геноциді у зв'язку з конфліктом у Дарфурі. Цей ордер був оприлюднений лише у березні 2009 року. Таким чином аль-Башир став першим діючим главою держави, проти якого було висунуте обвинувачення органом міжнародної юстиції. Усього МКС видав ордери на арешт 12 людей. З них 6 на свободі, 2 померли та 4 знаходяться під арештом.

Діаграма 1. Ріст кількості держав, що ратифікували Римський Статут

Проблема ратифікації Римського Статуту Міжнародного кримінального суду України

Україна підписала Римський Статут 20 січня 2000 року, однак в питанні ратифікації виникла низка складнощів.

13 лютого 2001 року Президент України Л. Д. Кучма направив до Конституційного Суду України подання про невідповідність Римського Статуту Конституції України.

11 липня 2001 року Конституційний Суд України дійшов висновку, що Римський Статут суперечить положенням Конституції України, отже його ратифікація можлива лише після внесення відповідних змін до Конституції України.

Конституційний Суд України знайшов наступні невідповідності.

Відповідно до Римського Статуту МКС доповнює національну систему правосуддя. Суд приймає до свого провадження справи не тільки за зверненням держави-учасниці, а й з власної ініціативи (саме це є основною відмінністю між Європейським Судом з прав людини та МКС), коли держава, під юрисдикцією якої перебуває особа, підозрювана у вчиненні передбаченого Статутом злочину, «не бажає або не здатна проводити розслідування чи порушити кримінальне переслідування належним чином». Це суперечить принципам організації судової системи в Україні. Зокрема, стаття 124 Конституції України передбачає, що Верховний суд України є найвищим судовим органом, а делегування або привласнення судових повноважень не допускається. Також заборонено створення надзвичайних та особливих судів.

Разом з тим, Конституційний Суд України відхилив твердження про неконституційність положення про можливість притягнення до відповідальності посадової особи держави, яка є носієм імунітету, а також твердження про неможливість передачі громадянина Україна іноземній установі, провівши відмінність між термінами «передача» (surrender), яка допускається та «видача» (extradition), яка заборонена.

Окрім того Конституційний Суд України наголошував, що відповідні положення про притягнення до відповідальності за злочини, передбачені в Римському Статуті, містяться вже в конвенціях, офіційно ратифікованих Україною, і що цей документ у своїх вимогах аналогічний загальновизнаним принципам міжнародного права та міжнародним звичаям, які мають дотримуватись не залежно від їх ратифікації цього документу.

Таким чином, ратифікувати Римський Статут Міжнародного Кримінального Суду видається можливим лише після внесення відповідних змін до Конституції України, зокрема в питаннях організації судової влади в країні. Так, адже саме положення абзацу десятого преамбули та Статті 1 Статуту, за якими «Міжнародний Кримінальний Суд доповнює національні органи кримінальної юстиції» стало підставою до визнання Конституційним Судом України Римського Статуту таким, що суперечить Конституції України.

Міжнародна кримінальна відповідальність фізичних осіб

Міжнародна кримінальна відповідальність фізичних осіб — відносно нове явище в міжнародно-правовій практиці. Уперше фізичні особи були притягнуті до міжнародної кримінальної відповідальності на підставі вироків

Нюрнберзького та Токійського військових трибуналів. Надалі на можливість настання такої відповідальності для фізичних осіб указували кілька міжнародних договорів, зокрема Конвенція про попередження злочину геноциду та покарання за нього 1948 року, Конвенція про припинення злочину апартеїду та покарання за нього 1973 року, Римський Статут Міжнародного кримінального суду, а також Статути Міжнародного трибуналу з колишньої Югославії та Міжнародного трибуналу з Руанди.

Сучасна теорія та практика виходять із того, що міжнародна кримінальна відповідальність може наставати для фізичних осіб тільки на підставі вироку суду та лише за здійснення злочинів, вичерпне визначення яких містить Статут відповідного міжнародного судового органу. Таким чином, міжнародне кримінальне переслідування за здійснення інших злочинів виключається. Це дозволяє говорити про дію в міжнародному кримінальному праві презумпції невинуватості. Підсудний у міжнародному кримінальному судовому органі має право на захист.

Міжнародна кримінальна відповідальність фізичних осіб може наставати як у вигляді позбавлення волі, так і у вигляді штрафу. Сучасна практика не передбачає створення спеціальних міжнародних пенітенціарних установ, таких як в'язниця Шпандау, у якій відбували покарання засуджені Нюрнберзьким військовим трибуналом. Виконання вироків, винесених існуючими міжнародними кримінальними судовими органами, покладене відповідно до спеціальних угод на низку національних пенітенціарних установ.

Реальна можливість притягнення до міжнародної кримінальної відповідальності фізичних осіб за здійснення чітко визначених у міжнародному праві злочинів є логічним підтвердженням руху держав у своєму прагненні до міжнародного співробітництва у боротьбі зі злочинністю.

МОДУЛЬ 13.

МІЖНАРОДНЕ МОРСЬКЕ ПРАВО

§ 1. Міжнародне морське право та його джерела

Міжнародне морське право – це галузь міжнародного права, принципи та норми якої визначають статус морських просторів, у тому числі морського дна та ресурсів, а також порядок користування ними.

Воно спирається на ті самі принципи, що й загальне міжнародне право, але має і власні галузеві принципи: принцип свободи судноплавства у відкритому морі, непоширення державного суверенітету на відкрите море, принцип свободи досліджень і використання світового океану та деякі інші принципи.

Основним об'єктом міжнародного морського права є **Світовий океан** і складові його простори і ресурси, в ефективному зв'язку з діяльністю суб'єктів міжнародного права – держав і їхніх об'єднань – міжнародних організацій і органів, наділених певними правами й обов'язками в сфері дії морського права.

Міжнародне морське право є однією з найстарших галузей міжнародного права, тому що з давніх часів Світовий океан, що займає 71% території планети Земля, грав важливу роль у задоволенні господарських потреб і потреб її народів, що населяють.

Етапи становлення міжнародного морського права прямо пов'язані з етапами становлення людської цивілізації.

Ця галузь міжнародного права виникла в результаті конфлікту між двома юристами-міжнародниками XVII ст.: голландським юристом Гуго Гроцієм та професором Кембриджського університету Селденом. Селден доводив, що відкрите море слід поділити між державами, в той час як Гуго Гроцій стверджував, що воно повинно залишатись відкритим. «Батько» міжнародного права, юрист та дипломат Гуго Гроцій в своїй книзі «Свобода морів, або право, яке належить Голландії приймати участь в торгівлі в Ост-Індії», («Mare Liberum», вийшла друком 1609р.), стверджував, що ні Португалія, ні будь-яка інша держава не можуть володіти морями і виключними правами на судноплавство. Ця книга стала відображенням боротьби Голландії проти традиційних морських держав, таких як Англія, Іспанія та Португалія.

Розвиток мореплавання призвів до утвердження в міжнародному звичаєвому праві протягом XVII–XVIII століть понять відкритого моря, територіального моря та вироблення основ їхнього правового статусу. На міжнародних конгресах XIX ст. та на морських конференціях початку XX ст. держави торкалися переважно військового мореплавання та рідко звертались до загальних питань міжнародного морського права. Будівництво Суецького та Панамського каналів привело до укладання відповідних конвенцій. Певний внесок у розвиток морського права пов'язаний із боротьбою проти торгівлі невольниками та боротьбою з піратством.

Майже вся історія становлення міжнародного морського права пов'язана з міжнародно-правовими звичаями. Перша спроба кодифікації норм міжнародного морського права почата в 1930р. під егідою Ліги Націй, в рамках Гаазької конференції по кодифікації міжнародного права успіхом не увінчалася. Її результатом став лише проект конвенції, підготовлений для розгляду в майбутньому. Більш успішною виявилася робота I Конференції ООН з морського права (1949–1956), її підсумком стало укладення у 1958 р. чотирьох конвенцій із морського права: 1) про відкрите море; 2) про територіальне море та прилеглу зону; 3) про континентальний шельф; 4) про риболовлю й охорону живих ресурсів відкритого моря. Історичне значення I Конференції ООН з морського права полягає, **по-перше**, у тому, що вона була першим найважливішим етапом кодифікації сформованих на той час звичаєвих норм про режим морських просторів і про різноманітні види використання Світового океану, і, **по-друге**, у тому, що на ній були розроблені в порядку прогресивного розвитку міжнародного права нові норми, що надалі одержали широке міжнародне визнання.

Прагнучи завершити кодифікацію норм, що регулюють правовий режим морів і океанів, ООН стала центром для продовження переговорів на II (1960) і III (1973–1982) конференціях з морського права за участю представників майже всіх країн світу. Результатом цієї роботи стало прийняття 30 квітня 1982 р. Конвенції ООН з морського права. Але в неї виявилось нелегка доля. Сподіваючись охопити всі найгостріші проблеми морського права й одночасно врахувати інтереси всіх, держави-учасниці приймали текст так званими пакетами та використовували при голосуванні принцип консенсусу. У результаті Конвенція більше 12 років отримувала кількість ратифікацій, необхідну для набрання нею чинності. Деякі положення Конвенції так і не отримали загального визнання. Зокрема, норми, що стосуються правового режиму морського дна як загального спадку людства (частина XI Конвенції), розцінені низкою країн як неприйнятні. Набуття чинності Конвенцією з морського права 1982 р. для одних держав не припинило дії Конвенцій з морського права 1958 р. для інших держав. Тому у практичній діяльності необхідно визначати, норми якої з конвенцій держава визнає для себе в якості обов'язкових. Крім вказаних вище конвенцій із морського права міжнародно-правовий режим морських просторів регулює значна кількість багатосторонніх, двосторонніх, регіональних, спеціальних міжнародних угод.

Конвенція ООН з морського права набула чинності 16 листопада 1994 р. Україна ратифікувала Конвенцію 3 червня 1999 р. за допомогою прийняття Верховною Радою України Закону України «Про ратифікацію Конвенції Організації Об'єднаних Націй з морського права 1982 р. та Угоди про імплементації Частини XI Конвенції Організації Об'єднаних Націй з морського права 1982 р.».

Конвенція ООН з морського права 1982 року є основним джерелом сучасного міжнародного морського права. Це один із дуже великих багатосторонніх міжнародно-правових актів, що має дуже складну структуру, що включає власне Конвенцію, що складається з 320 статей і дев'яти додатків до неї, що складають невід'ємну її частину, відповідно до статті 318 Конвенції. Конвенція, крім преамбули, включає 17 тісно взаємозалежних між собою частин:

§ 2. Внутрішні морські води, їх правовий режим

Внутрішні морські води являють собою водний простір, який розташований між береговою лінією та тими вихідними лініями, від яких відраховується ширина територіального моря.

Схоже визначення закріплено і в Конвенції ООН з морського права 1982р., де зазначається що внутрішні морські води складаються з вод, які розташовані в бік берегу від вихідної лінії територіального моря. Відповідно ст. 5 Конвенції 1982р. **«нормальною вихідною лінією** для виміру ширини територіального моря є **лінія найбільшого відливу уздовж берега**, зазначена на офіційно визнаних прибережною державою морських картах великого масштабу». У ст. 7 вище вказаної Конвенції говориться, що «у місцях, де берегова лінія глибоко порізана й звивиста або де є уздовж берега й у безпосередній близькості до нього низка островів, для проведення вихідної лінії, від якої відміряється ширина територіального моря, може застосовуватися **метод прямих вихідних ліній**, що з'єднують відповідні точки».

Внутрішні морські води є частиною території відповідної держави, на яку поширюється її суверенітет і юрисдикція в повному обсязі. Правовий режим внутрішніх морських вод України регулюється Конституцією України, Кодексом торговельного мореплавства України, Законом України «Про державний кордон України» й іншими нормативно-правовими актами.

Відповідно до ст. 6 Закону України «Про державний кордон України» від 4 листопада 1991р. до внутрішніх вод України належать:

1) морські води, розташовані в бік берега від прямих вихідних ліній, прийнятих для відліку ширини територіального моря України;

2) води портів України, обмежені лінією, яка проходить через постійні портові споруди, які найбільше виступають у бік моря;

3) води заток, бухт, губ і лиманів, гаваней і рейдів, береги яких повністю належать Україні, до прямої лінії, проведеної від берега до берега в місці, де з боку моря вперше утворюється один або кілька проходів, якщо ширина кожного з них не перевищує 24 морських миль;

4) води заток, бухт, губ і лиманів, морів і проток, що історично належать Україні;

5) обмежена лінією державного кордону частина вод річок, озер та інших водойм, береги яких належать Україні.

Різновидом внутрішніх морських вод є так звані **«історичні води»**, перелік яких встановлюється урядом відповідної держави. До історичних вод звичайно належать води деяких заток (незалежно від ширини входу), що у силу історичної традиції або міжнародного порядку вважаються внутрішніми водами прибережної держави. Історичними затоками визнаються ті, у відношенні яких відповідна прибережна держава традиційно здійснює права володіння й у межах яких вона має особливі економічні інтереси.

До історичних заток належить зокрема затока Петра Великого на Далекому Сході Російської Федерації (ширина входу 102 морські милі). Її статус як історичної затоки був визначений Росією в 1901р. та був підтверджений виданою в 1957р. Постановою Ради Міністрів СРСР.

До історичних заток також належить Чеська губа у Баренцовому морі в Росії (ширина входу більше 70 морських миль), Гудзонова затока в Канаді (ширина входу близько 50 морських миль), Габесьська затока в Тунісі (ширина входу близько 50 морських миль), Брістольська затока у Великій Британії (ширина входу більше 30 морських миль), Варангер-фьорд у Норвегії (ширина входу 30 морських миль) та ін.

Законодавство Російської Федерації, у якому знайшла своє втілення радянська доктрина міжнародного права, відносить до внутрішніх вод РФ за аналогією з «історичними» затоками сибірські моря: Карське, Лаптевих, Східносибірське, Чукотське.

Прибережна держава, здійснює у внутрішніх водах права, що впливають із суверенітету. Вона регулює судноплавство і рибальство, на цій території заборонено займатися яким-небудь промислом або науковими дослідженнями без дозволу компетентних органів прибережної держави.

Правовий режим морських портів в основному регулюється нормами національного права. В Україні правовий режим портів установлений розділом IV «Морський порт» Кодексу торговельного мореплавства України (КТМ). У відповідності зі ст. 73 КТМ морський порт є державним транспортним підприємством, призначеним для обслуговування суден, пасажирів і вантажів на відведених порту території й акваторії, а також перевезення вантажів і пасажирів на приналежних порту суднах. В Україні порти бувають торгові, рибні і спеціалізовані. Крім того, розрізняють порти відкриті і закриті. Прибережні держави відчиняють для заходу іноземних суден деякі торгові порти. Причому питання про те, які з портів повинні бути відкриті, належить до винятої компетенції держави. Для відвідання відкритих портів, як правило, не потрібно запитувати дозвіл прибережної держави або повідомляти про це. У відкриті порти повинні бути забезпечені вільний доступ усіх суден незалежно від прапора і без будь-якої дискримінації. У закриті порти захід іноземних суден піддається особливому регулюванню і тут установлюється дозвільна система заходу. Судно, що терпить лихо, може здійснити захід у будь-який порт прибережної держави.

Зовнішньою межею внутрішніх морських вод портів є обкреслені лінією, що проходить через найбільш віддалені убік моря, точки портових споруд. Конвенція ООН з морського права 1982р. наголошує на тому, що це повинні бути постійні портові споруди (ст. 11 Конвенції). До території порту належать відведені порту землі, а також намиті, насипані або створені іншими технологічними засобами за рахунок території порту площі. Акваторією порту є відведені порту водні простори. Територія й акваторія морського порту є державною власністю і даються порту в користування (ст. 74 КТМ).

Іноземні невійськові судна можуть заходити у внутрішні води тільки з дозволу прибережної держави і повинні додержуватися її законів.

Прибережна держава може встановлювати стосовно іноземних суден такі види правового режиму: **а)** національний режим (такий же, який дається своїм суднам); **б)** режим найбільшого сприяння (надання умов не гірших, ніж ті, якими користуються судна будь-якої третьої держави); **в)** спеціальний режим (наприклад, для суден із ядерними силовими установками, що перевозять отруйні, хімічні й інші матеріали).

Іноземні судна у внутрішніх морських водах повинні дотримуватися законів та інших правил, установлених прибережною державою, у відношенні імміграційного, митного, санітарного контролю, безпеки плавання, охорони навколишнього середовища. Наприклад, в іноземному порту судна підлягають санітарному контролю на основі Міжнародних санітарних правил 1951р. (уточнені в 1969р.). Судно, що не виконало санітарних правил, не підлягає затримці в порту. Воно може вийти в море, але протягом усього рейсу не може заходити в інші порти цієї ж держави.

На іноземні торговельні судна, до яких звичайно відносять усі судна, крім військових і тих, що використовуються для публічних цілей (охорона узбережжя, рибоохорона і т.д.), що знаходяться у внутрішніх морських водах прибережної держави, поширюється кримінальна, цивільна й адміністративна юрисдикція прибережної держави.

В основі **кримінальної юрисдикції** лежить загальне правило про те, що оскільки внутрішні морські води є частиною державної території, то злочини, скоєні на борту іноземних торговельних суден, що знаходяться в межах цих вод, підлягають юрисдикції прибережної держави. Але на практиці, частіше всього в силу двосторонніх угод, влади прибережної держави переважно утримуються від здійснення кримінальної юрисдикції стосовно моряків іноземного судна, якщо вчинені ними злочини не порушують мир і добрий порядок у ньому, якщо втручання не є міжнародним зобов'язанням прибережної держави або якщо про інше не просять дипломатичні або консульські посадові особи держави прапора судна. Іноземні торгові судна не повинні даватися як захисток для осіб, переслідуваних владою прибережної держави за вчинений злочин.

Цивільна юрисдикція над іноземними торговими суднами полягає в тому, що судовою владою прибережної держави можуть розглядатися цивільні позови у відношенні іноземного торгового судна і майна, що знаходиться на його борту, під час стоянки судна в порту. Такі позови можуть бути заявлені до судна в зв'язку з невиконанням контракту, заподіянням шкоди, рятуванням і т.п. Реалізація цивільної юрисдикції стосовно іноземного торговельного судна може включати в себе затримання або арешт такого судна для забезпечення позовних вимог або виконання судових або арбітражних рішень. Рішення про затримання або арешт повинно вноситися компетентним судовим органом прибережної держави. Водночас приналежні державі судна зберігають імунітет від затримання й арештів, що випливають із виконання судових рішень у цивільних справах, або для забезпечення заявленого позову.

Слід зазначити, що у відповідності зі сформованою міжнародною практикою прибережна держава не здійснює юрисдикції у справах, що належать до внутрішнього розпорядку на іноземному судні, включаючи цивільні спори між членами команди, що виникають у зв'язку з їхньою службою на судах.

Адміністративна юрисдикція здебільшого базується на нормах адміністративного права, що встановлюють режим перебування іноземних суден у внутрішніх морських водах прибережної держави. Відповідно до цих норм іноземні судна як державні, так і приватновласницькі, підлягають адміністративній юрисдикції прибережної держави в повному обсязі. Насамперед це

стосується виконання митних і санітарних правил, а також заходів контролю, що належать до безпеки суден, охорони людського життя, допуску іноземців.

Інші правила встановлені для іноземних військових суден. Слід зазначити, що прибережні держави завжди приділяли особливу увагу регламентації заходження іноземних військових кораблів у внутрішні морські води і порти. У законодавстві більшості держав установлений дозвільний порядок заходження іноземних військових кораблів у внутрішні води і порти. Відповідно до цього порядку заінтересована держава дипломатичними каналами не пізніше визначеного терміну повинна направити запит державі, у чій торгівлі порти передбачається заходження її кораблів, і одержати на це відповідний дозвіл. Причому в запиті повинні бути зазначені цілі заходження, чисельність екіпажу і час перебування в порту. Що стосується військових портів, то вони, як правило, закриті для відвідин іноземних військових суден.

Слід зазначити, що в зв'язку з інтенсивним розвитком міжнародного судноплавства в даний час намітилася тенденція з обмеження юрисдикції прибережної держави у відношенні іноземних суден, що знаходяться в її внутрішніх водах.

§ 3. Територіальне море

Територіальне море (територіальні води) — це морський пояс, розташований уздовж берега або безпосередньо за внутрішніми морськими водами, який не перевищує 12 морських миль і перебуває під повним суверенітетом прибережної держави.

Як частина морського простору, на яку прибережна держава поширює свій суверенітет, територіальне море існує здавна. При визначенні кордонів територіального моря тривалий час діяла звичаєво-правова норма: влада прибережної держави закінчується там, де вона фактично не може бути підтримана. Тому на практиці держави визначали зовнішню межу територіального моря по-різному. Наприклад, з появою вогнепальної зброї кордон нерідко встановлювали на відстані польоту гарматного ядра з берегової батареї. На кінець XIX ст. більшість держав дійшли спільної думки про тримільну ширину територіального моря та необхідність вирішення цього питання шляхом укладання міжнародних договорів.

У чинному міжнародному праві поняття територіального моря наведене в Конвенції про територіальне море та прилеглу зону 1958 р. і в Конвенції з морського права 1982 р.: «Суверенітет прибережної держави поширюється за межі її сухопутної території та внутрішніх вод на прилягаючий морський пояс, що називається територіальним морем». Кожна держава має право встановлювати ширину свого територіального моря до межі, що не перевищує 12 морських миль. Переважна більшість держав світу, включно з Україною, дотримуються цієї норми. Відповідно до ст. 5 Закону України «Про державний кордон України» до територіального моря України належать прибережні морські води шириною 12 морських миль, відлічуваних від лінії найбільшого відпливу як на материку, так і на островах, що належать Україні, або від прямих вихідних ліній, які з'єднують відповідні точки. Хоча є ціла низка держав, які всупереч нормам міжнародного права значно розширили свої територіальні води, зокрема Ангола встановила межі територіальних вод

на відстані 20 морських миль, Мадагаскар — 50, Мавританія — 70, Габон — 100, Сенегал — 150, Панама, Сальвадор, Нікарагуа, Бразилія, Гвінея, Гана, Конго, Сомалі та ін. — 200 морських миль.

Існують три основних способи відліку територіальних вод:

1) від лінії найбільшого відливу уздовж берега прибережної держави;
2) якщо берегова лінія звивиста або порізана чи поблизу берега є ланцюг островів, може застосовуватися метод прямих вихідних ліній, що з'єднують найбільш виступаючі в море точки берега й островів;

3) від внутрішніх морських вод.

Суверенітет прибережної держави поширюється на водний простір територіального моря, повітряний простір над ним, а також на поверхню дна і надра в цій зоні (ст. 1 Конвенції про територіальне море та прилеглу зону 1958 р.). Територіальне море є частиною території відповідної держави. Проте обсяг суверенних прав прибережної держави в територіальному морі дещо вузьчий, ніж у внутрішніх водах. З обсягу правомочностей держави установлюється виняток — **право мирного проходу**. Невійськові судна всіх держав користуються правом мирного проходу через територіальне море.

Мирним проходом називається плавання через територіальне море суден іноземних держав із метою:

а) перетнути це море, не заходячи у внутрішні води, не стаючи на рейді або біля портової споруди за межами внутрішніх вод;

б) пройти у внутрішні води, вийти з них, стати на такому рейді або у такої портової споруди.

Якщо Конвенція про територіальне море, прийнята на Женевській конференції 1958р., визнавала право при проході на зупинку і стоянку на якорі, оскільки вони пов'язані зі звичайним плаванням або виявилися необхідними внаслідок непереборної сили або лиха, то Конвенція ООН з морського права 1982 р. в п. 2 ст. 18 визнала це право вже в якості винятку, закріпивши, що прохід повинний бути безупинним і швидким.

У відповідності зі ст. 19 Конвенції з морського права «прохід є мирним, якщо тільки ним не порушується мир, добрий порядок або безпека прибережної держави». Види діяльності, які відповідно до міжнародного права є порушенням миру, доброго порядку або безпеки прибережної держави, перелічені в ч. 2 ст. 19 Конвенції з морського права 1982 р.

Прохід признається таким, що порушує «світ, добрий порядок і безпеку» прибережної держави, якщо судно здійснює:

а) погрозу силою або її застосування проти суверенітету, територіальної цілісності або політичної незалежності прибережної держави або яким-небудь іншим чином з порушенням принципів міжнародного права, втілених у Статуті ООН;

б) будь-які маневри або навчання зі зброєю будь-якого виду;

в) будь-який акт, спрямований на збір інформації на шкоду обороні або безпеці прибережної держави;

г) будь-який акт пропаганди, що має за мету зазіхання на оборону або безпеку прибережної держави;

г) підйом у повітря, посадку або прийняття на борт будь-якого літально-го апарату;

д) підйом у повітря, посадку або прийняття на борт будь-якого військового устрою;

е) навантаження або розвантаження будь-якого товару або валюти, садження або висадження будь-якої особи всупереч митним, фіскальним, імміграційним або санітарним законам і правилам прибережної держави;

є) будь-який акт навмисного і серйозного забруднення всупереч діючій Конвенції;

ж) будь-яку рибальську діяльність;

з) проведення дослідницької або гідрографічної діяльності;

и) будь-який акт, спрямований на створення перешкод функціонуванню будь-яких систем зв'язку або будь-яких інших споруд або установок прибережної держави;

і) будь-яку іншу діяльність, що не має прямого відношення до проходу.

Прибережна держава має право вжити заходи, аби не допустити прохід, який не є мирним. Прибережна держава має право встановлювати в територіальному морі морські коридори для проходу судів або схеми руху. Із суден, що виконують мирний прохід, можуть бути стягнуті тільки збори за надання конкретних послуг.

Відносно іноземних військових кораблів (суден) передбачений особливий порядок здійснення ними мирного проходу у водах територіальної прибережної держави. Визначення військового корабля дано в ст. 29 Конвенції 1982р. Під ним розуміється «судно, що належить до збройних сил якої-небудь держави, що має зовнішні знаки, які відрізняють такі судна його національності, що знаходиться під командуванням офіцера, що перебуває на службі уряду даної держави і прізвище якого занесене у відповідний список військовий або еквівалентний йому документ, і яке має екіпаж, підпорядкований регулярній військовій дисципліні».

В Україні військові кораблі іноземних держав, а також підводні човни здійснюють мирний прохід у територіальному морі України в порядку, встановленому Кабінетом Міністрів. При цьому підводні човни повинні плавати тільки на поверхні і під своїм прапором. Невиконання даних правил надає право компетентним органам України вимагати від порушника негайно покинути територіальне море України. Дане положення закріплено в ст. 13 Закону України «Про державний кордон України».

Слід також мати на увазі, що держава прапора відповідає за будь-яку шкоду або збитки, завдані прибережній державі в результаті недотримання військовим або іншим некомерційним судном правил прибережної держави щодо плавання в територіальному морі або положень Конвенції 1982 р.

Проте зазначена Конвенція (ст. 24) встановлює й обов'язок прибережної держави з організації судноплавства в її територіальному морі. Так, прибережна держава не повинна перешкоджати мирному проходові іноземних суден, воно повинна належним чином повідомляти про всі відомі їй небезпеки для судноплавства в її територіальних водах.

Необхідно зазначити, що конкретні питання, пов'язані з юрисдикцією прибережної держави у відношенні іноземних суден, що здійснюють право мирного проходу, вирішуються в залежності від приналежності цих суден до класу військових кораблів, а також державних суден, експлуатованих у не-

комерційних цілях, або до класу торговельних суден. Стосовно військових кораблів діє принцип імунітету, відповідно до якого вони вилучаються з-під юрисдикції прибережної держави. У випадку недотримання ними законів і правил прибережної держави під час мирного проходу через її територіальні води, влади прибережної держави можуть вимагати, щоб цей корабель негайно покинув її територіальне море. При цьому шкода і збитки, заподіяні кораблем-порушником, покриваються державою його прапора.

На борту іноземного торговельного судна, що здійснює право мирного проходу, діють кримінальна і цивільна юрисдикція держави прапора судна, за винятком вилучень, встановлених у конвенційному порядку. У відповідності зі ст. 27 Конвенції ООН з морського права, кримінальна юрисдикція здійснюється прибережною державою стосовно злочину, вчиненого на борту іноземного торгового судна під час проходу через територіальне море, якщо:

- 1) наслідки злочину поширюються на прибережну державу;
- 2) злочин порушує спокій у країні або добрий порядок у територіально-морі;
- 3) капітан судна, дипломатичний агент або консульська посадова особа держави прапора судна звертаються до місцевої влади з проханням про надання допомоги;
- 4) прийняті заходи необхідні для припинення незаконної торгівлі наркотиками або психотропними речовинами.

Але не підлягає обмеженню право прибережної держави приймати будь-які заходи для арешту або розслідування на борту іноземного судна, що проходить через територіальне море, після його виходу з внутрішніх морських вод. Це право спрямоване на забезпечення можливості прибережної держави заарештовувати і віддавати суду осіб, що несуть кримінальну відповідальність за злочини, вчинені під час перебування судна у внутрішніх водах такої держави. При вчиненні злочину на борту іноземного судна до входу в територіальне море і при проходженні цього судна без заходу у внутрішні морські води прибережна держава здійснювати втручання не повинна (п. 5 ст. 27 Конвенції ООН з морського права).

§ 4. Прилегла зона

Прилегла зона — це частина морського простору, що прилягає до територіального моря, в якій прибережна держава може здійснювати контроль у визначених законом сферах. Вона не може поширюватися за межі 24 морських миль від вихідних ліній, від яких відміряється ширина територіального моря.

Історія виникнення таких зон починається ще з XVIII ст., коли ширина територіального моря у переважного числа держав не перевищувала 3 миль. Саме тоді деякі держави в односторонньому порядку стали встановлювати спеціальні зони за межами територіального моря, у яких вони претендували на здійснення юрисдикції у відношенні іноземних суден, головним чином із метою боротьби з контрабандою. Вперше 5-мильну митну зону оголосила Велика Британія в 1736р. У 1799р. 12-мильна митна зона була встановлена США, пізніше прилеглі зони були встановлені Францією, Бельгією й іншими країнами. Здебільшого вони були спрямовані на припинення контрабанди,

але в деяких випадках вже оголошувалися фіскальні, санітарні й інші види прилеглих зон. З розвитком та інтенсифікацією торговельного мореплавства багатьох держав почали укладати двосторонні і багатосторонні договори про прилеглу зону.

Відповідно до чинного міжнародного права прилеглу зону можна створювати в цілях контролю, необхідного: **а)** для запобігання порушень митних, фіскальних, імміграційних або санітарних законів і правил прибережної держави в межах її території або територіального моря; **б)** для покарання за порушення вищезгаданих законів і правил, скоєних в межах її території або територіального моря. Відповідні норми закріплені і в Конвенції про відкрите море 1958 р. (ст. 24), і в Конвенції ООН з морського права 1982 р.

Варто зазначити те, що за своєю юридичною природою прилегла зона — це частина відкритого моря, але зі спеціальним режимом. Тому обидві зазначені конвенції містять положення про суто цільовий характер прилеглої зони. Вона встановлюється тільки для запобігання прибережною державою порушень митних, фіскальних, імміграційних або санітарних законів і правил, тобто, у точно визначених цілях, і розширення цих цілей, виходячи зі змісту положень конвенцій, неприпустимо. Отже, **прилегла зона може бути тільки чотирьох видів: митна; фіскальна; імміграційна; санітарна.**

У прилеглий зоні військові судна прибережної держави або її спеціальні судна, що здійснюють контроль у визначених законом сферах, мають право за наявності підстав зупиняти іноземні невійськові судна, перевіряти документи й оглядати суднові приміщення, вживати заходи, передбачені законодавством прибережної держави.

За Конвенцією про територіальне море і прилеглу зону 1958 р. ширина прилеглої зони не може перевищувати 12 морських миль від тих же вихідних ліній, від яких відміряється і територіальне море. Іншими словами, право на прилеглу зону мають ті держави, територіальне море яких менше 12 миль. Конвенція з морського права 1982 р. містить два положення, відмінних від профільної Конвенції 1958 р.: 1) прилегла зона поширюється на відстань до 24 миль, що відраховуються від вихідних ліній; 2) у п. 1 ст.33 опущене посилання на те, що прилегла зона є районом відкритого моря. Незважаючи на таке фактичне її положення, остання зміна була пов'язана з розбіжностями на III Конференції ООН з морського права щодо статусу економічної зони, оскільки у випадку встановлення такої зони, прилегла зона буде перекрита нею.

Прилеглу (санітарну) зону встановили Аргентина, Венесуела, Індія; митну — Сирія, фіскальну — Індія, Югославія, Сирія; імміграційну — Індія, Португалія.

Українське законодавство не передбачає створення прилеглої зони. Необхідно зауважити що, незважаючи на обмеження видів прилеглих зон у Конвенції про територіальне море і прилеглу зону 1958 р., деякі прибережні держави на практиці почали встановлювати інші види таких зон (наприклад, зони безпеки, кримінальної і цивільної юрисдикції, нейтралітету, запобігання забруднення та ін.). У тих випадках, коли їхня ширина не перевищувала разом із територіальним морем 12 морських миль, їхнє встановлення не викликало яких-небудь заперечень, тому що мова фактично йшла про максимальне використання своїх прав прибережною державою. Після ж прийняття Конвенції з морського права 1982 р. це, безумовно, є неправомірним.

§ 5. Відкрите море

Відкрите море — це частини моря, які не входять ні у виключну (морську) економічну зону, ні в територіальне море або внутрішні води якої-небудь держави, ні в архіпелажні води держави-архіпелагу.

Чинне міжнародне право, безумовно, визнає існування відкритого моря як простору з особливим міжнародно-правовим режимом. Відповідно до ст. 1 Конвенції про відкрите море 1958 р. термін «відкрите море» охоплює «всі частини моря, які не входять ні в територіальне море, ні у внутрішні води будь-якої держави». У Конвенції ООН із морського права 1982р. відкритим морем названі всі частини моря, «які не входять ні у виключну економічну зону, ні в територіальне море або внутрішні води будь-якої держави, ні в архіпелажні води держави-архіпелагу» (ст. 86).

Для характеристики відкритого моря необхідно виділити два критерії, що визначають його статус:

— **географічний** — який характеризує відкрите море як частину просторів Світового океану, що не утворюють територію прибережної держави;

— **політичний** — полягає в тому, що відкрите море не знаходиться під суверенітетом жодної з держав, усі держави мають право користуватися на засадах рівності відкритим морем у мирних цілях (свобода мореплавання, польотів наукових досліджень і т.д.).

Згідно зі ст. 87 Конвенції ООН з морського права 1982р. всі держави, у тому числі й ті, що не мають виходу до моря, мають свободу відкритого моря, що включають ряд свобод на певну діяльність у відкритому морі — право на:

- а)** свободу судноплавства;
- б)** свободу польотів;
- в)** свободу прокладати підводні кабелі і трубопроводи;
- г)** свободу рибальства;
- д)** свободу будувати штучні острови й інші установки, що допускаються міжнародним правом;
- є)** свободу наукових досліджень.

Відкрите море резервується для мирних цілей. Ніяка держава, у відповідності зі ст.89 Конвенції 1982 р., не може претендувати на підпорядкування якоїсь частини відкритого моря своєму суверенітету.

Свобода судноплавства та свобода польотів над відкритим морем є найбільш повними в переліку свобод відкритого моря. Але, як і всі свободи відкритого моря, їх надають із врахуванням обов'язків держав дотримуватися певних правил. Так, здійснення судноплавства має бути підпорядковане Міжнародним правилам попередження зіткнень судів у морі. Польоти в повітряному просторі над відкритим морем здійснюються відповідно до норм міжнародного повітряного права.

Свобода прокладання підводних кабелів і трубопроводи виникла як звичаєво-правова, держави активно користувались нею із середини ХІХ ст. У 1884р. в Парижі була підписана перша багатостороння конвенція з охорони підводних телеграфних кабелів. Під час кодифікації міжнародного морського права свобода прокладання підводних кабелів і трубопроводів була закріплена в ст. 26 Конвенції про відкрите море 1958р. і ст. 112–115 Конвенції ООН

з морського права 1982р. Усі держави мають право прокладати по дну відкритого моря за межами континентального шельфу підводні кабелі та трубопроводи. Ніхто не може заважати державі в реалізації нею цієї свободи. Вона ж, у свою чергу, зобов'язана належним чином брати до уваги вже прокладені по дну моря кабелі та трубопроводи, не перешкоджати їх ремонту і, по можливості, не перешкоджати свободі судноплавства та риболовства. Прибережна держава за певними винятками не може перешкоджати прокладанню або підтриманню у справності іноземних підводних кабелів або трубопроводів на континентальному шельфі. Визначення траси для проходження іноземних трубопроводів на континентальному шельфі здійснюється за згодою прибережної держави. Розрив, пошкодження підводного кабелю або трубопроводу тягнуть відповідальність власника відповідно до міжнародного права та національного законодавства.

Свобода риболовства — це найдавніша та загальновизнана свобода відкритого моря. Масова експлуатація морських живих ресурсів привела до необхідності встановлення з початку XX ст. міжнародно-правових обмежень у галузі риболовства. Ці ж питання знайшли відображення під час кодифікації міжнародного морського права в 1958р. і 1982р. Свобода риболовства означає, що всі живі ресурси відкритого моря знаходяться в загальному та рівному користуванні всіх держав світу. Міжнародні договори, що укладаються в галузі користування такими ресурсами, не можуть завдавати жодним чином збитків державам, що не беруть у них участь. Але у випадках встановлення в міжнародних договорах обмежень із метою збереження ресурсів держави повинні дотримуватися цих обмежень. Свобода риболовства не торкається особливого режиму риболовства у виключній економічній зоні.

В останні роки в міжнародному праві, особливо в Конвенції ООН з морського права 1982 р., свобода риболовства все більше розглядається крізь призму охорони тваринного світу. З цією метою на держави покладено зобов'язання зберігати та керувати живими ресурсами відкритого моря, а також вживати щодо своїх громадян заходи з метою забезпечення збереження таких живих ресурсів. Реально забезпечити ці положення Конвенції виявляється досить складно, оскільки практично вони не знаходяться в галузі ефективного міжнародного контролю.

У відкритому морі судно підпорядковується юрисдикції тієї держави, під прапором якої воно плаває. Між державою і судном повинен існувати реальний зв'язок. Цього не можна сказати про практику використання так званих «зручних» прапорів (Панами, Ліберії та ін.).

Необхідно зазначити, що **судно, яке плаває під прапорами двох і більше держав, прирівнюється до судна, що не має національності.** Судно не може змінити свій прапор під час плавання або стоянки при заходженні в порт, крім випадків зміни права власності на нього. Проте це не стосується суден, що плавають під прапором ООН і деяких інших міжнародних організацій.

Звичайно судно розглядається як частина території держави, у якій воно зареєстровано. Винятки з цього правила, а отже, і зі свободи судноплавства, встановлюються міжнародними договорами. Так, наприклад, ст. 110 Конвенції з морського права 1982р. встановлює певні права у відкритому морі військових кораблів із припинення незаконної діяльності плаваючих там

суден. Вони здійснюються шляхом реалізації права на огляд. Ці дії допустимі за умови, що в командира військового судна виникли підозри в тому, що зустрінуте судно займається піратством, работоргівлею, несанкціонованим віщанням, не має національності, або якщо на ньому піднятий іноземний прапор, або воно відмовляється підняти прапор, але в дійсності має ту ж національність, що і даний військовий корабель. У цих випадках військовий корабель робить «перевірку права судна на його прапор». Але, якщо ці підозри виявилися необґрунтованими й оглянуте судно не вчинило ніяких дій, які б виправдували цю підозрілість, йому повинні бути відшкодовані всі заподіяні збитки або шкода.

Кожна держава самостійно визначає умови надання своєї національності суднам, правила реєстрації суден на її території і права судна плавати під її прапором (ст. 91 Конвенції 1982 р.).

Ні арешт, ні затримка суден не можуть бути зроблені у відкритому морі навіть у якості заходу розслідування по розпорядженню якої-небудь іншої влади, крім влади держави прапора судна. Водночас у влади прибережної держави існує **право переслідування по «гарячих слідах»**. Ця правомочність передбачена ст. 23 Конвенції про відкрите море 1958 р.

Переслідування іноземного судна по «гарячих слідах» може бути вжито:

а) якщо компетентні влади прибережної держави мають достатні підстави вважати, що це судно порушило закони і правила цієї держави;

б) переслідування повинне початися тоді, коли іноземне судно або одна з його шлюпок знаходяться у внутрішніх водах, у територіальному морі або в прилеглий зоні держави, що переслідує, і може продовжуватися за межами територіального моря або прилеглої зони тільки за умови, якщо воно не переривається;

в) право переслідування припиняється, як тільки переслідуване судно входить у територіальне море своєї країни або третьої держави;

г) переслідування повинно бути почате після по дачі зорового або світлового сигналу;

д) переслідування може здійснюватися тільки військовими кораблями або військовими літальними апаратами, або суднами й апаратами, що знаходяться на урядовій службі (наприклад, поліцейськими) і спеціально на це уповноваженими.

Право переслідування не може здійснюватися стосовно військових кораблів, деяких інших суден, що перебувають на державній службі (поліцейських, митних).

§ 6. Виключна (морська) економічна зона

Виключна (морська) економічна зона — це район, що знаходиться за межами територіального моря та прилягає до нього, і який підпадає під встановлений особливий правовий режим. Ширина виключної економічної зони не повинна перевищувати 200 морських миль, що відлічуються від видіхдних ліній, від яких відміряється ширина територіального моря.

Поява виключної економічної зони пов'язана з давнім прагненням держав встановити риболовні зони, що виходили б за межі територіальних вод.

Інститут виключної економічної зони є новелою у міжнародному морському праві. Його поява безпосередньо пов'язана з роботою III Конференції ООН з морського права.

Безпосередньо термін «виключна економічна зона» став використовуватися в міжнародних документах і внутрішньодержавних актах наприкінці 60-х — початку 70-х років. Його зміст, на думку багатьох учених, означає, що в цій зоні виключно прибережна держава переслідує і задовольняє свої економічні інтереси, тобто здійснює суверенні права в сфері реалізації своїх економічних інтересів.

Однією з причин виникнення концепції економічної зони, а потім і її правової регламентації, крім науково-технічної революції, що відкрила реальні можливості видобування різноманітних живих і мінеральних ресурсів вдалині від берега і на великих глибинах, послужило бажання знайти компроміс між більшістю держав, що притримуються 12-мильної межі територіальних вод, і порівняно невеликим числом держав, що наполягали на 200-мильній їхній межі. Найбільші вигоди в результаті цього одержали держави Африки і Латинської Америки, що мають великі морські узбережжя, котрі дають географічну можливість встановити такі зони. Безсумнівну вигоду від цього одержали США, Канада й інші промислово розвинені держави.

Прибережна держава відповідно до міжнародного права отримує не повний суверенітет над виключною економічною зоною, а відповідно до ст. 56 Конвенції з морського права 1982 р.:

«а) суверенні права з метою розвідування, розроблення і зберігання природних ресурсів як живих, так і неживих, що знаходяться на дні, у його надрах і в його водах, що покривають, а також із метою керування цими ресурсами, й стосовно інших видів діяльності з економічного розвідування і розроблення ресурсів зони (виробництво енергії шляхом використання води, течій, вітру);

б) може споруджувати, а також дозволяти і регулювати створення й експлуатацію штучних островів і установок, установлювати навколо них зони безпеки;

в) може визначати час і місце лову, установлювати припустимий вилов живих ресурсів, встановлювати умови одержання ліцензій, стягувати збори;

г) здійснювати юрисдикцію стосовно створення штучних островів, установок і споруд;

г) дозволяти морські наукові дослідження;

д) вживати заходів із захисту морського середовища».

Варто зауважити, що суверенні права прибережної держави на виключну (морську) економічну зону не скасовують свобод відкритого моря, встановлених для всіх держав. Тому в економічній зоні всі держави користуються свободою судноплавства і польотів, прокладки підводних кабелів і трубопроводів та ін. Держави при здійсненні своїх прав повинні враховувати суверенні права прибережної держави. Іноземна держава зобов'язана враховувати у виключній економічній зоні права та дотримуватись законів прибережної держави, а прибережна держава — враховувати права іноземної держави у виключній економічній зоні (п. 2 ст. 56).

Прибережна держава визначає допустимий улов живих ресурсів у своїй виключній економічній зоні та забезпечує, щоб стан живих ресурсів у такій

зоні не піддавався небезпеці в результаті надмірної експлуатації. Вона має право споруджувати та дозволяти спорудження, експлуатацію та використання штучних островів, установок і споруд для економічних цілей (п. 1 ст. 60).

Як і континентальний шельф, виключна (морська) економічна зона, у відповідності зі ст. 74 Конвенції з морського права, може бути піддана делімітації між державами з протилежними або суміжними узбережжями на основі угоди відповідно до норм міжнародного права, як це зазначено в ст. 38 Статуту Міжнародного Суду, і з дотриманням принципів справедливості.

Прибережні держави зазвичай мають спеціальне законодавство про виключну економічну зону, яке відповідно до Конвенції з морського права 1982 р. має бути сумісним з її нормами. В Україні 16 травня 1995 р. було прийнято Закон України «Про виключну (морську) економічну зону України».

§ 7. Континентальний шельф

Континентальний шельф є одним із найбагатших районів світового океану. Тут виловлюють близько 90% відсотків риби, тут розташовані багатющі запаси корисних копалин, у тому числі нафти та газу. З появою в середині XX ст. технологій добування корисних копалин із дна моря деякі держави спробували односторонньо поширити свій суверенітет на райони шельфу. Це породило численні територіальні спори між державами

Одним із перших національних актів стосовно континентального шельфу була прокламація президента Трумена від 28 вересня 1945 р. У ній підкреслювалося, що з геологічної точки зору континентальний шельф можна розглядати як продовження материкової території прибережної держави під водою, оскільки виявлені на континенті мінеральні ресурси містяться й у надрах шельфу. Характерно, що в прокламації нічого не говорилося про межі континентального шельфу. Тільки в прес-релізі, що супроводжував прокламацію Білого дому вказувалося, що континентальним шельфом вважається, як правило, затоплена земля, що прилягає до берега і покрита водою не більше, ніж на 200 морських миль.

Вже протягом десяти років після заяви США законодавчі акти відносно шельфу були прийняті низько держав, зокрема Аргентиною, Домініканською Республікою, Саудівською Аравією, Індією, Іраном, Пакистаном, Гондурасом, Чилі, Португалією і деякими іншими державами, а до початку роботи I Конференції ООН з морського права 1958 р. односторонні акти про континентальний шельф були прийняті двадцятьма державами.

Юридичне поняття континентального шельфу не співпадає із географічним визначенням шельфу. З точки зору географії шельф — це підводне продовження наземних рівнин, тобто вирівняна частина підводної окраїни материків, що прилягає до берегів суходолу, та характеризується спільною з нею геологічною будовою. Він простягається до глибини 200 м, а в деяких випадках до 350–450 м.

Правове визначення континентального шельфу та характеристика його правового режиму закріплені в Конвенції про континентальний шельф 1958 р. та Конвенції ООН з морського права 1982 р. В Конвенції 1958 р. зовнішня межа континентального шельфу була не чітко встановлена. Його межі ставились у залежність від технічних можливостей кожної держави.

Відповідно до п.1 ст.76 Конвенції ООН з морського права 1982р.: «**континентальний шельф — це морське дно та надра підводних районів, що простягаються за межі територіального моря на всьому протязі природного продовження його сухопутної території до зовнішньої межі підводної окраїни материка або на відстань 200 морських миль від вихідних ліній, від яких відліковується ширина територіального моря, коли зовнішня межа підводної окраїни материка не простягається на таку відстань**».

Положення про континентальний шельф, закріплені в Конвенції 1982 р. були вироблені в результаті тривалих зусиль багатьох держав. Вони мають значні відмінності від положень Женевської Конвенції 1958 р. Згідно із п. 3 ст.76 Конвенції 1982 р. підводна окраїна материка включає продовження континентального масиву, що знаходиться під водою, прибережної держави і складається з поверхні і надр шельфу, схилу і підйому. Вона не включає дна океану на великих глибинах, у тому числі його океанічні хребти або його надра.

Компроміс між державами, що мають широкий шельф, і тими, шельф яких не виходить за межі 200-мильних економічних зон, був досягнутий на основі того, що всі прибережні держави зможуть поширювати суверенні права на ресурси морського дна в межах економічної зони незалежно від того, чи є в цих межах шельф або немає.

Разом із тим враховувалося, що біля сорока держав будуть мати шельф, що виходить за межі 200-мильних економічних зон. Це обумовило необхідність установа чітких дистанційних критеріїв і критеріїв глибини для визначення зовнішніх меж континентального шельфу. Тому в ст. 76 Конвенції з морського права 1982р. було встановлено, що якщо межа материка простирається далі 200 миль, то зовнішня межа шельфу не повинна знаходитися далі 350 миль від вихідних ліній, від яких відміряється ширина територіального моря, або не далі 100 миль від 2500-метрової ізобати (лінії, що з'єднує глибини в 2 500 метрів).

Поняття континентального шельфу за Конвенцією 1982 р. веде до встановлення подвійного правового режиму континентального шельфу: режиму в межах 200-мильної економічної зони і за цими межами. Найбільш чітко вираженим показником такого розходження слугують передбачені ст. 82 Конвенції з морського права 1982 р. відрахування і внески в зв'язку з розробленням континентального шельфу за межами 200 миль.

Закріплюючи права прибережної держави на шельф, Конвенція з морського права 1982р. в багатьох речах повторює положення Конвенції про континентальний шельф 1958р. Держави, як і раніше, не поширюють на шельф повного суверенітету, а мають певні суверенні права «з метою розвідки та розробки його природних ресурсів». Ці права часто називають виключними, бо ніхто і ні за яких умов не може здійснювати таку діяльність без згоди прибережної держави. Прибережна держава має правову створювати на шельфі штучні острови, установки та споруди і встановлювати навколо них зони безпеки шириною до 500 метрів.

Права прибережної держави на континентальному шельфі не торкаються правового статусу ні покриваючих шельф вод, ні повітряного простору над ним. Оскільки морський простір над континентальним шельфом продовжує залишатися відкритим морем, усі держави мають право здійснювати судно-

плавство, польоти, рибальство, прокладати підводні кабелі і трубопроводи. Прибережна держава також уповноважена визначати траси для прокладки кабелів і трубопроводів тощо.

Розмежування континентального шельфу суміжних або розміщених одна проти іншої держав здійснюють шляхом укладання міжнародних угод. Незважаючи на те що міжнародно-правові норми в області континентального шельфу кодифіковані проблема делімітації континентального шельфу час від часу продовжує виникати в міждержавних відносинах.

Прибережні держави зазвичай мають спеціальне законодавство про континентальний шельф. Україна має суверенні права стосовно розвідування і розроблення природних ресурсів, як живих, так і неживих, на морському дні, що утворює континентальний шельф України та у його надрах.

Згідно зі ст.13 Конституції України природні ресурси континентального шельфу України зони є об'єктами права власності Українського народу. А відповідно до положень ст. 39 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» природні ресурси континентального шельфу України належать до природних ресурсів загальнодержавного значення.

Надра є виключною власністю народу України і даються тільки в користування. Угоди або дії, що порушують право власності народу України на надра, є недійсними. Ділянки континентального шельфу, як використовувані, так і не використовувані, входять у державний фонд надр.

За користування надрами в межах території континентального шельфу України справляється плата. Розміри платежів визначаються залежно від площі ділянки, що надається у користування, глибини моря та мети користування надрами.

Внутрішньодержавна регламентація правового режиму континентального шельфу має ряд особливостей. Перш за все в Україні досі не прийнято закон профільного характеру, що повинен безпосередньо регулювати питання континентального шельфу.

В національному законодавстві України поняття континентального шельфу відображене лише у підзаконних нормативних актах і в більшій мірі відображає положення Конвенції про континентальний шельф 1958р.: континентальний шельф — поверхня й надра морського дна підводних районів, що прилягають до узбережжя та до островів України, за зоною територіального моря, до глибини 200 метрів або за цією межею до таких місць, де глибини вод, що його покривають, дозволяють добування природних багатств цих районів.

Слід звернути увагу, на те що національне законодавство України досі не приведене у відповідність із положеннями Конвенції ООН з морського права 1982 р., що була ратифікована Україною 3 червня 1999 р. Питання правового режиму континентального шельфу України регулюються як нормами міжнародними права так і деякими національними актами, зокрема в Кодексою України про надра, Законом України «Про виключну (морську) економічну зону України» та деякими іншими. Але в той же час продовжують діяти і нормативні акти СРСР, зокрема Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про континентальний шельф Союзу РСР» від 6 лютого 1968 р.

Необхідно зауважити, що в Законі України «Про виключну (морську) економічну зону України» хоча і йде мова про континентальний шельф як

про ділянку морського дна, що знаходиться під юрисдикцією України, сам правовий режим континентального шельфу згадується лише мимохідь. Це пов'язано з тим, що правовий режим виняткової (морської) економічної зони в межах 200 миль дублює режим континентального шельфу (що у свій час ледве не послужило приводом до скасування інституту континентального шельфу) із тією лише різницею, що природні ресурси континентального шельфу знаходяться на морському дні й у його надрах, а природні ресурси економічної зони — у товщі води над морським дном.

Необхідною умовою, що передувє освоєнню природних багатств континентального шельфу, є його розмежування (делімітація) між прибережними державами. Пов'язані з цим питання дуже актуальні для багатьох держав, у тому числі і для України, що протягом декількох років намагається вирішити їх разом із Російською Федерацією і Румунією.

Ст. 244 Кримінального кодексу України встановлена кримінальна відповідальність за порушення законодавства про континентальний шельф України.

§ 8. Міжнародний район морського дна

Морське дно становить все більший інтерес для держав. Частково цей інтерес був задоволений визнанням у міжнародному праві деяких прав держав на континентальний шельф. Про режим морського дна за межами шельфу домовитися виявляється значно складніше. Проблема полягає в тому, що високорозвинені держави, яких меншість, вже приступили до експлуатації ресурсів морського дна та розглядають таку діяльність у межах свободи відкритого моря. Держави, які за рівнем розвитку не спроможні мати або користуватися технологіями освоєння морського дна, а їх більшість, намагаються на встановленні для нього особливого правового режиму. Саме під впливом цієї більшості 1970 р. Генеральна Асамблея ООН рекомендувала виробити для нього спеціальний правовий режим. Це питання стало одним з центральних на III Конференції ООН з морського права.

Морське дно за межами континентального шельфу й економічної зони є територією з міжнародним режимом і утворює **міжнародний район морського дна (район)**. У відповідності зі ст. 1 Конвенції ООН з морського права 1982 р. термін «**район**» означає **дно морів і океанів і його надра за межами національної юрисдикції**. Виділення в просторах відкритого моря зони, що має юридичний статус міжнародного району морського дна стало найважливішою новелою в міжнародному морському праві.

Питання про встановлення режиму району виникло із досягненням технічних можливостей розробки глибоководних покладів природних ресурсів.

Оскільки національна юрисдикція прибережних держав у Світовому океані поширюється на морське дно і його надра в межах континентального шельфу, межами району є зовнішні межі континентальних шельфів прибережних держав, іншими словами, це продовження дна і надр глибоководних районів морів і океанів за межами континентальних шельфів прибережних держав.

Правовий режим, а також порядок дослідження і видобутку ресурсів району урегульований ст.136–191 Конвенції ООН з морського права 1982 р. що включають такі розділи: «Принципи, що регулюють район», «Освоєння ресурсів району» і «Орган» (Міжнародний орган з морського дна).

Ст. 37 Конвенції ООН з морського права 1982 р. встановлює, що жодна держава не може претендувати на суверенітет або здійснювати суверенні права стосовно будь-якої частини району і його ресурсів. Міжнародний район морського дна оголошений «загальною спадщиною людства» (ст. 136). Це означає, що права на ресурси району належать усьому людству, від імені якого діє Міжнародний орган з морського дна.

Згідно зі ст. 140 Конвенції діяльність у районі здійснюється на благо всього людства і з особливим врахуванням інтересів і потреб держав, що розвиваються, і народів, що не досягли повної незалежності або іншого статусу самоврядування. Орган забезпечує справедливий розподіл фінансових та інших економічних вигод, одержуваних від діяльності в районі, через відповідні механізми на недискримінаційній основі.

Район відкритий для використання винятково в мирних цілях усіма державами без будь-якої дискримінації.

Морські наукові дослідження в районі здійснюються в мирних цілях і на благо всього людства. Відповідно до Конвенції стосовно діяльності в районі приймаються заходи, необхідні для забезпечення ефективного захисту морського середовища від шкідливих для неї наслідків, що можуть виникнути в результаті такої діяльності.

Діяльність у міжнародному районі морського дна повинна здійснюватися таким чином, щоб сприяти здоровому розвитку світової економіки і збалансованого росту міжнародної торгівлі, а також сприяти міжнародному співробітництву для всебічного розвитку всіх країн, особливо держав, що розвиваються.

Всі держави-учасниці Конвенції 1982 р. *ipso facto* є членами Міжнародного органу з морського дна (Орган), що може створювати такі регіональні центри і відділення, які він вважає необхідними для здійснення своїх функцій.

Передбачено, зокрема, можливість розвідки і розроблення ресурсів району як спеціальним підрозділом Органу — Підприємством, так і окремими державами за договором з Органом. Підприємство безпосередньо здійснює діяльність у районі, транспортування, переробку і збут мінералів. Орган має не тільки функції і повноваження, надані Конвенцією, але і повноваження, що розуміються, необхідні для його здійснення.

У рамках Органу засновані Асамблея, Рада і Секретаріат. Асамблея, що складається з усіх членів Органу, розглядається в якості вищого такого органу, перед якими звітують всі інші головні органи. Вона також обирає членів Ради, членів правління і генерального директора Підприємства.

Рада є виконавчою інституцією Органу. Вона, зокрема, контролює і координує виконання положень Конвенції з усіх питань і проблем у рамках компетенції Органу і звертає увагу Асамблеї на випадки недотримання таких положень.

Необхідно мати на увазі, що ні положення Конвенції, що стосуються району, ні будь-які права, надані або здійснювані відповідно до неї, не торкаються правового статусу вод, що покривають район, або правового статусу повітряного простору над цими водами.

Встановлений у Конвенції режим району є спробою знайти компроміс між економічно розвинутими країнами та країнами, що розвиваються. Однак відсутність під Конвенцією підписів найбільших індустріальних держав робить проблематичним функціонування всього механізму користування районом.

§ 9. Міжнародні протоки

Протоки відіграють важливу роль у міжнародному мореплаванні, створенні єдиної системи морських шляхів. **Протока — це природний морський прохід, що з'єднує райони того самого моря або моря й океани між собою.** Хоча у світі існує численна кількість проток, лише частина з них може бути віднесена до категорії міжнародних. Якщо виходити з критерію їх використання лише для судноплавства однієї держави, то таких проток, очевидно, не існує. Але навіть тоді, коли протока використовується для проходження суден декількома або багатьма державами, це також не надає їй статусу міжнародного.

Визначальним моментом для віднесення тієї або іншої протоки до категорії проток, використовуваних для міжнародного судноплавства, є:

- а) розташування протоки на світових морських шляхах;
- б) її інтенсивне використання протягом досить тривалого періоду для цілей мореплавання багатьма державами;
- в) така протока повинна з'єднувати морські простори, що користуються статусом відкритого моря, і бути або єдиним, або найбільше коротким шляхом між такими просторами.

Доктрина міжнародного права давно визнає, що міжнародні протоки, на відміну від інших морських проток, являють собою окрему категорію. Причому з різноманітних ознак міжнародних проток на перше місце висуваються критерій важливості для міжнародного судноплавства. Конвенція ООН з морського права 1982 року встановила такі види проток, використовуваних для міжнародного судноплавства:

а) протоки між одною частиною відкритого моря або економічної зони, у котрих будь-які судна користуються правом безперешкодного транзитного проходу з метою безперервного і швидкого проходу або прольоту через протоку (Баб-ель-Мандебська, Гібралтарська, Дрейка, Ла-Манш, Магелланова, Сінгапурська і ін.);

б) протоки між островом і континентальною частиною прибережної держави, у котрих застосовується право мирного проходу як для транзиту, так і для заходу в територіальні і внутрішні води;

в) протоки між одним районом відкритого моря і територіальним морем держави, у котрих також застосовується право мирного проходу;

г) протоки, правовий режим яких регулюється спеціальними міжнародними угодами (Чорноморські протоки, Балтійські протоки і т.д.).

За загальним правилом у міжнародних протоках визнається принцип свободи судноплавства і повітряних польотів (Гібралтар, Ла-Манш, Магелланова протока). Після прийняття Конвенції про територіальне море та прилеглу зону ця норма отримала договірне закріплення. У Конвенції з морського права 1982 р. вказано, що всі судна та літальні апарати мають користуватися правом транзитного проходу, який становить собою здійснення свободи судноплавства і польоту з метою безперервного та швидкого транзиту через протоку між однією частиною відкритого моря або виключної економічної зони та іншою частиною відкритого моря або виключної економічної зони. При здійсненні проходу через протоку судна та літальні апарати мають утримуватися від будь-якої діяльності, окрім тієї, яка притаманна звичайному порядку безперервного та швидкого транзиту.

Прибережні держави можуть встановлювати правила судноплавства у протоці, навантаження та розвантаження, приймати норми про охорону вод від забруднення, заборону риболовства й ін. На прибережній державі лежить обов'язок вживати заходи для забезпечення безпеки судноплавства у протоці.

Чорноморські протоки

Під Чорноморськими протоками розуміють Босфор і Дарданелли, поєднані між собою Мармуровим морем. Через ці протоки здійснюється вихід із Чорного моря в Середземне, і тому вони є важливими морськими шляхами для держав, розташованих у басейні Чорного моря. Найважливіше значення мають Чорноморські протоки і для України, що має міцний торговий флот, яка веде інтенсивну торгівлю через свої морські порти і що надає їх для торгівлі іншим країнам. Крім того, Україна має і військово-морський флот.

Береги Чорноморських проток перебувають під суверенітетом Турецької Республіки. У минулому від її рішень залежав їхній правовий статус. Спочатку, після захоплення в 1453 році Туреччина закрила протоки, і Чорне море стало внутрішнім морем однієї цієї держави. Але в результаті історичних змін у військово-політичному становищі Туреччини в наступні сторіччя статус проток змінювався, в останнє протоки об'являлися закритими під час Балканської війни 1912–1913 р.р.

Конвенція про протоки, яка була укладена 20 липня 1936 р. у швейцарському місті Монтре, діє дотепер, «визнаючи і підтверджуючи принцип свободи проходу і мореплавання в Протоках». Конвенція встановлює два режими: режим плавання для торгових суден і режим для воєнних суден. У мирний час торгові судна користуються правом повної свободи проходу вдень і вночі, незалежно від прапора і вантажу. Деякі обмеження можуть бути введені у випадку війни, коли Туреччина є воюючою стороною. Але і тоді торгові судна, що належать країні, яка не знаходиться в стані війни з Туреччиною, будуть як і раніше користуватися правом вільного проходу, за умови, що вони сприяють противникові. Проте ці судна повинні будуть проходити через протоки вдень і тільки за вказаним владою маршрутом. Це ж стосується випадків, коли Туреччина опинилася б під загрозою війни.

Правовий режим, установлений конвенцією 1936 року для військових кораблів, у свою чергу, підрозділяється на режим для кораблів чорноморських і нечорноморських держав. Для останніх установлюються визначені обмеження. Невеликі військові і допоміжні судна незалежно від прапора проходять протоки вдень, при цьому про майбутнє проходження уряд Туреччини за дипломатичними каналами повинен бути попереджений: нечорноморськими державами за 15 днів, чорноморськими — за 8 днів. Тільки підводні човни чорноморських держав проходять через протоки поодиночі, вдень і в надводному стані, із метою повернення на свої бази після ремонту на верфях, розташованих поза Чорним морем, або у разі їх купівлі за межами Чорного моря. Туреччина сповіщається про це заздалегідь. Військові судна нечорноморських держав проходять загонами не більш як 9 кораблів.

У випадку, якщо Туреччина опиниться в стані війни або під загрозою військових дій, вона може призупинити або обмежити проходження через протоки військових кораблів. Конвенція встановила порядок польотів над

протоками: нерегулярні польоти вимагають попередження за три дні, регулярні — загальне повідомлення про дати польотів.

Гібралтарська протока

Вона є природним водним шляхом, що з'єднує Середземне море й Атлантичний океан. Гібралтарська протока одночасно вузькою смугою розділяє європейський та африканський континенти. Особлива важливість цього морського шляху обумовлена тим, що на акваторію Середземного моря виходять береги 20 європейських і африканських країн, що мають потужні торговий і військовий флоти. Гібралтарська протока має довжину 65 км, ширину — від 14 до 44 км. Територія протоки контролюється трьома значними портами: Гібралтаром (Велика Британія), Альхесірасом (Іспанія) і Танжером (Марокко).

З африканської сторони на береги Гібралтару виходить Марокко, із європейської — Іспанія. Сам же Гібралтарський півострів як і раніше є заморською територією Великої Британії. Це було встановлено ст. 10 Утрехтського договору від 13 липня 1713 р. між Великою Британією й Іспанією, відповідно до якої Іспанія уступила «короні Великої Британії в повну і нерозділну власність місто і замок Гібралтар разом із портом, укріпленнями і фортами, до них належними». У березні 1980 р. Іспанія ввела в дію ордонанс про нейтральне судноплавство по протоці. «Він не містив яких-небудь обмежень для плавання з метою транзиту між Середземним морем і Атлантичним океаном, передбачаючи, що для нейтральних суден протока залишається вільною за умови, що їхні документи і вантаж будуть «перебувати у доброму порядку». У підписаній в квітні 1904 р. спільній англо-французькій декларації цими державами, які суперничають у протоці, була підтверджена свобода судноплавства по протоці. У жовтні 1904 р. до цієї декларації приєдналася й Іспанія. Згодом Франція, Іспанія і Велика Британія в єдиному документі, прийнятому в листопаді 1912 р. підтвердили свободу судноплавства в Гібралтарі. Після набуття незалежності, 26 травня 1956 р. Марокко підписало Договір із Францією, яким визнало себе правонаступником договорів Франції, у тому числі і щодо Гібралтару. Тим самим усі прибережні й інші заінтересовані держави підтвердили право безперешкодного плавання в протоці.

Балтійські (Датські) протоки

Під Балтійськими (Датськими) протоками розуміють три протоки, що забезпечують вихід із Балтійського в Північне море й Атлантичний океан. Це Великий Бельт, Малий Бельт і Зунд (Ересунн). Води Великого і Малий Бельтів перекриваються територіальними водами Данії, а води Зунда (Ересунн) — територіальними водами Данії і Швеції.

Відповідно до Актів про збройний нейтралітет 1780 і 1800 р.р. Балтійське море було оголошено закритим морем, у тому значенні, що прибалтійські держави можуть вживати щодо цього необхідних заходів для недопущення на морі і його берегах воєнних дій або насильства. Тому протоки були закриті для військових суден неприбережних держав. За Копенгагенським трактатом від 14 березня 1857 р., укладеним між Данією, Росією й іншими 14 заінтересованими державами й таким, що не втратив сили дотепер, Данія відмовилася від усіх мит і зборів за проходження через протоки, отримавши від

учасників угоди замість того компенсацію. Майже третину суми виплатила Росія. Трактат відміняв стягування мит і зборів і містив формули, що проголошували свободу судноплавства по протоках.

Порядок проходу військових кораблів визначено «Правилами доступу іноземних військових кораблів та літаків в датські райони в мирних умовах», що були прийняті Данією в 1951 р. Для проходу військових кораблів через Малий Бельт необхідно попереднє повідомлення дипломатичним шляхом за 8 діб. Прохід через Великий Бельт і Зунд (Ересунн) переважно вільний: повідомлення потрібно лише в тому випадку, якщо прохід триває більше 48 годин або якщо проходить одночасно більше 3 кораблів. Підводні човни проходять Балтійські протоки тільки в надводному положенні.

Магелланова протока

Магелланова протока є однією з найбільш протяжних міжнародних проток. Вона розташовується між південним краєм Південної Америки й архіпелагом Вогняна Земля і з'єднує Атлантичний і Тихий океани. Її довжина складає 575 км, найменша ширина — 2,2 км. З самого початку взаємовідносин Чилі й Аргентина заявили про визнання свободи судноплавства по протоці, а 23 липня 1881р. в Буенос-Айресі (Аргентина) уклали двосторонній договір, у ст. 5 якого було проголошено, що «Магелланова протока залишається нейтралізованою на вічні часи, і свобода судноплавства гарантується для прапорів усіх націй. Щоб забезпечити свободу й нейтралітет, забороняється зводити на його берегах військові укріплення й споруди, які не відповідають цій меті». Договір між Аргентиною і Чилі від 10 грудня 1941р. скасував нейтралізацію каналу і передбачив тільки свободу судноплавства по ньому для плавання торгових і військових суден усіх держав.

§ 10. Міжнародні канали

Міжнародні канали — це штучні протоки (гідротехнічні споруди), що з'єднують моря та океани та використовуються для міжнародного судноплавства.

До міжнародних каналів прийнято відносити Суецький, Панамський, Кільський та Корінфський. Ці канали з'єднують морські простори найкоротшими і найбільш зручними шляхами, експлуатація яких з метою міжнародного судноплавства в навігаційному та економічному співвідношеннях вигідна для держав-власників та інших країн. Головною відмінністю каналів від проток становить їх характер як штучних шляхів, що споруджуються поза межами морських вод. Оскільки канал прокладається сухопутною територією, створення водного шляху не виключає її зі сфери дії абсолютного суверенітету держави, що володіє каналом.

Канали набувають статусу міжнародних, якщо використовуються в інтересах інтенсивного торгівельного судноплавства і якщо їхній правовий режим регламентований угодами, укладеними між державами. Особливістю правового режиму міжнародних каналів і є саме те, що вони, будучи частиною території держави-власниці каналу, підпадають під дію відповідних міжнародних договорів, що істотно обмежують правомочності даної держави.

Принципи правового режиму міжнародних каналів:

- повага суверенних прав власника каналу і невтручання в його внутрішні справи;
- свобода судноплавства каналом для суден усіх держав без будь-якої дискримінації;
- обов'язок користувача додержуватися норм міжнародного права і національного законодавства держави-власниці каналу.

Режим судноплавства більшістю каналів характеризується такими основними рисами:

- канали в мирний час відкриті для всіх невійськових суден і військових кораблів усіх держав;
- адміністрації каналу попередньо повідомляється назва і приналежність судна, отримується свідоцтво на судно (у більшості каналів обмежується проходження суден визначенням розмірів і тоннажу), передбачена сплата зборів;
- установлюються правила проходження каналу.

Суецький канал

Суецький канал відкриває шлях з Індійського океану в Середземне море через Баб-ель-Мандебську протоку і Червоне море, прокладений по території Єгипту. Археологічні розкопки, проведені в Єгипті в середині XX сторіччя, дозволили дізнатися, що перше поєднання Червоного моря з Нілом і Середземним морем за допомогою прориття каналу належить ще до XIV сторіччя до нашої ери до епохи фараона Рамзеса. Канал, що проривається час від часу і постійно заноситься пісками, за всіх часів мав величезне значення як в економіці, так і в політиці регіону.

В 1855 р. Єгипет надав Загальній компанії морського Суецького каналу право на прориття каналу і його наступну експлуатацію протягом 99 років, після чого територія каналу й усі його споруди повинні були перейти під суверенітет і у власність Єгипту.

Будівництво каналу почалося в квітні 1859 р. і завершилося його відкриттям 17 листопада 1869 р. Протяжність каналу — 161 км, ширина — від 120 до 318 м. На каналі відсутні шлюзи. У концесійному договорі 1866 р. між Єгиптом і Туреччиною було передбачено, що канал є частиною території Єгипту і що свобода проходу через канал надається всім суднам.

29 жовтня 1888 р. в Константинополі представниками 9 держав (Австро-Угорщиною, Великою Британією, Німеччиною, Голландією, Італією, Іспанією, Росією, Туреччиною і Францією) була підписана конвенція, що передбачала вільне плавання по каналі комерційних суден і військових кораблів усіх держав у будь-який час, у тому числі й у воєнний. Відповідно до Конвенції до каналу ніколи не повинно застосовуватися право блокади. У воєнний час не допускається ніяких ворожих дій ні в межах власне каналу, ні в межах трьох морських миль від його входних портів. Військові кораблі воюючих держав повинні проходити через канал без зволікання і не затримуватися в портах Суец і Порт-Саїд більше 24 годин. Між виходом із цих портів військових суден воюючих держав повинно пройти не менше 24 годин.

26 липня 1956 р. президент Єгипту Гамаль Абдель Насер видав указ про націоналізацію Компанії Суецького каналу з передачею всього майна, усіх прав і обов'язків Єгипту. В резолюції Ради Безпеки ООН від 13 жовтня 1956 р. було підтверджено суверенітет Єгипту над територією каналу та його право здійснювати експлуатацію на основі вільного проходу судів під будь-яким прапором. Після цього відбувся ряд драматичних подій — рішення Єгипту, спровокувало проти нього збройну агресію Великої Британії, Франції та Ізраїлю, що була відбита завдяки допомозі і підтримці з боку СРСР. Правомірність рішення про націоналізацію Суецького каналу в остаточному підсумку була визнана світовою спільнотою. У цей період канал продовжував функціонувати. Проте, зробивши для себе певні висновки з цих подій, 24 квітня 1957 р. Єгипет проголосив обов'язковість для себе букви і духу Константинопольської конвенції, рішучість забезпечувати і підтримувати вільне і безперервне судноплавство.

Тільки в 1967–1976 роках Суецький канал був закритий у зв'язку з окупацією його території й ушкодженнями, отриманими в ході єгипетсько-ізраїльського конфлікту. У повному обсязі він почав функціонувати після укладання єгипетсько-ізраїльського мирного договору 1979 року.

Панамський канал

Панамський канал розташований у найбільш вузькій частині Центральної Америки, що з'єднує Північну і Південну Америку. Канал з'єднує порти Атлантичного узбережжя (Кристобаль, Колон) і Тихого океану (Панама, Бальбоа). Панамський канал має довжину 81,6 км (штучне озеро Гатун і 65, 2 км власне каналу). Ширина каналу від 150 до 300 м, він має на своєму протязі 12 шлюзів. Бувувався канал із 1879 по 1914 р.р., перший океанський корабель пройшов по ньому 3 серпня 1914р., хоча офіційно для міжнародного судноплавства Панамський канал був відкритий тільки в 1920 р.

У будівництві такого каналу були насамперед зацікавлені Сполучені Штати, що за договором 1901 р., скориставшись скрутним становищем Великої Британії в період англо-бурської війни, одержали територію Панамського каналу у своє повне заступництво. Територія каналу, що одержала міжнародно-правовий статус, об'являлася нейтральною, гарантувався вільний прохід через канал військових і торгових суден усіх держав, як у мирний, так і у воєнний час.

У 1902 р. США, погрожуючи будівництвом альтернативного каналу на території Нікарагуа, за 40 млн. доларів викупили у французів концесію на будівництво Панамського каналу. В результаті пошуку різноманітних варіантів прокладки водного шляху в 1903 р. США одержали від Колумбії смугу землі шириною 10 миль за одноразову плату в 10 млн. доларів і щорічні платежі по 250 тис. доларів протягом 100 років. Але через якийсь час, у тому ж 1903 р., 12 серпня, провінція, по території якої проходив канал, не без втручання США, оголосила себе незалежною державою Панамою, котру 13 листопада відразу ж визнали США. Через три дні США уклали з Панамою договір, відповідно до якого Сполученим Штатам давалося право необмеженого контролю над зоною каналу на вічні часи. Канал був оголошений недоторканим і вільним для доступу в будь-який час суднам усіх країн.

Суверенітет Панами над каналом був відновлений за Договором про Панамський канал від 7 вересня 1977 р., яким скасовувалися всі старі угоди щодо каналу, хоча до 1979 р. територія всієї зони Панамського каналу знаходилася під юрисдикцією США, а потім відповідно до договору стала управлятися спеціальною змішаною американо-панамською комісією. Водночас США зберігали на термін до 31 грудня 1999 р. право регулювання транзиту через канал, як і ряд інших прав. Другим Договором про постійний нейтралітет і експлуатацію Панамського каналу і Протоколом до нього, від того ж числа, проголошувалося, що канал буде відкритим для мирного транзиту суден усіх країн на умовах повної рівності і недискримінації. З 1 січня 2000 р. над Панамським каналом цілком відновлений суверенітет Панами.

Кільський канал

Кільський канал з'єднує Балтійське і Північне море, прорізаючи по території Німеччини півострів Ютландію, і має своїм основним завданням забезпечення більш спокійного, ніж у Північному морі, плавання між гирлом Ельби в Північному морі і Кільською бухтою на Балтиці. Протяжність каналу складає 98,7 км, він на 685 км. скорочує шлях у порівнянні з плаванням через Балтійські протоки. Канал було введено до експлуатації 20 червня 1895 р., будівництво тривало протягом 8 років. На Кільському каналі діє система шлюзів. В даний час канал знаходиться під повною юрисдикцією ФРН. До кінця Першої світової війни канал був внутрішнім водним шляхом Німеччини, оскільки цілком розташований на її території. На Версальській мирній конференції був установлений режим каналу на принципах, що застосовувалися до режиму Суецького каналу. В листопаді 1936 р. нацисти оголосили про відмову від виконання умов Версальського договору, у тому числі й положень відносно Кільського каналу.

Сьогодні спеціальних договірних актів про режим каналу немає, що тим не менш не змінило його міжнародний характер. На підставі тривалої та загальної практики сформувалася звичаєва норма про право проходу через канал торговельних та військових суден всіх країн. Порядок застосування цієї норми регулюється національними актами ФРН. Проте її компетенція не може доходити до відмови в транзиті.

Коринфський канал

Коринфський канал — канал в Греції, що з'єднує Іонічне й Егейське моря. Він є найкоротшим європейський каналом, довжина його становить 6,3 км. Ширина Коринфського каналу складає 24 м, а глибина 8 м. Стіни каналу природного походження, головним чином з вапняку, висота стін досягає 75 м. Будівництво каналу тривало з 1881 по 1883 р.р. Проритий через Коринфський перешийок, що відділяє півострів Пелопоннес від материка, назву отримав на честь м. Коринфа.

Коринфський канал є невід'ємною частиною державної території Греції. Він не володіє конвенційним режимом. Право на прохід іноземних суден відображено в національному законодавстві Грецької Республіки та в низці двосторонніх договорів з іншими державами.

МОДУЛЬ 14.

МІЖНАРОДНЕ ПОВІТРЯНЕ І КОСМІЧНЕ ПРАВО

ГЛАВА 1. МІЖНАРОДНЕ ПОВІТРЯНЕ ПРАВО

§ 1. Поняття, предмет і джерела міжнародного повітряного права

Уявлення про те, чим є сучасне міжнародне повітряне право, дає його велика нормативна база, що складається з: 1) універсальної Конвенції про міжнародну цивільну авіацію 1944 р. (Чиказька конвенція 1944 р.); 2) угод про комерційні права (Угоди про транзит при міжнародних повітряних сполученнях 1944 р. (або про «дві свободи» повітря) і Угоди про міжнародний повітряний транспорт 1944 р. (або про «п'ять свобод» повітря), що стосуються регулярних міжнародних повітряних сполучень; 3) конвенції про уніфікацію правил, що містяться у Конвенції для уніфікації правил щодо міжнародних повітряних перевезень 1929 р. (Варшавська конвенція 1929 р.) та у Конвенції для уніфікації деяких правил міжнародних повітряних перевезень 1999 р. (Монреальська конвенція 1999 р.), що замінила першу. Ці конвенції встановлюють режим однакового застосування перевізниками частини правил міжнародних повітряних перевезень при здійсненні міжнародних повітряних сполучень. До цієї групи входить також Конвенція про відповідальність за шкоди, завдану повітряним судном третім особам на поверхні, 1952 р. (Римська конвенція 1952 р.); 4) конвенцій, що стосуються боротьби з угоном і захопленням літаків: Конвенція про злочини та деякі інші акти, вчинювані на борту повітряного судна 1963 р. (Токійська конвенція 1963 р.), Конвенція про боротьбу з незаконним захопленням повітряних суден 1970 р. (Гаазька конвенція 1970 р.), Конвенція про боротьбу з незаконними актами, спрямованими проти безпеки цивільної авіації, 1971 р. (Монреальська конвенція 1971 р.), Протокол про боротьбу з незаконними актами насильства в аеропортах, що обслуговують міжнародну цивільну авіацію 1988 р., що доповнює Монреальську конвенцію 1971 р., Конвенція про маркування пластичних вибухових речовин в цілях їх виявлення 1991 р.); 5) конвенції про уніфікацію норм, що гарантують захист фінансових інтересів кредиторів при лізингу повітряних суден: Конвенція про міжнародну гарантію щодо рухомого обладнання і Протокол з авіаційного обладнання 2001 р. (Кейптаунська конвенція 2001 р.).

Важливу частину нормативної бази міжнародного повітряного права сьогодні становлять також регіональні угоди: багатостороння Угода про комерційні права при нерегулярних повітряних сполученнях в Європі 1956 р.; Угода про порядок встановлення тарифів під час регулярних повітряних спо-

лучень між членами Європейської конференції цивільної авіації 1967 р., Угода про комерційні права під час нерегулярних повітряних сполучень членів АСЕАН 1971 р., Угода про процедури встановлення тарифів внутрішньоевропейських регулярних перевезень між членами Європейської конференції цивільної авіації 1987 р., Декларація Ямусукро про нову африканську політику в сфері повітряного транспорту 1988 р. (переглянута у вересні 1994 р.), Рішення №297 Комісії Картахенської угоди з реалізації Акта Каракасу 1991 р., підписаного державами Андського пакту, в якому встановлюється політика «відкритого неба» в сфері повітряного транспорту.

Особливе місце в системі міжнародного повітряного права займають двосторонні угоди про повітряне сполучення, кількість яких сягає понад три тисячі. Їх роль є вельми значущою, оскільки вся світова мережа міжнародних повітряних сполучень фактично побудована саме на таких угодах, і тільки вони визначають, як і яким чином повітряні судна одних держав можуть здійснювати міжнародні польоти і перевезення суверенною територією інших держав.

До слова, тривалий час польоти цивільної авіації за межами державної території регулювалися ст. 12 Чиказької конвенції 1944 р. Однак тепер такі польоти над виключною морською економічною зоною, відкритим морем, міжнародними протоками і архіпелажними водами регламентуються також Конвенцією ООН з морського права 1982 р.

Очевидно, що міжнародне повітряне право, як й інші складові частини міжнародного права, є підсистемою системи міжнародного публічного права, що покликане слугувати фундаментом для правового забезпечення діяльності міжнародного повітряного транспорту і підтримання безпечних, ефективних та економічно вигідних міжнародних повітряних сполучень у відповідності з базовими положеннями Чиказької конвенції 1944 р.

Таким чином, міжнародне повітряне право слід розуміти як систему принципів і норм, що регулюють відносини між державами та міжнародними авіаційними організаціями з приводу використання повітряним транспортом повітряного простору над державною територією та поза її межами з метою здійснення регулярних і нерегулярних польотів і здійснення повітряних перевезень за встановленими між державами міжнародними повітряними сполученнями.

Міжнародне повітряне право регулює переважно міжнародну діяльність національної цивільної авіації, що складається з міжнародних польотів, виконуваних в суверенному повітряному просторі іноземних держав і за межами державної території, а також міжнародних перевезень пасажирів і вантажів, що переміщуються на повітряному транспорті з однієї країни в іншу. Міжнародні польоти і міжнародні перевезення здійснюються одночасно, але регулюються окремо одне від одного. Слід враховувати також і той факт, що міжнародні польоти не в усіх випадках регулюються виключно міжнародним правом. Частіш за все в силу збігу об'єкту регулювання предметом міжнародного договору і національного закону стає одне і те ж питання. Свідченням цьому є, наприклад, польоти іноземних цивільних повітряних суден над державною територією. Чиказька конвенція 1944 р. чітко і ясно встановила, що ніякі регулярні міжнародні повітряні сполучення над територією країни не

можуть здійснюватися без дозволу територіального суверену, тобто офіційної влади цієї країни.

Право держави допустити чи не допустити такі польоти впливає з принципу суверенітету над повітряним простором і належить до її виключних суверенних прав. Для держави її повітряний простір є такою ж публічно-правовою власністю, як і її територія. І виступаючи як власник цього простору, держава, з одного боку, захищає його від незаконних посягань, примушує як власних національних, так і іноземних експлуатантів дотримуватися вимог безпечного використання повітряного простору, вимагає від них дотримання правил та умов здійснення міжнародних польотів над державною територією, а з іншого боку, — будучи зацікавленою у залученні власного повітряного простору до господарського обороту і одержанні справедливих економічних вигід від цього, відкриває власний повітряний простір для міжнародних польотів повітряних суден з інших держав на підставі міжнародного права і власного національного закону. Логічним результатом цього є встановлення між державами міжнародних повітряних сполучень, які надають міжнародним польотам стабільності й регулярності. Все це свідчить про те, що міжнародні польоти над державною територією є об'єктом регулювання міжнародним і національним правом одночасно.

Природа здійснюваної міжнародним повітряним транспортом діяльності така, що вона відкидає суверенну ізоляцію і спонукає до колективної дії з усунення юридичних обмежень і перешкод. В історії міжнародного повітряного права був певний період, коли національні держави активно займалися створенням власних національних правил польотів. Проте дуже скоро стало зрозуміло, що літати за ними по міжнародним повітряним маршрутам практично неможливо. Саме це і поставило на порядок денний питання створення уніфікованих правил польотів, що й було досягнуто базовою Чиказькою конвенцією 1944 року.

Варто зазначити, що особливу групу відносин в рамках міжнародного повітряного права складають відносини держав, пов'язані з міжнародними польотами за межами державної території. Вони класифікуються на відносини з приводу: а) польотів над виключною (морською) економічною зоною; б) польотів над відкритим морем; в) польотів над міжнародними протоками; г) польотів над архіпелажними водами; ґ) польотів над Антарктикою. Ці польоти є предметом регулювання ст. 12 Чиказької конвенції 1944 р., вже згадуваної раніше Конвенції ООН з морського права 1982 р., а також Конвенції про режим Чорноморських проток 1936 р. та ін..

Треба сказати, що самі держави не є і не виступають в ролі перевізників в міжнародних повітряних сполученнях. Цю місію покладено на національних перевізників, наділених для цього відповідними повноваженнями і компетенцією. Роль держав у міжнародних повітряних перевезеннях зводиться до усунення суперечностей у множині підходів до розв'язання питань, які стосуються правил перевізної документації, відповідальності перевізника і ступеня матеріальної компенсації за завдані збитку і спричинену шкоду. Саме тому предметом регулювання міжнародного повітряного права є відносини, які складаються між державами в сфері міжнародних повітряних перевезень, що виникають з приводу: а) уніфікації правил документації і обов'язків сто-

рін щодо перевезення пасажирів, багажу і вантажу, і встановлення однакових норм в цій сфері; б) уніфікації правил відповідальності перевізника і ступеня компенсації за шкоду, завдану під час міжнародного повітряного перевезення. Така уніфікація була здійснена спочатку в рамках Варшавської конвенції 1929 р., а пізніше і Монреальської конвенції 1999 р.

Співробітництво між державами із різних питань міжнародних польотів, міжнародних авіаперевезень і міжнародних повітряних сполучень реалізується, як правило, у формі міжнародного договору і звичаю. Про міжнародні та регіональні договори вже йшлося вище. Однак окрім них існують також і допоміжні джерела міжнародного повітряного права. До них можна віднести стандарти і рекомендовану практику, що приймаються Міжнародною організацією цивільної авіації (ІКАО) з метою забезпечення одностайності правил, що стосуються міжнародної аеронавігації і міжнародного повітряного транспорту. І хоча міжнародні стандарти ІКАО не є суворо обов'язковими і держави мають право на свій власний розсуд вибірково застосувати чи не застосовувати їх у своїй національній практиці, закладені у них параметри безпеки, засновані на світовому досвіді цивільної авіації, спонукають держави широко ними користуватися. Довготривала практика застосування стандартів ІКАО свідчить про вже сформований звичай, у відповідності з яким держави надають стандартам ІКАО обов'язкового характеру, включаючи їх до норм національного законодавства.

§ 2. Поняття і види міжнародних повітряних сполучень

Міжнародні повітряні сполучення є юридичною формою оформлення двосторонніх міждержавних відносин в сфері повітряних перевезень в міжнародному договорі. Після набуття чинності таких договорів починається практична експлуатація повітряних сполучень призначеними перевізниками із здійснення регулярних перевезень за встановленими міжнародними повітряними маршрутами.

Саме тому в міжнародних договорах і угодах з повітряного права прийнято визначати і розмежовувати поняття «міжнародні повітряне сполучення» і «міжнародні повітряні перевезення». Точне визначення цих понять важливе для вірного тлумачення і застосування договорів і угод з повітряного права, а також пов'язаних з ними національних законів і правил.

Згідно п.б ст.96 Чиказької конвенції 1944 р., «міжнародне повітряне сполучення» означає «повітряне сполучення, що здійснюється через повітряний простір над територією більш ніж однієї держави». Якщо в межах повітряного сполучення, встановленого між особою державами, здійснюються постійні повітряні переміщення цивільних повітряних суден в прямому і зворотному напрямках чи в інших варіантах, то таке повітряне сполучення і називається міжнародним.

Визначення «міжнародне повітряне сполучення», наведене в Чиказькій конвенції 1944 р., має певні недоліки. Використовуване у дефініції слово «через» не охоплює собою повітряні сполучення, здійснювані «на» територію прилеглої держави. А таких сполучень може бути безліч. Саме тому на конференції ІКАО в 1994 р., що відбулася в Монреалі (Канада), було ви-

роблено таке визначення: «Повітряне сполучення в ширшому сенсі означає будь-яке сполучення, здійснюване повітряними судами з метою громадських перевезень як на регулярній, так і на нерегулярній основах». З точки зору міжнародного і внутрішньодержавного права «громадські перевезення», виконувани в інші країни, регламентуються як міжнародним, так і внутрішньодержавним (національним) правом, в сил чого нормативною базою таких перевезень є крім багатосторонніх двосторонні угоди про повітряне сполучення і внутрішні закони і правила.

Зрозуміло, що будь-які перевезення — внутрішні й міжнародні — здійснюються за плату. Тому для авіакомпаній, які виконують внутрішні та міжнародні перевезення, ця діяльність є комерційною. ІКАЛО вважало за необхідне визначити як комерційне «будь-яке повітряне сполучення, здійснюване повітряними судами з метою громадських перевезень пасажирів, пошти або вантажу за винагороду чи за наймом». З урахуванням цих доповнень, під «міжнародним повітряним сполученням» можна розуміти «будь-яке сполучення між двома і більше державами, здійснюване повітряними судами уповноважених перевізників з метою громадських перевезень пасажирів, пошти або вантажу за винагороду або за наймом».

З визначення поняття «міжнародне повітряне сполучення» також очевидно, що без врегулювання сукупності відносин між державами з приводу будь-яких повітряних сполучень ніякі громадські перевезення повітряним простором, розташованим над державною територією, відбутися не можуть. Тільки юридичне оформлення цих відносин у міжнародному договорі, що закріплюватиме взаємну згоду держав на здійснення між ними міжнародних повітряних сполучень, дозволить здійснювати міжнародні перевезення пасажирів і вантажу на довгостроковій і постійній основі. Це дозволяє виокремлювати регулярне міжнародне повітряне сполучення, яким зазвичай є будь-яке повітряне сполучення, відкрите для публічного використання і здійснюване у відповідності з опублікованим розкладом або з такою регулярною частотою, що воно являє собою явну систематичну серію рейсів. На противагу цьому будь-яке інше міжнародне повітряне сполучення, здійснюване як сполучення, відмінне від регулярного, розглядатиметься як нерегулярне міжнародне повітряне сполучення.

§ 3. Правове регулювання міжнародних польотів над і в межах державної території

Принцип дозвільного порядку міжнародних польотів в суверенному повітряному просторі є похідним від принципу повного і виключного суверенітету держави над своїм повітряним простором. У відповідності з цим принципом будь-які міжнародні польоти іноземних компаній і осіб допускаються лише з дозволу суверенної держави.

Принцип дозвільного порядку становить юридичну основу владних повноважень держави щодо правового регулювання міжнародних польотів в межах власної території. Він передбачає, що кожна держава на свій розсуд визначає і встановлює: а) підстави законності виконання міжнародних польотів (міжнародний договір, спеціальні дозволи і та ін.); б) порядок

видання дозволів, які уповноважують національного та іноземного авіаперевізників здійснювати міжнародні повітряні перевезення; в) вимоги, які є обов'язковими при виконанні міжнародних польотів в межах державної території; г) заходи контролю за міжнародними польотами над державною територією; ґ) заходи із недопущення і запобігання польотів в суверенному повітряному просторі без своєї згоди; д) заходи відповідальності за порушення встановленого дозвільного порядку.

Окрім того, кожна держава призначає в межах власної національної юрисдикції повноважні органи з повітряного простору (в Україні це — Державна авіаційна адміністрація), які безпосередньо відповідають за регулювання всіх аспектів цивільного повітряного транспорту, як технічних (тобто аеронавігації і авіаційної безпеки), так і економічних (чи комерційних). В галузі аеронавігації функції контролю за дотриманням дозвільного порядку виконують органи керування повітряним рухом, які слідкують за усіма міжнародними польотами національних та іноземних повітряних суден, починаючи з моменту перетину ними державного кордону і прямування встановленою міжнародною трасою до місця посадки в аеропорту призначення. Аналогічним чином ці органи контролюють виліт національних та іноземних повітряних суден з аеропорту виліту до їх виходу за межі державних кордонів.

Чиказька конвенція 1944 року проводить відмінність між режимами міжнародного нерегулярного (ст.5) і регулярного (ст.6) міжнародного повітряного сполучення. Згідно ст.5 зазначеної Конвенції кожна держава надає право здійснювати транзитні польоти і посадки з некомерційними цілями усім повітряним судам інших держав, що здійснюють міжнародні нерегулярні польоти, «без необхідності отримання попереднього дозволу». Далі в цій статті йдеться, що нерегулярні комерційні польоти також «користуються привілеєм приймати на борт чи вивантажувати пасажирів, вантаж чи пошту за умови, що будь-яка держава, де здійснюється таке завантаження чи розвантаження, має право встановлювати такі права, умови чи обмеження, які вона вважатиме бажаними». Практичним наслідком ст.5 стало регулювання міжнародних нерегулярних перевезень у відповідності до правил, що діють в окремих державах. Наразі існує лише невелика кількість двосторонніх і багатосторонніх угод, в яких передбачено спільну регулювання.

Вилітаючи за межі держави реєстрації, цивільне повітряне судно перетинає державні кордони і кордони інших держав. Факт перетину державного кордону є основним для визнання польоту міжнародним.

Ще раз нагадаємо, регулювання міжнародних польотів належить до сфери внутрішньої компетенції держави. Із визнання цього факту виходить і Чиказька конвенція 1944 р. У відповідності до ст. 11 Конвенції, закони і правила, «що стосуються допуску на її (держави) територію чи залишення її території повітряних суден, що зайняті в міжнародній аеронавігації», застосовуються «до повітряних суден усіх держав незалежно від їх національності і дотримуються такими повітряними судами при прибутті, убутті чи під час перебування в межах території цієї держави». Цим держави-учасники Чиказької конвенції встановили, що закони кожної з країн, що регулюють польоти в суверенному повітряному просторі, взаємно визнаються і дотримуються ними при міжнародних польотах повітряних суден їх реєстрації в межах території інших

держав. При цьому національним повітряним законодавством регулюються такі питання міжнародних польотів: а) допуск іноземних повітряних суден в межі суверенного повітряного простору; б) здійснення аеронавігації; в) виліт національних та іноземних повітряних суден за межі державної території; г) забезпечення безпеки міжнародних польотів; ґ) припинення актів незаконного втручання в діяльність цивільної авіації; д) керування та аеронавігаційне обслуговування міжнародних польотів.

Закон зазвичай встановлює дві підстави правомірного виконання польоту іноземним повітряним судном в межах національного повітряного простору: міжнародний договір, а якщо такого немає — спеціальний дозвіл. Саме з цього виходить і Повітряний кодекс України.

Порядок перетину державних кордонів. Певний порядок встановлюється державою щодо перетину державних повітряних кордонів, прямування (проходження) над його територією, прибуття і убуття іноземних повітряних суден з меж міжнародних аеропортів. Допускаючи польоти в своєму повітряному просторі, держава визначає також порядок проходження іноземним повітряним судном над державною територією: маршрут польоту іноземного повітряного судна і місце його посадки. Після перетину державних кордонів польоти іноземних повітряних суден в суверенному повітряному просторі здійснюються тільки за встановленими міжнародними повітряними трасами, а посадка здійснюється в аеропортах, відкритих для міжнародних польотів і авіаперевезень.

«Транзитний проліт». В практиці міжнародних повітряних сполучень часто обумовлюються випадки транзитного прольоту, тобто прольоту іноземного повітряного судна в межах державної території як без посадки, так і з посадкою в суто технічних, некомерційних чи комерційних цілях, який є частиною повітряного маршруту, що починається і закінчується поза межами транзитної держави. Право дозволити транзитний проліт над своєю територією належить до виключної компетенції кожної держави. Якщо держава є учасником Чиказької багатосторонньої угоди про транзит при міжнародних повітряних сполученнях 1944 р. (або про «дві свободи» повітря»), то її повітряним судам можна здійснити транзитний проліт над територією іншої держави-учасника без посадки або з посадкою з «некомерційною метою». Крім того, ст.5 Чиказької конвенції формально допускає можливість транзитних безпосадкових польотів через території держав без їх попереднього дозволу. Однак існуючі в ній застереження настільки численні, що використовуються державами для обґрунтування необхідності отримання дозволу на виконання безпосадкових транзитних польотів над своєю територією.

В цілому міжнародний повітряний транзит регулюється національним законодавством або двосторонніми угодами про повітряне сполучення.

§ 4. Правове регулювання польотів поза межами державної території

Правовий режим повітряного простору визначається режимом території, над якою він розташований. Стосовно до повітряного простору над державною територією діє суверенітет держави. На повітряний простір поза межами

державної території суверенітет прилеглих держав не поширюється. До нього належить повітряний простір над: 1) виключною (морською) економічною зоною; 2) відкритим морем; 3) міжнародними протоками, що не перекриваються повністю територіальними водами прибережних держав; 4) Антарктикою. Наведені види повітряних просторів визнаються міжнародним повітряним простором.

Свобода польотів над відкритим морем. З юридичної точки зору повітряний простір над відкритим морем: 1) не підпорядкований суверенітету будь-якої держави; 2) знаходиться у спільному і рівному користуванні усіх держав; 3) розташований за межами державної території, включаючи територіальне море.

За своєю юридичною природою повітряний простір над відкритим морем нічим не відрізняється від самого відкритого моря, що свідчить про єдність правового статусу відкритого моря і розташованого над ним повітряного простору. Тому такий повітряний простір є таким же відкритим і вільним, як і саме це море, що дозволяє здійснювати в ньому вільно не лише польоти повітряних суден, але й інші види діяльності: проводити наукові дослідження, вивчати метеорологічну ситуацію і стан навколишнього середовища, використовувати для запуску і повернення космічних об'єктів тощо. Подібна практична діяльність вже давно здійснюється з мовчазної згоди держав як прибережних, так і неприбережних. В результаті такої практики сформувалася свобода повітряного простору, що не тотожна «свободі польотів».

Однак первинною нормою, яка визначила свого часу статус і режим повітряного простору над відкритим морем, є саме свобода польотів. Її формування і становлення відбувалося в рамках міжнародного морського, а не повітряного права, хоча в 1910 році на Міжнародному юридичному конгресі у Вероні (Італія) пропонувалося вважати повітряний простір підкореним суверенітету, а простір над відкритим морем визнати вільним, як і саме море. Вперше свобода польотів була визнана у Женевській конвенції про відкрите море 1958 р., яка встановила, що свобода відкритого моря включає в себе *inter alia* свободу літати над ним. Конвенція ООН з морського права 1982 р., що замінила Женевську конвенцію 1958 р., також виходить з визнання свободи польотів над відкритим морем.

Крім того, в Конвенції визначені статус і режим **виключної (морської) економічної зони** як частини відкритого моря, щодо якої прибережні держави мають право здійснювати суворо фіксовані суверенні права економічного характеру. Відповідно до ст. 55 Конвенції такою зоною визнаний район моря, що починається «за межами територіального моря і прилягає до нього», але не підпорядкований суверенітету прибережної держави. З цього випливає, що повітряний простір над виключною економічною зоною також не підпорядкований суверенітету прибережної держави.

Більше того, якщо на морський простір економічної зони поширюється «особливий правовий режим», заснований на обумовлених в Конвенції суверенних правах, то щодо повітряного простору над економічною зоною такий режим не діє.

Непідпорядкованість суверенітету прибережної держави особливому правового режиму свідчить про те, що повітряний простір над економічною

зоною такий же відкритий і вільний, як і повітряний простір над відкритим морем. В ст.58 Конвенції сказано, що всі держави, як прибережні, так і неприбережні, за умови дотримання її положень мають право користуватися свободою польотів у повітряному просторі над економічною зоною. Це означає, що принцип свободи польотів діє по відношенню до економічної зоною в тому ж обсязі, що й стосовно до відкритого моря.

Таким чином, встановлення виключної економічної зони не потягло за собою зміни правового статусу розташованого над нею повітряного простору. Спільною основою такого статусу є свобода повітряного простору та інші свободи, що діють як над відкритим морем, так і над економічною зоною.

Згідно з цими свободами прибережні держави на основі рівності мають право: а) здійснювати юрисдикцію щодо повітряних суден, які мають національність держави реєстрації; б) забезпечувати безпеку польотів військових і цивільних літальних апаратів у повітряному просторі, розташованому над економічною зоною і відкритим морем; в) застосовувати для обслуговування польотів необхідні аеронавігаційні та радіотехнічні засоби; г) здійснювати випробування ракет і навчальних стрільб; ґ) надавати допомогу повітряним судам, які зазнали лиха.

При користуванні свободами, що діють над відкритим морем, прибережні держави зобов'язані: а) дотримуватися правил польотів, рекомендованих ІКАО; б) запобігати забрудненню повітряного простору над відкритим морем; в) запобігати інцидентам у повітряному просторі над відкритим морем; г) сприяти організації пошуку і рятування повітряних суден, що зазнали лиха над відкритим морем; ґ) не допускати польотів своїх повітряних суден без розпізнавальних знаків; д) утримуватися від погрози силою чи її застосування.

З метою організації раціонального використання повітряного простору над відкритим морем цивільними та військовими повітряними судами здійснюється його розподіл на райони обслуговування міжнародних польотів на підставі регіональних аеронавігаційних угод з наступним їм схваленням Радою ІКАО. Ці райони поділяються на чотири основні категорії:

а) консультативний повітряний простір — район над відкритим морем, в межах якого повітряне судно забезпечується органами організації повітряного руху прибережної держави політною інформацією та обслуговується диспетчерською службою з метою оптимального розосередження повітряних суден в цьому районі; цей простір також включає зони і маршрути, де прибережна держава з якихось причин не може контролювати повітряний рух і, відтак, нести відповідальність за безпеку міжнародних польотів, в зв'язку з чим обмежується лише консультативним обслуговуванням повітряних суден;

б) контрольований повітряний простір — район над відкритим морем, в якому органи організації повітряного руху прибережної держави контролюють рух повітряних суден за встановленими маршрутами з метою запобігання зіткнень між ними; цей простір включає повітряні траси (коридори шириною 10-15 миль), контрольовані аеродромні зони (радіусом 50-60 миль) та контрольовані аеродроми;

в) небезпечні зони для польотів — повітряний простір над відкритим морем, в межах якого в певні періоди може виникати небезпека для польотів повітряних суден (випробування ракет, навчальні стрільби тощо);

г) зони обмеженого режиму польотів — повітряний простір над відкритим морем, в межах якого здійснення польотів є обмеженим (як правило, у зв'язку з випробуванням міжконтинентальних ракет тощо).

Регулюванням міжнародних польотів активно займається ІКАО. Вона проводить велику роботу з підвищення рівня безпеки польотів над відкритим морем в різних регіонах світу. Під її егідою створені спільні регіональні організації із сертифікації та перевірки безпеки польотів COSCAP в Південній Азії в 1998 р., Південно-Східній Азії в 2001 р., та в Північній Азії в 2003 р., а також в Латинській Америці і Карибському регіоні. Основним завданням цих організацій є узгодження, наскільки це взагалі практично можливо, основних національних законів і правил, що регламентують діяльність авіації, а також процедур здійснення польотів, контролю за літною придатністю і виданням свідоцтв особовому складу екіпажів повітряних суден.

Режим польотів над міжнародними протоками. Міжнародні протоки здавна використовуються для морського судноплавства. З появою авіації над багатьма такими протоками були прокладені міжнародні повітряні траси, що зв'язують країни різних континентів. Тому міжнародні протоки мають для міжнародного повітряного транспорту таке ж значення, як і для морського судноплавства. З майже 300 проток, існуючих сьогодні на земній кулі, лише невелика частина має важливе значення для міжнародної авіонавігації: це Ла-Манш (Англійський канал), Па-де-Кале, Гібралтарська, Ормузька, Малакська, Баб-ель-Мандебська, Магелланова, Сінгапурська протоки, Чорноморські (Босфор, Дарданелли, Мармурове море), Балтійські (Зунд, Скагерак) протоки, Мессінська протока, протока Отранто тощо. Деякі з них слугують єдиними шляхами, що використовуються для польотів повітряних суден між різними континентами. Такою є, наприклад, Гібралтарська протока, через яку прокладені міжнародні повітряні магістралі, що з'єднують Європу з Північною і Латинською Америкою. В безперешкодному і вільному польоті через цю протоку зацікавлені чимало країн світу.

Для використання міжнародних проток в інтересах міжнародного співтовариства і розвитку морських і повітряних комунікацій велике значення має визначення режиму проходу морських суден і польоту повітряних суден. Особливо гостро це питання постає стосовно до міжнародних проток, що перекриваються територіальним морем і з'єднують одну частину відкритого моря з іншою. Своє розв'язання ця складна проблема знайшла в Конвенції ООН з морського права 1982 року. Згідно цієї Конвенції слід розрізняти чотири категорії міжнародних проток, що мають відповідний правовий режим.

1. Спеціальний режим. Ще задовго до вироблення Конвенції 1982 р. відносно Балтійських, Чорноморських та Магелланової проток були прийняті відповідні міжнародні договори. Саме тому положення Конвенції 1982 р. не торкаються «правового режиму проток, прохід якими регулюється в цілому або частково давно існуючими та чинними міжнародними конвенціями, які спеціально стосуються цих проток». Режим проходу та польоту над ними по суті нічим не відрізняється від звичайної свободи проходу та польоту.

2. Свобода судноплавства та польоту. Не застосовується Конвенція до проток, серединна частина яких не перекривається територіальними водами. В таких протоках діє режим відкритого моря і, відповідно, свобода польотів і

судноплавства в тому ж значенні, що й над відкритим морем. До цієї категорії належить Мозамбікська протока.

3. Мирний прохід застосовується до проток між однією частиною відкритого моря або виключною економічною зоною і територіальним морем іншої держави. До таких належать Мессінська, Пемба і Тіранська протоки. На повітряний простір, розташований над територіальним морем таких проток, право мирного проходу не поширюється.

4. Транзитний прохід та проліт поширюється на протоки, що з'єднують одну частину відкритого моря чи виключної економічної зони з іншою частиною відкритого моря чи виключної економічної зони. До цієї категорії належать всі найважливіші міжнародні протоки: Гібралтарська, Ла-Манш (Англійський канал), Малакська, Па-де-Кале, Сінгапурська, Корейська, Ормузька протоки та ін.. Під транзитним прольотом слід розуміти здійснення свободи польотів виключно з метою безперервного і швидкого транзиту через повітряний простір, розташований над такою протокою.

Відповідно до загальноновизнаних міжнародних правил, що склалися щодо таких проток, зберігають свою юридичну силу: а) право всіх держав на рівне й вільне використання відкритого для транзитного прольоту повітряного простору, виходячи зі своїх економічних, політичних, військових чи інших цілей; б) право літальних апаратів всіх держав безперешкодно прямувати транзитом через міжнародні протоки, щодо яких встановлений режим транзитного прольоту; в) право літальних апаратів всіх держав прямувати транзитом через міжнародні протоки, що мають режим транзитного прольоту, без згоди припротокових держави або держав.

Унікальність правового режиму повітряного простору над міжнародними протоками з режимом транзитного прольоту полягає в тому, що суверенітет і юрисдикція припротокових держав поширюється на нього, але за умови дотримання ними режиму транзитного прольоту. Це означає, що користуватися транзитним прольотом можуть будь-які літальні апарати будь-якої держави за умови без затримки прямувати через протоку, утримання від загрози силою чи застосування сили проти суверенітету, територіальної цілісності чи політичної незалежності припротокових держав, а також утримання від будь-якої діяльності, крім тієї, яка притаманні їх звичному порядку безперервного і швидкого транзиту, за винятком випадків, коли така діяльність викликана обставинами непереборної сили чи лихом.

Конвенція ООН 1982 р. виходить з визнання права всіх держав на міжнародне використання перекритих територіальними водами міжнародних проток.

Транзитний проліт над Чорноморськими протоками. Відповідно до Конвенції Монтр'ю 1936 р. Туреччина несе певні зобов'язання із забезпечення польотів цивільних повітряних суден над Чорноморськими протоками. Літати над ними можна тільки при дотриманні таких умов: польоти повинні виконуватися тільки за встановленими для цього повітряними маршрутами, про що турецький уряд має сповіщатися. За три дні він має бути поінформований про епізодичні повітряні рейси, а про регулярні рейси уряду цієї країни необхідно надсилати загальне повідомлення про дати прольоту.

Крім того, згідно ст. 122 Конвенції ООН 1982 р., Чорне море є морем, оточеним двома чи більше державами і таким, що сполучається з іншим морем або океаном через вузький прохід. З цієї точки зору проліт через Чорноморські протоки являє собою реалізацію свободи прольоту між відкритим морем (Середземне море) і замкненим морем (Чорне море).

Проліт над Балтійськими протоками. Великий і Малий Бельти та Зунд є єдиними природними водними шляхами, що сполучають Балтійське море з Північним морем і Атлантичним океаном. Через них проходять міжнародні морські шляхи, що сполучаються прибалтійські країни практично з усіма іншими державами світу. Питання про прохід морських суден через Балтійські протоки вирішено в Копенгагенському трактаті 1857 р., що визнає свободу судноплавства. Відтак щодо цих проток діє свобода польотів повітряних суден з усіма наслідками, що з цього випливають.

§ 5. Комерційні права («свободи повітря») при міжнародних повітряних перевезеннях

Регулярні та нерегулярні авіаперевезення, як вже відзначалося раніше, мають відмінності в правовому регулюванні, що викликають зі ст.5 і 6 Чиказької конвенції 1944 р. Згідно положень Конвенції регулярні перевезення заборонено здійснювати без спеціального дозволу чи іншої санкції відповідної іноземної держави. На практиці такий дозвіл видається державою іноземним авіаперевізникам у вигляді свідоцтв чи дозволів на певний строк, які дозволяють їм використовувати права на доступ до суверенного ринку перевезень (серед яких узгоджені розклади рейсів, географічні описи маршрутів, тарифи тощо), надані цією державою країні реєстрації авіаперевізника.

Комерційні повітряні перевезення, здійснювані як будь-які відмінні від регулярних міжнародних повітряних перевезень, підпадають під дію ст.5 Чиказької конвенції, тому іноземні повітряні судна, які їх виконують, мають право здійснювати їх на територію будь-якої держави-члена ІКАО або здійснювати транзитні безпосадкові польоти і здійснювати посадки з некомерційною метою без необхідності отримання попереднього дозволу за умови, що держава, над територією якої здійснюється нерегулярний політ, має право вимагати здійснення посадки. На практиці ці умови використовуються державами для мотивованих відмов або запровадження різноманітних обмежень на доступ до ринку нерегулярних перевезень в односторонньому порядку.

Право на доступ до ринку зазвичай надається в обмін на аналогічні права шляхом укладення відповідної угоди між державами і, як правило, обмежується регулярними міжнародними повітряними сполученнями. Таким чином, право доступу на ринок містить права, які визначаються законність і правомірність комерційної діяльності авіаперевізника в іноземній державі. Основними складовими цього права є права на маршрути, права на експлуатацію і права на перевезення, що випливають із багатосторонніх і двосторонніх угод про повітряне сполучення.

При виконанні регулярних і нерегулярних повітряних перевезень перевізник гостро потребує одержання прав на перевезення, які дозволяли б йому експлуатувати міжнародні повітряні лінії (траси) ефективно, економічно і з певною часткою матеріальної вигоди для себе. Щоб одержати максимальний

комерційний ефект від експлуатації міжнародних маршрутів, призначеному перевізнику необхідно мати комплекс прав, що надають йому можливість виконувати різні варіанти перевезень в інші країни. Тісний зв'язок таких прав з комерцією обумовили формування в міжнародному повітряному праві групи комерційних прав, що формують права на перевезення.

За своєю юридичною природою комерційні права прямо пов'язані з економікою міжнародних перевезень. Щоб одержувати від них прибуток, авіаперевізник повинен мати право висаджувати, вивантажувати і приймати на борт пасажирів, вантаж і пошту на території тих країн, куди здійснюється перевезення. Однак в силу суверенітету такого роду комерційна діяльність іноземних перевізників підпадає під дію юрисдикції держави, і її проведення допускається тільки з її дозволу, який надає різні види комерційних прав. Ці права не надаються автоматично внаслідок отримання дозволу на міжнародні польоти. Все залежить від домовленостей з цього приводу між відповідними державами, досягнутими в рамках двосторонніх угод про повітряне сполучення.

Отже, під комерційними правами в даному контексті слід розуміти права, що надаються однією державою іншій, у відповідності з якими призначені й уповноважені перевізники мають право здійснювати перевезення пасажирів, багажу і вантажу за встановленими міжнародними повітряними маршрутами у відповідності з двосторонніми угодами про повітряне сполучення.

Ключовими елементами цих прав є так звані комерційні «свободи повітря». Перші дві свободи повітря прийнято вважати суто технічними, оскільки вони не передбачають посадки і вивантаження пасажирів, багажу і вантажу. Всі комерційні права діють тільки стосовно регулярних повітряних перевезень.

Перша «свобода повітря» — право перевізника здійснювати транзитний проліт через іноземний повітряний простір без посадки. Отримання права на транзитний проліт залежить від держави, над територією якої він здійснюється. Як правило, це право надається іншій державі на еквівалентній основі. Перша «свобода повітря» закріплена в Угоді про транзит при міжнародних повітряних сполученнях 1944 р. і забезпечує транзитний проліт. Будь-яких прав на здійснення перевезень вона не передбачає, але дозволяє здійснювати перевезення в треті країни за умови наявності домовленості з ними.

Друга «свобода повітря» — право перевізника здійснювати транзитний проліт через іноземний повітряний простір з технічною зупинкою з некомерційною метою (наприклад, з метою дозаправки) при експлуатації регулярного чи відмінного від регулярного міжнародного повітряного сполучення. Друга «свобода повітря» зазвичай використовується для технічних цілей огляду і контролю за станом повітряного судна, заправки його паливом, проведення непередбаченого позапланового необхідного ремонту чи здійснення аварійної посадки. Крім того, технічна посадка може бути здійснення на вимогу держави при вході в національний повітряний простір перед продовженням польоту в пункт перевезення в цій державі. Право на технічну посадку юридично погодить від Угоди про транзит. При такій посадці вивантаження і завантаження пасажирів, вантажу і пошти виключаються.

Третя «свобода повітря» — право стосовно регулярних міжнародних повітряних перевезень, що надається однією державою іншій, відповідно до якого призначений перевізник має право вивантажувати пасажирів, вантаж і пошту, що взяті на борт в державі реєстрації перевізника, на території іноземної держави в кінцевому пункті маршруту. Всі міжнародні перевезення мають пункти відправки і прибуття, у відповідності з якими вони здійснюються в режимі «туди» й «назад». З цієї точки зору третя «свобода повітря» є гарантією того, що доставлені перевізником в режимі «туди» пасажирів, вантаж і пошта будуть без будь-яких перешкод вивантажені.

Четверта «свобода повітря» — право стосовно регулярних міжнародних повітряних перевезень, що надається однією державою іншій, відповідно до якого призначений перевізник має право приймати на борт на іноземній території пасажирів, вантаж і пошту, що прямують в державу реєстрації перевізника. Четверта «свобода повітря» безпосередньо пов'язаною з третьою і є гарантією права перевізника прийняти на борт пасажирів, вантаж і пошту, що убувають з іноземної території, і доправити їх в режимі «назад» в пункт призначення в своїй державі.

П'ята «свобода повітря» — право стосовно регулярних міжнародних повітряних перевезень, що надається одній державі іншою, відповідно до якого призначений перевізник має право вивантажувати і приймати на борт на території країни-партнера за Угодою пасажирів, пошту і вантаж, що прямують з третьої держави або до неї. На практиці п'ята «свобода повітря» в повному обсязі надається дуже рідко і зазвичай використовується в «урізаний формі» у вигляді «стопровера» в проміжному пункті, розташованому на маршруті польоту з правом подальшого перевезення пасажирів до пункту призначення в третій країнах.

Шоста «свобода повітря» — право стосовно регулярних міжнародних повітряних перевезень, що надається однією державою іншій, відповідно до якого призначений перевізник має право здійснювати через державу реєстрацію перевізника перевезення пасажирів, вантажу і пошту між двома іншими державами. В цьому випадку третя і четверта «свободи повітря» виступають допоміжними. З метою досягнення балансу комерційних інтересів при застосуванні шостої «свободи повітря» перевізниками практикується укладення угод про пул, відповідно до яких відбувається розподіл отриманих в результаті прибутків.

Сьома «свобода повітря» — право стосовно регулярних міжнародних повітряних перевезень, що надається однією державою іншій, відповідно до якого призначений перевізник має право здійснити перевезення пасажирів, пошти і вантажу між територією держави, яка це право надала, і територією будь-якої третьої держави без вимоги про включення до такого перевезення будь-якого пункту на території держави-отримувача права.

Восьма «свобода повітря» — право стосовно регулярних міжнародних повітряних перевезень здійснювати каботажні перевезення між двома пунктами на території держави, що надає це право, за маршрутом, який починається або закінчується на території держави реєстрації іноземного перевізника або поза межами території держави, що надала це право. Зазвичай право на каботаж надається іноземній державі чи іноземному перевізнику в порядку винятку.

Дев'ята «свобода повітря» — право здійснення каботажних перевезень за маршрутом, що повністю проходить територією держави, яка надала це право (т.зв. «автономний каботаж»).

Надання комерційних прав здійснюється переважно за розсудом держави, що надає ці права, тобто по суті комерційні права є дискреційними правами. Держава може надати їх іншій державі, а може й відмовити їй в цьому, якщо не отримує взаємності в цій сфері. Саме тому між державами відбувається активний обмін «свободами повітря», і вміння цим користуватися має велике значення для економічної ефективності міжнародних повітряних перевезень.

§ 6. Функції та компетенція ІКАО

Питаннями діяльності міжнародного повітряного транспорту займається чимало міжнародних організацій. Головною серед них виступає Міжнародна організація цивільної авіації (ІКАО) — спеціальна установа ООН. Існує також група регіональних міжурядових авіаційних організацій. Одні займаються питаннями забезпечення регіональної міжнародної аеронавігації, інші — економіко-правовими проблемами регіонального міжнародного повітряного сполучення. До перших належать Європейська організація із забезпечення безпеки аеронавігації (заснована в 1960 р.), Агентство із забезпечення безпеки повітря в Африці та на Мадагаскарі (заснована в 1959 р.), Центральньоамериканська корпорація з обслуговування аеронавігації (заснована в 1960 р.). До другої групи входять Європейська конференція цивільної авіації (заснована 1954 р.), Африканська комісія цивільної авіації (заснована 1969 р.), Латиноамериканська комісія цивільної авіації (заснована 1973 р.), Міждержавна рада з авіації та використання повітряного простору — виконавчий орган СНД (заснований в грудні 1991 р.).

Окрім міжурядових існує чимала кількість неурядових авіаційних організацій. Серед них провідну роль грає Міжнародна асоціація повітряного транспорту, що об'єднує авіакомпанії з п'яти континентів світу. Сьогодні ця організація є другою за важливістю після ІКАО структурою, яка відіграє важливу роль у формуванні єдиної економічної, правової і технічної політики авіаперевізників в галузі міжнародного повітряного транспорту в глобальному масштабі.

Міжнародна організація цивільної авіації (ІКАО) заснована 4 квітня 1947 року. Особливість Статуту ІКАО полягає в тому, що статутні положення, які стосуються цілей і завдань, структури ІКАО та її компетенції, викладені в другій частині Чиказької конвенції 1944 року. Деякі норми, що стосуються ІКАО, містяться також в першій і третій частинах Чиказької конвенції.

Цілі та завдання ІКАО перелічені в ст.44 Чиказької конвенції. Ними є: забезпечення безпечного і впорядкованого розвитку міжнародної цивільної авіації в усьому світі; заохочення мистецтва конструювання та експлуатації повітряних суден, створення і розвиток повітряних трас, аеропортів та аеронавігаційних засобів для міжнародної цивільної авіації; задоволення потреб народів світу в безпечному, регулярному, ефективному та економічному

повітряному транспорті й сполученні; запобігання економічних втрат, викликаних нерозумною чи недобросовісною конкуренцією; сприяння безпеці польотів.

Функції та компетенція ІКАО мають спеціальний характер. З метою розробки принципів і методів міжнародної аеронавігації, сприяння розвитку міжнародного повітряного транспорту ІКАО наділена координаційними, оперативними, контрольними, регуляторними та арбітражними функціями. Для їх здійснення ІКАО наділена спеціальною компетенцією, тобто правом приймати рішення або брати участь у вирішенні питань міжнародної аеронавігації і міжнародного повітряного транспорту. Загальна компетенція ІКАО проявляється в компетенції її органів: Асамблеї, Ради, Секретаріату та численних робочих органів. Наприклад, тільки Асамблея повноважна приймати поправки до Чиказької конвенції. Рада ІКАО приймає міжнародні стандарти та рекомендації, розв'язує спори між державами-членами. Державами-членами ІКАО є всі, хто підписав Чиказьку конвенцію, та ті, хто до неї приєднався. Членство є відкритим для всіх держав, що поділяють принципи і завдання ІКАО.

Структура ІКАО включає Асамблею, що скликається один раз на три роки для визначення основних напрямів діяльності ІКАО. В роботі Асамблеї беруть участь усі держави-члени ІКАО. Рада ІКАО — виконавчий, постійно діючий орган ІКАО, що проводить у життя рішення Асамблеї і керує поточною діяльністю організації в період між сесіями ІКАО. До складу Ради обираються за спеціальними правилами і критеріями 33 держави. Обсяг функцій і повноважень Ради вельми значний, що дозволяє Раді ефективно координувати і спрямовувати діяльність ІКАО. Секретаріат ІКАО, що очолюється Генеральним секретарем ІКАО, що призначається Асамблеєю, забезпечує поточну роботу Ради і Асамблеї, забезпечує їх роботу організаційно.

ГЛАВА 2. МІЖНАРОДНЕ КОСМІЧНЕ ПРАВО

§ 7. Поняття і джерела космічного права

Міжнародне космічне право — це галузь міжнародного права, що регулює відносини між його суб'єктами у зв'язку з їх діяльністю з дослідження та використання космічного простору, включаючи небесні тіла, а також визначає права і обов'язки учасників космічної діяльності. Ці права та обов'язки випливають як із загальних принципів і норм міжнародного права, що регламентують усі галузі міжнародних зносин, так і зі спеціальних принципів і норм, які відображають особливості космічного простору і специфіку космічної діяльності.

Міжнародне космічне право, всупереч буквальному розумінню, поширюється не лише на діяльність в самому космосі, включаючи небесні тіла, але й на їх діяльність на Землі і в повітряному просторі Землі в зв'язку з вивченням і освоєнням космосу.

Коло держав, на які поширюється дія норм міжнародного космічного права, значно ширше за так зване «космічний клуб», членами якого є держави, які в даний момент беруть безпосередню участь у дослідженні і викорис-

танні космічного простору з допомогою своїх технічних засобів. Цей клуб можна поділити на дві групи:

1) держави, національні космічні програми яких передбачають пілотовану космонавтику (тобто запуск в космічний простір пілотованих космічних кораблів і орбітальних станцій, оснащених системами життєзабезпечення і керування польотом, і призначені для життя, роботи чи іншої діяльності однієї чи кількох осіб в космічному просторі). Таких держав сьогодні всього три: КНР, Росія і США;

2) держави, національні космічні програми яких передбачають непілотовану космонавтику (запуск ракет-носіїв і супутників, дослідницьких шатлів і модулів тощо). До кола цих держав належать: Азербайджан, Аргентина, Бразилія, Велика Британія, Німеччина, ЄС (представлений Європейським космічним агентством), Ізраїль, Індія, Індонезія, Іран, Іспанія, Італія, Казахстан, Канада, КНДР, Малайзія, Пакистан, Тайвань, Україна, Франція, Південна Корея, Японія та деякі інші.

Однак фактично загальноприйняті норми міжнародного космічного права поширюється і на всі інші держави і створюють для них певні права й обов'язки незалежно від ступеня їх активності в галузі космічної діяльності.

Запуск у 1957 р. першого штучного супутника Землі поклав початок міжнародно-правового регулювання використання космічного простору. Перші та найважливіші міжнародно-правові норми в цій галузі з'явилися ще до укладання міжнародних договорів про космос і були звичаєво-правовими. Вони встановлювали: а) космос є загальним спадком людства та не може бути об'єктом державного привласнення; б) космос може використовуватися лише в мирних цілях. Ці норми і сьогодні залишаються основними в міжнародно-правовому регулюванні космічного простору. Згодом були укладені міжнародні договори, що залишаються найважливішими у правовому регулюванні використання космічного простору до цього часу: Договір про принципи діяльності держав з дослідження та використання космічного простору, включаючи Місяць та інші небесні тіла, 1967 р. (далі — Договір про космос)⁵, Угода про порятунок космонавтів та повернення об'єктів, запущених в космічний простір, 1968 р., Конвенція про міжнародну відповідальність за збиток, завданий космічними об'єктами, 1972 р., Конвенція про реєстрацію об'єктів, що запускаються в космічний простір, 1975 р., Угода про діяльність держав на Місяці й інших небесних тілах 1979 р.

Значний масив звичаєво-правових і договірних норм, що регулюють міжнародно-правовий режим космосу, дозволяє казати про міжнародне космічне право. Предметом регулювання міжнародного космічного права є порядок взаємовигідного використання державами космічного простору в мирних цілях. Міжнародне космічне право ґрунтоване на тих саміх принципах, що й загальне міжнародне право, але має і власні галузеві принципи: принцип нерозповсюдження державного суверенітету на космічний простір і

⁵ Більшість «космічних» держав відмовилась брати участь в Угоді про діяльність держав на Місяці та інших небесних тілах 1979 р. та визнати проголошену в ній норму про встановлення міжнародно-правового регулювання на добування корисних копалин на небесних тілах.

небесні тіла, принцип свободи дослідження та використання космічного простору та деякі інші принципи.

Міжнародне космічне право — це галузь, формування якої відбувається під впливом практики досить вузького кола «космічних» держав. Тому багатьох норм космічного права можна розглядати як локальні, а спроби надати їм загального характеру нерідко не мають успіху або навіть зустрічають протидію з боку «некосмічних» держав⁶. У низці випадків останні намагаються самостійно створювати норми космічного права, що також не знаходить загального визнання. Деякі норми міжнародного космічного права поширюються не тільки на держави, але й на міжнародні міжурядові організації, пов'язані з космічною діяльністю. Україна є однією з небагатьох у сучасному світі космічних держав.

Від самого початку зародження міжнародного космічного права більша частина фахівців виходила з того, що основні принципи і норми міжнародного права мають поширюватися і на космічну діяльність. А щодо її специфіки, то вона підлягає врахуванню виключно в спеціальних нормах, які можуть скласти окрему галузь чи підгалузь міжнародного права, однак аж ніяк не самостійну правову систему чи підсистему. На сьогодні не існує чітких і всеохоплюючих принципів міжнародного космічного права, є лише загальні підходи до регулювання відносин держав у цій сфері, що базуються на кількох міжнародних договорах, які, власне, й складають фундамент міжнародного космічного права.

Спеціальні принципи галузі міжнародного космічного права пов'язані передусім з юридичними характеристиками космосу як території, що є спільним надбанням людства, а також його унікальними геофізичними якостями.

Ключове значення серед спеціальних принципів має принцип, який забороняє національне привласнення космічного простору, Місяця та інших небесних тіл, закріплений в Договорі про космос 1967 р. і Угоді про Місяць 1979 р. Зазначені простори, будучи спільним надбанням (космічний простір) і спадком (Місяць) людства, не можуть бути, як підкреслюється в тексті цих міжнародних документів, «...власністю будь-якої держави, міжнародної міжурядової або неурядової організації або неурядової установи чи будь-якої фізичної особи». Те саме стосується до їх частин і ресурсів.

З принципом не привласнення пов'язаний такий важливий для статусу космосу в цілому імператив, як свобода дослідження і використання космосу на благо всіх держав незалежно від ступеня їх економічного, наукового розвитку чи реальної участі в космічній діяльності.

Відповідно ця свобода для держав нинішнього «космічного клубу» обмежена вимогою спрямування видобутих ресурсів на благо всіх країн. Так, у разі виявлення природних ресурсів на небесних тілах держави зобов'язані поінформувати Генерального секретаря ООН, громадськість і міжнародне наукове середовище. Зацікавлені держави можуть претендувати на надання

⁶ Одним із прикладів є спір відносно проголошення геостационарної орбіти простором, що не підлягає державному привласненню. Із запереченнями проти цього, викладеними в Боготській декларації 1976 р., продовжують виступати екваторіальні держави, над територією яких та орбіта пролягає. Не менш показовий спір відносно межі повітряного та космічного простору, де розходяться позиції «космічних» і «некосмічних» держав.

у їх розпорядження зразків ґрунту та мінералів, доставлених на Землю з небесних тіл. У випадку можливої експлуатації природних ресурсів небесних тіл держави зобов'язуються встановити режим, що відповідатиме інтересам співтовариства, однак видобуті мінерали, зразки належать державам, які їх видобули.

Принцип запобігання шкідливого забруднення космічного простору тісно пов'язаний з глобальним завданням охорони навколишнього середовища і ним обумовлений. Його зміст зобов'язує держави діяти «з пересторогою», щоби не завдавати шкоди космосу в процесі дослідження і використання. Юридичні зобов'язання держав з екологічного захисту космосу є одним з найважливіших елементів його правового режиму.

Держави зобов'язуються використовувати космос таким чином, щоби уникати його забруднення в результаті антропогенної діяльності, запобігати порушення балансу космічного середовища, що сформувався, для чого необхідно контролювати діяльність ядерних установок на космічних об'єктах, публікувати ці оцінки ядерних джерел енергії на борту космічних об'єктів до їх запуску (ст. VII Угоди про Місяць 1979 р. і ст. 1 Конвенції про оперативне сповіщення 1986 р.).

Особливе значення мають зобов'язання держав із захисту навколишнього природного середовища Землі від забруднення з космосу. Починаючи з першої стадії запуску можливі аварії, внаслідок яких порушується біосфера Землі, завдається шкода здоров'ю людей. Відтак держави мають об'єднувати і зміцнювати свої зусилля: 1) із створення роботів з прибирання космічного брухту і сміття з орбіт, що має особливе значення для геостационарної орбіти, ресурс якої обмежений; 2) із застосування при будівництві космічних апаратів таких матеріалів, які могли б згоряти в щільних шарах атмосфери; 3) у розробці мінімально небезпечного ракетного палива.

§ 8. Космічний простір і небесні тіла

Міжнародне право, встановлюючи режим космічного простору та небесних тіл, тим не менше не містить загальновизнаного визначення цих територій. Що стосується космічного простору, то основною причиною такої невизначеності є відсутність у праві чіткого розрізнення між космосом і повітряним простором, який визнається територією держави. У міжнародно-правовій практиці низки держав і в доктрині космос нерідко визначають як простір, що знаходиться за межами повітряної сфери Землі, режим якого визначає міжнародне право. У космосі інколи виділяють простори, що мають особливості з погляду їхнього використання: ближній космос, дальній космос, геостационарну орбіту. Правовий режим цих просторів ґрунтується на існуючому режимі всього космічного простору. Небесними тілами слід вважати будь-які космічні тіла, що мають природне походження.

Основним міжнародно-правовим актом, що визначає режим дослідження та використання космічного простору та небесних тіл, є Договір про космос 1967 р. Він встановлює, що «дослідження та використання космічного простору, включно з Місяцем та іншими небесними тілами, здійснюється на благо та в інтересах всіх країн, не залежно від ступеня їхнього

економічного або наукового розвитку, та є надбанням всього людства»⁷. Ніяка ділянка космічного простору, включно з небесними тілами, не підлягає національному привласненню ні шляхом проголошення на них суверенітету, ні шляхом використання або окупації, ні будь-якими іншими способами (ст. 2), а дослідження космічного простору слід проводити відповідно до міжнародного права, включно зі Статутом ООН (ст. 3).

Надзвичайно важливою є норма ст. 4 Договору про космос 1967 р. про заборону розміщення зброї масового знищення. Тим самим космічний простір і небесні тіла проголошені частково демілітаризованою зоною, включно з без'ядерним статусом. Договором 1963 р. в космосі також заборонено проводити будь-які випробування ядерної зброї. Розміщення в космосі звичайних видів озброєння та збройних сил загальним міжнародним правом не заборонено, так само як не заборонено використання космосу для військових цілей. Деякі обмеження в цій галузі наклали лише двосторонні угоди.

Місяць та інші небесні тіла є демілітаризованими та нейтралізованими територіями, що забороняє будь-яке їх військове використання. Відповідно до Договору про космос 1967 р. вони можуть бути використані виключно в мирних цілях. Однак це не виключає права держави включати військовослужбовців у склад екіпажу космічного об'єкта (ст.4) та їхнього права робити посадку на небесні тіла.

Вивчення та дослідження космічного простору і небесних тіл має відбуватися в такий спосіб, щоб уникати їх шкідливого забруднення, а також несприятливих змін земного середовища. У дійсності ця норма поки важко реалізується та є швидше побажанням. За різними оцінками навколоземний космічний простір вже нині заповнено численними недіючими космічними об'єктами та їхніми частинами, а деякі види палива, що застосовується в ракетносіях, шкідливо впливає на озонову кулю Землі. Тим не менше пріоритети засвоєння космосу навряд чи будуть поставлені в залежність від екологічних недоліків існуючих технологій.

Спроба розвинути й уточнити деякі положення Договору про космос 1967 р. була зроблена в Угоді про діяльність держав на Місяці та інших небесних тілах 1979 р. Зокрема, угода поширює на Місяць і небесні тіла режим «загального надбання людства» та приписує, щоб розробка природних ресурсів була тут підпорядкована спеціальному міжнародно-правовому режиму. Однак ні Угода, ні інші міжнародно-правові акти такий режим не встановлюють, що свідчить про «заморожування» питання. За аналогією із проблемами, що виникли у зв'язку зі спробами врегулювати режим здобування корисних копалин з морського дна, можна припустити, що звернення до питання про освоєння ресурсів небесних тіл відбудеться не раніше, ніж у багатьох держав з'являться необхідні технічні можливості.

Усе це зайвий раз підтверджує, що міжнародне космічне право в частині визначення режиму космосу та небесних тіл значною мірою перебуває в області бажаного, оскільки область дійсного залишається поки що поза межами

⁷ В Юридичному підкомітеті Комітету ООН з використання космічного простору у мирних цілях питання про делімітацію космосу обговорюється з 1967 р. і залишається поки невирішеним. Існуючі погляди на критерії делімітації іноді суттєво відрізняються, що не дозволяє го вирити про наявність необхідного *opinio juris*

досяжності людства. У той же час ідеали, які закладає в міжнародне космічне право сучасне людство, можливо, в майбутньому убережуть космос від варварського освоєння, яке зазнала Земля.

§ 9. Правовий режим космічних об'єктів

У міжнародному праві відсутнє єдине визначення космічного об'єкта, хоча й визначено його правовий статус. У Договорі про космос 1967 р. такими об'єктами вважають не тільки запущені в космічний простір, але й доставлені або споруджені на небесному тілі. У Конвенції про міжнародну відповідальність за збитки, завдані космічними об'єктами, 1972 р. говориться не про сам об'єкт, а про його складові частини, засоби доставки об'єкта та його складових частин.

Тими самими словами говориться про космічний об'єкт у Конвенції про реєстрацію об'єктів, що запускаються в космічний простір, 1975 р.1. Регламент радіозв'язку Міжнародного союзу електрозв'язку 1979 р. вживає термін «космічний човен», тобто створений людиною апарат для польотів далі основної частини земної атмосфери. З появою човникових космічних апаратів, які можуть здійснювати польоти в атмосфері, визначення космічного об'єкта стало ще більш складним.

З урахуванням існуючих міжнародних договорів космічний об'єкт можна визначити як штучно створений об'єкт, що виходить самостійно або який виводять на навколосезну орбіту або далі в космічний простір, призначений для діяльності в космічному просторі та на небесних тілах. До космічних об'єктів відносять штучні супутники, космічні апарати та їх носії, що пілотуються.

Міжнародне публічне право регулює діяльність космічних об'єктів з моменту їх запуску або з моменту їх створення в космосі або на небесному тілі. При реалізації міжнародного проекту за участю декількох держав або за участю міжнародної організації міжнародним договором можуть бути врегульовані й інші процеси, наприклад пов'язані зі створенням об'єкта або підготовкою його до запуску. В інших випадках усі питання, пов'язані з космічним об'єктом, знаходяться в компетенції держави. Держави самі встановлюють правовий режим своїх космічних об'єктів у період їх знаходження в космосі, включно з можливістю їх відвідання будь-ким. Що ж стосується станцій, установок, обладнання та космічних човнів, що знаходяться на Місяці й інших небесних тілах, то вони відкриті для представників інших держав на основі взаємності. Усі космічні об'єкти підлягають обов'язковій міжнародній реєстрації в Секретаріаті ООН.

Узагальнюючи вищезазначене, під космічними об'єктами слід розуміти штучні тіла, які створюються людиною і запускаються в космос. До таких об'єктів належать їх складові частини і засоби доставки. Різновидом космічних об'єктів є космічні кораблі — транспортні засоби, призначені для людей і вантажу. Космічні об'єкти запускають в космічний простір або на небесні тіла для збору і передавання інформації. Вони також слугують цілям виробничих процесів і транспортування вантажів. Космічні об'єкти можуть належати одній чи кільком державам, неурядовій юридичній особі, міжнародній міжурядовій організації.

Згідно Конвенції про реєстрацію об'єктів, що запускаються в космічний простір, така реєстрація для її учасників є обов'язковою. Держава, що запустила об'єкт навколоземну орбіту або далі в космічний простір, реєструє її шляхом запису у відповідному реєстрі, який має вестися цією державою. Вона також визначає зміст реєстру і умови його ведення.

Держава, яка здійснює або організовує запуск космічного об'єкту, інформує про створення такого реєстру Генерального секретаря ООН, який, у свою чергу, веде Реєстр, до якого заноситься інформація, що надається державою реєстрації. Держава, до реєстру якої занесено об'єкт, зберігає юрисдикцію і контроль над ним і над будь-яким екіпажем цього об'єкту під час їх перебування в космічному просторі, в тому числі й на небесному тілі. Право власності поширюється як на космічні об'єкти, запущені в космічний простір, включаючи об'єкти, доставлені або споруджені на небесному тілі, так і на їх складові частини.

Міжнародне космічне право містить правила перебування космічних об'єктів на природних небесних тілах, зокрема, на Місяці. Держави можуть здійснювати посадку своїх космічних об'єктів на Місяці і запуск їх з Місяця, розміщувати свій персонал (космонавтів), космічні апарати, обладнання, установки, станції та споруди в будь-якому місці поверхні Місяця та його надр. Персонал та зазначені космічні об'єкти можуть вільно пересуватися поверхнею Місяця та в її надрах. Такі дії не повинні, однак, створювати перешкод для діяльності на Місяці інших держав.

Держави можуть також створювати на Місяці залюднені та незалюднені станції, інформуючи Генерального секретаря ООН про їх місцезнаходження і мету розміщення. Станції повинні розміщуватися таким чином, щоби не заважати вільного доступу персоналу, апаратів та обладнання інших держав до всіх районів Місяця. Розміщення на поверхні Місяця або в її надрах персоналу, космічних апаратів, обладнання, станцій, споруд не створює права власності на поверхню чи надра Місяця. Для того, щоб кожна держава-учасник могла переконатися в тому, що інші держави-учасниці згідно Угоди 1979 р. про Місяця, всі космічні апарати, обладнання, установи, станції та споруди на Місяця є відкритися для міжнародного контролю.

Низка норм міжнародного космічного права регулює питання про повернення космічних об'єктів. Договір 1967 р. про космос встановлює правило, згідно якого, якщо такі об'єкти або їх складові частини після повернення на Землю знайдені за межами держави-учасниці Договору, яка внесла їх до свого реєстру, то вони мають бути повернені цій державі.

Більш детально це питання вирішено в Угоді про порятунок космонавтів, повернення космонавтів і повернення об'єктів, запущених в космічний простір. Кожна держава, яка одержує відомості чи виявляє, що космічний об'єкт або його складові частини при поверненні на Землю опинилися на території, що знаходиться під її юрисдикцією, або у відкритому морі, або в будь-якому іншому місці, що не перебуває під юрисдикцією жодної держави, зобов'язана поінформувати владу, що здійснила запуск, і Генерального секретаря ООН.

На прохання влади, що здійснила запуск, держава, на території якого виявлено космічний об'єкт, вживає заходів для порятунку цього об'єкта і його повернення. Влада, що здійснила запуск, зобов'язана вжити невідкладних

ефективних заходів для усунення можливої небезпеки спричинення шкоди і в тому випадку, якщо держава, яка виявила космічний об'єкт на своїй території або в будь-якому іншому місці, має підстави вважати цей об'єкт небезпечним або шкідливим за своїми характеристиками. Термін «влада, яка здійснила запуск» стосується як до відповідальних за запуск держав, так і до міжнародним міжурядових організацій.

§ 10. Космонавти

Космонавтом є людина, член екіпажа космічного об'єкта під час польоту або працівник, який входить до складу персоналу космічної станції на небесному тілі. Міжнародно-правовий статус космонавтів установлений низкою міжнародних договорів. Усі вони єдині в тому, що космонавти за лишаються під юрисдикцією держави реєстрації космічного об'єкта¹. І хоча в Договорі про космос 1967 р. всі космонавти, незалежно від громадянства, названі «посланцями всього людства», ми маємо тут справу швидше не з правовою нормою, а з політичною метафорою. Політ у космос не тягне для космонавтів зміни громадянства або підданства. Сказане не заважає державам встановити особливості застосування національної юрисдикції щодо членів міжнародних екіпажів.

У разі аварії або стихійного лиха, що спіткало космічний об'єкт, вимушеної або непередбаченої посадки на території будь-якої держави, у відкритому морі або в будь-якому іншому місці органи влади, що знайшли його, зобов'язані негайно вжити всіх можливих заходів для рятування екіпажа та надання йому всієї необхідної допомоги. Екіпажу має бути забезпечена безпека, і його слід негайно передати представникам влади країни, що здійснила запуск. В оперативних заходах з пошуку і рятування космонавтів можуть брати участь і представники влади, що здійснила запуск. Такі дії здійснюються в рамках співробітництва сторін під керівництвом і контролем держави, що здійснює юрисдикцією щодо території, де проводяться оперативні заходи з пошуків і рятування.

Договір 1967 р. про космос також передбачає, що космонавти однією держави-учасника Договору, перебуваючи в космічному просторі, в тому числі на небесних тілах, надають необхідну допомогу космонавтам інших держав в разі виникнення такої потреби. Особам, що зазнали лиха на Місяці, надається право укриття на станціях, спорудах, апаратах та інших установах держав-учасниць Договору про Місяць та інші небесні тіла.

§ 11. Правові форми співробітництва держав у космосі

Згідно ст. IX Договору 1967 р., при дослідженні та використанні космічного простору його учасники повинні керуватися принципом співробітництва і взаємодопомоги з належним урахуванням відповідних інтересів один одного. Зокрема, це проявляється в обов'язку не допускати потенційно шкідливих перепон діяльності інших держав, на рівних засадах розглядати їх звернення щодо надання їм можливості для спостереження за польотів космічних об'єктів, надавати можливу допомогу космонавтам і космічним екіпажам інших держав тощо.

Міжнародними договорами, як дво-, так і багатосторонніми регламентуються такі конкретні форми співробітництва, як вивчення космічного простору, космічна метеорологія, космічний зв'язок, космічна біологія і медицина. По кожному з цих напрямів створюються змішані робочі групи.

В окремих договорах передбачається проведення спільних експериментів, випробувань, створення станцій оптичних спостережень штучних супутників Землі, здійснення спільних пілотованих польотів.

Особливо широко співробітництво з питань космосу здійснюється в рамках міжнародних організацій. Так, ООН покликана розглядати найбільш загальні, здебільшого політичні питання, пов'язані з дослідженням та використанням космічного простору в мирних цілях. Так, Генеральна асамблея ООН 1986 р. сформулювала принципи, що стосуються дистанційного зондування Землі з космосу.

Генасамблея ООН визначає завдання з розробки правових питань космосу, схвалює проекти угод з космосу, підготовлені Комітетом з використання космічного простору в мирних цілях тощо.

Вельми істотну роль у розвитку міжнародного співробітництва в космічній сфері відіграють спеціалізовані установи ООН. Так, міжнародне співробітництво держав здійснюється через міжнародні міждержавні організації: в галузі морського супутникового зв'язку — через Міжнародну організацію рухомого супутникового зв'язку (ІНМАРСАТ); у пошуках суден, літаків, у попередженні про стихійні лиха і надання першої допомоги — КОСПАС-САРСАТ; через Російську глобальну навігаційну супутникову систему (ГЛОНАСС) і Американську глобальну систему позиціонування (GPS), а в найближчому майбутньому і через аналогічну європейську систему ГАЛІЛЕО, надається навігаційна допомога. Крім того, співробітництво відбувається на регіональному і двосторонньому рівнях — передусім, в рамках роботи Європейського космічного агентства та двосторонньої співпраці між Американським космічним агентством (НАСА) і Російським космічним агентством (РОСКОСМОС).

§ 12. Міжнародно-правова відповідальність у зв'язку з діяльністю в космічному просторі

Держави та міждержавні організації, здійснюючи запуски об'єктів у космос, зобов'язані вживати запобіжних заходів з метою недопущення загрози життям, здоров'ю фізичних осіб, знищення чи пошкодження майна держав, їх фізичних і національних юридичних осіб або міжнародних організацій.

Тим не менш, можливість заподіяння шкоди зберігається. З метою врегулювання цього питання була прийнята Конвенція про міжнародну відповідальність за шкоду, спричинену космічними об'єктами. Підставами для відповідальності є: 1) космічна діяльність держави, що відповідає міжнародному праву, але завдала шкоду іншій державі. Це — відповідальність за правомірну діяльність, що привела до негативних наслідків на Землі; 2) космічна діяльність держави, що завдала шкоди внаслідок порушення міжнародного права. Якщо держава посягає на засади міжнародного правопорядку в космічному

просторі, завдає шкоду своєю діяльністю іншим державам, то вона вчиняє міжнародне правопорушення.

Космічна діяльність суб'єктів міжнародного права підпорядкована імперативам основних принципів міжнародного права, відповідно до яких до найбільш тяжких міжнародних правопорушень у цій сфері належать: 1) розгортання і ведення військових дій у космосі; 2) перетворення космосу на театр війни або військових дій іншим чином, несумісним з мирним використанням космосу; 3) використання космосу для ведення військових дій проти Землі; 4) мілітаризація космосу (наприклад, випробування ядерної зброї, розміщення на небесних тілах баз і споруд військового характеру, виведення на навколосемну чи навколосічну орбіту об'єктів зі зброєю масового ураження; військове чи будь-яке інше застосування засобів впливу на космос, яке може мати широкі, тривалі або зіставні з ними за значенням серйозні наслідки, що використовуються в якості способів руйнування, завдання збитків, заподіяння шкоди будь-якій державі тощо).

В цих та аналогічних їм випадках винні держави та/або міжнародні організації несуть відповідальність нематеріального і матеріального характеру, пов'язану із застосуванням як військової сили, так й інших способів обмеження суверенітету і доповнену відповідальністю фізичних осіб, що уособлюють в даному випадку відповідну державу.

Інші діяння можуть розглядатися як делікти, що виникають в результаті порушення інших, крім основних принципів, норм міжнародного права. Деліктом є діяння, які порушують положення Конвенції про реєстрацію 1975 р. (наприклад, неповідомлення Генеральному секретарю ООН і міжнародному співтовариству відомостей про експедиції до небесних тіл; не реєстрація запущеного в космос об'єкту; ненадання МАГАТЕ відомостей про аварії і можливе забруднення Землі радіоактивними матеріалами і відходами).

В певному сенсі можна вести мову і про пов'язаний зі сферою космічного права інститут кримінальних злочинів міжнародного характеру. Принаймні два склади можна вважати сформованими міжнародним правом — привласнення і подальша контрабанда метеоритів і т.зв. «космічне мародерство», тобто привласнення частин космічного об'єкту, що впав на Землю, фізичними особами з метою особистої вигоди.

В Угоді про Міжнародну космічну станцію 1998 р. міститься досить нове для космічного права поняття кримінальної відповідальності космонавтів (за Угодою — «персоналу») за неправомірні дії на орбіті, що особливо стосуються життя чи безпеки громадянина іншої держави-партнера або завдати шкоди орбітальному елементу іншої держави. При визначенні юрисдикції враховується, як впливає зі змісту ст. 22 зазначеної Угоди, не місце скоєння злочину — всередині чи поза орбітальним елементом, що належить державі національності фізичної особи, а її громадянство. В порядку винятку може бути порушене питання про здійснення кримінальної юрисдикції потерпілою державою на її прохання.

Особливості інституту відповідальності в галузі космічного права обумовлені особливими характеристиками космосу, у першу чергу — визнання його території зоною особливого ризику як щодо Землі, так і щодо космічних

об'єктів, які знаходяться у його просторі. Все це дає підстави зробити кілька важливих висновків.

1. Як і у випадку вчинення правопорушень, що характеризуються наявністю вини, так і в будь-якому іншому випадку завдання шкоди з космосу Землі діє принцип абсолютної відповідальності, за винятком випадків, коли держави або інші учасники діяли в космічному просторі. В останньому випадку відповідальність кожної визначається її виною.

2. Основним суб'єктом відповідальності за космічну діяльність є держава. В разі участі у ній міждержавної організації відповідальність нарівні з нею несуть держави-члени організації.

3. Держава несе відповідальність за діяльність у космосі своїх громадян та національних юридичних осіб.

4. Постраждала держава або міжнародна міждержавна організація мають право на відшкодування шкоди з боку держав-винуватців і навіть третіх держав, якщо шкода, спричинена космічним об'єктом, являє серйозну загрозу для навколишнього космічного середовища або життя людей чи може серйозно погіршити умови життя населення на Землі (Конвенція про відповідальність 1972 р.).

5. Претензія за шкоду пред'являється потерпілою стороною як державі реєстрації, так і будь-якому (будь-яким) учасникам запуску. Таким чином, передбачається, що: а) шкода відшкодовується на солідарній основі; б) можливим є застосування позову в порядку регресу.

6. В разі, якщо винуватцем завдання шкоди виявляється міждержавна організація, відповідачами будуть також її держави-члени. Такий порядок, встановлений Конвенцією про відповідальність 1972 р., забезпечує інтереси позивача.

7. В разі, якщо потерпілою стороною опиняється сама міжнародна організація, позов від її імені може бути пред'явлений однією з держав-членів.

8. Держава, що веде діяльність у космосі, має право допустити до неї своїх фізичних осіб або їх об'єднання, однак при цьому вона не лише має право захищати їх інтереси, але й зобов'язана нести повну відповідальність за їх дії.

Для пред'явлення претензії щодо компенсації за шкоду використовуються дипломатичні засоби, але якщо дипломатичні переговори не приводять до врегулювання претензії, то на вимогу будь-якої із зацікавлених сторін створюється Комісія з розгляду претензії, яка встановлює обґрунтованість претензії і у випадку її визнання визначає розмір компенсації. Рішення Комісії є остаточним і обов'язковим, якщо сторони заздалегідь не домовилися про інше. В іншому випадку Комісія приймає рішення рекомендаційного характеру.

Наразі міжнародних та будь-яких інших конфліктів у зв'язку із застосуванням розглянутих вище договорів ще не виникало, що свідчить про достатність існуючого сьогодні нормативного регулювання у цій сфері.

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Автентичний текст міжнародного договору — текст міжнародного договору, який після відповідних перекладів зафіксовано (автентифіковано) уповноваженими сторонами як остаточний і такий, що має рівну обов'язкову силу та однаковий юридичний зміст. Сторони вільні укласти договір з одним автентичним текстом, з автентичними текстами мовами сторін (як правило, двосторонні угоди), з автентичними текстами мовами, які вони вважають за доцільне. Сучасні універсальні міжнародні договори, що укладаються в межах і під егідою ООН, містять, як правило, тексти усіма шістьма робочими мовами ООН (англійською, арабською, іспанською, китайською, російською, французькою).

Агреман — це згода країни майбутнього перебування на призначення певної особи послом, посланником чи постійним повіреним у справах в цій країні.

Агресія — це злочин проти миру, який полягає у застосуванні збройної сили державою проти суверенітету, територіальної недоторканності чи політичної незалежності іншої держави або в будь-який інший спосіб, що не сумісний зі Статутом ООН.

Ад'юдикація — формально-юридична за своєю природою підстава територіальних змін. Передбачає взаємну згоду держав-сторін спору, згідно з якою вони звертаються до міжнародних судових або арбітражних органів, чиї рішення обов'язкові для них. Прикладом ад'юдикації є, зокрема, рішення Міжнародного суду ООН.

Адаптація — пристосування чинних норм національного законодавства до нових міжнародних зобов'язань, взятих на себе державою. Така норма визначена у ст. 9 Конституції України.

Адміністративні трибунали міжнародних організацій — спеціальні судові органи, що створюються міжнародними міжурядовими організаціями для слухання справ і винесення рішень за скаргами працівників на невиконання договорів про наймання або умов призначення службовців секретаріатів таких організацій. Адміністративні трибунали ухвалюють рішення на основі статутних положень і норм внутрішнього права міжнародних організацій. Юрисдикція трибуналу ООН поширюється на МОП, ЮНЕСКО, МАГАТЕ та інші спеціалізовані установи ООН.

Адміністративно-технічний персонал дипломатичного представництва — члени персоналу представництва, які здійснюють адміністративно-технічне обслуговування представництва (технічні секретарі, діловоди тощо). Віденська конвенція про дипломатичні відносини 1961 р. дає можливість призначати такими працівниками громадян держави, в якій акредитоване представництво. Члени адміністративно-технічного персоналу мають привілеї та імунітети, прирівняні до привілеїв та імунітетів дипломатів, однак їх імунітет від цивільно-правової й адміністративної юрисдикції держави перебування не поширюється на дії, вчинені ними не під час виконання своїх службових обов'язків.

Акламація — метод прийняття або відхилення зборами тієї чи тієї пропозиції без підрахунку голосів, на основі реакції учасників зборів, що виявляється у вигляді вигуків, оплесків, різних реплік. Використовується у міжнародних організаціях і на міжнародних конференціях як спосіб прийняття рішення без голосування.

Акредитація — процедура призначення дипломатичного представника, яка полягає у діях держави, що виражаються у призначенні її компетентним органом дипломатичного представника, і потребує згоди держави, яка приймає такого представника. Акредитування включає акт вручення особі або органу держави (главі держави або міністерству закордонних справ) вірчої грамоти. Термін «акредитування» поширюється також на діяльність, пов'язану з постійним представництвом держави у міжнародних організаціях.

Акреція — природне збільшення території держави внаслідок тривалого нагромадження (під впливом течії води) піску у дельті ріки або внаслідок появи острова вулканічного походження у межах територіальних вод. Стосовно відкритого моря такі острови (вони повинні підніматися над рівнем води, тобто не покриватися нею під час припливу) включаються до території держави, яка першою нотифікувала про це інші держави, за умови, що останні не висловили істотних заперечень.

Активне посольське право — право держави призначати своїх представників при іноземних державах та міжнародних організаціях з наданням їм відповідних прав і переваг, які визнані за такими особами у нормах сучасного міжнародного права, та відповідно приймати їх у себе.

Ангарія — право воюючої сторони на примусове вилучення зі своєї території або території, що опинилася під її контролем, транспортних засобів нейтральних держав у разі крайньої необхідності і за умови повної компенсації.

Анексія — загарбання, насильницьке приєднання державою території, яка належить іншій державі або народу; грубе порушення норм міжнародного права і принципу самовизначення націй.

Анклав — територія або частина території однієї держави, що з усіх боків оточена територією іншої держави (не має морського берега — Республіка Сан-Маріно). Якщо анклав має морський берег, його називають напіванклавом.

Антарктика — південна полярна область земної кулі, яка включає материк Антарктиду та океанічний простір ділянок Атлантичного, Індійського і Тихого океанів, що межують з Антарктидою. Умовна межа Антарктики проходить по 48-60 градусах південної широти.

Анулювання (нуліфікація) — одностороннє припинення дії міжнародного договору, яке вважається правомірним лише на підставі норм міжнародного права.

Апартеїд — політика расової дискримінації та сегрегації (наприклад, здійснювалася правлячими колами Південно-Африканської Республіки щодо корінного населення та інших етнічних груп неєвропейського походження), що передбачає позбавлення або істотне обмеження політичних, соціально-економічних і громадянських прав якоїсь групи населення аж до її територіальної ізоляції та геноциду.

Апатриди — особи без громадянства, тобто ті, які не мають громадянства жодної держави. Їхнє правове становище визначається законодавством держави перебування і, за окремими винятками, прирівнюється до правового становища власних громадян.

Арбітраж міжнародний — спосіб мирного вирішення спорів між державами через обрання сторонами у спорі арбітрів, які, керуючись міжнародним правом, розглядають справу і виносять обов'язкове для сторін рішення. Арбітраж може бути колегіальним або складатися з одного арбітра, який вибирається сторонами з громадян держави, що не бере участі у спорі.

Арктика — північна полярна область земної кулі, що обмежена Північним полярним колом і включає окраїни материків Євразії та Північної Америки, а також майже увесь Північний Льодовитий океан (крім сходу і півдня Норвезького моря) з усіма його островами (крім прибережних островів Норвегії, що зазнають впливу Південно-Атлантичної течії) та прилеглі ділянки Атлантичного й Тихого океанів. Триває процес формування правового статусу Арктики. Нині він ґрунтується на нормах міжнародного права і національного законодавства арктичних держав (Данії, Ісландії, Канади, Норвегії, Росії, США, Фінляндії, Швеції). Для арктичного регіону, на відміну від Антарктики, загалом, не існує міжнародно-правового акта, який би визначав його правовий статус. Конвенція ООН з морського права 1982 р. надає прибережним державам право приймати закони і правила щодо запобігання забрудненню морського середовища та його збереження у покритих льодами районах завширшки не більш як 200 миль.

Асоціація держав Південно-Східної Азії (Association of South East Asian Nations — ASEAN) — субрегіональна міжурядова економічна організація, створена у 1967 р. на основі Бангкокської декларації. До її складу входять Малайзія, Індонезія, Сінгапур, Таїланд, Філіппіни, Бруней тощо. Офіційними цілями організації проголошено прискорення економічного та соціально-культурного розвитку, сприяння встановленню миру та стабільності в Південно-Східній Азії, підтримання співробітництва з відповідними міжнародними і регіональними організаціями згідно з принципами ООН.

Асоціація міжнародного права (International Law Association) — міжнародна неурядова організація, створена у 1873 р. в Брюсселі (Бельгія). До її складу входять колективні члени — національні відділення (національні асоціації або товариства), індивідуальні члени, серед останніх — провідні фахівці у галузі міжнародного (публічного і приватного) права, спеціалісти інших галузей права, дипломати, політичні діячі. Завдання Асоціації — сприяти кодифікації міжнародного права та його прогресивному розвитку. Асоціація має консультативний статус при ЕКОСОП, ЮНЕСКО, інших міжнародних міжурядових організаціях. Штаб-квартира — м.Лондон (Сполучене Королівство).

Аташе — 1) молодший дипломатичний ранг співробітників посольств, місій та апарату відомств закордонних справ; 2) службові особи — представники різних відомств, відряджені до дипломатичних представництв або відповідних відомств країни перебування (аташе спеціальні); 3) співробітник дипломатичного представництва, який відповідає за зв'язок із пресою (прес-аташе); 4) представник військового відомства певної країни при військовому відомстві країни перебу-

вання, одночасно радник дипломатичного представництва з військових питань (аташе військові, аташе військово-морські, аташе військово-повітряні).

База війська — територія, на якій розташовані війська із запасами озброєння, боєприпасів, продовольства. Поділяються на бази сухопутних військ, ракетні, авіаційні, військово-морські та загального призначення.

Без'ядерна зона — зона, вільна від ядерної зброї; територія, на якій на підставі міжнародного договору між зацікавленими державами забороняється випробування, виробництво і розміщення ядерної зброї. Згідно зі ст. VIII Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (1970 р.) будь-яка держава має право укладати регіональні угоди з метою забезпечення повної відсутності ядерної зброї на їх території, тобто утворення без'ядерних зон. До числа без'ядерних зон належать держави, що взяли на себе зобов'язання бути без'ядерними, не виробляти, не використовувати, не здійснювати дослідження з такою зброєю.

Безвізовий в'їзд — в'їзд на територію іноземної держави без отримання від її уповноважених органів влади візи (спеціального дозволу на в'їзд). Безвізовий порядок встановлюється на основі угоди між конкретними державами і може поширюватися на всіх громадян або на певні їх категорії. Такий режим не потребує обов'язкового оформлення візових документів, але не скасовує реєстраційного порядку в'їзду та виїзду, тобто наявності закордонного паспорта та пред'явлення документів при перетині кордону.

Біженець — іноземний громадянин або особа без громадянства, яка внаслідок обґрунтованих побоювань стати жертвою переслідувань за ознаками раси, національності, ставлення до релігії, громадянства, належності до певної соціальної групи або політичних переконань змушена залишити територію держави, громадянином якої вона є, або територію свого постійного проживання і не може або не бажає користуватися захистом цієї держави внаслідок зазначених побоювань, і щодо якої прийнято рішення про надання статусу біженця.

Блокада — військова, політична або економічна ізоляція певної держави (або її частини, групи держав, їх збройних сил), насильницьке порушення її зовнішніх зв'язків зі світом з метою примусу до виконання нею вимог (обґрунтованих чи необґрунтованих) організаторів блокади.

Бойкот — спосіб політичної або економічної боротьби, вид санкцій або політичної тактики, форма протесту проти дій суб'єкта міжнародного права. Цей спосіб боротьби полягає в повній або частковій відмові від відносин з конкретним суб'єктом міжнародного права, від участі в роботі певних міжнародних організацій, органів, форумів тощо. Прикладом бойкоту може бути запровадження режиму ембарго на експорт та імпорт товару, встановлення дискримінаційних тарифів, податків та ін.

Вербальна нота — найпоширеніша форма дипломатичного листування з поточних питань; друкують зазвичай на спеціальному нотному бланку; виходить від посольства, місії або міністерства закордонних справ без підпису, має номер і дату відправлення, засвідчується мастиковою печаткою МЗС або дипломатичного представництва; прирівнюється до усної заяви. Текст складається від імені держави, починається і закінчується формулами поваги до адресата. Адреса зазначається в лівому нижньому куті першої сторінки тексту. Вербальна нота вручається особисто.

Видача злочинців (екстрадиція) – передача особи однією державою іншій на вимогу або прохання останньої, яка скоїла кримінальний або міжнародний злочин чи підозрюється в скоєнні злочину, для притягнення її до кримінальної відповідальності або виконання винесеного щодо неї вироку суду. Держава зобов'язана видати злочинця тільки у тому разі, якщо вона уклала з іншою державою відповідний договір (спеціальний договір про екстрадицію або договір про правову допомогу). Якщо такий договір відсутній, держава відповідно до свого внутрішнього законодавства вирішує питання щодо видачі або невидачі конкретної особи. Держави не видають також так званих політичних злочинців. Воєнні злочинці, а також особи, які скоїли злочини проти людства, не є політичними злочинцями згідно з резолюціями Генеральної Асамблеї ООН.

Видворення – висилання іноземця або особи без громадянства з країни перебування за порушення її законодавства у період перебування в ній або за втручання в її внутрішні справи. Здійснюється простим розпорядженням уповноважених органів влади залишити у визначений строк країну перебування або в примусовому порядку.

Визнання міжнародно-правове – акт, на основі якого одна або кілька держав чи міжнародна організація у заяві або без неї констатують існування фактів, що розглядаються ними як підстави для виникнення правових відносин і наслідків. Розрізняють такі види міжнародно-правового визнання за суб'єктами: визнання держав, урядів, міжнародних організацій, повсталі сторони, національно-визвольних рухів тощо. Існує визнання де-юре і визнання де-факто. Визнання держав або урядів де-юре означає, що воно є повним і необмеженим, передбачає встановлення дипломатичних відносин і обмін дипломатичними представниками найвищого класу, що визнаються всі права й обов'язки, які за міжнародним правом властиві об'єкту визнання, а також спричинює всі інші наслідки, передбачені міжнародним правом. Визнання держав і урядів де-факто застосовують у разі, коли держава, яка визнає, має сумніви щодо законності або життєздатності держави чи уряду, який визнається, або прагне обмежити в часі чи обсязі юридичні наслідки визнання. У разі визнання де-факто встановлення дипломатичних відносин не є обов'язковим, а співробітництво між тим, хто визнає, і тим, кого визнають, відбувається в різних формах (в тому числі, неформальних). За способом визнання це може бути спеціальна заява, спеціальна нота або послання.

Виключна (морська) економічна зона – це район, що знаходиться за межами територіального моря та прилягає до нього, і який підпадає під встановлений особливий правовий режим. Ширина виключної економічної зони не повинна перевищувати 200 морських миль, що відлічуються від вихідних ліній, від яких відміряється ширина територіального моря.

Висловлення згоди на обов'язковість договору – остання та юридично вирішальна фаза його укладання. У результаті такої згоди суб'єкт міжнародного права приймає на себе зобов'язання виконувати договір з моменту набуття ним чинності.

Вихід з громадянства – припинення правового зв'язку між індивідом і державою, що виражається в існуванні їх взаємних прав і обов'язків, за клопотанням особи у порядку, встановленому законом.

Відклична грамота — це документ, який містить у короткій формі пояснення реальних або лише офіційних причин відкликання дипломатичного представника держави в країні перебування.

Відкрите море — це частини моря, які не входять ні у виключну (морську) економічну зону, ні в територіальне море або внутрішні води якої-небудь держави, ні в архіпелажні води держави-архіпелагу.

Відшкодування збитків — зобов'язання суб'єкта міжнародного права, якому ставиться за провину вчинення міжнародного протиправного акту, відшкодувати завдані збитки. Принцип відшкодування збитків був підтверджений рішенням міжнародних судів, зокрема Постійною палатою міжнародного правосуддя (1927 р.). Держава-порушник зобов'язана повністю відшкодувати збитки державі, що постраждала від неї матеріально. Матеріальне відшкодування здійснюється відновленням попереднього стану (реституція в натурі) або компенсацією у формі репарації (надання грошового еквівалента); матеріальне відшкодування — державо-порушником за допомогою обов'язкового задоволення сатисфакційних вимог держави, яка постраждала. Відповідальність за збитки і зобов'язання відшкодувати їх охоплює також пропущену вигоду, на яку можна було розраховувати у разі звичайного перебігу справ.

Віза — дозвіл на в'їзд на територію відповідної держави, на виїзд із неї або проїзд через неї (в'їзні, виїзні, транзитні візи). Видається на певний термін державними органами, оформляється дозвільним штампом у паспорті або документі, що його заміняє. Обов'язкове відкриття візи передбачає заповнення спеціальних документів, сплату мита та проставлення в закордонному паспорті відмітки про наявність візового дозволу особи.

Війна — стан, у якому держави застосовують одна проти одної всі форми тиску з дотриманням дії законів і звичаїв війни (*jus in bello*). Останні є частиною міжнародного гуманітарного права, що застосовується у період збройних конфліктів. У стані війни відносини між державами (двома і більше) характеризуються насильством, що є наслідком розриву мирних відносин. Однак розрив дипломатичних відносин між державами ще не означає війни. При визначенні стану війни важливо насамперед встановити не обсяг насильницьких дій, а факт: ведуться вони при збереженні переважно мирних зв'язків між супротивними сторонами, при одночасному розриві мирних відносин, чи після їх розриву. Поняття війни не обов'язково включає ведення воєнних дій. Стан війни можливий, якщо держава після оголошення війни захоплює за правом війни на своїй суверенній території майно супротивника, здійснює допустимі за гуманітарним правом дії щодо його громадян та здійснює інші акти, не ведучи при цьому воєнних дій. У Статуті ООН є положення щодо правової заборони війни, яке позбавляє її будь-якої законності. Лише ООН має право вживати заходів воєнного характеру для запобігання загрозі миру і безпеки та для припинення збройного конфлікту, який розпочався.

Військова окупація — це тимчасове захоплення території (частини території) однієї держави збройними силами іншої держави та встановлення військової адміністрації на захопленій території.

Військовополонені — особи зі складу однієї воюючої сторони, які захоплені під час збройного конфлікту іншою стороною і перебувають під її владою до

закінчення воєнних дій. Режим військовополонених регулюють IV Гаазька конвенція про закони і звичаї сухопутної війни 1907 р., III Женевська конвенція про поводження з військовополоненими 1949 р. та прийняті в 1977 р. у Женеві I і II Додаткові протоколи до Женевських конвенцій про захист жертв війни 1949 р. Ці документи передбачають гуманне ставлення до військовополонених без дискримінації за расовою, етнічною, релігійною, національною, політичною, соціальною або іншою ознакою. Після завершення воєнних дій і у зв'язку з мирним урегулюванням військовополонені мають бути повернені на батьківщину.

Вільна асоціація — особлива форма конфедерації із двох нерівнозначних держав, що об'єдналися, де менша держава, формально зберігаючи суверенітет та незалежність у внутрішніх справах, довіряє (делегує) значну частину своїх суверенних прав та повноважень більшій державі, як правило, у сфері зовнішніх зносин.

Вільне місто — самостійне територіально-політичне нейтральне і демілітаризоване утворення, правовий режим якого визначається міжнародними договорами і гарантується державами або міжнародними організаціями.

Вірча грамота — документ, який дається послу (посланнику) для акредитації в іноземній державі. Здебільшого вірча грамота встановлює рівень загальних повноважень, що передбачені Конвенцією про дипломатичні зносини. Вірча грамота підписується главою держави, яка акредитує, і скріплюється печаткою міністерства закордонних справ. Її вручають в урочистій обстановці.

Внутріконтинентальні країни — держави, що не мають морського узбережжя, однак при цьому таким державам гарантовані особливі права: право на доступ до моря та від нього і на транзит через територію сусідніх прибережних держав, право участі в експлуатації частини живих ресурсів екологічних зон прибережних держав того самого регіону або субрегіону тощо.

Внутрішні води — це водний простір, який розташований між береговою лінією та тими вихідними лініями, від яких відраховується ширина територіального моря. Внутрішніми водами вважають: внутрішні моря, оточені з усіх боків сушею, що є територією лише однієї держави; морські протоки, розташовані між берегом і вихідною лінією територіальних вод держави; води портів, бухт, заток (із шириною входу не більш як 24 км). Правовий режим внутрішніх вод регламентується національним законодавством кожної країни окремо, а прикордонних вод — угодами використання.

Воєнні злочини — міжнародні злочини, які порушують закони та звичаї війни і визначені Статутом Нюрнберзького міжнародного трибуналу, Женевськими конвенціями про захист жертв війни 1949 р. та іншими міжнародними домовленостями. Спільні зусилля держав з кримінального переслідування осіб, винних у скоєнні воєнних злочинів, регламентовано Принципами міжнародної співпраці щодо пошуку, арешту, видачі та покарання осіб, винних у воєнних злочинах і злочинах проти людства, прийнятими резолюцією Генеральної Асамблеї ООН у 1973 р.

Воюючі сторони — реально організовані спільноти, що перебувають у стані війни одна з одною і визнаються як такі міжнародним правом. Такими спільнотами є насамперед воюючі між собою держави, у відносинах яких замість миру домінують правила ведення війни. До воюючих сторін належить також повстала або воююча сторона в процесі національно-визвольного руху або громадянської

війни. У разі визнання воюючої сторони як такої міжнародним правом вона забезпечує ведення воєнних дій відповідно до норм міжнародного права. Порушення цих норм можна вважати міжнародним злочином.

Всесвітній поштовий союз (ВПС) — міжнародна міжурядова організація, спеціалізована установа ООН з 1947 р. Створена у 1847 р. для забезпечення організації та вдосконалення міжнародної поштової служби. Організація функціонує на основі Статуту, загального регламенту та Всесвітньої поштової конвенції, що були прийняті на XVI Поштовому конгресі у 1969 р. і набрали чинності в 1971 р. До складу Всесвітнього поштового союзу входить понад 170 країн світу. Основні цілі ВПС — формування надійної мережі обміну кореспонденцією між державами, вдосконалення поштової служби. Керівними органами є Конгрес, що скликається один раз на п'ять років, Консультативна рада, яка збирається один раз на рік і налічує 35 членів. Остання дає рекомендації з удосконалення роботи, технічного переоснащення тощо. Штаб-квартира ВПС — м.Берн (Швейцарія).

Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ) — міжнародна міжурядова організація, спеціалізована установа ООН. Створена у 1946 р. на міжнародній конференції з охорони здоров'я у Нью-Йорку. Статут ВООЗ став чинним після його ратифікації 7 квітня 1948 р. 26 державами. Діє ВООЗ з 1951 р., до її складу входить понад 160 держав. Робота організації спрямована на «досягнення усіма народами високого рівня здоров'я». Головні статутні завдання ВООЗ: боротьба з особливо небезпечними хворобами, розробка міжнародних санітарних правил, поліпшення санітарного стану навколишнього середовища тощо. Найвищий орган ВООЗ — Всесвітня асамблея охорони здоров'я, в якій представлені всі члени організації; скликається щороку. Асамблея формує Виконавчий комітет ВООЗ, до якого обираються представники 30 держав терміном на три роки і який скликається мінімум двічі на рік. Адміністративним органом ВООЗ є секретаріат на чолі з генеральним секретарем. У системі ВООЗ діє шість регіональних організацій: Американська (Вашингтон, США), Південно-Східної Азії (Делі, Індія), Африканська (Браззавіль, Республіка Конго), Європейська (Копенгаген, Данія), Західнотихоокеанська (Маніла, Філіппіни), Східносередземноморська (Олександрія, Єгипет). Штаб-квартира ВООЗ — м.Женева (Швейцарія).

Гарантії міжнародні — міжнародно-правові акти, що передбачають охорону будь-якої держави (або групи держав), забезпечення певного статусу міжнародних відносин або виконання договірних зобов'язань. У сучасному міжнародному праві розрізняють взаємні та колективні міжнародні гарантії. На сучасному етапі основною формою міжнародних гарантії є міжнародні договори.

Генеральна Асамблея ООН (ГА ООН) — один з головних органів ООН. До її складу входять представники держав-членів ООН (193 країни). Кожна держава має один голос, її делегація складається не більш як з 5 учасників. Кожен член ГА ООН наділений рівними правами та повноваженнями. Основним актом, що регулює діяльність ГА ООН, є Статут ООН. Генеральна Асамблея уповноважена обговорювати будь-які питання або справи у межах Статуту ООН або такі, що стосуються повноважень і функцій будь-якого з органів ООН, крім тих, що належать до компетенції Ради Безпеки. Основними для ГА ООН є проблеми міжнародного співробітництва держав з підтримання миру та безпеки, роззброєння, соціального, економічного і національно-культурного розвитку всіх держав, охорони навколишнього середовища тощо. ГА ООН сприяє розвитку міжнародного права та його

кодифікації. Обирає постійних членів Ради Безпеки і членів Економічної та Соціальної ради, а спільно з Радою Безпеки — суддів Міжнародного суду ООН. За рекомендацією Ради Безпеки призначає Генерального секретаря ООН, приймає до Організації нових членів. Для здійснення функцій ГА ООН утворює 7 головних комітетів, кожен з яких розглядає певну групу питань. Рішення з найважливіших питань (наприклад, бюджетних) ухвалюються ГА ООН кваліфікованою більшістю у дві третини голосів присутніх і тих держав-членів Організації, що беруть участь у голосуванні. Рішення в інших справах ГА ООН ухвалює простою більшістю голосів. Основною формою діяльності ГА ООН є щорічні чергові сесії, які відкриваються третього вівторка вересня кожного року. Крім чергових сесій на вимогу Ради Безпеки або більшості членів Організації можуть скликатися спеціальні чи надзвичайні спеціальні сесії ГА ООН. Найпоширенішою формою рішень Асамблеї є резолюції, що мають рекомендаційний характер. Під егідою ООН за резолюціями ГА ООН можуть прийматися універсально-правові документи, конвенції, пакти, декларації тощо. Офіційні та робочі мови Генеральної Асамблеї ООН: англійська, арабська, іспанська, китайська, російська, французька.

Генеральний секретар ООН — найвища адміністративна посадова особа ООН. Очолює секретаріат ООН, призначається Генеральною Асамблеєю ООН за рекомендацією Ради Безпеки ООН на 5 років з можливістю переобрання на новий термін. Статут ООН уповноважує Генерального секретаря ООН доводити до відома Ради Безпеки будь-які питання, пов'язані із загрозою міжнародному миру та безпеці. Щорічно Генеральний секретар ООН готує доповідь, у якій оцінюється робота Організації за минулий період і висловлюються міркування щодо пріоритетів її подальшої діяльності. Генеральний секретар ООН має статус міжнародного цивільного службовця, підзвітного лише ООН, він присягається не запитувати й не отримувати інструкцій від будь-якого уряду або будь-якої іншої влади, яка не стосується ООН. Кожна держава-член ООН зобов'язана поважати міжнародний характер діяльності Генерального секретаря ООН і персоналу секретаріату, не намагатися впливати на них під час виконання ними службових обов'язків.

Геноцид — дії, що чиняться з наміром знищити повністю або частково будь-яку національну, етнічну, расову або релігійну групу; один з найтяжчих міжнародних злочинів проти людства. Геноцид — це вбивство членів певної групи; заподіяння тяжких тілесних ушкоджень або таких, що призводять до розумового розладу; навмисне створення умов життя, розрахованих на вимирання людей; заходи щодо зменшення народжуваності; насильницька передача дітей іншій групі людей тощо.

Двосторонній міжнародний договір — угода між державами або іншими суб'єктами міжнародного права з різних питань їхніх взаємних міжнародних відносин, що встановлює для її учасників певні права та обов'язки. Порядок укладення, дотримання, припинення дії двосторонніх міжнародних договорів регулюється Віденською конвенцією про право міжнародних договорів 1969 р. і Віденською конвенцією про право договорів між державами та міжнародними організаціями або між міжнародними організаціями 1986 р.

Декларативна теорія визнання — концепція, відповідно до якої держава набуває статусу суб'єкта міжнародного права від часу свого виникнення; визнання лише констатує набуту нею міжнародну правосуб'єктність.

Делікт міжнародний — порушення суб'єктом міжнародного права норм міжнародного звичаєвого права або загальних принципів права й охоронюваних цими нормами прав та інтересів держав. Суб'єктами міжнародного делікту є держави. Міжнародний делікт передбачає політичну і матеріальну відповідальність держави, а також індивідуальну кримінальну відповідальність осіб, винних у вчиненні порушень.

Делімітація кордонів — договірне встановлення лінії (межі) державного кордону, яке здійснюється за картами з детальним зображенням на них рельєфу, гідрографії, населених пунктів та інших фізико-географічних об'єктів. При делімітації кордонів договірні сторони проведену на карті лінію кордону супроводжують докладним описом. Карту з нанесеною на ній лінією державного кордону підписують або парафують, скріплюють гербовими печатками. Договори про делімітацію кордону містять зобов'язання сторін про демаркацію кордону.

Демаркація кордонів — визначення і позначення лінії державного кордону на місцевості за допомогою встановлення прикордонних знаків на основі договорів про делімітацію кордонів і доданих до них карт. Роботу з демаркації кордонів виконують змішані комісії, створені договірними сторонами. Іноді такі функції виконує міжнародний орган, який утворюють на основі взаємної домовленості. Після завершення роботи з демаркації кордонів комісія складає спеціальний протокол опису кордону, що демаркується, а також протокол на кожен прикордонний знак зі схемами.

Демарш — надзвичайна дипломатична акція уряду, органу зовнішніх зносин або дипломатичного представника однієї держави щодо іншої. У міжнародній практиці причиною демаршу найчастіше є грубі порушення дипломатичних привілеїв та імунітетів, а також виявлення державної позиції щодо питань, пов'язаних зі сферою державних інтересів. Форми демаршу: заява, нота, меморандум, відкликання дипломатичного представника тощо. До демаршу вдаються тоді, коли міжнародний спір або питання, що виникли, не можна розв'язати нормальним дипломатичним способом або для врегулювання яких потрібно вжити термінових заходів. Змістом демаршу може бути вимога, прохання, пропозиція, протест та інші акти. За сучасними нормами міжнародного права демарш не повинен містити погрози силою, оскільки створення такої загрози заборонено Статутом ООН.

Денонсація міжнародного договору — одностороння відмова від виконання договору з попередженням, що зроблено в порядку і у строки, які передбачені в умовах договору.

Депозитарій — держава або міжнародна організація, що бере на себе зобов'язання зберігати текст міжнародного договору, документи про його ратифікацію, про приєднання до договору інших держав тощо. Депозитарій визначається під час ведення переговорів. Як правило, це держава, в якій відбуваються переговори та підписання договору. Основні функції депозитарія: зберігання оригінального тексту договору; підготовка, засвідчення копій; реєстрація договору в ООН; інформування учасників договору про надходження ратифікаційних грамот та іншої документації (заяви, застереження, приєднання, денонсації) щодо договору.

Депортація — примусове виселення з місця постійного проживання осіб, визнаних соціально небезпечними. Депортація здебільшого застосовується до іноземців та осіб без громадянства, які нелегально перебували на території країни.

Державна повітряна територія — повітряний простір над сушею, внутрішніми територіальними водами держави, який перебуває під її суверенітетом. Боковою межею державної повітряної території є вертикальна площина, що проходить через лінію кордону на суші або воді. Встановлена висота такого простору — близько 100—110 км, проте авіацією використовується близько 20 км.

Державна територія — це частина простору земної кулі й атмосфери, що є надбанням народу, який проживає на цій території та знаходиться під суверенітетом створеної ним суверенної держави.

Державний суверенітет — це верховенство держави у межах своєї території, самостійність та незалежність у взаємовідносинах з іншими державами.

Державні кордони — це справжні або умовні лінії, які відповідають конфігурації території держави і відділяють її від території інших держав, а також від території з міжнародним режимом (відкритого моря, повітряного простору над ним, космічного простору).

Державоподібне утворення — це особлива історично сформована політико-релігійна або політико-територіальна одиниця, що володіє частиною суверенних прав, притаманих суверенній державі.

Джентльменські угоди — це усні міжнародні договори, що мають характер морально-політичного зобов'язання, сторони яких вважають себе пов'язаними їх положеннями і вимагають один від одного їх поваги.

Джерела міжнародного права — це спосіб творення і форми зовнішнього виразу, в яких існують норми міжнародного права і які створюються шляхом узгодження позицій суб'єктів міжнародного права. Розрізняють матеріальні та формальні джерела. Статтею 38 Статуту Міжнародного суду ООН передбачено основні й додаткові джерела міжнародного права. Основні: міжнародний договір, міжнародно-правовий звичай, загальні принципи права, визнані всіма націями. Додаткові: резолюції та рішення міжнародних організацій, міжнародні судові рішення, національне законодавство, що стосується міжнародного права, доктринальні праці найкваліфікованіших фахівців з міжнародного права різних націй. Важливу роль (як допоміжного засобу для визначення норм міжнародного права) відіграють резолюції міжнародних організацій, які мають характер рекомендацій.

Дипломат — посадова особа відомства закордонних справ, у тому числі дипломатичного представництва держави за кордоном, яка має дипломатичний ранг і дипломатичний імунітет.

Дипломатичне право — галузь міжнародного права, яка являє собою систему договірних та звичаєво-правових норм, що визначають основи представництва держав у міжнародних відносинах, закріплюють статус, організацію, а також діяльність державних органів і певного кола осіб, уповноважених від імені держави здійснювати дипломатичні функції.

Дипломатичне представництво — постійний закордонний державний орган зовнішніх зносин, очолюваний дипломатичним представником, створений на основі спільної угоди однією державою на території іншої для підтримання постійних офіційних контактів. Дипломатичне представництво виступає від імені своєї країни у всіх питаннях, що стосуються відносин з іншою стороною. Дипломатичне представництво, очолюване послом або тимчасово повіреним у справах, називається посольством, а очолюване посланником або повіреним у

справах — місією. Різновидом дипломатичного представництва є постійне представництво при міжнародних організаціях. Правовий статус дипломатичного представництва визначається Віденською конвенцією про дипломатичні зносини 1961 р., двосторонніми угодами та внутрішнім законодавством країни перебування.

Дипломатичний акт — дія або заява органів зовнішніх зносин держави або посадових осіб держави, що породжує міжнародно-політичні або правові наслідки. Це встановлення дипломатичних відносин, вручення вірчих грамот, заяв з викладенням власної позиції тощо. Дипломатичним актом є також письмовий дипломатичний документ, що вручається або надсилається органами зовнішніх зносин однієї держави відповідним органам зовнішніх зносин іншої держави. Найпоширенішими актами є меморандум, нота, офіційний лист. Застосування дипломатичних актів визначається міжнародними звичаями та угодами, а також протокольними правилами, нормами внутрішньодержавного права з питань діяльності дипломатичних служб.

Дипломатичний притулок — регламентований нормами міжнародного права процес допущення іноземця (громадянина іншої держави або особи без громадянства) в приміщення іноземного дипломатичного або консульського представництва або на військовий корабель з метою захисту його від посягань на життя чи свободу з боку держави попереднього місця перебування. Відповідно до Віденської конвенції про дипломатичні зносини 1961 р., держава не використовує дипломатичного імунітету та екстериторіальності щодо вчиненого кримінального правопорушення.

Дипломатичний протокол — сукупність загальноприйнятих правил поведінки, традицій та умовностей, яких обов'язково дотримуються уряди, дипломатичні представництва та офіційні особи. Дипломатичний протокол є важливим політичним інструментом дипломатії та загального міжнародного спілкування. Дотримання дипломатичного протоколу є обов'язковим, коли відбувається визнання нових держав, встановлюються дипломатичні відносини, призначаються глави дипломатичних представництв, вручаються вірчі грамоти, здійснюються дипломатичні візити, бесіди і переговори, підписуються угоди, організовуються зустрічі й проводи офіційних делегацій, скликаються міжнародні наради та конференції. Дипломатичний протокол обов'язковий під час урочистих подій. Згідно з дипломатичним протоколом організовуються дипломатичні прийоми, ведеться дипломатичне листування, працює дипломатичний корпус. Загальноприйняті принципи дипломатичного протоколу закріплені Віденською конвенцією про дипломатичні зносини 1961 р.

Дипломатія — 1) офіційна діяльність глав держав, урядів і спеціальних органів зовнішніх зносин щодо здійснення зовнішньої політики й захисту прав та інтересів держави та її громадян за кордоном; 2) сукупність прийомів і методів, що використовуються в переговорах і зносинах з іноземними державами.

Дискримінація — навмисне обмеження і приниження прав однієї держави, її організацій і громадян порівняно з правами іншої держави, організації або громадян. Якщо держава вважає, що інша держава застосувала до неї такий акт, вона може у відповідь вжити власних заходів (реторсія). Дискримінація у будь-яких формах забороняється внутрішнім правом демократичних держав, а також міжнародним правом.

Добрі послуги — один з різновидів мирного вирішення спорів, зміст яких полягає у наданні державам-сторонам спору третьою державою або міжнародною організацією матеріальних можливостей для встановлення контакту і ведення переговорів між собою. Добрі послуги можуть бути надані на прохання сторін спору, з ініціативи третьої держави або міжнародної організації. З початком переговорів між сторонами спору повноваження третьої держави або міжнародної організації припиняються. Якщо держави-учасниці спору запрошують третю державу взяти участь у переговорах, то добрі послуги переходять у посередництво. Нормативне закріплення добрих послуг отримали у Конвенції про мирне вирішення міжнародних зіткнень 1907 р., а в Манільській декларації про вирішення мирних спорів 1982 р. і Принципах урегулювання спорів та Положеннях процедури НБСЄ щодо мирного врегулювання спорів 1991 р.

Договірна ініціатива — це пропозиція однієї чи кількох держав або органу міжнародної організації укласти міжнародний договір для врегулювання певних відносин.

Екзекватура — це дозвіл країни перебування на виконання консульських функцій в узгодженому консульському окрузі.

Закони і звичай війни — система норм і принципів міжнародного права, які встановлюють права і обов'язки воюючих сторін і нейтральних держав у військовому конфлікті, визначають порядок початку, ведення і припинення воєнних дій, правове становище комбатантів і некомбатантів (мирного населення, військовополонених, хворих і поранених військовослужбовців та ін.), а також правовий режим власності, встановлюють юридичну відповідальність за порушення законів і звичаїв війни.

Закритий міжнародний договір — договір, відповідно до положень якого коло його учасників обмежене за певними критеріями.

Застереження — 1) одностороння заява, зроблена державою під час підписання, прийняття, затвердження, ратифікації або приєднання до багатостороннього міжнародного договору, завдяки якій ця держава бажає виключити чи змінити юридичну дію певних положень цього договору в застосуванні його щодо власного національного законодавства. Акт застереження є виявом суверенної волі держави як основного первинного суб'єкта міжнародного права (або міжнародної організації як вторинного суб'єкта міжнародного права), який сприяє, з одного боку, захисту інтересів окремих держав, а з другого — якнайширшій їх участі у багатосторонніх міжнародних договорах і угодах.

Збройні сили ООН — об'єднані збройні сили держав-членів ООН, які мають забезпечити заходи воєнного характеру в межах примусових дій відповідно до глави VII Статуту ООН. Збройні сили ООН створюються і застосовуються Радою Безпеки у випадках, коли вона визнає існування будь-якої загрози мирові, порушення миру або акту агресії і у зв'язку з цим приймає рішення про вжиття заходів для «підтримання або відновлення миру і безпеки». Згідно зі ст. 43 Статуту ООН усі держави-члени ООН зобов'язуються надавати у розпорядження Ради Безпеки ООН на її вимогу та відповідно до спеціальних угод необхідні для підтримання міжнародного миру і безпеки національні збройні сили та відповідні засоби обслуговування, включаючи право проходження через певну територію. Рішення, пов'язані зі створенням і функціонуванням Збройних сил ООН, пови-

нні ухвалюватися з дотриманням принципу однастайності постійних членів Ради Безпеки ООН.

Злочини за загальним міжнародним правом — це злочини, за вчинення яких встановлена юридична відповідальність безпосередньо на підставі міжнародного права незалежно від того, чи вважаються відповідні дії злочинними у державі, де вони скоєні, чи ні.

Злочини міжнародного характеру (міжнародні кримінальні злочини) — суспільно небезпечні умисні діяння, що посягають на міжнародний правопорядок, завдають шкоди мирному співробітництву держав. Відповідальність за вчинення злочину міжнародного характеру передбачено міжнародно-правовими актами універсального (Конвенція ООН про боротьбу проти незаконного обігу наркотичних засобів і психотропних речовин 1988 р., Міжнародна конвенція про боротьбу з вербуванням, використанням, фінансуванням і навчанням найманців 1989 р. та ін.) або регіонального (Європейська конвенція про правопорушення щодо культурних цінностей 1985 р. та ін.) значення. Конкретні міри покарання за вчинення злочинів міжнародного характеру передбачаються національним законодавством після інкорпорування ним положень міжнародно-правового акта. З урахуванням об'єкта посягання (конкретної сфери міжнародного правопорядку) злочини міжнародного характеру можна класифікувати як: а) злочини проти стабільності міжнародних відносин (міжнародний тероризм, взяття заручників, викрадення ядерного матеріалу, найманство та ін.); б) злочинні посягання на особисті права людини (застосування тортур, торгівля жінками й дітьми); в) злочини у сфері дипломатичних зносин (посягання на осіб, які користуються дипломатичним захистом); г) злочини у сфері економіки і фінансів (легалізація злочинних доходів, контрабанда, виготовлення фальшивих грошей та ін.); р) злочини у сфері культури (ввезення до країни викрадених культурних цінностей, розповсюдження порнографічних предметів тощо); д) злочини, вчинені у відкритому морі (забруднення морського середовища, порушення правового режиму континентального шельфу, піратство, неподання допомоги на морі та ін.); е) злочини, що пов'язані з роботою цивільної авіації (зокрема, угон повітряного судна); є) воєнні злочини міжнародного характеру (насильство над населенням у районі воєнних дій, мародерство тощо), які відрізняються від воєнних злочинів як різновиду міжнародних злочинів тим, що не пов'язані зі злочинною діяльністю держави.

Злочини проти миру та безпеки людства — протиправні діяння, що загрожують основам існування націй і держав, їх прогресивному розвитку і мирному міжнародному спілкуванню. Міжнародне право розрізняє три види таких злочинів: проти миру (планування, підготовка і ведення агресивної війни або війни на порушення міжнародних договорів, угод чи запевнень або участь у загальному плані чи змові, спрямованих на здійснення таких дій); воєнні (порушення законів або звичаїв війни); проти людяності (геноцид, апартеїд, застосування ядерної та термоядерної зброї, вбивства, знищення, поневолення, заслання та інші жорстокості, вчинювані стосовно цивільного населення перед війною або під час війни, зокрема, вигнання внаслідок збройного нападу або окупації, або переслідування через політичні, расові чи релігійні мотиви або у зв'язку з будь-яким злочином, незалежно від того, чи є це порушенням внутрішнього права країни, де вони були вчинені).

Іммігрант — особа, яка в'їхала або в'їздить на територію держави, що не є державою громадянства або країною постійного (звичайного) проживання цієї особи, з дотриманням встановленої законодавством процедури в'їзду до держави з метою поселення на її території для постійного або тимчасового проживання. Право особи на імміграцію у міжнародному праві не закріплено. Передбачено лише право на рееміграцію (повернення особи до держави, з якої вона емігрувала) та репатріацію (повернення особи на постійне проживання до держави свого громадянства або етнічного походження).

Імперативна норма — норма загального міжнародного права, що визнається і приймається міжнародним співтовариством як така, відхилення від якої неприпустиме і яку можна замінити лише наступною нормою аналогічного характеру. Імперативна норма має найвищу порівняно з іншими нормами міжнародного права юридичну силу. Договори, які їй не відповідають, вважаються недійсними. Норми міжнародного права не можуть суперечити імперативній нормі.

Імплементация — організаційно-правова діяльність держав з метою реалізації своїх міжнародно-правових зобов'язань. Механізм імплементации міжнародно-правових норм включає сукупність правових та інституційних засобів, що використовуються суб'єктами міжнародного права на міжнародному і національному рівнях. Міжнародна система імплементации складається зі створених на основі міжнародних угод універсальних, регіональних і локальних міжнародних організацій, спеціалізованих установ та їх допоміжних органів. Завдяки їм стає можливим об'єднання зусиль держав і міжнародних організацій у реалізації чинних норм міжнародного права.

Імплементация міжнародного договору — фактична реалізація міжнародних зобов'язань на внутрішньодержавному рівні, а також конкретний спосіб включення норм міжнародного договору в національну правову систему.

Іноземці — особи, які перебувають на території певної держави, не маючи її громадянства. В країні перебування іноземцям надаються національний режим, режим найбільшого сприяння або спеціальний режим.

Інститут міжнародної відповідальності — це загальносистемний інститут міжнародного права, принципи і норми якого визначають для суб'єктів міжнародного права юридичні наслідки міжнародно-протиправних діянь, а також наслідки заподіяння шкоди внаслідок діяльності, не забороненої міжнародним правом.

Інсуррекция — відмова дипломата виконувати власні функції через певні причини. Один із видів припинення дипломатичної діяльності працівником дипломатичного представництва.

Інтервенція — насильницький замах однієї або кількох держав на суверенні права іншої держави, що притаманні їй як суб'єкту міжнародного права. Сучасне міжнародне право забороняє всі види і вияви інтервенції, розглядаючи її як агресію. Жодна держава або група держав не мають права прямо чи опосередковано втручатися з будь-яких міркувань у внутрішні або зовнішні справи іншої держави. Принцип невтручання забороняє застосування збройної сили і будь-яку іншу форму втручання чи загрозу проти юридичної персональності держави або проти політичних, економічних і культурних засад її суверенітету. Заборона інтервенції є імперативним принципом міжнародного права, який зобов'язує усіх учасників міжнародних відносин за будь-яких обставин поважати суверенні права держави.

Казус беллі (лат. *Casus Belli*) — формальний привід, який держава використовує для оголошення війни. Казус беллі в минулому був законною підставою для початку війни і слугував виправданням початку воєнних дій.

Капітуляція — це припинення воєнних дій на умовах, продиктованих переможем.

Кодифікація міжнародного права — це процес систематизації діючих норм міжнародного права, яка здійснюється шляхом встановлення і точного формулювання змісту діючих норм, узгодження їх одна з одною та усунення наявних протиріч, скасування застарілих положень та заміну їх новими, а також заповнення прогалин у міжнародній правовій системі.

Колективна безпека — співробітництво держав з підтримання міжнародного миру та безпеки, у разі необхідності — з припинення актів агресії. Система колективної безпеки може здійснюватися в межах загальної універсальної міжнародної організації, наприклад ООН, або в межах регіональних організацій та угод (таких як НАТО).

Колоніалізм — політичне, економічне і духовне поневолення менш розвиненої у соціально-економічному відношенні країни, іншою країною. Країну, що перебуває у залежності від іншої країни-метрополії, називають колонією. 14 грудня 1965 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла спеціальну Декларацію про надання незалежності колоніальним країнам.

Комбатанти — особи, які входять до складу збройних сил (сухопутних, військово-морських, військово-повітряних сил) воюючих сторін і безпосередньо беруть участь у воєнних діях проти супротивника зі зброєю в руках.

Комісія міжнародного права — спеціальний орган Генеральної Асамблеї ООН. Складається з 34 відомих юристів-міжнародників, які завоювали авторитет у галузі міжнародного права. Обираються такі особи строком на 5 років. Основною метою комісії є заохочення розвитку міжнародного права і його кодифікації. Також комісія розробляє проекти міжнародних універсальних договорів.

Комітети Генеральної Асамблеї ООН — головні органи Генеральної Асамблеї ООН. На кожній сесії створюються 7 головних комітетів, за допомогою яких Генеральна Асамблея виконує свої функції. Крім того, на кожній сесії створюють Генеральний комітет, який керує її роботою, у складі голови Асамблеї, 21 заступника голови і 7 голів головних комітетів, а також комітет з перевірки повноважень у складі 9 членів. Перший комітет розглядає політичні питання і питання безпеки, включаючи питання роззброєння; спеціальний політичний комітет — питання, пов'язані з підтриманням миру; другий комітет — економічні та фінансові питання; третій — соціальні, гуманітарні питання і питання культури; четвертий — питання деколонізації і несамоверхніх територій; п'ятий — адміністративні та бюджетні питання; шостий — правові питання.

Комюніке — офіційне урядове повідомлення про міжнародні переговори, угоди, важливі події у внутрішньому житті країни, про перебіг воєнних дій тощо.

Кондомініум — правовий режим спільного управління однією територією декількома державами.

Консенсус — спосіб прийняття рішень або договорів на міжнародних конференціях чи нарадах на основі спільної згоди учасників без проведення формального голосування у разі відсутності формально заявлених заперечень.

Конститутивна теорія визнання — концепція, відповідно до якої лише визнання породжує міжнародну правосуб'єктність держави і право уряду представляти державу на міжнародній арені. Вперше була сформульована у 1907 р. у так званій доктрині Тобара, згодом закріплена в інших міжнародних документах.

Консул — службова особа однієї держави, яка за згодою іншої держави постійно перебуває в певному її пункті (місті, районі) і здійснює там представництво і захист інтересів своєї держави, її юридичних осіб і громадян. Для виконання своїх повноважень консул має спеціальний апарат і діє в межах укладених між державами консульських конвенцій.

Консульська установа (консульство) — це постійний державний орган зовнішніх зносин, що засновується в іншій державі на основі угоди між двома державами для виконання консульських функцій у визначеному консульському окрузі.

Консульське право — сукупність міжнародно-правових принципів і норм, що регулюють діяльність консульських установ і членів їхнього персоналу, визначають їх статус, функції, права й обов'язки.

Консульський кортис — загальна сукупність усіх консулів, що знаходяться у відповідному консульському окрузі.

Консульський округ — територія держави перебування, на якій відповідно до угоди між урядами договірних держав консул виконує свої обов'язки. Здебільшого консульський округ може визначатися і внаслідок застосування умови про найбільшу сприятливість. Виконання консульських функцій за межами округу можливе лише в окремих випадках за згодою держави перебування.

Консульський патент — це документ, що видається державою, яка направляє консула, котрим підтверджується його право займатися консульською діяльністю у країні перебування, що має закріплюватися екзекватурою.

Континентальний шельф — вирівняна частина підводного краю материків, що прилягає до берегів суходолу і характеризується спільною з ним геологічною будовою. Зовнішній кордон підводного краю материка встановлюється за межами 200 морських миль від берега. Відповідно до Конвенції про морське право 1982 р. зовнішній кордон континентального шельфу в районах широкого підводного материкового краю не може встановлюватися далі, ніж за 350 морських миль від вихідних ліній. На континентальний шельф поширюються суверенні права прибережної держави, без її безпосередньої згоди ніхто не має права здійснювати розробку, розвідку і видобуток його природних багатств і ресурсів. Правовий режим континентального шельфу регулюється Женевською конвенцією про територію моря і прилеглу зону 1958 р. і внутрішнім законодавством держав.

Контрабанда — заборонене таємне перевезення товарів або інших цінностей через державний кордон.

Контрзаходи — це заходи примусу, що застосовуються виключно державою до держав, які здійснили найтяжчі міжнародні правопорушення.

Контрибуція — 1) під час війни примусові грошові або натуральні стягнення з населення окупованої території, які здійснюють ворожі війська; 2) після війни грошові суми, що їх за умовами мирного договору держава-переможниця стягує з переможеної держави.

Конфедерація — це тимчасовий союз суверенних держав, які об'єдналися для досягнення певних цілей (економічних, зовнішньополітичних, військових) і

з цією метою спільно здійснюють низку напрямків державної-владної діяльності, зберігаючи при цьому повну самостійність в інших сферах державного життя.

Конфірмація — це вираження згоди на обов'язковість договору, який не потребує ратифікації, шляхом схвалення його урядом або іншим компетентним органом.

Ліга арабських держав (ЛАД) — міжурядова регіональна організація арабських країн. Створена 22 березня 1945 р. з метою захисту суверенітету їх членів. Лігою прийнято угоди про спільну оборону та спільну співпрацю в економіці. Організація керується концепцією розвитку арабського світу, взаємної допомоги, спільних дій у політичних, економічних, культурних сферах. Керівний орган — Рада Ліги, до складу якої входять керівники держав; сесії збираються двічі на рік. Штаб-квартира — м.Туніс (Республіка Туніс).

М'яке право — це особливий різновид норм міжнародного права, які не подорожують чітких прав та обов'язків, а дають лише загальні настанови, яких, тим не менш, суб'єкти повинні дотримуватися.

Міжнародна морська організація — міжурядова організація, спеціалізована установа ООН. Налічує понад 130 держав. Складається з Асамблеї, Ради, секретаріату та п'яти спеціалізованих комітетів: комітету з безпеки на морі (юридичний); комітету із захисту морського середовища; комітету з технічного співробітництва; комітету із спрощення формальностей. Сесії Асамблеї збираються раз на два роки. Організація ефективно працює у сфері кодифікації міжнародно-правових актів, що визначають технічні та юридичні аспекти торговельного і риболовецького промислу.

Міжнародна організація праці (МОП) — міжурядова організація. Створена у 1919 р. за рішенням Паризької мирної конференції. З 1946 р. — спеціалізована установа ООН. Налічує близько 180 держав. До її складу входять представники профспілок і представники роботодавців. Основним завданням МОП є розроблення і прийняття міжнародних норм стосовно праці, які втілюються у конвенціях і рекомендаціях, пропонованих для реалізації у внутрішньому правопорядку держав-членів організації. Для перевірки стану впровадження норм МОП створено ефективну систему контролю і заохочення. Особливою, притаманною виключно МОП, ознакою є принцип тристоронності роботи її органів. Представники роботодавців і працівників беруть участь у роботі МОП нарівні з представниками урядів. Законодавчим органом МОП є щорічна Міжнародна конференція праці, яка складається з делегатів країн-членів. До складу делегацій входять два представники уряду і по одному представнику від підприємців і профспілок. Виконавчий орган — Адміністративна рада, яка складається з 28 представників урядів, 14 представників підприємців і 14 представників профспілок. Адміністративна рада керує роботою Міжнародного бюро праці — постійного секретаріату організації. Штаб-квартира МОП — м.Женева (Швейцарія).

Міжнародна організація цивільної авіації (ІКАО) — єдина міждержавна організація в галузі повітряних сполучень, спеціалізована установа системи ООН, яка координує міжнародну співпрацю держав у всіх аспектах діяльності цивільної авіації. Заснована Чиказькою конвенцією міжнародної цивільної авіації 1944 р. Структура ІКАО складається з Асамблеї представників усіх держав (головний орган), яку скликають на сесію один раз на три роки; постійного вико-

навчого органу — Ради ІКАО, до якої входять 30 представників Асамблеї, а також спеціалізованих комісій. Організація налічує близько 160 держав. Для керівництва Радою обирається президент і секретаріат, які працюють на постійній основі. Завданням організації є розроблення принципів і методів міжнародного повітроплавання, розвиток міжнародного повітряного права, створення стандартів і практики ІКАО, рекомендованих для впровадження та ін..

Міжнародна оренда території — надання за договором однією державою іншій права на використання частини своєї території на визначений строк, з певною метою і за встановлену плату. Орендована територія залишається під суверенітетом держави-орендодавця. Договір про міжнародну оренду землі має відповідати всім вимогам міжнародного права, зокрема принципу добровільності. Орендована територія не може використовуватися в інтересах, що суперечать суверенітету і безпеці держави-орендодавця.

Міжнародна посадова особа — громадянин будь-якої держави, який перебуває на службі в секретаріаті міжнародної організації, член персоналу секретаріату таких організацій. Нині у світі в міжнародних організаціях працює близько 50 тис. чоловік, які мають статус міжнародної посадової особи.

Міжнародна практика — здійснення постійних, загальних, однамітних дій чи утримання від вчинення таких дій суб'єктами міжнародних відносин, в процесі чого формуються норми міжнародного права (передусім, міжнародні звичаї).

Міжнародне агентство з атомної енергії (МАГАТЕ) — міжнародна організація універсального характеру, яка покликана сприяти співробітництву держав у мирному використанні атомної енергії. Діє з 1957 р. На організацію покладено особливі обов'язки з підтримання системи нерозповсюдження ядерної зброї. Членами МАГАТЕ є понад 120 країн. Працює під егідою ООН і має подавати щороку звіти Економічній і соціальній раді ООН, Генеральній Асамблеї ООН, а в разі необхідності — Раді Безпеки ООН. Найважливіші питання розглядає Генеральна конференція. Виконавчий орган — Рада управителів, поточні справи веде Секретаріат, працюють постійні комісії за напрямками діяльності. Генеральні конференції проходять щороку. До керівної Ради входять 22 держави, що обираються на Генеральній конференції, та 14 представників із країн з розвинутою атомною електроенергетикою. Основні завдання організації полягають у впровадженні мирного застосування ядерної енергії, розробці відповідних норм міжнародного права, створенні механізмів гарантій їх реалізації. Штаб-квартира МАГАТЕ — м.Відень (Австрія).

Міжнародне економічне право — галузь міжнародного публічного права, яка регулює відносини у сферах власності, використання природних ресурсів, виробництва і розподілу товарів, валютну і фінансову діяльність тощо. Особливістю міжнародного економічного права є виключно факультативний характер його принципів і стандартів (за винятком принципу свободи моря і мінімуму стандарту міжнародного права).

Міжнародне морське право — галузь міжнародного права, що містить принципи і норми, які встановлюють режим морських просторів і регулюють відносини між суб'єктами міжнародного права у зв'язку з діяльністю, що здійснюється у Світовому океані. Міжнародне морське право регламентує правовий режим внутрішніх морських вод, територіального моря, прилеглої зони, відкритого моря,

економічної зони, проток, що використовуються для міжнародного судноплавства, вод держав-архіпелагів, міжнародних каналів, континентального шельфу, морського дна за межами континентального шельфу тош.

Міжнародне повітряне право — галузь міжнародного права, що регулює відносини між суб'єктами міжнародного права щодо використання повітряного простору з метою здійснення міжнародних повітряних сполучень і забезпечення їх безпеки. Предметом міжнародного повітряного права є відносини між державами щодо визначення правового простору, режиму його використання та міжнародних повітряних сполучень.

Міжнародне право — система договірних та звичаєво-правових норм, що регулюють відносини між державами та іншими суб'єктами міжнародного права, створюються шляхом узгодження волі учасників цих відносин і забезпечуються в разі потреби примусом, який здійснюється індивідуально чи колективно державами, міжнародними організаціями та іншими суб'єктами міжнародного права, з метою розвитку міжнародного співробітництва і зміцнення міжнародної безпеки й миру.

Міжнародне право у період збройних конфліктів (міжнародне гуманітарне право) — сукупність міжнародно-правових норм, які спрямовані на захист жертв військових конфліктів та на обмеження засобів і методів ведення війни.

Міжнародне приватне право — сукупність норм, що регулюють цивільно-правові відносини (майнові і пов'язані з ними немайнові, сімейно-правові, трудові, процесуальні тощо) і мають міжнародний характер (за участі іноземних фізичних або юридичних осіб, з приводу майна, що перебуває за кордоном). Норми міжнародного приватного права містяться у законодавстві окремих держав, а також у міжнародних договорах і звичаях.

Міжнародне співробітництво держав у боротьбі зі злочинністю — співробітництво держав, спрямоване на розроблення і координацію заходів щодо попередження, розкриття злочинів і поведження з правопорушниками, а також вироблення комплексних цілей і завдань з мінімізації транснаціональних і внутрішньонаціональних протиправних діянь. Для координації національних поліцейських структур створено спеціальну Міжнародну організацію кримінальної поліції — Інтерпол.

Міжнародний договір — угода двох або більше держав щодо встановлення, зміни або припинення взаємних прав та обов'язків у політичних, економічних, соціальних, культурних або інших відносинах. Міжнародний договір укладається у письмовій формі. За кількістю сторін, що його укладають, розрізняють двосторонні, обмежені, багатосторонні, універсальні договори. Договори, в яких можуть брати участь інші сторони, називають відкритими, договори, де є обмеження для участі, називають закритими. За структурою міжнародний договір складається з преамбули, основних статей і заключних положень. Порядок укладення та розірвання договорів, систему їх дії на міжнародній арені та у внутрішньому правопорядку встановлено у Віденській конвенції про право міжнародних договорів 1969 р.

Міжнародний район морського дна — район дна морів і океанів разом з надрами, що розташований за межами національної юрисдикції суверенної держави.

Міжнародний суд ООН — один з основних органів Організації Об'єднаних Націй, її головний судовий орган. Діє на підставі Статуту, що підписаний 26 червня 1945 р. і набрав чинності 24 жовтня 1945 р. Держави-члени ООН є *ipso facto* учасниками Статуту. Держави, що не є членами ООН, також можуть бути учасниками Статуту на умовах, визначених Генеральною Асамблеєю ООН і за рекомендацією Ради Безпеки ООН. Такими учасниками є Сан-Маріно, Ліхтенштейн, Швейцарія. Суд складається з 15 суддів, яких обирають особисто (не як представників держав) строком на дев'ять років. Серед них не може бути двох громадян однієї держави. Склад Суду оновлюється кожні три роки, причому судді можуть бути переобрані. Суд обирає голову і віце-голову на три роки. Склад Міжнародного суду обирає Генеральна Асамблея ООН і Рада Безпеки, які голосують незалежно, але в один і той самий час. Суд функціонує на постійній основі. Офіційні мови в суді — англійська та французька. У Статуті суду закріплено вимогу забезпечити представництво найголовніших форм цивілізації й основних правових систем світу. Міжнародний суд приймає до розгляду лише спори між державами. Держави за взаємною згодою можуть передати розв'язання конфлікту до Міжнародного суду. Звернення до Міжнародного суду сторони часто обумовлюють заздалегідь у міжнародних договорах. Держави можуть визнавати обов'язкову юрисдикцію Міжнародного суду з усіх правових спорів щодо будь-якої іншої держави, яка взяла на себе таке зобов'язання. Міжнародний суд вирішує спори, керуючись нормами міжнародного права. За погодженням сторін суд може виносити свої рішення, керуючись принципами справедливості (*ex equo et bono*). Рішення Міжнародного суду обов'язкове для виконання сторонами. Крім власне судочинства суд виконує консультативну функцію. На запит Генеральної Асамблеї ООН, Ради Безпеки ООН, інших органів ООН, уповноважених на те міжнародних організацій суд дає консультативні висновки з правових питань. Розгляд справ у суді відбувається в два етапи. Спочатку у письмовій формі викладається повідомлення суду і сторонам про відповідний факт і додаються матеріали, документи на його підтвердження. Потім суд заслуховує свідків, експертів, представників, адвокатів, після чого приймається відповідне рішення.

Міжнародні злочини — протиправні діяння, що становлять велику суспільну небезпеку. Перелік міжнародних злочинів наведений у ст. 6 Нюрнберзького міжнародного воєнного трибуналу і містить злочини проти миру, злочини проти людства; воєнні злочини; всі інші прирівняні до них протиправні дії (екоцид, біоцид та ін.).

Міжнародні канали — це штучні протоки (гідротехнічні споруди), що з'єднують моря та океани і використовуються для міжнародного судноплавства.

Міжнародні організації — постійні об'єднання міжурядового та неурядового характеру, створені на основі міжнародної угоди (статуту або іншого установчого документа) з метою вирішення міжнародних проблем, розвитку всебічної співпраці.

Міжнародні протоки — природні морські проходи (відносно вузькі водні простори), що з'єднують райони того самого моря або моря й океани між собою, використовуються для міжнародного судноплавства, є відкритими для проходу суден всіх держав на умовах рівності.

Міжнародні ріки — ріки, що перетинають або розділяють територію двох або кількох держав і відкриті для торговельного судноплавства всіх країн.

Міжнародні санкції — це засоби примусу, що застосовуються міжнародними організаціями або державами до держав, які здійснили найтяжчі міжнародні правопорушення.

Міжнародно-правовий звичай — стереотипний спосіб поведінки, що склався в міжнародно-правовій практиці, юридично обов'язковий характер якого визнають суб'єкти міжнародного права. Звичай, як і міжнародний договір, є основним джерелом міжнародного права.

Модус вівенді (лат. *modus vivendi* — спосіб життя) — у міжнародному праві й дипломатичній практиці тимчасова, зазвичай короткострокова угода, яку укладають, коли обставини не створюють умов для досягнення постійного або довготривалого договору. В подальшому така домовленість має стати постійною.

Мораторій — відстрочка або відкладення певних дій суб'єкта міжнародного права на певний строк або до закінчення будь-яких надзвичайних обставин (наприклад, воєнних дій). Мораторій може бути запроваджений у разі виникнення обставин, зумовлених спеціальним договором, або під час ведення переговорів з вирішення певного питання, наприклад, про випробування ядерного озброєння. Мораторій може поширюватися на всі зобов'язання (загальний мораторій) або лише на окремі види зобов'язань, а також на конкретні категорії боржників (спеціальний або кваліфікований мораторій).

Набуття чинності міжнародним договором — юридичний факт, відповідно до якого міжнародний договір стає обов'язковим для виконання кожною його стороною, що висловила таке бажання. Момент набуття чинності договором пов'язаний з виконанням певних дій, що означають вираження згоди його учасників на обов'язковість для них цього договору (підписання, ратифікація, приєднання тощо) або з настанням певних подій (конкретна дата закінчення строку після ратифікації та ін.).

Найманці — особи, спеціально завербовані для участі у збройному конфлікті інших держав або в насильницьких діях, спрямованих на повалення державної влади або порушення територіальної цілісності, та беруть участь у цих діях з метою отримання особистої вигоди, матеріальний зміст якої значно перевищує винагороду, яка виплачується комбатантам, що входять до особового складу збройних сил даної держави. Найманці не перебувають під захистом законів і звичаїв війни. Це кримінальні злочинці, які не мають права на статус комбатанта та військовополоненого.

Населення держави — сукупність індивідів, які проживають на території конкретної держави. До цієї сукупності входять громадяни, в тому числі ті, які перебувають за кордоном, а також іноземці й особи без громадянства, що постійно проживають на цій території.

Натуралізація — прийом особи на її прохання у громадянство або підданство будь-якої держави. Порядок та умови натуралізації визначаються внутрішньодержавним законодавством.

Нейтралітет — правовий статус держави, яка не бере участі у війні, зберігає мирні відносини з воюючими державами і не подає жодній з них військової допомоги.

Некомбатанти — особи, які входять до складу збройних сил і надають їм допомогу, але не беруть безпосередньої участі у воєнних діях і мають зброю лише для самозахисту. Відповідно до Женевської конвенції про захист жертв війни 1949 р. до них належать медичний, інтендантський персонал, військові юристи, репортери, служителі культу тощо. Проти некомбатантів забороняється застосовувати зброю доти, доки вони не беруть участі у воєнних діях. У разі безпосередньої участі у воєнних діях некомбатанти набувають статусу комбатантів. У будь-якому разі некомбатанти користуються всіма правами військовополонених, якщо потрапляють у полон, на них поширюється дія законів і звичаїв війни.

Новація міжнародного договору — спеціальний вид домовленості про зміну одного зобов'язання іншим шляхом повної або часткової його заміни, що приводить до припинення існуючого між сторонами зобов'язання і виникнення на його основі нового.

Нота — офіційне дипломатичне письмове звернення однієї держави до іншої або кількох держав. У міжнародній практиці розрізняють особисту і вербальну ноти. Особисту ноту надсилають у формі листа, в якому викладено звернення до особи. Особисту ноту друкують на бланку, на першій сторінці у верхньому правому куті проставляють місце і дату відсилання, а в лівому нижньому — адресу, прізвище та ініціали посадової особи, до якої звертаються з особистою нотою. Вербальна нота — найпоширеніша форма дипломатичного листування з поточних питань.

Нотифікація — офіційне повідомлення однією державою іншій за допомогою надсилання дипломатичної ноти або іншого документа про свою позицію з певного питання зовнішньої політики.

Обмеження відповідальності — встановлений у міжнародному праві порядок повного або часткового звільнення від відповідальності суб'єкта міжнародного права, який порушив норму або заподіяв шкоди іншому суб'єкту, внаслідок дії обставин непереборної сили (форс-мажору), крайньої необхідності або дій постраждалої сторони.

Обмеження суверенітету (надзвичайна сатисфакція) — тимчасові обмеження суверенітету та міжнародної правосуб'єктності держави, яка вчинила міжнародний злочин.

Обмін населенням — процес, який пов'язаний з територіальними змінами, зокрема з обміном державами частинами території. Обмін населенням відбувається на основі міжнародних договорів і супроводжується оптацією.

Оголошення війни — початок юридичного стану війни, що тягне за собою настання для усіх воюючих сторін правових наслідків, передбачених законами і звичаями війни.

Оптація — добровільний вибір одного з двох громадянств. Оптація означає право населення території, що відійшла від однієї держави до іншої, обирати громадянство на основі добровільності та в індивідуальному порядку, тобто зберегти своє попереднє громадянство або прийняти громадянство держави, якій передається територія.

Орган зовнішніх зносин держави — це посадова особа, організація, установа, на яку покладене національним правом здійснення зовнішніх справ суб'єкта міжнародного права в межах установленної компетенції, і яке визнано в цій якості міжнародним правом.

Організація африканської єдності (ОАЄ) — об'єднання африканських держав, створене у травні 1963 р. Функціонує на основі Хартії (статуту) і налічує понад 50 країн. Основними цілями організації є сприяння економічному розвитку країн Африки, зміцненню єдності й координації дій африканських країн, боротьба за кращі умови життя і знищення всіх видів колоніалізму. Головний орган — Асамблея глав держав; скликається щороку. Виконавчий орган — Рада міністрів ОАЄ; скликається двічі на рік. Постійні адміністративні функції виконує Генеральний секретаріат. Створено комісії з окремих напрямів. Штаб-квартира — м.Аддис-Абеба (Ефіопія).

Ординарні міжнародні правопорушення — протиправні діяння, які полягають у недодержанні умов партикулярних норм міжнародного права та порушують інтереси окремих держав і народів.

Парафування міжнародного договору — попереднє підписання міжнародного договору ініціалами уповноважених осіб, які брали участь у його виробленні. Можливе парафування всього тексту договору і окремих його статей.

Партикулярні норми — це норми міжнародного права, які регулюють міждержавні відносини між будь-якими державами, з приводу будь-яких об'єктів, незалежно від географічного розташування держав і географічних особливостей об'єктів правового регулювання.

Паспорт закордонний — документ, що посвідчує особу, громадянство, а в разі необхідності — службове становище особи під час поїздки за кордон. Закордонні паспорти поділяються на дипломатичні, службові, загальногромадянські, паспорт моряка та інші і видаються міністерством закордонних справ, міністерством внутрішніх справ і консульськими установами.

Переговори — спосіб вирішення питань, що виникають у відносинах між суб'єктами міжнародного права, під час безпосереднього контакту уповноважених осіб відповідних зацікавлених суб'єктів.

Перемир'я — тимчасове або постійне припинення військових дій на умовах, погоджених воюючими сторонами.

Персона нон грата (лат. *persona non grata*) — особа, кандидатура якої як дипломатичного представника викликає заперечення уряду держави перебування. У такому разі держава, що призначила цю особу, відкликає її.

Підписання *ad referendum* («за умовою» або «до ухвалення») — це попередній вид підписання міжнародного договору, який засвідчує остаточне погодження з текстом договору уповноважених осіб, але передбачає необхідність подальшого підтвердження його умов уповноваженим органом держави, що презентується.

Повідомча грамота — лист глави держави про своє обрання та набуття повноважень главі іншої держави, з якою встановлені дипломатичні відносини. За змістом ця грамота має дружній характер і окреслює напрями майбутнього співробітництва. Повідомча грамота пересилається дипломатичними каналами.

Повстала сторона — повстанці, підрозділи опору, учасники громадянської війни або національно-визвольної боротьби, які контролюють певну частину території своєї країни, ведуть збройну боротьбу проти диктаторських, колоніальних та інших антидемократичних режимів і здобули визнання інших суб'єктів міжнародного права, внаслідок чого набули статусу суб'єктів міжнародно-правових від-

носин. На основі цього учасники можуть отримувати, зокрема, статус біженців, а ті, хто опинився у полоні, — комбатантів.

Правки до міжнародного договору — внесення змін до договору або його доповнення після ухвалення. Можливість внесення правок або змін може бути передбачена в самому договорі. Якщо виникла необхідність внести правки, а в договорі з цього приводу нічого не зазначено, потрібно повідомити всіх учасників договору і отримати від них згоду на такі дії. Внесення правок або доповнень регулюється Віденською конвенцією про право міжнародних договорів 1969 р.

Право міжнародних договорів — галузь міжнародного права, норми якої регулюють порядок укладення, дії, зміни і припинення міжнародних договорів, а також їх тлумачення.

Право міжнародних організацій — система принципів і норм, що регулюють питання створення, визначення статусу і організації діяльності міжнародних організацій.

Право міжнародної правосуб'єктності — галузевий інститут сучасного міжнародного права, що об'єднує групу правових норм, якими визначаються юридичний зміст суб'єкта міжнародного права, режим правового статусу учасника міжнародних правовідносин, загальні юридичні права і юридичні обов'язки суб'єкта міжнародного права, умови, вимоги до суб'єктів міжнародного права, функції, структура, види правосуб'єктності та види суб'єктів права тощо.

Право притулку — обумовлений державним суверенітетом і регламентований нормами міжнародного права процес допуску на свою територію іноземця (громадянина іншої держави або особи без громадянства) з метою захисту його від посягань на життя або свободу з боку держави попереднього місця перебування. Держава, яка надає право притулку, на рівні національного законодавства визначає, в яких випадках і яким особам надається право притулку. У разі надання права притулку особі держава бере на себе зобов'язання не видавати її державі, де ця особа перебувала до цього.

Правонаступництво держави — перехід прав та обов'язків однієї держави до іншої. Питання правонаступництва постає при виникненні нових незалежних держав у результаті національно-визвольної боротьби, утворенні кількох держав на території їх попередника і утворенні нової держави в результаті об'єднання двох і більше держав, при територіальних змінах. У 1978 р. прийнято Віденську конвенцію про правонаступництво держав стосовно міжнародних договорів. Конвенція регулює правонаступництво договорів держав, що виникає у разі утворення нової незалежної держави на колишніх залежних територіях; об'єднання кількох держав в одну або розпаду держави на кілька самостійних держав; передавання за згодою частини території однієї держави іншій. У 1983 р. прийнято Віденську конвенцію про правонаступництво держав стосовно державної власності, державних архівів і державних боргів. Конвенція передбачає, що перехід державної власності держави-попередниці спричиняє припинення її прав на державну власність і виникнення прав на неї держави-наступниці, власність переходить до останньої.

Преамбула — вступна частина міжнародного договору, в якій викладено обставини, що є підставою для його виконання або укладення. В преамбулі вміщено основні риси міжнародного договору, його причини, мотиви та цілі, співвідно-

шення з іншими договорами, принципами і нормами міжнародного права. Преамбула може містити й інші положення, в тому числі нормативного характеру, які не виходять за межі предмета договору. Преамбула має таку саму юридичну силу, як і основний текст договору, і є його невід'ємною частиною.

Преференції — пільги, що надаються однією державою в торгівлі з іншою державою або групою держав. Це може бути зниження ввізного мита для всіх або кількох товарів окремих країн, що не поширюватиметься на товари інших країн. Женевська конвенція ООН з торгівлі і розвитку 1964 р. виходила з того, що країнам, які розвиваються, потрібно надати особливий преференціальний режим і встановила, що надання преференцій цим країнам не вважатиметься порушенням принципу найбільшого сприяння.

Привілеї та імунітети дипломатичні — особливі права та переваги, які надаються дипломатам і членам їхніх сімей. Під дипломатичними імунітетами розуміють вилучення дипломатичних агентів із сфери дії юрисдикції держави перебування, незастосування до них засобів примусу, санкцій, передбачених внутрішньодержавним правом. Дипломатичні привілеї та імунітети становлять єдиний загальновизнаний у міжнародному спілкуванні статус дипломатичних агентів, принципи і норми якого кодифіковані Віденською конвенцією про дипломатичні зносини 1961 р. Розрізняють дипломатичні привілеї та імунітети особисті і привілеї та імунітети дипломатичного представництва. До привілеїв та імунітетів особистих належать недоторканність особи і житла; повний імунітет від кримінальної юрисдикції держави перебування; повний імунітет від цивільної та адміністративної юрисдикції щодо службової діяльності; фіскальний (податковий) імунітет. Загальновизнаними дипломатичними привілеями особистими є митні привілеї (право на безмитне перевезення багажу і звільнення його від митного огляду), вільне пересування дипломатів та членів їхніх сімей на території іншої держави. До імунітетів дипломатичного представництва належать недоторканність приміщень; імунітет від примусових дій щодо майна і засобів пересування представництва; недоторканність кореспонденції; фіскальний імунітет. До привілеїв дипломатичних представництв належать право на безперешкодні зносини зі своїм центром та іншими представництвами держави; митні та протокольні привілеї тощо.

Прилегла зона — частина морського простору, що прилягає до територіального моря, в якій прибережна держава може здійснювати контроль у визначених законом сферах. Вона не може поширюватися за межі 24 морських миль від вихідних ліній, від яких відміряється ширина територіального моря.

Принцип міжнародного права — юридично узагальнена норма поведінки суб'єктів міжнародного права у зв'язку з певним видом правовідносин. Принцип міжнародного права може бути універсальним (загальновизнаним) і регіональним (який визначають у відносинах між кількома державами). Принцип міжнародного права може бути загальним (стосуватися будь-якої сфери діяльності суб'єктів міжнародного права) і галузевим (стосуватися будь-якої галузі міжнародного права). Разом з юридичними нормами та інститутами принципи утворюють єдину цілісну систему міжнародного права.

Припуск територіальний — надання будь-якій особі можливості переходу від переслідування через політичні мотиви на території певної держави.

Підстави надання територіального притулку визначаються внутрішнім законодавством держави. Притулок не повинен надаватися особам, які скоїли загальнокримінальні злочини, воєнні злочини і злочини проти людства.

Пролонгація міжнародного договору — продовження строку дії договору, що виконується, до закінчення строку його дії з метою забезпечення його безперервності. Пролонгація міжнародного договору здійснюється двома способами: укладенням спеціальної угоди (протоколу) про те, що договір продовжено на певний строк, а також вміщенням умови про продовження безпосередньо до тексту договору. При цьому можлива автоматична пролонгація міжнародного договору, в якому передбачається, що коли жодна з договірних сторін не зробить заяви про відмову від договору за певний час до закінчення строку його дії, то договір автоматично вважається продовженим на певний, зазначений у ньому строк.

Промульгація міжнародного договору — офіційна публікація положень міжнародного договору в країні, що є учасником цього договору. Як правило, це тягне за собою набрання цим договором чинності для країни-промульгатора.

Пророгаційна угода — угода, відповідно до якої визначається підсудність (обирається суд або арбітраж) щодо питань розв'язання спорів у зовнішньоекономічних справах між суб'єктами міжнародного права.

Протокол (договірний) — офіційний документ (як додаток до основного), який доповнює міжнародний договір; акт рішення міжнародної конференції, що має силу міжнародного договору.

Рада Безпеки ООН — один з головних постійно діючих органів ООН, на який покладається основна відповідальність за підтримання миру та безпеки в світі. До її складу входить 15 членів: 5 постійних членів Ради (Велика Британія, Китай, Росія, США, Франція) і 10 непостійних, яких обирають до Ради на два роки відповідно до процедури, передбаченої у Статуті ООН.

Расова дискримінація — обмеження, систематичне порушення прав громадян і будь-який утиск їх за ознаками раси, кольору шкіри або етнічного походження.

Ратифікація — остаточне схвалення, затвердження уповноваженим органом держави міжнародного договору, що вказує на її згоду на обов'язковість цього договору, який набуває юридичної сили лише після ратифікації. Ратифікація договору вважається завершеною від моменту обміну ратифікаційними грамотами (двосторонній договір) або вручення їх депозитарію (багатосторонній договір). Ратифікація є остаточною, від неї не можна відмовитися або знову винести договір на обговорення.

Регіональні міжнародні організації — міжнародні організації держав певного регіону (одного географічного району) — політичні, економічні, військові, науково-технічні тощо. Широковідомі такі регіональні організації, як Організація африканської єдності, Ліга арабських держав тощо. Заснування і діяльність регіональних організацій мають відповідати вимозі Статуту ООН (п. 1 ст. 52), згідно з якою вони створюються для вирішення питань підтримання міжнародного миру та безпеки і придатні для регіональних дій за умови, що угоди про регіональні організації та діяльність їх органів відповідають цілям і принципам Статуту ООН.

Регіональні угоди — міжнародні угоди, що укладені державами, розташованими в певному географічному регіоні, і містять зобов'язання щодо цього регіо-

ну. Право держав укладати регіональні угоди передбачено ст. 52 Статуту ООН. Такі угоди мають відповідати принципам і цілям Статуту ООН.

Редемаркація кордонів — перевірка лінії державного кордону й відновлення прикордонних знаків, якщо вони зникли або були зруйновані, за раніше визначеними на картах, що містяться в договірних документах або складені комісією з редемаркації кордонів.

Реєстрація міжнародних договорів — внесення до спеціального реєстру міжнародної організації міжнародного договору, який набув чинності, що дає змогу посилаватися на нього в органах такої організації. Реєстрація договорів здійснюється в секретаріатах ООН, спеціалізованих установах ООН, Ради Європи та інших міжнародних організацій.

Реквізиція — примусове вилучення державою або військовою владою під час війни майна у приватних осіб або громадських організацій з виплатою їм вартості майна. Відповідно до ст. 52 Гаазької конвенції про закони та звичаї сухопутної війни реквізиція можлива лише для потреб окупаційної армії і не повинна здійснюватися для потреб воюючої держави взагалі.

Ректифікація кордонів — незначні зміни або уточнення стану кордонів на місцевості відповідно до домовленостей між сторонами, що були досягнуті раніше. Може застосовуватися у разі будівництва тунелів, гідроелектростанцій, аеродромів, мостів тощо.

Репарація — вид матеріальної міжнародно-правової відповідальності. Передбачає відшкодування державою завданих нею під час воєнних дій збитків.

Репресалії — односторонні правомірні примусові дії держави, спрямовані на відновлення своїх прав, порушених іншою державою, але без застосування сили, тобто збройних репресій, заборонених сучасним міжнародним правом. Важливою умовою правомірності репресалій є обов'язок держави, яка вирішила застосувати їх, використати мирну процедуру відшкодування збитків, завданих їй правопорушником. Заходи, вжиті державою як репресалії, мають бути пропорційними правопорушенню. Репресалії припиняються з моменту відновлення стану, який передував правопорушенню.

Реституція — це поновлення у межах можливого положення, яке існувало до вчинення протиправного діяння. Прикладом реституції є повернення у натурі майна, неправомірно вилученого та вивезеного воюючою державою з території супротивника. Будь-які операції з державним майном, як і з майном юридичних і фізичних осіб, з метою вивезення його до іншої країни вважаються недійсними. Тому реституції підлягає не тільки майно, що перебуває під контролем воюючої сторони, а й те, що опинилося у володінні третьої сторони. У разі неможливості здійснити реституцію саме тих речей, які були неправомірно вивезені до іншої країни, за домовленістю між державами можливе повернення подібних речей такої самої вартості (субституція).

Ресторація — відновлення правопорушником попереднього стану та взяття ним відповідальності за всі несприятливі наслідки, завдані іншій державі.

Реторсія — відповідні дії однієї держави з метою спонукати іншу державу не застосовувати дискримінаційних заходів і відшкодувати заподіяні збитки, поновивши при цьому принцип взаємності у відносинах. Заходи реторсії мають бути

пропорційними тим, що спричинили застосування реторсії, і припиняються з моменту відновлення становища, яке існувало раніше.

Роззброєння — заборона окремих видів зброї, їх виробництва, нагромадження, розгортання і застосування, обмеження деяких видів озброєння за кількістю, обмеження можливостей якісного вдосконалення озброєння.

Розрив дипломатичних відносин — припинення дипломатичних відносин між державами на підставі офіційної заяви компетентних органів однієї з цих держав, зробленої від її імені. Розрив дипломатичних відносин не спричиняє автоматичного припинення консульських відносин, якщо відповідні держави мають на території одна одної самостійні консульські представництва.

Самозахист — індивідуальні вимушені заходи для самопомогли, які забезпечують політичну незалежність і територіальну недоторканність держави від будь-яких дій іншої держави, що суперечать принципу заборони застосування сили і загрози силою, але які не є збройним нападом. Самозахист може поширюватися лише на власну територію.

Самооборона — збройні дії держави у відповідь, що здійснюються нею для поновлення своєї політичної незалежності й територіальної недоторканності, порушених іншою державою у формі збройного нападу. Про всі заходи, вжиті для реалізації права на самооборону, потрібно відразу повідомити Раду Безпеки ООН. Самооборона може бути колективною як збройна допомога держави іншій державі, що зазнала збройного нападу з боку третьої сторони.

Сатисфакція — форма міжнародно-правової відповідальності, яка полягає в тому, що держава-порушник задовольняє нематеріальні вимоги постраждалої держави. Види сатисфакції: вираження співчуття, публічне вибачення, покарання винних, надання особливих почесностей постраждалій державі тощо. Види сатисфакції залежать від завданої шкоди і конкретної політичної ситуації.

Система міжнародного права — внутрішньо єдина, цілісна сукупність взаємопов'язаних галузей міжнародного права, що мають свої принципи і поділяються на інститути і підгалузі.

Спеціальна місія — тимчасовий орган зовнішніх зносин держави, що направляється в іншу державу для виконання конкретних завдань, визначених за згодою між даними державами.

Співвідношення міжнародного публічного права і міжнародного приватного права — тісний взаємозв'язок міжнародного публічного і міжнародного приватного права, зумовлений тим, що вони регулюють міжнародно-правові відносини, які виходять за межі однієї держави і пов'язують дві або більше держав (у тому числі внутрішньодержавні відносини, які випливають із зазначених міжнародних). Різняться предметом регулювання, а з огляду на предмет, і суб'єктами: міжнародне публічне право регулює відносини між державами і лише делегує свою юрисдикцію іншим окремим суб'єктам; міжнародне приватне право регулює відносини між юридичними та фізичними особами, і в окремих випадках, за участю держави.

Спір міжнародний — спір, що виникає між державами або іншими суб'єктами з питання юридичного факту чи правового регулювання певних відносин. Може виникати у різних сферах діяльності держав, щодо тлумачення або застосування того чи того міжнародного договору, у разі виникнення питання про міжнародно-

правову відповідальність. Міжнародний спір має вирішуватися лише мирними засобами на основі принципу мирного розв'язання міжнародних спорів.

Статус — встановлене нормами міжнародного права становище суб'єктів міжнародного права (наприклад, постійний нейтралітет), окремих територій, різних міжнародних і державних органів (наприклад, посольств), окремих категорій осіб (міжнародні службовці, дипломатичні представники та ін.) і майна (дипломатичної пошти, приміщення міжнародних організацій тощо).

Статус-кво — становище на міжнародній арені або у відносинах держав, що існує на цей момент або існувало у певний час у минулому. Підтримувати статус-кво або відновити статус-кво означає зберігати існуюче становище або повернутися до того, що існувало раніше. Статус-кво анте беллум (*status quo ante bellum*) — становище, що існувало до початку війни.

Строк дії міжнародного договору — період часу, упродовж якого діє міжнародний договір; визначається в самому договорі. Більшість міжнародних договорів є строковими, проте в практиці відомі й безстрокові договори. Дія договору починається з моменту набуття ним чинності; міжнародний договір припиняє свою дію після закінчення терміну, на який його уклали.

Суб'єкти міжнародного права — учасники міжнародних відносин, які мають міжнародні права та обов'язки і здійснюють їх у межах та на основі міжнародного права. Основними суб'єктами міжнародного права є держави, нації та народи, похідними (вторинними) суб'єктами є міжнародні організації. Суб'єктами міжнародного права можуть бути також державоподібні утворення і окремі індивіди.

Субституція — різновид реституції, який полягає у заміні неправомірно знищеного чи пошкодженого майна аналогічним за вартістю та призначенням.

Табула Раса концепція — теорія, згідно з якою новоутворена держава не обтяжена будь-якими зобов'язаннями своєї попередниці перед іншими державами. Нині це положення зафіксовано у Віденській конвенції про правонаступництво держав стосовно міжнародних договорів 1978 р. і Віденській конвенції про правонаступництво держав стосовно державної власності, державних архівів і державних боргів 1983 р.

Театр війни — сухопутна, повітряна та морська територія держав, а також відкрите море і повітряний простір над нею, у межах яких згідно з міжнародним правом можуть вестися військові дії.

Театр військових дій — сухопутний, повітряний та водний простір держави або держав, на яких військові дії фактично ведуться.

Територіальне море (територіальні води) — це морський пояс, розташований уздовж берега або безпосередньо за внутрішніми морськими водами, який не перевищує 12 морських миль і перебуває під повним суверенітетом прибережної держави.

Територіальний спір — це спір між державами з приводу юридичної приналежності певної території.

Території з міжнародним режимом — території, які не входять до складу державної території: водні простори за межами виключних економічних зон прибережних держав, Міжнародний район морського дна, Антарктика, космічний простір тощо.

Території зі змішаним режимом — території, на які одночасно поширюється дія норм і міжнародного, і національного права. До них належать: 1) прилеглі та виключні економічні зони і континентальний шельф прибережних держав, які не входять до їх території; 2) міжнародні річки, міжнародні протоки, що перекриваються територіальним морем прибережних держав, і міжнародні канали, що входять до складу територій прибережних держав.

Тимчасовий повірений у справах — дипломат, який тимчасово виконує обов'язки глави дипломатичного представництва. Відповідно до Віденської конвенції про дипломатичні зносини 1961 р., тимчасовий повірений у справах призначається у разі, якщо призначений глава дипломатичного представництва не може виконувати своїх функцій або якщо така посада вакантна. Тимчасовий повірений у справах наділений правами і привілеями глави представництва, за винятком окремих протокольних почесностей.

Тлумачення міжнародного договору — з'ясування реального сенсу і змісту міжнародного договору з метою щонайповнішої і найточнішої реалізації його умов. Тлумачення міжнародного договору здійснюють: одна із сторін договору, в цьому разі тлумачення має силу лише для цієї сторони; сторони договору за угодою між ними, в цьому разі воно обов'язкове для цих сторін; міжнародні органи, про які з цією метою може згадуватися у самому договорі. У ст. 31 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1968 р. передбачено, що тлумачення договору має бути однаковою незалежно від суб'єктів, які здійснюють тлумачення.

Трансферт — передача населення території, яка перейшла від однієї держави до іншої, відповідно з одного громадянства до іншого. Трансферт передбачається у міжнародних договорах і супроводжується зазвичай наданням зацікавленим особам права на відмову від нового громадянства і збереження колишнього.

Трансформація — один із способів перетворення норм міжнародного права на норму внутрішньодержавного права. Оскільки сама собою норма міжнародного права є обов'язковою лише для його суб'єктів, держави забезпечують її дотримання юридичними й фізичними особами, в тому числі за допомогою трансформації міжнародно-правової норми в національну.

Ультиматум — категорична вимога однієї із сторін міжнародного договору чи міжнародних зносин, супроводжувана погрозами в разі відмови виконати її іншою стороною.

Універсальні норми — це норми, що регулюють відносини, об'єкт яких становить загальний інтерес світового співтовариства, і спрямовані на визнання їх переважною більшістю або всіма державами й іншими суб'єктами міжнародного права.

Унітарна держава — це проста держава, адміністративно-територіальні одиниці якої не мають суверенних прав.

Факультативний протокол — різновид багатостороннього міжнародного договору, що існує самостійно або як додаток до іншого договору (не є його невіддільною частиною), в якому окремі учасники фіксують домовленість щодо питань, з яких не змогли дійти згоди всі учасники основного договору. Участь сторін основного договору в такій додатковій угоді не обов'язкова (факультативна).

Федерація — це державно-правове об'єднання суверенних держав, у якому верховна влада належить спільним центральним органам, які здійснюють її як щодо кожного суб'єкта федерації окремо, так і щодо всієї федерації в цілому.

Форс-мажор — надзвичайні й непередбачувані обставини, через які виконання зобов'язань однією із сторін, що уклали угоду (контракт, договір), стає повністю або частково неможливим.

Функції дипломатичного представництва — відповідно до практики, що склалася, і Віденської конвенції про дипломатичні зносини 1961 р. дипломатичне представництво виконує такі функції: представництво своєї держави в державі перебування; захист інтересів своєї держави в державі перебування; захист інтересів громадян своєї держави в державі перебування; ведення переговорів з урядом держави перебування; інформаційна функція; розвиток дружніх відносин між державою перебування і державою, яку представляє дипломатичне представництво; консульська функція.

Функції консульського представництва — відповідно до практики, що склалася, і норм міжнародного права консульське представництво виконує такі функції: захист інтересів своєї держави в державі перебування; захист інтересів юридичних і фізичних осіб у державі перебування; сприяння розвитку торгівлі, економічних, наукових і культурних зв'язків між державою, яку представляє консульська установа, та державою перебування; інформування держави, яку представляє консульська установа, про політичну, економічну, соціальну, культурну та інші сторони життя держави перебування; видача паспортів і проїзних документів громадянам своєї країни, а також віз та інших необхідних документів для поїздки до держави, яку представляє консульське представництво, громадянам держави перебування; надання допомоги і сприяння громадянам своєї держави в державі перебування; ведення актів громадянського стану, виконання деяких функцій адміністративного характеру; охорона інтересів неповнолітніх і недієздатних осіб своєї держави в державі перебування; представництво інтересів громадян своєї держави у суді, у справах про спадщину і в разі смерті; виконання прав нагляду та інспекції щодо літаків і суден прапора своєї держави, сприяння і надання їм допомоги. Обсяг і зміст зазначеної допомоги визначаються в спеціальних консульських угодах, що укладаються між державами. Консульські і посадові особи під час виконання своїх функцій не повинні порушувати правопорядку, звичаїв і традицій держави перебування.

Цесія — передача території однієї держави іншій на підставі публічно-правового договору між ними. Міжнародне право допускає передачу невеликих ділянок території однієї держави іншій, оскільки така передача не порушує права народів і націй на самовизначення, яке є найвищим принципом територіального розмежування. Цесія передбачає рівноцінну компенсацію у різних формах і потребує укладення між відповідними державами міжнародного договору, який має відповідати основним принципам і нормам міжнародного права.

Цивільне населення — це особи, які не належать до жодної категорії учасників збройного конфлікту та безпосередньо не беруть участі у військових діях.

Юрисдикція держави — права судових та адміністративних органів суверенної держави з розгляду і розв'язання справ відповідно до власної компетен-

ції. Міжнародне право розрізняє юрисдикцію держави територіальну та особисту (національну). Під територіальною розуміють таку юрисдикцію, що здійснюється державою в межах певної території. Особиста (національна) юрисдикція держави здійснюється щодо своїх громадян, які перебувають за межами території своєї держави.

Ядерна зброя — один з видів зброї масового знищення невибухового типу, що базується на вражаючій дії радіоактивного випромінювання і має велику руйнівну силу.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Adede A. O. The System for Settlement of Disputes under the United Nations Convention on the Law of the Sea. Dordrecht / Boston/ Lancaster, 1987.
2. Agreement Establishing the Multilateral Trade Agreement. International Legal Materials. Vol. XXXIII. 1994. № 1. P. 13–29.
3. Albrecht U. Internationale Politik. Munchen, 1986. S. 67.
4. Amerasinghe C. F. Documents on International Administrative Tribunals. Oxford, 1989.
5. Amerasinghe Ch. Jurisdiction of International Tribunal. The Hague, 2003.
6. Amerasinghe C. F. Principles of the International Law and International Organizations. Cambridge, 1996.
7. August R. Public International Law; Texts, Cases and Readings. Prentice Hall, 1995.
8. B. Stosic. Les Organizations Non-Gouvernementales et les Nations Unies. Geneve-Paris. 1964, P. 12 – 13.
9. Ball H. Prosecuting War Crimes and Genocide: The Twentieth-Century Experience. Lawrence, 1999.
10. Bantekas I. The International Law of Terrorist Financing // American Journal of International Law. Vol. 97. 2003. № 2. P. 315–333.
11. Bass G. J. Stay the Hand of Vengeance: The Politics of War Crimes Tribunals. Princeton, 2000.
12. Bassiouni P., Scharf W., Zagaris W. (eds). International Criminal Law, Cases and Materials. Durham, 1996.
13. Bassiouni M. C Introduction. Legal Responses to International Terrorism.
14. Batiffol H., Lagorde P. Droit international privé. T. 1. P., 1981.
15. Beigbeder Y. Judging War Criminals: The Politics of International Justice. New York, 1999.
16. Bekker P. The Legal Position of Intergovernmental Organizations. Dordrecht, 1994.
17. Bender R. Space Transport Liability – National and International Aspects. The Hague, 1997.
18. Benedetto C. International Law and the Role of Domestic Legal System. Boston / London, 1993.
19. Best G. Humanity in Warfare: The Modern History of the International Law of Armed Conflict. London, 1983.
20. Bimal P. The World Court Reference Guide: Judgements, Advisory Opinions and Order of the Permanent Court of International Justice and the International Court of Justice (1922–2000). The Hague, 2002.
21. Bin Ch. General Principles of Law as Applied by International Courts and Tribunals. Cambridge, 1987.
22. Boisson L. International Organizations and International Settlement: Trends and Prospects. N. Y., 2002.
23. British International Law Cases. By Cleve Pazy and Hopkins. J. A. Vol. 7. London, 1973.
24. Brownlie I. Principles of Public International Law. 4 th ed. – Oxford: Glarendon Press, 1990.
25. Brownlie J. (ed.). Basic Documents in International Law (4th ed.). N. Y., 1995.

26. Brussels Convention Supplementary to the Paris Convention, 31 травня 2008 року, <<http://www.iaea.org/Publications/Documents/Treaties/brusselsconv.html>>.
27. Burke W. The New International Law of Fisheries: UNCCOS 1982 and Beyond. Oxford, 1994.
28. Cassese A. (Ed.) The Rome Statute of the International Criminal Court: A Commentary. Oxford, 2002.
29. Cassese A. International Law. Oxford University Press, 2001.
30. Cassese A. The Statute of the International Criminal Law // European Journal of International Law. Vol. 10. 1999. № 1.
31. Charter of the Organization of American States; March 30-May 2, 1948 // http://avalon.law.yale.edu/20th_century/decad062.asp
32. Cheng Bin. Studies in International Space Law. Deventer, 1986.
33. Chirchill R. R., Lowe A. V. The Law of the Sea. Manchester University Press, 1999.
34. Clive P., Hopkins J. British International Law Cases. Vol. 2. London, 1973.
35. Coates A. J. The Ethics of War. Manchester / New York, 1997.
36. Convention on Rights and Duties of States (inter-American); December 26, 1933 // http://avalon.law.yale.edu/20th_century/intam03.asp
37. Daillier P., Alain P. Droit International Public (7-th ed.). Paris, 2000.
38. Detter de Lupis I. The Concept of International Law. Stockholm. 1987. P. 90
39. Dispute Settlement Through the United Nations / Ed. by K. Venkata Raman. N 4. 1977.
40. Dordrecht: Nijhoff, 1988. P. XV. Terrorism and International Order. N.Y., 1988.
41. Economides C. The Relationship between International and Domestic Law. Strasbourg, 1993.
42. Encyclopedia of Public International Law 17 vols. Oxford, 1984, Klabbers J. The Concept of Treaty in International Law. The Hague, 1996.
43. Encyclopedia of Public International Law Vol. 17. Oxford, 1984.
44. Encyclopedia of Public International Law. 17 vols. Oxford, 1984. Grotius et L'ordre juridique international. Travaux du colloque Hugo Grotius. Lausanne, 1985.
45. Estevez J. El Tribunal Internacional del Derecho del Mar. Barcelona, 2002.
46. Fahl G. Humanitares Volkerrecht. Berlin. 1983.
47. Fitzmaurice. The General Principles of International Law Considered from the Standpoint of the Rule of Law 92 Hague Recueil 5 (1957-II) (Extracts) // D. J. Harris Cases and Materials on International Law London Sweet & Maxwell, 1998.
48. Gaesta P. The Defence of Superior Orders: The Statute of the International Criminal Court versus Customary International Law // European Journal of International Law. Vol. 10. 1999. № 1.
49. Gilpin Robert. War and Change in World Politics. — Cambridge: Cambridge University Press. 1981.
50. Grewe W. (ed.) Frontes Historical Juris Gentium. 3 vols. Berlin / New York, 1988, 1992, 1995.
51. Handbook On Nuclear Law, Carlton Stoiber, Alec Baer, Norbert Pelzer, Wolfram Tonhauser. — Vienna: International Atomic Energy Agency, 2003.
52. Hazan P. La justice face EO la guerre: do Nurenberg la Haye. Paris, 2000.
53. Higgins R. Problems and Process: International Law and How We Use It. Oxford, 1999.
54. Hill Ch. Maritime Law. Sixth Ed. London / Hong Kong, 2003.
55. <http://www.ats.aq> Секретаріат Договору про Антарктику

56. <http://www.pvu.gov.ua> Адміністрація Державної прикордонної служби України
57. <http://www.uac.gov.ua/> Національний антарктичний науковий центр Міністерства освіти і науки України
58. <http://www.un.org/ru/rights/issues/> Верховный комиссар Организации Объединенных Наций по правам человека
59. <http://www.un.org/ru/rights/issues/office> Управление Верховного комиссара ООН по правам человека
60. ICAO Doc 9626 / Руководство по регулированию международного воздушного транспорта. Второе издание. 2004.
61. ICAO Doc 9819 ATConf/5 2003 «Доклад Всемирной авиатранспортной конференции. Проблемы и возможности либерализации. Монреаль, 24–28 марта 2003 г.».
62. International Court of Justice. Reports. 1950. P.275.
63. International Law Chiefly as Interpretet and Applied in Canada. 5th ed. / H. M. Kindred et al. — mond Montgomery Publications Limited, 1993.
64. International Law Reports. 1979.Vol. 53.P.29.
65. International Legal Materials. Vol. 18. P. 907. s. Vlol. 18. P. 907.
66. Jenkins M. B. International Terrorism: A New Mode of Conflict. Research Paper 48. California Seminar on Arm Control and Foreign Policy. Los Angeles, 1974.
67. Jennings R. The International Court of Justice after Fifty Years // American Journal of International Law. Vol. 89. 1995. № 3. P. 493–539.
68. Johnston D. M. International Law of Fisheries. A Framework for Pollicy Oriented Inquiries. Dordrecht. 1985.
69. Joseph A. Yager. International Cooperation in Nuclear Energy. Publisher: The Brookings Institution. Place of Publication: Washington, DC. Publication Year, 1981. — pp. 131–141.
70. Kelsey J. (Ed.) International Economic Regulation. Ashgate Publishing, 2002.
71. Keohane Robert O., Nye Joseph. Power and Interdependence: World Politics in Transition. — Boston: Little and Brown, 1977.
72. Konton M. The Termination and Revision of Treaties in the Light of New Customary International Law. 1994. № 4.
73. Kosovo Declaration of Independence // <http://www.assembly-kosova.org/?krye=news&newsid=1635&lang=en>
74. La reconnaissance des nouveaux Etats et des nouveaux gouvernements // http://www.idi-iil.org/idiF/resolutionsF/1936_brux_01_fr.pdt
75. Laws concerning nationality. UN, N.Y., 1954.
76. Lukaszuk L. Prawo konsularne. Warzawa, 1988.
77. Luke T. Lee. Consular Law and Practice. Oxford, 1991.
78. McCaffrey S. The Law of International Watercources: Non-Navigational Uses. Oxford University Press, 2003.
79. Megret F. The Politics of International Criminal Justice // European Journal of International Law. Vol. 13. 2002. .N1 5.
80. Milner S. Ball. Nuclear War: The End of Law. Nova Law Journal. 7:1982. P. 54 — 55.
81. Newman F., Weissbrodt D. International Human Rights. — Cincinnati: Anderson Publishing Co., 1990.
82. Norton N. I. Treaty Interpretation, the Constitution and the Rule of Law. 2000. № 4.
83. O'Brien J. International Law. London / Sydney, 2001.
84. Oda Sh. Fifty Years of the Law of the Sea. The Hague, 2003.
85. Outlook on Space Law over the Next 30 Years / Editor in Chief Lafferanderie G. The Hague, 1997.

86. PCIJ. — 1932. — Ser. A/B. — No. 44.
87. Pelle A. The opinions of the Badinter Arbitration Committee. A second Breath for the Self-Determination of Peoples // *European Journal of International Law*. — Vol. 3. — 1992. — P. 178–185.
88. Perez J-B. *Las Reservas a los Tratados Internacionales*. Barcelona, 1996.
89. Petersmann E.-U. *The GATT / WTO Dispute Settlement System International Law, International Organizations and Dispute Settlement*. The Hague / Boston / London, 1997.
90. Qureshi A. H. *The World Trade Organisation: Implementing International Trade Norms*. N.Y., 1996.
91. Rich R. Recognition of States: The Collapse of Yugoslavia and the Soviet Union // *European Journal of International Law*. — Vol. 4. — 1993. — P. 36–65.
92. Robbie S. *Procedure at International Conference: A Study of the Rules of Procedure of Conferences and Assemblies of International Inter-Governmental Organizations*. Cambridge, 1997.
93. Roberts B. *Weapons Proliferation and the World Order after the World War*. The Hague / London / Boston, 1996.
94. Robertson G. *Crimes against Humanity: The Struggle for Global Justice*. New York, 1999.
95. *Rome Statute of the International Criminal Court*. *International Legal Materials*. Vol. XXXVII. Sept. 1998.
96. Rousseau Ch. *Droit International Public*. Paris, 1970. T. 1.
97. Rousseau Ch. *Droit International Public*. Tome II. *Les sujets de droit*. Paris, 1974.
98. Rousseau Ch. *Droit International Public*. Tome V. *Les rapports conflictuels*. Paris, 1983.
99. Sadat-Akhavi, Seyed AH. *Methods of Resolving Conflits between Treaties*. Boston, 2003.
100. Sato T. *Evolving Constitutions of International Organizations*. The Hague / London / Boston, 1996.
101. Schaffer E., Shyder R. *Contemporary Practice of Public International Law*. Published by Oceana Publications, 1997.
102. Scharf M. P. *Balkan Justice: The Story behind the First International War Crimes Trial since Nurenberg*. 1997.
103. Schemers H. and Blokker N. *International Institutional Law*. Third Rev. Ed. The Hague / London / Boston, 1995.
104. Shaw M. *International Law*. Fourth cd. Cambridge University Press, 1999.
105. Shaw M.N. *International Law*. — Cambridge University Press. — 2003. — 1288 p.
106. Shelton D. The Participation of Nongovernmental Organizations in International Juridial Procedures // *American Journal of International Law*. Vol. 88. 1994. № 4. P. 611–642.
107. Sole R. *Le Defi terroriste. Lecons italiennes a l'usage de l'Europe*. P.; Seuil, 1979. P. 8–9.
108. *Studie z mezinarodneho pravo*. I. Praha. 1995. S. 63.
109. Suy E. The Status of Observers in International Organizations. *Academie de Droit International. Recueil des Cours*. 1978 II. T. 160. The Netherlands, 1979. P. 79–179.
110. Symonides J. *Nove prawo morza*. Warszawa, 1986.
111. Tallgren I. The Sensibility and Sense of International Criminal Law // *European Journal of International Law*. Vol. 13. 2002. № 3.
112. *The American Journal of International Law*, Vol. 57, No. 1, January 1963.

113. The Law of International Economic Relations // International Law Achievements and Prospects / General ed. Mohammed Bedjaoui. UNESCO. Paris, 1991. Ch. 3.
114. The Permanent Court of Arbitration. The Hague, 1998.
115. Timtchenko L. The International Law Regime of the Arctic and Trends in its Development. Kharkiv, 1996.
116. Turk D. Recognition of States. A Comment // European Journal of International Law. — Vol. 4. — 1993. — P. 66–91.
117. Vandeveld K. The Political Economy of Bilateral Investment Treaty. American Journal of International Law. Vol. 92. 1998. № 4. P. 621–642.
118. Vanleeuwen M. (Ed.) Confronting Terrorism: European Experiences Threat Perceptions and Policies. The Hague, 2003.
119. Verziji J. W. International Law in Historical Perspective. 1–2 vols. Leyden, 1969.
120. Vicufla F., Pinto Ch. The Peaceful Settlement of Disputes: Prospects for the Twenty First Century. Spring, 1998.
121. Vienna Convention on Civil Liability for Nuclear Damage, 31 травня 2008 року, <<http://www.iaea.org/Publications/Documents/Conventions/liability.html>>.
122. White N. (Ed.) Collective Security Law. Ashgate Publishing, 2003.
123. Who Recognized Kosova as Independent State // <http://www.ks-gov.net/MPJ/Njohjet/tabid/93/Default.aspx>
124. Wildhaber L. «The European Convention on Human Rights and international law», in International and Comparative Law Quarterly. — Vol. 56.
125. Winham G. The Evolution of International Trade Agreements. Toronto / London, 1992.
126. Wolfke K. Custom in Present International Law. Wroslaw, 1964. P.95
127. Yturriaga J. Ambitos de Jurisdiccion En La Convention de las Naciones Unidas Sobre El Derecho Del Mar. Madrid, 1996.
128. А. И. Йойрыш. Атом и право. — М.: Изд-во «Международные отношения», 1969. — 219 с.
129. А. Н. Калядин, Ю. М. Назаркин. Международные организации и разоружение: Международный механизм рассмотрения вопросов ограничений вооружений и разоружения. — М.: Междунар. Отношения, 1984. — 240 с.
130. Абаренков В. П., Красулин Б. П. Разоружение: справочник. М., 1988.
131. Аваков М. М. Правопреемство освободившихся государств. М., 1983.
132. Авдеев Ю. И. Терроризм как социально-политическое явление // Современный терроризм: состояние и перспективы / под ред. Е. И. Степанова. М., 2000.
133. Адельханян Р. А. Преступность деяния по международному уголовному праву. М., 2002.
134. Аджаров К. А. Мировой океан: правовой режим. Краснодар, 1983.
135. Алексеев Н. С. Ответственность нацистских преступников. М., 1968.
136. Алексеева Л. Б., Жуйков В. М., Лукашук И. И. Международные нормы о правах человека и применение их судами Российской Федерации. М., 1995.
137. Алексидзе Л. А. Некоторые вопросы теории международного права: императивные нормы (jus cogens). Тбилиси, 1982.
138. Аленин Ю. П., Пашковский Н. И. Отдельные уголовно-процессуальные проблемы оказания международной правовой помощи в борьбе с организованной преступностью и пути их решения. Харьков, 2000.
139. Альтшулер А. Б. Международное валютное право. М., 1984.
140. Анисимов Л. Н. Международно-правовые средства разрешения межгосударственных споров (конфликтов). Л., 1975.

141. Антонин Ю. М. Терроризм. Криминологическое и уголовно-правовое исследование. М., 1998.
142. Антонович М. М. Імплементация норм міжнародного права щодо прав людини у правове регулювання в Україні: Курс лекцій. — Івано-Франківськ: Прикарпатський університет, 1996.
143. Антонович М. М. Міжнародне публічне право. — К.: КМ Академія, 2003.
144. Антонович М. М. Україна в міжнародній системі захисту прав людини. — К., 2000.
145. Ануфриева Л. П. Международное частное право. В 3-х томах. Общая часть. М., 2000.
146. Ануфриева Л. П. Об источниках международного частного права (некоторые вопросы теории) // Московский журнал международного права. 1994. № 4.
147. Ануфриева Л. П. Соотношение международного публичного и международного частного права: правовые категории. М., 2002.
148. Арчага Э. Х. Современное международное право / пер. с исп. М., 1983.
149. Арцибасов И. К., Лукашук И. И. Право вооруженных конфликтов // Курс международного права: в 7 т. М., 1992. Т. 6. С. 218—307.
150. Арцибасов И. Н. Международное право (законы и обычаи войны). М., 1975.
151. Арцибасов И. Н., Егоров С. А. Вооруженный конфликт: право, политика, дипломатия. М., 1989.
152. Ашавский Б. М. Межправительственные конференции: международно-правовые вопросы. М., 1980.
153. Бабаджанян Б. Справа про голодомор: перо майбутньої війни // Юридичний авангард. — 2009. — № 1. — С. 130—138.
154. Бабенко В. И. Язык и стиль дипломатических документов. М., 1979.
155. Бабилунга Н. В., Бомешко Б. Г. Приднестровский конфликт: исторические, демографические, политические аспекты. — Тирасполь, 1998.
156. Бабурин С. Н. Территория государства. Правовые и геополитические проблемы. М., 1997.
157. Бажанов Е. П. Актуальные проблемы международных отношений: в 3 т. М., 2000—2002.
158. Баймуратов М. А. Международное публичное право. — Х.: «Одиссей», 2003.
159. Баймуратов М. О. Міжнародне право. — Х.: «Одиссей», 2001. — 672 с.
160. Балатова Н. Т., Мелкова Г. М. Международное право в документах. — М.: ИНФРА-М, 1997.
161. Бараболя П. Д., Иванашенко Л. А., Колесник Д. Н. Междунар.-правовой режим важнейших проливов и каналов. М., 1965, — 235 с.
162. Бараташвили Д. И. Принцип суверенного равенства государств в международном праве. М., 1978.
163. Барсегов Ю. Г. Актуальные вопросы разработки проекта Кодекса преступлений против мира и безопасности человечества // Сов. ежегодник международного права. 1988. М., 1989.
164. Барсегов Ю. Г. Концепция «общего наследия человечества» в международном морском праве (теоретические вопросы) // Сов. ежегодник международного права. 1984. М., 1986.
165. Барсегов Ю. Г. Территория в международном праве М., 1958.
166. Баскин Ю. Я. История международного права. М., 1999.
167. Баскин Ю. Я., Фельдман Д. И. История международного права. М, 1990.
168. Баскин Ю. Я., Фельдман Д. И. Международное право: проблемы методологии. М., 1971.

169. Баталов А. А. Проблемы современного международно-правового регулирования воздушных сообщений: Дисс. на соискание уч. степ. канд. юрид. наук. М., 2004.
170. Батырь В. А. Имплементация норм международного гуманитарного права в законодательство Российской Федерации. М., 2000.
171. Бедрий Р. Особливості інституту громадянства в міжнародному праві // Вісник Львівського університету. Серія міжнародні відносини. – 1999. – Випуск 1. – С.152–157;
172. Бекашев К. А., Серебряков В. В. Международные морские организации. Л., 1979.
173. Бекашев К. А. Международное публичное право. М.: Проспект, 2007. С. 287.
174. Бельсон Я. М. Интерпол в борьбе с уголовной преступностью. М., 1989.
175. Берридж Дж. Р. и Джеймс Аллан. Словарь по дипломатии. Хаундсмилл, Палгрейв, 2001.
176. Бирюков П. Н. Международное право: Учебное пособие, 2-е изд., перераб. И доп. — М.: Юрист, 2000. — 416 с.
177. Бирюков П. Н. Международное сотрудничество в борьбе с преступностью и правовая система РФ. Воронеж, 1997.
178. Бирюков П. Н. Роль международно-правовых норм в обеспечении «права на правовую защиту» // Правоведение. 1992. № 2.
179. Бирюков П. Н. Международное право. — М., 1998.
180. Блищенко И. П. Дипломатическое право. М., 1990.
181. Блищенко И. П. Международное и внутригосударственное право. М., 1960.
182. Блищенко И. П. Обычное оружие и международное право. М., 1984.
183. Блищенко И. П., Дурденевский В. И. Дипломатическое и консульское право. М., 1962.
184. Блищенко И. П., Жданов Н. В. Сотрудничество государств в борьбе с преступлениями международного характера. М., 1984.
185. Блищенко И. П., Фисенко И. В. Международный уголовный суд. — М.: закон и право: Юнити, 1994.
186. Блищенко И.П. Прецеденты в международном праве. — М., 1977.
187. Блищенко И.П., Абашидзе А.Х., Барчукова Н.С. и др. Международные организации: Учебник. М.: РУДН, 1994. С.8.
188. Бобров Р. Л. Основные проблемы теории международного права. М., 1968.
189. Бобров Р. Л., Калинин С. А. Организация Объединенных Наций (Международно-правовой очерк). Л., 1960.
190. Бобылев Г. В. Консульское право. М., 2003.
191. Бобылев Г. В., Зубков Н. Г. Основы консульской службы. М., 1990.
192. Богатырев А. Г. Инвестиционное право. М., 1992.
193. Богданов О. В. Запрещение оружия массового уничтожения: Международно-правовые проблемы. М., 1985.
194. Богуславский М. М. Международное частное право. М., 1994.
195. Богуславский М. М. Международное экономическое право. М., 1986.
196. Большой юридический словарь. 2-е изд. / под ред. А. Я. Сухарева и В. Е. Крутских. М., 2000.
197. Бордунов В. Д. Международное воздушное право — современное состояние // Актуальные международно-правовые и гуманитарные проблемы: Сборник статей. М.: Дипломатическая академия, 2005.
198. Бордунов В. Д. Международное воздушное право. Учебное пособие. — М. : НОУ ВКПШ «Авиабизнес»; изд-во «Научная книга», 2006. — 464 с.
199. Бордунов В.Д. Правовой механизм деятельности международных авиационных организаций. М., 1989.

200. Бордунов В. Д. Процесс становления и развития международного воздушного права // Международное сотрудничество и международное право. М., 1977.
201. Бордунов В. Д. Системные свойства международного воздушного права / Советское государство и право. 1988. № 7.
202. Бордунов В. Д. Чикагская конвенция 1944 г. и Конвенция ООН по морскому праву 1982 г. о полетах над морскими пространствами // Сотрудничество государств в исследовании и использовании Мирового океана. М.: ИГПАН, 1986.
203. Бордунов В. Д., Копылов М. Н. Правовой режим международного воздушного пространства // Вопросы международного морского и воздушного права. М.: ИГПАН, 1979.
204. Бордунов В. Д., Котов А. И., Малеев С. Н. Правовое регулирование международных полетов гражданских воздушных судов. М., 1988.
205. Бори Ф. Возникновение и развитие международного гуманитарного права. М., 1994.
206. Бородин С. В., Ляхов Е. Г. Международное сотрудничество в борьбе с уголовной преступностью. М., 1983.
207. Борунков А. Ф. Дипломатический протокол в России. М., 1999.
208. Борьба с международным терроризмом: сб. документов / науч. ред. В. В. Устинов. М., 2005.
209. Боярс Ю. Р. Вопросы гражданства в международном праве. М., 1986.
210. Бродель Фернан. Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV–XVIII вв. Т.3 Время мира. — 2-е изд. — М.: «Весь Мир», 2007. — 752с.
211. Броунли Я. Международное право. В 2 т. М., 1977.
212. Бруз В. С. ООН і врегулювання міжнародних конфліктів. — К., 1995.
213. Брылов А. Н. Основные договоры государств // Гражданская авиация. 1994. № 8.
214. Брылов А. Н. Чикагская конвенция // Гражданская авиация. 1994. № 10–11. 1995. № 1, 2, 3.
215. Бураковський І. Теорія міжнародної торгівлі. — К.: Основи, 1996.
216. Буруменский М. В. Политические режимы государств в международном праве. Влияние международного права на политические режимы государств. — Харьков: Ксилон, 1997
217. Буткевич В. Г. Соотношение внутригосударственного и международного права К., 1994.
218. Буткевич В. Г., Лукашук І. І. Норми міжнародного права. — М., 1997.
219. Буткевич В. Г., Мищик В. В., Задорожний О. В. Міжнародне право. Основи теорії: Підручник / За ред. В. Г. Буткевича — К.: Либідь, 2002. — 609 с.
220. Бушуев Л. П. История посольств и дипломатических отношений Русского и Иранского государств. М., 1976.
221. В. Гринчак Острів Тузла: міжнародно-правові аспекти // Вісник Львів. ун-ту. Серія юридична. 2004. Вип.40
222. В.Лісовий. Законодавче забезпечення енергетичної безпеки. — К. 2008.
223. Вадапалас В. А. Осуществление международно-правовых санкций // Сов. ежегодник международного права. 1988. М., 1989.
224. Валеев Р. М. Выдача преступников в современном международном праве. Казань, 1976.
225. Валеев Р. М. Международный контроль в обеспечении норм международного гуманитарного права // Российский юридический журнал. 1996. № 3.
226. Василевская Э. Г. Правовой статус природных ресурсов Луны и планет. М., 1978.

227. Василенко В. А. Международно-правовые санкции. Киев, 1982.
228. Василенко В. А. Основы теории международного права. — Київ, 1988.
229. Василенко В. А., Высоцкий А. Ф., Рыбальчик Д. Э. Международное морское право. Киев, 1988.
230. Василенко В. А., Давид В. Механизм охраны международного правопорядка. Брно, 1986.
231. Василенко В.А. Основы теории международного права. — К., 1988.
232. Василенко В.А. Ответственность государства за международные правонарушения. — К., 1976.
233. Ваттель Э. Право народов или принципы естественного права, применяемые к поведению и делам наций и суверенов. М., 1960.
234. Вельяминов Г. М. Международная правосубъектность // Сов. ежегодник международного права. 1986 М., 1987.
235. Вельяминов Г. М. О понятии нормы международного права // Сов. ежегодник международного права. 1971. М, 1973.
236. Вельяминов Г. М. Основы международного экономического права. М., 1994.
237. Верещагин А. Н. Международное воздушное право. Проблемы международно-правового регулирования воздушных сообщений. М., 1966.
238. Верещетин В. С. «Общее правовое поле» современного мира // Сов. журнал международного права. 1991. № 3—4.
239. Верещетин В. С. Международное космическое право и внутригосударственное право, проблемы взаимосвязи // Сов. государство и право. 1981. № 12
240. Верещетин В. С. Международное сотрудничество в космосе: правовые вопросы. М., 1977.
241. Верещетин В. С. Международный уголовный суд: новые перспективы? // Московский журнал международного права. 1993. № 2 (продолжение — 1994. № 1, 4).
242. Верещетин В. С. Новый шаг на пути кодификации права ответственности государств // Российский ежегодник международного права. 1992. СПб., 1994.
243. Верещетин В.С. Международное сотрудничество в космосе: правовые вопросы. — М., 1977.
244. Вилков Г.Е. Законодательство по вопросам гражданства. — М., 1964;
245. Висновок Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України про надання висновку щодо відповідності Конституції України Римському Статуту Міжнародного кримінального суду (справа про Римський Статут) № 3-в/2001 від 11 липня 2001 р.) // Вісн. Конституц. Суду України. — 2001. — № 4. — С. 35–48.
246. Віденська конвенція про дипломатичні зносини 1961 р.
247. Віденська конвенція про консульські зносини 1963 р.
248. Віденська конвенція про право міжнародних договорів від 23 травня 1969 р. // Internet-ресурс. — <http://www.zakon.rada.gov.ua/>
249. Віденська конвенція про правонаступництво держав щодо міжнародних договорів 1978 року.
250. Власова Л. В. Правопреемство государств в отношении договоров. Минск, 1982.
251. Вне конфронтации. Международное право в период после холодной войны. Сб. статей / Отв. ред. Л. Дэмрош, Г. Даниленко. М., 1996.
252. Воздушные перевозки. Нормативные акты и их применение / Авт.Сост. Б. П. Елисеев. М., 2001.
253. Войтович С. А. Принципы международно-правового регулирования межгосударственных экономических отношений. Киев, 1988.

254. Волова Л. И. Нерушимость границ — новый принцип международного права. Ростов-на-Дону, 1987.
255. Волова Л.И. Принцип территориальной целостности и неприкосновенности в современном международном праве. — Издательство Ростовского университета, 1981.
256. Всеобъемлющая международная безопасность. Международно-правовые принципы и нормы. М., 1990.
257. Всеобъемлющая система международной безопасности и международное право. М., 1987.
258. Вуд Дж., Серре Ж. Дипломатический церемониал и протокол. М., 1976.
259. Высоцкий А. Ф. Морской регионализм. Киев, 1986.
260. Гаазька конвенція про мирне вирішення міжнародних спорів від 18 жовтня 1907 р. // Internet-ресурс. — <http://www.zaki.ru/>
261. Гавердовский А. С. Имплементация норм международного права. Киев, 1980.
262. Гаврилов В. В. Международный механизм контроля за имплементацией универсальных актов о правах человека // Московский журнал международного права. 1995. № 4.
263. Гаврилов В. В. Понятие и взаимодействие международной и национальных правовых систем. Владивосток, 2005.
264. Галенская Л. Н. Международная борьба с преступностью. М., 1972.
265. Галенская Л. Н. Право убежища. Международно-правовые вопросы. М., 1968.
266. Галенская Л. Н. Правовые проблемы сотрудничества государств в борьбе с преступностью. Л., 1978.
267. Гассер Х.-П. Международное гуманитарное право. Введение. М., 1995.
268. Георгіца А. З. Міжнародне публічне право: В 2 кн. — Чернівці, 1995.
269. Герчикова И. Н. Международные экономические организации. М., 2000.
270. Глак Х. Право внешних сношений. Внешнеполитическая информация и современная дипломатия / отв. ред. и сост. д-р ист. наук, проф. Ю. Б. Кашлев. Дипломатическая академия МИД России. М., 2001.
271. Голицын В.В. Антарктика: тенденции развития режима. М.: Междунар. отношения, 1989. — 336 с.
272. Головатий С. П. 200-мильная экономическая зона в Мировом океане (международно-правовые проблемы). Киев, 1984.
273. Гомьен Д. и др. Европейская конвенция о правах человека и Европейская социальная хартия: право и практика. М., 1998.
274. Грабарь В. Э. История воздушного права // Вопросы воздушного права. М., 1927. Вып. 1.
275. Григорян В. Л., Дмитриев В. И. Пиратство, разбой и терроризм на море. М., 2004.
276. Грязнов В. С. Правовые основы воздушных сообщений. М., 2001.
277. Грязнов В. С. Международные авиaperевозки (Правовые вопросы). М., 1982.
278. Гуго Гроций. О праве войны и мира. Три книги / пер. с лат. М., 1956.
279. Гуменюк Б. І. Основи дипломатичної та консульської служби. — К.: Либідь, 1998. — 248 с.
280. Давид Э. Принципы права вооруженных конфликтов: курс лекций юридического факультета Открытого Брюссельского университета. М., 2000.
281. Давыдов В. Ф. Безъядерные зоны и международная безопасность. М, 1988.
282. Даниленко Г. М. Граница между воздушным и космическим пространством в современном международном праве // Сов. государство и право. 1984. № 9.
283. Даниленко Г. М. Обычай в современном международном праве. М, 1988.

284. Даниленко Г. М. Соотношение и взаимодействие международного договора и международного обычая // Сов. ежегодник международного права. 1983. М., 1984 (продолжение: там же. 1984. М., 1986).
285. Дежкин В. Н. Правовое регулирование международных воздушных сообщений. М., 1987.
286. Декларация о принципах международного права, касающихся дружественных отношений и сотрудничества между государствами в соответствии с Уставом ООН, 1970 г. Международное публичное право. Сборник документов. Т.1. М. БЕК. 1996.
287. Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1990. — № 31. — С. 420. \
288. Демин Ю. Г. Статус дипломатических представительств и их персонала. М., 1993.
289. Денисов В. Н. Правовые аспекты разоружения в ракетно-ядерную эру. Киев, 1990.
290. Дженіс М., Кей Р., Бредлі Е. Європейське право у галузі прав людини: джерела і практика застосування / Пер. зангл. — К.: АртЕк, 1997.
291. Дибиров А.– Н.З. Теория политической легитимности: Курс лекций. — М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2007. — 272 с.
292. Дипломатическая служба: учеб. пособие / под ред. А. В. Торкунова. М., 2002.
293. Дипломатия и дипломат на пороге XXI века: новые вызовы. М., 1999.
294. Дмитриева Г. К. Международная защита прав женщин. Киев, 1985.
295. Дмитриева Г. К. Мораль и международное право. М., 1991.
296. Дмитриева Г. К., Лукашук И. И. Становление международной нормативной системы//РЕМП. СПб., 1995.
297. Дмитрієв А.І., Мураїєв В.І. Міжнародне публічне право / За ред. Ю. С. Шемшученко, Л. В. Губерський — К.: Юрінком Інтер, 2001.
298. Договір про нерозповсюдження ядерної зброї від 1 липня 1968 року, < http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_098 >.
299. Договор о принципах деятельности государств по исследованию и использованию космического пространства, включая Луну и другие небесные тела от 27 января 1967 года. — Международное публичное право. Сборник документов. Т.2. М. 1996. С. 352–353.
300. Доклад Комиссии международного права о работе её 46-й сессии. 1994. С. 253.
301. Доклад Комиссии международного права. L111 сессия ООН. Нью-Йорк, 2001.
302. Доклад ООН S/RES/670. 25 сентября 1990. С. 7.
303. Доклад ООН A/ 44/1. 12 сентября 1989. С. 3.
304. Дружков М. П. Заключение международных договоров в рамках и под эгидой международных организаций. Киев, 1986.
305. Евинтов В. И. Многосторонние договоры в современном международном праве. Киев, 1979.
306. Евинтов В.И. Международное сообщество и правопорядок (анализ современных концепций). — К., 1990.
307. Егоров С. А. Международно-правовая защита гражданских объектов в период вооруженных конфликтов // Сов. ежегодник международного права. 1986. М., 1987.
308. Ежегодник Комиссии международного права ООН. 1973. Т. 2. С. 201.
309. Євінтов В. Прямє застосування міжнародних стандартів прав людини: (Коментар до ст. 9 Конституції України) // Український часопис прав людини. — 1998. — № 1.

310. Єрмоленко Д. Придністровський конфлікт у міжнародних відносинах // Internet-ресурс. — <http://www.viche.info/>
311. Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни 1949 р. та I і II Протоколи до Женевських конвенцій.
312. Жуков Г. П. Космос и мир. М., 1985.
313. Загальновизнані норми в сучасному міжнародному праві / Відп. ред. Н. Н. Ульянова. — К., 1984.
314. Зайцева О. Г. Международные межправительственные организации. М., 1983.
315. Закон України «Про біженців». — Відомості Верховної Ради. — 1994, № 16;
316. Закон України «Про громадянство України». — Відомості Верховної Ради. — 1997, № 23.
317. Закон України «Про правовий статус іноземців». — Відомості Верховної Ради. — 1994, № 23.
318. Закон України «Про правонаступництво України» від 12 вересня 1991 р. № 1543 — XII.
319. Закон України «Про виключну (морську) економічну зону України» від 16 травня 1995 р. № 162/95—ВР // Відомості Верховної Ради України. — 1995. — № 21. — Ст. 152 (з подальшими змінами та доповненнями).
320. Закон України «Про державний кордон України» від 4 листопада 1991 р. № 1777-XII // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1992, № 2, ст. 5
321. Закон України «Про міжнародні договори України» // Відомості Верховної Ради (ВВР). — 2004. — № 50.
322. Закон України «Про ратифікацію Конвенції Організації Об'єднаних Націй з морського права 1982 року та Угоди про імплементацію Частини XI Конвенції Організації Об'єднаних Націй з морського права 1982 року» від 3 червня 1999 р. №728—XIV // Відомості Верховної Ради України, 1999, № 31, ст.254)
323. Залинин А. Правопреемство государств: проблемы и пути их решения. Ереван, 2000.
324. Замет Р. Дипломатическая служба. М., 1956.
325. Захарова Н. В. Выполнение обязательств, вытекающих из международного договора. М., 1987.
326. Захарова Н. В. Индивид — субъект международного права // Советское государство и право. 1989. № 11.
327. Захарова Я. В. Выполнение обязательств, вытекающих из международного договора. М., 1987.
328. Заява Верховної Ради Української РСР від 5 липня 1991р. N 1304—XII (Відомості Верховної Ради (ВВР), 1991, N 36, ст. 475)
329. Зорин В. А. Основы дипломатической службы. М., 1977.
330. Зыков Г. С., Короленко А. С. Основы дипломатической практики. М., 1978.
331. Ибрагимов А. М. Взаимодействие норм международного и внутригосударственного права о режиме беженцев // Журнал российского права. 1997. № 7.
332. Ибрагимов А. М. Понятие и Критерии установления беженцев в международном праве // Российский юридический журнал. 1997. № 2.
333. Ивановский И. И. Право народов и дипломатия. СПб., 1847.
334. Игитова И. В. Механизм реализации Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод // Государство и право. 1997. № 1.
335. Игнатенко Г. В. Взаимодействие внутригосударственного и международного права. Свердловск, 1981.
336. Игнатенко Г. В. Договоры Совета Европы и правовая система России // Российский юридический журнал. 1997. № 1.

337. Игнатенко Г. В. Заключительный акт общеевропейского Сопещения в Хельсинки // Правоведение. 1976. № 3.
338. Игнатенко Г. В. Международное и советское право: проблемы взаимодействия правовых систем // Сов. государство и право. 1985. № 1.
339. Игнатенко Г. В. Международное право и общественный прогресс. М., 1972.
340. Игнатенко Г. В. Международное сотрудничество в борьбе с преступностью. Свердловск, 1980.
341. Игнатенко Г. В. Применение норм международного права в российской правовой системе // Правовая реформа России: проблемы теории и практики. Екатеринбург, 1996.
342. Игнатенко Г. В., Малинин С. А. Новые тенденции в международном нормотворчестве // Сов. ежегодник международного права. 1986. М., 1987.
343. ИКАО. Всемирная авиатранспортная конференция «Проблемы и возможности либерализации». Монреаль, 24 — 29 марта 2003 г. ATConf/5F0/BF1F114.
344. ИКАО. Всемирная авиатранспортная конференция «Регулирование международного воздушного транспорта: сегодня и в будущем». Монреаль, 23 ноября — 6 декабря 1994 г. AT Conf/4FWP/1F17.
345. Ильин И. Д. Основные тенденции в развитии консульского права. М., 1969.
346. Ильин И.Д. Лекции по международному публичному праву. — Харьков: НПКФ «Консум», 1996.
347. Ильин М.В. Мировая политика: повестка дня на завтра // Полис. М., 2005. №4.
348. Иойрыш А. И. Международное атомно право. М.: Наука. 1987.
349. Історія вчень про право і державу: Хрестоматія для юридичних вищих навчальних закладів і факультетів/ Уклад., заг. ред. проф., д-ра істор. наук Г.Г. Демиденка. — Х.: Право, 2005.
350. Каламкарян Р, А. Фактор времени в праве международных договоров М., Наука, 1989.
351. Каламкарян Р. А. Международно-правовое значение односторонних юридических актов государств. М., 1984.
352. Каламкарян Р. А. Мигачёв Ю. И. Международное право. Учебн. Пособие — М.: Юрлитформ, 2003. — 424 с.
353. Каламкарян Р. А. Принцип добросовестности в современном международном праве. М., 1991.
354. Каламкарян Р. А. Юридические последствия правомерного поведения государств. М., 1987.
355. Калугин В. Ю. Курс международного гуманитарного права. — Минск: Тесей, 2006.
356. Кальсховен Ф. Ограничения методов и средств ведения войны. — 2-е изд, испр. — М.: МККК, 1999. — 232 с.
357. Камбон Ж. Дипломат. М., 1976.
358. Каменецкая Е. П. Космос и международные организации: международно-правовые проблемы. М., 1980.
359. Камінський А. Вступ до міжнародних відносин. — Л., 1999.
360. Карпец И. И. Международная преступность. М., 1988.
361. Карпец И. И. Преступления международного характера. М., 1979.
362. Карро Д., Жюйар П. Международное экономическое право / пер. с фр. и научн. ред. В. М. Шумилова. М., 2002.
363. Карташкин В. А. Международная защита прав человека. М., 1976.
364. Карташкин В. А. Права человека в международном и внутригосударственном праве. М., 1995.

365. Картин В. В. Дипломатическая жизнь за кулисами и на сцене. М., 1994.
366. Касинюк О. В. Проблемні аспекти юрисдикції Міжнародного кримінального суду // Право України. — 2005. — № 3. — С. 144–147.
367. Касынюк О. В. Новое в выдаче и передаче обвиняемых (осуждённых) по современному международному праву // Пробл. законності. — Х.: Нац. юрид. акад. України, 2002. — Вып. 56. — С. 188–196.
368. Кибенко Е.Р. Международное частное право. — Х.: Эспада, 2003.
369. Киссинджер Г. Дипломатия. М., 1997.
370. Клименко Б. М., Ушаков Н. А. Нерушимость границ — условие международного мира. М., 1975.
371. Клименко Б. М. Государственная территория: вопросы теории и практики международного права. М., 1974.
372. Клименко Б. М. Международно-правовой режим глубоко водного морского дна и его ресурсов // Сов. государство м. право. 1989. № 4.
373. Клименко Б. М. Международные реки. М., 1969.
374. Клименко Б. М. Мирное решение территориальных споров. М., 1982.
375. Клименко Б. М. Общее наследие человечества (международно-правовые вопросы). М., 1989.
376. Клименко Б. М., Ушаков М. А. Нерушимость границ — условия международного мира. М., 1975.
377. Клименко Б.М. Государственные границы — проблемы мира. — М.: Международные отношения, 1964
378. Ключев В. Н. К вопросу о депозитариях многосторонних договоров всеобщего характера // Сов. ежегодник международного права. 1971. М., 1973.
379. Ковалев А. А. Международное экономическое право и правовое регулирование международной экономической деятельности на современном этапе. М., 1998.
380. Ковалев А. А. Привилегии и иммунитеты в современном международном праве. М., 1986.
381. Ковалев А. А. Проблема разграничения полномочий между Российской Федерацией и субъектами Федерации в вопросах заключения договоров//МЖМП. 1994. № 3.
382. Ковалев А. А. Самоопределение и экономическая независимость народов. М., 1988.
383. Ковалев А. А. Современное международное морское право и практика его применения. М., 2003.
384. Ковалев А. Азбука дипломатии М., 1993.
385. Ковалева Т. М. Правотворчество межгосударственных организаций и его виды. Калининград, 1999.
386. Коваленко И.И. Международные неправительственные организации. М.: Международные отношения. 1976 год.
387. Кожевников Ф. И., Шармазанов Г. В. Международный Суд ООН. Организация, цели, практика. М., 1971.
388. Кожевников Ф.И. Международное право. — М., 1987;
389. Кожевников Ф.И., Кривчикова Э.С. Комиссия международного права ООН: функции и деятельность. — М., 1977;
390. Козирник Р. Международное гуманитарное право. Страсбург, 1988.
391. Кокошин А.А. Реальный суверенитет в современной мирополитической системе. М., 2005.
392. Коломбос Д. Международное морское право / пер. с англ. М., 1975.

393. Колосов Ю. М. Некоторые современные вопросы международного права// Сов. государство и право. 1990. № 11.
394. Колосов Ю. М. Ответственность в международном праве. М., 1975.
395. Колосов Ю. М., Сташевский С. Г. Борьба за мирный космос: правовые вопросы. М., 1984
396. Колосов Ю.М. Кивчикова Э.С. Действующее международное право. В 3-х томах. — М.,1999.
397. Колосов Ю.М. Международное право. — М., 1999;
398. Конвенция о международной ответственности за ущерб, причиненный космическими объектами. 1977 г.
399. Конвенция о регистрации объектов, запускаемых в космическое пространство. 1975 г.
400. Конвенция Организации Объединенных Наций по морскому праву от 10 декабря 1982 г. // Колосов Ю. М., Кривчикова Э. С. Действующее международное право. В 3-х томах. Т. III. — М.: Изд-во Московского независимого института международного, 1999. — С. 322.
401. Конвенція з примирення і арбітражу в рамках НБСЄ від 15 грудня 1992 р. // Internet-ресурс. — <http://www.zakon.nau.ua>
402. Конвенція про запобігання злочинів геноциду і покарання за нього 1948 р.
403. Конвенція про незастосування строку давності до воєнних злочинів і злочинів проти людства 1968 р
404. Конвенція про режим судноплавства на Дунаї від 18 серпня 1948 р. // Internet-ресурс. — <http://www.zakon.rada.gov.ua>
405. Конвенція про ядерну безпеку, 28 травня 2008 року, http://zakon.nau.ua/doc/?code=995_023.
406. Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання 1984 р.
407. Конституція України // Відомості Верховної Ради. — 1996. — № 30. — Ст. 141.
408. Корбут Л. В., Баскин Ю. Я. Международно-правовой режим рек: история и современность. М., 1987.
409. Корецкий В. М. Декларация прав и обязанностей государств. Киев, 1962 (см. также: Корецкий В. М. Избр. труды. Кн. 1. Киев, 1990).
410. Коробова М. А. Международное право и экономические договоры. М, 1987.
411. Коробова М. А. Расширение сферы действия норм общего многостороннего договора. М., МГУ, 1983.
412. Косолапов Н. Внешняя политика и внешнеполитический процесс субъектов международных отношений // Мировая экономика и международные отношения. — 1999. — № 3. — С. 65.
413. Костенко М. Л., Лавренова Н. В. ЕС после Маастрихта: федерация, конфедерация или международная организация? // Государство и право. 1994. № 4.
414. Костенко Н. И. Международная уголовная юстиция. Проблемы развития. М., 2002.
415. Котаяров И. И. Международное право и вооруженные конфликты. М., 2003.
416. Котов А. И. Правовая регламентация международных полетов и Конвенция 1944 г. // Труды военно-политической Академии. 1957. т. 17.
417. Красулин Б. Д. Политические гарантии устранения ядерной угрозы. М., 1984.
418. Кривчикова Э. С. Основы теории права международных организаций. М., 1979.
419. Крылов Н. Б. Правотворческая деятельность международных организаций. М., 1988.
420. Крылов Н. Б. Принципы участия государств в системе ООН. М., 1986.

421. Крылов С. Б. История создания Организации Объединенных Наций: Разработка текста Устава ООН (1944–1945 гг.). М., 1960.
422. Кудашкин В. В. Государственное регулирование торговли продукцией военного назначения с иностранными государствами. Теория и практика. СПб., 2003.
423. Курдюков Г. И. Государства в системе международно-правового регулирования. Казань, 1979.
424. Курдюков Г. И. Международные стандарты прав человека и новое советское законодательство // Международное право и советское законодательство. Казань, 1996.
425. Курис П. М. Международные правонарушения и ответственность государства. Вильнюс, 1973.
426. Лазарев Л. В., Марышкова И. И. Пантелеева И. В. Иностранцы граждане (правовое положение). М., 1992.
427. Лазарев М. И. Значение международно-правовой терминологии в работе дипломата. М., 1969.
428. Лазарев М. И. Теоретические вопросы современного международного морского права. М., 1983.
429. Лазарев С. Л. Международный арбитраж. М., 1991.
430. Лазутин Л. А. Меры доверия в праве международной безопасности // Правоведение. 1989 № 5.
431. Ларін М. Міжнародні організації у сучасному світі (Класифікація, ООН) // Юридичний вісник України. — 2003. — № 3 (18–24 січня). — с.11
432. Лахтин В. Л. Воздушное право // Вопросы воздушного права. М., 1927. Вып.1.
433. Левин Д. Б. Актуальные проблемы теории международного права М., 1974.
434. Левин Д. Б. Дипломатический иммунитет. М., 1949.
435. Левин Д. Б. Дипломатия. М., 1962.
436. Левин Д. Б. История международного права. М., 1962.
437. Левин Д. Б. Международное право, внешняя политика и дипломатия. М., 1981.
438. Левин Д. Б. Ответственность государств в современном международном праве. М., 1966.
439. Левин Д. Б. Принцип мирного разрешения международных споров. М., 1977.
440. Лихачев В. Н. Установление пробелов в современном международном праве. Казань, 1989.
441. Логунов В. Д. Современный международно-правовой режим Дуная. М., 1958.
442. Лопатин М.Л. Международные проливы и каналы: Правовые вопросы. — м. : Междунар. Отношения, 1985, — 168с.
443. Лукашук И. И. Действие международного уголовного права во времени и пространстве // Российский юридический журнал. 1998. № 1.
444. Лукашук И. И. Источники международного права. Киев, 1966.
445. Лукашук И. И. Конституции государств и международное право. М., 1998.
446. Лукашук И. И. Международное «мягкое» право // Государство и право. 1994. № 8–9.
447. Лукашук И. И. Международное право в судах государств. СПб., 1993.
448. Лукашук И. И. Международное право и конституции государств // Журнал российского права. 1998. № 1.
449. Лукашук И. И. Международное право. Особенная часть: Учебник для юридических факультетов и вузов. — 3-е изд., перераб. и доп. — М.: Волтерс Клувер, 2005. — 544 с.
450. Лукашук И. И. Международное уголовное право и правовая система Российской Федерации // Журнал российского права. 1997. № 10.

451. Лукашук И. И. Международно-правовое регулирование международных отношений (системный подход). М., 1975.
452. Лукашук И. И. Механизм международно-правового регулирования. Киев, 1980.
453. Лукашук И. И. Нормы международного права в международной нормативной системе. М., 1997.
454. Лукашук И. И. Нормы международного права в правовой системе России. М., 1997.
455. Лукашук И. И. Обычные нормы современного международного права // Московский журнал международного права. 1994. № 2.
456. Лукашук И. И. Современное право международных договоров. Том 1. М., 2004.
457. Лукашук И. И. Стороны в международных договорах. М., 1966.
458. Лукашук И. И. Функционирование международного права. М., 1992
459. Лукашук И. И., Наумов А. В. Международное уголовное право. Выдача обвиняемых и осужденных в международном уголовном праве. М., 1998.
460. Лукашук И.И. Международное право. Общая часть. — М.: Издательство БЕК, 1996.
461. Лукашук И.И. Право международной ответственности — М.: Wolters Kluwer, 2004. — 432 с.
462. Лукашук И. И. Джерела міжнародного права. — К., 1996.
463. Лунц А.А. Курс міжнародного приватного права: В 3-х т. — М.: Спарк, 2002.
464. Лунц Л. А. Курс международного частного права. Общая часть. М, 1973.
465. Ляхов Е. Г., Попов А. В. Терроризм: национальный, региональный и международный контроль: монография, Ростов-на-Дону, 1999.
466. Мазов В. А. Ответственность в международном праве. М., 1979.
467. Майданник О. Про інститут громадянства України // Право України. — 1999. — №2. — С.70–75.
468. Маланчук П. Вступ до міжнародного права за Ейкхерстом. — Х., 2000.
469. Малеев Ю. Н. Международное воздушное право. Вопросы теории и практики. М., 1986.
470. Малеев Ю. Н., Подберезный В. А. Полет без посадки. М., 1996.
471. Малинин С. А. Мирное использование атомной энергии. Международно-правовые проблемы. М.: Междунар. отношения, 1971.
472. Малинин С. А. О правотворческой деятельности межгосударственных организаций // Сов. ежегодник международного права. 1971. М., 1973.
473. Малинин С. А., Ковалева Т. М. Договорная правоспособность международных организаций // Правоведение. 1988. № 4.
474. Малинин С. А., Ковалева Т. М. Правосубъектность международных организаций // Правоведение. 1992 № 5.
475. Малинин С.А. О правотворческой деятельности межгосударственных организаций // Сов. ежегодник международного права. 1971. — М., 1973.
476. Малинин С. А. Концепция всеобъемлющей системы международной безопасности и международное право // Правоведение. 1987. № 4
477. Мальский М.З., Мацяш М.М. Теорія міжнародних відносин: Підручник. — К., 2007.
478. Манийчук Ю. В. Последствия международного правового нарушения. Киев, 1987.
479. Манільська декларація про мирне вирішення міжнародних спорів від 15 листопада 1982 р. // Internet-pecypc. — <http://www.zakon.rada.gov.ua/>
480. Манов В., Маков А., Москаленко К. Обращение в международные правовые органы как средство защиты прав и свобод человека // Законность. 1996. № 6.

481. Манукян К. А. Принцип равноправия государств в международном праве. Ереван, 1975.
482. Маракуца Г. С. Приднестровский конфликт — перспективы урегулирования // Приднестровье. — 2003. — № 3.
483. Маргиев В. И. Внутреннее право международных организаций. Владикавказ, 1995.
484. Марочкин С. Ю. Действие норм международного права в правовой системе Российской Федерации. Тюмень, 1998.
485. Марочкин С. Ю. Проблема эффективности норм международного права. Иркутск, 1988.
486. Марочкин С. Ю. Соотношение юридической силы норм международного и внутригосударственного права в правовой системе Российской Федерации // Российский юридический журнал. 1997. № 2.
487. Мартене Ф. Современное международное право: В 2 т. — 5-е изд., доп. и исправ. — СПб. — 1995
488. Мартиненко П. Місце і роль Конвенції про захист прав і основних свобод людини 1950 року в конституційно-правовому механізмі України // Вісник Конституційного Суду України. — 2002. — № 2.
489. Мартыненко А. П. Права народов в современном международном праве. Киев, 1993.
490. Марченко М. Н. Источники права. М., 2005.
491. Матвеев В. М. Британская дипломатическая служба. М., 1984.
492. Матвеева Т. Д. Неправительственные организации в механизмах защиты прав человека. М., 1997.
493. Мацко А. С. Міжнародне право: Навч. посіб. — К.: МАУП, 2002. — 216 с.
494. Международная безопасность и разоружение//Ежегодник СИПРИ 1994. — М.,1994.
495. Международная защита прав и свобод человека. Сб. документов, (сост. Мелков Г. М.) М., 1990.
496. Международная правосубъектность / Отв. ред. Д. И. Фельдман. М., 1971.
497. Международное воздушное право. Кн. 1 и 2. (отв. ред. Мовчан А. П. и Садиков О. Н.). М., 1980, 1981.
498. Международное космическое право / под ред. Г. П. Жукова и Ю. М. Колосова. М., 1999.
499. Международное космическое право. Под ред. Пирадова А.С. — М., 1985
500. Международное морское право / отв. ред. И. П. Блищенко. М., 1988.
501. Международное право / Отв. Ред. Ю. М. Колосов, В. И. Кузнецов. — М.: Международные отношения, 1995.
502. Международное право / Под ред. А. А. Ковалева и С. В. Черниченко. М., 2006.
503. Международное право в документах. — М., 2000.
504. Международное право и международная безопасность: военная и политическая области. Диалог советских и американских экспертов. М., 1991.
505. Международное право. Ведение военных действий // Сборник Гаагских конвенций и иных соглашений. МЛ, 1999.
506. Международное право. Особенная часть : учебн. для студентов юрид. фак. и вузов / И. И. Лукашук; Рос. акад. наук, Ин-т государства и права, Академ. правовой ун-т. — Изд. 3е, перераб. и доп. — М. : Волтерс Клувер, 2005. — 544 с.
507. Международное право. Под ред. Колосова Ю.М. М., Международные отношения, 1998

508. Международное право: Особенная часть: Учеб. для вузов / Лукашук И.И. — 3 изд., перераб. и доп. — М., 2005 — 470 с.
509. Международное право: Учеб. для вузов / Г.В. Игнатенко. — 5 изд., перераб. и доп. — М.: ИНФРА — М-НОРМА, 2009 — 784 с.
510. Международное право: Учебник / Под ред. А. А. Ковалева и С. С. Черниченко. М., 2006.
511. Международное право: Учебник / Под ред. Г. И. Тункина. — М., 1982.
512. Международное право: Учебник / Под ред. К. А. Бекашева. М., 2005.
513. Международное право: Учебник для вузов / Ответственные редакторы — проф. Г. В. Игнатенко и проф. О. И. Тиунов. — М- 4 о М.: Издательство НОРМА (Издательская группа НОРМА—ИНФРА • М), 2001. — 584 с.
514. Международное право: Учебник. Отв. ред. Ю. М. Колосов, Э. С. Кривчикова. — М.: Международные отношения, 2001. — 720 с.
515. Международное публичное право. Сборник документов. Т. 1. М. 1996.
516. Международное публичное право. Сборник документов. Т. 2. М. 1996.
517. Международное публичное право/Под. ред. К. А. Бекашева. — М., 1999.
518. Международное сотрудничество в области прав человека. Документы и материалы. М., 1993.
519. Международное уголовное право / И. П. Блищенко, Р. А. Каламкарян, И. И. Карпец и др. М., 1995.
520. Международное уголовное право / Отв. ред. В. Н. Кудрявцев. М., 1995.
521. Международное уголовное право. Учебн. пособие/Под общей ред. В.Н. Кудрявцева. — М.: Наука, 1999.
522. Международное частное право / Под ред. Г. К. Дмитриевой. (Авт. гл. Н. Г. Скачков). — М.: Проспект, 2000.
523. Международное частное право: Учебник / Л. П. Ануфриева, К. А. Бекашев, Г. К. Дмитриева и др.; Отв. ред. Г. К. Дмитриева. — М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2003.
524. Международное экономическое право Шреплер Х.-А. Международные экономические организации: справ. / пер. с нем. М., 1998.
525. Международно-правовые основы борьбы с терроризмом: сб. документов / сост. В. С. Овчинский. М., 2003.
526. Международные организации / Под ред. И. П. Блищенко. М., 1994.
527. Международные организации системы ООН / Отв. ред. В. Ф. Петровский. М., 1990.
528. Международные правила предупреждения столкновений судов на море. — М., 1982. — 84 с.
529. Мезенцев А. В. Современные международно правовые вопросы управления воздушным движением // Московский журнал международного права. 1997. № 2.
530. Мелешников А. В. Права человека и международно-правовая ответственность за их нарушение // Сов. государство и право. 1992. № 3.
531. Мелков Г. М. Международное право в период вооруженных конфликтов. М., 1989.
532. Менжинский В. И. Неприменение силы в международных отношениях. М., 1976.
533. Мингазов Л. Х. Эффективность норм международного права. Казань, 1990.
534. Мирное разрешение международных споров (международно-правовые вопросы). — М., 1974.

535. Мировая политика: Учебник для вузов / М.М.Лебедева. — 2-е изд., испр. и доп. — М.: Аспект Пресс, 2006. — 365 с.
536. Мировая політика и международные отношения в 1990-е годы: взгляды американских и французских исследователей : Пер. с англ. и фр. / Под ред. М.М. Лебедевой, П.А. Цыганкова. — М.: Моск. обществ. науч. фонд, 2001.
537. Мировой океан и международное право. Открытое море. Международные проливы. Архипелажные воды. М., 1988.
538. Мировой океан и международное право: Основы современного правопорядка в Мировом океане / Отв. ред. А. Мовчан, А. Янков. М., 1986.
539. Миронов Н. В. Соотношение международного договора и внутригосударственного закона // Сов. ежегодник международного права. 1963. М., 1965.
540. Миронов Н.В. Международное право: нормы и их юридическая сила. — М.: Юрид. литература, 1980.
541. Михеев Ю. Я. Применение принудительных мер по Уставу ООН. М., 1967.
542. Міжнародне право. Основи галузі: Підручник / За ред. В. Г. Буткевича — К.: Либідь, 2004. — 816 с.
543. Міжнародне право: Навч. посібник / За ред. М. В. Буроменського — К.: Юрінком Інтер, 2006. — 336 с.
544. Міжнародне приватне право / За загальною редакцією професора В. М. Гайворонського, професора В. П. Душмана. — К.: Юрінком Інтер, 2005.
545. Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права 1966 р.
546. Міжнародні відносини та зовнішня політика (1980—2000 роки) / За ред. Л. Ф. Гайдуков, В. Г. Кремень, Л. В. Губерський та ін. К.: Либідь, 2001.
547. Міжнародні організації: Навч. посіб. — 2-е вид., перероб. і доп. / За ред. Кучик О. С. — К.: «Знання», 2007. — 749 с.
548. Мовчан А. П. Кодификация и прогрессивное развитие международного права. М., 1972.
549. Мовчан А. П. Конвенция ООН по морскому праву — вклад в прогрессивное развитие международного права // Сов. ежегодник международного права. 1982. М., 1983.
550. Мовчан А. П. Международный правопорядок. М., 1996.
551. Мовчан А. П. Права человека и международные отношения. М., 1982.
552. Моджорян Л. А. Основные права и обязанности государств. М., 1965.
553. Моджорян Л. А. Ответственность в современном международном праве // Сов. ежегодник международного права. 1970. М., 1972.
554. Моджорян Л. А. Правовое положение дипломатического корпуса: Учеб. пособие. М., 1971.
555. Моджорян Л. А. Терроризм на море. М., 1991.
556. Моисеев Е. Г. Россия в современном мире: международно-правовые и внешнеполитические аспекты. М., 2002 Кн. I.
557. Молодцов С. В. Международное морское право. — М.: Международные отношения, 1987. — 500 с.
558. Молочков Ф. Ф. Дипломатический протокол и дипломатическая практика. М., 1979.
559. Моравецкий В. Функции международной организации. — М.: Прогресс, 1976. С. 20.
560. Моравецкий В. Функции международной организации. — М.: Прогресс, 1976.
561. Моравецкий В. Функции международной организации. М., 1979.

562. Моргентау Г. Международная политика // Антология мировой политической мысли. Т.2. С. 500–507.
563. Морозов Г. И. Международные организации: некоторые вопросы теории. М., 1974.
564. Морозов Г. И. Терроризм — преступление против человечества (международный терроризм и международные отношения). 2-е изд., перераб. и доп. Российская академия наук. Институт мировой экономики и международных отношений. М., 2001.
565. Муфак Зияд Тамир. Роль ООН у мирному розв'язанні спорів і конфліктів // Право України. — 2003. — №1.
566. Мюллерсон Р. А. Международное публичное и международное частное право: соотношение и взаимодействие // Сов. ежегодник международного права. 1985. М., 1986.
567. Мюллерсон Р. А. Права человека: идеи, нормы, реальность. М., 1991.
568. Мюллерсон Р. А. Соотношение международного и национального права. М., 1982.
569. Н.А. Ушаков. Суверенитет в современном международном праве. — Изд-во ИМО, 1963.
570. Назаров В. К. Основы дипломатического протокола. М., 1969.
571. Наумов А. В. Преступления против мира и безопасности человечества и преступления международного характера // Государство и право. 1995. № 6.
572. Национальная и глобальная безопасность. Супертерроризм: новый вызов нового века / под общ. ред. А. В. Федорова. М., 2002.
573. Нгуен Куок Динь, Патрик Дайе, Алэн Пелле Международное публичное право: В 2-х т. Т. 1: Кн. 1: Формирование МП. Кн. 2: Межд. Сообщество: Пер. с фр. — К.: Сфера, 2000. — 440 с.
574. Неліп М. І., Мережко О. О. Силовий захист прав людини: питання легітимності в сучасному міжнародному праві. — К.: Наук. думка, 1998.
575. Нефедов Б. И. Имплементация международно-правовых норм в СССР // Сов. ежегодник международного права. 1987. М., 1988.
576. Нешатаева Т. Н. Международные организации и право. Новые тенденции в международно-правовом регулировании. М., 1998.
577. Нешатаева Т. Я. Санкции системы ООН (международно-правовой аспект). Иркутск, 1992.
578. Никифоров Д. С, Борунков А. Ф. Дипломатический протокол в СССР. Принципы и нормы. М., 1988.
579. Николаева Э.Н. Международно-правовые проблемы международных неправительственных организаций. Дисс. канд. юр. наук. М., 2001, С. 4–5.
580. Никольсон Г. Дипломатическое искусство. М., 1962.
581. Общепризнанные нормы в современном международном праве / Отв. ред Я. Я. Ульянова. Киев, 1984.
582. Огнівець І. Законодавче розв'язання проблеми подвійного громадянства: досвід зарубіжних країн // Вісник Київського університету ім. Т. Шевченка «Міжнародні відносини». — 1999. — № 13. — С. 57–59;
583. Огнівець І. Поняття «ефективного громадянства»: витоки, зміст та наслідки // Вісник Київського університету ім. Т. Шевченка «Міжнародні відносини». — 1999. — № 12. — С. 30–33;
584. О'Коннел Д. Правопреемство государств (перевод с англ.). М., 1957.
585. Оппенгейм Л. Международное право: в 2 т. — Мир. Т. 1: П/т. 2. — М.: ИЛ, 1949. — 547 с.

586. Опришко В. Ф. Міжнародне економічне право: Підручник. — Видання друге, перероблене і доповнене. — К.: КНЕУ, 2003. — 311 с.
587. Осипов Г. А. Международно-правовой режим нераспространения ядерного оружия (понятие, основные положения, проблема укрепления). М., 1987.
588. Осипов Г. А. Международно-правовые проблемы контроля за ограничением вооружений и разоружением. М., 1989.
589. Осминин Б. И. Принятие и реализация государствами международных договорных обязательств. М., 2006.
590. Островский Я. А. ООН и права человека. М., 1968.
591. Пакт про відмову від війни як знаряддя національної політики від 27 серпня 1928 р. // Internet-ресурс. — <http://www.obraforum.ru/>
592. Паліюк В. П. Застосування судами України Конвенції про захист прав людини та основних свобод. — К.: Фенікс, 2004.
593. Панарин А. С. Стратегическая нестабильность. М., 2003.
594. Панов В. П. Международное уголовное право. М., 1997.
595. Панов В. П. Сотрудничество государств в борьбе с международными уголовными преступлениями. М., 1993.
596. Перепелица Г. Н. Конфликт в Приднестровье. Причины, проблемы и прогноз развития. — К., 2001.
597. Перетерский И. С. Воздушное право. М., 1923.
598. Перетерский И. С. Международные соглашения о воздушном передвижении: (воздушные передвижения) // Вестник воздушного флота. 1923.
599. Перетерский И. С. Очерки воздушного права / Вестник воздушного флота. 1918. № 1, 2.
600. Перетерский И. С. Толкование международных договоров. М., 1959.
601. Петренко Р. И. Основы консульского права. М., 1986.
602. Петровский В. Ф. Безопасность в ядерно-космическую эру. М., 1985. Скакунов Э. И. Международно-правовые гарантии безопасности государств. М., 1983.
603. Пикте Ж. Развитие и принципы международного гуманитарного права. М., 2001.
604. Пирадов А. С., Блищенко И. П., Верещетин В. С., Колосов Ю. М. Международное космическое право. М., 1985.
605. Піскун О. Основи міграційного права: Порівняльний аналіз: Навчальний посібник. — К.: МП Леся, 1998.
606. Плотнокова О. В. Консульские отношения и консульское право: Учебник для вузов. М., 1998.
607. Подуфалов В. Д. К вопросу о понятии «международная защита прав человека» // Сов. ежегодник международного права 1985. М., 1986.
608. Подшибякин С. А. Правовой статус международных неправительственных организаций. М.: Юрлитинформ, 2006. С. 27.
609. Полторак А. И., Савинский Л. И. Вооруженные конфликты и международное право. М., 1976.
610. Попов В. П. Международное право. — М.: ИНФРА — М, 1997.
611. Постанова Верховної Ради України «Про приєднання України до Договору про Антарктику 1959 року» від 17 вересня 1992 р.
612. Постышев В. М. Концепция общего наследия человечества применительно к Луне и ее природным ресурсам // Сов. ежегодник международного права. 1987. М., 1988
613. Постышев В. М., Даниленко Г. М. Концепция общего наследия человечества в международном праве: Два подхода к одной проблеме // Сов. государство и право. 1988. № 6.

614. Постышев В.М. Освоение космоса и развивающиеся страны (международно-правовые проблемы) — М., 1990.
615. Потапов В. И. Беженцы и международное право. М., 1986.
616. Права человека. Основные международные документы. Сб. документов. — М.: Междунар. отношения, 1990.
617. Права человека. Учебник для вузов. Ответств. редактор Е.А. Лукашева. — М. Издательская группа Норма-Инфро, 1999.
618. Права человека: проблемы и перспективы. М., 1990.
619. Правила процедуры многосторонней дипломатии. Сб. документов. М., 1986.
620. Право зовнішніх зносин: Зб. док. / Упоряд. Ю. В. Алданов, І. М. Забара, В. І. Резніченко. — К.: Вид. Дім «Проміні», 2003. — 784 с.
621. Право и межгосударственное объединение. СПб., 2003.
622. Правовые проблемы полетов человека в космос // Отв. ред. В. С. Верещетин, М., 1986.
623. Практика Европейського Суду з прав людини. — Випуск 1 / За ред. П. М. Рабіновича. — Львів, 1997. — 80 с.
624. Признание в современном международном праве (Признание новых государств и правительств) / Под ред Д. И. Фельдмана. М., 1975.
625. Принципы, касающиеся использования ядерных источников энергии в космическом пространстве от 14 декабря 1992 года.
626. Проблемы реализации норм международного права / Отв. ред. Г. В. Игнатенко. Свердловск, 1989.
627. Пронюк Н. В. Сучасне міжнародне право: Навчальний посібник. — К.: КМТ, 2008. — 344 с.
628. Пустогаров В. В. Международное гуманитарное право. М., 1999.
629. Пустогаров В. В. СНГ — международная региональная организация // Российский ежегодник международного права. 1992. СПб., 1994.
630. Пушмин Э. А. Международный юридический процесс и международное право. Кемерово, 1990.
631. Пушмин Э. А. Мирное разрешение международных споров (международно-правовые вопросы). М., 1974.
632. Пушмин Э. А. Мирные средства разрешения международных споров. Ярославль, 1981.
633. Пушмин Э. А. О понятии основных принципов современного общего международного права // Сов. ежегодник международного права. 1978. М., 1980.
634. Р. М. Валеев, А.Р.Каюмова, Р.И.Ситдикова. Международное ядерное право в документах. — Казань: Изд-во Казанск. ун-та, 2003. — 412 с.
635. Работа Комиссии международного права. 4-е изд. ООН. Нью-Йорк, 1989.
636. Раскалей С. Б. Объективная ответственность государств в международном праве. Киев, 1985.
637. Реализация международно-правовых норм во внутреннем праве / Отв. ред. В. Я. Денисов, В. И. Евинтов. Киев, 1992.
638. Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН 1962 г. (XVIII) «Декларация правовых принципов деятельности государств по исследованию и использованию космического пространства . 1963 г.
639. Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН 37/92 «принципы использования государствами искусственных спутников Земли для международного непосредственного телевизионного вещания. 1982 г.

640. Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН 47/1 от 22 сентября 1992 года // <http://daccessdds.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/028/10/IMG/NR002810.pdf?OpenElement>
641. Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН 63/3 от 8 октября 2008 года // <http://daccessdds.un.org/doc/UNDOC/GEN/N08/470/99/PDF/N0847099.pdf?OpenElement>
642. Резолюция Совета Безопасности ООН 1244(1999) от 10 июня 1999 года // <http://www.un.org/russian/documen/scresol/res1999/res1244.htm>
643. Резолюция Совета Безопасности ООН 757(1992) от 30 мая 1992 года // <http://www.un.org/russian/documen/scresol/res1992/res757.htm>
644. Резолюция ЕКОСОП 1996/31. — <<http://www.un.org/russian/r199136.pdf>>. — Перевірено: 07.05.2007
645. Репецкий В.М. Дипломатичне і консульське право: Підручник. — 2-ге вид., перероблене і доп. — К.: Знання, 2006. — 372 с.
646. Решетов Ю. А. Борьба с международными преступлениями против мира и безопасности. М, 1983.
647. Римский Статут Международного уголовного суда // Действующее международное право: В 2-х т. Т. 1 / Ю. М. Колосов, Э. С. Кривчикова. — М.: Международ. отношения, 2002. — С. 334.
648. Ромашкин П. С. Преступления против мира и человечества. М., 1967.
649. Российская правовая система и международное право: современные проблемы взаимодействия / Отв. ред. В. М. Баранов. Н.Новгород, 1996.
650. Рубанов А. А. Вопросы теории международных межправовых отношений // Сов. государство и право. 1991. № 10.
651. Рубанов А. А. Теоретические основы международного взаимодействия национальных правовых систем. М., 1984.
652. Рудев А. И. Международно-правовой статус космических станций. М, 1982.
653. Рудич Ф. Місце і роль України в новому геополітичному просторі // Віче. — 1998. — № 5. — С. 18–24.
654. Сабанин А. В. Посольское и консульское право. М., 1934.
655. Савченко М. Роль міжнародно-правових актів у діяльності Конституційного Суду України із захисту прав і свобод людини // Вісник Конституційного Суду України. — 2001. — № 2.
656. Сандровский К. К. Дипломатическое и консульское право // Курс международного права: в 7 т. М., 1990. Т. 4.
657. Сандровский К. К. Право внешних сношений. — К.: Вища школа, 1986. — 328 с.
658. Сандровский К. К. Специальные дипломатические миссии: международно-правовые вопросы. Киев, 1977.
659. Санчов В. Л. Консульское право. М., 1923.
660. Сатоу Э. Руководство по дипломатической практике. М., 1961.
661. Селянинов О. П. Дипломатические беседы. М., 1984.
662. Селянинов О. П. Дипломатические представительства: учеб. пособие. М., 1986.
663. Селянинов О. П. Тетради по дипломатической службе государств (история и современность). М., 1998.
664. Семенов В. С. Вооруженные силы ООН. М, 1976.
665. Сергеев Ф. П. Формирование русского дипломатического языка. Львов, 1978.
666. Серре Ж. Дипломатический протокол. М., 1961.
667. Сидорченко В. Ф. Морское пиратство. СПб., 2004.

668. Скакунов Э. И. Международно-правовые гарантии безопасности государств. М., 1983.
669. Скомороха В. Окремі питання імплементації норм міжнародного права і конституційна юрисдикція України // Український часопис міжнародного права. — 2002. — № 1.
670. Словарь международного воздушного права / отв. ред. Ю. Н. Малеев. М., 1988.
671. Словарь международного космического права / под ред. В. С. Верещетина. М., 1992.
672. Словарь международного морского права / Отв. ред. Ю. Г. Барсегов. М., 1985.
673. Словарь международного права / ред. коллегия: Б. М. Клименко, В. Ф. Петровский, Ю. М. Рыбаков. М., 1982.
674. Смирнов И. А. Юридическая квалификация документов Совещания по безопасности и сотрудничеству в Европе // Сов. журнал международного права. 1991. № 2.
675. Смирнов И. Н., Бомешко Б. Г., Маракуца Г. С. Эволюция Приднестровского конфликта. — Тирасполь, 1995.
676. Смирнов Ю. М. Консульское право: практика применения. М., 2001.
677. Собакин В. К. Равная безопасность: принцип равенства и одинаковой безопасности в современных международных отношениях. М, 1984.
678. Собрание решений национальных судов, относящихся к правопреемству государств и правительств, подготовленное Секретариатом ООН//ЕКМП. 1963. Т. П.
679. Современная политическая теория (автор-составитель Д.Хелд). М., 2001. С.283–295.
680. Современные международные отношения: учеб. / под ред. проф. А. В. Торкунова. М., 2000.
681. Соглашение о деятельности государств на Луне и других небесных телах от 18 декабря 1979 года. — Международное публичное право. Сборник документов. Т. 2. М. 1996. С. 357.
682. Соглашение о сотрудничестве в исследовании и использовании космического пространства в мирных целях. 1977 г.
683. Соглашение о спасении космонавтов, возвращении космонавтов и возвращении объектов, запущенных в космическое пространство. 1968 г.
684. Соколов В. А. Правовые формы прекращения состояния войны между государствами. М., 1963.
685. Соколов В. А. Теоретические вопросы межгосударственных правоотношений. Красноярск, 1988.
686. Спеціалізовані установи системи ООН / За ред. В. С. Бруза. — К.: Либідь, 1995.
687. Справочник по ядерному праву, 31 травня 2008 року, <http://www.pub.iaea.org/MTCD/publications/PDF/Pub1160r_web.pdf>.
688. Статут Міжнародного агентства по атомній енергії // «Українська РСР в міжнародних відносинах» — К.: Видавництво АН УРСР — 1959.
689. Статут Ради Європи // Збірка договорів Ради Європи. — Київ: Парламентське видавництво, — 2000.
690. Степаненко В. И. О понятии международного уголовного права // Правоведение. 1982. № 3.
691. Суверенітет України і міжнародне право /Відр. ред. В.Ц. Денисов, В.І. Євтинов. — К., 1995.

692. Суворова В. Я. Локальные нормы международного права // Правоведение. 1973. № 6.
693. Суворова В. Я. Обеспечение реализации договорных норм международного права (Юридическая природа) // Сов. государство и право. 1991. № 9.
694. Суворова В. Я. Реализация норм международного права. Екатеринбург, 1992.
695. Суд Европейского Союза: Общая характеристика основных направлений деятельности // Закон и жизнь. — 2004. — № 5 — С. 37–39.
696. Табачник Д. В. Українська дипломатія: нариси історії (1917–1990). — К.: Либідь, 2006. — 768 с.
697. Талалаев А. Г. Соотношение международного и внутригосударственного права и Конституция Российской Федерации // Московский журнал международного права. 1994. № 4.
698. Талалаев А. Н. Право международных договоров: действие и применение договоров. М., 1985.
699. Талалаев А. Н. Право международных договоров: общие вопросы. М., 1980.
700. Талалаев А. Я. Общепризнанные принципы и нормы международного права (конституционное закрепление термина) // Вестник Московского университета. Сер. 11. Право. 1997. № 3.
701. Талалаев А. Н. Право международных договоров: договоры с участием международных организаций. М., 1989.
702. Теліпко В. Е. Універсальна теорія держави і права: Підручник [для студ. вищ. навч. закл.]. — К.: БІНОВАТОР, 2007. — 512 с.
703. Тиммербаев Р. М. Контроль за ограничением вооружений и разоружением. М., 1983.
704. Тимченко Л. Д. Международное право: Учебник. — Харьков: «Консум»; Ин-т внутр. дел, 1999. — 528 с.
705. Тимченко Л.Д. Шпицберген: история и современность (международно — правовой аспект). — Х. : Основа, 1992. — 128 с.
706. Тиунов О. И. Международное гуманитарное право. М., 1999.
707. Тиунов О. И. Нейтралитет в международном праве. Пермь, 1968.
708. Тиунов О. И. О понятии международно-правового контроля // Сов. ежегодник международного права. 1988. М., 1989.
709. Тиунов О. И. Принцип соблюдения договоров в международном праве. Пермь, 1976.
710. Тиунов О. И. Принцип соблюдения международных обязательств. М., 1979.
711. Тихомиров Ю. А. Международное и внутреннее право: динамика соотношения // Правоведение. 1995. № 3.
712. Тихонов А. А. Совет Европы и права человека: нормы, институты, практика // Сов государство и право 1990. № 6.
713. Тихонов В. М., Балашов Б. С. Система мирового воздушного транспорта и российская гражданская авиация. М., 1992.
714. Тодоров И.Я. Международное право и международные отношения. — Донецк, 1998.
715. Тодоров І. Позиція України щодо врегулювання югославської кризи // Проблеми слов'янознавства. — 2003. — Вип. 53. — С. 76–86.
716. Толстухин А. Э. О наднациональном характере Европейского Союза // Московский журнал международного права. 1997 № 4.
717. Топорнин Б. Н. Декларация прав человека: новые подходы // Права человека: проблемы и перспективы. М., 1990.

718. Топорнин Б.Н. Европейские сообщества: право и институты. М., 1992.
719. Топорнин Н. Б. Государственно-правовой механизм внешних сношений стран Британского содружества. М., 1991.
720. Третьяков Д. Застосування практики Європейського суду з прав людини в Україні // Віче. — 2007. — № 9—10.
721. Трофимов В. Н. Правовой статус Антарктики. М., 1990.
722. Труженникова Л. Т. Доктрина международного права о правовом положении физического лица // Московский журнал международного права. 1994. № 4.
723. Тункин Г. И. Право и сила в международных отношениях. М., 1983.
724. Тункин Г. И. Создание всеобъемлющей системы международной безопасности и международное право // Сов. ежегодник международного права. 1986. М., 1987.
725. Тункин Г.И. Международная правосубъектность (некоторые вопросы теории). — М., 1971.
726. Тункин Г.И. Теория международного права. — М., 1970.
727. Тускоз Жан. Міжнародне право: Підручник. Пер. з франц. — К.: АртЕк, 1998. — 416 с.
728. Тэтчер М. Искусство управления государством. Стратегии для меняющегося мира / Пер. с англ. — М.: Альпина Пабlishер, 2003. — 504 с.
729. Уголовная юстиция: проблемы международного сотрудничества. М., 1995.
730. Український часопис міжнародного права. Спеціальний випуск: «Міжнародний кримінальний суд». — 2003. — № 4.
731. Ульянова Н. Н. Общие многосторонние договоры в современных международных отношениях: некоторые вопросы теории. Киев, 1991.
732. Усенко Е. Т. Международное экономическое право // Курс международного права. М., 1990. Т. 4. Гл. 4.
733. Усенко Е. Т. Соотношение и взаимодействие международного и национально-го права и российская Конституция // Московский журнал международного права. 1995. № 2.
734. Устав (Конституция) Всемирной организации здравоохранения // Всемирная организация здравоохранения, Основные документы. — Изд. 41, Женева, 1998 г.
735. Устав МАГАТЕ, 31 травня 2008 року, <http://www.iaea.org/About/statute_rus.pdf>.
736. Устав Международной организации труда // «Сборник действующих договоров, соглашений и конвенций, заключенных СССР с иностранными государствами». — вып. XVI, М. — 1957.
737. Устав Организации Объединенных Наций и Устав Международного Суда // Организация Объединенных Наций: сборник документов. — Москва: «Наука», 1981 г.
738. Устав Организации Объединенных Наций по вопросам образования, науки и культуры // «Международные нормативные акты ЮНЕСКО». — М.: «Логос», 1993 г.
739. Устинов В. В. Международный опыт борьбы с терроризмом: стандарты и практика. М., 2002.
740. Ушаков Н. А. Невмешательство во внутренние дела государств. М., 1971.
741. Ушаков Н. А. Основания международной ответственности государств. М., 1983.
742. Ушаков Н. А. Правовое регулирование использования силы в международных отношениях. М., 1997.

743. Ушаков Н. А. Проблемы теории международного права. М., 1988.
744. Ушаков Н. А. Режим наибольшего благоприятствования в межгосударственных отношениях. М., 1995.
745. Ушаков Я. А. Юрисдикционные иммунитеты государств и их собственности. М., 1993.
746. Ушаков. Н. Л. Международное право / Ин-т государства и права РАН. — М.: Юрист, 2000
747. Фединяк Г. С., Фединяк Л.С. Міжнародне приватне право. — К.: Атіка, 2005.
748. Федоров В. Н., Ефимов Г. К. ООН и проблема адаптации ее Устава к новым условиям // Государство и право. 1992. № 6.
749. Фельдман Д. И. Система международного права. Казань, 1983.
750. Фельдман Д. И., Курдюков Г. И. Основные тенденции развития международной правосубъектности. Казань, 1974.
751. Филатов В. П. Интерпол — международная организация уголовной полиции // Московский журнал международного права. 1997. № 3.
752. Филимонова М. В. Источники современного международного права. М., 1987.
753. Фисенко И. Борьба с международными преступлениями в международном уголовном праве. М., 2000.
754. Франсуа де Кальер. О способах ведения переговоров с государями / пер. и коммент. Л. А. Сифуровой. М., 2000.
755. Фуркало В. В. Международно-правовая защита гражданского населения в условиях вооруженных конфликтов. Киев, 1986.
756. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. М., 2003.
757. Хелд Д. Демократия, национальное государства и глобальная система // Современная политическая теория. М., 2001.
758. Хлестов О. Н. Международное право и Россия // Московский журнал международного права. 1994. № 4.
759. Цыганков П. А. Теория международных отношений. М., 2002.
760. Черкес М. Ю. Міжнародне право/Підручник — К.: Знання, 2004. — 284 с.
761. Черниченко С. В. Личность и международное право. М., 1974.
762. Черниченко С. В. Международное право: современные теоретические проблемы. М., 1993.
763. Черниченко С. В. Международно-правовые вопросы гражданства. М., 1968.
764. Черниченко С. В. Нормы международного права, их создание и особенности их структуры // Сов. ежегодник международного права. 1979. М., 1980.
765. Черниченко С. В. Объективные границы международного права и соотношение международного и внутригосударственного права // Сов. ежегодник международного права. 1984. М., 1986.
766. Черниченко С. В. Принцип самоопределения народов (современная интерпретация) // Московский журнал международного права. 1996. № 4.
767. Черниченко С. В. Реализация международно-правовых норм, ее предпосылки и результаты // Сов. ежегодник международного права. 1980. М., 1981.
768. Черниченко С. В. Теория международного права. В 2-х томах. Том 1: Современные теоретические проблемы. — М.: НИМП, 1999.
769. Шатров В. П. Международное экономическое право. М., 1990.
770. Шатров В. П., Шилтах В. Х. Неправомерные договоры в международном праве. М, 1986.
771. Шевчук С. Європейська конвенція про захист прав людини та основних свобод: практика застосування та принципи тлумачення в контексті сучасного

- українського праворозуміння // Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі. — 1999. — № 2.
772. Шеленкова Н. Б. Европейская интеграция: политика и право. М., 2003. С. 218–239.
773. Шестаков Л. Н. Императивные нормы в системе современного международного права. М., 1981
774. Шестаков Л. Н. Понятие международного права // Вестник Московского университета. Сер. 11. Право. 1997. № 6.
775. Шибаева Е. А. Право международных организаций: Вопросы теории. М., 1986.
776. Шибаева Е. А., Поточный М. Правовые вопросы структуры и деятельности международных организаций. М., 1988.
777. Шинкаревич Г. Г. Международная судебная процедура. М., 1992.
778. Шинкаревич Г. Г. Международно-правовые аспекты делимитации морских пространств // Сов. ежегодник международного права. 1984. М., 1986.
779. Шрепpler X.-A. Международные экономические организации: справочник. М., 1998.
780. Шумилов В. М. Международное экономическое право в эпоху глобализации. М., 2003.
781. Шуршалов В. М. Основные вопросы теории международного договора. М., 1959.
782. Шуршалов В. М. Международные правоотношения. М., 1971.
783. Шуршалов В. М. Право международных договоров. М., 1979.
784. Шуршалов В.М. Международные правоотношения. — М.: Междунар. отношения, 1971.
785. Энтин М. Л. Международные гарантии прав человека. Практика Совета Европы. М., 1992.
786. Энтин М. Л. Международные гарантии прав человека: опыт Совета Европы. М., 1997.
787. Энтин М. Л. Международные судебные учреждения. Роль международных арбитражных и судебных органов в разрешении межгосударственных споров. М., 1994.
788. Энциклопедический юридический словарь. — М.: ИНФРА — М, 1997.
789. Энциклопедия международных организаций. СПб., 2003.
790. Яковенко А. В. Современные космические проекты. Международно-правовые проблемы. М., 2000.
791. Яковлев И. И. Международный орган по морскому дну. М., 1986.
792. Ястребова А. Ю. Институт убежища и статус беженцев в международном праве // Сов. государство и право. 1990. № 10.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	3
ЗАМІСТЬ ВСТУПУ	5
МОДУЛЬ 1. МІЖНАРОДНЕ ПРАВО: ПОНЯТТЯ І СИСТЕМА	10
§ 1. Поняття міжнародного права	10
§ 2. Предмет міжнародного права	13
§ 3. Міжнародне право як особлива правова система	17
§ 4. Об'єкт та функції міжнародного права	20
§ 5. Система міжнародного права, його галузі та інститути	21
§ 6. Взаємовплив і взаємодія міжнародного та внутрішньодержавного права	23
МОДУЛЬ 2. НОРМИ, ПРИНЦИПИ ТА ДЖЕРЕЛА МІЖНАРОДНОГО ПРАВА ..	29
§ 1. Норми міжнародного права	29
§ 2. Поняття та особливості принципів міжнародного права	37
§ 3. Характерні риси і зміст основних принципів міжнародного права	40
§ 4. Джерела міжнародного права	49
§ 5. Кодифікація норм міжнародного права	57
§ 6. Реалізація (застосування) норм міжнародного права	59
МОДУЛЬ 3. СУБ'ЄКТИ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА. МІЖНАРОДНО- ПРАВОВЕ ВИЗНАННЯ І ПРАВОНАСТУПНИЦТВО	69
Глава 1. Суб'єкти міжнародного права	69
§ 1. Поняття суб'єкта міжнародного права	69
§ 2. Держави як основні суб'єкти міжнародного права	74
§ 3. Постійно-нейтральна держава	82
§ 4. Особливості правосуб'єктності державоподібних утворень	85
§ 5. Міжнародна правосуб'єктність націй і народів, які борються за незалежність	90
§ 6. Особливості правосуб'єктності міжнародних організацій	95
§ 7. Питання міжнародної правосуб'єктності індивідів і транснаціональних компаній	96
Глава 2. Міжнародно-правове визнання і правонаступництво	99
§ 8. Поняття визнання	99
§ 9. Еволюція інституту міжнародно-правового визнання держав у сучасних умовах	102
§ 10. Форми і види визнання	114
§ 11. Поняття і види міжнародного правонаступництва	117
§ 12. Політична легітимність і суверенітет	122
МОДУЛЬ 4. ТЕРИТОРІЯ У МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ	127
§ 1. Поняття території в міжнародному праві	127
§ 2. Державна територія	129
§ 3. Державні кордони	133
§ 4. Підстави зміни державної території	138
§ 5. Міжнародно-правовий режим Арктики	142

§ 6. Міжнародно-правовий режим Антарктики	145
§ 7. Міжнародно-правовий режим рік і озер	151
§ 8. Територіальні спори і претензії	154
МОДУЛЬ 5. ПРАВО МІЖНАРОДНИХ ДОГОВОРІВ	159
§ 1. Система права міжнародних договорів	159
§ 2. Укладання та згода на обов'язковість міжнародного договору	165
§ 3. Форма і структура міжнародного договору	176
§ 4. Недійсність міжнародного договору	181
§ 5. Застосування та забезпечення виконання міжнародного договору. Тлумачення міжнародних договорів	182
§ 6. Припинення та призупинення дії міжнародних договорів	187
МОДУЛЬ 6. ПРАВО МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ	190
§ 1. Міжнародні організації	190
§ 2. Міжнародні конференції	198
§ 3. Особливості юридичної природи міжнародних організацій	201
§ 4. Зміст і характер правосуб'єктності міжнародних організацій	204
§ 5. Правові засади членства в міжнародних організаціях	212
§ 6. ООН як провідна міжнародна організація в світі	216
§ 7. Регіональні міждержавні організації	219
§ 8. Спеціалізовані установи ООН	223
§ 9. Міжнародні неурядові організації як міжнародні організації особливого типу	229
МОДУЛЬ 7. ПРАВО МІЖНАРОДНОЇ БЕЗПЕКИ. МИРНІ ЗАСОБИ ВИРІШЕННЯ МІЖНАРОДНИХ СПОРІВ	236
Глава 1. Право міжнародної безпеки	236
§ 1. Право міжнародної безпеки: поняття і принципи	236
§ 2. Види міжнародної безпеки.	238
§ 3. Роззброєння і міжнародна безпека	240
§ 4. Ядерне роззброєння	241
§ 5. Запобігання незаконному поширенню технологій, науково-технічної інформації та послуг, які можуть бути використані при створенні зброї масового ураження	251
Глава 2. Мирні засоби вирішення міжнародних спорів	252
§ 6. Становлення в міжнародному праві зобов'язання мирного вирішення міжнародних спорів	252
§ 7. Поняття про міжнародний спір та мирні засоби його розв'язання	258
§ 8. Дипломатичні засоби вирішення міжнародних спорів	261
§ 9. Правові засоби вирішення міжнародних спорів	266
МОДУЛЬ 8. ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ У МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ	278
§ 1. Поняття та види міжнародно-правової відповідальності. Міжнародні правопорушення	278
§ 2. Політична відповідальність як різновид міжнародно-правової відповідальності	282

§ 3. Матеріальна відповідальність у міжнародному праві	286
§ 4. Вирішення міжнародних конфліктів	289
§ 5. Обставини звільнення від відповідальності та міжнародно-правові санкції	292
МОДУЛЬ 9. ПРАВО ЗОВНІШНІХ ЗНОСИН	296
§ 1. Вступ до права зовнішніх зносин	296
§ 2. Кодифікація права зовнішніх зносин та законодавство України	303
§ 3. Закордонні органи зовнішніх зносин	315
§ 4. Загальні положення дипломатичного права	324
§ 5. Дипломатичний протокол і церемоніал. Дипломатичні привілеї та імунітети	331
§ 6. Консульське право	349
МОДУЛЬ 10. ПРАВА ЛЮДИНИ І МІЖНАРОДНЕ ПРАВО	361
Глава 1. Міжнародне право захисту прав людини	361
§ 1. Права людини і суспільство	361
§ 2. Поняття, функції та принципи міжнародного захисту прав людини та основних свобод	363
§ 3. Історія розвитку та становлення прав людини	366
§ 4. Розвиток концепції прав людини в XX столітті	368
§ 5. Класифікація прав людини	370
§ 6. Джерела міжнародного захисту прав людини та основних свобод	372
§ 7. Універсальні міжнародні інституційні механізми захисту прав людини	374
§ 8. Регіональні інституційні механізми захисту прав людини	378
§ 9. Європейський Суд з прав людини	383
Глава 2. Міжнародно-правові аспекти питань громадянства	386
§ 10. Громадянство як основа правового статусу людини і громадянина	386
§ 11. Інститут громадянства у міжнародному праві	388
§ 12. Правовий статус біженців та іноземців за міжнародним правом	405
МОДУЛЬ 11. МІЖНАРОДНЕ ПРАВО У ПЕРІОД ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ	409
§ 1. Війна і мир у міжнародній світобудові	409
§ 2. Поняття міжнародного права у період збройних конфліктів	414
§ 3. Міжнародний комітет Червоного Хреста	424
§ 4. Початок війни та військова окупація	429
§ 5. Правовий статус військових та цивільного населення під час збройних конфліктів	437
§ 6. Міжнародно-правова регламентація закінчення військових дій і стану війни	444
МОДУЛЬ 12. МІЖНАРОДНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО ДЕРЖАВ У БОРОТЬБІ ІЗ ЗЛОЧИННІСТЮ	446
§ 1. Поняття міжнародної боротьби із злочинністю	446

§ 2. Боротьба зі злочинами міжнародного характеру	450
§ 3. Злочини за загальним міжнародним правом	458
§ 4. Співробітництво держав на рівні двосторонніх угод, яке здійснюють відомства правоохоронних структур	466
§ 5. Міжнародні карні суди	476
МОДУЛЬ 13. МІЖНАРОДНЕ МОРСЬКЕ ПРАВО	490
§ 1. Міжнародне морське право та його джерела	490
§ 2. Внутрішні морські води, їх правовий режим	492
§ 3. Територіальне море	495
§ 4. Прилегла зона	498
§ 5. Відкрите море	500
§ 6. Виключна (морська) економічна зона	502
§ 7. Континентальний шельф	504
§ 8. Міжнародний район морського дна	507
§ 9. Міжнародні протоки	509
§ 10. Міжнародні канали	512
МОДУЛЬ 14. МІЖНАРОДНЕ ПОВІТРЯНЕ І КОСМІЧНЕ ПРАВО	516
Глава 1. Міжнародне повітряне право	516
§ 1. Поняття, предмет і джерела міжнародного повітряного права	516
§ 2. Поняття і види міжнародних повітряних сполучень	519
§ 3. Правове регулювання міжнародних польотів над і в межах державної території	520
§ 4. Правове регулювання польотів поза межами державної території ...	522
§ 5. Комерційні права («свободи повітря») при міжнародних повітряних перевезеннях	527
§ 6. Функції та компетенція ІКАО	530
Глава 2. Міжнародне космічне право	531
§ 7. Поняття і джерела космічного права	531
§ 8. Космічний простір і небесні тіла	534
§ 9. Правовий режим космічних об'єктів	536
§ 10. Космонавти	538
§ 11. Правові форми співробітництва держав у космосі	538
§ 12. Міжнародно-правова відповідальність у зв'язку з діяльністю в космічному просторі	539
ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК	542
ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА	575

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

ТЕЛІПКО Владислав Едуардович
ОВЧАРЕНКО Антон Сергійович

МІЖНАРОДНЕ ПУБЛІЧНЕ ПРАВО

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

Керівник видавничих проектів — *Сладкевич Б. А.*

Оригінал-макет підготовлено
ТОВ «Центр учбової літератури»

Підписано до друку 26.03.2010. Формат 60х84 1/16.
Друк офсетний. Гарнітура PetersburgC.
Умовн. друк. арк. 34,2.
Наклад 600 прим.

Видавництво «Центр учбової літератури»
вул. Електриків, 23
м. Київ, 04176
тел./факс 425-01-34, тел. 451-65-95, 425-04-47, 425-20-63
8-800-501-68-00 (безкоштовно в межах України)
e-mail: office@uabook.com
сайт: WWW.CUL.COM.UA
Свідоцтво ДК № 2458 від 30.03.2006